

સૌરાષ્ટ્ર અને અમદાવાદમાં ચેતાના
સુદીર્ઘ સેવાઓ આપી
નિવૃત્ત થયેલ, બહુશ્રુત પ્રાધ્યાપક
શ્રી જી. જી. પંચાને
સાદર સમર્પિત.

—સંપાદકો.



અસ્મદીપસ્—

મહાકવિ શુદ્ધક વિરચિત ‘મૃચ્છકટિક’ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્યનું એક અનોખું પ્રકરણ છે. રાજકીય દબલ્યાઓ અને વિલાસી વાતોવરણના પરિવેશમાં રચાયેલાં મોટાભાગનાં સંસ્કૃત રૂપકોમાં મૃચ્છકટિક એની કેટલીક અપૂર્વ લાક્ષણિકતાઓને કારણે ભાવકોનું પ્રીતિપાત્ર બન્યું છે. સામાજિક ક્રાન્તિ અને ધીંગી ધરતીના જીવનધમ્કાર ઝીલતું આ રૂપક સનાતન તાજગી ધરાવે છે.

મૃચ્છકટિકની આ સંશોધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ વિદ્યાર્થીઓ, અધ્યાપકો અને અન્ય સંસ્કૃતપ્રેમી વાચકોને પણ ઉપાદેય બને તે માટે અમે સવિશેષ કાળજી લીધી છે. આ આવૃત્તિમાં ટિપ્પણી ઉમેરીને પ્રથમ આવૃત્તિની એ ઇલુપ દૂર કરવાનો યત્નકિંચિત્ પ્રયાસ કર્યો છે. મૃચ્છકટિક જેવા મોટા રૂપકનું સંગ્રાપાંગ પ્રકાશન કરવાનું કામ ઘણું ખર્ચાળ બની રહે અને તેમાં પણ એનું બજાર મર્યાદિત હોય ત્યારે તો તે એક સાહસ જ ગણાય. આમ છતાં, એવું સાહસ કરવાનું સરસ્વતી પુસ્તક ભંડારના ઉત્સાહી સંચાલકોએ સ્વીકાર્યું તે બદલ તેઓ અભિનંદનના, અધિકારી છે. પુસ્તકના પ્રકાશનમાં સમાનંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલકોએ આપેલા સહકાર બદલ એમનો આભાર માનીએ છીએ.

૨૬ બન્યુઆરી, ૧૯૭૬

—સંપાદકો

અમદાવાદ.

અનુક્રમણિકા

● પ્રસ્તાવના

સં. નાટ્યસાહિત્ય અને મૃત્તકટિક
શ્લોક અને મૃત્તકટિકનું કર્તૃત્વ
મૃત્તકટિકનો રચનાકાળ
મૃત્તકટિકનું આધાર સ્થાન
મૃત્તકટિકની વસ્તુસંકલ્પના
મુખ્ય અને ગ્રીણ કથાનકના સંકલ્પનો પ્રશ્ન
મૃત્તકટિકનો સાહિત્ય પ્રકાર
મૃત્તકટિક-એક અભેદ પ્રકરણ
શ્લોકની નાટ્યકલા અને શૈલી
મૃત્તકટિકની પાત્રસૃષ્ટિ
મૃત્તકટિકનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ

● પાઠ્યપુસ્તક અને લાપાન્તર

● રિખણ

પ્રસ્તાવના

૧ સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય અને મૃચ્છકટિક

નાટયં મિન્તરુચેજનસ્ય યદુઘાડપ્યેકં સમાચયતમ્ । —કાલિદાસ

‘જગતના નાટ્યસાહિત્યમાં સંસ્કૃત નાટકો સહેજે ગૌરવમયું’ સ્થાન મેળવે એવાં છે. કાલિદાસ અભિધાર્ષવાળા જીવનદર્શનથી, ભવમુનિ ભાવગતા તેમજ પ્રકૃતિપ્રેમથી તે શ્રદ્ધા વાસ્તવિક જનસ્વભાવના નિરૂપણથી તરત ધ્યાન ખેંચે છે.’

—શ્રી ઉમાશંકર જોષી (શ્રી અને સૌરભ)

સંસ્કૃત લલિત સાહિત્યમાં નાટ્યસ્વરૂપ અત્યંત લોકપ્રિય રહ્યું હતું. સંસ્કૃત સાહિત્યના મૂર્ધન્ય કવિઓ મોટે ભાગે નાટકકારો હતા, કવિને માટે નાટકની રચના સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો વિષય હતો. નાટકાન્ત કવિત્વમ્ કરીને આ સ્વરૂપનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું. આ સામાજિક મૂલ્યને કારણે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાનામોટા અનેક રૂપકોની રચના થઈ છે. આમ છતાં આ બધાં રૂપકોમાં અમુક પ્રકારની સર્વસામાન્ય વિશિષ્ટતાઓ દ્રષ્ટિગ્રાસ્ત થાય છે, જે આપણા નાટકકારોના એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો અભિગમ સૂચવે છે. નાટકકારોના તે વિશિષ્ટ પ્રકારના અભિગમ અને એના ધડતરમાં કારણભૂત બનેલાં તત્કાલીન પરિવર્તોને આપણે નીચે પ્રમાણે જોઈ શકીએ :

- (૧) રસનું પ્રાધાન્ય અને અન્ય જ્ઞાનનો ઝોલ
- (૨) કવિતાનો છંદથી થતો ઉપયોગ અને તેની અસર
- (૩) સંસ્કૃત નાટક દરબારી વાતાવરણમાં વિકાસ પામ્યું તેની અસર
- (૪) આપણા પૂર્વજોનો જીવન તરફનો દ્રષ્ટિકોણ આપણું તત્ત્વજ્ઞાન અને તેની અસર
- (૫) નાયકને જ અપાયેલું પ્રાધાન્ય
- (૬) નાટ્યશાસ્ત્રોનાં નિર્દિષ્ટ લક્ષણોની અસર.

ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં દર્શાવ્યું છે તેમ સંસ્કૃત નાટકને હરેશ દેવગ મનોરંજનનો હતો. એનું પ્રસ્થાન જ દુઃખી અને પીડિત માણસોને આનંદ આપવા થયું હતું. જીવનની રોજગરોજની વિટંબણાઓ, વ્યથાઓ અને

શ્રમભર્યા જીવનમાં તાજગી લાવવા માટે નાટક મનોરંજનનું સાધન હતું. ભરત-
મુનિ નાટકના આ મુખ્ય પ્રયોજનને વિશદતાથી સમજાવતાં કહે છે—

દુઃસ્વાર્તાનાં શ્રમાર્તાનાં શોકાર્તાનાં તપસ્વિનામ્ ।

વિનોદજનનં લોકે નાટ્યમેતદ્ ભવિષ્યતિ ॥

“આ નાટક દુઃખાર્ત, શ્રમાર્ત અને શોકાર્ત વિચારા માણસોને જગતમાં
આતંદ આપનાર બનેશે.” લાવકોના મનોરંજનનો આધાર રસનિબ્ધતિ ઉપર
રહે એટલે ભરતમુનિએ રસને ‘જૂગ જ મહત્વ આપ્યું’. એમના નાટ્યશાસ્ત્રમાં પણ
રસની અત્યંત વિશદ અને વ્યાપક ચર્ચા કરી. રસ નાટકોનો પ્રાણ છે. રસપ્રાણો
હિ નાટ્યવિધિઃ એમ કહી આચાર્ય ભરતે રસનું મહત્વ પ્રગટ કરી આપ્યું છે
અને નાટકમાં રસનિબ્ધતિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. આગ સંસ્કૃત નાટકનો ઉદ્દેશ
પાત્રો અથવા કથાવસ્તુ દ્વારા જીવનનું દર્શન કરાવવાનો નહિ, પણ કાવ્યની જેમ
રસ નિબ્ધન કરવાનો છે. નાટકને પણ કાવ્ય જ માનવામાં આવતું હોવાથી
અને રસનિબ્ધતિ એ જ નાટકનું મુખ્ય પ્રયોજન મનાયું હોવાથી નાટકકારનું
બધું ધ્યેય રસ ઉત્પન્ન કરવાનું જ રહેતું. પરિણામે પાત્રોએ જીવન, કથાવસ્તુ વગેરે
બધી બાબતો ગીણ બની ગઈ છે. નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ નિયમ કયો કે નાટક
સ્થાપત્ય રચના-નાટકનું કથાવસ્તુ પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ. પ્રખ્યાત કથાવસ્તુ
તરફ પ્રેક્ષકોનું ચિત્ત પહેલેથી જ ટળેલું હોઈ એ રસનિબ્ધતિમાં ઉપકારક બને.
આથી મોટા ભાગનાં સંસ્કૃત રૂપકો ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘જીહ્વકથા’ અને
‘પુરાણ’ વગેરેનાં પ્રખ્યાત આખ્યાનોને આધારે જ રચાયાં અને પરિણામે કથાવસ્તુના
નાવીન્યનો અભાવ થયો. વસ્તુમયતામાં જે કંઈ ગૂંચો આવે તે બધી પ્રપત્નપૂર્વક
દૂર કરવામાં આવે, જેથી રસનિબ્ધતિમાં મુશ્કેલી ન રહે. વસ્તુના મથન દરમ્યાન
મુખ્યતઃ રસજમાવટની દરેક તક ઝડપવાનું જ કલાકારનું ધ્યેય હોય છે. અસંખ્ય
પ્રકરણ વગેરે પ્રકારનાં રૂપકોમાં કથાવસ્તુ મૌલિક હોવું જોઈએ એવો નિયમ કરવામાં
આવેલો, પણ આ કથાવસ્તુઓ પણ મહદંશે તો જીહ્વકથા કે અન્ય લૌકિક કથાઓના
તાલ્યાવાણા ગૂંથાને જ તૈયાર કરવામાં આવતાં. મોટા ભાગનાં સંસ્કૃત રૂપકો
‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ ઉપર આધારિત છે. સમર્થ નાટકકાર ભાસનાં તેર
રૂપકોમાંથી છ રૂપકો મહાભારત અને બે રૂપકો રામાયણ ઉપર આધારિત છે. મહા-
કવિ કાલિદાસનાં બે રૂપકો ‘અલિસાનશાકુન્તલ’ અને ‘વિક્રમોર્વશીય’નાં કથાનકો
‘મહાભારતમાં’ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત લવચૂતિનાં બે રૂપકો રામાયણ
ઉપર આધારિત છે. રાજશેખર અને મુરારિ જેવા અવનતિકાળના નાટકકારોએ
પણ રામાયણનાં કથાનકને પોતાનાં નાટકનું આધારન બનાવ્યું છે. આ ઉપરાંત

વેણીસ હાર વગેરે અન્ય ઘણા કપકો મહાભારતની કથા ઉપર આધારિત છે આ રીતે રસનિબધ્ધિ એ પ્રધાન પ્રયોજન મનાયુ હોવાથી નાટકમાં મૌનિક કથાવસ્તુને અત્યંત ઓછો અવકાશ રહ્યો

ઉપર જોયું તેનું સંસ્કૃત નાટક રસજંત્રી હોવાથી એમાં રસ અને કાવ્યનું વાતાવરણ જામ્યું હાલો પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિઓ ઉપરાંત કાવ્ય દ્વારા પણ રસનિબધ્ધિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત થયું અને પરિણામે ભાસ કાલિદાસ કે ભવભૂતિ જેવા સમર્થ નાટકકારોને હાલે ભાવન મય સર્જન થયું પણ પદ્યના પ્રયોગનું પ્રાચુર્ય વધતાં પરવર્તી નાટકકારોના સર્જનો સાચું નાટ્યતત્ત્વ શુભાની બેડા ભાવસભર શ્લોકો અથવા કાવ્યો જે ઘણું ખરું નાટ્યતત્ત્વવાળા નહોતા તે વગરે જણાય છે ગદ્ય કરતાં પદ્યના ઉપયોગ તરફ ધીરે ધીરે ધ્યાન કેન્દ્રિત થતું ગયું અને પદ્યાશો વચ્ચે ગદ્ય એ જાણે કેવળ જોડતી કડી બની રહી ગઈને ઉપયોગ કેવળ કડીકન નિરૂપણને માટે અથવા વાર્તાને આગળ વધારવા પૂરતો જ મર્યાદિત થઈ ગયા જે કે પાત્રોના અતસ્તવના બિડા માનવભાવો પ્રગટ કરવા માટે આ પદ્યો એક ઉમદા માધ્યમ હતા પ્રકાશ-આયોજન અને પડદાની જે કવણુના અભાવમાં આ શ્લોકો દ્વારા કથાક આબેહૂમ અને તાદૃશ ચિત્રાર ખડો થઈ શકતે, પણ પરવર્તી નાટકકારોમાં તો આનો અત્યંત અતિરેક થયો ત્રયો અવનતિ-કાળના નાટકકારો મુશરિ અને રાજશેખરની કૃતિઓમાં આવે અતિરેક દૃષ્ટિ-ઝાંચર થાય છે રાજશેખરના નાટકોના એક એક અકમાં સૌ ઉપરાંત ઝોડો આવે છે આમ અવનતિકાળના ઘણા નાટકો સાચા અર્થમાં નાટકો જ નથી ભવભૂતિ જેવા સમર્થ નાટકકારના નાટકમાં પણ પદ્યોનું પ્રમાણ વધારે પડતું છે એનું પ્રસિદ્ધ કપક ઉત્તરરામચરિત તે મહાકાવ્યના પચાસ સમુ છે તેમ પણ વિદ્વાનોએ જણાવ્યું છે પણ તરફના સંસ્કૃત નાટકકારોના અપ્રતિમ વનજીને કારણે હો કે નામના વિદ્વાને મોટા ભાગના સંસ્કૃત નાટકોને પદ્યરૂપકો કહ્યા છે 'Most of the Sanskrit plays judged by the modern students would not at all be regarded as drama in the strict sense but rather as dramatic poem

મોટા ભાગના સંસ્કૃત કવિઓ અને નાટકકારો કોઈપણ રાખના આશ્રિત તરીકે રહેતા એમની ચારે માનુ રાજદરબારની ભવ્યતાઓ અને સુખસાલગીનીના જ દર્શન થતા આની અસર એમના નાટકોમાં પણ થઈ જીવનની સુવાણી અને હાગવી બાજુથી ટેવાયેલા આ નાટકકારો નાટકમાં વાસ્તવિક સંઘર્ષ લાવી શક્યા નહિ નાટકમાં આમ જનતાના, ધીંગી ધરતીના કે વાસ્તવિક જીવનના દૃશ્યોનો અભાવ

રહો. મોટા ભાગનાં નાટકમાં રાજદરબારના દગદગા અને ભવ્યતાઓનું જ વાતાવરણ જોવા મળે છે. પરિણામે નાટકની પાત્રસૃષ્ટિ પણ સીમિત થઈ. આ હકીકત એટલી બધી તો રૂઢ થવા પામી કે નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ નાટકનો નાયક તો રાજ જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ કર્યો. આદર્શ કથાવસ્તુ તરફનો અભિગમ અને દરબારી વાતાવરણના પરિઘમાં નાટકો એકવિધ થતાં ગયાં. રાજની આજુબાજુ રહેનારાં પાત્રો—રાણી, વિદ્યુષક કંચુકા વગેરે પાત્રોની એકવિધતાને કારણે મૌલિક પાત્રાલેખનને અવકાશ રહ્યો નહિ અને પરિણામે જગતમાં જે વૈવિધ્યસભર વ્યક્તિત્વો નજરે પડે છે તેવું વૈવિધ્ય નાટકમાં દૃષ્ટિગોચર થયું નહિ. જો કે ઉત્તમ કવિઓને હાથે કેટલાંક ઉત્તમ વ્યક્તિચિત્રોનું આલેખન થયું છે, પણ મોટા ભાગનાં પાત્રો વ્યક્તિચિત્રોને બદલે જાતિચિત્રો જ બનવા પામ્યાં. શકુન્તલા મૃત્તિકાટિકમાં અલખ્ય સાધારણ જનસમાજનાં પાત્રો જેવાં કે વેશ્યા, જુગારી, ચોર, સિપાઈ વગેરેનું આલેખન થયું છે, પણ આવાં નાટકો વિશેષ પ્રમાણમાં સર્જાયાં નહિ; કારણ કે જે સમૂહને માટે આ નાટકો રચાતાં અને ભજવાતાં તે સમાજનો સમૃદ્ધ અને શિષ્ટ વર્ગ હતો, જ્યારે આમ સમાજ આ કથાવસ્તુનાં તે પાત્રો તરફ આદર અને અહોભાવથી જોતો હતો.

ઈ. સ. ની પાંચમી સતાબ્દી પછી શરૂ થયેલા પંડિતયુગની પણ નાટક પર અસર થઈ. સમાજમાં વિદ્વાતાની પ્રતિષ્ઠા થઈ હોવાથી લેખકોનો પાડિત્યપ્રદર્શનનો મોહ નાટકમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થયો. વસ્તુમયન, પાત્રાલેખન, સંવાદો વગેરે નાટકીય તત્વોની ઉપેક્ષા કરીને નાટકકારોએ પોતાની વિદ્વાતા વ્યક્ત કરવાના વાહન તરીકે કાવ્યની જેમ નાટકનો પણ આશ્રય લીધો. આને પરિણામે નાટકો આમ જનતા સાથેનો સીધો સંપર્ક ગુમાવી બેઠાં અને તે અમુક પ્રકારના ભણેલા અને શિષ્ટ વર્ગમાં જ સ્થાન પામ્યાં. આના પરિણામસ્વરૂપે નાટકો વાંચીને પણ આસ્વાદી થકાય તેવી ગંધિ બંધાતી ગઈ અને ધીરે ધીરે પ્રયોગવિધ્યાન તરફની ઉપેક્ષાએ સંસ્કૃત નાટકોને નાટ્યતત્વોથી વંચિત રાખ્યાં.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જીવનને મંગલ અને શિવ દૃષ્ટિબિંદુથી નિહાળે છે. જીવન સંઘર્ષોથી ભરેલું હોવા છતાં અંતે તો સહુને સુખ પ્રાપ્ત થાય જ એવા પ્રસન્ન અને મંગલમય દૃષ્ટિકોણની અસર સંસ્કૃત નાટક પર પણ થયેલી જોવા મળે છે. નાટકના આદર્શ સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ સુખ અને શાંતિ અંતમાં જરૂરી હોવાને કારણે રંગભૂમિ ઉપર એવું કંઈ રજૂ થતું નથી કે જે સહૃદયી ભાવકો કે પ્રેક્ષકોને આંચકો આપે. નાટકમાં મૃત્યુ, યુદ્ધ વગેરે દસ્થોની નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ બંધી કરી. આ નિયમ અને હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના મંગલ દૃષ્ટિબિંદુને પરિણામે કાવ્ય

અથવા નાટકમાં કરુણની ઘેરી જમાવટ અશક્ય બને છે નાટકના અંતમાં તો અશાંતિ, કલહ, દુઃખ કે વ્યથા જેવા ન મળે આથી યુરોપીય નાટકમાં દેખાતા કવિ ન્યય (poetic justice)નું તત્ત્વ અહીં દેખાતું જ નથી. જીવનમાં કવિની માફક નાટકકારને પણ ક્યાંય અસુખ, અસંતોષ, મુશ્કેલી, કલહ, અવિનય વગેરે જણાતા જ નથી જીવનના વૈવિધ્યને પણ અવકાશ નથી. નિયતિક્રમને કાંઈ પણ ભ્રાંતના પ્રશ્ન વિના સ્વીકારવામાં આવે છે. આને પરિણામે અતિમાનવીય એટલે કે અદ્ભુત તત્ત્વ પણ હિમરાય છે નાટકને સુખાન્ત બનાવવાને માટે અદ્ભુત તત્ત્વનો ખૂબ જીટથી ઉપયોગ થયો છે. આને પરિણામે સંઘર્ષનું તત્ત્વ ભાગ્યે જ છોક સુધી ભય છે. મહાકવિ કાલિદાસ જેવા સમર્થ નાટકકારે પણ અદ્ભુત તત્ત્વનો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. જો કે તત્કાલીન સમાજ આ પ્રકારના અદ્ભુત તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો હતો એટલે એમાં કશું અત્યંત નહોતું, પણ ઘણીવાર અદ્ભુત તત્ત્વોના પ્રવેશથી લાવવામાં આવેલો સુખાન્ત કૃત્રિમતામાં ભરી પડે છે. જીવન અથવા પ્રણયના માર્ગમાં ગમે તે મુશ્કેલીઓ આવે પણ અંતે તો નાયક અને નાયિકાનું પુનર્મિલન સંધાવાનું જ

જો કે સંસ્કૃત નાટક કરુણને પિછાણતું જ નથી એન નહિ ખરી રીતે તો તે મૃત્યુને એક બનાવ તરીકે આપવાનું જ ટાળે છે અને સુખાન્ત પસંદ કરે છે, બાકી કરુણરસની જમાવટ તો કરવામાં આવે જ છે શાકુન્તલ અને મૃચ્છકટિકામાં અંતમાં નહિ તો મધ્યમાં કરુણ રસ આવે છે. ‘ઉત્તરામયરિત’માં તો તે શરૂઆતથી જ આવે છે એટલું જ નહિ, ભવભૂતિ તો ઇકો રમઃ કદમ્બ ઇવ એવો સિદ્ધાંત પણ પ્રતિપાદિત કરી આપે છે. કવય નાટ્યશાસ્ત્રીઓ માનતા હશે કે કેવળ મૃત્યુની રજૂઆતમાં જ કરુણતા સમાપ્ત થતી નથી ખૂન, ભયકર કૃત્યો વગેરેમાં એમને મતે ક્યાંય ભવ્યતા નથી. વળી, આ સિદ્ધાંત એન માને છે કે સાચું કરુણ તત્ત્વ મૃત્યુના બનાવની આગળ અને પાછળ રહેલું છે, કેવળ મૃત્યુમાં નહિ. આમ સંસ્કૃત નાટકમાં ટ્રેજેડી સાવ બાળ ઉપર રાખવામાં આવતી નથી, પણ ઘણીવાર તેને પૂરી વિકસાવવામાં આવતી નથી ભાસતું ‘ઝિરુલગ’, ‘કણ્ઠભાર’, વિશાખદત્તનું ‘વેણીસંહાર’ કે એવા થોડા રૂપદાને યાદ કરતા મેકસપિયરના કરુણાન્ત નાટકો જેવા નાટકોનો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભાવ છે આ ઉપરાંત અચૂક આવનાર સુખદ અંત આપા કરુણ બાનાવરણને કેવળ લાગણીવેડામાં ફેરવી નાખે છે અને વાસ્તવિકતાને ગુંગળાવે છે.

નાટકોની રચનાની સાથે સાથે જ નાટ્યશાસ્ત્રીય મનોની રચના પણ ચાલુ હતી. સમયે સમયે જુદા જુદા નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ નાટક અંગે જુદા જુદા નિયમો

દર્શાવ્યા. ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકને લગતી ઝીણી ઝીણી વિગતોની વિશદ ચર્ચા કરી હતી. નાટકની રચનાથી માંડીને એના પ્રયોગ સુધી ધ્યાનમાં રાખવાની બધી જ વિગતો તરફ નાટ્યશાસ્ત્રીઓના આદેશ હતા. વળી, નાટ્યશાસ્ત્રના એ નિયમોનું પાલન કરવાનું વલણ પણ રહેતું જ. એને પરિણામે નાટકમાં એક પ્રકારની સ્વરૂપલક્ષિતા (Formalism)ને વધુ અવકાશ રહ્યો. આઠ રસો, વૃત્તિઓ, અર્થપ્રકૃતિઓ, અવસ્થાઓ, સંધિઓ અને સંધ્યંગો વગેરેની ગોઠવણીને પરિણામે જે કેવળ આકસ્મિક હતું એના ઉપર ભાર મુકાયો. વીર અને શૃંગાર રસને જ મુખ્ય બનાવાય તેવા આગ્રહને કારણે કથાવસ્તુની મૌલિકતા અને વસ્તુ-પ્રથમતા નાવીન્યનો અભાવ થયો. નાટકનો પ્રારંભ, અંત વગેરે એક પ્રકારના બનતા ગયા. પાત્રો વિશે પણ આદેશો હતા, તેથી પાત્રો પણ એકવિધ બનતા ગયાં. આ ઉપરાંત મુખ્ય રસની જમાવટ કેવળ નાયકની આજુબાજુ જ કરવામાં આવી. આથી પ્રતિનાયક અને બીજા બધા પાત્રો ગોણે બની ગયા. મૃત્તકટિકના શકારને બાદ કરતા ઉત્તમ કહી શકાય તેવું એક પણ ખલપાત્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નથી. વૈષમ્યની કિંમત એ લોકો જાણતા હોવા છતાં એક સુંદર કહી શકાય એવું પાત્ર પ્રતિનાયક તરીકે કદી આવતું જ નથી. પરિણામે સંઘર્ષનું તત્ત્વ બરાબર જામતું નથી. રૂપકના દસ પ્રકાર પણ વસ્તુ, નેતા અને રસને આધારે પડાતા. આ પ્રકારે યત્નવૈવિધ્ય સૂચવે છે, પણ મોટે ભાગે આ વર્ગીકરણ સૈદ્ધાન્તિક જ રહેતું. આ રીતે સંસ્કૃત રૂપકોની ઉપયુક્ત લાક્ષણિકતાઓ એની સિદ્ધિ અને મર્યાદાઓની દીોતક છે.

સંસ્કૃત નાટકની ઉપયુક્ત સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાઓના સંદર્ભમાં 'મૃત્તકટિક' એક અનન્ય પ્રકરણ રૂપક તરીકે સિદ્ધ થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોની ઉપયુક્ત લાક્ષણિકતાઓ અને મર્યાદાઓનો જાગ્રે અપવાદ આપવા જ 'મૃત્તકટિક' ન રચાયું હોય ? વસ્તુપ્રથમનું વૈશિષ્ટ્ય, વાસ્તવિક પાત્રલેખન, સળંગ સંઘર્ષ-નિરૂપણ અને સવિશેષ તો એમાં પ્રાપ્ત થતા વાસ્તવિક જીવંત ધ્વજકારને કારણે 'મૃત્તકટિક' સંસ્કૃત ભાવકામાં અત્યંત પ્રીતિપાત્ર બન્યું છે. અને એને કારણે જ એનો અભ્યાસ વિશેષ રસપ્રદ થઈ પડે તેમ છે. શ્રી સુંદરમ કહે છે, "મૃત્તકટિકનું વસ્તુ લોકસંશયવાળું છે. આજની ભાષામાં કહીએ તો તે મધ્યમ-વર્ગ અને આમ જનતાનું અને ક્રાંતિનું નાટક છે. આની વિશિષ્ટતા તેમાં મૂર્ત થતા જનજીવનમાં છે." સંસ્કૃત સહિત્યમાં પ્રાપ્ત થતાં વિરલ પ્રકરણ રૂપકોમાં 'મૃત્તકટિક' એની શ્રદ્ધાનિષ્ઠતાને કારણે એક ઉત્કૃષ્ટતીય રૂપક બનવા પામ્યું છે. અને પ્રકરણ રૂપકનાં લક્ષણનિરૂપણમાં 'મૃત્તકટિક'ને એક સીમાસ્તંભ તરીકે રાખવામાં આવ્યું છે.

૨. શૂદ્રક અને મૃચ્છકટિકનું કર્તૃત્વ

ધણા સંસ્કૃત રૂપકાની બાબતમાં બન્યું છે તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ પ્રકરણરૂપક 'મૃચ્છકટિક'ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન પણ વિદ્વાનોમાં ઠીક ઠીક વિવાદરૂપે બનવા પામ્યો છે. પરંપરા શૂદ્રકને જ 'મૃચ્છકટિક'નો કર્તા માને છે અને તે બ્રાહ્મણ રાજવી હતો એમ પ્રતિપાદિત કરે છે. 'મૃચ્છકટિક'ની પ્રસ્તાવનામાં પણ શૂદ્રકે જ આ નાટક નિબદ્ધ કર્યું છે તેમ જણાવ્યું છે.^૧ આ ઉપરાંત શૂદ્રકના પરિચય અને જીવનકાલ નિરૂપતા ત્રણ શ્લોકો પ્રસ્તાવનામાં મૂકવામાં આવ્યા છે.^૨ પણ પ્રસ્તાવનામાં મળી આવતા કવિપરિચયના આ શ્લોકોનું સ્વરૂપ જ એના કર્તૃત્વની ચર્ચા ઊભી કરવામાં કારણભૂત બન્યું છે. એક તો આ શ્લોકોમાં કવિ વિશે કેટલીક અદ્ભુત અને અનોકિય વિગતો નોંધવામાં આવી છે ખીજી, એમાં પ્રયોગ્યેલા ચમૂચ, ચક્રાર વગેરે ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ પણ સામે ભૂતકાળ જ સૂચવે છે. એટલે પ્રસ્તાવના કવિએ પોતે નહિ લખી હોય તે તો સમજી શકાય છે. આ ઉપરાંત શૂદ્રક એ કોઈ સાચે જ ઐતિહાસિક રાજા હતો કે એ કોઈ કાલ્પનિક નામ હતું એ પ્રશ્ન પણ વિવાદરૂપે બન્યો છે સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવિદ્ ડૉ. કૃષ્ણ શૂદ્રકને લોકસાહિત્યનું કાલ્પનિક નામ માને છે બ્રહ્મકથા તથા અન્ય સાહિત્યમાં શૂદ્રક વિશે જે પ્રકારની વિગતો નોંધાઈ છે તેને આધારે ડૉ. કૃષ્ણ એને કાલ્પનિક વાર્તાનાયક માને છે. સામાન્ય રાજાને અનુચિત એવું તેનું કદંચ નામ પણ આ અનુમાનની વિરૂદ્ધ જવાને બાંધે તેનું સમર્થન કરે છે કે ખીજી બાજુ અનેક ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો શૂદ્રકને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ માને છે. શૂદ્રકને ઐતિહાસિક રાજા માનીએ તો પણ સંસ્કૃત સહિત્યમાં શૂદ્રક નામધારી અનેક વ્યક્તિઓના ઉલ્લેખો આવે છે. એમાં 'મૃચ્છકટિક'ના કર્તૃત્વનો વિચાર કરતા પહેલાં શૂદ્રકની ઐતિહાસિકતાનો નિર્ણય કરવો પડે છે. પશ્ચિમી શૂદ્રક વ્યક્તિનિર્ધારણનો પ્રશ્ન અને 'મૃચ્છકટિક'ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન સાપેક્ષ અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે વિવાદરૂપે બનવા પામ્યો છે.

(ક) સંસ્કૃત વાક્યમયમાં પ્રાપ્ત થતા શૂદ્રક વિશેના વિવિધ ઉલ્લેખો :
સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ધણી પ્રાચીન કાળથી શૂદ્રક વિશે જુદે જુદે સ્થળે અનેક પ્રકારના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. આ ઉપરાંત એટલું તો ચોક્કસ પુરવાર

૧. ચક્રાર નર્મ જિલ દુદ્ધોદો નર

૨. અક ૧ : ૩, ૪, ૫

૩ Sanskrit Drama by Dr. A B Keith, pp 129

કરે છે કે શ્વક કોઈ કાલ્પનિક વ્યક્તિ કે માન વાતોનાયક હોઈ શકે નહિ. જો કે જોઈ બાહ્ય રાજ્યને માટે શ્વક નામ જાણુ સુસંગત લાગતું નથી પણ આ કારણે એને કાલ્પનિક વ્યક્તિ ઠરાવવા માટે પણ પૂરતું નથી.

(૧) બૃહત્કથા (કથાસરિત્સાગર)માં પ્રાપ્ત થતો શ્વકનો ઉલ્લેખ :

‘બૃહત્કથા’ને આધારે રચાયેલ ગોમદેવના ‘કથાસરિત્સાગર’ના જારમા લ’બકના અગિયારમા તરંગમાં શ્વકની કથા પ્રાપ્ત થાય છે જેમાં વીરવર નામનો બાહ્ય શ્વકની પ્રાણરક્ષા માટે પોતાના પુત્રનું અને કુટુંબીજનોનું ચંડીને બલિદાન આપે છે. આ ચરિત્રમાં શ્વકની ઉદારતા તથા દાક્ષિણ્ય ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

(૨) બાણના સાહિત્યમાં શ્વકનો ઉલ્લેખ :

બાણની ‘કાદંબરી’ કથાનો આરંભ શ્વક રાજ્યના દરબારમાં થાય છે. અહીં શ્વકને ચંદ્રાપીડનો અવતાર માનવામાં આવ્યો છે અને એને વિદિશા નગરીનો રાજા માનવામાં આવ્યો છે. હર્ષચરિત્ર જે એક ઐતિહાસિક આખ્યાયિકા છે એમાં ચંદ્રાર દેશના રાજા ચંદ્રકેતુએ કોઈક વખતે પોતાના દારપાલ પાસે શ્વકનું અપમાન કરવાને કાણે શ્વકના કૃતિ એનું જીવકપટ્ટયા ખૂન કર્યું તેવો ઉલ્લેખ છે. સેનાપતિ ચંદ્રગુપ્ત હર્ષવર્ધન સમક્ષ જે રીતે જૂના રાજાઓની વિગત કહે છે તે એતાં શ્વકને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ માનવાનું મન થાય છે.

(૩) અવંતિશ્વંદરી કથામાં પ્રાપ્ત થતો શ્વકવૃત્તાન્ત^૪ :

દંડીની નવપ્રાપ્ત ‘અવંતિશ્વંદરીકથા’માં વરરુચિ, વ્યાડિ, ઉપવર્ષ વગેરે પ્રાચીન રાજાઓના વૃત્તાંતની સાથે સાથે શ્વકનો વૃત્તાંત પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રાચીન રાજવંશનું વર્ણન મત્સ્ય, વાયુ તથા અન્ય પુરાણો સાથે ખૂબ જ સામ્ય ધરાવે છે. દંડીનો સંમેય લગભગ આઠમી સતાબ્દી માનીએ તો એમ કહી શકાય કે તેનો વૃત્તાંત સુણાદ્યની ‘બૃહત્કથા’ના મૂળ સ્વરૂપની વધારે નજીકમાં હશે. શ્વકને માટે પ્રાપ્ત થતો વૃત્તાંત એને ‘ઐતિહાસિક રાજા તરીકે સિદ્ધ કરે છે. એનું મૂળ નામ કન્દાણીગુપ્ત હતું અને બલશ્રીનો ત્યાગ કરી રાજશ્રીનું વરણ કરવા બદલ પંડિતો તેને શ્વક કહેવા લાગ્યા.

‘દશકુમારચરિત’ની ઉપરપીઠિકાના ચોથા ઉચ્ચાસમાં પણ શ્વકનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૪) કલ્હણની રાજતરંગિણીમાં શ્વકનો ઉલ્લેખ^૫ :

કાશ્મીરી કવિ કલ્હણની ‘ઐતિહાસિક કૃતિ ‘રાજતરંગિણી’માં ત્રીજા તરંગ

૪. અવન્તિમુન્દરીકથાસાર (સં. હરિહર શાસ્ત્રી) ૧૯૫૭, ૪/૧૬૨-૧૭૪

૫. રાજતરંગિણી ૩/૩૪૩

તથા આઠમા તરંગમા શ્લોકનો પરમ શરવીર રાજા તથા રાજજીત ન તિલ તરીકેના ઉલ્લેખ છે કલ્લણના ઉલ્લેખો અને નિશક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.

(૫) રક-દ્વપુરાણુ' સાદ્ય .

'રક દ્વપુરાણુ'ના કુમારિકા ખડમા શ્લોકને આધિભૂત્યોના પ્રથમ શાસક તરીકે ગણાવવામા આવ્યો છે

(૬) રાજશેખરની નેંધ .

રાજશેખરે પોતાના પ્રસિદ્ધ કાવ્યશાસ્ત્રમય કાવ્યમીમાંસા'મા ગાજ્યર્થાં તથા કવિચર્યાં વર્ણન કરતી વખતે શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાજકર્તવ્યુ' નિરૂપણ કરતા તે કાળે છે કે સભામંડપમા સુખપૂર્વક બેગીને રાજા કાવ્યગોષ્ઠીના આરણ કરાવે તથા કવિતાની આલોચના પણ કરે, અને વાન્નદેવ, સાતવાહન, શ્લોક અને સાહસાક વગેરે પૂર્વકાલીન રાજાઓ જે રીતે પોતાની સભાઓમા ગુણીજનોને દાન, માન વગેરેથી સન્માનિત કરતા તે રીતે તે પણ કવિઓને પુરસ્કાર વગેરે આપી સન્માનિત કરે.

રાજશેખરે વીરચરિતમા તથા તે પછી પણ શ્લોકનો ઉલ્લેખ સાતવાહન તથા શાલિવાહનના મત્રીરૂપમા કર્યો છે જેમા જણાવવામા આવ્યું છે કે સાતવાહનને તેણે પ્રતિષ્ઠાન નગર સહિત અર્ધુ' રાજ્ય આપ્યું.

(૭) શ્લોકને લગતું સાહિત્ય

સુક્રિમુક્તાવલી નામના મથમા રામિલ તથા સોમિલ દ્વારા 'શ્લોકકથા' રચાયાનો ઉલ્લેખ છે.^૧

વિદ્વાનોએ 'શ્લોક કથા' નામનું કાવ્ય તથા વિદ્વાન્ત શ્લોક' નામના નાટકની નોંધ લીધી છે આમા ભોજરાજાને 'સરસ્વતીક ઠાસરણુ' તથા 'યુગારમક થ'મા 'વિદ્વાન્તશ્લોક'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે હેમચંદ્ર કાવ્યાનુશાસનમા કોઈ પચ્ચીસ દ્વારા લિખિત 'શ્લોકકથા'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ બધી કૃતિઓનો નાવક શ્લોક ૭ તે ૨૫૪ છે,

'અમરકોષ'ના દીકાકાર હીરસ્વામી શ્લોકના પર્વાવવામી ચન્દોમા વિક્રમાન્તિય, સાહસાક, અન્નિમિત્ર તથા સાતવાહનની ગણના કરે છે^૨ આ ઉપરથી પ્રતિષ્ઠિત

૧. તે શ્લોકકથાકારો કન્યો વામિલસોમિની । કવેન્દ્રેયો. કાવ્યમાસીર્વર્ણતારી-કરો વન્મ ।

૭. . વિક્રમાદિત્ય' સાહસાક. શાન્તક. શ્લોકસ્વર્ણનિમિત્રો વા હાલ ક્વણસાદવાહન ।

થાય છે કે શદ્ધત્વ વ્યક્તિત્વ ભારતની પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સાથે ઓત પ્રોત થઈ ગયું છે.

ઉપરોક્ત વિવિધ ઉદ્દેશો ઉપરથી એવું તો નિશ્ચિત રીતે સિદ્ધ થાય છે કે સુંદર ભૂતકાળમાં પણ શદ્ધક નામનો કોઈ પ્રતાપી રાજ્ય અવસ્ય થયો હોવો જોઈએ, જેના વ્યક્તિત્વમાં શૌર્ય, સાહસ તથા શૃંગાર તથા લાલિત્યનાં તરવો વિદ્યમાન હશે. શદ્ધક નામની અતિલોકપ્રિયતાએ એના પરવર્તી રાજ્યોને એ નામ મહાશ્વ કરવા પ્રેર્યા હોય તે સંભવિત છે. એટલે શદ્ધકને તદ્દન લોકવાર્તાનો નાપક કે કાલ્પનિક વ્યક્તિ માનવો યોગ્ય નથી.

શદ્ધકનું આ રીતે ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ નિર્ધારણ કર્યા પછી શદ્ધક મૃગજાતિકનો સાચો કર્તા ખરો કે નહિ તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ જોડે છે. આપણે આગળ જોયું તેમ સંસ્કૃત પરંપરા શદ્ધકને જ આ રૂપકનો કર્તા માને છે એટલે એ રીતે તો આ બાબતમાં શંકા ઉઠાવવાને કોઈ કારણ નથી. આમ છતાં કેટલાક વિદ્વાનોએ પ્રસ્તાવનાના સાક્ષ્યનો સ્વીકાર ન કરતાં જુદા જુદા કવિઓને વિવિધ કારણોસર આ રૂપકનો કર્તાત્વનું શ્રેય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જર્મન વિવેચક પિશેલે શરૂ શદ્ધમાં એમ સિદ્ધ કર્યું કે બાસ આ રૂપકનો રચયિતા છે. બાસના આરુદ્ધત્વને જોઈ આમ અનુમાન કરવાનું એમને કારણ મળ્યું હશે પણ પાછળથી એમણે પોતે જ આ રૂપકના કર્તા તરીકે દંડીની ગણના કરી. પ્રયો દગ્ધિપ્રજ્ઞાશ્ચ ત્રિપુ લોકેષુ વિભૂતાઃ એ પંક્તિમાંની દંડીની ત્રીજી કૃતિની બોજામાં એમણે ‘મૃગજાતિક’નું નામ મૂકી પોતાનું સંશોધન નાવીન્ય ગાજતું કર્યું. આમ કહેવા માટે એમને ‘કાવ્યાદર્શ’ અને ‘મૃગજાતિક’માં સમાન રીતે મળતો શ્લોક “લિપ્તીતમ તમઃક્રાન્તિ”નો આધાર મળી ગયો. પણ પિશેલે મહોદયને આ મત સ્વીકાર્યું થઈ શક્યો નહિ.

પ્રો. કરમારકરે પણ શદ્ધકને કલ્પનાની વ્યક્તિ માની દંડીને ‘મૃગજાતિક’નો કર્તા સિદ્ધ કરવાનો વિગતે પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘દશકુમારચરિત’માં રહેલા શદ્ધકના વિવિધ જન્મોના ઉદ્દેશો, ‘મૃગજાતિક’ના કર્તા દક્ષિણી હોવાનાં પ્રમાણ અને દંડીનું દક્ષિણાત્મ હોવું, ‘દશકુમાર’ અને ‘મૃગજાતિક’માંની ભાષાક્રીય, વિચારોની અભિવ્યક્તિને લગતી, સામાજિક અવસ્થાના ચરિત્રચિત્રણને લગતી તથા અન્ય સનાતનાઓને આધારે આ જન્મેનું એકકર્તાત્વ માની દંડીને મૃગજાતિકનો કર્તા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ તે પ્રતીતિકર નીવડ્યો નથી. દંડી પોતાના મંથને કોઈ કાલ્પનિક વ્યક્તિને નામે શા માટે ચઢાવે તે કોઈ રીતે સમજી શકાતું નથી.

આપણે આજળ જોયું તેમ પ્રસ્તાવનામાં જે સ્વરૂપમાં કવિને પરિચય આપ્યો છે તે જોતાં તે શ્લોકો શુદ્ધ પોતે લખ્યા હોય તેમ તો શક્ય લાગતું નથી. પણ એથી આ નાટક શુદ્ધનું મંદી જતું નથી શુદ્ધની શક્તિઓ વિશે એમાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ અથવા અલૌકિક ઉલ્લેખો છે. છતાં તે નિરાધાર હોય તેમ પણ પ્રતીત થતું નથી. શુદ્ધના ચાહકનો આત્મીય પક્ષપાત એમાં ચોક્કસ રીતે પ્રગટ થયો છે પણ સાથે સાથે તે એ પણ સિદ્ધ કરી આપે છે કે શુદ્ધ પોતે પોતાના નાટકમાં પોતાનું નામ નહિ આપ્યું હોય એને માટે કોઈ અટકળો કરવાની જરૂર નથી કારણ કે એ સર્વવિદિત હકીકત છે કે સંસ્કૃત કવિઓ પોતાના નામને અમર કરવાની મહેલણીથી મહદંશે મુક્ત હતા. એટલે શુદ્ધ પોતે ‘શુદ્ધકવિ’માં પોતાનું નામ લખ્યું નહિ હોય પણ પ્રસ્તાવનામાં જે સમયે શુદ્ધનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો તે સમય પર્યાંતની કોઈ પરંપરા ચોક્કસ રીતે એના કરતાં તરીકે શુદ્ધનું નામ સાચવતી ચાલુ રહી હોવી જોઈએ અને એ નામ હોય થવાના વિશે કોઈ સહૃદય ચાહકે શુદ્ધનું નામ અને પરંપરાથી ચાલી આવતી શુદ્ધની જીવનસાક્ષ્યની વિગતો અહોભાવપૂર્વક નોંધી હશે. સ્તોકમાં આવતો કિલ શબ્દ ઐતિહ્ય અર્થાત્ પરંપરાપ્રાપ્તપ્રમાણનો લોતક સમજવા જોઈએ.

ઉપર જોયું તેમ કોઈ રાજાએ શુદ્ધને પોતાના ઉપનામ તરીકે મહાજ્ઞ કર્યું હોય અને એ નામે આ રૂપક રજૂ કર્યું હોય તે સંભવિત છે. એટલે હવે શુદ્ધ પરથી એવા કોઈ રાજા વિશે કઈ સગીન હકીકત મળી શકે છે કે કેમ તે વિચાર કરવો રહી અને એ દૃષ્ટિએ વિદ્વાનોના વિવિધ મંતવ્યો વિચારણીય બની ગયે છે.

(૧) કર્નલ વિન્ફ્રેડનો મત :

કર્નલ વિન્ફ્રેડ તથા પ્રો. વિલ્સન ‘સ્કન્દપુરાણ’ના કુમારિકાખંડમાં વર્ણિત શુદ્ધ રાજાને અને આંધ્રમૂલ્યોના પ્રથમ રાજા સિમ્બુકને એક જ માને છે.^૮ ‘સ્કન્દ-પુરાણ’ના કુમારિકા ખંડમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે શુદ્ધ નામનો એક મહાન રાજા કલિ સવતના ૩૨૯૦મા વર્ષમાં રાજ્ય કરશે.^૯ નવીન ગણના પદ્ધતિથી આ વર્ષ ઇ. સ. ૧૯૦૩ વર્ષ સિદ્ધ થાય. કર્નલ વિન્ફ્રેડ તથા વિલ્સને ‘સ્કન્દપુરાણ’ના આ શુદ્ધ રાજાને આંધ્રમૂલ્ય રાજવંશના પ્રવર્તક સિમ્બુક તરીકે નીચેના પ્રમાણેથી ઓળખાવ્યો :

C. H. H. Wilson : The Theatre of the Hindu pp 53

૮ ત્રિપુવર્પવહ્સેષુ કલેષતિપુ પાર્થિવ । ત્રિશતેષુ દશનૂનેષ્વત્યા મવિષ્યતિ ॥ શુદ્ધો નામ ધીરગામધિરઃ સિદ્ધમન્ત્રઃ ચર્ચિતાયાં સમારાધ્ય લપ્સ્યતે મૂમયાપહા ।

(૧) બાંજવત પુરાણમાં પ્રથમ આંધ્રનરેશને જન્મ તથા શૂદ્ર કહેવામાં આવ્યો છે.^{૧૦} તેથી તેણું નામ શૂદ્રક પડ્યું તે સ્વાભાવિક લાગે છે.

(૨) ‘સિમ્બુક’નાં સિન્દુક, સિસુક, શિશુક તથા સિપ્રક વગેરે નામોની સાથે શૂદ્રક નામ પણ પ્રચલિત થયું હોય તે સ્વાભાવિક છે.

(૩) નાટકકાર દક્ષિણી હોય તેમ જણાય છે. આંધ્રવંશના નરેશ પણ દક્ષિણી હતા.

(૪) ‘શ્ર્વજકટિક’માં નિરૂપિત રાજ્યક્રાંતિની વાર્તા સહેતુક છે. કારણ કે પ્રથમ આંધ્રભૂત્ય શાસકે કેલવવંશના અંતિમ રાજા વિરુદ્ધ ક્રાંતિ કરીને સત્તા હસ્તગત કરી હતી. તેથી લોકોને અનુરંજિત કરવા આ કથાને નિર્મલ કરી હોય.

આધુનિક વિદ્વાનોએ આંધ્રભૂત્ય વંશની સ્થાપનાનો સમય ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦ નિશ્ચિત કર્યો છે.^{૧૧} આ રીતે જોઈએ તો ‘સ્કન્દપુરાણ’ના શૂદ્રક તથા આંધ્રભૂત્યોના પ્રથમ શાસક સિમ્બુકના સમયમાં લગભગ ચાર સદીનું અંતર પડે છે. આ માટે વિદ્વાનોએ એવું સમાધાન સૂચવ્યું કે સ્કન્દપુરાણના રચયિતાએ સાચી તિથિની ગણના કર્યા સિવાય પરંપરાપ્રાપ્ત શ્રુતિને આધારે અથવા સ્મરણથી શૂદ્રકનો સમય (ઇ. સ. ૧૯૦) સૂચિત કર્યો હશે.^{૧૨}

પરંતુ ‘શ્ર્વજકટિક’ની રચના ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦માં થઈ હોય તેમ અન્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ થતું નથી. આથી શૂદ્રકને આંધ્રભૂત્ય વંશનો પ્રવર્તક સિમ્બુક માનવો ખરાબર લાગતું નથી.

(૨) ડૉ. પુસ્તાળકરનો મત :

જુદા જુદા અંશોમાં શૂદ્રક વિષયક જે ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે તેને આધારે ડૉ. પુસ્તાળકરે ૨૭ શૂદ્રકની ગણના કરી છે જેમાં ત્રણને ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે માન્યા છે અને ‘શ્ર્વજકટિક’ના રચયિતાને વિમ્બાદિત્યથી અલિન માની એને ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિમાં ખતાવ્યો છે. પણ આ મત પણ ઉપરોક્ત કારણોને અગમ્ય છે.

૧૦. હત્વા જ્ઞપ્તશર્માજી તદ્દમસ્યો વૃષકો નસી । ગાં મોક્ષયતાન્નજાતીયઃ કશ્ચિત્કાલ મતત્તમઃ ॥ ૧૨.૨૨૦

૧૧. Vinsent Smith : Early history of India pp. 216

૧૨. M. R. Kale : Preface to Mrichhkatikam

(૩) એમ આર કવિનો મત ૧૩

‘અવ તિસુદરી કથા’મા શૂદ્રકનો આલેખ રાજ્ય તરીકે પરિચય આપવામા આવ્યો છે એમાં જણાવવામા આવ્યું છે કે તેણે આધિભૂત્યવ શીય રાજકુમાર સ્વાતિને મુદ્દમા પરાસ્ત કર્યો કથામાના એક શ્લોકમા વાચા સ્વચરિતાયવા નામના શબ્દ પરથી અનુમાન થાય છે કે શૂદ્રકની રચનામા આત્મચરિત્રાત્મક તથ્ય સન્નિવિષ્ટ છે એટલે ‘મૃગશિક્ષિક’મા શૂદ્રકના પોતાના જીવન સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ જ પાત્રરૂપે છે એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે આ રીતે ચારુદત્ત એ શૂદ્રકનો પ્રિય મિત્ર બધુદત્ત છે જેની વાત ‘અવ તિસુદરીકથા’મા નિમજ્જ છે શૂદ્રક આને અવારનવાર સહાય કરતો એટલે નાટકમાનો આર્થિક તે શૂદ્રક પોતે છે આધિભૂત્ય સ્વાતિનો શાસનકાળ ૬ સ પૂર્વે ૫૬ છે પણ આ મત એક સૂચનાત્મક રૂપે છે અને વિદ્વાનોમા એ ગ્રાહ્ય બન્યો નથી.

(૪) નેરકરકનો મત

રાજશેખરે ભાસને ધાવક તરીકે ઝોળખાવ્યો છે એ આધારે પ્રો. નેરકરે એવો મત વ્યક્ત કર્યો છે કે મૃગશિક્ષિકની રચના આ ભાસે કરી છે ભાસે પોતાની ચારુદત્ત નામની રચનાના પરિવર્ધિત સ્વરૂપરૂપે ‘મૃગશિક્ષિક’ રચ્યુ એમ તેઓ માને ■ શૂદ્રક નામની ઉત્પત્તિ બાબતમા તેમણે જણાવ્યું કે ભાસ શૂદ્ર જાતિનો હોવાથી પડિતોએ તેને શૂદ્રક ઉપમાન આપ્યું પણ આ મત સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ નથી જો ભાસને શૂદ્રક ઉપનામ મળ્યું હોય તો એના અન્ય નાટકોની સાથે એ નામ કેમ ન જોડાય ? વળી, ‘ચારુદત્ત’ અને ‘મૃગશિક્ષિક’નું સિન્નકર્તૃત્વ સ્પષ્ટ છે એટલે ઉપરના મતને કોઈ વજૂદ પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી

(૫) સ્ટેન કોનોનો મત

પ્રો. સ્ટેન કોનોએ ‘મૃગશિક્ષિક’ના ગ્રીષ્મ કથાનક રાજ્યકાલિને શૂદ્રકના જીવન સાથે સાકળવાનો યત્ન કર્યો છે તેઓ આબીર રાજ્ય શિવદત્તને શૂદ્રક માને ■ ડૉ. ફીલીટના મત અનુસાર આ શિવદત્ત રાજ્યએ અથવા એના પુત્ર ઈશ્વરસેને આધિવશ અંતિમ રાજ્યને પદભષ્ટ કરી સત્તાના સૂત્રો કબ્જે કર્યા હતા. (૪ સ ૨૪૮-૪૯) ગોપાલપુત્ર આર્થિક પાલકને પદભષ્ટ કરી રાજ્યારૂઢ થાય છે તે કથાનકમા એમણે આ હકીકતનું સાચ્ય જોયું છે

આબીરોએ મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશના ઉત્તર ભાગમાં ફોઈક સમયે રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી એ તથ્યની પુષ્ટિ નાસિકના આબીરનરેશ શિવદત્તાના પુત્ર હર્ષરમેનના શાસનના નવમા વર્ષની સ્મૃતિને સ્થાપી બનાવવા માટે લખાયેલા શિલાલેખોમાંથી મળે છે. ૧૪

જે. શાર્પેટિયર તથા વિંટરનીટ્ઝે પ્રો. સ્ટેન કોનોના ઉપરોક્ત મતનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો છે. ડૉ. ક્રાયે પણ રાજ્યક્રાંતિનાં પાત્રો જોપાલપુત્ર આર્યક તથા પાલકને 'બદ્ધકથા'નાં પાત્રો દર્શાવી આ વાર્તાને લોકવાર્તા તરીકે જ લેવા આમંત્ર રાખ્યો છે અને એ રીતે સ્ટેન કોનોના આ મતના આધારનું ખંડન કર્યું છે.

(૬) ડૉ. બી. એ. સાલેટોરનો મત :—

શદ્રકનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિનિર્ધારણ તથા 'મૃગ્ગકટિક'ના કર્તૃત્વ અંગે ડૉ. સાલેટોરે જુદાં જુદાં ઐતિહાસિક પ્રમાણો તથા કૃતિના અંતરંગ અને બહિરંગ પુરાવાઓને આધારે વ્યવસ્થિત અને તર્કબદ્ધ પ્રયાસ કર્યો છે. ૧૫ તેઓ 'મૃગ્ગકટિક'ને બે કતાઓનું સર્જન માને છે અને એ બન્ને વચ્ચે પુત્ર અને પ્રપિતા-મહનો સંબંધ સ્થાપિત કરે છે. એમને મતે દક્ષિણના પ્રાચીન ગંગવંશનો રાજા શિવમાર પ્રથમ એ જ શદ્રક છે. આ રાજા પ્રસિદ્ધ પરાક્રમી રાજા ભુવિક્રમનો નાનો ભાઈ હતો કે જેને 'નવકામ', 'પૃથ્વીકાગુણી', 'શ્રીપુરુષ' તથા 'શિશ્વપ્રિય' વગેરે ઉપનામો મળ્યા હતાં.

'મૃગ્ગકટિક'ની પ્રસ્તાવનામાં કવિપરિચયના શ્લોકોમાં શદ્રકની જે વિશિષ્ટતાઓ નોંધવામાં આવી છે તેને લક્ષ્યમાં લઈને એ વિશિષ્ટતાઓ શિવમાર પ્રથમમાં ફેટલી સુસંગત છે તે એમણે તાબલેખો અને અન્ય ઐતિહાસિક કારણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. એમણે શદ્રકના પરિચય માટે પ્રસ્તાવનાને આધારે છ મુખ્ય કસોટીઓ નિર્ધારિત કરી છે.

- (૧) શદ્રકનું શારીરિક સૌંદર્ય
- (૨) શદ્રકની જાતિ
- (૩) શદ્રકનું સ્મૃતિઓ વગેરેનું જ્ઞાન
- (૪) શદ્રકનું દીર્ઘાયુષ્ય
- (૫) શદ્રકનું સુદ્ધપ્રાણીય
- (૬) શદ્રકનું હસ્તિવિદ્યાનું જ્ઞાન તથા હાથીઓ સાથે મલલયુદ્ધ કરવાનો પ્રેમ

૧૪. Leudors : List of Brahmi Inscriptions No 1137

૧૫. King Shudrak : A historical study. Journal of the University of Bombay, Part I July 1947 and Part IV January 1948 Vol. XVI

આમા દીર્ઘાકૃત અને હસ્તિવિદ્યાના જ્ઞાનની લાક્ષણિકતાઓને એમણે વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે. ઈ. સ. ૭૦૦મા લખાયેલા હેગ્જુર તામ્રપત્રોમા શિવમાર પુરુષને લગતા પ્રશસ્તિવચનોમાથી જાણવા મળે છે કે (૧) તે અત્યંત સૌંદર્યવાન હતો. (૨) વૈશિક્ષી-ખીજની પત્નીઓને આકૃષ્ટ કરવામા કુચ્ચ હતો. (૩) મનુના સિદ્ધાંતોના દૃઢ પાનક તથા ચાઉક હતો. (૪) તે મુદ્દપ્રિય હતો.

શદ્ધકની જાતિ જ્ઞાત્રાણ હતી. ગંગવચના આ રાજાઓ પણ જ્ઞાત્રાણ હતા. જે કે તે પોતાને ક્ષત્રિય તરીકે પણ ઓળખાવતા. શિવમાર પ્રથમે ‘કલ્પનારત્નમ્’ નામનો હસ્તિશિક્ષાનો ગ્રંથ લખ્યો છે જે એનું હાથીઓ વિશેનું જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે આ ગ્રંથને આધારે શિવમાર પ્રથમની કાવ્યગ્યનાની શક્તિની વાત પણ કરવામા આવી છે ૧૬

શિવમાર પ્રથમના પૌત્ર શ્રીપુરુષ ખીજના બારદ્વર તામ્રપત્ર (ઈ. સ. ૭૨૬)મા શિવમાર પ્રથમ પૂરા સો વર્ષ જીવ્યો હતા તેવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ કારણે જ એને ‘વૃદ્ધરાજ’ કહેવામા આવેલો. મૃચ્છકટિકના જૂથવૃદ્ધમા આ ઉપનામનું પ્રતિબિંબ પડે છે આ ઉપરાંત શિવમાર શિવલક્ષ્મી હતા. મુદ્ધમા એણે આપ્યો શુભાની હોમ અને શિવલક્ષ્મીથી તે પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ હોઈ તે સભવિત છે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું કાંઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી પણ ‘હાદોગ્યોપનિષદ’મા કહ્યા અનુસાર પ્રતીકાત્મક અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હોય તેવી શક્યતા છે

આ શદ્ધકના જીવનકાર્ય અને સાહિત્યની જે વિગતો પ્રસ્તાવનામા કહેવામા આવી છે તેનો શિવમાર પ્રથમ સાથે બરાબર મેળ ખેસે છે તેથી તેને જ શદ્ધક તરીકે માનવો યોગ્ય છે એમ સાહેદાર જણાવે છે

‘મૃચ્છકટિકા’નું મુદ્ધકલ્પ-કો. સાહેદાર ‘મૃચ્છકટિકા’ને બે કર્તાઓનું રમેલું માને છે એમા એકથી લગભગ ચાર અઠ શિવમાર પ્રથમે અને ચારની અધ્ધમાથી શિવમાર દ્વિતીયે રચ્યું તેમ તેઓ જણાવે છે આમ અનુમાન કરવાનો આધાર ‘મૃચ્છકટિકા’મા પ્રાપ્ત થતું રાજકીય કથાવસ્તુ છે. શિવમાર પ્રથમના પ્રપૌત્ર શિવમાર દ્વિતીયે ચોથા અઠથી આ નાટક રચ્યું હશે કારણ કે એણે પોતે આ પ્રકારના રાજ્યવિપ્લવની વાત જોઈ હશે શિવમાર પ્રથમના સ્વત્વ પછી ગાદી માટે ઝગડો થયો જેમા એના પુત્ર એડીયગને પરાજય મળ્યો આ પછી એડીયગનો પુત્ર શ્રીપુરુષ યજ્ઞને પદભ્રષ્ટ કરી ગાદીએ આવ્યો જેનો પુત્ર જ આ શિવમાર ખીજે છે એટલે એણે પોતે જોયેલ અથવા જાણેલ રાજ્યવિપ્લવની વાત નાટકમા ગુથી

લીધા છે એમ કહી શકાય. ડૉ. સાલેટોર જણાવે છે કે, 'The author who wrote the drama from about the middle of the act IV evidently was in some manner connected with the political plot.'

પોતાના મતના સમર્થનમાં એમણે બીજી કેટલીક તકબ્બ હાંસી પ્રસ્તુત કરી છે.

‘જે સુંદર રીતે રાજનીતિને લગતું જોણ કથાવસ્તુ મુખ્ય કથાવસ્તુ સાથે મશિત થયું છે તેનાથી માલુમ પડે છે કે લેખક નાટ્યકલાના સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર બંને બામતમાં કુશળ હશે. ચોથા અંક પછી નાટકમાં જે ચમત્કારિક ઉપમાઓ પ્રાપ્ત થાય છે એ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે લેખક મહાન કવિ પણ હશે. વસંતસેનાના મહેલ તથા દીવાલો ઉપર વિચિત્ર ચિત્રોના વર્ણન પરથી લેખકનું લલિત કલાતુર જ્ઞાન પણ પ્રગટ થાય છે. વળી ચોથા અંક પછી પ્રાણીનો પ્રયોગ ખૂબ જ વધી ગયો છે, જે લેખકનું પ્રાકૃત ભાષા પરનું પ્રભુત્વ સ્પષ્ટ છે. ન્યાયાલયનું ચિત્રણ લેખકનું ન્યાય વિશેનું અંગત જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે. ‘મૃચ્છકટિક’ના પાછલા અંકમાં આવતું દાર્શનિક ચિંતન એને તત્ત્વજ્ઞની સિદ્ધ કરે છે.’ અને આ બધી લાક્ષણિકતાઓ શિવમાર દ્વિતીયમાં મોજૂદ હતી એમ જુદાં જુદાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી ડૉ. સાલેટોરે શિવમાર દ્વિતીયને ‘મૃચ્છકટિક’ પૂર્ણ કરવાનું કૃત આપ્યું છે.

‘મૃચ્છકટિક’ના સમય અંગે નિર્ણય કરતાં તેઓ જણાવે છે કે નાટકને પૂર્વાર્ધ (શિવમાર પ્રથમ) લગભગ ઈ. સ. ની સાતમી સદીના મધ્યમાં તથા ઉત્તરાર્ધ (શિવમાર દ્વિતીય) આઠમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયો હશે વામને કાવ્યાલંકારસૂત્રરૂપિણ ‘મૃચ્છકટિક’માંથી ઉદ્ભવ્યુ લીધાં છે અને વામનનો સમય આઠમી શતાબ્દી છે એટલે આ પ્રમાણનો મેળ થાય છે ડૉ. સાલેટોરે ‘મૃચ્છકટિક’ના રચયિતાને દક્ષિણી સિદ્ધ કરી અંગવંશીય શિવમાર પ્રથમ અને બીજો જ ‘મૃચ્છકટિક’ના રચયિતાઓ છે તે હકીકતને વધારે પુષ્ટ કરી છે. શૂદ્રકને દક્ષિણી સિદ્ધ કરવા માટે નાટકમાં વિચિત્ર ધાર્મિક અવસ્થા, સામાજિક અવસ્થા, ભૌતિક નિર્દેશો, ભાષાકીય વૈશિષ્ટ્ય તથા અન્ય પ્રકીર્ણ બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શૂદ્રક અને ચારુદત્ત નામોની દક્ષિણમાં લોકપ્રિયતા આ હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

ડૉ. બી. એ. સાલેટોરનો આ તકબ્બ પ્રપાસ વિદ્વાનોમાં પ્રસંગીક બન્યો હોવા છતાં સંપૂર્ણ પહેલે સ્વીકાર્ય જાવા પામ્યો નથી. ખાસ કરીને યુગમર્કત્વને લગતી એમની હાલ પ્રતીતિકર બની શકી નથી.

(૭) ડૉ. ચન્દ્રબલી પાડેનો મત :

ડૉ. પાડેએ આપ્રવશીય વાસિહીપુત્ર ઓપુલુમાયિને શૂદ્રક ગણ્યો છે અને અવતિસ્થ દરી કયાનો ઉત્તેજ્ય કે જેમા જણાવવામા આવ્યું છે કે 'અશ્વક દેશનો નિવાસી ઇન્દ્રાણિયુષ્ઠ નામનો પ્રાજાણ પડિતો દ્વારા શૂદ્રક કહેવાતો હતો'—૧૭ એનો આધાર લીધો છે. પુલુમાયિની જાણતમા જે ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ સારરૂપે સાહિત્યમા પણ છે અને શૂદ્રકને તેનું ઉપનામ માનવું જોઈએ. ૨૫૫ છે કે શ્રી. પાડેનો આ મત વિશ્વસનીય નથી જ.

(૮) ડૉ. જી. કે ભટ્ટનાં નિષ્કર્ષરૂપ અનુમાનત્રય

ડૉ. જી કે ભટ્ટ એમની 'મૃગકટિક'નો વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનામા વિનાનોના આ વિવિધ મતવ્યોને આધારે 'મૃગકટિક'ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન સંપૂર્ણ હલ થયો. મુશ્કેલ જણાવી એના કર્તા વિશે ત્રણ નિષ્કર્ષરૂપ અનુમાનો તારવ્યા છે.

(૧) શૂદ્રક કોઈ કાલ્પનિક કે પૌરાણિક વ્યક્તિ નથી પણ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે

(૨) શૂદ્રક કોઈ રાજકવિ કે રાજાનો આશ્રિત લાગતો નથી. એણે નાટક રાજાને નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય તેમ લાગતું નથી. રાજાઓ પણ આવું સાહિત્ય લખતા એ સર્વવિદિત હકીકત છે

(૩) 'મૃગકટિક'નો રચયિતા ચોક્કસ દક્ષિણી છે

ઉપનં.૫૧૨

આ રીતે 'મૃગકટિક'ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિદ્વાનોના અનેકવિધ મતવ્યોને કારણે નિશ્ચિત રૂપ ધારણ કરી શક્યો નથી. પણ 'મૃગકટિક'નું ભાવકોના હૃદય ઉપર એવું ઘેરું આકર્ષણ છે કે શૂદ્રક એ મૌના હૃદયમા રમી રહ્યો છે. 'મૃગકટિક'નો કર્તા ગમે તે વ્યક્તિ હોય, પ્રેક્ષકોની કલ્પનામૂર્તિમા તો 'શૂદ્રક'નું નામ જ અકિત છે અને એ રીતે જ એની આજખાણ સૌને અભિપ્રેત રહેશે.

૧૭ આપુનોડન્તે સ ઘવાસાવર્યવેપુ દિગ્ગોત્તમ ।

ફાગુગિગુપ્ત ફાગુસોય પ્રાદુ શૂદ્રક લુષાઃ ૧૧-૪.૧૭૫



૩. મૃચ્છકટિકનો રચનાકાળ

‘મૃચ્છકટિક’ના રચયિતાનો પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ રહ્યો હોવાને કારણે સ્વાભાવિક રીતે જ એની રચનાનો સમય પણ વિવાદાસ્પદ છે. સામાન્યતઃ કૃતિના સમયનો પ્રશ્ન એના રચયિતાના સંદર્ભમાં જ વિચારવાનો રહે એટલે જે જે વિદ્વાનોએ ‘મૃચ્છકટિક’ના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે એમણે એનો સમય પણ દર્શાવવા યત્ન કર્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનોએ ‘મૃચ્છકટિક’ના સમયનિર્ધારણમાં જ રસ લીધો છે અને આ કૃતિનો સમય નક્કી કરવામાં અનેક આતંક અને બહિરંગ પ્રમાણોનો આધાર લીધો છે.

આચાર્ય વામને પોતાના ‘કાવ્યાલંકારમૂલકૃતિ’ નામના ગ્રંથમાં ‘મૃચ્છકટિક’ના બીજા અંકમાંથી ‘હૂત હિ નામ પુરુષસ્ય અર્ધિહાસન રાઘવ’ નામની ૫ કિત ઉદ્ધૃત કરી શ્લોકનો રૂપક નામોત્તેજ્ય કર્યો છે.^૧ વામનનો સમય આઠમી શતાબ્દી છે એટલે ‘મૃચ્છકટિક’ની રચના આઠમી સદી સુધીમાં તો ચોક્કસ થઈ ગઈ છે તે નિશ્ચિત છે. એથી આ કૃતિના સમયની ઉત્તર મર્યાદા આઠમી શતાબ્દી નિશ્ચિત રીતે નક્કી કરી શકાય. પ્રો. વિલ્સન વગેરેના મત પ્રમાણે શ્લોકને આશ્રયત્વ શા-પ્રવર્તક સિમ્બૂક માનીએ તો સ્કંદપુરાણ પ્રમાણે આ કૃતિનો સમય ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ માનવો જોઈએ. એટલે પૂર્વમર્યાદા ઈ. સ. પૂ. બીજી શતાબ્દી થઈ. પરિણામે એક હજાર વર્ષના આ લાંબા ગાળામાં શ્લોકને અત્યંત મૂકવાના તથા તદ-નુસાર તેનો સમય નિશ્ચિત કરવાના પ્રયાસો થાય છે. કૃતિના અંતરંગ અને બહિરંગ પ્રમાણોનો આધાર જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા મતો વ્યક્ત કર્યા છે.

(૧) ડૉ. પરાંજયેનો મત :

ડૉ. પરાંજયે શ્લોકને આભીર રાજા તરીકે ઓળખાવી ‘મૃચ્છકટિક’ના રચના-કાળને ઈ. સ. ના બીજા કે ત્રીજા સૈકામાં મૂકે છે. આ માટે તેઓ કૃતિની આંતરિક વિષયોનો આધાર લે છે. એમને મતે આ નાટકનું મૌર્ય કાવ્યસ્તુ (રાજકીય ખટપટ અને ક્રાંતિ) પ્રભાવનોને પુરા કરવા હેતુપૂર્વક મૂકવામાં આવ્યું છે. ઈ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં આભીરાએ આગ્રીને હરાવવા આવી ક્રાંતિ કરી હતી અને લોકોએ તે ક્રાંતિ નિહાળી હતી.

૧. શ્લોકાદિરચિતેષુ પ્રશ્નેષુ અસ્ય મૂયાન્ પ્રશ્નો દરયતે ।—કાવ્યાલંકારઃ ૩.૨.૨૪

વ્યવહાર અંક (ન્યાયાલયનુ દસ્ય)મા આવતા કાયસ્થો, પરાજપેના મતે શક અને પદ્ધતિ પ્રકારના પરદેશીઓ છે અને ઈ. સ.ની ખીજી શતાબ્દી પહેલાં એમનું ઉજ્જવિનીના ન્યાયાલયમા આવવું શક્ય નથી. આ ઉપરાંત જહા અકમા ચ દનકની ઉક્તિઓમા જ્યોતિષના જે ઉલ્લેખો છે તેને આધારે તથા પ્રાકૃતના પ્રચુર પ્રમાણમા થયેલા ઉપયોગને આધારે ત્રીજા સૈકાનો સમય નિશ્ચિત થાય છે.

ઈ સ પૂર્વે ખીજી શતાબ્દીથી ઈ. સ.ની ખીજી-ત્રીજી સદી સુધીના સમયને સાતવાહનનો શાસનકાળ કહેવામા આવે છે બૌદ્ધધર્મની ઉન્નતિ, મૃચ્છકટિકમા પ્રાપ્ત થતા માત્ર 'રામાયણ' અને 'મહાભારત'ના ઉદ્ભવો, ચારુ ત ખાલાપુ અને વેશ્યાનો સમસંબંધ તથા 'મૃચ્છકટિક'મા વર્ણિત જનસમાજ, ભાતનો ભોજન તરીકે ઉલ્લેખ, વેશ્યાસર્જ, છુતકોડા, ખાતર પાડવું, ચોરીની શક્તિ, વેશ્યાગમન, વગેરે ઉલ્લેખો પણ આ કૃતિ આ સમયમા રચાઈ હોય તેમ માનવા ગ્રેર છે.

સાતવાહનના ઉપરોક્ત શાસનકાળમાથી આ કૃતિને ગુપ્તકાળના અતિમ ભાગમા લાવવાના પ્રયત્નો પણ થાય છે. જોની જેવા વિદ્વાનોએ નવમા અકના ન્યાયદૃશ્યને આધારે આ નાટક નારદ તથા જુહસ્પતિ પછીના સમયમા રચાયું હોય તેવું અનુમાન કર્યું છે.^૨ નારદ તથા જુહસ્પતિનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ અને ૪૦૦ ઈ. સ.ની વચ્ચે છે તેથી 'મૃચ્છકટિક'ને પાંચમી શતાબ્દીની રચના માનવી જોઈએ.

વસ તસેનાના આચારોના વર્ણનમા કપૂર સાથેના પાનનો ઉલ્લેખ છે ડા. જોડેના મત અનુસાર પાનનું ભારતમા આગમન ગુપ્ત સમયના આરંભમા થયું. ડા. જટ પ્રમાણે પાનનો ઉલ્લેખ નાટકમા ઈ. સ.ની ચોથી શતાબ્દી પહેલાં ન હોઈ શકે અને આ આધારે 'મૃચ્છકટિક'નો રચનાકાળ ગુપ્તકાળની અતર્જિત લાવી શકાય.

'મૃચ્છકટિક' અને 'પચતત્ર'મા પ્રાપ્ત થતા ધણા સમાન શ્લોકોને આધારે પણ 'મૃચ્છકટિક'નો સમય નિશ્ચિત કરવાના પ્રયામ થયા છે પણ 'પચતત્ર'નો સમય અને સ્વરૂપ પણ વિવાદથી પર નથી. એટલે 'પચતત્ર'મા 'મૃચ્છકટિક'ના શ્લોકોનું કે 'મૃચ્છકટિક'મા 'પચતત્ર'ના શ્લોકોનું અનુકરણ કરવામા આવ્યું છે એ કંઈ નિશ્ચિતરૂપે કહી શકાય તેમ નથી.

(૨) ડા. જુહમકાશનો મત :

ડા. જુહમકાશ^૩ 'મૃચ્છકટિક'ના કર્તા કે કર્તૃત્વથી નિરપેક્ષ રીતે કૃતિમા પ્રાપ્ત

૨ Jolly 'Tagore Law Lectures 1883 Page 68

૩ Stories in Indian History and Civilization

ચતા આતરિક પ્રમાણોને આધારે જ માત્ર એનો સમય નિયત કરવા માટે કેટલાંક કારણો આપે છે :

(૧) 'મૃત્તિકાટિકા'ના આઠમા અંકમા વસંતસેનાનું જન્ન કરતી વખતે જે દેવો અને રાજાઓના નામોનું શકાર ઉચ્ચારણ કરે છે તેમા, સુબંધુ અને રુદ્ર નામના બે ઐતિહાસિક રાજાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે એમણે આ બન્ને રાજાઓનો પ્રભાવનોમા ભારે કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ક્ષીણનો સમય ઈ. સ.ની પાંચમી સદીનો અતિમ ભાગ ગણવા છઠ્ઠી શતાબ્દીનો પૂર્વાર્ધ નક્કી કર્યો છે

(૨) છઠ્ઠા અંકમા ચંદનકે જણાવેલી વિદેશી જાતિઓ બેરખાણ તથા મધુધારને તેમણે પાંચમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધ તથા છઠ્ઠી શતાબ્દીના પ્રારંભમા અસ્તિત્વ ધરાવતી માની છે કે જ્યારે હણેનું પ્રભુત્વ જામવા લાગ્યું હશે.

(૩) ગૌણ કથાવસ્તુના તથ્યને પણ ડો છુદ્ધપ્રકાશે સ્પષ્ટ કર્યું છે. આર્યમજુશ્રીકલ્પમા એક કથા આવી છે કે ગોપાખ્ય રાજાએ લકારાખ્ય રાજાના પત્નિરાખ્યને બંદીવાન બનાવી લીધો પણ કોઈપણ કારણસર તે મુક્ત થઈ ગયો અને સાંદાગરોની સાથે અર્ધી રાતે એક રાજાની સિખિરમા પહોંચ્યો જેણે એ દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. આથી સવારે એને માગધીનો રાજા બનાવી દેવામા આવ્યો. જ્યસ્વાયેષ લકારાખ્યને બાનુગ્રસ્ત ગોપાખ્યને ગોપરાજ તથા પકાગખ્યને પ્રગટાદિત્ય માન્યો છે. શ્રી જ્યસ્વાયનો મત છે કે બાનુગ્રસ્તે પોતાના પુત્રને એના વિદ્રોહી સ્વભાવને કારણે કેદ કર્યો હતો અને પોતાના સામન્ત ગોપરાજની નજર તળે રાખ્યો હતો. આ ગોપરાજ ઈ. સ. ૫૧૦-૧૧માં હજી. સાથેના સમામમાં માર્યો ગયો. હજી-આક્રમણની અશાંતિપૂર્ણ સ્થિતિમાં પકારાખ્ય બંદીગૃહમાંથી મુક્ત થઈ ગયો અને ગોપરાજના મૃત્યુ બાદ સિંહાસનારૂઢ બની ગયો. ડો છુદ્ધપ્રકાશનું 'હણેનું' છ કે ગ્રુપ્ત રાજ્યના ઉત્તર ભાગમાં બનેલી આ ઘટના આ રાજક્રાંતિના સર્જકના પાલકના બંદીગૃહથી છૂટી આર્થકનું રાજા બની જવું વિશિષ્ટ પ્રાસંગિક મહત્વ (Singular topical interest) ધરાવે છે.

'મૃત્તિકાટિકા'મા ન્યાયાલયમા ન્યાયધીશની ગાથે શ્રેષ્ઠીનો સહયોગ આ રીતે ગ્રુપ્તકાલીન શાસન વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે.

૪. કિં શક્તો શાન્તિપુત્ર મહેન્દ્રઃ રમ્યાપુત્રઃ કાલેનેમિઃ મુવન્તુઃ ।

રુદ્રો રાજા દ્રોણપુત્રો જટામુખ્વાણકયો ધા મુન્ધુમારશ્ચિરકુઃ ॥

૫ K P Jaiswal : An Imperial History of India (Tex) P. 410-11.

ઉપરનાં તથ્યોને આધારે ડૉ. બુદ્ધપ્રકાશે એમ પ્રતિપાદિત કરવા વાત ક્યો છે કે ‘મૃચ્છકટિક’ની રચના ઈ. સ.ની ૭મી સદીના પ્રારંભિક ભાગમાં થઈ છે. પણ ડૉ. બુદ્ધપ્રકાશનો મત અનેક વિસંગતિઓના કારણે ગ્રાહ્ય બની શકે તેમ નથી.

કેટલાંક કારણોસર શુભકાલીન મત વિશેષ ગ્રાહ્ય બને છે કે ‘મૃચ્છકટિક’ની રચના શુભકાળ અથવા તે કાળના અંતિમ ભાગમાં થઈ હોવી જોઈએ. સાત-વાહનકાળમાં ‘મૃચ્છકટિક’માં પ્રાપ્ત થાય છે તેવા ન્યાયવિધિ હોવાનો કોઈ સંકેત પ્રાપ્ત થતો નથી એમ કદાચ ન કહી શકાય તો પણ વિદ્વાનોએ ‘મૃચ્છકટિક’ની ન્યાયપ્રક્રિયાની સૂક્ષ્મ બાજોતોડું અધ્યયન કરી તેને પાંચમી અથવા ૭મી શતાબ્દીમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે જે આ મતને સવિશેષ પુષ્ટ કરે છે.

‘ચતુર્ભાણી’માં જે સંસ્કૃતિનું ચિત્રણ છે (વિશેષ કરીને વેશ્યાવાસ અને વેશ્યાવાસની સ્થિતિ વગેરે) તેનું ‘મૃચ્છકટિક’ સાથે ધનિષ્ઠ સામ્ય છે. હવે ચતુર્ભાણીની રચના શુભસમયમાં થઈ હોય તેવી પૂરી શક્યતા છે. તેથી ‘મૃચ્છકટિક’ની રચના પણ તે સમયમાં જ થઈ હોય. આમ સાતવાહનકાળ અને શુભકાળ એ બે સમય પૈકી ‘મૃચ્છકટિક’ની રચના શુભકાળમાં થઈ હોવાના મજબૂત અનુમાનો છે.

(૩) ડૉ. શેખરનો મત :

કાલિદાસના સંદર્ભમાં ‘મૃચ્છકટિક’નો સમય નક્કી કરવાના પ્રયત્નો થયા છે પણ શ્રદ્ધ કાલિદાસનો પુરોગામી હતો કે પરવર્તી તે જ વિદ્વાનોમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યો છે. ડૉ. શેખર, કાલિદાસે ભાસ વગેરે સાથે શ્રદ્ધકનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે સંદેહાત્મક માને છે. જેમ કાલિદાસે બૌદ્ધધર્મી અશ્વમેધનો (પુરોગામી હોવા છતાં) ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ શ્રદ્ધકનો પણ એની કૃતિમાં અનાર્થ તત્ત્વ વિશેષ હોવાથી ઉલ્લેખ કર્યો નથી તેમ માને છે.^૧ કાલિદાસે ભાસ સાથે સૌમિલકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને રાજનેશ્વર પ્રમાણે સૌમિલક અને રામિયે ‘શ્રદ્ધકથા’ લખી હતી પણ આ કથાનો નાનકડો નટકાર શ્રદ્ધક જ છે કે કેમ તે નક્કી નથી.

૧. It is intriguing that Kalidasa takes no notice of him, but then the Shakespeare of India is equally reticent about Ashvaghosha who certainly flourished before him. Strange though it may appear, it is a hard fact that the first dramatist of Sanskrit literature was a Buddhist, and a close second holds, as far as can be seen, from a non-aryan stock of which so little is known.”—Sanskrit Drama: Its origin and Decline P. 120-21.

(૪) ડૉ. જાગીરદારનો મત :

સામે પક્ષે પ્રો. જાગીરદારે^૭ (હવે આદ્ય રંગાચાર્ય) 'મૃચ્છકટિક'ને કાલીદાસ પછીની રચના સિદ્ધ કરવા માટે કેટલાંક પ્રમાણો સૂચવ્યાં છે :

(૧) નાટકોના સામાજિકરણનું (તત્કાલીન સમાજને અનુરૂપ બનાવવાનું) કાર્ય કાલિદાસે આરંભ્યું હતું. શૂદ્રકનો નાટકને સમાજ સાથે વધુને વધુ સંબંધિત બનાવવાનો આ પ્રયત્ન કાલિદાસને પગલે પગલે થયો છે.

(૨) નાટકમાંનો પ્રારબ્ધવાદ, ખૌદોની સામાન્ય સ્થિતિ, પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચુર ઉપયોગ વગેરેને આધારે 'મૃચ્છકટિક' ગુપ્તોના પતન તથા ઈર્ષવર્ધનના ઉદયકાળની મધ્યમાં રચાયું.

(૩) આડમા અંકના ચોથા શ્લોકની ખીજ પંક્તિ 'હૃદયમિવ દુરાત્મનામગુપ્તં નવમિથ રાજ્યમનિર્જિતોપમોગ્યમ્'માં અગુપ્ત દ્વારા ગુપ્તરાજ્યો વિનાના રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી જાગીરદાર અર્થ કરે છે. કાલિદાસે શૂદ્રકનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે ખીજ કોઈ કારણસર નહિ પણ શૂદ્રક પરવર્તી છે તે માટે જ. આમ પ્રો. જાગીરદારે આ નાટકને કાલિદાસની પરવર્તી કૃતિ માની છે.

ઉપર્યુક્ત વિવેચનોને આધારે ડૉ. રમાચંદર તિવારીએ નીચે પ્રમાણે નિષ્કર્ષ દર્શાવ્યો છે :

(૧) 'મૃચ્છકટિક'ના રચયિતા શૂદ્રકે ગુપ્ત સામ્રાજ્યના પતન (ઈ. સ. ૫૦૦)થી સ્થાપ્યશ્વરના મહારાજા ઈર્ષવર્ધનના ઉદયકાળ (ઈ. સ. ૬૦૬) સુધીના ગાળામાં કે જ્યારે રાજ્યો અત્યંત વિખણત દશામાં હતાં ત્યારે રાજ્ય ક્યું હતું. શૂદ્રક આવા જ કોઈ નાના રાજવાડાનો રાજા હશે જેને પોતાને રાજ્યની પ્રગતિ માટે સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હશે અથવા સત્તાપદરણુના કાંડમાં તેને ભારે સ્થિતિસ્થાપી હતી.

(૨) શૂદ્રકનું વ્યક્તિત્વ સાહિત્યપૂર્ણ હતું. ગુપ્ત કાવ્યમાં જે વૈશિષ્ટી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો તે તરફ એને સ્વાભાવિક આકર્ષણ હતું. તે એક વાસ્તવવાદી કલાકાર હતો અને એણે જેવો સમાજ જોયો તેવા સમાજનું નિર્બાજ આલેખન ક્યું.

(૩) 'મૃચ્છકટિક'નો રચનાકાળ ઈ. સ.ની ૭મી શતાબ્દીનો સમય ગણાવવો ટોવો જાઈએ.

૪. મૃચ્છકટિકાનું આધારસ્થાન

‘નાસ્તયચોરઃ કવિજનઃ ।’ —રાજશેખર

કવિ અથવા નાટ્યકાર નવનવોન્મેયશાસિની પ્રમા ઢે પ્રતિભા ધરાવતો હોવા છતાં જે સમાજ એનો ધારક અને પોષક છે તેનાથી બહાર તે નીકળી શકતો નથી. એની આસપાસ બનતી અનેકવિવ ઘટનાઓની અસર એના અસંપ્રગાત માનસ ઉપર પડતી રહેતી હોય છે. કવિનું કાલ્પનિક સર્જન પણ સ્થળકાળની અર્થદ્રાષ્ટી પર હોયું નથી. ઘણીવાર તો કવિની કર્પનાનું ચાલક બળ સાંપ્રત સ્થિતિ હોય છે અને માટે કવિ અનન્ય મૌલિક વસ્તુને રજૂ કરે તેમ સર્વથા શક્ય નથી. એમા પણ મંસ્કૃત સાહિત્યમાં નાટ્યક્ષેત્રે તો પ્રસિદ્ધ કથાનકનો જ મહિમા ગણાયો છે.^૧ સમાજમા પ્રચલિત કથાવસ્તુનો આધાર લેવો કે પુરોગામી કૃતિઓના વસ્તુનું મકલ્પ કરવું આ કારણે મંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિંદનીય ગણાયું નથી. સમાન વસ્તુનું મકલ્પ પણ કવિને એની પોતાની પ્રતિભાના બળે યશ અપાવી શકે છે. હિમાશંકરભાઈ કહે છે તેમ વસ્તુમાં નહિ પણ વસ્તુપ્રથનમા જ સાચી મૌલિકતા છે.^૨ મહાકવિ શૂદ્રક પણ ‘મૃચ્છકટિકા’ના કથાવસ્તુ માટે પુરોગામી કવિ બાસનો ઝણી છે. જે કે આ હકીકત વિવાદથી પર રહી શકી નથી.

ભાસરચિત ‘ચારુદત્ત’ અને શૂદ્રકના ‘મૃચ્છકટિકા’મા માત્ર કથાવસ્તુનું જ નહિ પણ ઢેટલાક શ્લોકો, મવાદો, ભાષા વગેરેનું પણ ધનિષ્ઠ સામ્ય છે. અને આમ છતાં આ બંને કૃતિઓ એક જ કવિનું સર્જન નથી એમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન સૌ વિવેચકામા લગભગ સર્વસંમતિથી સ્વીકારાયું છે.

આચાર્ય વીમળ, અભિનવગુપ્ત, રામચંદ્ર-ગુરુચંદ્ર વગેરે પ્રાચીન નાટ્ય-વિવેચકા ‘ચારુદત્ત’ અને ‘મૃચ્છકટિકા’ બંનેમાંથી ભિન્ન ભિન્ન નામે ઉદ્ધરણો ટાંકે છે તેથી એ હકીકત તો સ્પષ્ટ છે કે આ બંને કૃતિઓ જુદી જુદી છે અને ભિન્ન કવિઓની રચેલી છે.

ભાસરચિત ‘ચારુદત્ત’ અથવા (આલંકારિકા પ્રમાણે ‘દશિક્યારુદત્ત’) જે સ્વરૂપમાં અત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે એક અપૂર્ણ-વસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલી કૃતિ છે. ‘ચારુદત્ત’ની જે હસ્તલિખિત પ્રતોમાંથી એક પ્રતમાં ‘અવચિત્તં ચામ્પત્ત’ લખ્યું છે પણ એનો અંત સ્વાભાવિક નથી. વળી

૧. નાટક દ્વાતવૃત્ત સ્વાત્ ।—ભારત.

૨. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ—હિમાશંકર જોષી

‘ચારુદત્ત’ને પૂર્ણ કરવામા આવ્યું હતું એવા નિદેશો પડિતોએ શોધી કાઢ્યા છે એટલે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે કે હાલના સ્વરૂપમા પ્રાપ્ત થતા ‘ચારુદત્ત’મા પાછળના ભાગો હુપ્ત થવા પામ્યા. ■ ભોજના ‘સરસ્વતીક’દાહરણ’ અને સાગર નન્દીના ‘નાટકવક્ષણુરભકાપ’મા પ્રાપ્ત થતા બે જુદા જુદા શ્લોકો જે ‘મૃચ્છકટિક’મા નથી પણ ‘મૃચ્છકટિક’મા એને મળતા આવતા સવાદ કે શ્લોક છે તે એમ માનવા પ્રેરે છે કે ‘ચારુદત્ત’મા આગળ પણ બાકી કથાવસ્તુ નિરૂપાયું હશે પણ ‘ટેલાઈ ઠારણોસર’ તે હુપ્ત થવા પામ્યું છે. ઉપરોક્ત બન્ને શ્લોકો ‘ચારુદત્ત’મા પણ વસતસેનામોટન તથા ન્યાયાલયનુ દસ્ય ગ્રયિત હતું એમ સૂચવે છે તેથી ભાસે ‘ચારુદત્ત’ પૂર્ણ કર્યું હશે એમ માનવાને ઓછાસ કારણો છે ‘ચારુદત્ત’ વર્તમાન સ્વરૂપમા અપૂર્ણ શા માટે છે તે વિશે ડૉ જી કે બટ કહે છે કે જો ભાસના અન્ય નાટકોને જે કારણે અગ્રગટ રહેવું પડ્યું તે જ કારણે ચારુદત્ત પણ અગ્રગટ થઈ રહ્યું નહિ વળી ‘ચારુદત્ત’મા નિરૂપાયેલ ‘એક સાધારણ વ્યક્તિનો વેશ્યાપ્રેમ’ આદર્શપ્રધાન તત્કાલીન સમાજમા પ્રથમ સાપાત્ર બનવા પામ્યો નહિ હોય તેથી ફરહમા ૨ માથ ઉપર ‘ચારુદત્ત’ને ઘણા વખત સુધી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ શકી નહિ હોય પરિણામે એનો મોટો ભાગ કાળક્રમે હુપ્ત થઈ ગયો.

ડૉ બેનવેલકરનો મત પણ એવો છે કે ‘ચારુદત્ત’ પૂર્ણ કરવામા આવ્યું હશે એનો બાકીનો ભાગ લવિષ્યમા પ્રાપ્ત થવાની સંભવના છે એના અપૂર્ણાગ મટે એમનું એવું અનુમાન છે કે પદેલા કોઈ પણ નાટકની રચનાતિ તૈયાર કરી એને બે ભાગમા વહેંચી અમુક દિવસ સુધી તે ભજવવામા આવતું ચારુદત્ત’નો પ્રથમ ભાગ જેને અતે જર્વાસિત ચારુદત્તમ્ એમ લખ્યું છે તે બન્નેયો છે અને બાકીનો ભાગ હુપ્ત થયો છે.

મૃચ્છકટિક’ના આધારનો પ્રશ્ન મહદંશે ‘ચારુદત્ત’ના સહજ મા જ વિચારવામા આવે છે આ બન્ને કૃતિઓમા મૂળ કૃતિ કઈ અને કઈ કૃતિએ અન્ય

૩ શકાર કિ ગ્રયનયા પ્રાવારેણ મિમેષ વા ।

મકાર્યર્થમે હૃદિ નિમિષિ ક્તોન્નિ તે ॥ મચ્છવતીક દાહરણુ-પ થમ પરિગટે
આ શ્લોકને મળતો આવતો વિટ-શકાર સવાદ મૃચ્છકટિકના અક ૮મા ૭
ગત્તુમ્ને રોતિ આદિભામિમુર દિષતિ ।

વથયનિનિત્ત મે વાયસો જાનેનિત્ત ॥ નાટક-વક્ષણુરભકાપ.

‘દરિચારુદત્તમાથી સરખાવો મૃચ્છકટિકનો શ્લોક (૬ ૧૧)

કૃતિનો આધાર લીધો છે, એ પ્રશ્ન વિદ્વાનોમાં ભારે વિવાદસ્પદ બનવા પામ્યો છે. આમાં સ્પષ્ટપણે બે વર્ગ પડેલા માલુમ પડે છે. (૧) કેટલાક વિદ્વાનો 'ચારુદત્ત'ને 'મૃગશિક્ષિક'ની રંગમંચ-નાટકને માટેની આકૃતિ માને છે કારણ કે 'ચારુદત્ત' નાનું છે જ્યારે 'મૃગશિક્ષિક'નો આકાર મોટો છે. કેટલાક 'મૃગશિક્ષિક'ને 'ચારુદત્ત'નું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ માને છે. ડૉ. બેલવેલકર, સુક્યંકર, ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ, પ્રો. દેવસ્યક્ષી, શ્રી કાળે, ડૉ. કૃષ્ણ અને લગભગ બધા જ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ચારુદત્તને પુરોગામી કૃતિ તરીકે સ્વીકારે છે અને શૂદ્ધ લાસના 'ચારુદત્ત'નું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ કહ્યું છે તેમ માને છે જ્યારે મ. મ. પી. વી. કાળે, શ્રી રેડ્ડી, બદનાથ, પ્રો. દેવધર, પ્રો. કરમારકર, પ્રો. પરાજપે અને શ્રી ભગીરદાસ (આદ્ય રંગચાર્ય) જેવા વિદ્વાનો 'ચારુદત્ત'ને 'મૃગશિક્ષિક'નું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર માને છે.

'ચારુદત્ત'ને 'મૃગશિક્ષિક'નું રંગમંચીય રૂપાંતર માનનારા વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'મૃગશિક્ષિક'ના લાંબા વિસ્તારવાળા ભાગો તથા રંગમંચને અનુપયુક્ત એવાં દ્રશ્યો ચારુદત્તમાં મળી આવતાં નથી જે 'ચારુદત્ત'ને 'મૃગશિક્ષિક'નું રંગમંચીય સંસ્કરણ સિદ્ધ કરે છે. આ માટે તેઓ નીચેનાં પ્રમાણો આપે છે :

(૧) 'મૃગશિક્ષિક'ના ચોથા અંકમાં વિદ્વષ્ટકે કરેલ વસંતસેનાના આગારોનું વર્ણન 'ચારુદત્ત'માં નથી.

(૨) ચોથા અંકમાં શર્વિલકે નારીઓની ચંચળકૃતિ માટે આપેલું લાંબું વ્યાખ્યાન (આઠ શ્લોક) 'ચારુદત્ત'માં નથી.

(૩) જૂઠારીનો ભાગો પ્રસંગ 'ચારુદત્ત'માં નથી.

(૪) પ્રથમ અંકનો વસંતસેના-અપસરણ પ્રસંગ 'ચારુદત્ત'માં ૨૯ શ્લોક ને ૭૪ ગણ પંક્તિઓને બદલે માત્ર ૧૪ શ્લોકો અને બાવન ગણ પંક્તિઓમાં વર્ણિત છે.

(૫) 'મૃગશિક્ષિક'માં 'ચારુદત્ત'નું દારિદ્ર્યદુઃખવર્ણન દસ શ્લોકોમાં છે જ્યારે 'ચારુદત્ત'માં માત્ર પાંચ શ્લોકોમાં.

આ ઉપરાંત આ વિદ્વાનોને અને 'ચારુદત્ત' પાંચતાં સંક્ષિપ્તકારના નીચેના હેતુ સ્પષ્ટ થાય છે. (૧) તે બિનજરૂરી દ્રશ્યોને ટાળવા માટે છે. (૨) રાજ્ય-ક્રાંતિના કથાવસ્તુનો સદંતર ત્યાગ કરવા કહે છે. (૩) 'ચારુદત્ત'ના ચાર અંકોમાં જ સુખાન્ત માટે લાલાયિત છે.

ને કે દેટલીક જગ્યાએ ‘ચારુદત્ત’ ‘મૃચ્છકટિક’ની અપેક્ષાએ વધારે વિસ્તીર્ણ છે એટલે સંક્ષેપકારના સંક્ષેપનું ઉપર કહેલું પ્રમાણ સત્ય કરતું નથી. પરિણામે ‘ચારુદત્ત’માં ‘મૃચ્છકટિક’નો સંક્ષેપ જ તે તર્ક સિદ્ધ થતો નથી.

ને કે પ્રો. સુકથંકરે સૂચન કર્યું છે તેમ એવો તર્ક કરી શકાય કે સંક્ષેપકાર પોતાની સગવડ પ્રમાણે નાટકીય પ્રલાવના ઉત્કર્ષ માટે મૂળના દેટલાક પ્રસંગોને ટૂંકાવી ક્યાંક પોતે વિસ્તાર પણ કરે. ડો. બેલવેલકરે આપે તર્કનો સ્વીકાર કર્યો છે પણ સાથે સાથે એ પણ બતાવ્યું છે કે સંક્ષેપકાર જે વિસ્તાર કરે છે તે કલાત્મક અને મૂળને હાનિ ન કરે તેવો હોવો જોઈએ. ‘ચારુદત્ત’માં પ્રાપ્ત થતાં આવાં વિસ્તારસ્થાનો કલાત્મક નથી. બેલવેલકર વિદેશમાં એમ પણ જણાવે છે કે ‘ચારુદત્ત’ ને ‘મૃચ્છકટિક’નો સંક્ષેપ હોય તો ઉજ્જવિનીની રાજ્ય-ક્રાંતિનું (ગોણ) છતાં મહત્વનું કથાનક કે જેના દ્વારા શૂદ્રક નાટકને અંતે કવિન્યાય (Poetic justice—સૌ પાત્રોને પોતાના કર્મનું ફળ) આપ્યો છે તે શા માટે છોડી દે? આ ઉપરાંત ‘ચારુદત્ત’માં વિટનું ચરિત્ર અપર્યાપ્ત છે. દેવધરે પણ ‘ચારુદત્ત’માં પાત્રોનું ગૌરવ હણાવા બદલ એની ટીકા કરી છે.

પ્રો. દેવધર ‘મૃચ્છકટિક’ને પહેલી અને ‘ચારુદત્ત’ને પરવર્તી કૃતિ માને છે. આલંકારિકાએ ‘દરિદ્રચારુદત્ત’માંથી જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તેને તેઓ ‘મૃચ્છકટિક’માંથી જ અપાયેલાં ઉદાહરણો કહે છે. ‘દરિદ્રચારુદત્ત’ એ ‘મૃચ્છકટિક’નું જ ખીજું નામ હતું એમ તેઓ સિદ્ધ કરે છે અને આ રીતે આલંકારિકાએ પૂર્વવર્તી ‘મૃચ્છકટિક’માંથી જ ઉદાહરણો લીધાં છે તેમ વિવિધ અનુમાનોથી તેમણે બતાવ્યું છે, પણ તે પ્રતીતિકારક બનવા પારખું નથી. પરિણામે ‘ચારુદત્ત’ને ‘મૃચ્છકટિક’નું રૂપાંતર માનનારા વિદ્વાનોની સંક્ષિપ્તકારના ત્રણ હેતુઓની દલીલ નીચેનાં કારણોસર સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ નથી.

(૧) એક જ અંકમાં આંતરિક દૃશ્યપરિવર્તનોનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે તેવો ઉપરના વિદ્વાનોનો મત સુસંગત નથી કારણ કે માત્ર ખીજા અંકના જુગારીના દૃશ્યને બાદ કરતાં બાકીના બધા જ અંકોમાં કથાવસ્તુનો વ્યાપાર સમાંતર ગતિએ અથવા હળામળાને ચાલે છે.

‘ચારુદત્ત’માં રાજ્યવિપ્લવના સ્પષ્ટ સંકેતો પ્રાપ્ત થતા નથી એનો અર્થ એવો થતો નથી કે બાસે એનો બહુખૂટીને ત્યાગ કર્યો છે. ભાસને ‘ચારુદત્ત’

મૌલિક રીતે મળ્યું હોય ત્યારે આ ગ્રંથ કથાનક એની કલ્પનામાં ન હોય તે પણ આ માટેનું કારણ હોઈ શકે. આ 'ચારુદત્ત'ના પૂર્ણ રૂપમાં આ કથાનક સનિવિષ્ટ હોય એવી શક્યતા પણ છે જ.

(૩) 'ચારુદત્ત'માં ચતુર્થ અકમાં એગ્રી વસંતસેનાને પ્રિય મે અમૃતાઙ્ગનાટક સદૃશ્ય વાક્ય કહે છે તેને આધારે સંક્ષેપકાર 'મૃગશિક્ષક'ના અંત ભાગમાં આવતી નાયક-નાયિકાની વિપત્તિને રાખીને સુખાન્ત બનાવવાની ઇચ્છા રાખે છે અને આ વાક્ય 'મૃગશિક્ષક' ઉપર દીકરણે લખ્યું છે તેનું ઉપરના વિદ્વાનોનું વિધાન પણ પ્રાપ્ત બની શકે તેમ નથી કારણ કે 'ચારુદત્ત' ભાસની રચના છે અને એને એક મ સુખી બનાવી દેવાની કવિની ઇચ્છા સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડતી નથી. પરિણામે ઉપરોક્ત કથન માત્ર એગ્રીના આનંદાનુભવનો અવિષ્કાર છે, એમાં કંઈ રહસ્ય છે એમ માની લેવાને કોઈ કારણ નથી.

દ્વંકમાં 'ચારુદત્ત' 'મૃગશિક્ષક'નું સંક્ષેપીકરણ નથી તે સિદ્ધ થાય છે.

મામે પછે ભાસના 'ચારુદત્ત'ને પૂર્વવર્તી કૃતિ અને 'મૃગશિક્ષક'ને પરવર્તી કૃતિ માનનારા વિદ્વાનોએ 'મૃગશિક્ષક' 'ચારુદત્ત'નું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ છે તે સિદ્ધ કરવા માટે ટેટનાક પ્રતીતિકારક કારણો આપ્યા છે જે પ્રાપ્ત બની શકે તેમ છે. આમાં ખાસ કરીને વિદ્વાનોએ જે બાબતે ઉપર ભાર મૂક્યો છે કે 'મૃગશિક્ષક'માં 'ચારુદત્ત'માં રહેલી અસંગતિઓ અને હોયોને સુધારી લેવામાં આવ્યાં છે અને 'મૃગશિક્ષક' તથા 'ચારુદત્ત'ની તુલનામાં 'મૃગશિક્ષક' સ્વાભાવિક રીતે જ અધિક પરિમાણિત લાગે છે એ બાબત ઉપર ભાર મૂક્યો છે આ ઉપરાંત શુદ્ધક ઉપર ભાસની જે પ્રમાણ અસર વરતાય છે તે પણ 'ચારુદત્ત'ને 'મૃગશિક્ષક'ના આધાર તરીકે માનવા પ્રેરે છે ભામનાટકયાના સંશોધક પ્રો. ત્રણપતિ સાસ્ત્રીએ 'સ્વપ્નવાસવ'ના પ્રસ્તાવનાના સર્વપ્રથમ આ બંને કૃતિઓના તુલનાત્મક અભ્યાસથી સિદ્ધ કર્યું કે 'મૃગશિક્ષક' 'ચારુદત્ત'નું ક્યાત્મક સંવર્ધન છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ આપણે આગળ જણાવ્યું તેમ આ ઠીકીકને સમર્થન આપ્યું છે.

૩ સુક્ય કરે બંને કૃતિઓના તુલનાત્મક અભ્યાસ પછી ચાર બાબતોમાં આ બંને કૃતિઓમાં માલૂમ પડતા ભેદને આધારે એ સિદ્ધ કર્યું છે. આ ચાર બાબતો તે (૧) શૈલી અથવા સંવિધાન પદ્ધતિ (૨) પ્રાકૃત (૩) જોડારચના (૪) નાટકીયવસ્તુપ્રથન.

(૧) શૈલી અથવા ટેકનીક (નાટ્યસંવિધાનપદ્ધતિ) :

'ચારુદત્ત'માં નાન્દી, પ્રસ્તાવના કે પ્રેરણાને સંબોધન નથી જ્યારે 'મૃગ-

કટિક'માં તે છે. નાટકકારની પ્રથસ્તિ પણ છે. વળી 'ચારુદત્ત'ને નાયક અને વસંતસેનાને ગણિકા તરીકે સંવાદમાં વિસ્તાપિત કર્યાં છે જ્યારે 'મૃચ્છકટિક'માં ચારુદત્ત અને વસંતસેના એવાં નામો જ આપ્યાં છે. પ્રો. લ્યુકર્સ'ને એવો મત છે કે નાયકનામિકના નામને બદલે નાયક કે ગણિકા વગેરે લખવાની પદ્ધતિ પ્રાચીન નાટકોની વિશિષ્ટતા છે. જો કે આ પદ્ધતિ તપતીસવરણમ્ જેવાં આધુનિક નાટકોમાં પણ જોવા મળે છે. આમ છતાં આ દલીલને આધારે 'ચારુદત્ત'ને પ્રાચીન ગણવામાં આવ્યું છે.

(૧) પ્રાકૃત :

વિદ્વાનોએ ભાષાના સૂક્ષ્મ અને તલરૂપશી અધ્યયન બાદ એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે 'ચારુદત્ત'માં નિરૂપાયેલ પ્રાકૃત 'મૃચ્છકટિક'ના પ્રાકૃત કરતાં પ્રાચીન લાગે છે. સુકથંકર 'ચારુદત્ત'માં પ્રાપ્ત યતા 'આહમાહ' 'મહકે' 'આમ' 'કરિમ' 'તચ્છિકા' 'વિસ્વ' 'દિસ્ત' 'હુ' (તહુ), 'તુલ્યં' વગેરે રૂપોને આધારે 'ચારુદત્ત'ના પ્રાકૃતને પ્રાચીન માન્યું છે. જો કે પ્રો. દેવધરે આને દક્ષિણી નાટકોની વિશિષ્ટતા માની છે.

(૨) હંદોરચના :

હંદોરચના અને સંવાદને આધારે પણ 'મૃચ્છકટિક'ને વિશેષ કલાત્મક અને સંસ્કરણ પામેલું માનવામાં આવ્યું છે. 'મૃચ્છકટિક'ના પાકને 'ચારુદત્ત' કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવા માટે કેટલાક ઉદાહરણો આપ્યા છે જેમાંથી નીચે ઉદાહરણ તરીકે એક આપવામાં આવ્યું છે.

"गुणं हि दुःखान्वयनुभूय शोभते

यथान्वकागदिव दीपदर्शनम् ।"—ચારુદત્ત ૧. ૭.

सुखं हि दुःखान्वयनुभूय शोभते

यथान्वकारेणिव दीपदर्शनम् । —મૃચ્છકટિક ૧. ૧૦.

પંક્તિઓ દર્શાવ્યું છે કે પહેલી પંક્તિમાં 'ચારુદત્ત'માં બધાં યથા નો પ્રયોગ છે ત્યાં 'મૃચ્છકટિક'માં ઘન શબ્દ રાખીને પહેલા પ્રયોગના દોષને સુધારવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત અન્ય ઉદાહરણોમાં ડો. સુકથંકરે જણાવ્યું છે કે 'ચારુદત્ત'માં ચારુદત્તના અસિદ્ધ તથા અપાણિનીય પ્રયોગોની જગ્યાએ 'મૃચ્છકટિક'માં સાચા અને કાવ્યાત્મક શબ્દો પ્રયોગવામાં આવ્યા છે જે 'મૃચ્છકટિક'ને સંસ્કરણ કૃતિ તરીકે સિદ્ધ કરે છે.

(૪) નાટ્યપ્રસંગોનું અથન :

વિવેચકોએ પણ જતાવ્યું છે કે 'મૃચ્છકટિક'માં નાટ્યપ્રસંગોના અથનમાં કવિની

ભાંડી સૂઝ અને નાટ્યપ્રતિભાના દર્શન થાય છે. તળી નાટ્યપ્રસંગોના મથનમાં પશુ 'ચારુદત્ત'માં રહી ગયેલી અસંગતિઓ તથા અસ્વાભાવિકતાઓને 'મૃચ્છકટિક'માં સુધારી લેવામાં આવી છે જે સંસ્કરણની સૂચક છે. ઇ. ત. 'ચારુદત્ત'માં પ્રથમ અંકમાં વિદુષક અને ચારુદત્તનો સંવાદ વસંતમેના-અપસરણના પ્રસંગના પ્રવેશથી અનાયક જ તુટી જાય છે જ્યારે 'મૃચ્છકટિક'માં ચારુદત્તને ધ્યાનસ્થ થવાનું કાળુ આપી સ્ટેજ ઉપરના એના મોનને સ્વાભાવિકતા આપવામાં આવી છે. 'ચારુદત્ત'માં ધરેણું ચોરીને વસંતમેનાને ઘેર ગયેલો સજ્જલક મદનિકાને ધાંટા પાડીને બોલાવે છે અને વસંતમેના જ્યારે કંઈક બેધ્યાન હોય છે ત્યારે મદનિકા સરહી જાય છે. હવે સજ્જલકના ઘાટા મદનિકા સાથે અને વસંતમેના ન સાંભળે તે સ્વાભાવિક નથી. 'મૃચ્છકટિક'માં પંખો લેવા જતી મદનિકાને શર્વિ-લક પોતાની ચોકર આખે પકડી લે છે અને સંવાદ આરંભે છે. આમ અહીં 'ચારુદત્ત'ની આ એક મોટી અસ્વાભાવિકતાને સુધારી લેવામાં આવી છે.

'ચારુદત્ત'માં તિથિયોજના અસંગતિપૂર્ણ અને તે રીતે સમવાન્વિતિની બાબતમાં ન્યૂનતા છે, જ્યારે 'મૃચ્છકટિક'માં આવા દોષ નથી.

ઉપર્યુક્ત બાબતો જો કે સ્વયં 'ચારુદત્ત' 'મૃચ્છકટિક'ને આધાર-આધિય ભાવે સાબિત કરી શકે તેટલી મજબૂત નથી પણ એ 'ચારુદત્ત'ને આધાર માનવાના મનને અવસ્ય રીતે પુષ્ટ કરે છે. 'ચારુદત્ત' 'મૃચ્છકટિક'નું સંક્ષિપ્તીકરણ હોય તે કરતાં 'મૃચ્છકટિક' 'ચારુદત્ત'નું પરિવર્ધિત સંસ્કરણ હોય અને તે પશુ હેતુ-પુર સરતું સંવર્ધન હેય તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. નાટકકાર શ્દક નાટકને સવિશેષ સામાજિક બનાવવા માગતો હતો અને તેથી એણે બાણીયુગીને જૂગારીનું દ્રશ્ય, વસંતમેનાના આગારોનું વર્ણન વગેરે વિસ્તાર કર્યો છે. બેવલેલકર કહે છે તેમ શ્દકની કળા પ્રેક્ષક સમૂહના તે સામાન્ય વર્ગને વિશેષ આકર્ષિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે જેમની રુચિ અસંસ્કૃત તથા પસંદગી નિમ્નસ્તરીય છે. આ વર્ગના પ્રેક્ષકો નિમ્ન-વર્ગીય જીવનના યથાર્થ અને વિસ્તૃત તથા સ્થૂળ હાસ્યથી અધિક આકૃષ્ટ થાય છે. જૂગારીનો પ્રસંગ આ હકીકત સ્પષ્ટ કરે છે સંસ્કૃત નાટકમાં ધીમે ધીમે કાવ્યનો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો ગયો, કથાવર્ણનોની પ્રીતિ વધવા પામી, એ હકીકત સંસ્કૃત નાટ્ય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સર્વવિદિત છે. મૃચ્છકટિકમાં પ્રાપ્ત યત્ન 'લોકોક્તિ' પ્રાચુર્ય તથા વર્ણનની પ્રીતિ પણ આ રીતે એને ચારુદત્તની અપેક્ષાએ પરવર્તી કૃતિ સિદ્ધ કરે છે.

‘ચારુદત્ત’નો કર્તા મહાકવિ ભાસ જ છે એ હકીકત લગભગ મહદંશે સ્વીકારાઈ છે. ‘ચારુદત્ત’ સિવાય પણ ‘મૃગજટિક’માં મહાકવિ ભાસની સ્પષ્ટ અસર વરતાય છે જે ફરી એકવાર સિદ્ધ કરે છે કે ભાસથી પ્રભાવિત થયેલા શ્દ્રકે ભાસની કૃતિનો આધાર લઈને જ પોતાનું અનન્ય પ્રકરણરૂપક લખ્યું છે. નીચેની બાળ-તોમાં ભાસની સ્પષ્ટ અસર દૃષ્ટિગ્રા્યર થાય છે :

(૧) ‘મૃગજટિક’નાં હિંસાત્મક દ્રશ્યો ભાસની પરંપરા અનુસાર છે.

(૨) વિદ્યુત્પત્તો નિદ્રાનો પ્રચંગ અને બકવાસ ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ના સ્વપ્ન-દ્રશ્યની અસર છે.

(૩) શર્વિલકનો સંધિચ્છેદ ‘અવિમારક’નાં રાત્રિના સાહસોત્તું સ્મરણ કરાવે છે.

(૪) વર્ષાન્તે નાયક-નાયિકાનો અવ્યંતર પ્રવેશ પણ ‘અવિમારક’ની અસર છે.

(૫) નવમા અંકના અપશુકનનો ઉલ્લેખ ‘પંચરાત્ર’માં નિરૂપિત અપશુકનો સાથે સામ્ય ધરાવે છે.

(૬) ભાસે અપનાવેલ ‘પ્રવિશ્ય નિષ્કમ્ય’ની ટકનીક શ્દ્રકે પણ ત્વરિત નિષ્ક-મણ્ય તથા પ્રવેશની સુવિધા માટે પ્રયોજી છે. દા. ત. ન્યાયાલય દ્રશ્યમાં શોધનક તથા વીરકર્તું નિર્ગમન અને સુત્ત જ પ્રવેશવું.

(૭) પ્રલોકિને તોડીને લખવાની ભાસની શૈલી શ્દ્રકે પણ અપનાવી છે.

(૮) ભાસની જેમ શ્દ્રકે પણ આખાં ને આખાં વાક્ય દ્વિરુક્ત કર્યાં છે.

(૯) શર્વિલકે યોગન્ધરાયણની પ્રતિજ્ઞાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

(૧૦) બન્ને કૃતિઓમાં પ્રયોગની સમાનતા પણ છે.

‘ચારુદત્ત’માં રાજ્યકાંતિનું કથાનક પણ રહ્યું હોય અને ઉત્તરાર્ધમાં એ નિરૂપ્યું હોય તે સ્વાભાવિક છે.

આ રીતે ‘મૃગજટિક’ની રચનામાં શ્દ્રકે ભાસના ચારુદત્તનો આધાર લીધો છે એ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. ‘ચારુદત્ત’ના કથાનકમાં શ્દ્રકે નાટ્યોચિત ફેરફારો કર્યાં છે. આ ફેરફારોમાં રાજકીય વસ્તુનું સ્વાભાવિક મથન, હાસ્યવૈવિધ્ય, જુગારીનો પ્રસંગ તથા મૌલિક પાત્રનિરૂપણ મુખ્ય છે.

‘ચારુદત્ત’ તથા ‘મૃગજટિક’ના કથાનકને મળતી આવતી કેટલીક વાર્તા પ્રકારરૂપે ‘કથાસરિત્સાગર’માં નિરૂપાઈ છે. ‘કથાસરિત્સાગર’માં કુમુદિકા નામની ત્રણિડાની વાત છે જે શ્રીધર નામના ત્રીજા બ્રાહ્મણને પ્રેમ કરતી હતી. શ્રીધરને

રાજ્યએ કેદ કર્યો હતો. વિક્રમસિંહ નામના અધિકારથી વંચિત રહેલા રાજ્યને રાજ્યપ્રાપ્તિમાં મદદ કરી કુમુદિકાએ પોતાના પ્રિયતમને મુક્ત કરાવેલો. આ ઉપરાંત રૂપશ્રિકા નામની વેસ્થા કે જેને એની માતા ગરીબ વ્યક્તિ સાથે પ્રેમ ન કરવા સમજાવે છે તેની વાત પણ નિરૂપાઈ છે. એક જુમારી તથા એણે લીધેલ મંદિરાના આશ્રયની વાત છે અને મદનમાલા નામની વેસ્થાના મહેલનું એના દ્વારા વર્ણન પણ 'કથાસરિત્સાગર'માં છે. આ ઉપરાંત 'દશકુમારચરિત'ની જનસૃષ્ટિ સાથે પણ 'શૃંગકટિક'ના જનસમાજનું ધનિક સામ્ય છે.

જે કે કથાસરિત્સાગર 'શૃંગકટિક'ની પરવર્તી કૃતિ છે પણ એ કર્તાએ 'જૂહતકથા'ને આશ્રય લીધો હશે એમ કહી શકાય. જે કે શ્વેતે મહર્ષે ભાસના ચારુદત્તને જ નજર સામે રાખ્યો છે પણ આ બન્ને કવિઓને જૂહતકથાની વાર્તા-ઓમાંથી પોતાનું ઉપાદાન વસ્તુ મળી રહ્યું હોવાની પૂરી સંભાવના છે. શ્વેતે આ કથાવસ્તુને પોતાની અનોખી અને અનન્ય નાટ્યપ્રતિભાથી સંસ્કારી અત્યંત રોચક બનાવ્યું છે અને એ જ એની મહત્તા છે.



(૨) પ્રસ્તાવના :

નાન્દીસ્તવન પછી સૂત્રધાર ગ્રેફીકને વિનંતી કરતાં જણાવે છે કે તેઓ આજે 'મૃગકટિક'નો પ્રયોગ કરવા તૈયાર થયા છે. આ પછી તે 'મૃગકટિક'ના કર્તા શ્લોકનો પરિચય આપતાં એના અપ્રતીમ પરાક્રમ, અમાધ પાકિત્ય અને એલોકિક તથા અદ્ભુત વ્યક્તિત્વનો પરિચય આપે છે. કવિના પરિચયરૂપે આપવામાં આવેલી વિગતોનો વિવિધ વિદ્વાનોએ શ્લોકના વ્યક્તિત્વનિર્ધારણની ચર્ચામાં ઉપયોગ કર્યો છે. મહાકવિ શ્લોકના અત્યંત ઓજસ્વી વ્યક્તિત્વને તે અહોભાવપૂર્વક પ્રગટ કરે છે પણ એની એક પંક્તિ જગ્યા વાચુઃ સતાન્દ દસદિનસહિત શૂદ્રજોડરિન પ્રવિદ્ધઃ ૧-આ સપળા વિગતોને નિરાધાર બનાવી મૂકે છે. 'કાષ્ઠપણુ કવિ પોતાનું' મત્સ્ય અગાઉથી જોઈ શકે કે કેમ અને તે જોઈ શક્યો હોય તો આવી એલોકિકતા વાસ્તવિકતામાં આધારપ ખરી કે નહિ, તે પ્રશ્નોએ આ વિગતોને નિરાધાર બનાવી દીધી છે.

(૩) વસ્તુસંકલનાનો સંકેત :

અવન્તિપુર્વાં દ્વિચતાર્થકાહો મુષા દરિદ્રઃ કિલ જ્વારુદયઃ ।

ગુણાનુરક્તઃ ગણિકા ચ ચરત્વ વસન્તજોમેષ વસન્તભેના ॥૬॥

તયોરિદ સામુદયોત્તરવાશ્રયં નયપ્રચાર જ્વનહારદુહતામ્ ।

લલત્ત્વભાવ મવિત્ત્વતાં તથા ચહાર સર્વ કિલ શૂદ્રજો. રૂપઃ ॥૭॥

'મૃગકટિક'ના પ્રથમ અંકની પ્રસ્તાવનામાં આવેલો આ શ્લોક નાટકના મુખ્ય અને પ્રાસંગિક કથાવસ્તુ, એનાં વિવિધ પાસાં વંદ્યા કથાવસ્તુની ગતિનાં ચાલક બળોને સંક્ષેપમાં કાવ્યમય વાણીમાં પ્રગટ કરે છે. 'મૃગકટિક'ના કથાવસ્તુ-જ્ઞાની મંદિરોની સાથેસાથ મહાકવિ શ્લોકના જીવનદર્શનને સંમર્જવા માટે પણ વસ્તુસંકલનાનો ઉપરોક્ત સંકેપ નોંધપાત્ર છે. વસન્તભેના અને સામુદયોત્તરો નિર્વાજ અને ઉદ્ધતમેષ આ પ્રકરણરૂપકનું મુખ્ય કથાનક છે. ચારુદતને માટે પ્રયોજાયેલ વિશેષણો, એના વ્યવસાય, એની પ્રજાપાતુર્ય વેપ, તથા દરિદ્ર અવસ્થા પ્રગટ કરે છે અને જતાં સમય પકિતનો સમુચ્ચય એના ઉદ્ધત વ્યક્તિત્વને જલ્દી એક જ ક્ષણ-સમયમાં જોઈ ખડું કરે છે.^૧ ખાંજી પંક્તિમાં નાવિશ વસન્તકે તેના મારેનાં બે વિશેષણો એના વેશ્યાવિરુદ્ધ ચારિત્ર અને શારીરિક સૌંદર્યને

૧. દીનાનામ્ કષ્ટરુદ્ધઃ..... ॥

આલેખે છે. વસન્તસેના ઝણિકા છતાં ધનાસક્ત નથી, ગુણાનુરક્ત છે. ૨ વસન્તાની
ગોલા સમુ' એનું સૌંદર્ય સ્ત્રીમગ અને સુશોભિત છે. આવા અનુરૂપ પ્રણયીયુગ્મને
સાપ્રણય આ રૂપકનું મુખ્ય કથાનક છે. પ્રેમ સાહિત્યનો સંનાતન વિષય ॥ અને
અડી' તો આ પ્રેમ સર્વ સ્વરૂપે આલ્યો છે, એટલે એનું મહત્ત્વ અનેકમણું વધુ
છે. શ્લોકમાં આવતો નયપ્રવાર રૂપકમાં સમાંતરે વિકસી રહેલ રાજનીતિ અને
રાજકીય પડકારના ત્રીણ-કથાવસ્તુને પ્રગટ કરે છે. તત્ત્વભાવમ્ 'મૃગહકટિક'ના
અનન્ય ખસપાત્ર શકારના વાણી, વર્તન અને અનેક દુષ્ટભવહારને અનુલક્ષીને છે.
ભવિન્યના મુખ્ય અને ત્રીણ કથાનકમાં ૧ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે તેને અનુ-
લક્ષીને છે. આ શ્લોકમાં વિધિના પ્રાબલ્યનો ઈશારો કરવામાં આવ્યો છે. આ
રીતે આ શ્લોક કથાવસ્તુનાં વિવિધ પાસાંઓને કલાત્મકરૂપે પ્રગટ કરી પ્રેક્ષાને
સ્મોન્મુખ બનાવે છે. એક એક સંકષ્પ પ્રેક્ષાની કુતૂહલવૃત્તિને સમગ્ર રાખે છે.
આમ આ શ્લોક 'મૃગહકટિક'ના આદ્યન્ત કથાનકને પ્રગટિત કરે છે. રૂપકના પ્રધાન-
નિર્દુર્ભા પ્રયોગપેસ આ શ્લોક મહાકવિ શ્વકની કથાસિદ્ધિના આત્મવિચારનો જ
દોતક નહિ અને શું ?

મૃગહકટિકના કથાવસ્તુના વૈશિષ્ટ્યને જાણ્યા બાદ સૂત્રધાર સ્વસંગીનશાળા
શૂન્ય થયેલ જોઈ આમર્શચક્તિ થાય છે અને નરે: ક્યાં ગયા હશે તે વિશે
વિચાર કરે છે. દાડીદાર વિચાર કરીને એક શ્લોકમાં તે દર્શિતાના રોધ વર્ણવે
છે. 'દરિદ્રને તો જાનું શૂન્ય છે'.

આ હિંમિ તેની દરિદ્રતાવસ્થાને જ જાણે બચાવે છે અને કુશીલવો
પેનાની દરિદ્રતાને કારણે તેને ઝોડી ગયા છે તેનું દુઃખ જણાવે છે. રૂપક રીતે
આ વિધાન 'મૃગહકટિક'ના પ્રધાન નાવક ચારકન્તરી દરિદ્રતાવસ્થાને અનુલક્ષીને છે.
બુદ્ધી સંવેદ સૂત્રધાર ભોજનના વિચારે વ્યક્ત થયો છે. આ પછી સૂત્રધાર
અને ઝોડી ધની વચ્ચે થયેલ મોટા દ્વિવિધતામાંથી જણાવે ॥ ૩ મુખ્યભાગમાં
અભિપ્રાય રાખે નામનું જન દેખાતું છે અને તે યાદે તેનું સર્વ તિલાંશીએ કરી
છે. જન આ મળે દેખાતું મળે એક જાદુને ભોજન મળે આમંત્રણ આપ-
વાનું છે. સૂત્રધાર મળે અનુરૂપ જાદુજનો રોધમાં નીકળે છે અને જા.વં ચાર-
કન્તરી પ્રિય દિવસને જાદુને નિદાન મળે અમંત્રણ અર્પે છે. વચ્ચેના
મુખ્યવિષયો: ૧-૨ અભિપ્રાય રાખે પ્રાપ્ત કરવા અનેક રિદેશજનના મારે તે તેનું
૧-૨ રૂપક રૂપક નથી શું ? જા. રીતે સિદ્ધિપદેશના સૂચન દ્વારા રૂપકના મુખ્ય
વિષયો સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

૧. નાટ્યશાસ્ત્રમાં^૧માં પ્રકારની પ્રસ્તાવના ત્રણવામાં આવી છે.^૨ ‘મૂલકટિક’ની પ્રસ્તાવનાને ‘ઉત્તરરામચરિત’ની જેમ ધણીવાર પ્રવર્તક પ્રકારની પ્રસ્તાવના ત્રણવામાં આવી છે,^૩ પછી અહીં ‘ઉત્તરરામચરિત’ના સૂત્રધારની જેમ સૂત્રધાર નાટ્યવસ્તુ અને સમયનો સમકાલીન નથી, તે તો માત્ર પ્રાકૃતભાષી છે. કથાનકના એક મંડરવના પાત્ર વિદ્યુતક મંત્રેયનો પ્રવેશ સૂત્રધાર “एषः मैत्रवं” એ સંબોધી કરાવે છે કે જે પ્રયોગાતિશય નામનો પ્રસ્તાવનાની લાક્ષણિકતા છે.^૪ તેથી આ પ્રયોગાતિશય નામનો પ્રસ્તાવના છે.

આ પ્રસ્તાવના સૂત્રધાર પ્રાકૃતમાં બોલે છે^૫ તે એક નોંધનીય બાબત છે. ‘ચારુદત’માં પછી સૂત્રધાર પ્રાકૃતમાં બોલે છે. ‘મૂલકટિક’ની પ્રસ્તાવનામાં નાટ્યકાર શ્વકને એ જણે અર્પિતા ક્ષેપિ (૩-૭) સંક્રાંધી ૫૨ નથી. અને તેથી તે મૂળ કવિના નહિ પછી શ્વકના કોઈ પરવતી^૬ ચાહકના હોય તેમ જણાય છે. પ્રસ્તાવનાની વ્યાખ્યામાં પછી જણાવ્યું છે તેમ ‘મૂલકટિક’ની પ્રસ્તાવના કથાનકની સૂચક છે. પ્રસ્તાવનામાં થયેલી ત્રણવાર “संविधानक” સંબંધો ઉલ્લેખ સચિત કરે છે કે તેનું વસ્તુવિધાન ચમત્કૃતિમયું છે. “नवसंविधानक”નો ઉલ્લેખ ‘ચારુદત’ કરતાં ‘મૂલકટિક’નું નામિત્ત સૂચવવાનો છે અને સાંઘોસાંઘ રસમાં અંકમાં ચારુદતના ગળામાં નાખવામાં આવેલ વધની માળા તથા પાંચ ઈસ્તિત સિદ્ધિઓનું સૂચન^૭ તથા વસતસેનાના શૂકની પ્રતિઓનું સૂચન કરવાનો છે. સૂત્રધારનો નિજ જવા પ્રતિ શાપ^૮ નાટકમાં વસતસેના ઉપર આવતી આપત્તિનો સૂચક છે. ‘શુભવા અક્ષિજિ’એ પંક્તિ સંકારનાં અસંખ્ય વચનોને સૂચવે છે. આ બધાં સૂચનોને આપણે સ્વાભાવિક કે ઔચિક ન માનીએ તો પછી એટલું તો નોંધવું

૨. गुणगुल्काऽहं न घनगुल्का ।

शीलपरितोषोपसीविनी गणिका लल्लवहम् ।

૩. वटदारकः कपोद्गातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवृत्तकावर्गगते षण्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ सा. द. ६. ૩૦

૪. एषोऽयमित्युपलेशात् सूत्रपात्रप्रयोगतः ।

पात्रप्रवेशः सत्रैव प्रयोगातिशयो मतः ॥ दृ. ૩. ૧૧

૫. एषोऽस्मि कार्यवशान् प्रयोगवशाच्चहं प्राकृतभाषो ववृचः ।

૬. रुग्णा चारित्र्यद्विधरमनिन्दितःपार्षयेऽहं भवन्तम् ॥ ૧૦-૫૧

૭. ओः अनायं एवं तव आशा छेत्स्यति । अनायं च गमिष्यति ।

જોઈએ કે કવિએ પ્રસ્તાવનામાં બે નામોનો હેતુપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧) જર્ણવૃદ્ધ કે જોણે ચારુદત્તને સુવાસિત ઉપરણો ભેટ મોકલ્યો છે અને જે મુખ્ય કથાનકમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે. (૨) રાજા પાલક કે જેનું અવિચારી અને હિતાવળિયું કામ, સિધ્ધાન્તિમાન અને ક્રોધ ક્રાંતિ અને પતન નોતરે છે. આમ 'મૃત્યુકંટિક'ની પ્રસ્તાવના શરૂઆતથી જ મહાકવિની નાટ્યકલાનો પરિચય કરાવે છે. એમાં વિવિધ રસોનો ઉપસેપ નાટકના રસવૈવિધ્યને સચવે છે અને કવિએ અત્કૃતિપૂર્ણ શબ્દોમાં 'કથાવસ્તુનું' સૂચન કર્યું છે. પ્રેક્ષકોને રસોન્મુખ બનાવવા માટે આલેખાયેલ આ પ્રસ્તાવના નૃપસવારી આગળ આવતા ગજરાજની ગરજ સારે છે. નાટક માટે સૂચક શબ્દોમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલ વાતાવરણ તથા મૈત્રેયના નિર્દેશ દ્વારા કથાનકનો સ્વાભાવિક પ્રવેશ કરાવી આપવામાં પ્રસ્તાવના મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(૪) ચારુદત્તનું મનોમંથન :

સંસ્કૃત નાટકોમાં અંક દરેકમાં વિભાજિત હોતા નથી. આમ છતાં 'મૃત્યુકંટિક'ના પ્રથમ અંકમાં નિરૂપાયેલ કથાનકને આધારે કહી શકાય કે તેમાં દરેકની એક વ્યવસ્થિત હારમાળા છે. પ્રથમ અંકનું કેટલુંક કાર્ય ચારુદત્તના ગૃહની અંદરના ભાગમાં તેા કેટલુંક એના ઘર સાથે જોડાયેલા રાજમાર્ગ ઉપર સ્થાન લે છે. સુનાર ઉજ્જયિનીના રાજમાર્ગ ઉપર જતા ચારુદત્તના મિત્ર મૈત્રેયનો ઉલ્લેખ કરે છે. મૈત્રેય પોતે પણ કહે છે કે તે ચારુદત્તના પ્રિયમિત્ર જૂર્ણવૃદ્ધ મોકલેલા અતિકુસુમથી સુવાસિત ઉપરણો ચારુદત્તને આપવા જઈ રહ્યા છે. સુત્રધારના ભોજન માટેના નિમંત્રણથી મૈત્રેય મનોમન દુઃખી થાય છે. ચારુદત્તની સમૃદ્ધિ સમયે પોતે ભોગવેલા અતિઆનંદ-ઉત્સવો અને ચારુદત્તની ભૂતકાલીન સમૃદ્ધિની સાથે વર્તમાનની દીન અવસ્થા ચારુદત્તની માનસિક વ્યથાને પૂર્ણ ચિતાર ખડો કરે છે. એક પાત્ર દ્વારા બીજા પાત્રનો પરિચય કરવાની કલાનો કુશળ ઠારીતર થઈ પ્રેક્ષકોને હવે આવતા પાત્રનો પરિચય લાઘવતા-પૂર્વક આપતાં માનસિક રીતે સજ્જ કરે છે.

ચારુદત્ત સ્વગૃહની અંદરની બાજુથી દીન અવસ્થા માટે આગ્રેષ્ઠ કરતો પ્રવેશ છે. તે મૈત્રેયનું સ્વાગત કરતાં બોલે છે, અહો સર્વકાલમિત્રમૈત્રેયઃ પ્રાપ્ત. ।

૮. આઃ દાસ્યા પુત્ર જર્ણવૃદ્ધ કથા તુ સત્ત્વ ત્વાં કુપિતેન રાજા પાત્રકેન નવવપૂ-
રેદ્યસ્તમિથ મુગ્ધ્યં હેષમાનં પ્રેક્ષ્યે ।

આ એક વાક્ય ચારુદત અને મૈત્રેયની અભિનન અને અપૂર્વ મિત્રતાને અંતિ સાધવતાપૂર્વક જતાં સંયોજનાથી પ્રગટ કરે છે. ચારુદત અકિંચન અવસ્થાને વિવિધ શબ્દોમાં પ્રગટ કરે છે ત્યારે તેની મર્મરૂપથી વેદના જ વ્યક્ત નથી થતી શું ?

મૈત્રેય એને સંતવન આપવા અથામ પ્રપતન આદરે છે પણ ત્યાં આમ કાઠ્યું ત્યાં યોગ્યાં મારવાથી શું ? જાણ સંતવના ચારુદતના હૃદયને અસર કરતી નથી; માટે જ ચારુદત પોતાના હૃદયમત દુઃખને વિવિધ ભાવોમાં વ્યક્ત કરી દુઃખ ઢાળ્યું કરે છે. સમૃદ્ધિનો નાશ ચારુદતને દુઃખ નથી આપતો પરંતુ દુઃખને કારણે ઉદ્ભવેલ એ વિટંબણા-વિષમતાનો વાપરે આ ચારુદત-કલ્પ-નૃસ્યને હૃદયમથાવી મૂકે છે, સંતાપ અર્થે છે; સ્તેડીજનોને દુર કરે છે; મિત્રોને ઉદાસીન બનાવે છે; વ્યક્તિત્વને હળે છે. સર્વ આપત્તિઓનું મૂળપૃષ્ઠ દશિતાનાં વિચારવમળોમાં અટવાતા ચારુદતનું હૃદય અતિવ્યથા અનુભવે છે. દશિતાના દોષોથી પીડાતો ચારુદત નિરાશાનાં ઢાળાં વાહ્યોથી ઘેરાતાં મોતને આવકારે છે. ચારુદતનું આ મનોમંથન, એની નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ, પશ્ચેપગ અન્ય જન પ્રતિભે વિચાર, એની મહાનુભાવતા અને ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વનાં ઘોનક જની રહે છે. દશિતાને કારણે એના ઉપર આવનારી ભાવિ આપત્તિઓનું સ્થૂળ પણ નાટકમત વગોળિયાં થયું છે. દૈનિક કાર્યો અને પૂજાવિધિ તરફનો એનો આદરભાવ તેના આધ્યાત્મિક વ્યક્તિત્વની સાખ પૂરે છે. ચારુદત માનુષ્યોને બલિ આપવા માટે વિદ્યુ-પાને આદેશ કરે છે પણ ભવને કારણે સર્વોચ્ચ અનુભવનો વિદ્વૃષ્ટ સમાધિમાં બેઠેલા ચારુદતની અવસ્થાના વિરામની રાત્ર એનો ઊગ્રો રહે છે. દ્વિતીય દશમના અરંભ પહેલાં ચારુદતને સમાધિસ્થ બનાવના શક્યની કલાશ્ક્રમનો અજુસાર થાય છે. અનુભવો દશ્ય કે જોમાં વસન્તમેના પાળગ ચકાર, વિટ, એટ વગેરે પડેલા છે તે અને તે પાછી વસન્તમેનાનો ચારુદતના મૃત્યુનો આશય એ દશ્ય પ્રથમ દશ્ય સાથે સંકલિત છે. વસન્તમેના, ચકાર, એટ, વિટ વગેરેનું દશ્ય બનાવવા તે પહેલાં ચારુદત અને વિદ્વૃષ્ટને શાંત રહેવા માટે કાઈ પ્રતીતિપરક કારણ

૯. અસ્તરેજ મર્મ દોષદ્રવ્યનન્ક દુત્તમ્ ।

—નિર્ધનતા સર્વોદગમ્ભીરમ્ ।

—દર્શન શોભાન્નિવ દહતિ ભંગવરતિ ચ ।

૧૦. નિર્વિન્ન-નુચ્ચેન શોભર્ષદિને શુદ્ધસા દશિવરતે ।

નિર્કુંદિઃ શામેત્તદો નિષ્કળ સર્વવિદગ્ધવરમ્ ॥

અનિવાર્ય છે અને તે માટે કવિએ આગેલ ધ્યાનનું કારણ અત્યંત પ્રતીતિકર છે. ચારુદત્ત ધ્યાનસ્થ હોવાથી શાંત રહે તે સ્વાભાવિક છે. વળી તે ચારુદત્તના પવિત્ર વ્યક્તિત્વને સ્ફુટ કરે છે. ચારુદત્ત અને વિદુષક ઘરની અંદર એકલા છે તે સમયે વસન્તસેના અને શકાર, વિટ, એટ વગેરે પ્રવેશ કરે છે.

(૫) વસન્તસેના અનુસરણ પ્રસંગ :

વસન્તસેનાની પાછળ પડેલ કામાન્ધ શકારના પ્રવેશનું દ્રશ્ય કથાનકના બીજાને નિશ્ચિત કરે છે. ચારુદત્તના ધ્યાનસ્થ દરબનો સામે આ વિરોધી દ્રશ્ય રસિકતાનો પ્રાદુર્ભાવ કરે છે. આ દ્રશ્ય શકારની લાક્ષણિક મનોવૃત્તિઓનું વાણીઆતુર્ય અને હલકટ રીતભાતનો તાદૃશ પરિચય કરાવે છે. વિટ અને એટની હિંમતો દ્રશ્યમાં વૈવિધ્ય આણે છે અને એકવિધતાનો કંટાળો દૂર કરે છે. વિટની હિંમતોમાંથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તે કંઈક સંસ્કૃત અને સહૃદયી ગૃહસ્થ છે. વસન્તસેના તરફની એની મમતા છતાં વસન્તસેના વેશ્યા હોવાને કારણે વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર એને વ્યવહારુ પુરુષ બનાવે છે. એટ સ્વભવિ અનુરૂપ સરળ સ્વભાવનો પ્રાણી છે, એની પ્રાપ્તિ ઉપમાઓ એની નિરનકશા અને સંસ્કારોની ઉણપ પ્રગટ કરે છે. જો કે આ દ્રશ્યનો મુખ્ય હેતુ તો મુખ્ય નાયિકા વસન્તસેનાનો તાદૃશ પરિચય આપવાનો છે. વસન્તસેના ગણિકા હોવા છતાં કામદેવનાં ઉત્સવમાં નિર્ધન ચારુદત્તને જોયો છે ત્યારથી તેના ઉપર તે અપ્રસક્ત થઈ છે એ એક મહત્વપૂર્ણ બીજા, વસન્તસેનાની ગુણસંકિત અને સામાન પ્રેમને પ્રગટ કરે છે. ભયભીત વસન્તસેનાનાં વર્ણનોમાંથી વસન્તસેનાની સુકુમારતા, મુગ્ધતા અને સુદૃરતા કલાત્મક રીતે વ્યક્ત થઈ છે. શકાર પ્રતિના તુલ્યકારમાં વસન્તસેનાનો સ્વમાની સ્વભાવ અને આત્મગૌરવ પ્રગટ થાય છે. વસન્તસેના સ્વમાની છતાં ગણિકાનો જ્યવસાય એના આત્મગૌરવને હણે છે તે જીવનની વિષમતા વિટ સહાનુભૂતિપૂર્વક વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે. “ત્વં વારીય જતેય ગૌરિય જનં વેશ્યાસિ સર્વે પ્રજા ।” વિટની આ હિંમત વેશ્યાના વ્યવસાયની વિષમતા અને વસન્તસેનાની અવસ્થાને કરુણતાપૂર્વક સ્પર્શ કરે છે.

શકારની બધી જ દુષ્ટતાનો દ્રશ્યમાં પ્રથમ નજરે જ પરિચય મળે છે. કામાન્ધ હોય તે રતિ એણે પકડેલો વસન્તસેનાનો પીછો તેનો હલકટ મનોવૃત્તિનો પરિચય કરાવે છે. આ ઉપરાંત મિથ્યાભિમાન, ખોટા દોરડામામ, રોડ તથા એનો અસંખ્ય વાણીવિદ્વાસ અને નીચ સંસ્કારો એ બધી એની ચારિત્ર્યગત ખામીઓ અહીં એક પદે જ પ્રગટ થવા પામી છે.

અમે તે ભોજે વસન્તસેનાને ઉસ્તજત કરવા ઇચ્છતો શકાર વિટને ચેતવે છે કે ચારુદત્તનું ઘર નજીક હોવાથી વસન્તસેના એના ઘરમાં ન જતી રહે સ્વાર્થ-લોભુપ શકારની સાવધાનીનો આ સૂર વસન્તસેના માટે મોટા તરજોપાય બની રહે છે. વસન્તસેના ચારુદત્તનું ઘર ડાબી બાજુ નજીકમાં જ છે એ બાજુ ભારે આશ્વાસન અને આનંદ અનુભવે છે. શકારનો અપરાધ પણ એને ઉપકાર સમેા લાગે છે. આ રીતે ચારુદત્તનું ઘર બતાવવામાં શકાર પોતે જ નિમિત્ત બને છે એ પરિસ્થિતિ એક નાટકીય પરિસ્થિતિનું સર્જન કરે છે. શકાર પાસે આ હકીકતનું હેતુપૂર્વક કથન કરાવી મહાકવિ યદ્યકે આ પરિસ્થિતિને સુલઝાવવાનો એક પ્રશંસનીય અને નાટકીય પ્રયાસ કર્યો છે. વસન્તસેના શકારના આ કથનનો સ્વાભાવિક રીતે જ લાભ લે છે અને પોતાની પાછળ પડેલા આ અસામાજિક મનુષ્યના હાથમાથી હટકી જવાના તક શોધે છે.

એટલામાં જ ધ્યાનમાથી જીડેલ ચારુદત્ત ફરી એકવાર વિદુષકને ચમ્પલામાં બસિ મૂકી આવવા આદેશ કરે છે. વિદુષક રદ્ધનિકા સાથે આવે તે શરતે એ કાર્ધ કરવા તૈયાર થાય છે અને બકાર નીકળે છે. બંધ બારપાત્રું એક કમાડ ખૂલે છે. હાથમાંનો દીવો વસન્તસેના પોતાના વસ્ત્રની ઝપાટે હોલવાને ઘરમા પ્રવેશી બાજુ છે. વિદુષક શું બન્યું છે તે સમજી શકતો નથી અને પોતાને કારણે દીવો હોલવાયો છે એમ માની લઈને રદ્ધનિકાને બહાર જવાનું કહી ઘરમાં ફરી દીવો પ્રગટાવવા બાજુ છે. બહાર ત્રણેલ રદ્ધનિકા, વસન્તસેનાને શોધવા અશ્વમેધ ભટકતા શકારના હાથમાં વસન્તસેનાના બમથી સપડાય છે. રદ્ધનિકાનો અવાજ જુદો પડે છે પધુ તેઓ એની ચાલાકી સમજે છે. રદ્ધનિકા આગ્રેશ કરે છે એટલામાં વિદુષક આવે છે, રદ્ધનિકાની અપમાનિત દસા જોઈ ગુસ્સે થાય છે અને શકારને મારવા દંડ ઉગામે છે. વિટ સાચી પરિસ્થિતિ બાજુ રદ્ધનિકા ચારુદત્તની ચેટી છે તેમ જાણી ભારે લજ્જા અનુભવે છે. વિદુષકને આ વાત ચારુદત્તને કાને ન પહોંચે તે માટે આજીજી કરી નમ્રતાપૂર્વક માફી મગ્નિ છે. શકાર વિટની દીનતા સમજી શકતો નથી ત્યારે વિટ ચારુદત્તના ગુણસમૂહનો ખ્યાલ આપે છે. ચારુદત્તનો નૈતિક પ્રભાવ ઉજ્જવિનીમાં કેટલો વ્યાપક હતો એનો આદેશો સુંદર અને પ્રતીતિકર પરિચય આપવામાં કવિએ સાચે જ કલાત્મક તક શોધી છે. શકારને ગુણનિધિ ચારુદત્તના ગુણોનો ક્રોધ અસર થતી નથી. તે તો વધુ મિથ્યાભિમાની અને પ્રત્યાધાતી બને છે. વસન્તસેના વિતા પાછા ફરતું પડે છે તેનો અજુકજુક તેના દલ્લને કારી પાવ છે, જતે જતાં જતાં ચારુદત્તને ધમકાવેલો સંદેશ પાઠવતો બાજુ છે કે જે વસન્તસેનાને પાછી નહિ આપે તો

“આમરણાંતે પ્રેર થશે” શકારની આ ધમકા નાટકના આગામી બનાવોની અને શકારની દુષ્ટતાભરી પ્રવૃત્તિઓની આગાહી આપે છે. સહાર નિરાશ થઈને જાય છે. મૈત્રેય અને રદનિકા અપમાનના દુઃખને ચારુદત્ત પાસે પ્રગટ ન કરવાનો સંકલ્પ કરી ઘરમા પ્રવેશે તે દરમ્યાન ઘરમાં નાટકીય પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. વસન્તસેનાને રદનિકા માનતો ચારુદત્ત પોતાના પુત્ર રાહસેનને અંદર લઈ જવા વસન્તસેનાને કહે છે. હારે લગ્ન અનુભવતી વસન્તસેના સ્થિર જીભી રહે છે. ચારુદત્ત ફરી એકવાર રાહસેનને અંદરના ઓરડામા લઈ જવા કહે છે. ચારુદત્તના ઘરમા શુદ્ધિપદનો અભિલાષ સેવતી વસન્તસેના ખરેખર પોતાના નસીબને આઘોચની અને વિમાસણ અનુભવતી ઉભી રહે છે. રદનિકાએ પોતાના આદેશનું ઉલ્લંઘન કર્યું તેથી ચારુદત્ત પોતાનો દરિદ્રતાને દોષ આપી દુઃખ અનુભવે છે. ગરીમાઈ અને વેશ્યાવ્યવસાય—સમાજની મકાન વિષમતાઓને અહીં સામ-સામે નિરૂપીને કવિએ આ નાટકના પાયાની વસ્તુઓને અહીં ખડી કરી છે. વસન્તસેના પોતાના વેશ્યાવ્યવસાયથી ઘરમાં અવેશવાની પોતાની લાયકાત કુટલી તેનો વિચાર કરતી વિમાસણ અનુભવે છે તો ચારુદત્ત પોતાની સર્વ નિરાશાઓમાં દરિદ્રતાને કારણભૂત માની લે છે. છેવટે વિદ્વષક આવતા ઘટસ્ફોટ થાય છે અને ચારુદત્ત, વસન્તસેના પોતાના ઉપર આકર્ષાઈ છે તે જાણી અતિઆનંદ અનુભવે છે. પણ તે જ સમયે ફરી એકવાર પોતાની અવસ્થાનો વિચાર આવતા એનો હિસાહ અને રોડ થાન્યમા પરિણમે છે. વસન્તસેનાને રદનિકા સમજી કૃદ્ધા આદેશ માટે તે ક્ષમા માગે છે.

(૩) અહંકારન્યાસ પ્રસંગ :

‘આ રીતે અણધાર્યા સંભોજોમા અહીં આવી પહોંચેલ વસન્તસેનાને વધુ શિક્ષાનું યોગ્ય કારણ નથી. તેથી આવવાનું નિમિત્ત શોધતી વસન્તસેના પોતાના ઘરેલા યાપણ તરીકે ચારુદત્તને ઘેર મૂકી જવાનો અસ્તાવ મૂકે છે યાપણનું રક્ષણ એ મકાન જવાદારી તે સમજતો અને પોતાની દીન અવસ્થાનું સૂચન કરતો ચારુદત્ત તે નહિ સ્વીકારવા આનાકાની કરે છે, પણ વસન્તસેનાનો જવાબ... “પુલ્લેપુ ન્યાસા નિલિપ્પન્તે ન પુનઃ મેદેપુ !” ચારુદત્તના ગ્રંથાનુરસિક અન્ત કરણને રૂપથી જાય છે ને નિરૂપાયે તેનો સ્વીકાર કરે છે પણ દ્રઢ સમયમાં તેને પાછા વાળવાની ધમકા વ્યક્ત કરે છે. તે દાગીનાને દાન સમજતો વિદ્વષક સ્વસ્તિવચન ઉચ્ચારે છે પણ ચારુદત્ત તેની ભૂલ સુધારે છે. ખિન્ન થયેલ વિદ્વષક “એને ચોર ની જાગે” એ વાક્યના અનુસંધાનમાં બોલાયેલું ચારુદત્તનું “દ્રઢ સમયમાં જ”

વાક્ય સુંદર પતાકાસ્થાનક છે. ચારુદત્ત દાગીનાનો દાખડો વિદ્વધને સાચરવા આપે છે. આગામી ઘટનાઓનું સૂચન કરતો આ પ્રસંગ કલાત્મક રીતે સાંકળવામાં આવ્યો છે. અંતે-ચાંદનીના આજી પ્રકાશમાં ચારુદત્ત વસંતસેનાને એના ઘેર મૂકવા જાય છે. જિજ્ઞાસા ચંદના મનોહર વર્ણનથી અંક પૂર્ણ થાય છે.

ધરેણીના ન્યાસના આ પ્રસંગનું નાટકીય મહત્ત્વ ધણું જ છે. વસન્તસેનાનાં આ ધરેણી કથાવસ્તુના વેત્રમાં સાંઘત્ત લાગ લગ્નવે છે. આ ધરેણી જ ચારુદત્તના ધરેથી શર્વિલક ચોરી જાય છે અને વસન્તસેનાના હાથમાં આવે છે. ચારુદત્તનાં ધરેણીને બદલે પોતાની પત્નીની અમૂલ્ય રત્નાવલી બદલા તરીકે ચારુદત્ત વસન્તસેનાને મોકલાવે છે. વસન્તસેના તે પાછી વાળવાને બહાને રાતે અભિસારિકા બની ચારુદત્તને ઘેર જાય છે. સવારે રડતા રોડસેનને આ ધરેણી એની ગાડીમાં લઈ આપી તે સાંત્વન પામે છે અને આ ધરેણી ચારુદત્તના કહેવાથી પાછાં આપવા જતા વિદ્વધકની બગલમાંથી દાખડો મોટામાં પડી જતાં, ચારુદત્તના માથે ઝોડાડવામાં આવેલ અપરાધનો એક મુખ્ય પુરાવો બની રહે છે. આમ આ ધરેણી અને એનો ન્યાસ કથાવસ્તુના મથનમાં, સંઘર્ષનિરૂપણમાં અને જુદી જુદી નાટકીય પરિસ્થિતિઓને સુલઝાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(૭) ઉપસંગ્રહ :

આમ પ્રથમ અંકમાં પ્રયોજવામાં આવેલ વિવિધ દ્રશ્યો અને પ્રસંગો નાટકીય રુઢિએ ધણું મહત્ત્વનાં છે :

(૧) પ્રારંભમાં મૂકવામાં આવેલ પ્રસ્તાવના સૂચક અને નાટકનો સ્વાભાવિક પ્રારંભ કરી આપે છે.

(૨) ચારુદત્તની દરિદ્રાવસ્થા અને તે માટેનું એનું મનોમંથન મર્મસ્પર્શી અને સહાનુભૂતિપ્રેરક છે, જે એના આંતરિક વ્યક્તિત્વનું ચોતક છે.

(૩) શકાર અને વસંતસેનાનો પ્રવેશ નાટકના ખલનાયક અને મુખ્ય નાયિકાનો પરિચય સર્વાંગીણ રૂપે કરાવે છે. પિત્ર-વેદ વચ્ચે પાત્રોનું પણ વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ થાય છે.

(૪) ધરેણીના ન્યાસનો પ્રસંગ નાટકમાં સંઘર્ષનિરૂપણમાં ઘટ્ટો જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(૫) ચારુદત્ત અને વસંતસેનાના પ્રેમનું ખીજ આ અંકમાં નિષ્ક્રિય થાય છે.

(૬) મૃચ્છકટિકના સમગ્ર સંઘર્ષના 'પાયામાં બે ભારે, સામાજિક વિષમતાઓ રહેલી છે. (૧) દારિદ્ર્ય (૨) વેશ્યાવ્યવસાય. આ બંને વિષમતાઓને પ્રથમ અંકમાં જ કવિએ વાદસ્થ રૂપમાં પ્રગટ કરી છે. સર્વ આપત્તિઓનું મૂળ ગરીબી છે તેમ માનતો ચારુદત્ત નિર્ધનતાને કારણે જ એક મહાન અપવાદનો ભોગ બને છે. વિટના શબ્દમાં વ્યક્ત થતી વેશ્યાવ્યવસાયની વિવશતા^{૧૧} વસન્ત-સેના અને ચારુદત્તના પ્રજુલ્પનમાં અંતરાયરૂપ બને છે.

(૭) શકારની ધમ્પટી અને ચારિત્ર્યગત વિષમતા સૂચિત કરે છે કે આ પ્રજુલ્પી મુગલના માર્ગમાં તે વિધ્નરૂપ છે.

(૮) વસન્તસેના અને નિર્ધન ચારુદત્ત બંને એક બીજાને ચાહે છે તેનું દર્શન થાય છે.

(૯) વસન્તસેના શકારના પીઠામાંથી મુક્ત થવા માગે છે તે હકાકત રુપે સૂચવે છે કે વસન્તસેના ગણિકા હોવા છતાં કાદવમાં કમળની જેમ તે તેનાં વ્યવસાયથી અલિપ્ત રહી ગુણવાન છતાં નિર્ધન ચારુદત્તને ચાહે છે. ચારુદત્તનો ભતિ-કુસુમથી સુવાસિત ઉપરજો સૂંધતાં વસન્તસેનાને ચારુદત્તના અમુલ્ય યૌવન પ્રતિ ભતિ અનુરાગ ઉદભવે છે.

(૧૦) દેવીના સંબોધન દ્વારા ચારુદત્તનો વસન્તસેના પ્રતિ પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

(૧૧) "ધરેણીનો નાસ" નાટકમાં વેગ આણે છે. માટે જ આ અંકનું શીર્ષક ધર્માર્થ બને છે.

દ્વિતીય અંક

જુગારીઓનો કલ્પ :

'મૃચ્છકટિક'નો બીજો અંક મુખ્ય કથાનકથી કંઈક આડે માર્ગે પ્રયોજાયેલ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે તેને મુખ્ય કથાવસ્તુ સાથે સીધો કોઈ સંબંધ નથી. છતાં એક તાજગીભર્યું હાસ્ય નિબંધન કરવા માટે અને નાવક-નાયિકાના પ્રેમને ગૌરવ અર્પવા માટે જ આ અંક પ્રયોજાયો હોય તેમ જણાય છે. નાટકના ઘટનાચક્રમાં દુરોગામી ભવિષ્યમાં બનનાર બનાવો સાથે આ અંકના મુખ્ય પાત્ર

૧૧. बहुसि हि घनहार्यं पण्यभूत शरीर सममुपचर मदे मुषियं चाग्रिय च ॥

ત્વ વાપીવ દત્તેવ ગૌરિવ ઘન વેશ્યાસિ સર્વે મથ ।

સ વાહકને સાક્ષી, “સ વાહક-જુગારી પ્રસન્ન”ને સ્વાભાવિકતાનો સ્પર્શ કરી કથાનકને કલાત્મક ઓપ આપવાનો પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે ગૌણ કથાવસ્તુ પશ્ચ સૌ પ્રથમ સૂચન અહીં કરવામાં આવ્યું છે

અ કુનો આરભ વસન્તસેનાનો સ દેશો લઈને આવેલ ચેગી અને વસ તસેનાના વાર્તાલાપથી થાય છે. શૂન્યમનસ્ક વસન્તસેના મનોમન ચારુન્તના પવિત્ર પ્રેમને વિચાર કરતી બેઠી છે, જે ગાઢ પ્રેમ એને એકલા એકલા “તત તત ” એવે અધીરાઈભર્યો ઉદ્ગાર કરવા પ્રેરે છે મદ્દનિકા વસન્તસેનાની પ્રેમાતુર સ્થિતિ સમજી જાય છે, અને નમ્રતાથી તેના પ્રેમનું લાજન કોણ છે તે પૂછે છે જવાબમાં કદપનાથી તફન બિન્ન એવા અકિચ્ચન ચારુદત્તનું નામ સાબળી એને બારે આશ્ચર્ય થાય છે. વસન્તસેના પોતાના નિવ્યાજ પ્રેમને પ્રગટ કરતા કહે છે કે તે ધનને કારણે નહિ પણ ગુણને કારણે ચારુદત્તની અનુરક્તો બની છે નિર્ધન ચારુદત્તને પ્રેમ કરી શ્લોકના બ્યવસાયનો અપવાદ દૂર કરી સમાન શીલ અને સમાન પ્રેમને ઝખતી વસન્તસેના ચારુદત્તને પામવા તત્પર બની છે તેની પ્રેમસાક્ષી દંદ કરવા માટે જ તેને પુનર્મિલનની શક્યતાથી અલકાર થાપણુ તરીકે મૂક્યા ચેગી સ્નાન અને પૂજનો માતા તરફથી આદેશ લાવી છે પણ પ્રિયજનના અનુસરણની અવસ્થામાં એને આજે આ સર્વ કાર્યો નીરસ લાગે છે આમ વસન્તસેના અને ચારુદત્તના પ્રેમપરાગવિકાસથી આ અંક આરભાય છે,

“નામૂચિતસ્ય વામસ્ય પ્રવેશ સ્યાત્ કદાચન !” એ ન્યાય અનુસાર ચદ્રક ગર્હપણુ પાત્રનો પ્રવેશ ગમે તેમ રમ મ ઉપર કરતો નથી પણ પાછળથી અવાજ સંભળાય છે કે દશ સોનામહોર માટે રોકવામાં આવેલ જુગારી ભાગ્યે છે સ વાહકના પ્રવેશ પહેલા આટલો પરિચય સ વાહકની માનસિક સ્થિતિ અને ક્રિયા સમજવામાં પ્રેક્ષકોને ઘણું ઉપકારક થાય છે જુગારમાં નિષ્ફળ બનેલ સ વાહક જુગારના કોષ દર્શાવના પ્રવેશ કરે છે દશ સોનામહોર માટે લેણુદારથી પીઠા કરાયેલ જુગારી સ વાહક અવળે પગને શૂન્ય મંદિરમાં પ્રવેશે છે ધૂર્ત જુગારી દેવપ્રતિમા બની બિમ્બો રહે છે અને માથુર તથા છૂતકરને છુવાવામાં નાખે છે દેવાળિયાને શોધવામાં નિષ્ફળ ગયેલ માથુર અને છૂતકર ત્યા જુગાર રમવા બેસે છે પાસાના અવાજ ફરી એકવાર સ વાહકને પરવડે જનાવે છે ફરી એકવાર ભય બૂધી જુગાર રમવા જતા તે લેણુદારના મિત્રજનો ભોગ બને છે જુગારીઓનો આ સ વાહ એક મૌસિક હાસ્ય નિરૂપન કરે છે ચદ્રક માત્ર વિદ્યુત દ્વારા જ હાસ્ય નિરૂપન કરતો નથી અનેક ભાવાત્મક પરિસ્થિતિઓ દ્વારા તેણે વિવિધ હાસ્ય

ઉત્પન્ન કર્યું છે. આ જુગારીઓની કુસાત્તુસીમાં બીજો મનમેજી જુગારી દુર્ગરક પ્રવેશે છે, જે સંવાહકનો સમભાવી છે અને માયુરના પંખમાંથી તેને છોડાવવા પ્રયત્નશીલ છે. મુક્તિપ્રમુક્તિઓથી સંવાહકને છોડાવવાનો દુર્ગરકનો અલિંગમ કામીવાળ નીવડતો નથી. ગુસ્સે થયેલ માયુર સંવાહકના નાક ઉપર મુંકો મારે છે પરિણામે સંવાહકની નસકોરી ફૂટે છે તથા લોહી નીકળે છે. સંવાહકને છોડાવવા ગયેલ દુર્ગરકને પણ માર પડે છે. આથી ગુસ્સે થયેલ દુર્ગરક માયુરની આંખમાં ફેંટી નાખી ચાલ્યો જાય છે. પણ પોતે જે કાર્ય કર્યું છે તેની ગંભીરતાથી તે વાકેફ છે. માયુર મુખ્ય સરદાર હોવાથી તેની સામે રોકાવું દીક નથી તેમ સમજી રક્ષણ ખાતર નગરમાં રચાઈ રહેલ ક્રાંતિકારીની ટોળામાં લગી જવાનો નિશ્ચય કરે છે. બિહીં સર્વપ્રથમ આ નાટકના ગ્રીણ કથાનકનો ઉલ્લેખ થયો છે. શર્વિલક પાસેથી જાણવા મળ્યું છે કે સિદ્ધીની વાણી અનુસાર ગોપાલપુત્ર આર્યક રાજ થવાનો છે. તેથી તેના અનુરણીઓની એક ટોળી થવા માંડી છે. દુર્ગરક એ ટોળીમાં લગી જવાનો નિશ્ચય કરી ત્યાંથી નાસી છૂટે છે. આ બાબુ લોહી નીકળતી અવસ્થા-યુક્ત સંવાહક વસન્તસેનાના ઘરમાં આશ્રય લે છે. વસન્તસેના એની મુરઠેલી પૂછે છે. પોતાનો પરિચય આપતાં સંવાહક જણાવે છે કે તે પહેલાં ચારુદત્તને ત્યાં પમચંપી કરવાની નોકરી કરતો હતો પણ ચારુદત્તની નિર્ધનતાને કારણે તેની આ દશા થઈ છે. ચારુદત્ત સાથે સંકળાયેલ વ્યક્તિના આગમનને વસન્તસેના અતિ આનંદથી વધાવી સંવાહકને આત્મીય ગ્રાણી જુગારીઓના દેવા બદલ કંઠજી આપી સંવાહકને છોડાવે છે. ચારુદત્તના નામનો ઉલ્લેખ પણ કલ્યાણ અર્પનારો છે તે વિચારે અતિ આનંદ અનુભવેા સંવાહક મુખ્ય નાયક ચારુદત્તના ગુણો ઉપર પ્રશંસાનાં પૂરેપૂરે પાથરે છે. જુગારના વ્યવસાયથી વિરક્ત બનેલ સંવાહક બૌદ્ધ-ભિક્ષુ બનાવાના દૃઢ નિશ્ચય સાથે રવાના થાય છે.^{૧૨} વસન્તસેનાએ કરેલ ઉપકાર એના હૃદયને અહોભાવથી ભરી દે છે અને તે પ્રત્યુપકાર કરવાની મનોમન પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

સંવાહક બહાર જાય છે એટલામાં જ વસન્તસેનાનો ચાકર કર્ણપૂરક પ્રુથ ચતો પ્રવેશે છે અતિ હર્ષના ઉલ્લાસમાં તે આર્થા વસન્તસેનાની શોધ કરતાં 'આર્થા' 'ક્યાં છે, ક્યાં છે' એવો પ્રશ્ન કરે છે. વસન્તસેનાના પ્રશ્નના જવાબમાં તે પોતાના પરાક્રમની વાત કહી સંભળાવે છે. વસન્તસેનાના ગાંડા બનેલ ખુદ્તમેડક હાથીએ રાજમાર્ગ ઉપર ધસી જઈ ભારે ઉત્કાષ્ઠાત મચાધ્યે હતો. નગરનાં માણસો ભય-

છીત બની ગયા હતા. તે એક બૌદ્ધ સાધુને ઇલાળવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે કર્ણપૂરકે તેને મારી નાખ્યો. નગરજનોના અદ્ધર રહેલ શાસને વિરામ આપનાર આ કર્ણપૂરકને અગ્ર સીમાં રહેલ કોઈ એક સભ્યને સુંદર ઉપરજો બેઠમાં આપ્યો. વસન્તસેના અનુમાનથી સમજી જાય છે કે આ સભ્યન કંદરદાન સ્વભાવવાળા ચારુદત્ત સિવાય બીજો કોઈ ન હોઈ શકે. અતિકુસુમથી સુવાસિત ઉપરજો પ્રેમના પ્રતીક તરીકે રાખી વસન્તસેના બદલામાં કર્ણપૂરકને અગ્રકાર આપી ખુદ કરે છે.

કર્ણપૂરકના આ પ્રસંગનું મંડલ ચારુદત્તના આંતરિક વ્યક્તિત્વને અને હિદાત શુદ્ધિને પ્રગટાવે છે. આખી નગરીએ તો માત્ર યાગ્યાશી જ આપી ત્યારે નિર્ધન ચારુદત્ત અગ્રકાર ન હોવાથી ચરોર પર ધારણ કરેલ એક માત્ર વસ્ત્ર પણ કર્ણપૂરકને ભેટ આપે છે, જે વસ્ત્ર તેને જૂલું-દુર્લભ પાસેથી મળ્યું હતું. નિર્ધન ચારુદત્તની આ હિદાત અબેક ગુણજ્ઞાનથી સુરક્ષિત થયેલ વસન્તસેના સુવાસિત પુરુષ સમા ચારુદત્તના પ્રેમ પ્રતિ વધુ અગ્રકાર્ય છે. રક્તે જતા ચારુદત્તને નિહાળવા તે મહેલની અગ્રાસીએ ચડે છે.

કર્ણ પૂરકનો પ્રસંગ-કથાનકના વિકાસમાં એક ઉચિત ભૂમિકાનો પ્રાદુર્ભાવ કરવામાં; પાત્રનિરૂપણ અને નાયક-નાયિકાના અનુરાગની સ્પષ્ટતા દર્શાવી તેમના માનસિક વ્યક્તિત્વની શાખ પુરવા પ્રયોજના છે. રાજકીય પરિવર્તન જે આ નાટકનું મીઠું કથાનક છે એની સૂચના પણ અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ આપવામાં આવી છે, ઠાસુની રેશીને હેસે ગઢાવતો આ અંક આ રીતે અત્યંત બન્યો છે. (૧)

ત્રીજો અંક

શર્વિલકનું જોરદશ્ય

‘મૃગશરિક’નો ત્રીજો અંક એક નવીન દૃશ્ય જે નાટ્યનિયમથી વિરુદ્ધ છે તેને કલાપૂર્વક નિરૂપે છે. આ દૃશ્ય પણ શ્રદ્ધે અત્યંત કુશળતાપૂર્વક પ્રયોજી લખાયું હશે; વિવિધ રંગોથી નિરૂપ્યું છે. સપ્તરંગી શર્વિલકનું હિદાત પાત્રાલેખન શ્રદ્ધાથી મનઃ સ્વભાવની વિલક્ષણતાઓનું દર્શન કરવાની અપ્રતીમ શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

ત્રીજા અંકનો આરંભ ચારુદત્તના જેઠની હિંમતથી થાય છે. ચારુદત્ત અને વિદ્યુત બન્ને સંગીત સાંભળવા ગયા છે. અહીં સત વીલી ગયા હતાં તે

આવ્યા નથી માટે, તે કંટાળા અનુભવે છે. ધરેણીનો દાખડો સાચવવાની જવાબ-
દારીને કારણે તેનો આ કંટાળો દિગ્વિસ્ત થયો છે. એટલામાં વિદ્યુત અને ચારુ-
દત વાતો કરતાં પ્રવેશે છે. ચારુદત રેલિલે ગાયેલ રાગરાગીણીને એક અધિકારી
ઓતાની અદાથી પ્રસન્ન છે પણ નિદ્રાદેવીના આધિપત્યને વશ થયેલ વિદ્યુતને
એમાં જરા પણ રસ નથી. મિત્ર રેલિલે પુનઃ સંગીત સાંભળતાં ચારુદતની
રસવૃત્તિ હેઠળે એડે છે અને નિર્ધનતાના એ કિનારાને વટાવી તેના અપ્રતીમ
ચૌવનને પ્રગટાવે છે. વિદ્યુત અને ચારુદત ઘેર આવે છે અને હાથપગ ઘોઈ એટ
શરત અનુસાર રાત્રે વિદ્યુતને ધરેણીનો દાખડો સાચવવા આપે છે. વિદ્યુત કારે
કંટાળાથી તે સોનાનો દાખડો મળવું કરે છે અને પોતાની હાથને ડરામ કરનારા
દાખડાને કાઢી ચોર ચોરી પણ નથી જતો તે બદલ પોતાની અક્ષમામણ વ્યક્ત
કરે છે. નિરૂપાયે તે સોનાનો દાખડો પાસે પોતાની રાખે છે અને હાથવા જાય
છે, એટલામાં ચંદ્ર અસ્ત થયા પછી શર્વિલક કોઈક ઘરમાં ખાતર પાડવાની
કમળથી, રક્ષકથી પોતાની જાતને છુપાવતો પ્રવેશે છે. પ્રિયતમા' મદનિકાને
વસન્તસેના પાસેથી મુક્ત કરવા એની કિંમતરૂપે જ પૈસા જોઈએ તે પૈસા પ્રાપ્ત
કરવા કૃતનિશ્ચયી અને શર્વિલક શ્રદ્ધાની ઉદાત્તતાનું સુરશિત-સ્તુતન છે. ચોરીનો
વ્યવસાય એણે શોખથી નહિ પણ દીન અવસ્થાને કારણે અને પોતાની પ્રિયતમાને
પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વીકાર્યો છે.

ચોરીના વ્યવસાયને નિંદવા છતાં, નિર્ધનતાને કારણે સહજતાપૂર્વક રચેલ
નિયમોનાં પાલન સહિત ખાલજી હોવા છતાં આ કાર્ય કરતાં શર્વિલકને ધણો
જ કંટાળો આવે છે. પણ સાધ્યશુદ્ધિ આગળ સાધનશુદ્ધિનો તેને આમ્રક નથી.
ચોરીની ઠલામાં તે પાવર્યો હતો. ખાતર પાડવાની જગ્યા અંજેની એની અટકળો
એના વ્યવહારિક જ્ઞાનનો પરિચય આપે છે. વળી મકાનમાં ખાતર પાવડામાં કમળ,
સૂર્ય વજેરેની આકૃતિના કાણાં પાડવાની અભિલાષા એનો ટીખળો સ્વભાવ,
ચોરીનાં કાર્યની પ્રજ્ઞતા, નીકરતા તથા તેનો રમુજ સ્વભાવ વ્યક્ત કરે છે.
જનોઈનાં વિવિધ ઉપયોગો એની વ્યવહારિક સમયસૂચકતા અને દષ્ટિ વૈવિધ્યનો
ખ્યાલ આપે છે.

શર્વિલક ખાતર પાડી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. પરંતુ ઘરમાં લટકતા સંગીત
સાધનોદ્વારા તે કળી જાય છે કે તેણે ખોટું ઘર પસંદ કર્યું છે. ચોરીની નિપુણતાથી
તે જાણી જાય છે કે કોઈ જગ્યાએ દાટેલું ધન પણ નથી. એટલામાં દાખડાની
ચિંતાનાં વિચારો સાથે, સ્પર્ધાએલ વિદ્યુત જળડે છે. હાથમાં ચારુદતને આમ-
પૂર્વક દાખડો લઈ, સેવા જણાવે છે. શર્વિલક સાથે જ, દાખડાનો દાખડો જોઈને :

।વચારમા પડે છે, પોતાના જેવા દુ ખી બ્રાહ્મણને લૂટવો તેને ચોગ્ય નથી લાગતો. ત્યાં ફરી હિંદુમા જળસતો વિદ્વધક ગાય અને બ્રાહ્મણના સોત દ બાપી દાખડો લઈ સેવા જણાવે ॥ અને શર્વિલકત્રો, કાર્ય ધર્મ ઢાનિ થયા વિના પાર પડે છે ચોરકાર્ય માટે પચાતાપ કરતો, દાખડો લઈને નાસતો શર્વિલક ત્યાથી ચાલી જાય છે.

વિદ્વધકનો સ્વપ્નજકવાસ અને શર્વિલકત્ર ચોરકાર્ય નાટકમા રસિક પરિ સ્થિતિ જન્માવે છે વિદ્વધકના જકવાસનુ અનુસધાન શર્વિલકની માનસિક બામ સ્થિતિઓ સાથે કરી કવિએ આખામ પ્રસંગને રસમય બનાવવા યત્ન કર્યો ॥ શારીરિક નબળાઈ સાથે સ્વાભાવિક વાસ્તવિકતાનો સુમેળ સાધી પ્રસંગને કલામય બનાવવામા કવિ ઘણા બંશે સફળ થયો જણાય છે

વિદ્વધક જેવા લહેરી, આરામપ્રિય અને બેદરકાર વ્યક્તિ પાસે ચારુદત્ત શા માટે ધરેણાનો દાખડો રાખ્યો તે પ્રશ્ન ઘણા વિવેચકોએ ઉઠાવ્યો છે ચારુદત્ત ન્યાસ રક્ષણની મહાન જવાબદારીથી સભાન હોવા છતાં એણે પોતે દાખડાનુ રક્ષણ કેમ ન કર્યું તે સહજીયોનો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે પ્રો ૭ કે ભટ્ટ નીચેના કારણોથી આ પ્રશ્નનો પરિહાર કરે છે

(૧) આ પ્રકારના કાર્યો ચારુદત્ત પોતાના મિત્ર અથવા નોકરને સોંપવા ટેવાયા હશે (૨) ધરેણાના દાખડાની ચારુદત્તને મન ભૌતિક દષ્ટિએ કંઈ જ કિંમત ન હતી કારણ કે એ માટે એનો અમત રસ ન હતો (૩) સૌથી મહત્વનુ કારણ તો એ કહી શકાય કે ચારુદત્તે સ્વપ્નમાં પણ નહિ વિચાર્યું હોય કે પોતાના જેવા નિર્ધનના ધરમા કોઈ ખાતર પાડે, ઉજ્જવિનોના નગરજનો સારી રીતે જાણતા હતા કે ચારુદત્ત નિર્ધન મન્યો છે એટલે ચારુદત્ત પણ આ દાખડો સાચવવા જક્ર પ્રયત્નશીલ રહ્યો નહિ તે સ્વાભાવિક છે

આમ ત્રીજો અંક તાજીમર્યુ છતાં ચોરનુ ધક્કિતવ આલેખી ઠાસ્યરસને સ્ફુરાવી પ્રેક્ષકોના ચિત્તને એક અનોખા રસવૈવિધ્યનદયા સ્નાન કરાવે છે ●

ચોથો અંક

મદનિકા-શર્વિલક

ત્રીજા અંકના અનુસંધાનમાં આગળ વધતો ચોથો અંક ચાર દૃશ્યમંદે
વિભાજિત છે.

ચોથા અંકના આરંભમાં આવતો વસન્તસેના-ચેટી સંવાદ દ
ચારુદત અને વસન્તસેનાનો પ્રારંભણ અને શકાર પ્રત્યેનો ચિહ્નર વ્યક્ત કરે છે.
વસન્તસેના ચારુદતની સ્મરણમૂર્તિને તાજી કરતી બેઠી છે. ચતુર ચેટી માતાના સંદેશ
લઈને આવે છે કે વસન્તસેનાએ-શકારની ગાડીમાં બેસી શકારની પાસે જવું
કારણ કે તેણે ગાડીવાન સાથે દસ ઢબર સોનામદાર પણ્ય મોકલી છે. વેસ્થાવાસના
દંભ અને કૃત્રિમતાથી વાજ આવી ગયેલ વસન્તસેના આ સંદેશો સાંભળી કાળ-
કાળ થઈ બંધ છે. શકાર પ્રતિ ચિહ્નર અને રાષ વ્યક્ત કરતી ચેટી ઉપર ક્રોધિત
થાય છે ત્યારે ચેટી તો “ચિહ્નના ચાકર”નાં જવાને પોતાની ભતને રહે છે.
વસન્તસેના પણ્ય પોતાની માતા ઉપર ગુસ્સો વ્યક્ત કરતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભ-
ળાવે છે કે “જો માતા એને જવાબ આપી જાય તો આવી આપા દરી કહી
પણ ન કરવી.”

આ પ્રસંગ નાનકડો છતાં મુખ્ય નાયિકા વસન્તસેનાના આંતર માનસને વ્યક્ત
કરતો, કુશળતાપૂર્વક આલેખાયો છે. દૈવ્યોત્તે વેસ્થાવાસરૂપી કાલવમાં ખીલેલું આ
કમળ-વસન્તસેના પૈસાના પ્રભુત્વરૂપી મહિનતાથી અલિપ્ત છે. માટે જ વેસ્થા-
વાસને લાચાર બનાવતો પૈસો એનામાં વેસ્થાબ્યવસાયના દુષણો પ્રવેશાવી શક્યો નથી.

(૨) શર્વિલક મદનિકા સંવાદ અને મદનિકાની વધુપદ પ્રાપ્તિનું
દૃશ્ય : આ દૃશ્ય શર્વિલક વસન્તસેનાના મહેલમાં પ્રવેશથી આરંભાય છે. પ્રેમ
માટે મોતની બાજી લગાવનાર સાહસિક શર્વિલક પુલકિત થતો પ્રવેશે છે. સમગ્ર
મહેલમાપ્રિયવ્યક્તિને હુંડની એની ચપ્પળ આંખો એક મિનિટમાં જ, પંખો લેવા
આવતી પોતાની મનપસંદ વ્યક્તિને પકડી પાડે છે. કામસંતપ્તદૃશ્ય એને જોતા
જ શતા અનુભવે છે. જન્મે પ્રણયીઓ પરસ્પર પ્રીતિભાવે એકબીજાને નિરખે
છે. પ્રેમમાં પડી જતલનાં સો પ્રેમીઓ પ્રતિ સમજાવી બનેલ વસન્તસેના આ
મુત્રધને નિહાળી સ્વઅનુભૂતિ જણાવે છે. એમનાં સ્નેહસંવાદમાં વિશેષ પાડતી નથી.
શર્વિલક-મદનિકાના સંવાદ નવાં વિશુદ્ધ પ્રેમથી ભરપૂર હોય તેમ આલેખાયો છે.
મદનિકા શર્વિલકના સ્નિગ્ધ હૃદયને મુગ્ધભાવે ચાહે છે પણ એના વડે કાઈ અકાર્ય

કરાવાયું' સ્નેહકર્મ જની રહે છે. પ્રેમના હૃદયથી પ્રેરાઈને શર્વિલકે ચારુદત્તના ધરમાં ખાતર પાડ્યું છે તે સાંભળી મદનિકા અને વસન્તસેના મર્છિત થાય છે. કોઈને ધાપણ કર્યા વિના જ આ કાર્ય કર્યું છે તેમ સાંભળતાં ફરી તેમના જીવમાં જીવ આવે છે. શર્વિલક 'ઉલટ પ્રેમી' છે. મદનિકાનું ચારુદત્ત જેવા નિર્ધન સંજ્ઞન તરફનું સહસાવશ્યુ' વલણ તેનાં પ્રકૃષ્ટ પ્રેમમાં સ્પષ્ટનરૂપ જણાય છે. તેથી જ તે અતિ ક્રોધિત બની સ્ત્રીઓની ચંચળતા અને કૃતધનતા ઉપર એક લાંબુસચક બાણજી ઠોકી દે છે. પણ મદનિકાની સ્વચ્છ વાત સાંભળી તે પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે, શર્વિલકનું અગ્નજ્વતાં યથેલ પાપ તેના હૃદયને બારે બનાવે છે. શર્વિલકના નિખાલસ, ઉદાત્ત પ્રેમસભર સ્વભાવને આ નાજુક પ્રસંગ સુદર રીતે વ્યક્ત કરે છે. અતે શર્વિલક મદનિકાની યોજના અનુસાર ચારુદત્તના પ્રતિનિધિરૂપે વસન્તસેનાને આ ધરેણીને કબ્જો પરત કરે છે. બાણજીને એથે પ્રેમનું એક સુભગ દસ્ય નિહાળતી ચતુર આર્થાં વસન્તસેના પણ બદનામાં શર્વિલકને મદનિકાની ભેટ ધરે છે. વસન્તસેનાનું આંતરિક વ્યક્તિત્વ જાણે એક જ કલા-લસરકાના જોરે ઉદ્ધિત થતું જણાય છે. મદનિકા-શર્વિલકના પ્રેમમાં નિઃપ્રીતિના પડધા સાંભળતી વસન્તસેનાનું હૃદય સમષ્ટિ તરફ સ્નેહકર્મનું બંધુ છે. વ્યક્તિનિષ્ઠ પ્રેમખીજ સમષ્ટિનિષ્ઠ વારિશિઃ અને વધુ સુરશિત અને ઉદાત્ત બંધુ છે. મૃદિચ્છીપદને પામવા જતી મદનિકાને સ્વહસ્તે વધૂપદ આપતાં વસન્તસેનાની વધૂપદ માટેની અદમ્ય તમન્ના કવિએ મનોરૈચાનિક રીતે સ્પષ્ટ કરી આપી છે.

(ક) રાજકીય કાન્તિનો પ્રારંભ-મદનિકા માટે બારે સાહસ કરનાર શર્વિલક અનેકતાં અનેક ગમણાં સેવકો પોતાના પૂર્ણમનોરથ સમા રથમાં આવી રથો છે; એટલામાં તે કોટવાલની આસા તેના કાને પડે છે "આપાલપુત્ર આર્યક રાજા થશે" એવાં વિદાનોનાં વચનથી ફરી મથેવ રાજા પાલક એને ધોર કુદમાં તાંબો છે, અને રક્ષકાને સાવધાન કર્યાં છે. આપી કોટવાલની આસાથી શર્વિલકને મિત્ર-પ્રેમ જાગૃત થઈ જોડે છે અને મિત્રની સકાયે જવા વ્યાકુળ બનેલું હૃદય, જાતના જોખમે મેળવેલ પ્રિયતમાને પણ સાપનો કાંચળીનો જેમ ક્ષણવાર વિદાય આપી બળવામાં અંપણાવે છે. "પ્રિયમિત્રને છોડાવીને જ અંપીય" એવી દ્વ પ્રતિજ્ઞા એના વીરત્વ અને સૌખંદી હૃદયનો પરિચય કરાવે છે. મદનિકાને રેભાલને ત્યાં મૂકી આવવા તે સારથિને બહુાવે છે, અને ભૂતર્જની કાન્તિ માટે તે ચાલેા જાય છે. શર્વિલકનો વિદાય વખતનો પ્રેમપ અને આત્મવિશ્વાસ બળવાના આરંભનો એકાણી અત્યારથી જ મૂકી જાય છે. "અહીં" "અઝકટિક"નાં ગોણુ કથાનકનું

ખીજ વિકાસોન્મુખ થયું છે. શદ્ધે ગોણું કથાવસ્તુનું નિરૂપણ ભારે ચાતુર્ય અને દલાસૂઝથી કર્યું છે.

(૪) વિદ્વષકનું આગમન : મહાનુભાવ ચારુદત્ત નિર્ધનતાના દોષથી વાકે છે એટલે દાગીનાનો દાખડો ચોર ચોરી ગયો છતાં પોતાના સ્વમાની સ્વભાવના કારણે તે પોતે જાણતામાં હારી ગયો એમ કહી તે ઘરેણાંના બદલામાં પ્રિય પત્નીની અતિ કિંમતી રતનાવલી વસન્તસેનાને આપવા વિદ્વષકને મોકલે છે. વિદ્વષકનાં આગમનના સમાચારે હર્ષવિભોર બનેલ વસન્તસેના એટીને આદર સહિત વિદ્વષક મહેલમાં પ્રવેગે તેમ આદેશ કરે છે.

એટી સાથેનો વિદ્વષક એક એકથી ચડિયાતા સુસમૃદ્ધ આગારોને નિરખતો અને વર્ણવતો મહેલમાં પ્રવેરો છે. કવિએ વસન્તસેનાના આગારોનું લાંબુ પરંપરાગત વર્ણન કર્યું છે જે કથાવસ્તુના વેગમાં બાધક છે. અહીં વસન્તસેનાની સમૃદ્ધિ સિવાય ખીજે કોઈ હેતુ સિદ્ધ થતો ન હોવાથી આ વર્ણન નાટ્યવિવેચનાની દૃષ્ટિએ શદ્ધકનો નગજાઈનું જમા પાસું બન્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના કવિઓની સુપ્રસિદ્ધ વર્ણનકલા દ્વારા વ્યક્ત થતી વિદ્વતા, કલ્પનાવેવિધ્ય અને કૌશલ્ય શદ્ધકને સ્પર્શ્યા વિના કેમ રહી શકે ? આ વર્ણન દ્વારા કવિએ તત્કાલીન સમાજ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ‘મુશ્કટિક’ના કર્તૃત્વ અને સમયનિર્ધારણમાં પણ આ વર્ણન મહત્વનો ભાગ ભજવે છે આ આઠ પ્રકોળના વર્ણન પછી વસન્તસેનાની સ્વયંકામ માતાનો વિદ્વષક ઉપહાસ કરી પ્રસન્નકર, હાસ્ય રેલાવે છે. વૃક્ષવાટિકામાં વિરાળેલ વસન્તસેનાને વિદ્વષક ચારુદત્તના સંદેશ સાથે રતનાવલી આપે છે. વસન્તસેના એના દ્વારા પોતે સંધ્યા સમયે ચારુદત્તને મળવા ઘેર આવશે તેમ સંદેશા કહેવડાવે છે. વસન્તસેના રતનાવલી નહિ લે તેમ ક્ષમ્યોતો વિદ્વષક વસન્તસેના સહર્ષ રતનાવલી લઈ લે છે તે જોઈને નવાઈ પામે છે, એટલું જ નહિ, ખિન્નતા અનુભવેના સાંજે તે પાછી આવશે એમ જાણી એને ગણિકાનો લોભ જ દેખાય છે, અને તેથી મનોમન ને પોતાના મિત્ર ચારુદત્તને આ વેશ્યાની ભગમાં ન સપડાવા નમ્રમવવાનો નિર્ણય કરી પાછો જાય છે. વસન્તસેના સાંજે ચારુદત્તને મળવાનો નિર્ણય એટીને સંભળાવે છે અને અદ્વાજે ચડી આવેલ માવઠાને ગણકાર્યા વિના પ્રિયતમ ચારુદત્તને ઘેર જવાનો દંઢ નિશ્ચય કરે છે. રતનાવલી હેતુપૂર્વક મઢવું કરી, પાછી વાળવાને બહાને વસન્તસેના ફરી એકવાર ચારુદત્તને મળવાની તક લે છે. થોડા જ સમયમાં ચારુદત્તના સ્વમાની સ્વભાવને પારખી ગયેલ વસન્તસેના ચારુદત્તથી ઉપકૃત ઘઈ હોય તેમ ચારુદત્તને મળવા જાય છે. પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ

પહોંચવા જતાં આ બે પ્રશ્નોથી હૃદયો સ્નેહના સાગરને પાર કરવા સદ્ગુણોની નાવ બનાવે છે. વેશ્યાવાસને પ્રલકિત કરનાર ગુણાનુસ્કૃત વસન્તસેના પ્રિયતમને મળવા ગમન કરે છે

અંક પાંચમે

શૂદ્રકના કવિત્વનો ઉન્મેષ : કદ્દપનાના વિવિધ રંગે રંગાઈને વર્ણનાત્મક શૈલીમાં આલેખાયેલું પાંચમા અંકમાં આવતું માવડાતું વર્ણન આદાહક છે. આ વૃદ્ધિવર્ણનના સંખ્યાબંધ શ્લોકો વર્ષાઋતુનું માદક વાતાવરણ ખડું કરી શૂદ્રકની કવિત્વ શક્તિનો પરચો બતાવે છે છતાં એ બધા કાવ્યોન્મેષને કવિત્વના ઝબકારા લઈ આવેલ શ્લોકોનું રંગમય ઉપર નિર્વહણ કેટલા અંશે રસમય બને, તે પ્રશ્ન મોટો છે. નાટ્યવિવેચનાની દૃષ્ટિએ રીકાપાત્ર બનેલા આ વર્ણનની નાટકીય રંગમયની દૃષ્ટિએ સફળતા શક્ય નથી. વર્ષાઋતુના નિખિડ અંધકારમાં વસન્તસેના વિટ અને ચેટ સાથે ચારુદત્તના થેર અભિસારિકા બનીને જઈ રહી છે. તેથી વર્ષાના પ્રણયરંગે રંગાયેલાં કેટલાક વર્ણનો રસયુક્ત છે. કામને પ્રેરતી વર્ષાઋતુને પ્રયોજી, કામસુખ માટે ગયેલ વસન્તસેનાના વર્ણનમાં કવિના કાવ્ય-શૌચિત્યનું દર્શન થાય છે પાંચમા અંકના અતિશયબાળુયુક્ત આ વર્ણનમાં વિદૂષકનું હાસ્ય નોંધપાત્ર છે. આર્ષા વસન્તસેનાનો ચેટ કુમ્ભીલક વસન્તસેનાના આગમનની ખબર લઈને આવે છે. વિદૂષકનું પોતાના વરુ ખ્યાન ખેંચવા તે એને માટીનું ઠેકું મારે છે. પશુ વિદૂષકનું ખ્યાન ખેંચાતું નથી. વિદૂષક આમતેમ તજ્જર ફેરવે છે ત્યારે ચારુદત્ત જણાવે છે કે તે તો અગાસીના કળતરે પાડ્યું હશે. વિદૂષક એને મારવા ભય છે પશુ ચારુદત્ત એ પ્રશ્નોથી કળતરેને મારવાની ના પાડે છે. કુમ્ભીલક એને ફરી મારે છે ત્યારે એના આગમનની તેને પશુ જાણ થાય છે. આ પંત્રી જિખાણ્યા પૂછે તો હોય તેમ કુમ્ભીલક વિદૂષકને પ્રશ્ન કરે છે જેને જવાબ બેગા કરી હાસ્યરસ જન્માવતી લાંબી ઉક્તિઓ બાદ ‘વસન્તસેનાનો’ જવાબ નીકળે છે. આ નવીન હાસ્યકલા શૂદ્રકની હાસ્યરસ નિષ્પન્ન કરવાની કુશળતાનો કલાત્મક નમૂનો છે.

વસન્તસેના ચારુદત્તને મળીને ચોરાયેલ સોનાનો દાખડો પાછો આપે છે. આ દાખડાને પાછો વાળનારને બેટ આપવા વત્પર ગયેલ ચારુદત્ત હાથમાંથી વીંટી કાઢવા ભય છે. તે પ્રાપ્ત ન થતાં નિર્ધનતાને કારણે નિરાશ બનેલ ફરી એકવાર

દીનતાના આકોશને વ્યક્ત કરે છે.^{૧૨} પ્રજુયી કખૂતરોને હેરાન ન કરવાની આગ્રા આપતા ચારુદત્તનાં વચનોમાં સમભાવી પ્રજુયી જીવન પ્રગટ થાય છે. ચારુદત્તના આંતરિક પ્રેમની એક ઊન્નત બાજુ કવિએ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરી છે. ●

૧. અંક છકો

પ્રવહણવિપથૈય

વસન્તસેના અને ચારુદત્તના પ્રેમનો ક્રમિક વિકાસ મૃત્તિકાટિકના એકથી પાંચ અંકમાં સુંદર રીતે આલેખાયેલો છે. પાંચમા અંકમાં અભિસારિકા બનીને આવેલ વસન્તસેના ચારુદત્તના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રજુયીઓનો પ્રજુય પરિચયના આરે જીભે છે. ગૌણ રાજકીય કથાનકનાં બીજ પથ આ અંકમાં ઠીક ઠીક દૃઢ થયાં છે. સંઘર્ષ નાટકનો આત્મા હોવાથી રસનિબંધિત માટે અનિવાર્ય એવા સંઘર્ષનાં બીજ જુદા અંકમાં નિશ્ચિત થયેલ જણાય છે.

વસન્તસેનાનો અંતઃપુરમાં પ્રવેશ :- અંતઃપુરમાં પ્રવેશ પામેલ વસન્તસેના ત્રિપત્તિમત્રા પ્રેમપાશનાં શમલાં સાકાર થતાં સુખનિંદરને કારણે સવારે જાગી શકતી નથી. ચોટી તેને ઉઠાડે છે અને પુષ્પકરવક્ર બારમાં જવા રથ તૈયાર કરે છે તેમ ચારુદત્ત તરફથી સમાચાર આપે છે. ગણિકા વસન્તસેના ચારુદત્તના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ પામી છે, એ ઘટના વસન્તસેનાના માન્યામાં ન આવતાં તે પૂછે છે કે શું કુંસાએજ અહીં અંતઃપુરના ચોક્કામાં પ્રવેશ પામી છું ? ત્યારે ચોટીનો નિપુણતાભર્યો જવાબ “ન કેવલમમ્યન્તરચતુઃશાલકમ્ સર્વજનસ્યપિ હૃદયં પ્રવિષ્ઠા” વસન્તસેનાને વધુ આનંદિત કરે છે. ચોટી અને વસન્તસેનાના વાર્તાલાપમાંથી પ્રગટ થતું વસન્તસેનાનું અહો-ભાવપૂર્ણ હૃદય, જીવન સાર્થકતા, ધન્યતા અને આનંદ કવિએ નાજુકાઈથી વર્ણવ્યાં છે. મનોરથ સાકાર થતાં સફળતાની હેલે ચઢેલ વસન્તસેનામાં ઠાઈ અહીંકક ચેતનાનો સંચાર થયેલ જણાય છે. પાત્રને નેપથ્યમાં રાખીને પણ તેની ઉદાત્ત ભવિતવ્યતાને ચિતરનાર કુશળ કલાકાર શબ્દે ચારુદત્તની પત્ની ધૂતાનું ચારિત્ર્ય કલાત્મક રીતે પ્રગટાવ્યું છે. ધૂતાને મન ચારુદત્ત જ આભૂયજી છે, પછી બાલ આભૂયજી એવી રત્નાવલીને આપતાં શું કુંઃખ થાય ? અત્યંત મૂલ્યવાન રત્નાવલીને આશ્રીને સમયે આનંદથી આપતી ધૂતાનું પાત્ર તેની મહાનુભાવતાને વ્યક્ત કરે છે. એટલે જ વસન્તસેનાનું મસ્તક તેની પાસે નથી પડ્યું ને ?

૧૨. યદદૃષ્ટપૂર્વજનચંગમવિસ્મૃતાનામેવં મવન્તિ વિષ્ણુઃ પરિતોષકાભ્યાઃ ।

માટીની ગાદીનો પ્રસંગ -

આ પ્રસંગ શ્રદ્ધાની નાટ્યકલામાં ચાર ચાદ લગાવે છે આજ સુધીના નાટકોએ નાયક નાયિકાના નામ ઉપરથી શીર્ષક પ્રાપ્ત કરેલું પણ નાટ્યકલાના કુશળ શિલ્પી કવિ શ્રદ્ધા તેમાં અલ્પધાર્યો સુધારો કર્યો જે અત્યંત પ્રસાસનીય કદી શકાય ૧૩ અત્યંત નાનું છતાં સમગ્ર નાટકના પાસાઓને આવરી લેતું આ દ્રશ્ય પ્રકરણ રૂપકનું શિરમોર, અને તેથી જ શીર્ષકનું અધિકારી બન્યું છે આર્યચારુદત્ત અને ધૂતાની મહાનુભાવનાને મનોમન પ્રથમ સતી વસન્તસેના ઉપકારને પ્રત્યુત્તર કઈ રીતે વાળવો તેની વિમાસલુમાં પડી છે ત્યાં તો ચારુદત્તની ઠાસી રદનિકા, ચારુદત્તપુત્ર રોહસેનને લઈ વસન્તસેના પાસે આવે છે વસન્તસેનાના દર્પમા સ્નેહની લરલી લાવનાર આ પુત્રને રહતો નિકાળી રદનિકાને તેનું કારણ પૂછે છે રદનિકા જણાવે છે કે પડોશી ગૃહસ્થના છોકરાની સાથે સુવર્ણગ્રાહીથી રમ્યા બાદ એવી જ સોનાની માટી માટે બાળકે ચડેલ તે આક્રંદ કરે છે રદનિકાએ માટીની ગ્રાહી બનાવી આપી પણ તેનાથી સંતુષ્ટ ન થયેલ તેને તો સોનાની ગ્રાહીનો આગ્રહ છે બીજાની સંપત્તિ જોઈને નિજ નિર્ધન અવસ્થાની પીડા અનુભવતા રોહસેનની આ દશા નિકાળી, વિધિની વિપરીતતાને વખોડી વસન્તસેના તેના ઘરેણા માટીની ગ્રાહીમાં મૂકી અશ્રુ સારે જી 'મા'ની ઝાંખખાણ કરાવતા રોહસેનનું વ્યક્તિત્વ અત્યંત કુશળતાપૂર્વક આલેખાયું છે વસન્તસેનાને આબૂધણ્યુક્ત જોના તે તેની માતા ન હોઈ શકે, તે મુગ્ધતા વસન્તસેનાને મર્મસ્પર્શી અસર કરે છે આ માટીની ગાદીનો પ્રસંગ નાટકના હાર્દ અને વસ્તુમથનની દૃષ્ટિએ ધણો અગત્યનો છે

(૧) વસન્તસેનાનો પ્રેમદાર ચારુદત્તના સ્વજન સુધી વિસ્તર્યો છે તે ઉકીકત આ પ્રસંગથી સ્પષ્ટ થાય છે જે વસન્તસેનાના પ્રેમની પવિત્રતાને પ્રગટ કરે છે

(૨) 'વશસ્માક્ષમાર્ષા જનની સત્કર્મર્થમલગ્નતા ।' એવા રોહસેનના મુગ્ધતાભર્યા પ્રમ્દના જવાબમાં વસન્તસેના સર્વ અલકારો ઉતારી માટીની ગાદીમાં મૂકે છે અને 'કુસવધૂપદ પ્રાપ્ત કરવા અધિકારી બને છે થાય છે રોહસેનની સાચી માતા બનવા તે પણ બાલ અલકારોને ત્યજે છે

- 13 Sudrak has done well in departing from bold method of choosing the hero and heroine's names for the title of his drama Dr G K Bhat

(૩) મનુષ્યની ભાવ્યદશા પણ ગાડીના ચક્ષના આરાની માફક ફર્યા કરે છે. વર્તાર-વેત્તિરિવ મચ્છતિ માગ્યવર્તિનુઃ સૂચન પણ અહીં જણાય છે. ચારુદત્તની દક્ષિતા હવે સમદ્વિમાં પરિણમશે તેનું સૂચન નથી થું ?

(૪) વસ્તુમયનની દષ્ટિએ આ પ્રસંગ દુરોગામી અસર ઉપજાવનારો નિવડે છે. જે ધરેણાંના પ્રદાન દ્વારા વસન્તસેનાએ ચારુદત્ત અને સ્વજનનાં દિલ છતી લેવાશે એમ માન્યું હતું તે ધરેણાં કાણ માટે રોકસેનને આનંદ આપનારાં બને છે પરંતુ આ ધરેણાં જ કોર્ટમાં વિદ્વષકના હાથમાંથી સરી પડતાં ચારુદત્તની વિરુદ્ધમાં પુરાવો પૂરો પાડે છે અને ચારુદત્ત માટે પ્રાણુધાતક નિવડે છે. સામાજિક વિપત્તાઓનું ઘોતક^{૧૪} આ દ્રશ્ય લાવિ કરુણતાનાં બીજ નિશ્ચિત કરે છે. ડૉ. રામશંકર તિવારીના શબ્દોમાં “મિટ્ટીકે પાત્ર ઔર મિટ્ટીવાલી કલા, ‘માનુષ’ શતાવરણ ઔર માનુષી શિલ્પ યોજના । ऐसी अवस्थामें ‘मिट्टीकी गाड़ी’ के अतिरिक्त मल्लो अन्य कौन-सा व्यंजनापूर्ण अभिवान हो सकता ।”

પ્રપંચવિષયક પ્રસંગ :- રથના બદલાઈ જવાનો પ્રસંગ ચક્રકની નાટ્ય-કલાનો ઘોતક છે. અર્વાચીન અને પ્રાચીન ભારતને પ્રીતિપાત્ર બનાવનાર આ દ્રશ્ય વસ્તુમયનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. નાટકમાં અનિવાર્ય એવા સંઘર્ષના તત્ત્વને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મોટે ભાગે ક્રોધ, શાપ, સ્વાર્થ કે પ્રપંચ જેવાં અંદુલિત કે ઔદીકિક તત્ત્વોનો સહારો લેવામાં આવતો હતો. પરંતુ ચક્રકે એક અતિ સ્વાભાવિક ગેરસમજૂતી કે ભૂલથી આ નાટક સંઘર્ષને પ્રાદુર્ભૂત કર્યો છે. “પ્રવહણવિપર્યય” નાટકમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરવાની સાથે સાથે મુખ્ય અને ચોક્ષ્ય કથાનકને સંક્રાંતિ લે છે.

ચારુદત્તનો ચેટ વર્ધમાનક ચારુદત્તની આઘાત પ્રભાણે વસન્તસેનાને લેવા ચારુદત્તને ઘેર આવે છે અને વસન્તસેનાને આવવા કહેવડાવે છે ત્યારે વસન્તસેના એને થોડીવાર રોકાવા કહે છે. વર્ધમાનક એસવાની ગાડી ભૂલી ગયો હોવાથી અને બળદિયા તોફાની હોવાથી ગાડી સાથે જ પાછો ફરે છે. આ રીતે ચારુદત્તનું વાહન ત્યાંથી ફર થાય છે. એ પછી રાઘવનો ચેટ સ્વાવરક ત્યાં આવે છે. રસ્તામાં ગામડાંના ગાડાંથી રસ્તો રોકાયો છે. આગલી રાતે વરસાદ પડ્યો હોવાથી કાઢવ યયો છે અને ગાડું તે કાઢવમાં ખૂંપી જવાથી માર્ગ રોકાયો છે તેથી ચારુદત્તના બારણે ચક્રકની ગાડી ઊભી રાખી ચેટ તે ગાડું કાઢવા બધ છે. તે દરમિયાન

14. It will be seen that love of વસન્તસેના and ચારુદત્ત, their union, the hopes & fears of the two loves, their entire happiness and tragedy of their life all symbolised by the whole incident of the clay cart.

વસન્તસેના શકારના રથને ચારુદત્તનો રથ માની બેસી જાય છે. સ્વામીચરક ગાડાં દૂર કરી ત્યાં આવે છે. એને રથ ભારે ભારે લાગે છે. પણ એ પોતાને લાગેલા થાકને કારણે છે તેમ માની વિશેષ તપાસ કર્યા વિના જ ગાડી હંકારે છે. વર્ધમાનક એટલે બેસવાની ગાડી લઈ ચારુદત્તના બારણે આવી બિભો છે ત્યારે સર્વિલક વગેરેના અયામ પ્રયત્નથી કેદમાંથી નાસી છૂટેલ આર્યક લપાતો-છપાતો ચારુદત્તની ઓઝલવાળી ગાડીને આશ્રય લે છે. વર્ધમાનક બેડીના ખખડાટને વૃષ્ટરનો ઝણકાર માની વસન્તસેના આવી ગઈ છે તેમ સમજી રથ હંકારે છે. આ રીતે અતિ સ્વભાવિક કમમા પ્રવહણનો વિપર્ધય થાય છે. કમનસીબે ખંને રથનું લક્ષ્ય સ્થાન પુષ્પકરવડક બાગ જ છે. જવાના રસ્તા અને બેસનાર માત્ર જુદા છે

ચારુદત્તનો રથ ગસ્તામાં વીરક અને ચંદનક તપાસવા રોકે છે, પણ ચંદનક દોઈ અગમ્ય કારણસર અંદર રહેલ આર્યક તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી જવા દે છે. બહીં એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે ચંદનક અને વીરકનો કથક અને એમણે બિભા કરેલ સંદેહવચનથી વર્ધમાનકને બાણ નહિ થઈ હોય કે તે વસન્તસેના નહિ પણ દોઈ બીજી વ્યક્તિને લઈ જાય છે ? તે માટે કહી શકાય કે વર્ધમાનકને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે તે વસન્તસેના સિવાય અન્યને લઈ જઈ શકો છે. રંગ-મંચની દૃષ્ટિએ જોતા ચંદનકનો સંવાદ જનાન્તિક છે. એટલે જો વીરકને સંભળાવવા માટે નથી તેમ વર્ધમાનકને સંભળાવવા માટે પણ નથી.

શકાર તો રાજાનો સાથો હોવાથી એની ગાડી રોકટોક વિના જ સ્વાભાવિક સરળતાથી આગળ વધે છે. શકારના એટલે ગાડી ભારે લાગ્યાનો સંશય ઉદ્ભવતો હતો પણ તેનું સ્પષ્ટીકરણ જમરે થયું હતું. વસન્તસેનાને આ પ્રવહણવિપર્ધયનો ખ્યાલ સરખાય ન આવે તે સંભવિત છે કારણ કે પ્રિયતમ ચારુદત્તને નિહાળવા માટે ઉત્સુક હૃદય પ્રત્યુપવિચારમાં જ લીન છે. અપશુકન અને અમંગલ દર્શન માટે પણ માંત્રસંસ્થાન વસન્તસેના માટે ચારુદત્ત જ માંત્રસંસ્થાન છે, “કિં નિર્દે સ્ફુરતિ દક્ષિણ લોચનમ્ । અથવા ચારુદત્તસ્યૈવ દર્શનમનિમિસં પ્રમાર્જિવિવ્યતિ ।” ચારુદત્તના મંગલ નામ-સ્મરણે સર્વ અમંગલ દૂર થશે તેવા વિશ્વાસવાળી વસન્તસેનાને શંકાનો વાવરે ક્યાંથી સ્પર્શે ? ઉપન નજીક આવતાં એટલે અવાજ જૂદો લાગતાં તેને સંશય થાય છે. પણ સારથિ ખદક્યો હશે તેમ મન મનાવે છે.

પ્રવહણવિપર્ધય અંતે એક અસંગત અવસ્થાને જ-માવે છે. ચારુદત્તની ગાડી શકારની ગાડી પછી બાગમાં જવા નીકળી હતી. વળી ચારુદત્તની ગાડીને વીરક અને ચંદનક અટકાવે છે છતાં ચારુદત્તની ગાડી વહેલી પડેલિ અને

શકારની ગાડી પછી આવે તે અસંગત જણાય છે. પણ કુચળ કવિએ તો સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે કે વર્ધમાનક ચેટ અને સ્થાવરક ચેટનો સ્વામી પ્રત્યેનો સ્નેહ જ આનું મુખ્ય કારણ છે. વર્ધમાનક ચેટ ચારુદત્તનો વધાર સેવક હતો. વસંતસેના પ્રતિ ચારુદત્તનો સ્નેહ તે જણતો હતો. તેથી દ્રુપદા રસ્તે ઝડપથી ગાડી ચલાવી, ચારુદત્તને પ્રિયતમાના સંગમ માટે ઉત્સુક થતો નિહાળી, સ્વામીને સંતોષ આપવા અતિ ઉતાવળે ત્રેયો હશે. જ્યારે સ્થાવરક ચેટ લહેરી લાસો છે. તેને સ્વામી શકાર પ્રત્યે આદરભાવ નથી. શકારની તુમાખી અને મિથ્યાભિમાન માટે તેને ધૂણા છે. શકારની શિખાના જાયથી, મમતાથી નહિ, સ્વચ્છંદતાપૂર્વક ચીતળ હાયાનો આશ્રય લેતો, સ્વામીના સંગથી મગ્નશી અને રાક્ષમાં ધીમે ધીમે ચાલતો હશે તે સ્વાભાવિક છે.

શકરની વાસ્તવલક્ષી નાટ્યકલાસિદ્ધિનો ઘોતક આ પ્રસંગ અત્યંત સ્વાભાવિક-પણે નિરૂપાયો છે. જોકે દેવની પ્રજ્ઞાતા તેમાંથી સિદ્ધ થાય છે છતાં નાટ્યસંધર્ષની શૈલિકતા યોગી નથી જણાતી.

કર્ણાટકકલ્પ પ્રસંગ :-

આર્ધકને વાસવદત્તા સમજી લઈ જતા વર્ધમાનક ચેટને ઉજ્જયિની નગરીના બે રાજરક્ષકો અટકાવે છે. આ ગાડી ચારુદત્તની છે અને વસંતસેનાને ચારુદત્ત સાથે પ્રણય માટે પુષ્પકરવડક ઉદ્યાનમાં લઈ જવામાં આવે છે, તે સાંભળતાં પ્રથમ દષ્ટિએ તો ચારુદત્તની મહાન કીર્તિને કારણે ચંદનક ગાડી તપાસ્યા વિના જવા દે છે. પણ વિશ્વાસ ન રાખનાર વીરક પોલીસ ફરજપાલનની ઉત્કટતા પ્રકટ કરે છે. ચંદનક ગાડી તપાસી આર્ધકની શરણાગતોડસ્મિ ની વિનંતીને સહસા 'અમયં શરણાગતસ્ય' કહી સ્વીકારે છે. સંકાય સાથે બોલવામાં ક્લીલિંગના બદલે પુલ્કિંગના પ્રયોગથી વીરકને શંકા જાય છે અને તે જાને ગાડી તપાસવા ચઢે છે ત્યારે ચોતાની પ્રતિષ્ઠાની અને માનની હાનિ થશે એમ જાણી વીરકને નીચે ઉતારી કર્ણાટ કલ્પ કરે છે. જાને ક્રમે કરી હજમ અને મોચી છે તેથી જાતિ યાદ કરતાં કાણુ કોને જાણ આવે ? વીરકને નીચે જિતરવું 'પડધુ' તેથી ધૂવાંપૂઆં થતાં તે ચંદનક સાથે કલ્પ કરે છે જે કર્ણાટક દેશમાં થતા કલ્પના પ્રકારનો હોઈ કર્ણાટકલ્પ કહી શકાય પ્રવલ્લુવિપર્યયના પ્રસંગથી અનિષ્ટ આશંકાઓથી ધનકર્તા પ્રેક્ષકોનાં હૈવામાં હામ પૂરવામાં ભારે થયેલ વાતા-વરણમાં હાસ્યરસની ઉજવાય સ્ફુટ કરવામાં અને તે દ્વારા તત્કાલીન સમાજના નીચલા વર્ગનું તાદૃશ ચિત્ર ખૂંટી કરવામાં શક્ય થોમ્ય સ્પષ્ટ દાખવી છે. તત્કાલીન નીચલા વર્ગનું તાદૃશ ચિત્ર ખૂંટી કરવામાં શક્ય થોમ્ય સ્પષ્ટ દાખવી છે. તત્કાલીન નીચલા વર્ગનું તાદૃશ ચિત્ર ખૂંટી કરવામાં શક્ય થોમ્ય સ્પષ્ટ દાખવી છે. તત્કાલીન નીચલા વર્ગનું તાદૃશ ચિત્ર ખૂંટી કરવામાં શક્ય થોમ્ય સ્પષ્ટ દાખવી છે.

ઓની બેલવાની લક્ષ્યનો પરિચય કવિએ દ્રુપદ સંવાદ દ્વારા આપ્યો છે. કલ્પમાં ચંદનક આર્ધકને તલવારની ભેટ ધરી ગાડીવાનને રવાના કરે છે

અને આર્યકની ટાળીમાં ભગી જવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે ત્યાંથી નાસી છૂટે છે. ચંદનક ઉપર ઉપકારની તમન્ના સેવતો, ચારુદતને ફરી નિરખવા ઇચ્છતો આર્યક રક્ષાતો ગાડીમાં રેવાના થાય છે. આ પ્રસંગ દ્વારા કુશળ નાટ્યકારે ફરી એકવાર ગૌણ રાજકીય કથાતંત્રને અશુભ રીતે આલેખ્યો છે. દુરોગ્રામી અસર ઉત્પન્ન કરનાર આ પ્રસંગો ત્વરિત ત્રિતીયા કથાવસ્તુના વેગને આગળ ધપાવે છે અને ભાવિ આપત્તિના ખીજ નિહિત કરતાં બંધ છે.

(અ) વસન્તસેનાનું શેહસેનને દાગીનાનું પ્રદાન

(બ) શકારના વાહનમાં પ્રવહ્યવિપર્યયના કારણે વસન્તસેનાનું પ્રસ્થાન

(ક) વધમાનકનું રાજરક્ષકને નિવેદન કે વસન્તસેનાને પુખ્તકરક બાગમાં ચારુદત પાસે લઈ જવામાં આવે તે અને વીરક-ચંદનકનો કર્ણાટકલહે-આ સર્વ દ્રશ્ય ઉત્ક્રાંતિદર્શી નાટ્યકારે કુશળતાથી આલેખ્યાં છે, “પડે છે ત્યારે સઘળું પડે છે” એ ન્યાયે આ સર્વ ઘટના ચારુદત માટે બને છે.

સાતમો અંક

આર્યક-અપહરણનો પ્રસંગ

સાતમો અને આઠમો અંક જુદા અંકના સ્વાભાવિક પરિણામ સ્વરૂપે નિરે-પાયા છે. અન્ય અંકોના પ્રભાશુભા સાતમો અંક નાનો છે અને એમાં વસ્તુ-પ્રથનની કોઈ સૂક્ષ્મ ખૂણી નથી. ચારુદતની ક્રાંતિની સુવાસ નગરમાં એટલી પ્રબળ છે કે આર્યકને ચારુદત આગળ હાજર થતા જરા પણ સંકેત્ય થતો નથી. આર્યકનું ચારુદત આગળ પ્રગટ થવું, યરણ માટે પ્રાર્થના, ચારુદતનું અભયવચન અને આર્યકને પોતાની ગાડી દ્વારા નાસી છૂટવા માટે એણે કરી આપેલી અનુકૂળતા-આ બધી વિગતોનું નિરૂપણ આ અંકમાં છે. ચારુદતના ચારિત્ર્યની મહાનુભાવતા પ્રગટ કરવાની ફરી એકવાર અહીં કવિએ તક લીધી છે. રાજદ્રોહી આર્યકને રક્ષણ આપવામાં અને એને પોતાની ગાડીમાં સમામત રીતે નાસી છૂટવાની તક કરી આપવામાં એ જે સાહસ કરી રહ્યો હતો એની ગંભીરતાથી ચારુદત સભાન હતો અને જતાં એ આ કાર્વ સ્વેચ્છાએ કરે છે તે એનો પરોપકારી સ્વભાવ પ્રગટ કરે છે.

આ અંકમાં જે ઘટનાનું નિરૂપણ થયું છે તેને એકાદ અર્થોપદ્રેષક કે સૂચન દ્વારા સૂચવી શકાર્થ હોત. આમ જનાં એને સ્ટેજ ઉપર ભજવતાં નાટકકારે બતાવ્યું તે ધણું જ સારું અને સૂચક છે. ન્યાયાલયમાં ચારુદત જે અજબ

અંબીર માન ધારણ કરે છે એનાં મૂળ આ પ્રસંગમાં રહેલાં છે. વસન્તસેના ફત્તી રીતે મૃત્યુ પામી એ જાળત ચારુદત્તને મન ઠાવડો છે. પણ સાથે સાથે પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા માટે પણ તે લાચાર છે. કારણ કે તેણે આર્થિકને અભયદાન આપ્યું છે, આર્થિકને આપેલું રક્ષણ તથા તે દ્વારા એણે કરેલું રાજવિરોધી વર્તન એને સાઘન્ત મૌન રાખવા બાધ્ય કરે છે. પોતાને માથે આવેલા હૃદય-વિદારક અપવાદ વખતે પણ એણે રાખેલા મૌનમાં આર્થિકને હાનિ ન થાય તે હેતુ રહેલો છે જે એની મહાનુભાવતા પ્રગટ કરે છે. ન્યાયાલયમાં ચારુદત્તના મૌનને સમજાવા માટે આર્થિક-ચારુદત્તનો આ આખોય સંવાદ સ્ટેજ ઉપર રજૂ કરવો ધણો જ જરૂરી છે. આમ ચારુદત્તના માનસિક વ્યાપારને સમજાવા માટે આ અંકનો પ્રયોગ અત્યંત આવશ્યક છે.

શ્લોકની સંવાદકલાનો પરિચય પણ આપણને આ અંકમાં પ્રાપ્ત થાય છે આર્થિકનો ચારુદત્ત તરફનો આભાર અને ઋણસ્વીકાર કવિએ કલાત્મક રીતે સંવાદાત્મક શ્લોકમાં નિઝાયો છે.

ચારુદત્ત:—હેમેજ મયઃ શાન્ધવાન્ . . .

આર્થિક:—નનુ મયા લઘો મવાન્શાન્ધવઃ . . .

ચારુદત્ત:—સ્મર્તયોડસિમ કથાન્તરેણ મવતા

આર્થિક:—સ્વાત્માપિ વિસ્મર્યતે ।

ચારુદત્ત:—ત્વાં રક્ષન્તુ પથિ પ્રયાન્તમમરાઃ

આર્થિક:—સંરક્ષિતોડહ ત્વયં

ચારુદત્ત:—સ્વૈર્માગ્યૈઃ પરિરક્ષિતોડસિ

આર્થિક:—નનુ હે તન્નાપિ હેતુર્મવાન્ ।

સાતમા અંકના, અંતમા આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ચારુદત્ત બાગમાંથી જલદીથી રવાના થઈ જવાની ઉતાવળમાં છે. જતાં જતાં એને સામે બીજા અમણ્ય આવતો દેખાય છે. અમણ્યુ દર્શન અપશુકનકારક ગણાતું હશે તેથી ચારુદત્ત બગીચામાં પ્રવેશતા અમણ્યને પરિહરવા બીજે રસ્તે રવાના થાય છે. કવિએ અહીં એક કુશળ નાટકકારને જાણે તેવી નાટ્યકલાની સૂક્ષ્મ ચોક્સાઈ બતાવી છે. આઠમા અંકનો આરંભ આ અમણ્યની ઉદ્વિગ્ધતા જ થાય છે. ચારુદત્તના નિર્ગમન અને શકારના આગમનના સમયમાં ઘણો મોટો સમયનો ગાળો નહિ રહ્યો હોય પણ અહીં બંને કારણસર જુદા જુદા માર્ગે આવાગમન કરે છે અને મળતા નથી. ચારુદત્ત અને શકારનો મેળાપ કેમ ન થયો તેનું પ્રતીતિકારક કારણ આ રીતે અહીં મળે છે. શ્લોકની આ ચોક્સાઈ એની નાટ્યકલાની એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે. ■

આઠમો અંક

વસન્તસેનામોહન અંક

૭૬૧ અંકમાં પ્રવહણુવિપર્વ દ્વારા સંઘર્ષ અને નાયકનાયિકાના કારુણ્યનાં જે બીજ કવિએ નિશ્ચિત કર્યાં હતાં, તેમાં નાયિકાના કારુણ્યની પરાકાષ્ઠા આ અંકમાં નિરૂપાઈ છે. એટલે આ અંક પણ ૭૬૧ અંકનું જ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. વસ્તુસંકલ્પનાના સંક્રમમાં ‘ખલસ્વભાવનું’ નિદર્શન કરાવવાનો કવિનો એક આશય મૂકાયો છે. આ ખલસ્વભાવને કવિએ નગ્નસ્વરૂપમાં અડી મિત્રિત કર્યો છે. પ્રથમ અંકમાં પોતાની દુષ્ટતા જતાવી અહંસ્ય થયેલો અને વચ્ચે વચ્ચે વસન્તસેનાને પૈસા દ્વારા આત્મસાત્ કરવાના પ્રયત્નોથી ભાવિકાને ઉત્તેજિત કરનારો ખલનાયક “શકાર” એની દુષ્ટતાની હદે ભય છે.

શરૂઆતમાં બાગમાં પ્રવેશેલો બીજ બિંધુ સંસારની અમારતા અને સંયમના મહત્વનું તત્ત્વજ્ઞાન જાતાવતો પોતાનું લાલ વસ્ત્ર ધોતો ખનાવવામાં આવ્યો છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન તત્કાલીન યાગ્યચારાનું નિદર્શક જણાય છે. પોતાના બાગમાં વાવડીમાં આ રીતે વસ્ત્ર ધોતા સાધુને પડકારતો શકાર ત્યાં હાજર થાય છે. શકાર બીજ બિંધુને જુદી જુદી ગીતે ગાજો ભાંડતો પરેશાન કરે છે. બીજ બિંધુને પરેશાન કરવાનાં કારણોમાં એની નાલાયકી અને હિંદા-વેધી દૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. “તે નહિ તો તારા બાપે ગાજો દીધી હશે” એમ કહેનાર પૈસા લોકવાર્તાનાં વરૂની યાદ આપતો શકાર આ અંકના આરંભમાં જ પોતાની વડ વર્તણૂંક દાગ સોનાં ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કરે છે અને વસન્તસેનાના આગમને એની આ દુષ્ટ લીલા મન મૂકીને વિસ્તરે છે. મોડા આવેલા સ્થાવરક એટલે ગાજો ભાડતો શકાર બાંજેલી દીવાલથી જ ગાડીને લઈ આવવા આદેશ આપે છે. ગાડી વૂટી ભય, બળદ મરી ભય કે એટ નાચ પામે એનો એની પોતાની હક આગળ ‘મોઈ’ હિસાબ નથી એના આ અધમ સ્વાર્થ નિરૂપણ દ્વારા કવિએ એના આગ્રામી પાસરી કૃત્ય માટે પ્રેક્ષકોમાં ઠીક ઠીક માનસિક જુમિકા ઉત્પન્ન કરી છે.

૨૫માં રાક્ષસી બેળી છે એવા ચિટના વિધાનથી ભયभीન થયેલો શકાર બ્યારે વસન્તસેનાના આગમનને જાણે છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ તો એની પિંથુનના અને આકુ-કરિતા (ખુશામન કરવાની શક્તિ)થી વસન્તસેનાને રીઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. કામાન્વ બનેલો તે એના પગે પડવા મુંઘીની તૈયારી જનાવે છે ચાંદદત્તા પ્રણયનું ભાજન બનેલી અને એના અંતઃપુરની આધકારિણી થયેલી વસન્તસેના હવે પહેલાંની જેમ

લયભીત કે સાવ મુઝા રહી નથી. તે શકાર આગળ જરા પણ પ્રતિપાત કરતી નથી. ચારુદત્તના પ્રેમથી એના હૃદયમાં આત્મગૌરવ, નિષ્ઠા અને નિર્ભીકતાનો પ્રવેશ થયો છે. પોતાની પાસે વિહ્વળ, ઘઈને આવેલા શકારને તે એક લાત મારે છે અને એના દુઃસહ સ્વભાવનો ભોગ થઈ પડે છે. શકાર વિટ અને ચેટ દ્વારા વાસવદત્તાનું ખૂન કરવા ઇચ્છે છે પણ બન્ને પાત્રો પોતાની સમજદારી અને પાપથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ પ્રગટ કરી આ કાર્યમાં શકારને સાથ આપતાં નથી. શકાર તે બન્નેને ચાલાકીથી દૂર કરે છે. “આંખાનું વૃક્ષ સેવીને હું પલાશ-વૃક્ષ નહિ સ્વીકારું” એમ હિમ્મતપૂર્વક કહેતી વસન્તસેનાનું ગળું શકાર દબાવી દે છે. વિટ અને ચેટ આવે છે ત્યારે એ નિર્લજ્જતાપૂર્વક પોતાના પાશવી કૃત્યની ખડાઈ હાંકતો જોયો રહે છે. વિટ શકારને એના નિર્દયી કૃત્ય માટે ધૂતકારી, ક્રાન્તિ કારીઓની ટાળામાં લળા જવાનો નિર્ધાર કરે છે. મરીબ ચેટ શકારની દુષ્ટતાના ખમથી એના હુકમનું પાલન કરતો ઘેર જાય છે. શકાર ફરી એક વાર વસન્તસેના ખરેખર મૃત્યુ પામી છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી, વસન્તસેનાના ખૂનનો આરોપ ચારુદત્ત ઉપર નાખી પોતાના વેરનો બદલો લેવાનો દંઢ નિશ્ચય કરી સહુદયોને અકળાવતો ઘેર જાય છે.

આ અંકમાં વસન્તસેના અને (શકારના) વિટના માનસિક વ્યાપાર અને એમણે લીધેલા વલણની બાબતમાં વિદ્વાનોએ પ્રશ્ન જોયો કયો છે. ડૉ. જી. કે બટ માને છે કે ૧૫ આઠમા અંકમાં વસન્તસેનાએ શકાર તરફ જે વલણ બતાવ્યું છે તે હાહાપણ ભરેલું નથી. એણે ઘોડી ચાલાકી અને યુક્તિપૂર્વકની સમજદારી બતાવવાનો જરૂર હતી. જે આગ ક્યું હોત તો તે શકારને મૂખ બનાવી શકી હોત. આ આપત્તિ વહોરી લેવામાં વસન્તસેના પણ કંઈક અંશે જવાબદાર છે તેમ તેઓ માને છે.

આ પ્રશ્નનો જવાબ કવિએ પોતે જ વસન્તસેનાના શબ્દો, વાણી તથા વલણથી સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. વસન્તસેનાના સવારના ચેટી સાથેના સંવાદમાંથી આપણે જોઈ શક્યા હતા કે અંતઃપુરપ્રવેશના પ્રાપ્ત થયેલા અધિકારે વસન્ત-

15. But Vasantasena too can not escape a little blame in inviting the ghastly death on herself. In her encounter with Sakar in act I, she uses a little tact though she does not conceal her distaste for Sakar. Here in the old park when she was completely helpless, there was greater reason for using tact.—Preface to Mricchakatika P. 62

સેનાને નવજીવન બદલું છે. ચારુદત્તના પ્રેમ માટે તે પહેલેથી જ બારે ગૌરવાન્વિત છે. ચારુદત્ત માટેની એની પ્રેમનિષ્ઠા ધનિષ્ઠ અને અત્યંત પ્રમુગ્ધ છે. શકાર માટેના એનો છોડા ધિક્કાર આપણે પ્રથમ અંક તથા ચોથા અંકના આરંભમાં જોયો છે. એના આ નવ વ્યક્તિત્વના સંદર્ભમાં એના આ વલણનો વિચાર કરીએ તો એનું આવરણ આપણને સ્વાભાવિક લાગે છે વસન્તસેના શકારને ખૂબ જ ધિક્કારે છે ચારુદત્તને મળવાનો અને પ્રેમ કરવાનો મનોરથ લઈને આવેલી વસન્તસેના એને બદલે દુષ્ટ શકારને જ સામે જુએ ત્યારે પોતાના મનોરથની નિષ્ફળતાને કારણે એનામાં આવેલી નાસોપાસી (frustration) એને આટલી બધી હ્રાસ મનાવી કે તે સ્વાભાવિક લાગે છે. વળી વસન્તસેના ચારુદત્ત તરફ એટલી બધી પ્રેમાળ છે કે તે કૃત્રિમતા માટે કે ચાલાકી માટે પણ કોઈની સાથે પ્રેમ કરવાનું વિચારી શકે તેમ નથી. એણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ એક વાર “આંખાને પ્રેમ કરીને તે પદ્મારાને નહિ સ્વીકારે”. ચારુદત્તના અનન્ય પ્રેમે એનામાં આ ખુમારી આણી છે એટલે એનું વળણ સાવ સ્વાભાવિક લાગે છે.

આ જ રીતે આઠમા અંકમાં શકારના વિટલું વલણ પણ આ વિદ્વાનોને ન સમજી શકાય તેવું લાગ્યું છે. વસન્તસેનાને શકારના હાથમાં સોપીને એણે પોતાની ખુમાઈ બતાવી છે અથવા શકારની નીચતાને તે પૂરેપૂરું ઓળખી ક્યો નથી.^{૧૧}

આ મુદ્દાનો જવાબ પણ વિટના વર્તનમાથી જ મળી રહે છે વિટને મતે વસન્તસેના શુષ્ક હોવા છતાં એણે એનો ઉમેશા વેમ્પાના સંદર્ભમાં જ વિચાર કર્યો છે. પ્રથમ અંકમાં વિટ વસન્તસેના તરફ સદ્ભાવી છે છતાં એણે વસન્તસેના મધુકા હોવાને નાતે એને “કમમુવચર મદ્રે મુગ્રિર ચાગ્રિર ચા” એવી સલાહ આપી છે. વસન્તસેનાએ અનિગ્રહણે પણ શકારને પોતાની બાનતું સમપર્ણ કરવું જોઈએ તેમ તે માને છે. વસન્તસેનાના ચારિત્ર્યની ચિંતા તો એને છે જ નહિ. વસન્તસેનાના ઉદાત્ત પ્રલુપ્તને પણ તે સમજી શક્યો નથી. એને તો માત્ર એટલું જ લાગે છે કે સ્વમાનને કારણે વસન્તસેના પોતાની હાજરીમાં શકારને વશ વર્તે નહિ એકાંત વસન્તસેનામાં કામ બંધૂત કરશે એવી શંકાથી તે જનને વ્યક્તિઓને એકાંત આપવા દૂર ચાલ્યો જાય છે. શકારની નીચતાથી તે અગાત છે એમ પણ નથી. પોતે ટૂંકની એથે રહી શકારનું વર્તન નિહાળે છે પણ

16. What is difficult to explain in this episode is the part of the Vita. He is either a fool, or probably he did not imagine the depth of Sakar's wickedness. —Dr. G. K. Bhat

શકારની કૃત્રી માળા પહેરી વસન્તસેનાને પ્રેમ કરવાની ચાલાકીથી વિટ સાચેજ શકાર હવે પ્રેમી બની ગયો છે એમ માની બ્રમમા પડે છે, તથા એટલે સમજાવવા ચાલ્યો જાય છે. આમ વિટ પણ શકારની ધૂર્ત ચાલાકીનો ભોગ બન્યો છે. શકારના સંસર્ગમાં પણ વિટ અને એટ પોતાના સ્વભાવની નિર્મળતા જાળવી શક્યા છે તે ખરેખર એનું વ્યક્તિત્વ બતાવે છે.

આઠમા અંકમાં પણ કવિએ કથાવસ્તુના ગ્રચનની સૂક્ષ્મ ચોકસાઈ રાખી છે. એટલે મનાવીને પાછો આવતો વિટ રસ્તામાં વૃક્ષના પડરાથી ઘસાઈને મરી ગયેલી સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કરે છે અને સ્ત્રીને મારી નાખનાર વૃક્ષ ઉપર પોતાનો આક્રોશ વ્યક્ત કરે છે. મૃત સ્ત્રીના દર્શનથી એના મનમાં પણ વસન્તસેનાના જીવન અંગે શંકા ઉદ્ભવે છે અને એનું શંકાસીલ મન ભય અનુભવે છે. આ મૃત સ્ત્રીને ઉલ્લેખ તત્કાલે તો બહુ મહત્વનો લાગે નથી પણ ચારુદત્ત ઉપર જ્યારે કેસ ચાલે છે ત્યારે વીરક આ મૃત સ્ત્રીનો અહેવાલ ન્યાયાલયમાં લઈ આવે છે. આ મૃત સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ જો બહી વિટ દ્વારા ન કરાવ્યો હોત તો નવમા અંકમાં વીરક દ્વારા “હિંસક પ્રાણીઓથી ખવાઈ ગયેલા સ્ત્રીના શવ”નો અહેવાલ કાતો પ્રેક્ષકને અદ્ભુત લાગત અથવા એ હકીકત અપ્રતીતિકર કે ખોટી છે એમ માનવા પ્રેક્ષકો પ્રેરાત, જો કે આધુનિક રહસ્યમય ચિત્રો અથવા નાટકો જાણી ખૂંટીને આવી ગેરસમજ પ્રેરતા હોય છે અને પાછળથી રહસ્યરૂઢિ કરી પ્રેક્ષકને આશ્ચર્યમાં મૂકે છે પણ યુદ્ધની કલા કૃત્રિમ નથી. વસ્તુમયનમાં સૂક્ષ્મ ચોકસાઈ રાખનારો તે કલાકાર છે. એટલે એણે બહુ સ્વાભાવિક રીતે જ નિરૂપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

વસન્તસેનાને મારીને જતો રહેતો શકાર ફરી એકવાર બીજા કિશ્તુને જીએ છે અને એનું દર્શન પરિહરતો તે દીવાલ ફીંદો ચાલ્યો જાય છે. બીજા કિશ્તુ સંવાદક જાનમાં આવેલી વસન્તસેનાને પાણી આપી સ્વસ્થ કરે છે. બીજા અંકમાં ઉપકૃત થયેલા સંવાદક વસન્તસેનાને બચાવવામાં પોતાની ધન્યતા અનુભવે છે. આમ આઠમા અંકમાં વસન્તસેનામોટન તથા વસન્તસેનાપ્રત્યુજ્જવન-બંને બતાવી બનાવોની ત્વરિતતા અને સંવેગનો આરોહઅવચોડ કુશળતાથી બતાવ્યાં છે. ●

નવમો અંક

બચવહાર અંક

આઠમા અંકમાં વસન્તસેનાને મારી પલાયન થઈ જતા શકારે જે દુઃખ વિચાર અભિવ્યક્ત કર્યો હતો કે-પોતે આ કાચ ચારુદત્ત ઉપર ઓઠાડશે એ

દુષ્ટ વિચાર અહીં વ્યવહારમાં કિતરનો આ અંકમાં જોઈએ છીએ. “વ્યવહાર-દુષ્ટતા” ખતાવવાનો કવિનો વિચાર પણ અહીં સારોપાંત્ર પૂર્ણ થયો છે. શકારની નીચતા અને વ્યવહારદુષ્ટતા અહીં એના અસલી સ્વરૂપમાં ફરી એકવાર પ્રગટ થવા પામી છે.

અંકના પ્રારંભમાં જ ન્યાયાધીશનો નોકર ન્યાયાસનને સાફસફ કરી ન્યાયાધીશના આગમનનું સૂચન કરે છે. એવી કાયસ્થ સાથે ન્યાયાધીશ પ્રવેશે છે અને ન્યાયની વિષમતાઓ જણાવી ન્યાયાધીશની મહાન જવાનદારીનો ઉલ્લેખ કરે છે. અહીં કવિએ ન્યાયાધીશના કઠિન કાર્યના ઉલ્લેખ દ્વારા આવનારી વિષમ પરિસ્થિતિનો સૂચક ઈશારો કર્યો છે. ન્યાયાલયમાં શકારનું આગમન અને શોધનકે વ્યક્ત કરેલા ભયના પ્રતિભાવ પણ સૂચક છે. શકારનું આગમન ન્યાયાધીશને પણ રુબરુ નથી. ન્યાયાધીશ તેની ફરિયાદ સાંભળવાની ના પાડે છે પણ પાછળથી શકારની ધમકીને વશ થતી તેઓ તેનો કેસ હાથ પર લે છે. ન્યાયાધીશ શકારની દુષ્ટતાથી પરિચિત છે. તે તાવીતાવીને શકારની ઉલટ તપાસ કરે છે પણ દેવોએ શકારની વાત પ્રતીતિકર ખનતી જાય છે. વસન્તસેનાની માતા શકારનું નિવેદન વસન્તસેના ચારુદત્તને ત્યાં ધોવનસુખ માધુરા ગઈ હતી એમ સ્થાપિત કરે છે. વીરકેનું ચંદનક સામે ફરિયાદ કરવા માટેનું આગમન વસન્તસેના પુષ્પકરંક ખાગમાં ચારુદત્તને મળવા ગતી હતી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે. ન્યાયાધીશના કહેવાથી વીરકે ખાગમાં જઈને કરેલી તપાસમાં મૃત સ્ત્રીની વાતને સમર્થન મળે છે અને અંતે ગુસ્સે થયેલા મૈત્રેયના આગમન અને શકાર સાથેની અપાઝીમમાં એના હાથમાંથી પડી ગયેલી ધરેણીની પોટલી “ચારુદત્તે ધન માટે વસન્તમેનાને મારી નાખી” એ સમગ્ર અપવાદને સાચો ઠેરવે છે. ન્યાયાધીશનો ચારુદત્ત માટેનો સંપૂર્ણ સદ્ભાવ બધા જ સંચોગિક પુરાવા આગળ લાચાર બની જાય છે. આમ ભવિતવ્યતા એની ખલવતા અહીં ખરાબર ખતાવે છે અને ચારુદત્તની આશ્વત્થાનિ-વાર્ધ બની જાય છે. એમાં પણ પાલક રાજની કઠોર સિદ્ધિ ચારુદત્તને વધસ્તંભનો ભોગ બનાવે છે. વિધિની વક્તાની વ્યવહાર-દુષ્ટતા પણ ઘણીવાર ફેટલી કુણ્ણતાથી સર્વ ઉપર વિજય મેળવે છે તે અહીં કવિએ કુશળતાથી આલેખ્યું છે.

આ અંકમાં જુદાં જુદાં પાત્રોના માનસિક વ્યાપારોએ ફેટલાક પ્રશ્નો બિભા ક્યાં છે. એમાં ખાસ કરીને નીચેની બાબતમાં પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા છે :

- (૧) ન્યાયાલયમાં ચારુદત્તનું સ્થૂં હકીકતને છુપાવતું જંગીર મોન,
- (૨) ન્યાયાધીશનો ચારુદત્ત અને શકાર તરફનો અનુક્રમે રાગદ્વેષવુક્ત વ્યવહાર,

• (૩) ચારુદત્તનો પાલક રાજા માટેનો આક્રોશ.

પ્રથમ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ચારુદત્તની સ્થિતિ અને એના વ્યક્તિત્વમાં શોધી શકાય છે. ચારુદત્ત આર્યકને પોતાના રથમાં લગાડી મૂકીને એક ભારે રાજ-અપરાધ કર્યો હતો. ચારુદત્તને શરૂઆતમાં તો ન્યાયાલયનું આવેશું તેડું પણ આ રાજદ્રોહને કારણે જ ઘાત્રે છે. વસન્તસેનાને બદલે ત્યાં આવી ચડેલા આર્ય-કને ચારુદત્તે આપેલી સુવિધા રાજદ્રોહ હતો. આ રાજદ્રોહનો બદલો પણ વધ-સ્તંભ જ હતો. એટલે સત્ય હકીકતને કહેવાનો કંઈ અર્થ નહોતો. સાથે સાથે આર્યકને એણે આપેલું અભયવચન એને મૌન રાખવા બાધ્ય કરે છે. વસન્ત-સેનાના ખૂનનો એના ઉપર કરવામાં આવેલો આરોપ તદ્દન નિરાધાર હતો અને એમાંથી કયાંક પણ છૂટવાની ખારી મળશે. એમ ચારુદત્તે માન્યું, હશે. આ સંજોગોમાં સ્વાર્થ અને પરમાર્થ દૃષ્ટિએ એણે ગંભીર મૌન ધારણું કર્યું હતું. વિદ્વપક જાણે ભાવકોના મનનો જ પડવો પાડતો હોય તેમ એને મૌન રાખવાનું કારણ પૂછે છે. ચારુદત્ત સાચી હકીકત કેમ કહેતો નથી એ પ્રશ્ન મૈત્રેયને પણ અકળાવે છે પણ ચારુદત્ત દારિદ્ર્યની વિષમતાથી સભાન છે. દાગીના કયા સંજોગોમાં એને પ્રાપ્ત થયા એ તે જણાવે તો કોઈ એનો વિશ્વાસ કરે નહિ. વસન્તસેના ચારુ-દત્તના બાળકને સોનાની યાદી કરાવવા ધરેણું આપે એ વાત વસન્તસેના અને ચારુદત્તના પ્રેમને ન જાણનારા કોઈ પણ ન સમજે અને ચારુદત્તની ફરિશ્તાને કારણે એને એક, ઉપજળવી કાઢેલું સફિયાણું બહાનું જ સમજે. આ સંજોગોમાં ચારુદત્તની દીનતા એને વધુ લાચાર બનાવી એના મરણને પણ બગાડે. ચારુદત્તની આ વિષમ અસહાયતા એણે, પોતે આ શ્લોકમાં મર્મસ્પર્શી શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે.

दुर्बलं नृपतेऽश्वसुर्नैतत् तत्त्व निरीक्षते । .

કેવલ વહતો દેન્યમસ્લાઘ્ય મરણં મવેત્ ॥ (૯:૩૨)

આમ ચારુદત્તનું મૌન એના સ્વમાની અને સમજદારીભર્યા વ્યક્તિત્વને આભારી છે.

ખીજે પ્રશ્ન ન્યાયાધીશના વર્તનને લગતો છે. ડૉ. લાટ ટીકા કરતાં કહે છે કે “ન્યાયાધીશની વતી જઈને” અનુમોદન કોઈ પણ પ્રકારે કરવું સંભવિત નથી. એ સ્પષ્ટ છે કે કવિ ચારુદત્ત તરફ પ્રેશ્નોના સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવા ચાહે પણ શકારની ફરિયાદ સાંભળ્યા પહેલાં જ તેનો ઈન્કાર કરવો, શકારની ધમકીથી ડરી જવું, ચારુદત્ત માટેનો એનો પક્ષપાત તથા ગુણગાન અને સાંયોગિક પ્રમાણોની ચર્ચામાં એનો પોતાનો (પક્ષપાત હોય તે રીતે) હસ્તક્ષેપ-આ બધી બાબતો

વિચિત્ર લાગે છે. ખાસ કરીને જ્યારે ન્યાયાધીશો વર્ણવેલા, ન્યાયાધીશમાં જરૂરી ગુણો વિશે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે કહેણી અને કરણીમાં પ્રાપ્ત થતા અંતરનું ઉદાહરણ પ્રગટ થયું છે”.

ડૉ. ભટ્ટની ઉપરની ટીકામાં તેમજ જરૂર છે. ભાવકોનો શકાર માટેનો ધિક્કાર અને ચારુદત્ત તરફનો એમનાં સકાનુભૂતિ કદાચ ન્યાયાધીશના આ વર્તનને સમ-ભાવી દૃષ્ટિથી જુએ તે સમગ્ર શકાય પણ ન્યાયાધીશના કાર્યની પવિત્રતાના સંદર્ભમાં ન્યાયાધીશનું વર્તન સ્વાભાવિક કે ઉચિત લાગતું નથી. ચારુદત્ત તરફ ન્યાયાધીશનો અનુરાગ અને શકાર તરફનો એનો દેવ યજ્ઞકની આ બન્ને પાત્રો તરફના નિરૂપણની મમતાનો જ અવિભાવ છે અને એમાં એણે આ એક દોષ વડોરી લીધો છે. જો કે ન્યાયાધીશનો સમજદારી, કુશાસ્ર તર્કબુદ્ધિ અને શાક્ષીઓને આધાર તન સામે તે રીતે ન્યાયાલયમાં એમને બોલાવવાની એની રીત તથા સદાનુભૂતિ જરૂર એક આદર્શ ન્યાયાધીશને હોવો તેથી છે. વળી ચારુદત્ત જ્યારે દોષિત સાબિત થાય છે ત્યારે ન્યાયાધીશ એના તરફ અપરાધી તરીકેનું સમુચિત વલણ બતાવી પોતાની ન્યાયશીલતાને પ્રગટ કરી છે. જો કે ન્યાયાધીશ સ્થૂળ સાંયોગિક પુરાવાથી વખતસેનાના ખૂનનો કરેલો નિર્ણય ન્યાયની આધુનિક આંદોલનની નજીકના આપણને સાચે જ અવાસ્તવિક અને શાયનીય લાગે પણ ગુન્ડા-શાયનીની બારિક પદ્ધતિઓ તત્કાલીન સમાજમાં અસ્તિત્વમાં નહિ આવી દોવાધો તે ક્ષમ્ય હશે છે.

વધસ્થંભની સિદ્ધા સંભળીને ચારુદત્તે રાજ પાલક માટે કરેલો આગ્રહ પણ ડૉ. કરમાકર, પ્રો. કાળે, પ્રો. પરાંજયે તથા ડૉ. ભટ્ટને ટીકાપાત્ર લાખ્યો છે. એમનું કહેવું એમ છે કે અહીં ચારુદત્તના ત્રીરવનો અપર્ક થયો છે. પોતાને સિદ્ધા ધઈ તેથી પાલકને તેણે આગ્રહ કે શાપ દેવો જોઈએ નહિ કારણ કે પાલકે રાજ્યમંત્રું પાલન કર્યું છે. પણ ચારુદત્તની માનસિક વ્યથાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો આમાં ચારુદત્તનો ત્રીરવમંત્ર થાય તેનું કશું જ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે ચારુદત્ત નિર્દોષ છે નિર્દોષ ચારુદત્તને એક માત્ર વિષમ પરિસ્થિતિમાં આકસ્મિક સંધિગ્રીક પુગવાને કારણે જ ડોઈના વેરના ભાગ બનવું પડ્યું છે. આ સંજોગમાં નાસીપાસ થયેલા ચારુદત્તના હૃદયની બારે વધા એને મુખે પાળ્યો. આગ્રહ કરવો તે સ્વાભાવિક છે. સહાય અને સહયોગ આપ સિવાય બીજું શું આવી શકે? ચારુદત્તને સર્વત્ર સંતિબાનું પૂતળું બનાવે તો તે પણ સ્વાભાવિક લાગતું.

અપશુકનનો અણુદત્તે કરેલો વારંવારનો ઉલ્લેખ પણ હો. બદને, વાસ્તવિકતાને હણનારો લાગ્યો છે, ખાસ કરીને કામડાનો કડક અવાજ અને સર્પનો ઉલ્લેખ. કવિ આત્માથી વિપત્તિ આ દ્વારા સ્થળ કરવા માગે છે અને એક સાશંકે, સમય વાતાવરણનું સર્જન કરવા માગે છે. એટલે આત્માથી બનાવેલા ઓળા અડી પડતા બનાવી વાતાવરણના સર્જનમાં આ પ્રતીકોનો ઉપયોગ કર્યો છે. વળી તત્કાલીન સમાજમાં શુકન, અપશુકનની માન્યતા પ્રબળ હશે અને તેથી આ પ્રતીકો અવાસ્તવિક લાગ્યાં નહિ હોય.

આ અંકના ન્યાયાલયનું દૃશ્ય તત્કાલીન સામાજિક સ્થિતિ અને ન્યાયના ઐતિહાસિક ક્રમ ઉપર હીક હીક પ્રકાશ ફેંકે છે અને તત્કાલીન સામાજિક સંદર્ભને બહુવા માટે આ અંકનું અત્યધિક મહત્વ છે.

દશમો અંક

સંહાર

કરુણ રસના કારમાં પડ્યા પડ્યો અને અંતે શાંત રસમાં સમાપ્ત થતો દશમો અંક શકુની રસનિપુણતાનો કલાત્મક નમૂનો છે. વધસ્થંભની શિક્ષા પામેલ ચારુદત્તને ‘વજ્ય’ની વેષમૂષામાં નગરમાં દાંડી પીટતાં પીટતાં દક્ષિણ સ્થાનમાં લઈ જવામાં આવે છે અને નગરના દરેક યોદ્ધામાં અને ચૌદામાં દાંડી પીટાવી ચારુદત્તની અપહરિતિ કડી સંભળાવવામાં આવે છે. ચારુદત્તને નિહાળવા આપું’ ઉત્તરપિની નગર એકઠું થયું છે. અને આ મહાન પુરુષની કરુણતા નિહાળી આંસુ સારે છે. વિદુષક અને રાઠસેનનો પ્રવેશ, ચારુદત્તે પુત્ર બોઈ કરેલ વિલાપ, મૈત્રેય અને રૈઠસેનનો કરુણ વિલાપ આ કરુણતાને અતિથેરી બનાવે છે. ચાંડાલો ચારુદત્ત તરફ સન્માનપૂર્વકતાવાળા છે પરંતુ પોતાનું કાર્ય નિરૂપાધે, અસહાય બની કરતાં પ્રેક્ષકોના લાગેના આરોહ-અવરોહ કુશળતાથી નિરૂપાયો છે. વિધિની વક્તા પણ માઝા મૂકતી જણાવ છે. શકરના ચેટના ચારુદત્તને હોડાવવા માટેના અથાગ પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ જાય છે. શકરની પાછલી સત્તા ચેટને હરી જાય છે અને ચેટ ઉપર ચેરીનો આરોપ લગાવે છે. ચારુદત્તને ન કરેલ કાર્યનો ઘોષ કરવો પડે છે તે સમયની લાચારી સહાયી પ્રેક્ષકોનાં નયનને સમજા બનાવે છે. વસંતના સમયે કુસુમકલિકાનું ખરવું, સજ્જનોનું અપવશિત મૃદુ ક્યા સદૃશ્યોને કરુણરસના કારામારમાં દૂદ નથી કરવું’ ર આ જ વ્યથા ચારુદત્તના હૃદયને પણ વ્યથિત કરે છે-“દયા વ વ્યયયતિ યોગ્યા મનો મે મોક્ષમ્યં સદિદમશે

મયા હસેતિ". આ તે દક્ષિણ સમયાનમાં વધતી સર્વ તૈયારીઓ થતા ચાંડાળ ચારુ-દત્તને મારવા તત્પર બન છે, પણ હાથમાંથી ખડ્ગ પડી જાય છે આતુરતાને વધુ લગાવતો જોદ્ધ લિખ્તુ અને વસન્તસેના ચારુદત્તને જીવતદાન અર્પવા આવે છે, ચાંડાળો રાખના હુકમ પ્રમાણે 'જેણે વસન્તસેના મારી હોય તેનો વધ કરવો' તે મુજબ ચક્રારની શોધ કરે છે તે જ સમયે રાખ્યક્રાંતિ સફળ થાય છે અને સર્વિલક, આર્યક રાખ ધયો અને ચારુદત્તને કુસાવનીકું રાખ્ય મળ્યું છે તેવા શુભ સમાચાર જાણ્યા છે. આનંદના પડધા ચોમેર છે ત્યાં તે ચક્રારને બદીવાન બનાવી ચારુદત્ત પાસે હાવવામાં આવે છે પણ ચારુદત્તની ઉદારતા તેને મુક્ત કરે છે.

આ આનંદમય વતાવરણમાં ધૂતા અગ્નિમાં પ્રવેશી રહી છે એવા સમાચાર જ્ઞાનિ પ્રસરાવે છે પગલું ચારુદત્ત દોડતો જઈને ધૂતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતી અટકાવે છે અને ધૂતાને વસન્તસેના બહેનમાંવે આવિરે છે. સર્વિલક રાખ આર્યકના પ્રતિનિધિ તરીકે વસન્તસેનાને કુલવધૂનું મૌરવ અર્પે છે ચારુદત્તની કમ્પા પ્રમાણે ચાંડાળો, સવાહક, ચંદનક વગેરે યોગ્ય પારિતોષક-સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે શોક, વ્યથા, કરુણા, ચિંતા અને ગભરાટ કવિ શ્લોકની કુસંગતાથી આનંદ, સંતોષ, શાંત અને માન-યમા પરિણમે છે.

૩૯. ૭. ૬. ભટના કથન મુજબ દશમાં અંકની અસરકારકતા નીચેની બાબતો ઓછી કરે છે. ૧૭

(૧) કરુણતાના અશુભ અન્યધિક ચિન્ન

(૨) ઠાળાજનક પુનરુક્તિઓ

(૩) વાંચકના હાથમાંથી તથાવા પડી જવા જેવો ભાવોદ્વેગ ખર્ચ

(૪) મધ્ય સૂત્રને એકા કરી નાટકને સીધા પૂર્ણ કરી દેવાનોન વ્યકારની અભિલાષા.

દશમાં અંકમાં કરુણ રસને કવિએ પૂર ગહારમાં રેડાવ્યો છે જે ધણે અવા સ્તવિક પધ્ધતિ બન્યો છે. ઘ ત અરખામાં જિતેવ ગ્રીઓના આસને વૃષ્ટિ સાથે સરખાવવા, કરુણ રસને ઈરાદાપૂર્વક વેરો નાવવા કરેલ કવિના પ્રયત્નો, તત્ત્વ ધર્મી હાત્તણીઓના આરોહ—અવરોહ કુલગતાપૂર્વક નિરૂપે છે.

ધૂતાને અગ્નિપ્રવેશ ચારુદત્તની મુક્તિ અને સંભવક્રાંતિ પછી ફરી એકવાર કરુણરસને આદોષિત કરે છે જે રુચિકર નથી ધૂતા પતિમતા અને નાદર્ય આર્થ સન્નારી હતી તેનો પરિચય તેા મહુ મૂલ્યવાન રત્નાવલી આપતા જ ધયો

નથી શું ? આથી જ ધૂતાના અગ્નિપ્રવેશનું દસ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હશે તેમ જણાય છે. ડો. દેવચયલીએ નોંધ્યું છે કે નીલકંઠ નામના વિદ્વાને આ દસ્યને 'હિચિત પાત્રમેલન'નો અભાવ દૂર કરવા, પાછળથી જોડી દીધું છે.^{૧૮}

પણ આ હિચિત પાત્રમેલનની ઉકિત જહુ 'પ્રતીતિકર નયો જણાતી સમગ્ર નાટકમાં ધૂતાનું પાત્ર જહુ ઓછું અંકિત થયું' છે તેથી પણ કહી શકાય કે આ દસ્ય પાછળથી ઉમેરાયું હશે.

(૨) પુનઃ ઉક્તિઓનો દોષ પણ આ નાટકની એક મોટી નબળાઈ છે. વિચાર, સંવાદ અને પરિસ્થિતિનું પુનરાવર્તન દસ્યમાં અંકની કરુણતાને ઘેરી ખનાવે છે છતાં કવિશૈલ્યમાં ઉલ્લપનો અણસાર થયા વગર રહેતો નથી.

(૩) 'ભાવોદ્દેશક ધ્વનિ (melodramatic tone)નો અપવાદ પણ કેટલેક અંશે સત્ય જણાય છે. સન્નારો ફેલાવવા માટે આનો ઉપયોગ જણાય છે. ૧૦મા અંકમાં ચારુદત્તને મારવા માટે ઉમામવામાં આવેલ તલવાર એકદમ ચાંડાળનાં હાથમાંથી સરી પડે છે, જેનું કોઈ પ્રતીતિકર કારણ નથી માત્ર પ્રેક્ષક-હૃદયને હચમચાવી મુકવા જ આ તરવ ચિત્રિત થયું હશે । (Sensational element with violent appeals of emotion) આ તરવ વાસ્તવિકતા સાથે સુમેળ ધરાવતું નથી. ચારુદત્તના વધ સુધીની ઘટના કરુણરસે આલેખી કવિ આ તરવ દ્વારા કથાનકને અણુધાર્યો વળાંક આપે છે જે પ્રેક્ષકોના માનસિક આવેશને મુક્તિ આપી ચારુદત્તના પાત્રની હિતાતતાને પ્રગટ કરે છે.

(૪) નાટકનો અણુધાર્યો અંત આણવાનો અપવાદ મહા અંશે સાચો નથી. નાટકને સુખાંત કરવા માટે દેવાયેલ સર્વ સંસ્કૃત નાટ્યકારોનું સ્વાભાવિક લક્ષણ છે કે નાટકનો અંત સંગલકારી-આનંદમય પ્રયોજવો. તે પ્રકારે જ કવિ શદ્ધે પણ પ્રેક્ષકોને કરુણરસના સાદકો મારી, આરોહ અવરોહોની જાળો રચી, માનસિક આવેશને જીએ લઈ જઈ, પછડ ખવડાવી અંતે સંતોષ, આનંદ અને સુખના શમણામાં રાચતા કયા છે. દસ્યમાં અંકનો કરુણરસ અત્યધિક છે તે સિવાય આ અંકનું કથાનક કવિ શદ્ધકને કુશળ નાટ્યકાર બતાવ્યા વગર નહિ રહે.

૧૮. "वल्लभोदय मयत्त कविनोनितपात्रमेलनं न कृतम् । सुन्दरमुक्तिभिरन्वयदानन्दनकोक्ति नीलकण्ठस्तत् ॥"

૧. ૨૦૨-થમી. "Introduction to મૂલ્યકટિકમ P. 159.

૬. મુખ્ય અને ગૌણ કથાનકના સંકલનનો પ્રશ્ન

મૃચ્છકટિક દ્વિવિધ કથાવસ્તુ ધરાવતું રૂપક છે તે આપણે જોયું. ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાના પ્રણયને લક્ષના મુખ્ય કથાનકને સમાંતરે ઉજ્જવિનીની રાજ્ય-ક્રાંતિનું ગૌણ કથાનક પણ વિકસ્યું ■ અને ચદ્રકની નાટ્યપ્રતિભાએ બન્ને કથાનકોનું કુચળતાપૂર્વક નિર્વહણ કર્યું છે. બન્ને કથાનકો એકબીજામાં એકત્રિત કરી ચદ્રકે વસ્તુમયનને સ્વાભાવિક બનાવવા પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ કેટલાક વિવેચકોએ આ બન્ને કથાનકના સંકલન બંને કેટલાક પ્રશ્નો જોયા કર્યા છે.

જે વિદ્વાનો ચારુદત્તને મૃચ્છકટિકનું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર માને છે તેઓને મતે આ નાટકમાં નિરૂપાયેલ રાજ્યક્રાંતિનું ગૌણ કથાનક બીનજરૂરી છે. ગૌણ કથાનક મુખ્ય કથાને કાંઈ રીતે ઉપકારક થતું નથી અને તે બીનજરૂરી વિસ્તાર છે એમ માનનાં તેઓએ એવો મત પ્રદર્શિત કર્યો છે કે મૃચ્છકટિકનું સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર કરનારે ચારુદત્તના તે ગૌણ કથાનકને સદંતર છોડી દીધું છે, અને જ્યાં કથાને કાંઈ હાનિ પહોંચી નથી, જો સ્પષ્ટ કરે છે કે ગૌણ કથાનક આ નાટકમાં મહત્વનું નથી.^૧ આ ઉપરાંત કેટલાક વિવેચકો એમ પણ માને છે કે આ બન્ને કથાનકોનું સંકલન સ્વાભાવિક રીતે થયું નથી. બન્ને ભણે જુદાં જ કથાવસ્તુ હોય તેમ બાંધે છે. ડો. રાઇડરને મતે આ નાટકમાં બે નાટકોનું કથાવસ્તુ છે. એટલે કે આ નાટકમાંથી બે નાટકો થઈ શકે તેમ તેમને લાગ્યું છે.^૨

શ્રી જગદીશ્વર વજ્રેનો મત બહુ સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ નથી. ગૌણ કથાનક તદ્દન બીનજરૂરી છે એમ કહી શકાય નહિ. જોકે એ વાત સાચી છે કે ગૌણ કથાનક સીધી રીતે મુખ્ય કથાનકને ઉપકૃત કરતું નથી. વસન્તસેના કે ચારુદત્તને બચાવવામાં પણ મહાકવિ ચદ્રકે બન્ને કથાનકોમાંના ફેરફારો સમાન પાત્રો અને પ્રસંગોથી આ કથાનકને સ્વાભાવિક રીતે સાકળી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગૌણ કથાનકમાં આર્યક, ચર્વિલક, ચંદનક, દુર્દુરક, પાલક અને વિટ વજ્રે પાત્રો છે. આમાં વિટ ચંદનક પહેલાં તો મુખ્ય કથાનક સાથે સંબંધિત છે. વિટ સહારનો સાથી હોતો અને ચંદનક રાજસિંધાડી હોતો. આ બન્ને રાજાના મોજસો દુભાવાથી ક્રાંતિકારી બનવા પામ્યા છે ચંદનક ચર્વિલકનો પણ મિત્ર છે. દુર્દુરક પણ

૧. *Tagore's Drama in the Sanskrit Literature*, "Charudatta and Mucchakataka" Appendix

૨. "Indeed, we have in the "Little clay cart" the material for two plays"—Dr. Ryder

સંવાદકને મદદ કરવા રાજ્યના મુખ્ય સરદાર માથુર સાથે ઝગડો કરી રાજ્ય-
ક્રાંતિમાં ભળી ગયો છે. સર્વિયક સાચું પૂછીએ તો ગૌણ કથાનકનો નોંધક છે.
તે કે નાટ્યપરંપરા આર્થિકને નાયક ગણે. જોષાલપુત્ર આર્થિક ધણા વખત સુધી
પરદા પાછળ રહે છે પણ પ્રવહણવિપર્યય પ્રસંગથી તે સ્ટેજ ઉપર આવે છે અને
કથાવેગમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

બંને કથાનકોના અચનમાં મહાકવિ શ્રદ્ધે બને નેટલી સ્વાભાવિકતા લાવવાનો
પયત્ન કર્યો છે. મહાકવિ શ્રદ્ધેને અભિમત કથાવસ્તુ તો ચારુદત અને વસન્ત-
સેનાના પ્રણયનિરૂપણનું જ હતું. એ તો સ્વાભાવિક છે કે તેણે ગૌણ કથાનકને
બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી, વચ્ચે વચ્ચે ગૌણ કથાનકનાં સૂત્રોને ઉપદ્રેષ કર્યો છે
અને તે દ્વારા એને ગતિશીલ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આ કથાવસ્તુ
બીનજરૂરી છે એમ પણ લાગતું નથી. નાટકમાં રસનિબ્ધિતિ માટે સંઘર્ષ
હોવો જરૂરી છે. અહીં શકારમાં સંઘર્ષની શક્યતાઓ છે પણ આ સંઘર્ષને
પરાક્રાંત્ય પહોંચાડવામાં ગૌણ કથાનક ધણે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આપણે
જાણીએ છીએ કે પ્રવહણવિપર્યયનો પ્રસંગ નાટકમાં સર્વપ્રથમ પ્રદાન છે. પણ
માત્ર પ્રવહણવિપર્યય જ સમગ્ર કરુણતામાં કારણભૂત નથી. આર્થિક-અપહરણ
પ્રસંગ પણ સંઘર્ષને ઉત્પન્ન કરવામાં એટલે જ મહત્ત્વનો છે. ચારુદતે આર્થિકને
અભયદાન આપી નાસી છૂટવાની તક ના આપી હોત તો કેટલાં પોતાનો
જયાવ કરવાની પૂરી તક મળી હોત. ન્યાયાલયમાં એને જે ગંભીર મીન
ધારણ કરવાની ફરજ પડી તે એણે આર્થિકને આપેલું અભયવચન છે. આર્થિકની
રાત એણે કરી હોત તો રાજક્રોડના ગુન્હાથી પણ એનું મૃત્યુ નિશ્ચિત હતું.
ત્યારે આ આખી ઘટના ઉપર બેઠું મીન રાખી ચારુદતે આર્થિકના પ્રાણ જાચ્યા
તે એની મહત્તા છે.

નાટકના અંતે કવિએ કરેલું 'કવિન્યાયનું' વિતરણ (Poetic Justice)
પણ ગૌણ કથાનકને આભારી છે. ચારુદતને જયાવવામાં એ કે સંવાદક અને
રસ તસેનાનું સઘ આગમન જ કારણભૂત છે. આગ છતાં નાટકના મૂળમાં પડેલી
જે વિષમતાએને આર્થિકનું રાજ્યારોહણ જ શક્ય બનાવે છે. ચારુદતની દગ્ગિતા
કુશાવતીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં દૂર ધાય છે અને રાજ આર્થિક વસન્તસેનાને
ચારુદતનું કુલવધૂપદ આપી વેશ્યાના વ્યવસાયમાંથી મુક્ત કરે છે. ઉપરાંત સર્વિ-
યક, સંવાદક, ચન્દનક વગેરે સદૃષા ધારી મિત્રોને જે જુદાં જુદાં પદોની પ્રાપ્તિ
ધાય છે તે ગૌણ કથાનકને કારણે જ. એટલે ગૌણ કથાનક બીનજરૂરી નથી.

ડો. રાઈડરની બીજી ટીકા કથાવસ્તુના પ્રવાહવેગને લગતી છે. એમનું કહેવું એમ છે કે મૃચ્છકટિકાનું વસ્તુમથન શિથિલ છે ગૌણકથાનક યોગજરૂરી ન હોય તો પણ બીજાની ત્રીજા અંક સુધી નાટકનો મુખ્ય કાર્યવેગ અટકી જાય છે અને આપણે લગભગ બૂધી જઈએ છીએ કે ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાનો પ્રધુ્ય એ મુખ્ય કથાવસ્તુ ૩

નાટકના સ્થૂળ વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગઈડરની ઉપરોક્ત ટીકા સાચી લાગે છે

સૂક્ષ્મ વિચારથી જોતા બીજો ત્રીજો અને ચોથો અંક પણ મહત્વના અને પોતપોતાની રીતે અગત્યના છે. આ ત્રણે અંકોમાં નાયક-નાયિકાનું મિલન, પ્રેમસંદેશ કે પ્રણયના પ્રસંગોની વાત ન નિરૂપાઈ હોવા છતાં જુને પ્રેમીઓના પ્રેમના વિકાસ માટે આ અંક અગત્યના છે નાયકનાયિકાના માનસિક વ્યાપાર અને એ દ્વારા દેહમૂલ થતા એમના પ્રેમને માટે આ અંક ધણા જ મહત્વના છે. બીજા અંકમાં જુગારીનો પ્રસંગ જાડવાત લાગે પણ એ દ્વારા વસન્તસેનાની ચારુદત્ત માટેની પ્રીતિ પ્રગટ કરી છે સવાહક બૂતરાળમાં પણ ચારુદત્તનો માણસ હતો એ ઉકીકત વસન્તસેનામાં ઉર્ધ્વની હેલી ચડાવે છે આ કારણસર જ તે સવાહકને મઠ કરે છે. કર્ણપૂરકનો પ્રસંગ ચારુ-તના પાત્રને ગૌરવાન્વિત બનાવે છે અને વસન્તસેનાની ચારુદત્ત માટેનો પ્રીતિને ફઠ બનાવે છે. કર્ણપૂરકને ચારુ-દત્ત તરફથી મળેલો જાતિકુસુમથી સુરસિંહ ઉપર ત્રુ વસન્તસેના પ્રેમના પ્રતીક તરીકે પાસે રાખી લે છે. આ જુને પ્રસંગ આ રીતે પ્રણયના વિકાસમાં ઉપકરક બન્યા છે અર્ધિલકનો તથિચ્છેનો પ્રસંગ મુખ્ય કથાનક સાથે તીધી રીતે સંકળાયેલો લાગતો નથી પણ ચોરીથી મેળવેલ ધરેણાનો દામડો કથાવસ્તુને ઉપજાવવામાં કેટલો બધો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે આપણે જાણીએ છીએ ધરેણાની ચોરીને કારણે ચારુદત્તે પાકવેલી રત્નાવલી, રત્નાવલી પાડી વાગવ ને બડાને વસન્તસેનાનું અભિસંધુ, માદીની ગાદીની પ્રસંગ અને એ ધરેણા પછા વાગવા વિદુષકનું ગ્રમન, કોર્ટમાં તેલ પડી જવું અને એક મોટા પૂરાવા તરીકે સામિત થવું—આ બધા દુરોગમી પ્રસંગોમાં સંધિચ્છેનો પ્રસંગ મહત્વનો છે. આ ઉપરાંત ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાના આત્મિક વ્યથિતવને સમજવા માટે

- 3 The main action halts through acts II to IV and we almost forget that the plot concerns the love of Vasantsena and Carudatta.—Ryder

પણ ત્રીજો-ચોથો અંક મહત્વના છે. કથાવસ્તુના કાર્યનો વેગ માત્ર ઘટનાશ્રિત જ હોતો નથી. પાત્રાલેખન અને પાત્રોના માનસિક વ્યાપાર ઉપર નાટકની ગતિનો ધણો આધાર હોય છે. અને તેથી આ બધા અંકોનું મહત્વ છે.

રસવૈવિધ્ય અને તાજગીભર્યા હસ્ય રજુ કરવા માટે પણ આ બધા પ્રસંગો મહત્વના છે જુગારીનો પ્રસંગ એક તાજગીભર્યું હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. શર્વિશ્વકનો સંધિચ્છેદનો પ્રસંગ પણ એકનંદી જ રમૂજ અને તાજગી લાવે છે. મુખ્ય રસ મૃગારની સાથે હાસ્ય વચ્ચે રસની જમાવટ પણ આવશ્યક છે. અને તે રીતે ન્તેઈએ તો આ અંકોમાં નિરૂપાયેલ પ્રસંગો મહત્વના છે. પરિણામે મુખ્ય કથાવસ્તુની ગતિ અવરુદ્ધ થઈ હોવા છતાં રસક્ષતિ થઈ નથી. ડૉ. રાઈડરે ચોતે પણ કમૂલ કહ્યું છે કે આ નાટકમાંના કોઈપણ પ્રસંગને ફરે કરી શકાય તેમ નથી. "In the little clay cart, at any rate we could ill—afford to spare a single scene" અને ડૉ. રાઈડરનું આ વિધાન જ એમના વિધાનોના પ્રત્યુત્તર સમુ છે.

૭. મૃચ્છકટિકનો સાહિત્ય પ્રકાર

સંસ્કૃત નાટ્યવિવેચકોએ વસ્તુ, નેતા અને રસને આધારે રૂપકના દસ પ્રકાર પાડ્યા છે.^૧ આ દસ પ્રકારોમાં નાટક અને પ્રકરણ મુખ્ય છે. નાટ્યસાસ્ત્રીઓએ આ દસે પ્રકારની આવશ્યક વિમલોના સવિસ્તાર વિચાર કર્યો છે. મોટા ભાગના સંસ્કૃત નાટકકારોએ નાટક પ્રકારના રૂપકને પસંદ કર્યું છે. પ્રકરણ રૂપકના જે લક્ષણો નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ બતાવ્યા છે, તે જોતા પ્રકરણરૂપકનું સર્જન મોટી કલાસિદ્ધિની અપેક્ષા રાખે છે અને એમાં અનેક નવી શક્યતાઓને અવકાશ છે. અતઃ સામાન્યતઃ સંસ્કૃત નાટકકારોએ પ્રકરણરૂપકને પસંદ કર્યું નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રકરણ પ્રકારના રૂપકો અત્યંત જૂજ સંખ્યામાં છે. ‘મૃચ્છકટિક’ પ્રકરણ પ્રકારનું રૂપક છે. પ્રકરણ રૂપકના લક્ષણો અનુસાર ‘મૃચ્છકટિક’ રચાયું છે, એમ કહેવા કરતાં ‘મૃચ્છકટિક’ પ્રકરણ રૂપકનાં લક્ષણોના નિરૂપણમાં સીમાસ્થંભરૂપ બન્યું છે તેમ કહેવું વધારે ન્યાયી છે.

આચાર્ય વિશ્વનાથે પ્રકરણના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે.^૨

(૧) કથાવસ્તુ લીકિક અને કવિકલ્પિત હોય.

(૨) મુખ્ય રસ રૂઝાર હોય.

(૩) નાયક ખાત્રણ, સામાન્ય અથવા વણિક હોય. અને વિરતો આવે છતાં ધર્મ, કામ અને અર્થની પ્રાપ્તિ માટે તરપર તથા ધીર અને શાન્ત હોય.

(૪) નાયિકા કુલમ, વેશ્યા કે કપાક તે બંને હોય.

ઉપરોક્ત લક્ષણો જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે વિશ્વનાથે મૃચ્છકટિકને ‘ધ્યાનમાં રાખ્યું’ છે. ‘મૃચ્છકટિક’ની કથા લીકિક અને કવિકલ્પનાનું સર્જન છે. એનો મુખ્ય રસ રૂઝાર છે. નાયક જન્મે ખાત્રણ અને કર્મે વણિક છે તે ધીર અને પ્રજ્ઞા છે. નાયિકા વેશ્યા છે.

આચાર્ય ભરતે પણ પ્રકરણના લક્ષણ દર્શાવતાં કથાવસ્તુની મીઠિકા અર્થાત્ કલ્પિત વર્તાવની આવશ્યકતાને પ્રકરણનું વ્યાવર્તક લક્ષણ માન્યું છે. આ ઉપ-

૧. વસ્તુ મેતા રસતેષાં મેદકઃ ।-દશસ્પષ્ટમ્

૨. મહેત્ પ્રકરણે વૃત્તં લીકિક કલિકલ્પનમ્ । શુદ્ધારોડ્ધી નાયકમ્નુ વિનોડમાત્રેડ્ ડવથા વગિન્ ।। સાપાદ્યમ્કામાયૈરરો વ્યવસ્થાન્તકઃ । નાયિકા કુલમ વથા વેશ્યા વેશ્યા વથા વિદ્યવચ્ચિન્ । —સાહિત્યદર્પકઃ ।

રાંત એને નાવિકાને આધારે પ્રકરણના શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા બે પ્રકારે પડ્યા છે. જે નાવિકા કુલજ હોય તો શુદ્ધ અને વેરયા હોય તો સંકીર્ણ.^૩

આચાર્ય ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરથી પ્રેરણા પામી 'દશરૂપક' નામનો ગ્રંથ રચનાર આચાર્ય ધનંજય ભરતે આપેલાં પ્રકરણનાં સમૂહોનો વિસ્તાર કરે છે. અને ધૂર્ત જુગારી વગેરે પાત્રોથી સુક્ત પ્રકરણને સંકીર્ણ પ્રકારનું પ્રકરણ કહે છે. દશરૂપકમાં ત્રણ પ્રકારની નાવિકાઓનાં ઉદાહરણો આપતાં જ્યાં જ્યાં પ્રકરણોનો ઉલ્લેખ છે. ૪ આમ 'મૃચ્છકટિક' પ્રકરણ રૂપક છે એ સ્પષ્ટ છે. સાહિત્ય વિવેચકોએ 'મૃચ્છકટિક'ને પ્રકરણ માન્યું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૂજ સંખ્યાઓમાં મળતાં પ્રકરણમાં 'મૃચ્છકટિક' એક છે. પણ એની મહત્તા એની અનન્યતામાં રહેલી છે. મૃચ્છકટિક'ને જે ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું છે તે એ પ્રકરણ છે માટે નહિ, પણ ઘણી બાબતોમાં તે અન્ય સંસ્કૃત રૂપકો કરતાં વિશિષ્ટ છે. નાટ્યસાહિત્યનું એ એક ચક્રવર્તી રૂપક છે. એની અનેક અદ્વિતીય વિશ્લેષણોએ કારણે એ ભાવકોમાં પ્રીતિપાત્ર બન્યું છે. નાટ્યરચનાની પરંપરાગત અને અપાયાસ રીતોથી અનાયુક્ત નાટ્યસંજ્ઞા કરીને ચક્રકે પોતાની બહુમુખી પ્રતિભા અને ઉત્ક્રાન્ત દર્શનને પરિચય કરાવ્યો છે. ચક્રકનું દર્શન વિશાળ છે. નાટ્ય-રચનાના એના ખ્યાલો ક્રાંતિકારક અને ઉદાત્ત છે અને તેથી પરંપરાઓ અને નાટ્યશાસ્ત્રના સ્થાપિત નિયમોનો એણે હિંમતથી ત્યાગ કર્યો છે.

૩. આરમ્ભશરયા કથિર્યત્ર કથાં નાયકમેય ચ । ઓત્પત્તિર્ચં પ્રકુરતે તદ્દિ પ્રકરણ વિદુઃ ॥

દિષ્ઠા પ્રકરણં તત્તુ શુદ્ધં સંકીર્ણમેય ચ કુલસ્ત્રીરચિતં શુદ્ધં સંકીર્ણં વેરયયા કૃતમ્ ॥

૪. ક્વચિદેકૈવ કુલજા વેરયા ક્વાપિ દ્વયં કથયિત્ ॥ ૪૧

કુલજામ્યન્તરા વાક્યા વેરયા નાતિકમોડનયોઃ ।

આમિઃ પ્રકારણ શ્રેષ્ઠા સંકીર્ણં ધૂર્તસંકુલમ્ ॥ ૪૨ ॥

યથા વેરયૈવ તરદ્રવત્સે, કુલજૈવ પુષ્પદ્યુતયે, તે દ્વેડયિ મુચ્છકટિકાયામિતિ ।

કિતવધૂર્તકાદિધૂર્તસંકુલ તુ મૃચ્છકટિકાદિવત્સદ્ગોર્ણપ્રકરણમિતિ ।

૮. મૃચ્છકટિક : એક અનોડ મદરણ

"In the broader outlook, the 'little clay cart' belongs to the same category—their highest category, as 'Shakuntala', Vikramorvasi, 'Ram's later History', 'the vision of Vasavadatta' and all the most serious and poetic of Indian dramas, the relatively naturalistic setting and ample humour in Sudraka's work, notwithstanding, the simplest and truest statement is that a rough road leads to human felicity."—Henry Wells : The classical drama of India P. 154.

Mricchakatika stands apart as a unique play in the entire range of sanskrit drama. The unconventional element in the drama must possibly have been the cause of its neglect at the hands of the sophisticated sanskrit writers. But Mricchakatika has won a place for itself which time cannot blur, nor clime can touch...

—G. A. Bhat, Preface to Mricchakatika

૧. વસ્તુકથનનું લેણપટ

સંસ્કૃત નાટ્ય રસધારી છે. નાટકકારનું સમગ્ર જ્ઞાન રસનિષ્પત્તિમાં જ દેખીત રહે છે અને તેમાં અન્ય જાગૃતી જોઈ જતી આવે છે. આ રસધારીનાં નાટ્યો સંસ્કૃત નાટકમાં પ્રસિદ્ધ કથાઓની પસંદગી હવેમત સાર્વજનિક થઈ હતી. આમાં ભરતે નિયમ કાઢી કે 'મટલં તથાનૂત સ્વરૂ' પરિજ્ઞામે મેલતા ભરતના રસો પીરખાઈ કે મૈત્રિદાસિક કથાવસ્તુને આધારે રચવાં. તો નાટકમાં રાજાની વાતોવરણ અને બન્ધુ દગલનું જ નિરૂપણ થતું. હવેની વાતોવરણમાં વિશામ પામેલું નાટક રાજાઓના પરિવારમાં જન્મ નીકળે છે. નરિ રસો પે ન ના પ્રસન્ન-રસની પસંદગીમાં કલ્પિત આગૂ નરનીના એક સરીખ આજુને કોળે લેવાના રસાનું ન. ૧૩ તરીકે પસંદ કર્યું અને સમાનવયના નાટકના વિષય પર અરુણે રજાવે તેની રજીયાને લેવાના રસની નાવિકાનું સ્વપ્ન આપું. ના ઉપરાંત કોનાં અન્ય પતે રજા સાધાને જનકજનન મધરજ કથાના અને ટર્ક રાજા પતાર અનુભવની એ નિરૂપણ છે હરિદ જલનું અને ભરત લેવાના દલન ક્રિયાના નિરૂપણ દ્વારા કલ્પિત અનુભવની ને વિશામ. ના. ૧૩ અને લેખ. ૧૩ની કથા ઉપરને લ. ૨. અ. ૧૦ જે કથાવસ્તુની આ પસંદ કે અવર્તન લેવાનું અને અનોડ હતી જ હવેનું એ રસધારી.

૨. મૃચ્છકટિકાનો ઉત્કૃષ્ટલ યથાર્થવાદ

‘મૃચ્છકટિકા’ને અંગ્રેજ પ્રકરણ બનાવવાનું કૈય એમાં નિરૂપાયેલ વાસ્તવિક જનજીવન અને વાતાવરણને બાંધ છે. શૂદ્રકે સંસ્કૃત નાટકને રાજકીય પરિવેશમાંથી મુક્ત કરી આમ જનતા વચ્ચે લાવવાનું લગીરથ કાર્ય કર્યું છે નાટકના કથા-વસ્તુ માટે અદ્ભુત કે તિરસ્કૃત થયેલા નિમ્નકક્ષાનાં પાત્રોને શૂદ્રકે મૃચ્છકટિકામાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપ્યું છે. સંસ્કૃત નાટકમાં જવદલે જ દેખાતા વાસ્તવિક પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિઓને એણે રંગમંચ ઉપર રજૂ કરી. ખૂનસુરત યુવતીનો પીઠો પકડતા લપટજનો, જુગારીઓની દુનિયા, એમનાં ગમા-અણગમા, જુગારના વ્યવસાયની વિષમતા, અવશતા અને બેફિકરાઈ, જુગારીઓની મારામારી, ગાળા-ગાળી અને કપટવૃત્તિ, શર્વિલક જેવા અડંગ અને અભ્યાસી ચોર દ્વારા ચોરોના જીવનમાં ડોકિયું, વીરક અને ચંદનકનો કલહ, વિટ અને ચેટની નીતિપરાયણતા, ન્યાયાલય અને ન્યાયકર્મની વિષમતા, વધસ્થળે લઈ જવાતા કેદીની સ્થિતિ અને ચાંડાળોની દુનિયા-આ બધા પ્રસંગો તદ્દન વાસ્તવિક સ્થિતિમાં કવિએ રજૂ કર્યા છે. આ બધા પ્રસંગોના નિરૂપણ દ્વારા કવિએ કથાવસ્તુને એટલો તો સ્વાભાવિક વિકાસ કર્યો છે કે એમાં બંદી ધરનારો જાણે કોઈ પણ નગરજીવનની દૈનિક ઘટમાળ હોય તેમ લાગે છે. આ એક નગરીનું ધમકતું જીવન વ્યક્ત કરતા વાસ્તવિક પ્રસંગો છે. કથાવસ્તુમાં શું જીભી કરવા કે એને સુઘડાવવામાં કવિએ જે યુક્તિપ્રયુક્તિઓ પ્રયોજી છે તે પણ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ધરણીના ન્યાસનો પ્રસંગ નાટકમાં દૂરોગામી પરિણામો સર્જે છે. પ્રથમ અંકમાં નિરૂપાયેલ આ પ્રસંગ અને એને કારણે ઉત્પન્ન થતી પ્રતિયાઓ ખૂબ જ સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક ક્રમમાં નિરૂપાઈ છે. ચોરીનો પ્રસંગ, રત્નાવલીપ્રદાન અને ન્યાયાલયમાં ધરણીનું પડી જવું-આ બધા પ્રસંગો કે જે નાટકમાં ત્રિતિ લાવે છે તે મૂળ પ્રસંગને અત્યંત સુસંગત અને સ્વાભાવિક લાગે છે. “પ્રવલ્લુપિપયય”ને પ્રસંગ તો કવિની વાસ્તવિક દૃષ્ટિનો ખૂબ જ સુંદર પરિચય કરાવે છે. નાટકમાં સંઘર્ષ ઉત્પન્ન કરવા માટે મોટા ભાગના કવિઓએ અલૌકિક તત્વોનો આશ્રય લીધો છે. એ જમાનામાં સંઘર્ષના નિરૂપણ માટે શકાર જેવું ખલપાત્ર અને પ્રવલ્લુપિપયય જેવો વાસ્તવિક પ્રસંગનું નિરૂપણ કવિના વ્યાપક અવસોહન અને કદપનાને આભારી છે. મૃચ્છકટિકાને ધીંગી ધરતીનું રૂપક બનાવી કવિએ એની યથાર્થ જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાના ખ્યાલને મૂર્તિમંત કર્યો છે. ‘મૃચ્છકટિકા’ની આ વિશેષતાને અનેક વિવેચકોએ મન મૂકીને વખાણી છે. શ્રી. સુંદરમ કહે છે, “મૃચ્છકટિકાનું વસ્તુ લોકસંશ્રવણું છે. આજના ભાષામાં

કહીએ તો તે મધ્યમ વર્ગ અને આમ જનતાનું અને કાંતિનું નાટક છે. આની વિશેષતા તેમાં મૂર્તિ યતા જનજીવનમાં છે.”

નિમ્નકક્ષાનાં પાત્રોના નિરૂપણ કે વાસ્તવિક પ્રસંગોના ધ્યાનમાં જ કવિ પોતાના કવિકર્મની પ્રતિ માનતો નથી. માનવશુભિનો કોઈપણ ખૂલો માનવનાથી વ્યથિત નથી એવી એક જીવનશ્રદ્ધા શુદ્ધકે પોતાના પાત્રના આચરણ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. શુદ્ધકે તો માનવતાવાદી કવિ છે. એનાં નિમ્નકક્ષાનાં પાત્રો પણ અસાધારણ માનવતા અને સૌજન્યનાં પ્રતીકો છે. કેટલીક વખત આ આદર્શવાદનો અતિરેક પણ થયો છે. ચારુદત્ત સૌજન્યની મૂર્તિ છે. વસન્તસેના વેશ્યા હોવા છતાં એક કુલજનો છે તેવી મહાતુષાવતા અને હૃદયની વિશાળતા ધરાવે છે. પણ શુદ્ધકને માનવતાવાદ તો એનાં નિમ્નકક્ષાનાં પાત્રોમાં ખીસ્થો છે. સંવાહક જેવો જુગારી વસન્તસેનાથી ઉપકૃત યતાં પ્રત્યુપકાર કરવાની ચિંતામાં નિમગ્ન રહે છે. શર્વિશ્ઠકે ચોરની આચારસંહિતા એના પાત્રનું ગૌરવ પ્રગટ કરે છે. એને મિત્રપ્રેમ અને સાહસ એના તેજસ્વી આંતરિક વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરે છે. ખલનાયક શકારના સાથી એટ અને વિટ આણીને સમયે પોતાના હૃદયની નિર્બળતા અને નીતિપરાયણતા પ્રગટ કરે છે. ચંદનક અને ચાંડાલો પણ સજ્જન પર આવેલી આપત્તિથી વ્યથિત બને છે. આમ શુદ્ધકે એનાં પાત્રો દ્વારા માનવતાવાદ અને આદર્શવાદને ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યો છે. આદર્શવાદના આ પ્રચુર પ્રમાણના ઉપયોગને કારણે ડૉ. કીથે એવી નોંધ કરી છે કે ‘મૃચ્છકટિક’ કોઈપણ અર્થમાં “જીવનની નકલ” નથી.^૫ નાયક નાવિકાના નિરૂપણમાં નિષા, ઓદાર્પ અને સાહસનું જે આદર્શ સ્વરૂપ જિતરી આવ્યું છે તેને જ જે મુખ્ય રીતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તો મૃચ્છકટિકને સાચે જ જીવનની નકલ ન માની શકાય. આ આદર્શવાદને બાદ કરીએ તો જે કંઈ રહે છે તે નિશ્ચિતરૂપે વાસ્તવિક જીવનનો ટુકડો માની શકાય. એટલે તો ડૉ. બટે નોંધ્યું ■ તેમ મૃચ્છકટિક “વાસ્તવિક જીવનમાંથી કાપેલો એક નાનો ટુકડો” છે.^૬ આદર્શવાદના પાયા ઉપર જેમણે આ વાસ્તવિક જનજીવનનું ચિત્રણ મૃચ્છકટિકની અનન્ય વિશેષતા છે.

૫. “In no sense a transcript from life”. Dr. A. B. Keith : Sanskrit Drama p. 136

૬. “A slice cut from real life.” Dr. G. K. Bhat Preface to Mric chakatik 13, 14

(૩) પ્રતિભાશાળી પાત્રનિરૂપણ

કોઈ પણ નાટકની સફળતામા એમા નિરૂપિત થયેલા પાત્રોનું નિરૂપણ ધણે આધાર રાખે છે. સંસ્કૃત નાટક રસલક્ષી હોવાથી પાત્રલેખનની કલા સ્થિત થઈ છે અને રાજા રાણી, વિદુષક, કંચુકી વગેરે પાત્રોની એકવિધતા જોવા મળે છે. જો કે ઉત્તમ કવિઓને હાથે કટલાક ઉત્તમ વ્યક્તિચિત્રોનું સર્જન થયું છે પણ મોટા ભાગના પાત્રો વ્યક્તિચિત્રોને બદલે ભતિચિત્રો જ બની રહ્યા છે. આ સ્થિતિમા પણ શદ્ધે પોતાની પ્રતિભાથી પવડે આપ્યો. જગતના વ્યાપક જ્ઞાનવાળા અને માનવ-સ્વભાવના સુક્ષ્મ નિરીક્ષક શદ્ધે પાસે તેજસ્વી પાત્રોનું સર્જન કરાવ્યું છે. શદ્ધે ‘મૃચ્છકટિક’મા એક વિશાળ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે. એની બહુવિધ પાત્રસૃષ્ટિ, જુગારીઓ, ચોરો, ચોખાદારો, વિગે, ચેટ, ન્યાયાધીશો નોકરો અને દાસીઓ એક વિશાળ જનજીવનમા આપણને લઈ જાય છે. એથે સર્જેલા સત્તાવીસ પાત્રો જનસમાજના વિવિધ સ્તરોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. અગ્રેજ સાહિત્યના કવિ ચોસરે “પ્રોલોગ ટુ ધી ‘ઈન્ડિયન ટ્રેડિસ’” મા પોતાના સમાજનું જેવું પ્રાતિનિધિક ખડચિત્ર ખડું કર્યું છે તેવું જ શદ્ધે પણ નાટ્ય-કલાની મર્યાદામા રહીને અહીં અંકિત કર્યું છે. મૃચ્છકટિકના બધા જ પાત્રો પોતાની વર્ગગત વિસિષ્ટતા ધરાવતા હોવા છતાં પોતનું નિરૂપણ વ્યક્તિત્વ ધરાવના પાત્રો છે. આ ઉપરાંત શદ્ધે મુખ્ય અને ગૌણ મવા જ પાત્રોને ગૌરવાન્વિત બનાવવાનો પ્રયત્ન પ્રવર્તન કર્યા છે. અન્ય નાટ્યકારોની જેમ ગૌણ પાત્રોની એણે અવલેખના કરી નથી એના પાત્રો વિશ્વના નાગરિક છે. માનવસ્વભાવની વિવિધ ખૂબીઓને કવિએ એટલી બધી કપાલમક રીતે નિરૂપી છે કે એના પાત્રો સનાતન અને વ્યાપક મમાજના પ્રતિનિધિ બનવા પામ્યા છે શદ્ધેની આ અનન્ય પાત્રનિરૂપણકલાને પ્રશંસા ડો. ગાઉડરે સાચું જ કહ્યું છે કે—

“Sudraka alone in the long line of Indian dramatists has a cosmopolitan character. Sakuntala is a Hindu maid, Madhav is a Hindu hero, but Samsthana and Mantreya and Madanika are citizens of the world”

મૃચ્છકટિકનાં પાત્રો ભારતીય ભૂમિના સંતાનો હોવા છતાં એમાં એવી વિશિષ્ટતાઓ છે કે જે સાર્વભૌમ છે. શદ્ધેની કલા નવનવોન્મેષશાસિની છે. એના હાથે નિરૂપાયેલા આ પાત્રોનું ચરિત્ર અગ્રેજ સાહિત્યના સમર્થ લેખકોના પાત્રો સાથે મળતું આવે છે. પ્રો. હેલી વેલ્સે મૃચ્છકટિકના, પાત્રોની અગ્રેજ

સાહિત્યની પ્રસિદ્ધ કૃતિઓના વિવિધ પાત્રો સાથે કરેલી તુલના આ હકીકતનો પુરાવો છે.^૭

(૪) અનોખી પ્રણયવિભાવના

પ્રેમ સાહિત્યનો સનાતન વિષય છે સસ્કૃત નાટકકારોએ મોટેભાજે પ્રણય અને તદ્વત્તુરૂપ શૃંગારરસને પ્રાધાન્ય આપી પોતાના નાટકોની રચના કરી છે. પણ પ્રણયની અભિવ્યક્તિમાં પણ એકવિધતા જોવા મળે છે. મોટે ભાજે રાજાને કેઈ અત્યંત રાજસુદરી માટેનો પ્રેમ અથવા મુગ્ધ ધીવના તરફનો પ્રથમ નજરે ઉત્પન્ન થતો અને મુખ્ય રાણીથી અવરુદ્ધ થતો પ્રેમ સસ્કૃત નાટકમાં બહુધા જોવા મળે છે. નાયકની ચચળ વૃત્તિઓ, પ્રેમિકાની મુગ્ધ ધીવનાવસ્થા અને રાણીની અસૂયા મોટે ભાજે બધા જ નાટકોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રણયવિકાસની આ પદ્ધતિમાં પણ શરૂકે નવી જ રેખા આકા છે. એવું પ્રેમી યુગલ પ્રથમ નજરે જ કામદેવતા મંદિરના ઉદ્યાનમાં પ્રેમમાં પડે છે. પણ એ પ્રણયાતુલ્લીતનો પ્રથમ આવિષ્કાર નાયિકા પાસે કરાવીને શરૂકે નાવિન્ય લાવવાનો પ્રયાત્ન કર્યો છે. નાયક ધીવન તરફ અતુલાસીન હોવા છતાં એ ધીર અને પ્રશાંત છે. સ્નેહની સાકળ તો વસન્તસેના જ દબ કરે છે. પોતાના પ્રિયતમને ફરીફરીને મળવાની તકેબદ્ધ યોજના કરવી કાળજીધેરી વર્ધાની રાત્રે અભિસરણ કરવું અને પ્રિયતમના મૃદુલજનમાં જોતખોત જની જીવું એ બધી જોખાઓ વસ તમેનાને એક પ્રગલ્ભ નાયિકા તરીકે પ્રગટ કરે છે. જન્મે પ્રેમીઓ એકબીજાને પ્રાણાલિક સાહે છે અને છતાં એને સવમિત રીતે પ્રગટ કરીને એમણે હર્ષિપ્રાકર્ષણથી પર એવી પ્રણય-ભાવનાને પ્રગટ કરી છે. પ્રેમીઓનો પ્રેમ અવરુદ્ધ કરવામાં પણ હવિએ ખસનાયક અને સામાજિક વિષમતાએ ની યોજના કરી છે. ચારુદત્ત દારિદ્ર્ય અને વેશ્યાનો વ્યવસાય એમના માર્ગમાં પ્રત્યવાય જનીને બિલા છે. શકારની શઠતા આ બન્ને વિષમતાઓને જોરે જ ફૂલેફૂલે છે પણ અતે સાચા પ્રણયની છત ધાય છે. પ્રણયીઓને રત્નમય છપર આતિગન કરતા જતાવીને શરૂકે પોતાની ઉતાવળ દર્શિતા અને હિમ્મત દર્શાવી છે. આમ પ્રણયના પ્રગટીકરણ અને અભિવ્યક્તિમાં હવિએ પોતાની અનન્ય નાટ્યકલાનો પરિચય કરાવ્યો છે.

(૫) વિલક્ષણ વિનોદનિરૂપણ

સસ્કૃતના અન્ય નાટકોની જેમ મૃત્યુકંટિકામાં પણ શૃંગાર, વીર, ક્રુષ્ણ, બીજકસ, લયાનક, હાસ્ય વગેરે રસોત્તુ નિરૂપણ થયેલું છે. પણ એ

બધા રમોમાં હાસ્ય રસ 'નિખળ કરવાની' શક્તિની વિગતજ્ઞતા આ પ્રકરણ રૂપકને અંગે બનાવે છે સામાન્યતઃ સંસ્કૃત નાટકકારોએ વિદ્યુત્ક દ્વારા હાસ્ય નિપજવવાના પ્રયત્નો કરેલા છે એમાં પણ વિદ્યુત્કની મૂર્ખતા, એના ખાઉધરો સ્વભાવ એના વિચિત્ર જીવરસાઓ અને એના કહરપો દેખાવ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં નિમિત્ત બને છે પણ મૃચ્છકટિકામાં હાસ્યની યોજના વિદ્યુત્કમાં જ સીમિત થતી નથી શ્વેક વિદ્યુત્ક ઉપરાંત અન્ય પાત્રો અને ભાવ પરિસ્થિતિઓમાંથી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે વળી એનું આ હાસ્ય સ્થૂળ કે સસ્તી લોકપ્રિયતા હાવે તેવું નથી એના હાસ્યમાં છુદ્ધિ અને માર્મિકતાનો પુટ રહેલો છે 'મૃચ્છકટિકા'માં ત્રણ પ્રકારનો વિનોદ પ્રાપ્ત થાય છે પ્રથમ શબ્દગત, બીજો પાત્રગત અથવા ચરિત્રગત અને ત્રીજો પરિસ્થિતિગત શબ્દગત હાસ્ય શ્લેષ તથા શબ્દોના કુશળ પ્રયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે દા. ત કુરબીલક વસન્તસેનાના આગ મનના સમાચાર લઈને આવે છે ત્યારે વિદ્યુત્ક પાસે 'વસન્તસેના' શબ્દ કઠાવા માટે ઉપાણી પૂછતો હોય તે રીતે પ્રશ્નો પૂછે છે મૂર્ખ વિદ્યુત્ક સાદા પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે પણ મિત્રનો આશય લે છે, જે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે પણ સાથે સાથે સેના અને વસન્ત પદને ઉલટાવવાનું કહેતા તે પોતાના પત્ર ઉલટાવે ॥ પછી એટ એને 'નનુ પરિવર્ત્ય' એમ એમ કહીને શબ્દો પરિવર્તિત કરવાનું કહે છે ત્યારે તે પોતાનું આણુ શરીર ફેરવીને સેનાવસન્ત' શબ્દો બોલ્યે શમે છે એટ ફરી 'વદે પરિવર્ત્ય' એમ કહે છે ત્યારે જ તે પોતાના પત્ર ફેરવી લે છે આમ પદ શબ્દ ઉપર શ્લેષની યોજના કરીને અહીં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યું છે આક્રમાં અક્રમાં બૌદ્ધ શ્રમણ સવાહક શકારને ડવાસક (છુદ્ધનો ઉપાસક) એમ કહી પ્રશ્ન છે ત્યારે તે ડવાસકનો અર્થ 'હજમ' (પાસે બેસનારો) લઈ એના ઉપર ગુસ્સે થાય છે એ જ રીતે ઘન્ય ત્વ પુણ્ય વગેરે શબ્દોનો અર્થ 'ચારણ', 'જુગારી', 'કુભાર' એ પ્રમાણે લઈ ગુસ્સે થાય છે અને પ્રેક્ષકોમાં હાસ્ય નિપજાવે છે હજા અક્રમાં વીરક અને ચદનક નામના બે નગરરક્ષકો કે જે હજમ તથા મોચી છે તે એકબીજાની જાતિની માર્મિક વિશેષતા પ્રગટ કરતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે ॥ શકાર વાણીમાં જે વિચિત્ર જીવરસાઓ વાળે છે તે પણ શબ્દગત વિનોદના ઉદાહરણો છે પૌરાણિક પાત્રોના વિકૃત ઉલ્લેખો પણ હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. મૈત્રેય પણ શબ્દગત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કુશળ છે સંસ્કૃત બોલતી સ્ત્રીને તે નવી નાથેલી "સસ" અવાજ કરતી ગાય સાથે સરખાવે છે. વેરધાને પગરખામાં પડેલી કાંકરી સાથે સરખાવે છે કે જે જહાર પણ ન જાય

કે અંદર પહોં ન આવી શકે. વસન્તસેનાની માતાને જોઈને તે હંડે કહેને મળક ઉડાવતાં કહે છે—“અરે ! આ અપવિત્ર પિશાચિનીનું પેટ કેવળ મોટું છે ! શું એને પ્રથમ પ્રવેશ કરાવીને દેવાલયની જમ પછી આ ઘરનાં બારણાં જડાવ્યાં છે ?” વસન્તસેનાની માતા યોધિયાના રોગથી પીડાય છે એમ જાણીને તે કાતિલ વ્યંગમાં કહે છે, “હે ભગવાન ચાતુર્થિક ! આ કૃપાથી મારી તરફ પણ દષ્ટિપાત કરે !” આમ અહીં વિદ્વષકની વાણી નિર્ભળ વ્યંગ્ય અને કટાક્ષ હાસ્ય નિપ્પન કરે છે.

ચારિત્રગત હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવામાં પણ મૈત્રેય અને શકાર નિમિત્ત બને છે. વિદ્વષકનાં પરંપરાગત લક્ષણો, કદરૂપતા, ખાણ્ધરાપણું અને મૂર્ખતા મૈત્રેયમાં પણ છે. પરિણામે એના આ ચારિત્રિક ગુણ હાસ્યોત્પાદક થાય છે. એનું મસ્તક કદરૂપ છે શકાર એને “કાકપદશીર્ષમસ્તક” કહે છે. એનો ડરપોક સ્વભાવ પણ હાસ્યનો વિષય બને છે. સાથંકાજે બહાર જતાં તે ડરે છે. સુસ્વાદુ ભોજનની લોભપ્રતા વિદ્વષકમાં પણ છે અને તે હાસ્ય નિપ્પળવે છે. વસન્તસેનાએ પોતાને ખાવાપીવાનું ન કહ્યું તે બદલ તે જ્યારે ફરિયાદ કરે છે ત્યારે પ્રેક્ષકને હસવું આવે છે. એની આ હતાશાને કારણે જ જ્યારે વસન્તસેના ઘેર આવે ત્યારે શુષ્ક વૃક્ષવાટિકાનો પરિચય આપતાં તે કટાક્ષપૂર્ણ શબ્દોમાં કહે છે, “શ્રીમતીજી ! જ્યાં ન ખાવાનું મળે કે ન પીવાનું”. વસન્તસેના એના વ્યંગ્ય સમજે છે અને હસી કાઢે છે. વિદ્વષક બધેય માર્મિક હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

શકારના વ્યક્તિત્વમાં પણ એવી વિશેષતાઓ છે જે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. તે પણ ડરપોક અને કાપર છે. પોતાને માટે તે હીનોપમાનો આશ્રય લઈ હાસ્ય નિપ્પળવે છે. દા. ત. પોતાની જાતને કૃતરાથી કરેલા શિયાળ સાથે ઉપમિત કરે છે. શકારનો હંભ પણ એની કાયરતાની જોડે એને હાસ્યાસ્પદ બનાવે છે. એની નિહંકર ચેષ્ટાઓ પણ હાસ્યમાં નિમિત્ત બને છે.

જુગારી હુરુરક અને અનન્ય જુગારીઓ પણ પોતાની ચરિત્રગત વિશેષતાઓથી હાસ્ય નિપ્પળવે છે. હુરુરક નાદિકરો, મોજીલો યુવાન છે. છૂતને તે સિંહાસન વિનાના રાજ્ય સાથે સંરખાવે છે, છૂત દિ નામ પુરુષસ્વાસિદ્ધાસનં રાજ્યમ્ ।” જુગારે તેને રાજ્ય અને રંક બનાવ્યો છે. આવી પહેલી ગરીબાઈને પણ તે ભારે ત્રીંદાદીથી નવાળે છે. નર્મવૃત્તિ એના ચરિત્રની વિશેષતા છે. પોતાના કાટેલા હપરણા માટે તે કહે છે,

અયં પરઃ સુત્રદરિદ્રતાં ગતો ઘય પટરિદ્રશતૈરભંજિત. ।

અયં પરઃ પ્રાચીનું ન રખયતે ભયં પરઃ સંવૃત્ત એવ શોમતે ॥

આ ઉપરાંત દુર્લ્લેખનો ટીખળી સ્વભાવ, સંવાદકર્તૃ બોળપણ, દેવામાંથી ઘટકવાની એની ટૂંટિ અને ચાલાકી, જુગારની ટેવમાં એની અવશતા, જુગારી-એની મારામારી, દોડાદોડ તથા સંવાદો તાજગીભર્યું અને નિરાળું હાસ્ય નિબંધન કરે છે.

પરિસ્થિતિઓ અને પ્રસંગોમાંથી હાસ્ય - નિબંધન કરવાની કલા શ્દ્રકની અનન્ય વિશિષ્ટતા છે. શર્વિલકનો ચોરીનો પ્રસંગ, એની સ્વસ્થતા, નિર્ભિકતા અને ચોરી કરતાં એણે કહેલાં બધાં જ વચનો એક વિશ્લેષણ હાસ્યકર્તા સર્જન કરે છે. આ ઉપરાંત મદનિકા-શર્વિલક પ્રસંગ, કહ્યુંટક કલકનો પ્રસંગ વગેરે ઘણા પ્રસંગો નાટકમાં હાસ્ય નિબંધન કરવામાં નિમિત્ત બન્યા છે. ડૉ. રાઈડરે શ્દ્રકની વિશ્લેષણ વિનોદ યોજનાને ખૂબ જ પ્રશંસી છે. શ્દ્રકના વિનોદને તેમણે અમેરિકન હાસ્ય જેવો બતાવ્યો છે. તેઓ કહે છે.

“(It) runs the whole gamut from grim to farcical from satirical to quaint, its variety and keenness are such that king Sudraka need not fear a comparison with the greatest of occidental writers of comedies”

આમ શ્દ્રકનું હાસ્ય ભયાનકથી માંડીને હાસ્ય સુધી, વ્યંગ્યથી માંડીને વિચિત્રતા સુધી સંપૂર્ણ ક્ષેત્રમાં વ્યાપ્ત છે. એની તીવ્રતા તથા વૈવિધ્ય એવું છે કે મોટા મોટા પાશ્ચાત્ય પ્રહસન નાટકોના કર્તા સાથે શ્દ્રકની તુલના સંભવિત થઈ શકાય. શ્દ્રકના આ વિવિધ હાસ્યે મુશ્કેલિતને અંગેડ અને તાજગીપૂર્ણ બનાવવામાં મોટો ડિસ્કો આપ્યો છે.

(૬) રસ, ભાવ અને પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય

વસ્તુમયનની વિશેષતા અને જુદા જુદા રસો તથા ભાવોને પ્રગટ કરે તેવા પ્રસંગોનું નિરૂપણ પણ મુશ્કેલિતની એક પ્રસંગસભીય વિશિષ્ટતા છે. નાટકમાં ઘણી જુદી જુદી ઘટનાઓ ઇત્યુક્તા અને વિરમય ઉત્પન્ન કરે છે અને દર્શ, આદર્શ, કુબ્જા, ભય, હાસ્ય વગેરે અનેક રસો એક પછી એક ઉદ્ભૂત થઈ અને વિપ્રીત થાય છે. રાત્રે રસ્તા ઉપર નેપાતકર કરવાની બચનાથી પીઠો કરાની નાવિકા અને ખદનાવકના સંઘર્ષમાંથી જટિલ પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે. આડવાને કિતરનાં પ્રયોજના જુગારીઓના પ્રસંગો નાટકમાં ઘણું ઘાતાવરણ ફેલાવે છે. ખાતરનો પ્રસંગ નાટકના વૈવિધ્યની સાથે કથાવસ્તુમાં ત્રિતિ દાવે છે.

નાયિકાનું ઘેર રાત્રે નાયકના યુદ્ધ તરફ અભિસરણ, પ્રવહણવિષયક, વસન્ત-સેનામોટન, કોર્ટનો પ્રસંગ તથા ચારુદત્તનું વધસ્થળે નયન વજેરે મુખ્ય પ્રસંગોની વચ્ચે વચ્ચે આવતા માટીની ગાલીનો પ્રસંગ, આર્યકાપહરણ, કલ્યાટિકલહે વજેરે પ્રસંગો નાટકને અનેરી રંગત અર્પે છે. ઘટનાઓના સંકુલ વૈવિધ્યને અનુરૂપ ભાવોની બદલાતી અનુભૂતિ અને ઉદ્બેગનાની સંકરતા પ્રેક્ષકોને ઇત્સુકતાની પકડમાં બાંધી રાખે છે. મૃત્યુને! દારુણ શોક, તથા પ્રેમના સફળ મિલનનો આકસ્મિક આનંદ, એક લપેટ આવારા મુવકની કામુકતા, અનુભવી વ્યક્તિનું ગંભીર ચિંતન, વિનોદ, વ્યંગ્ય તથા વાચ્યવિધ્ય, પ્રકસન, નિર્દોષ તથા લથાવલ દારુણ શ્રીકતા અને પ્રેમી—આ બધા ભાવો ભારે કુરળતાથી કવિએ નિરૂપ્યા છે. જુદા જુદા રસ અને ભાવના તાણાવણીમાં ગુંથાયેલા આ કથાવસ્તુના પ્રથમને ગિરદાવતાં શ્રી રાઈડર કહે છે,

“From farce to tragedy, from satire to pathos, runs the Play, with a breadth truly Shakespearian.”

(૭) આમ જનતા માટેનું પીંગી ધરતીનું નાટક

આપણે આજળ જોયું તેમ સંસ્કૃત નાટકને રાજકીય હમદગાઓ અને દરબારી વાતાવરણના દુર્ગંધથી બહાર લાવવાનું ક્રાંતિકારક કામ શકે કયું છે. દરબારી વાતાવરણમાં વિકાસ પામેલ નાટક રાજ્યો અને એના માથાસો માટે જ હતું. આમ જનતા માટે કે પ્રજાના સામાન્ય વર્ગને એ નાટકોમાં ઝાઝો રસ પડે તેવું કંઈ રહે નહિ. ઠાણદાસ જેવા પ્રતિભાસંપન્ન નાટકકારે પણ પોતાના કવિકર્મની ઇતિ આપરિતોવાદિદુષ્ટા માની છે. આમ માટે ભાગે મહાજનો અને વિદ્વાનો માટે જ રચાતું નાટક પ્રજાના આમર્ષ સુધી પહોંચી શક્યું નહોતું. નાટકની ભારે ખમ લાપાઓ સન્નિવેશ અને ઉચ્ચ કથાવસ્તુ સામાન્ય પ્રજાને રીઝવી શકવા અસમર્થ હતું. તે સમયે શૂદ્રકે પ્રજાજીવનનો ધળકાર ઝીલવું આ નાટક રચીને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનન્ય કૃતિનું પ્રદાન કયું છે. નાટકની સૃષ્ટિમાં મારામારી, મુક્કામુક્કી, હેતરપિંડી તથા ફક્કપટના પ્રસંગો નિરૂપી સમાજના યથાતથ પ્રજાજીવનનું નિરૂપણ કયું. આ ઉપરાંત સામાન્ય પ્રજાજીવનને રસ પડે તે માટે એણે નાટકમાં પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યો છે. સંસ્કૃત નાટકની અનપવાદ પરંપરાને તોડીને પણ એણે પોતાના સ્વધારને પ્રાકૃતમાં બોલતા દર્શાવે છે. દીકાકારના મત મુજબ મૃચ્છકટિકમાં ચૌરસેની, અવંતી અને માગધી નામની ત્રણ પ્રાકૃત અને શકારી, ચાંડાલી તથા ટક્કા નામના ત્રણ અપભ્રંશો પ્રયોજ્યા

છે. પ્રાકૃત અને કૃષ્ણશર્ના આ પ્રચુર પ્રમાણુને કારણે અને એમાંની વાસ્તવિક ઘટનાઓના નિરૂપણને લીધે મૃચ્છકટિક પ્રજ્ઞના સર્વ વર્ગમાં રોચક અને પ્રિય નિવડ્યુ છે. મૃચ્છકટિકની સર્વવ્યાપકતા માટે આ એક ઘણું મહત્વનું કારણ છે.

(૮) શૂદ્રકની પ્રાસાદિક શૈલીનો સંયોગ

શૂદ્રકની અપ્રતિમ નાટ્યકલા, વાસ્તવિક જીવનદર્શન અને ક્રાંતિકારી સાહિત્યિક દૃષ્ટિને એની પ્રાસાદિક કાવ્યશૈલીનો સુભગ સંયોગ સાંપડ્યો છે. શૂદ્રકનું કાવ્યતત્ત્વ કાલિદાસ કે ભવભૂતિ જેવું જાણી ક્ષમાનું ન હોવા છતાં નાટકને એનુરૂપ ભાવે અને ચિત્રો તે કુશળતાથી નિરૂપે છે. એની શૈલી નિર્વ્યાજ અને નિરાકબરી છે. લાંબા લાંબા સમાસો અને અપ્રચલિત શબ્દોનો એ કયાંય પણ ઉપયોગ કરતો નથી. એને જે કહેવું હોય તે પોતાનાં પાત્રો દ્વારા તે અત્યંત ઝાલુ અને મૃદુ ભાષામાં પ્રગટ કરે છે. વિદ્વાત કે અમસાધ્ય શબ્દયમ-રૂઢિઓ કે કઠિન પહેલીઓ નિરૂપવાનો એણે કયાંય પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી. એની ભાષા બને તેટલી સ્વાભાવિક અને રોજબરોજના જીવનમાં વપરાતી છે. આ માટે તે કેટલાક દૃષ્ટી શબ્દો અને ધાતુઓનો પ્રયોગ પણ સંસ્કૃતમાં કરતાં અચકાતો નથી. કાવ્ય એ તો સંસ્કૃત નાટકનું અનિવાર્ય અંગ છે પણ એ કાવ્યનો સમુચિત ઉપયોગ એની કલાદૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે. જો કે પાંચમા અંકમાં નિરૂપાયેલ દુર્દિનની વૃષ્ટિનું વર્ણન નાટકની ચતિને અવરુદ્ધ કરે છે. પણ એમાં મળતું કદપનાનું તત્ત્વ તથા અભિસારિકાના મનોભાવો સાથે મળતું એનું તાદાત્મ્ય એને રોચક બનાવે છે. વસન્તસેનાના આચારોનું વર્ણન પણ અનાટકીય હોવા છતાં તત્કાલીન સ્થિતિ ઉપર સાચો પ્રકાશ ફેંકે છે. એકંદરે શૂદ્રક કાવ્યનો સંતુલિત ઉપયોગ કરે છે અને નાટકમાં અત્યંત જરૂરી એવા ચટકાલા સંવાદો અને રસિક વાર્તાલાયો ચોજી પ્રેક્ષકનું મનોરંજન કરે છે. શૂદ્રકની આ પ્રાસાદિક શૈલી એના નાટકને સાચે જ રસપ્રદ બનાવવામાં ખૂબ ઉપકારક નિવડી છે.

આ રીતે મૃચ્છકટિકમાં પ્રાપ્ત થતી અનેક વિસિષ્ટતાઓ એની અન્નેકતા સિદ્ધ કરે છે.

૯ શૂદ્રકની નાટ્યકલા અને શૈલી

‘મૃચ્છકટિક’ને એક અગ્રેષ્ઠ પ્રકરણ તરીકે મૂલવવામાં આપણે શૂદ્રકની પ્રતિભા-સંપન્ન નાટ્યકલાનો કંઈક વિગતે પરિચય પ્રાપ્ત કર્યો છે. રાજા હોવા છતાં જો અનન્ય પ્રકારનું સામાજિક પ્રકરણ, તેમજ શક્યો તે જ એની કાળ પ્રતિભાનું દ્યોતક છે. ‘મૃચ્છકટિક’માં પ્રણય અને રાજકીય ખટપટના વિવિધ કથાનકો કલાત્મક રીતે ગૂંથી લેવામાં શૂદ્રકની નાટ્યકલા દષ્ટિગોચર થાય છે. રાજપરિવર્તકાર શર્વિણક જો રાજકીય ખટપટના કથાવસ્તુમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે, પૂરોક્ષ રીતે મુખ્ય કથાનક સાથે સંકળાયેલો છે જ. ‘મૃચ્છકટિક’ના સુખાન્ત ગોણું કથાનકને આભારી છે એમ ‘કઠીએ તો પણ તેમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. ‘મૃચ્છકટિક’માં નિરૂપાયેલો એક કે બીજો પ્રમંથ સુસંકલિત અને નિશ્ચિત ખ્યેય તરફ ગતિ કરતો છે. આના અનુસંધાનમાં અંલકારન્યાસ પ્રસંગ, પ્રવહણુવિપયર્થ, માટીની માલ્લીનો પ્રસંગ વગેરે નોંધપાત્ર છે. વસન્તસેનાએ ચારુદત્તને ત્યાં યાપણ મૂકેલા અલકારો દુરોગ્રામી અસરો ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રવહણુવિપયર્થ પ્રસંગ દ્વારા શૂદ્રકે વાસ્તવિક સંઘર્ષનું ખીજરોપણ કર્યું છે. માટીની, માલ્લીમાં મૂકાયેલ દાગીના અકસ્માત અકસ્માત સર્જે છે. ચારુદત્તનો એક વખતનો પગથપી કરનારો સંવાદક વસન્તસેનાથી ઉપકૃત થતાં ફરી એકવાર એની પ્રત્યેકવાસ્થામાં વસન્ત સેનાને જાનમાં લાવી ઉપકારનો ભાવ હળવો કરે છે. એક એક પ્રસંગમાં શૂદ્રકની ચોક્કસાઈ અને પ્રતીતિકર વસ્તુસંકલના ઢેખાય છે. પ્રવહણુવિપયર્થને પ્રતીતિ-જનક બનાવવા એણે સૂક્ષ્મ કાળજી લીધી છે. આમ ‘મૃચ્છકટિક’ની વસ્તુસંકલનામાં શૂદ્રકની નાટ્યકલા દષ્ટિગોચર થાય છે.

પાત્રાલેખનની કળામાં શૂદ્રકના ચાતુર્ય અને ભાવવેવિધ્યના આલેખનને પરિચય આપણે પ્રાપ્ત કર્યો છે. શૂદ્રકના સંવાદો તેની લાઘવ કથાના દ્યોતક છે. “પુષ્પેષુ ગ્યાસા નિશ્લિષ્યન્તે”, “અથ એવ તા મધુર્ઘ્વઃ હલ્યન્તે” “રન્નુમિચ્છામિ ન પુનઃ સેવિતુમ્”, “અપેષુ તદાગેષુ મહુતરમુદર્કં મવતિ” “સાહસે ધીઃ પ્રતિવસતિ” જેવાં ચટકીલા અને માર્મિક વિધાનો શૂદ્રકની લાઘવ કથાનો નિર્દેશ કરે છે. માર્મિક હાસ્ય નિબંધન કરતાં તો ક્યાંક પાત્રોના આતરિક વ્યક્તિત્વને પ્રગટ કરતા સંવાદો પ્રસન્નકર છે. ડો રાઈડર શૂદ્રકની નાટ્યકલાને અનલિ આપતાં લખે છે કે

“શૂદ્રક એકલામાં જ વિશ્વવ્યાપક તરત છે. શુક્રન્તલા હિન્દુ સ્ત્રી છે. માધવ હિન્દુ નાયક છે. પણ સંસ્થાનક, ઐત્રેય અને મદનિકા તો વિશ્વનાં નાગરિક અને સફરી છે. શૂદ્રકમાં ઊર્મિ કરતાં કાર્યનો વેગ વધારેલાજે છે. તેમાં પણ મૃચ્છકટિક

અને ઉત્તરરામચરિતનો સંબંધ મેકમેથ અને હેમ્લેટ જેવો છે. શ્દ્રકની રીલી પણ સીધી અને સાદી હિંદુમાં ન હોય તેવી છે. જ્યાં ખીજાં કવિઓ કાયા છે, ત્યાં શ્દ્રક સફળ નીવડ્યો છે. તેના જેવું પ્રસંગવૈવિધ્ય તથા તેના જેવો વિનોદ કશે જડતો નથી. હજવાથી છેક કરુણ કટાક્ષથી માંડીને દુઃખદ સુધી શૈક્ષણિક અને રાજી આખી વાર્તા ચાલે છે. અડી ક્લિસ્ટ્રી છે, દુઃખ છે, પ્રકૃતિવલ્લભ અને વેરભાવ છે. શ્દ્રકનો વિનોદ અમેરિકાની રીલીનો ખ્યાલ આપે છે.”

શ્દ્રકની રીલી પ્રાસાદિક અને રાચક છે. એની ભાષામાં લાંબાલાંબા સમાસો અપ્રચલિત શબ્દરચનાઓ કે કૃત્રિમતા નથી. એની ભાષા અને રીલી નાટ્યતત્વને અનુકૂળ છે. તેણે વારંવાર તળપદી લોકબોલીઓનો પણ એના સંવાદોમાં આશ્રય લીધો છે. ‘મૃત્તિકાટિક’માં આવતું ‘પ્રાકૃત ભાષાનું’ વૈવિધ્ય એ રીતે નોંધપાત્ર છે. આમ સમાજમાં પ્રચલિત શબ્દપ્રયોગો અને શબ્દસમૂહોને એણે ઠાઈ પણ પ્રકારના સંક્રાંતિ વિના નાટકમાં સ્થાન આપ્યું છે.

શ્દ્રકમાં કાવ્યતત્વની પણ ઉણપ નથી. એના કાવ્યમાં કલ્પનાવૈવિધ્ય અને કાવ્યસૌંદર્યની તાજગી છે. એકંદરે રૂપકમાં એણે કાવ્યતત્વનો સંતુલિત અને નાટ્યતત્વને ઉપકારક ધાય તે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો છે. કાલિદાસની જેમ જ શ્દ્રક પણ ગદ્યન માનવભાવો અને લગ્નધર્મોને વાચા અર્પતા કાવ્યનો આશ્રય લે છે. મરીખાઈનાં અનિષ્ટો અને જગતની સ્વાર્થી મનોવૃત્તિથી ખિન્ન થયેલા ચારુદત્તનો મનોભાવ પ્રથમ અંકના સત્ત્વ ન મે વિમલનારા.....(૧.૨૩) દાદિવાણુવ્યસ્ય...(૧.૩૬) વગેરે શ્લોકોમાં અત્યંત ઋણતાપૂર્વક આલેખાયો છે. પ્રથમ અંકમાં કાવ્યો સ્નાતિ વિચરણો શ્લોકમાં વેશ્યાના વ્યવસાયની વિવરણા અત્યંત મર્મરૂપથી સંબોધમાં આલેખાઈ છે.

શ્દ્રકમાં કલ્પનાવૈવિધ્ય છે. પાંચમા અંકમાં આવતું ‘દુહિનનું’ વર્ણન લાંબું અને નાટકના કાર્યવેત્રને અવરોધતું હોવા છતાં અત્યંત આહલાદક છે. પ્રમત્ત દૃષ્ટિ સમયે જગતની સ્થિતિનું આલેક્ટ્રિક અને તાદૃશ વર્ણન કરતા એના શ્લોકો નિપન્દી-કૃત :... (૫.૨૪) ખૂબ જ રાચક છે. વાદળોથી અધકારમય બનેલા આકાશને આપ-વમાં આવેલી ધૃતરાષ્ટ્રના મુખની ઉપમા, ગરજાર કરતા મોરને આપવામાં આવેલું ‘ફુર્યોવનનું’ રૂપક, રાત્રી થઈ ગયેલા શરેરાષ્ટ્રને માટે દૂતમાં લાંબી ગયેલા પુરિલિરનું સાગ્ય અને ઠંડોને માટે આપવામાં આવેલી પાંડવોની ઉપમા અત્યંત દૃઢ છે. આકાશમાંથી મૂઠળધાર વરસતા વરસાદને અને ચોમાસામાં ફૂદી નીકળતાં દેહકાં વગેરેનાં પ્રતિબો દ્વારા કવિએ સમગ્ર વર્ણનને ખૂબજ રાચક અને દૃઢ બનાવ્યું

છે. નવમા અકમા ખ્યાયિલિયને આપવામા આવેલું 'સમુદ્રનું' રૂપક આકર્ષક હોવાની સાથેસાથે ભયનું પણ સજ્જન કરે છે.

'મુદ્રાંકિક'મા આવતું અલકારવૈવિધ્ય અને છદોવૈવિધ્ય પણ મહાકવિ શદ્રકની કાવ્યપ્રતિભા, ભાષાપ્રભુત્વ અને વિદ્વત્તાને વ્યક્ત કરે છે. કાળજયેગ અલકારને માટે શદ્રકે પ્રયોજેલી ઉપદેશ "લિપ્તીય તમોઽદ્ધાનિ વર્ષતીવાન્નન નમ સંસ્કૃત સાહિત્યમા પ્રુન જ પ્રચલિત બની છે આ ઉપરાંત એણે આપેલાં વિવિધ ઉપમાઓમા એનો વ્યાપક અવલોકન અને નિરીક્ષણ શક્તિનો નિર્દેશ કરવાની સાથે જૂદા જૂદા શાસ્ત્રો અને પુરાણોના એ યાનનું પણ પ્રગટ થાય છે, ભાવાનુસારી શદોની ખસ દગીમા એની ઔચિત્યદષ્ટિ દેખાય છે.

શદ્રકની સિદ્ધિઓના અનુસંધાનમા એની કેટલીક મર્યાદાઓની નોંધ પણ મેંત્રી ધટે. શદ્રકે સામાન્યનથી નાટકનો કાર્યવૈગર્હે સાપ્તે હોવા છતાં તે પણ અન્ય કવિઓની જેમ પોતાનું યાન દર્શાવવા ચેકાઈ જાય છે. એથી અંકમા આવતું વસન્તસેનાના આગારોનું લાણુ વચક વર્ણન નાટકને કાઈ રીતે ઉપકારક નથી અનન્ત તત્કાલીન સમાજનો ખ્યાલ મેળવવામા તે ઉપયોગી થાય છે પાંચમા અકમા આવતું 'દુર્દિન્યું' વર્ણન પણ કાવ્યવેગને અવરોધે છે. એના વર્ણનોમા ઘણા વિચારો વારંવાર પુનરુક્ત થાય છે. પાત્રાલેખનમા પણ એની કેટલાંક મર્યાદાઓ આપણે જોઈ છે. ચારુદત્તને સર્વાંગ સપૂજ્ય અને મહાન દર્શાવવામા એણે કેટલુંક અતિશયોક્તિપૂર્ણ આલેખન કર્યું છે, આમ છતાં તે ક્ષમ્ય કરતા પ્રશસનીય વધારે છે.

૧૦ મુંઝવણકટિકની પાત્રસૃષ્ટિ

(૧) ચારુદત્ત : જીવનસંઘર્ષમાં જિંદગીમાં ધાંતી

દોનાનાં કલ્પવૃક્ષઃ સ્વયંગુણપલ્લવતઃ સર્જનનાં કુટુંબી
આદર્શઃ શિક્ષિતાનાં મુચરિતનિકપઃ ધીલવેલાં સમુદ્રઃ ।

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રે પુરુષગુણનિષિદ્ધિનો દોર સ્વર્ણો

દોષઃ સ્તોત્રઃ સ જીવસચિદ્રગુણતયા સોમ્યવસન્તીય ચામ્યે ॥-૧.૪૮

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રે નાટકમાં નાયકને ધણું જ મહત્વ આપ્યું છે. નાટ્ય-
શાસ્ત્રીઓએ નાટકમાં નાયકને સર્વગુણસંપન્ન બનાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો છે.
પરિણામે નાટકકારણે બધું ધ્યાન નાટકમાં નાયક ઉપર જ કેન્દ્રિત થતું રહ્યું છે.
નાટકમાં નાયકનો વિશિષ્ટ સ્થાનને કારણે નર્તયશાસ્ત્રીઓએ નાયકના વ્યક્તિગત
અને એના પ્રકારો વિશે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ચર્ચા કરી છે અને નાટકનો જુદા
જુદા પ્રકારો દર્શાવ્યા છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર શ્રેણી પ્રમાણે ચાર પ્રકારના નાયકો
આપે છે. ધીરોદાત્ત, ધીરસંવિત, ધીરપ્રધાન્ત અને ધીરવીર. ‘મુંઝવણકટિક’ના
પ્રધાન નાયક ચારુદત્ત ધીરપ્રધાન્ત પ્રકારનો નેતા છે. મહાકવિ શક્રે ચારુદત્તને
એક મહાન સાત્ત્વિક ધીરપુરુષ તરીકે ઉપસાવવાનો સત્તાન પ્રયત્ન કર્યો છે.

પ્રકરણનાં લક્ષણોની અપેક્ષા પ્રમાણે ચારુદત્ત જન્મે જાદાજી અને કમે વેપારી
છે. એક સમયનો આ અત્યંત સમૃદ્ધ સમજન પોતાની અપ્રતીમ દાનવીરતાથી
ક્ષીણુત્તમ થતાં દરિદ્રતાની અત્યંત દારુણ અવસ્થામાં આવી ગયો છે. સમૃદ્ધિની
છોળામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરનાર આ નાયકનો જીવનસંઘર્ષ એની ઉદાત્ત
જિંદગીની પરીચય કરાવે છે. જુદાં જુદાં પાત્રો સાથેના પ્રસંગ અને વ્યવહાર
દ્વારા મહાકવિ શક્રે ચારુદત્તના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ અંગોને પ્રગટ કર્યા છે.

ચારુદત્તના આંતરિક વ્યક્તિત્વ અને એની સાત્ત્વિકતાને પ્રગટ કરવાનો શક્રે
જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે જેટલો એના શારીરિક સૌંદર્યને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો નથી. આમ છતાં કેટલાક ઉલ્લેખો દ્વારા એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સર્વવ્યાપકતા
માટે આ એક ધણું મહત્ત્વનું કારણ છે. ચારુદત્ત મોડક વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર એક
મુંદર સદૃશકર્મ છે. નવમા અંકમાં ન્યાયધીશ ચારુદત્તનું વર્ણન કરતાં કહે છે.
પોતોદ્યંત કુલમગજ્જિવિચાત્તજેન્નૈતદિ મામનમકારણદૂરગનામ્ ।

ચારુદત્તના શારીરિક વ્યક્તિત્વ અંગેનો આ નોંધકદે ઉલ્લેખ પણ એટલું નો
સ્પષ્ટ કરે જ છે કે ચારુદત્ત એક ‘મુંદર મુરક છે.’ ‘માકુટિઃ ગુગ્ગુલુ કપરતિ’ એ

ન્યાયે એના ગુણ ઉપર સાત્ત્વિકતાની એક આલુણ્દમથી આભા વિદ્યસે છે. ચારુદત્તના મોઢક અને સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વ ઉપર વારી જતા આર્થિક પશુ બોલી બેઠે છે, 'ન કેવલ શ્રુતિમળીયો દહિરમળીયોડપિ' ઉપરોક્ત બન્ને ઉલ્લેખો ચારુદત્તના શારીરિક સૌંદર્ય અને સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વને કલાત્મક રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. ચારુદત્ત ધીરમ ભીર અને વિચારપ્રોઢ હોવા છતાં એનો યૌવનરસ ક્ષીણ થયો નથી સંગીત જેવી લલિત કલાઓમાં એનો જીડો રસ એની ઉત્કટ રસપ્રીતિ પ્રગટ કરે છે. ચારુદત્તનો મિત્ર જૂજીદદ્દ એને માટે ભતિકુસુમથી સુવાસિત ઉપરણો ભેટ તરીકે મોકલે છે તે ચારુદત્તનો સુગ્રંથિત દ્રવ્યોનો શોખ વ્યક્ત કરે છે આ ઉપરણાને લઈ વસન્તસેના આવી જ બોલી બેઠે છે "મનુદાસીનમસ્ય યૌવન પ્રતિ માસતે". ક્ષીણ વૈભવે પણ ચારુદત્તનો યૌવનરસ જીલ્લો થયો નથી

આમ ચારુદત્ત એક સુદર યુવાન છે પણ મહાકવિ શરૂકે તો ચારુદત્તનું એક મહામના પુરુષ તરીકે આલેખન કરવામાં જ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. ચારુદત્તનો મહાન ગુણ જે પ્રથમ પહે જ આપણને દષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે તે એનું અપ્રતીમ બૌદ્ધિક એની આ ભવ્ય ઉદારતાને કારણે જ, એ પોતાની સર્વ સમૃદ્ધિ ગુમાવી બેઠો છે માથાકોની માથના પૂર્ણ કરતા નષ્ટ થયેલો એનો આ વૈભવ પણ પ્રશ્ન સનીય બન્યો છે પ્રથમ અકમા એના આ પરમોદાયને પ્રગટ કરતા વિટ કહે છે

સોડસ્મદ્વિધાના પ્રણવૈ કુચીકૃતો ન તેવ કશિદિમર્વૈર્વિમાનિત ।

નિદાયકાલેષ્વિવ સોદકો હ્રદો વૃણાં સ તુળામરનીય શુષ્કવાન ॥-૧૪૬

જન્મતા કલ્યાણ માટે ક્ષીણુલેજ થયેલ ચદમાની જેમ એની આ દીનતા પણ ગૌરવાન્વિત બની છે પણ ચારુદત્ત એનાથી સુખી નથી દારિદ્ર્યના અનેક દોષોથી પીડાતો ચારુદત્ત જન્મતાની ક્ષુદ્રતા અને સ્વાર્થપરાયણતાથી ચમકી ગયો છે નિર્ધન અવસ્થામાં આવી પોતે ચારુદત્ત હવે કોઈને ઉપકૃત કરી શકતો નથી એને ઘેર પુણ્ય કાર્યોની ખોટ પડી છે, ચારુદત્તનો સર્વપ્રથમ પરિચય આપણને દારિદ્ર્યના દોષમાં સપડાયેલા આ સંબંધન તરીકેનો થાય છે હવે પોતે બલિ આપવાને પણ અશક્ત બન્યો છે અને અતિથિઓ પાત્ર પોતાના ઘરનો નિરાશ વદને ત્યાગ કરે છે તે હામિત આ ઉગરચિત સંબંધનના હૃદયને અકળાતી મૂકે છે. વૈભવ નાશ પામ્યો છે એનું એને કોઈ અંગ દુઃખ નથી સુખનું ખતા આરાવાળા ભાગ્યશાળી એને અતરની શ્રદ્ધા છે પણ એ દુઃખ તથા દારિદ્ર્યના માઠા પરિણામો તેમજ જન્મતાની સ્વાર્થપરાયણતાથી તે ભારે વ્યથિત બન્યો છે ચારુદત્તની આ મહાનુભાવતા આ સ્તોકમાં કવિએ અત્યંત નામુતાથી પ્રગટ કરી છે

સત્ય મ મે વિમલનાશઙ્કતાસ્તિ ચિન્તા માગ્યક્રમેણ હિ, જ્ઞાનિ મુવન્તિ યાન્તિ ।
 ઇતત્તુ મા દહતિ નષ્ટવનાશ્યસ્ય, યત્સૌહાર્દદાપિ જ્ઞાતાઃ શિથિલોમુવન્તિ ॥

ગરીબાઈના કારણે એના કુટકેટલા મહાન ડુંગ્રો ઉપર અંકુશ આવ્યો છે. એનું મનસ્વી અને ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વ ભૂલાયું છે, પરાપકાર કરવાની અભિલાષાઓ નષ્ટ થઈ છે, ધર્મકાર્ય સંપ્રસિદ્ધ થઈ છે, કૃતચેતા અને કદરહાની બતાવવાના પ્રસંગોએ તેને લાચાર બનવું પડ્યું છે અને સૌથી વિશેષ તો જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલ નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની ધન્ય પછે પછુ પોતાની નિર્ધનાવસ્થાને કારણે હતોત્સાહ બનવું પડ્યું છે. વસન્તસેના પોતાને આહો છે એ બહુવા જતાં તે અતિ આનંદ અનુભવી શકતો નથી.

યયા મે જનિતઃ કામઃ સ્ત્રીણે વિમલચિન્તરે ।

કોષઃ કુપુલ્યસ્યેવ સ્વભાગેષ્વિવ સીદતિ ॥

આમ અકિંચનાવસ્થાએ ચારુદતના જીવનરસને ઠીક ઠીક હણી નાખ્યો છે. મુશ્કેલકર્મો સામાજિક પ્રશ્નની એક મહાન વિષમતા ગરીબાઈને પ્રગટ કરવા માટે કવિએ ચારુદતને પસંદ કર્યો છે. ચારુદત દારિદ્ર્ય અવસ્થાની કારુણ્યમૂર્તિ છે. મુશ્કેલકર્મો જુદે જુદે સ્થળે ચારુદતને નિર્ધનાવસ્થાની વિષમતા નિરૂપતો કવિએ નિરૂપ્યો છે. જીવનમાં એને માથે આવેલા મહાન અપવાદના મૂળમાં પછુ આ ગરીબાઈ જ છે. ચારુદત ધીર અને પ્રશાંત છે. ગરીબાઈના દોષોથી તે સજાન છે અને આથી જ વારંવાર તે એના વિચારે હતોત્સાહ બને છે. રાંકનીયા હિ લોકેડસ્મિન્નિપ્રતાપા દરિદ્રતા એ વિચારસરણી એને પ્રત્યેક પ્રસંગે લાચાર અને અસહાય બનાવે છે. દરિદ્રતાએ ચારુદતને તત્ત્વજ્ઞાની બનાવ્યો છે.

એના વ્યક્તિત્વનું પૃથક્કરણ કરતા એના વ્યક્તિત્વનો પિંડ બે ચારિત્રગત વિશેષતાઓથી બંધાયો લાગે છે. એક એના સ્વભાવની સૂકુમારતા અને સાત્વિકતા અને બીજી જલ સંકલ્પનો અભાવ. સમષ્ટિના એકએક વ્યક્તિ તરફ તે સમભાવ અને સહૃદયતા અનુભવે છે. એનું ઔદાર્ય એટલું તો ઉત્કૃષ્ટ છે કે પોતાના ઘેરથી ચોર પછુ નિરાશ પાછો ભય તો એ એને ગમતું નથી. ખાતર પાડીને ચોર કંઈ લીધા વિના ગયો છે એમ માનતો ચારુદત એની દયા ખાય છે અને મોટા વેપારીના છેકરાને ઘેર પ્રવેશીને પછુ મેં કંઈ મેળવ્યું નહિ એવા વિચાર વ્યથા બનતા ચોર તરફ તે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે. ચોરને પોતાને ઘેરથી ખરે-ખર દાખડો મળ્યો છે તે બહુ તો પોતે તો આનંદ અનુભવે છે. પછુ સાથે સાથે ન્યાસનું પોતે રક્ષણ ન કરી શક્યો તે વિચારે ભારે વ્યથા અનુભવે છે. ધૂતાએ

આપેલી બહુમત્યા રેનાવલી તે વિના સંકાયે વસન્તસેનાને મોકલે છે. વસન્ત-
સેનાના પુત્રોમોડકે હાથેના મારી જોઈ સાધુને જ્યાંવનાર કહ્યું પૂરકને કંદરદાની
રૂપે મિત્ર પાસેથી ભેટ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલા ભતિકુસુમથી સ્વાસિત, ઉપરજો ભેટ
આપી દે છે. જાતમાં આકસ્મિક રીતે આવી ચઢેલા આર્યકને તે વિના સંકાયે
અભયદાન આપે છે અને એને જ્યાંવવા માટે જ ન્યાયાલયમાં પહોં ખેંચેનીભરી
ચૂંકાઈ સેવે છે. પોતાનું ભારે અહિત કરનાર સકારને પણ અતે ક્ષમા આપી
તે પોતાના સ્વભાવનું પરમોદય પ્રગટ કરે છે. એના સ્વભાવની આ સૌરભ
સમય ઉજ્જવિની નગરીના ખૂણે ખૂણે પ્રસરી છે. ચારુદત્તના નગરમાંના નૈતિક
પ્રભાવને પ્રગટ કરતા એ ત્રણ પ્રસંગો થકે ભારે કલાત્મકરૂપે નિરૂપા છે. રદ-
નિકાના અપમાનથી ગુસ્સે થયેલા મૈત્રેય પાસેથી વિટ ન્યારે બાણ છે કે તે ચારુ-
દત્તની દાસી છે ત્યારે તે ભારે હીણપત્ત અનુભવે છે અને ચારુદત્તને એ વાત ન
કહેવા વિનવે છે. ચારુદત્તને પ્રશ્ન સતી એણે જ ઉદ્ગિત્યો કરી છે, “શીનાનાં કલ્પવૃક્ષઃ....
વચેરે ચારુદત્તનો નૈતિક પ્રભાવ નગરમાં ફેલાયેલો વ્યાપક હતો તે સિદ્ધ કરે છે.
ચારુદત્તને ત્યાંથી છટો થયેલા સવાહક પોતાના સ્વામીના ગુણોને હજુ જુઓ
નથી અને પોતાની સ્વામીને નામે વસન્તસેના તરફથી રક્ષણ મળ્યું છે તે ભણી
હારે કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે. ચારુદત્તની સબળતા વિશે આર્યકે સાંભળ્યું છે
અને તેથી જ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક એની સમજ જઈ પડ્યો છે. રસ્તામાં ચારુદત્તની
માઠીને શક્તી વખતે બનેલા કણાટ કણકે પ્રસંગ પહેલાં સિપાઈઓના સંવાદમાં
ચારુદત્તની નૈતિક અસર દેખાય છે. ન્યારે વીરક ચંદનકને પૂછે છે કે “કાણે આર્ય
ચારુદત્ત દે, ત્યારે ચંદનકે આપેલા જવાબ ચારુદત્તની અપ્રતીમ સોહાગ્રિયતાને
નિદેશ કરે છે. ચંદનક કહે છે-

“ક્ષત્તે ગુનારવિદે શીલમુગાલકે બનો ન જાનોતિ ।

“આવન્નદુઃસમોક્ષે ચતુઃસાગરસારં રત્નમ્ ॥”

ચારુદત્તનાં હીણ અને ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ ન્યાયાધીશ જેવા તટસ્થ અને
ગંભીર વ્યક્તિના માનસ ઉપર પણ અકિત છે. ન્યાયાધીશ ચારુદત્ત પ્રત્યે વિશિષ્ટ
પ્રકારનો આદર અને માન રાખે છે. એને ખેસવા જિયું આસન આપે છે. એની
તરફ અપાર સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે અને ન્યારે પોતે જ્યાં પ્રમાણે આવગ
સાચાર બને છે ત્યારે પણ એ ચારુદત્તને શિક્ષા કરમાવતાં ભારે વ્યથા અનુભવે
છે. ચારુદત્તની અહિંસક રીત પણ અત્યંત પ્રશંસનીય છે. ચારુદત્તનું અતઃકરણ
એટલું ડાંબળ અને શુક્રમાર છે કે તે ખીલેલી સંતાને પુછ્યને માટે એવંતે નથી.

‘યોઽહ સ્તાં કુસુમિતામપિ પુનરેતો-

રાઘવ્ય નૈવ કુસુમાવત્ય કરોમિ ।’

આવા આશુએ આશુ અહિંસક સંજ્ઞાનને માથે આવેલા પ્રિયતમાના ખૂનનો આરોપ એને જીવનની વિજ્ઞાનાનો ભોગ બનાવે છે, પણ અપાર સહિષ્ણુતાથી એ એનો સામનો કરે છે. વધસ્થાનની શિક્ષા સમયે પણ એનું ચિંતિત અપકાર્તિના વિચારે વ્યાકુળ બને છે. રંજ એને ઝેર્યુનો નથી, અપકાર્તિનો છે. તે કહે છે-

‘ન મીતો મરણાદરિમ કેવલં દૂષિતં યથા: ।

વિદ્યદસ્ય દિ મે મૃણુ પુત્રજન્મલમો મયેત્ ॥”

ચારુદતના સમગ્ર વર્તનમાં એની આ યશોધરા સ્થળે સ્થળે દષ્ટિગ્રાસ્ત થાય છે દરિદ્રાવસ્થાને કાશ્વે એની સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને જે ધક્કો પહોંચે છે તેનાથી પણ તે ભારે વ્યથિત થયો એનું કારણ તેની યશોધરામાં રહેલું છે.

ચારુદત ગણિકા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો છે પણ એનો પ્રેમ વાસનામૂલક કે ઇન્દ્રિયાકર્ષણજન્ય નથી. શુણ્યાતુરક્તા વસન્તસેનાને તે એના પ્રેમના પ્રતિભાવ રૂપે જ ચાહે છે. ન્યાયાલયમાં ગણિકા સાથેના પ્રેમનો એકરાર કરતા તે ભારે લજ્જા અનુભવે છે. પ્રથમ અંકમાં વસન્તસેનાને સર્વપ્રથમ જ્યારે તે જુએ છે ત્યારે તેને તે “વાદળછાથી અંદરેખા સમી” લાગે છે પણ થોડી વારમાં જ તે ક્યયવા ન યુક્ત વરકલ્પદર્શનમ્” કહી પોતાની સદાચારશીલતાનો પરિચય કરાવે છે. આમ ચારુદત એક અત્યંત શીલવાનું પુરુષ છે. તે પ્રેમાળ પતિ છે, વત્સલ પિતા છે અને અહોભાવભર્યો મિત્ર છે. પ્રેમથી તરફનો એનો મિત્રભાવ અને રહનિકા તથા પોતાના ચેટ તરફનો એનો સ્વક્રોધાભાવ એને એક ઉમ્મદા સ્વામી તરીકે નિરૂપે છે. સંગીત સાંભળાને મોડો આવેલો ચારુદત પણ ધોવા રહનિકાને ઉઠાડવાની ચોખ્ખી ના પાડે છે જે ચાકરો તરફની એનો મમતાને પ્રગટ કરે છે. એની આ સ્વામીનિહાયા એના નોકરો પણ એના તરફ ભારે વફાદારી અનુભવે છે. ચારુદતની સત્યપ્રિયતા પણ આપણને એના વર્તનમાં દષ્ટિગ્રાસ્ત થાય છે. ન્યાયાલયમાં વસન્તસેનાની માતાનો એને જવાવવાનો પ્રયત્ન હોવા છતાં એ સ્પષ્ટપણે સ્પષ્ટ કરે છે કે એ યશોધરા વસન્તસેનાની જ છે. આમ ચારુદત પડરણનો જતાં તે ન્યાયાધીશથી છુપાવે છે. એનું કારણ માત્ર આપકને અભયદાન આપેલું છે તે છે. એને માટે તે પોતાના જીવનું જોખમ વહેરે છે એટલે એની આ મહાનુભાવતા અનેકગણી વધી જાય છે.

એક ધર્મપરાયણ વ્યક્તિ તરીકે પણ ચારુદત્તનું વ્યક્તિત્વ પ્રશંસનીય છે. ઇશ્વર અને દેવતાઓમા એને અત્યુત શ્રદ્ધા છે. દરિદ્ર અવસ્થામા પણ તેના દૈનિક ધાર્મિક કાર્યોમા ઝોટ આવી નથી. ધર્મની શ્રદ્ધામા તે કદી પણ શિથિલતા દર્શાવતો નથી. ઇશ્વરની કડુણા અને દયામા એને અપાર શ્રદ્ધા છે. ધાર્મિક પુરુષ તરીકે એનું ચિત્ત પણ અત્યંત સવેદનશીલ અને ભ્રમિશીલ બન્યું છે. ન્યાયાલયમા જતા જતા તે દુર્નિર્મિતોષી વ્યક્તિ થઈ જાય છે. પણ સાથે સાથે ઇશ્વર ઉપરની એનો શ્રદ્ધા એને હિંમત અને આત્મમગ્ન આપે છે. દૈવ કે નિયતિમા એને અપાર શ્રદ્ધા છે. નિયતિના બળને તે કોઈ પણ જાતના પ્રયત્ન વિના સ્વીકારે છે. આમ ચારુદત્ત એક ઉદાર અને આધ્યાત્મિક સાધુ પુરુષ છે. એના શુભોને કારણે જ વસન્તસેના એના ઉપર અનુરક્ત છે. પોતાના શુભોને કારણે ઉજ્જવિનોમા એકએક નરનારીના હૃદયમા તેણે અનન્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચારુદત્તને જ્યારે વધસ્થળ ઉપર લઈ જવામા આવે છે ત્યારે નાગરિક ઓઓની આખોના આસુ ભ્રમી રેતીને પણ સમાવી દે છે. કડણ કાળજીના ચાકાળા પણ ચારુદત્ત તરફ ભારે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે, જે એની સત્વનિહાતુ નિર્દશન કરાવે છે.

આગળ નોંધ્યું છે તેમ કવિએ ચારુદત્તના આતરિક વ્યક્તિત્વ અને એની સાત્વિકતાનાં વિવિધ અંગોને પ્રગટ કરવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ આમ કરતા કેટલીકવાર તેમા અતિથયતા આવી ગઈ છે. ચોરને માટે પણ દયા ખાતા ચારુદત્તની સાત્વિકતા આપણને સ્વાભાવિક લાગતી નથી. એ જ રીતે ચારુદત્તનો નૈતિક પ્રભાવ પ્રગટ કરાવવા માટે ન્યાયાધીશ પામે કરાવેલું પક્ષપાતભર્યું વલણ પણ અશિષ્ટનો ભંગ કરાવનારું બન્યું છે. આ ઉપરાંત ચારુદત્તને હારિદ્રચના દોષોથી એટલો બધો અભિભૂત થઈ ગયેનો બતાવ્યો છે કે ધણીવાર આપણને ચારુદત્ત સાત્વિકતાનું પૂર્તણું લાગે છે. ધ્યેયસિદ્ધિ માટે એક મહાન નાયકને જાન તે રીતે એ ઝંખૂંચો નથી કે તેણે કોઈ પરાક્રમ બતાવ્યું નથી. પરિણામે કેટલાક વિદ્વાનોએ એની ટીકા કરી છે કે નાટકકારે ચારુદત્તના રૂપમા એક સત્વકીન નાયકનું સર્જન કર્યું છે જે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને પોતાને અનુકૂળ બનાવવા પ્રકૃતિથી અસમર્થ છે. તે વારેવારે ગરીબાઈના દોષથી આક્રાન્ત બને છે અને પોતાની વ્યથા પ્રગટ કરવા લાગી જાય છે, કેવળ લાગણીઓમા સરી પડે છે અને કારણે જ એને દરિદ્રતાનો હર્ષનિક (philosopher of poverty) એવું બિરુદ પ્રાપ્ત થયું છે. નાટ્યશાસ્ત્રીઓએ ધીર પ્રશાન્ત નાયક માટે જે લક્ષણો આપ્યા છે તે દૃષ્ટિએ એઈએ તો ચારુદત્તના આ પુરુષાર્થની પરાજયબતા

આપણને ખટકતી નથી. પણ ચારુદત્તને કેવળ દેવવાદ આપણને જરૂર થોડો ખટકે છે. ઉપરોક્ત માનસિક દુર્બળતાને બાદ કરીએ તો ચારુદત્તનું ચરિત્ર અત્યંત મોહક, આકર્ષક અને સર્વહ્રદય-આહ્વાદકારી બન્યું છે. ‘મૃગછટિક’માં આદ્યન્ત વિલસતું એવું સાત્ત્વિક વ્યક્તિત્વ એને જીવનસંગ્રામમાં સાત્ત્વિક બળે ઝનુમતા ઝીંદાદિશ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે ■

(૨) વસન્તસેના : કુલવધૂપદની મૂર્તિમંત જિગીષા

“અવદ્યા ઈરિયા પ્રવહનમનદ્રસ્ય નલિતં ।

કુલ્લોળા શોકો મદનવરણસ્ય કુસુમમ્ ॥”

‘મૃગછટિક’ની મુખ્ય નાયિકા વસન્તસેના જન્મે વેશ્યા છે. પણ એવું વ્યક્તિત્વ કોઈપણ કુલવધૂ એવું છે. એના શારીરિક સૌન્દર્યનો સર્વપ્રથમ પરિચય પ્રસ્તાવનામાં અત્યંત લાઘવથી કરાવામાં આવ્યો છે. ગુણાનુક્તા ગણિકા ત્વસ્ય યત્તશોભેઽવસતસેના પંક્તિ વસન્તસેનાના આંતરિક અને બહિરંગ વ્યક્તિત્વનો સુષુ પરિચય કરાવે છે. વસન્તસેનાનું સૌન્દર્ય વસન્તની આહ્વાદક શોભા સમું છે અને એની ગ્રુણાનુરક્તિ તથા ગ્રુણમાહિતા એના નિર્મળ હૃદયનો પરિચય કરાવે છે. એવું સૌન્દર્ય અપ્રતીમ છે. ઉપર નોંધ્યું છે તેમ એ કમળ વિનાની લક્ષ્મી છે, કામદેવનું સકુમાર પ્રદરણ છે, કામટક્તિનું મોહક પ્રસૂત છે. ચારુદત્તના ધરમા વસ્ત્રમાં અવગુંઠિત તેને ચારુદત્ત ‘છાદિતા શરદમેજ વન્દત્તેવ દરવતે’ કહે છે. આમ વસન્તસેના ચંદ્રકલા જેવી મોહક અને આકર્ષક છે. પ્રથમ અંકમાં વસન્તસેનાની પાછળ પડેલા ચકાર, વિટ અને ચેટની ઉક્તિઓમાં વ્યક્ત થતા પ્રતિભાવોમાંથી પણ જણાય છે કે વસન્તસેના એક અત્યંત સુંદર અને લાવણ્યમયી યુવતી છે. એના અંગે કદલીદળ જેવા સુંદર છે. વસન્તસેનાનું આ મોહક વ્યક્તિત્વ જ ચકારને એને માટે લંપટ અને લાલાયિત બનાવે છે.

વસન્તસેનાના આતરિક વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરવા પ્રયત્ન કરીએ તો એની સર્વપ્રથમ વિશેષતા જે નજરે પડે છે તે એની વેશ્યાવાસની ઉપરતિ અને કુલવધૂપદની પ્રાપ્તિની મહેઝા. કામદેવાવતનના ઉદ્યાનમાં પ્રથમ નજરે જ ચારુદત્ત ઉપર વારી તપેલી વસન્તસેના એની કુલવધૂ બનવા માગે છે. કુલવધૂપદ માટે એવું અંતઃકરણ અદોઆવથી બરેણું છે. ‘એ માટે સર્વપ્રથમ તો એ પોતાના વ્યવસાયમાંથી કોઈપણ રીતે મુક્ત થવા માગે છે. એવું એકેએક આચરણ વેશ્યાવાસનું વિશેષી છે. ત્રીજાઈ જેવી જ સમાજની એક બીજી વિષમતા વેશ્યાવ્યવસાયની અસહાયતા દર્શાવતા દિવિએ વસન્તસેનાની પસંદગી કરી છે. વસન્તસેના

વેશ્યાવાસની વિષમતાનું મૂર્તિમંત્ર પ્રતીક છે. મુચ્છકટિકના પ્રથમ અંકમા જ
કવિએ વેશ્યાવાસની સાચારી અને મર્યાદાને વિષ્ણુ શબ્દોમાં બહુ સુંદર રીતે
વ્યક્ત કરી આપી છે. વેશ્યાને પોતાની પસંદગી જેવું કંઈ હોઈ શકે જ નહિ,
એ તો માત્ર પૈસાની ફાસ છે. વેશ્યાના વ્યવસાયની આ મહાન મર્યાદા વિની
આ પ કિતમાં કરુણતાથી રજૂ થઈ છે.

“યદસિ હિ જનશર્મ્ય ણ્યમૂર્તિ ધૃતી
સમસુરચર મદ્રે સુમિય ચાપ્રિય વા”

વેશ્યા તો બહાર જીવનના આધેયસ્થાન સમુ પાત્ર છે અને તેથી એણે
કોઈ વ્યક્તિ તરફ આદર કે પિય્કાર રાખવો ન પડે. વિટ કહે છે,

“ઈ વાપીય લલેવ નૌરિવ જનઃ વેશ્યાડસિ સર્વ મચ્” ।

આ પ કિતનો વેશ્યા શબ્દ અત્યંત સાર્થક છે અને વસન્તસેનાના જીવનની
એક ઘેરી વિષમતાને ભારે અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. વેશ્યાવાસની આ અંક
જાવનારી સ્થિતિથી વસન્તસેના મુક્ત થવા ઇચ્છે છે. આ વ્યવસાય તરફનો એના
અર્થાગ્રેમો સ્થળે સ્થળે વ્યક્ત થયો છે એમાં પણ ચારુદત્ત તરફ એના નિર્ભર-
ગ્રેમે એને બળ આપ્યું છે. વસન્તસેના ચારુદત્તને માત્ર એના ગુણોને કારણે જ
ચાહે છે. ગુણ જ પ્રેમનું કારણ હોઈ શકે, તુલાકાર નહિ એમ એ અ તરથી
માને છે. પ્રથમ અંકમા જ તે વિટ અને શકારને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે કે,

“ગુણઃ જલ્લનુરાગસ્ય કારણં ન પુનર્વિલાસકાર ।”

વસન્તસેનાના આ શબ્દો એની ઉદાર પ્રજ્વલતાવનાના દ્યોતક છે. શ્રી
અને સત્તાને બળે પોતાને આત્મસાત્ કરવા મથતા શકાર તરફ એને જાડો
પિય્કાર છે. પ્રથમ અંકમા શકાર બ્યારે એના પ્રેમની માગણી કરે છે ત્યારે તે
દુર્ત જ બવાબ વાળે છે, “જ્ઞાન્ત જ્ઞાન્તમ્ । અપેહિ । અનાર્ય મન્ત્રવતિ । બીજા
અંકમા પ્રારંભમા મહનિકા સાધેના સંવાદમા પણ તે બચ્ચાપ છે. કે કોઈ રાજ
કે રાજવંશજ પોતાના પ્રેમનું પાત્ર નથી પણ અકિચન ચારુદત્તને જ તે હૃદયથી
ચાહીને પોતાના વ્યવસાયનો અપવાદ દૂર કરવા ઇચ્છે છે. “અત ઇય કામ્યતે ।
દરિદ્રપુષ્પલક્ષ્મન્તમના સ્ત્રી ગણિકા લોકેડવચનીયા મવન્તિ પોતે મધ ચૂસનારી
મધુકરી નથી. પોતે તો એક આદર્શ પ્રેયસી બનવા માગે છે. વેશ્યાવ્યવસાયની જેમ
હવે તે કોઈને સેવવા ઇચ્છતી નથી કે કોઈના ઉપભોગ્યું સાધન બનવા પણ
ઇચ્છતી નથી. એ તો માત્ર કોઈની સાચી પત્ની બની જીવનનો આનંદ સેવા
ઇચ્છે છે. તે મહનિકાને સ્પષ્ટ કહે છે, “ચેટિ । સ્તુમિલ્લમિ ન પુનઃ સેવિતુમ્ ।”

આમ આ શબ્દોમા વસન્તસેનાનું મુન્ધ પ્રણયી હૃદય પ્રગટ થાય છે. ચોથા અંકના પ્રારંભમા શૂંકવામા આવેલ વાર્તાધાપમાથી પણ વસન્તસેનાનો વેદનાના વ્યવસાય તરફનો જિહ્વા ધિક્કાર સ્પષ્ટ થાય છે. વેસ્થાવાસની કૃત્રિમતા અને સ્વાર્થપરાયણતાથી તે ત્રાસી મઈ છે. દસ હજાર સેનામહોગેથી એને આત્મ-સાત કરવા ઇચ્છતા શકારને તાણે થવાના માતાના આદેશને તે દંડતાપૂર્વક ધૂરકારી કાઢે છે અને પોતાને જીવવા દેવા ઇચ્છતી હોય તો માતા કરી આમ ન કરે તેમ સંભળતી દે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વસન્તસેના ‘આત્મ’ તિક રીતે આ વ્યવસાયથી હંમેશને માટે મુક્ત થવા ઇચ્છે છે. પુષ્પકરકક બાગમાં જીવને જોખમે પણ શકારને તાણે ન થવાની એની દંડતાના મૂળ એની આ વેસ્થાવાસની ઉપરતિમા રહેલા છે. આમ દેવાવત જન્મજાત વિષમતામાંથી મુક્ત થવાનો વસન્તસેનાનો સ્વાયત્ત પુરુષાર્થ સફળ સહૃદય વાચકોના પ્રેમનો અધિકારી બને છે.

વેસ્થાવાસની મુક્તિની સાથે સાથે જ કુલવધૂપદની પ્રાપ્તિ માટેની એની તીવ્ર અંખના એને એક આદર્શ યોજવાનું ગૌરવ સર્જે છે. તે ચારુદત્તની માત્ર પ્રેયસી બનવા માગતી નથી, એ તો એના અંતઃપુરની અધિકારિણી બનવા માગે છે. શુદ્ધિપદનો એનો અભિલાષ અને એ પદ તરફનું એનું માનભર્યું ગૌરવ એને એ પદની પ્રાપ્તિ માટે સતત જગૃત રાખે છે. મદનિકા બ્યારે સર્વિલકને પરણી પોતાને ઘેર જાય છે, ત્યારે એને રજા આપતા તે કહે છે—

‘સામન સ્વમેષ શન્દનીશ સજ્જતા । તદ્ગન્ધ આરોહ પ્રવહનમ્ સ્મરસિ નામ્’ ।
કુલવધૂપદની પ્રાપ્તિ વનિતાને વદનીય બનાવે છે. આથી જ મદનિકાને મુક્ત કરવા પાછળ પોતે પણ વહેલા મોડા આ પદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે એ અભિ-લાષ કામ કરી રહ્યો છે. દુર્દિને અભિમારિકા બનીને આવેલી વસન્તસેના બ્યારે જાણે છે કે હવે તો ચારુદત્તના અંતઃપુરની અધિકારિણી પણ બની છે, ત્યારે તેનું મુન્ધ હૃદય પોતાના જીવનના નાશ્વરની ધન્યતા અનુભવે છે. વેસ્થાનો વ્યવ-સાય વધૂપદની પ્રાપ્તિમા મોટા અંતરાયરૂપ હતો એટલે બ્યારે એ જાણે છે કે તે ચારુદત્તના સ્વજનોના હૃદયમાં પણ સંધાન પામી છે ત્યારે તે બ્યારે યાગ્ય અનુ-ભવે છે. વધૂપદને તે જોટલી ઉત્કટતાથી ચાહે છે એટલી એ પદ માટેની યોગ્યતા એણે પોતાના મનના પરમોદાર્થથી પ્રાપ્ત કરી છે. ચારુદત્ત તરફનો નિર્વાન અને નિસ્વાર્થ પ્રેમ જ એને આ પદપ્રાપ્તિમાં એક મોટા જગ સમાન હતેલ આ

ઉપરાંત ચારુદત્ત તરફનો એનો પ્રેમ એનાં સ્વજનો સુધી પણ વિસ્તર્યો છે. ચારુદત્તના ચાકરો તરફ પણ તે એક પ્રકારની અદ્યત્ત મમતા અનુભવે છે. ચારુદત્તના ચાકર સંવાહકને ઉપકૃત કરી તે પોતે આનંદ અનુભવે છે. મૈત્રેયના આગમને એનો દિવસ ધન્ય બને છે. ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા તરફ સહોદર ભાવિની સમેા પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે અને એના પુત્ર રોહસેનની માડી પોતાનાં આત્મવજોથી ભરી દઈ તે એક વત્સલ માતા તરીકે પોતાની ચોખ્ખતા પણ સિદ્ધ કરી આપે છે. આમ કુલવધૂપદનું ગૌરવ એણે પોતાના હૃદયની વિશાળ મહાન ભાવનાથી પ્રાપ્ત કર્યું છે,

વસન્તસેના વેરણ હોવા છતાં નગરમાં એનાં સૌજન્ય અને શીલતાની સુવાસ પ્રસરેલી છે. શકારનો સહાયક વિટ એને નગરદેવતા સમી કહે છે. વિટ એને શકારને તાલે થવા કહે છે પણ જ્યાં તે ભણે છે કે એણે પોતાનું હૃદય ચારુદત્તને આપ્યું છે ત્યારે તે એને રત્નનો, રત્નથી સમાગમ થયો માને છે. શકાર બળીયામા જ્યારે વસન્તસેનાનું ખૂન કરે છે ત્યારે વિટ વસન્તસેનાને અંગસિ આપતાં જે એક વ્યક્ત કરે છે તે વસન્તસેનાની સુવાસ નગરમાં ફેટલી વ્યાપક હતી તે પ્રમટ કરે છે. તે કહે છે—

દાક્ષિણ્યદક્ષાદિની વિગણિતા યાતા સ્વદેશં રતિઃ
હા હાલ્લકુતમૂષળે ! મુવદને ! શ્રીશરણોદ્ધાતિનિ
હા સૌજન્યનદિ ! પ્રહાસપુલ્લિને ॥ માહયામાભયે
હા હા નરયતિ મન્મથસ્ય વિવણિ સૌમાન્યવળ્યાકરઃ ॥

વસન્તસેનાના શારીરિક અને સાત્વિક વ્યક્તિત્વને આનાથી વધારે સારી શુ અંગસિ કોઈ શકે !

એક આદર્શ પ્રભુધિની તરીકે વસન્તસેનાનું વ્યક્તિત્વ સરાહનીય છે. એનો પ્રેમ જગતના મહાન પ્રભુશીલોની જેમ પ્રથમ નગરે થયેલો પ્રેમ છે. વળી, એના પ્રેમનું કારણ ચારુદત્તના ગુણ છે. સૌંદર્ય નહિ. ચારુદત્ત અદ્વિચન હોવા છતાં એ એને હૃદયના જિડાણથી ચાહે છે. પોતે સમૃદ્ધ હોવા છતાં એણે ચારુદત્ત સાથેના સંબંધોમાં અપાર નમ્રતા અને વિનય દાખવ્યાં છે. ચારુદત્ત માટેનો એનો પ્રેમ એટલો બધો તો નિઃસ્વીકૃત છે કે ચારુદત્ત સાથે સંકળાયેલ એક એક વ્યક્તિ અને વસ્તુઓ તરફ પણ એને અવર્ણનીય મમતા બંધાય છે. ચારુદત્તના એક વખતના નોકર સંવાહકને તે ખુશીથી ઉપકૃત કરે છે. ચારુદત્તના અતિશુભવાસિત

ઉપરજીને બારે મમતાથી પોતાની પાસે પ્રેમની નિશાની તરીકે તે સાચવી રાખે છે. ચારુદત્તના પ્રેમે એનામાં ક્ષાણિક અવર્ણનીય પ્રકારની હિંમત અને સાહસ આપ્યાં છે. અનરાધાર વૃષ્ટિ વરસાવતી કાળજીવેરી અધારી રાતે તે પ્રિયતમના ઘેર જતાં જરાપણ ડર અનુભવતી નથી.

હૃદયન્તુ નામ મેઘા મધતુ નિશા વર્ષમવિરત પતતુ ।

ગણવામિ નૈષ સર્વે દયિતામિષુલ્લેન દૃદયેન ॥

ચારુદત્તના પ્રેમે વસન્તસેનાને સ્વમાની, નીડર અને સત્વશીલ બનાવી છે. પ્રથમ અંકમાં શકારથી ત્રાસી ડરી ગયેલી વસન્તસેના પુષ્પકરંડક બાગમાં શકારને જોરથી લાત મારી એને ધૂતકારી કાઢે છે અને બારે હિંમતથી એના સામનો કરે છે. ચારુદત્તના પ્રેમે એનામાં એવો તો સંતોષ જન્મ્યો છે કે તે મરી જવાનું પસંદ કરે ॥ પણ ચારુદત્તને બેવફા નિવડવાનો વિચાર સૂઝાં કરતી નથી. આ વર્તન વસન્તસેનાની ઉદાત્ત પ્રજ્વલિતવનાનું ચોતક છે અને એ એના વ્યક્તિત્વનું મહાન અંગ છે.

આ ઉપરાંત એના હૃદયની સુસુમારતા, નમ્રતા અને નર્મશક્તિ પણ નોંધવા-પાત્ર છે એના હૃદયના નાજુક ભાવો સ્થળે સ્થળે વ્યક્ત થયા છે. એની નિરભિ-માનતા તથા નમ્રતા પણ એના આચરણમાં વારંવાર પ્રગટ થઈ છે. મૈત્રેય સોનાનો ફાળોડો જૂઝારમાં ફારી જવાની વાત લઈને આવે છે ત્યારે તે બે હાથ જોડીને ચારુદત્તના સંદેશને આગ્રા મળી માથે ચડાવે છે. આ ઉપરાંત ધૂતા તરફ પણ એ આકર અને સન્માનનો આવ દાખવે છે. મદનિકા સાથેના સંવાદમાં એણે પોતાની નર્મશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. વસન્તસેના સાથી અને સમજૂ અને સમયસચક છે. શકારના ચારુદત્તના ઘરમાં ઉલ્લેખથી તે ચારુદત્તના ઘરમાં પ્રવેશી જવાની પુક્તિ શોધી લે છે ઘરમાં પ્રવેશતાં તે પોતાના પાલનની ઝપટથી વિદ્ય-વહના હાથને દાવો એલવી નાખી નિર્ભય બને છે.

આમ વસન્તસેના એક આદર્શ પ્રેમિકા અને સત્વળે કુલવધૂપદને પ્રાપ્ત કરનારી ઉદાત્ત યીવના છે. એનું વ્યક્તિત્વ સોના જેવું તેજસ્વી અને મજિ જેવું પારદર્શક છે. કવિએ એના પાત્રને અત્યંત તેજસ્વી બતાવ્યું છે.

(૩) શકાર : કાલુક સદિની મૂર્તિમંત વિહૃતિ—

મૃગશરિકાને અનન્ય રૂપ બનાવવામાં એના ખલપાત્ર શકારનો મોટો હિસ્સો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સંસ્કૃત નિરૂપણને માટે મોટે ભાગે શાપ, ફતી અપરાધ

જેવાં અલૌકિક તરંગોને જ લાવવામાં આવ્યાં છે. પરિણામે એક પૂર્ણ કહી શકાય તેવું ખલપાત્ર સંસ્કૃત નાટકમાં મોટે ભાગે જોવા મળતું નથી. શકાર આમાં અપવાદ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ નહિ પણ જગતના સાહિત્યમાં પણ શકાર જેવું ખલ-પાત્ર પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ છે. શકાર ઉજ્જયિનીના રાજ પાલકનો સાથો છે. કાલેલી નામની કોઈ હલકી સ્ત્રીનો પુત્ર હોવાથી એના સંસ્કારો પણ અત્યંત હલકા છે. તેનું નામ સંસ્થાનક છે પણ દંત્ય 'સ'નો ઉચ્ચાર હંમેશાં તાલબ્ય 'શ' તરીકે કરતો હોવાથી એને શકારનું ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું છે. 'સ' નો 'શ' તરીકે ઉચ્ચાર તેની વૈયક્તિક વિશિષ્ટતા છે, અને સાથે સાથે નાટકમાં હાસ્ય નિબંધન કરવાનું એ સાધન પણ છે. રાજનો સાથો હોવાને નાને પ્રાપ્ત થયેલાં શ્રી અને સતા, જન્મેન્નત હલકટ સંસ્કારો અને કામુક લપટતાને ત્રિભેટ રહેલી આ દુષ્ટ વ્યક્તિ નાટકમાં ભારે ઉપલબ્ધિ અને સંઘર્ષ જન્માવે છે. ખલ સ્વભાવ અને વ્યવહારે દુષ્ટતાની પરિકાશ અતિવવાં માટે કવિએ આ પાત્રનો ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો છે. શકાર દુષ્ટતાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે.

શકારમાં નીચતા અને મૂર્ખતાના અનેક દુર્ગુણો સંગ્રહિત છે. પ્રથમ અંકમાં વસન્તસેનાની પાછળ પડેલા શકારની ઉક્તિઓમાં એની લપટતા હલકટ મનોવૃત્તિ તથા સ્ફૂળ છુદ્ધિ અને કપટભરી મૂર્ખતાનો પરિચય થાય છે. વસન્તસેના માટે પોતે કામુક બન્યો છે તેમ નાટ્યકાંત્યક કહેતાં એને જરા પણ સંકેત થતો નથી. તે કહે છે:

કામેન દહતે હાતુ મે હૃદયં તપસ્વિ અજ્ઞારણ્યપતિતમિવ માલત્યન્દમ્ ।

શકારની વાણીમાં એના હલકટ સંસ્કારો અને તુચ્છ ભવિતો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. યદા યદા મુચ્ચતિ વાણ્યવાર્ણ તદા તદા જ્ઞાતિકુલ્યમાર્ણ-એ ન્યાયે એનો એક એક શબ્દ એની હલકટ મનોવૃત્તિઓને પ્રગટ કરે છે. તે જેમ શબ્દોના અશુદ્ધ ઉચ્ચારો કરે છે તેમ અસંજલ પ્રધાપો અને નિર્ઘર્ષ વચનોનો વિસ્તાર પણ કરે છે. વસન્તસેના માટે એણે વાપરેલાં જુદાં જુદાં વિશેષણો પણ માનકમોપેક્ષા મરુદિષ્ટા...એની શકના અને પ્રવૃત્તતા પ્રગટ કરે છે. વસન્તસેનાને અને પોતાને તે પોતાના નિમ્ન વિચારજગતમાંથી હોન ક્ષમાનો શોધી સરખાવે છે. તે પોતાને દુતરા સદે અને વસન્તસેનાને ચિવાળ સાથે સરખાવે છે, 'અસ્મામિશ્વર-મમિસામમાગ વને કૃગાલીલ વુક્કુરેઃ' દંટડીક વખતે આ પ્રમાણે મૂખાંકણ વચનો આજોષિતો હોવા છતાં એ ભેદ નથી. તે શક છે. એના એક એક વર્તન અને વાણીમાં તરી.સહતા.વર્તવ છે. પરમૃતિકા કેપથવિઝા નામની પોતાની દાસીઓને

બોલાવની વસન્તસેનાને તે આખા વસન્તમાસને બોલાવવા પડકાર ફેંકે છે. પર-
ભૂત અને પક્ષવ પરથી વસન્તની વાત કરવી તે મૂર્ખ હોય, તો બને નહિ, શક
હોય તો જ બને.

શકારના વ્યક્તિત્વનો પિંડ ધમંડ, સત્તાનો મદ અને મિથ્યાભિમાનથી બંધાયો
છે. રાજાનો સાથો હોવાને નાતે એ આખા જગતને પોતાનું દાસ માને છે.
સગા અને લક્ષ્મીના ભેરે તે કાઈપણ વસ્તુને અશક્ય માનતો નથી. વસન્તસેનાને
તે પૈસા અને સત્તાને ભેરે પોતાની કરવા ચાહે છે. તે દસ હજાર સોનામહોરો
આપીને વસન્તસેનાને ખરીદી લેવા માગે છે પણ જ્યારે એ એમાં નિરાશ થાય
છે ત્યારે એનું ધમંડ એને ચારુદત્તનો આજન્મ વેરી બનાવે છે. પોતાના મહિન
આશયો સફળ ન થતાં તે નાસીપાસ બને છે અને પરિણામે તે ધાતકી બની
જાય છે. એનો મદ અને મિથ્યાભિમાન એને પોતાની જાતનું મિથ્યા ગૌરવ-ઉત્પન્ન
કરવામાં કારણભૂત બન્યા છે. વસન્તસેનાને તદ્દન આમીષુ રીતભાતમાં પ્રેમનું
ઈંગ્રન આપતાં તે પોતાની જાત માટે કહે છે. ‘અહં ચરપુરુષમનુષ્ય. વામુદેવઃ
કામચિત્તવઃ’ એ જ રીતે જ્યાં જ્યાં પ્રસંગ પડે છે ત્યાં ત્યાં તે જળકારે પોતાની
જૂનની મહત્તા સિદ્ધ કરતા અચકાતો નથી. પોતે રાજાનો સાથો છો એનું એને
ભારે ગૌરવ છે. નિમ્નકુળમા જન્મે હોવા છતાં એ પોતાના કુળને મોટા કુળ
તરીકે જાળખાવે છે. ન્યાયાધીશો સમક્ષ પોતાની જાતનું પરાણે મહત્ત્વ સ્વીકારાવે
છે. ‘આમ શકારનું’ સમગ્ર વર્તન પોતાની જાતના મિથ્યા ગૌરવનું કેન્દ્રવર્તી છે.

શકારનું આ મિથ્યાભિમાન અને બેફુલ્લ આત્મગૌરવ પોતાને વિદ્વાન હોવાનો
દોંગ-પણ એની પાસે કરાવે છે. તે વારે વારે કાઈ હકીકત કે વૃત્તાંતનું નિરૂપણ
કરતાં મોટા પૌરાણિક ઉદ્દેશ્યો કરે છે. પૌરાણિક ઘટનાઓ અથવા વ્યક્તિઓના
વિકૃત ઉદ્દેશ્યો તે ભણીબૂટીને કરે છે તેમ નથી પણ એની એ વિપયની અર્ધ-
અર્ધ જાણકારી અને પોતાનું પૌરાણિક જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો એનો મોહ એને
આવું બોલવા ભિન્ન કરે છે. પોતાના વશમાં આવેલી વસન્તસેનાને તે રાવણના
વશમાં આવેલી કુન્તી કહે છે. શકારથી ઉદ્દેજિત વસન્તસેનાને તે સમયે ડરેલી
દ્રૌપદી સાથે સરખાવે છે. આ જ રીતે રદનિકાના કેય પકડી એને વસન્તસેનાના
કેય માનતો તે કહે છે “જેમ ચાલુક્યે દ્રૌપદીના કેય પકડેલા હતા તેમ મેં તારા કેય
પકડ્યા છે.” ચારુદત્તની અવગણના અવગણના કરતો તે કહે છે કે તે અધર્મપુત્ર
કોણ છે ? શુ શૂરવીર પાંડવ છે ? રાધાનો પુત્ર શ્વેતકિત્ત છે? ઈન્દ્રપુત્ર રાવણ
છે ? કુન્તી તથા રામના સંયોગથી ઉત્પન્ન અશ્વત્થામા છે ? અથવા જટાંશુ છે ?

આમ પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોની અસંગતતા હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવા સાથે એના પ્રત્યે ભાવકોનો તિરસ્કાર વધારવામાં સહાયમૂલક થાય છે. આ વિદ્યુત ઉલ્લેખો શકારનો દુષ્ટતા અને પ્રમાદના સૂચક છે.

મુગ્ધકટિકમાં શકારની જે ચરિત્રગત બાજુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે છે એની વ્યવહારદુષ્ટતા અને ખલસ્વભાવ. પુષ્પકરંડક બાજુ અને ન્યાયાલયમાં શકારની દુષ્ટતા અધમ કક્ષાએ પહોંચે છે. પોતાના બગીચામાં વાવડીમાં લાલ વસ્ત્ર ધોતા અમણુને તે અનેક રીતે ત્રાસ આપે છે. અમણુ એની પ્રશંસા કરતાં જે માનાઈ શબ્દો પ્રયોજે છે એનો પણ તે અનર્થ કરી એને પરેશાન કરે છે. પોતે હમણું જ સાધુ થયો હોવાથી પોતાની મૂલ યઈ ગઈ એમ ક્ષમા માગતા અમણુને તે ‘જનમથી જ તું સાધુ થા માટે ન થયો ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછી હંસપની વાતોઓના પેલા દુષ્ટ વસ્ત્રી યાદ આપે છે. મોડા આવેલા સ્થાવરક ચેટ માટે તે અપશબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. તે પોતાના ગાડાને ભાંગેલી દોવાલને રસ્તે જ લાવવાનો હઠામહ રાખે છે અને તે વખતે ચેટની હહેશતના જવાબમાં નફટાઈપૂર્વક કહે છે કે “બળદ મરી જશે તો ખીજા ખરીદીશ, ગાડી ભાંગી જશે તો ખીજી કરાવીશ, તું મરી જઈશ તો ગાઈ ખીજે ગાડીવાન થશે. શકારનાં આ વાક્યો એની અધમ સ્વાર્થ-પરાયણતા અને દુષ્ટ ભુદિમાં ઘોતકે છે અને આથી જ સ્થાવરક ચેટના “વિમગ્નસ્વ રે પ્રવહ્ન સમં સ્વામિના વિમગ્નસ્વ” એવા આગ્રહનો બોલ યઈ પડે છે. વસન્ત-સેનાના ખૂનનો પ્રસંગ તો શકારની અધમવૃત્તિઓનો સરવાલો છે. પણ વસન્તસેનાના ખૂનથી જ એની દુષ્ટતા અટકતી નથી. નિર્લજ્જતાની અવધિધા એ આ કુક્રં કામ ચારુદત્તને માથે ઝોઢાડવાનો નિર્ણય કરે છે. કમનસીબે બધી જ બાબતો એને અનુકૂળ નિવડે છે અને વેરની આગમાં સગવડો તે ચારુદત્તને વધસ્થંભની શિક્ષા કરમાવડાવે છે. ચારુદત્તને બચાવવા અત્રાસીમાંથી પકડતું મૂકેલ કેદી ચેટને પણ તે પોતાનું કુક્રં હાથમાં પકડાવી એને એનો ચોર દરાવે છે. આમ શકારની વ્યવ-હારદુષ્ટતા સ્થળે સ્થળે પ્રગટ થવા પામી છે. અને તે પ્રગટ કરવામાં શક્ત ધણો જ સફળ થયો છે. વ્યવહારદુષ્ટતાની આ વિચિત્રતાઓને કારણે જ શકાર એક કિતમ ખલનાયક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ચારુદત્ત અને વસન્તસેનાના સૌજન્યની સુવામ જેમ નગરમાં પ્રસરી છે તેમ શકારની દુષ્ટતા અને નીચતાનો ભય પણ નગરમાં વ્યાપક છે. પુષ્પકરંડક બાજુમાં શકારને ભોળને અમણુ અત્યંત ગલરાઈ ભય છે. બિમ્બુએને નિરર્થક પીડા આપવાનો એનો શોખ એની દુષ્ટતાનો ચોતક છે. ન્યાયાલયનો ચાકર સવારમાં જ

સર્વપ્રથમ શકારને જોઈ આખો દિવસ નિર્ભય જવાની આશંકા સેવે છે. ન્યાયાધીશો પણ સર્વપ્રથમ શકારની ફરિયાદ આવી છે તે સાંભળી ઉદ્વિગ્ન થાય છે. નમરના કોઈપણ વ્યક્તિને એને માટે આદર કે માન નથી. નિમ્ન જાતિના ચાંડાળો પણ એને આદરની દૃષ્ટિથી જોતા નથી અને એની અવગણ કરે છે. આમ શકારની નીચતા ઉજ્જવિનીના ખૂણે ખૂણે પ્રસરી છે.

શકારની દુષ્ટતાને એની હુમ્મ્યાઈ, શકંતા તથા પિશુન હુદ્દિએ બળ આપ્યું છે. તે મૂર્ખ નથી પણ પૂરો ગણ્યોજાય છે. કાર્યસિદ્ધિના બધા જ ઉપાયો આપનાવવામાં તે કુશળ છે. વસન્તસેનાનું ખૂન કરવા માટે તે વિટ અને ચેટને બોલાવવા સામ, દામ, દંડ વગેરેનો આશ્રય લે છે પણ એમાં જ્યારે એ નાકામિ થાય નીવડે છે ત્યારે તે વિટને સફળતાપૂર્વક દૂર કરે છે. પોતે પ્રેમી થઈ ગયો હોવાનો દાંઙ કરી તે વિટમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે દૂર થતાં એનું ગળું દબાવી દે છે. મરી ગયેલી વસન્તસેના ઉપર પોતાના નામવાળા ઉપરણો દાંકવો તે યોગ્ય માનતો નથી કારણ કે એ કદાચ એને ખૂની તરીકે સાબિત કરી દઈ શકે. આથી તે એના ઉપર સૂકાં પાંદડાં દાકી દે છે. જતા જતાં ફરી એકવાર વસન્તસેના મરી ગઈ છે કે નહીં એનો ખાત્રી કરી લે છે. વસન્તસેનાના ખૂનનો આરોપ ચારુદત ઉપર ઢોળવાનું વ્યવસ્થિત વિચાર કાવત્રું ઘોળે છે અને આખી હકીકત એવી સીકતથી રજૂ કરે છે જે પ્રતીતિકર બનવા પામે. શુનાહિત માનસને કારણે એ જ્યાં જ્યાં પકડાઈ જાય છે ત્યાં પોતાની પાસવી સત્તા અને દોરદમામનો આશ્રય લે છે. પોતાનો કેસ સાંભળવાની ના પાડનાર ન્યાયાધીશને હમદાટી આપી પોતાની ફરિયાદની અમત પ્રાપ્ત કરે છે. વળી ખીજનું માનસ સમજવામાં તે કુશળ છે. પોતાની ધમકીથી કરી ગયેલા ન્યાયાધીશ પાસે હવે પોતે ધાણું કરાવી શકશે તેમ માની લે છે. એ જ રીતે ન્યાયાધીશના પ્રશ્નના જવાબમાં જુગ્યાની રૂપે તે વસન્તસેનાનું ખૂન “મે” કહ્યું નથી” (ન મયા ।) એમ સહસા કહી જોડે છે ત્યારે ન્યાયાધીશો આ મુદ્દાને મહત્ત્વ આપે છે. પોતાની આ આ નિર્બળતા છુપાવવા તે પોતાની જુગ્યાની ભારે નકટાઈથી ભૂંસી નાખી “નનુ મયા દટ્ટઃ” સુધારવાની ફરજ પાડે છે. રાજ્ય પોતાનો બનેલી છે તે સંબંધની યાદ આપી ન્યાયાધીશોની નૈતિક હિમ્મત તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે. ચારુદતને બચાવવા આવેલ ચેટની વાણીને ભારે કષ્ટથી લૂલી જનાવી દઈ શકે છે. ચારુદતને ચાંડાલો જલ્દી કેમ મારી નાખતા નથી તે વિચાર એને અકળાવે છે એટલું જ નહિ તે ચાંડાળાને નિર્દોષ રોકસેનની સાથે જ ચારુદતને મારી નાખવા હુકમ કરે છે. આમ શકાર એક અધો અને હુમ્મો મત્સરી દુષ્ટાત્મા છે.

જગતની સર્વ પાસરી અને ફરિત ટુલિઓના પિંડ સમે શકારે અને વધનો ભોગી બનવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર છે પણ 'ન સમે વેર વેરથી' એ મહાન આદર્શને ચરિતાર્થ કરવા ઇચ્છતો હોય તેમ ચારદત અને ક્ષમા આપી માણસ બનેવાની તક આપે છે

(૪) શર્વિલક : મુગ્ધલોકિકનો રાજ્યપરિવર્તકાર

“ધણીવાર એવું નથી બનતું કે કવિએ જમને નાયક કે નાયિકા ન બનાવ્યા હોય એવા એના પાત્રોનું ચિત્તને અનોખું આકર્ષણ થઈ જાય ? મુગ્ધલોકિક વાચતા શર્વિલક સાથે આપણી મંત્રી બધાઈ જાય છે.”—શ્રી ૨, છા. પરીખ

શર્વિલક ‘મુગ્ધલોકિક’નું એક અત્યંત તેજસ્વી પાત્ર છે શકતી પાત્રનિરૂપણ કલાનું તે એક આદર્શ ઉદાહરણ છે. નાટકમાં થોડા સમય માટે જ તે આવેલા હોવા છતાં વાંચકો અને લાલચીના ચિત્ત ઉપર એની દૃઢ છાપ અકિત થાય છે શર્વિલકના પ્રગલ્ભ વ્યક્તિત્વના વિભિન્ન પાસા કવિએ ખૂબ જ કલાત્મકરૂપે પ્રગટાવ્યા છે.

શર્વિલક જન્મે સાદાણુ છે. ચારે વેદના જ્ઞાતા અને અયાચક વ્રત ધારણ કરનાર નહોતો જાની પિતાનો તે પુત્ર છે. પણ પિતાના જ્ઞાનનો વારસો એને પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નથી શર્વિલક બુદ્ધિસાળી અને પ્રતિભાવંત છે. પણ એની શક્તિઓનો ઉપયોગ એણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં કર્યો નથી. એનું પ્રેમ-હૃદય ઠોઈ ધન્ય પણ નગરની પ્રસિદ્ધ ગણિકા વસન્તસેનાની ચેત્રી મહનિકા ઉપર તે ન્યોછાવર કરી બેઠો છે. એ મહનિકાને અતસ્તવના બેંડાણથી ચાહે છે પણ મહનિકાનું દાસત્વ પ્રેમના માર્ગમાં અતરાય બનીને બિચું છે. મહનિકાને મુક્ત કરવા માટેની મોટી રકમ એની પામે નથી કારણકે શર્વિલક કમનસીબે દરિદ્ર છે. મધુ-શર્વિલક દારિદ્ર્યના દોષો આગળ પ્રણિષાત કરતો નથી. જીવનમાં આવી પડેલી આ મોટી વિટમણના પડકારને એ સાહસ અને શૌર્યથી ઉપાડી લે છે. સમાજ એને ને નથી આપ્યું એ તે સમાજ પાસેથી છીનવી લેવામાં માને છે તરીમાઈએ અને નિર્ભય કે નિસ્તેજ બનાવ્યો નથી અને એ માટે જ તેણે પોતાની જુન્યોને બજે ખાતર પાડીને પોતાની પ્રિયતમાને મુક્ત કરવા ધન-ચોરવાનો નિર્બુધ કર્યો છે ચોરીના ગર્હિત વ્યવસાયનું પ્રેરકબળ એનો પ્રિયતમા તરફનો બેંડો પ્રેમ છે. અને માટે ચોરીનો ધંધો લોકોને ‘મન-ભલે’ નોય કહીવાતો હોય, એને મન સાંભળનાર પુરુષાર્થનું પ્રતીક છે શુભામી કે દીનતા કરતાં એને ચોરીનો વ્યવસાય

અનૈકગણિ મહાનો લાગે.છે. તેથીજ તે-કહે છે સ્વામીના વચનીયતાપિ હિ વરં વદો ન સેવાઝ્ઞલિ. । યોરીના વ્યવસાયમાં એનો જીંડો કે નિરંતર પ્રેમ નથી પણ સાથે સાથે એ તરફ એને તિરસ્કાર પણ નથી. સારા સાધ્યને માટે સાધનશુદ્ધિનો આગ્રહ ન રાખનાર તે વ્યવહારિક પુરુષ છે, જાકી સંત નથી. યોરીના વ્યવ-સાયને બ્યારે સ્વીકાર્યો જ છે ત્યારે ચોઈ કલામાં નિપુણ બનવાનો એણે ગંભીર પ્રયત્ન કર્યો છે. પૌરાણિક દેવતાઓ અને અશ્વત્થામા જેવા પૌરાણિક પાત્રોને આ વ્યવસાયના પ્રવર્તક માનીને એણે આ ધધાનું ગૌરવં ક્યું છે. યોરી માટેની સર્વ સાધનસામગ્રીથી સજ્જ થઈને તે યોરી કરે છે.

શાર્વલકનું શારીરિક વ્યક્તિત્વ પણ પ્રતિભાવંત છે. તે શરીરે હ્રદયપુષ્ટ અને બળવાન છે. નગર કોટમાં બાકું પાડીને તે કહે છે” .

इति शरीरपरिणाहमुल्लस्येव शीघ्राबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એનું શરીર ઠીક-ઠીક પુષ્ટ છે, બળવાન છે અને ખાતર પાડવાનો તેને અભ્યાસ છે. રાજપુરોથી નગર સુકાવીને રાત્રિના અંધકારમાં તે સાપની જેમ સરકી બધે છે. તે ખૂબ જ સ્વસ્થ ચિત્તે યોરી કરી શકે છે. યોરી કઈ રીતે કરવી, બીંતનો કયો ભાગ ખાતર પાડવા માટે સરળ પડે તે બધી બાબતોનું એને ઠીક ઠીક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે અને આથી જ રાજેરાજની અંજલિઓના ખારથી ખવાઈ સ્થેત ઉડાવાળા ભાગને તે ખાતર પાડવાને માટે યોગ્ય જગ્યા માને છે વળી યોરીનું કાર્ય વિસ્તારથી પર હોતું નથી તેથી એક ચંતુર માણસને હાજો તે રીતની દૂર દેશિનાથી તે ષ્ટલીક સાવ-ચેતીઓ અજમાવે છે. બીંતમાં ખાતર પાડી તે એકદમ અંદર પ્રવેશ કરતો નથી પણ નવાવરી માણસનું પૂતળું મોકલે છે. સત્તા માણસો જોડ્યા છે કે જાત્રે છે તે બાબતોની કક્ષા એને હસ્તગત છે. યોરી કરતા પડેમાં દીવો બુઝાવવા માટે પનંત્રિયા જેવું સાધન પણ તે અજમાવે છે. આમ શર્વલક યોરવિદ્યાનો એક કુશળ નિપુણ છે.

શર્વલકની સાહસિકતા અને ચોઈ-નોંધપોત છે. એની નોડરનાની સાથે સાથે એનો દીખણ અને વિનોડી સ્વભાવ એના ચારિત્ર્યને અનેરી રંજન બને છે. ખાતર પાડનાં એ જરાયજી અસ્વસ્થ થતો નથી. પ્રભાતે પુરજનોમાં કુતુહલ ઉત્પન્ન કરે તેની ખાતરની આકૃતિઓ એ સ્વસ્થ ચિત્તે જાનરી શકે છે. પુર-જનોમાં વિસ્મય કંપાવતું એનું આ દીખણ એના સાહસિક સ્વભાવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને એની સ્વસ્થતાનું ચોતક છે. ખાતર પાડીને વખતે તે માથ

લેવાની દારી ભૂલી ગયો છે તો તે જરા પણ સજાય વિના જનોઈના દારાનો માપદારી માટે ઉપયોગ કરે છે. ભીંતનો સાપ એને ઠંડ દે ■ તેવી કટાકટીની પથે પણ જનોઈના દારાથી આંજળી બાંધી તે બલે કંઈ જ બન્યું નથી તેવી અપૂર્વ ધોરજ ધારણ કરી શકે છે. આમ શર્વિલક ચોર વિદ્યાનો અદ્ભૂત અભ્યાસી અને સાહસિક યુવક છે.

શર્વિલકના પાત્રની મહત્તા એનાં સૌજન્ય અને ઉદાત્ત વૃત્તિઓમાં રહેલી છે. ચોરીનો વ્યવસાય એણે સ્વીકાર્યો હોવા છતાં એણે પોતે જ પોતાના માટે ધેડેલી આચાર સંહિતા જુઓ—

નો મુળ્યામ્યયન્ના વિમ્પયણયતીં કુલ્લમિવાદે ભતાં
વિપસ્ત્વં ન હરામિ કાશ્વનમયો યશ્ચાર્યમમ્યુદ્ધતમ્ ।
ધામ્યુસ્તગ્ગત હરામિ ન તથા ચાલેં ધનાર્થી ક્વચિત્
કાર્યાકાર્યવિચારિણી મમ મતિશ્ચૌર્યેડપિ નિસ્ત્યં સ્થિતા ॥

આ ઉપરાંત અળખા કે ખાલણુ ઉપર તે પ્રહાર કરતો નથી. ચારુદત્તાના ઘરને પોતાના જેવું જ દીન સ્થિતિનું બાણી તે ચોરી કરવાનો વિચાર માંડી વાળે છે. પણ વિદૂષકના જીંધના બળકાટમાં આપેલા સોંપેંદ એને ચોરી કરવા માટે પ્રેરણાક્ષય બને છે.

શર્વિલકનું ચિત્ત વારેવારે આદર્શ અને વ્યવહારની વાસ્તવિકતામાં ઝોલે મટે છે. પણ શર્વિલક વ્યવહારપુરુષ હોઈ તે ક્ષેપ કરતાં પ્રેમને પસંદ કરે છે. ચોરીનો વ્યવસાય તે નિંદે છે છતાં કરે છે કારણ કે એ વિના ખીન્ને કોઈ ઉપાય નથી.

ચોરી ક્યાં બાદ એ તીવ્ર પ્રમાતાપ અનુભવતાં પોતાની ભત્રીજા વિનિષાત ક્યો છે તેમ માને છે.

શર્વિલક એક મુખ્ય પ્રેમી છે. મદનિકા તરફનો એનો ઉંડો પ્રેમ એને ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપે છે. પ્રિયતમાને પ્રાપ્ત કરવા માટે તે જનની બાજુ લાગવી રાતે ખાતર પાડે છે. કોઈપણ ભોજે તે મદનિકાને મુક્ત કરાવી પોતાની પત્ની બનાવવા આગ્રુર છે. એનો પ્રેમ અત્યંત માદ અને નિર્વ્યાજ છે અને તેથી જ મદનિકા પાસે પણ તેવા જ માદ પ્રેમની તે અપેક્ષા રાખે છે. મદનિકા જ્યારે ચારુદત્તાના ઘરમાં ચોરીની વાત બાણી કઠાઈ બધ છે ત્યારે શર્વિલકને ભારે હતાશા થાય છે.

પ્રકૃષ્ટસ્ય પ્રેમ્ણઃ સ્તલિતમવિષય હિ મવતિ । એ ન્યાયે પ્રકૃષ્ટ પ્રેમમાં આવેલ આ સ્ખલન એને માટે અસહ્ય બને છે અને તેથી જ સ્ત્રીઓની દમાખોરી અને બેવફાઈ ઉપર તે મોટું ભાષણ આપી બેસે છે અને સ્ત્રી ઉપર વિશ્વાસ રાખનાર પુરુષો એને મૂર્ખ લાગે છે. શર્વિલકે આપેલા આ લાંબા સંભાષણમાં એનું વ્યવહારજ્ઞાન અને જગતનો વિશાળ અનુભવ પ્રગટ થાય છે. પણ શર્વિલકે જ્યારે સાચી ઉદ્ધાકત બણે છે કે પોતે વસન્તસેનાનાં ધરેણાં જ ચોરી લાવ્યો છે ત્યારે સ્વસ્થ થાય છે અને પોતાના કાર્ય બદલ ભારે મોંઘપ અનુભવે છે. આમ એક સંજ્ઞન પુરુષને જાને તેવી ભાવના શર્વિલકમાં છે.

શર્વિલકના ચરિત્રની આભા એના મિત્રપ્રેમમાં પ્રગટ થાય છે. સાદસે સ્ત્રીઃ પ્રતિવસતિ એ શર્વિલકનો જીવનમંત્ર છે. મદનિકાને લઈ પાછા ફરતાં તે બણે છે કે પોતાના મિત્ર ગોપાલપુત્ર આર્થકને રાજ્યે વિના વાંકે કારાગૃહમાં કેદ પકડ્યો છે. સિદ્ધીના આદેશથી કરી ત્રયેષા રાજાનો સ્વાર્થ અને મિત્ર ઉપર આની પડેલી આપત્તિ શર્વિલકને ક્રિતિવીર બનાવે છે. ઘડીભર પહેલાં જ પરણેલ નવોઠા પત્નીને એને વિચાર આવે છે પણ એ પોતાના મિત્રકાર્યને અપ્રતક્ષ્ય આપે છે. સો સુદરીઓ કરતાં પણ મિત્ર એને મન અત્યારે ધણું જ પ્રિય છે. અને તેથી આર્થકને છોડાવવા માટે તે રાજ્યક્રાંતિનાં મંડાણ કરે છે. નજરમાં રાજાન વિરોધીઓ અને અસંતુષ્ટોને તે એકઠાં કરી રાજકાય બળવો જમાવવાની યોજના ધરે છે. આ માટે ઉદ્યનને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરનાર યૌવન્ધરાયણ પણ એને આકર્ષે છે. શર્વિલકની પ્રતિષ્ઠા પણ વ્યર્થ કે બાઈપૂર્ણ નથી. એની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે તે આર્થકને કારાવાસમાંથી મુક્ત કરે છે. આર્થકને સહાય કરી તે પાલક રાજાનો વધ કરવામાં પણ સફળ થાય છે. અંતે આરુદ્ધતને પરેશાન કરનાર શકારને તે કૂતરાને મોંએ મારવા છુએ છે. આરુદ્ધતની જેમ ક્ષમા આપવા છુએતો નથી.

શર્વિલકના પાત્રમાં નાટકના મુખ્ય નાયકની શક્યતાઓ છે અને તેથી જ શ્રી રસિકભાઈ પરીજે “શર્વિલક” નામનું સ્વતંત્ર નાટક રચીને આ પાત્રનું ગૌરવ વધાર્યું છે. શર્વિલક સાહસિક, નીકર, પ્રેમી અને ભાવના વાદી વ્યવહારુ યુવક છે. સામાજિક અન્યાય સામેનું એનું ક્રાંતિકારી માનસ એના તેજસ્વી અને સ્વમાની વ્યક્તિત્વનું દ્યોતક છે. એના સ્વભાવની રમીનતા તથા વિવિધ ભાવોનો ઉન્મેષ એને એક આગવું વ્યક્તિત્વ બણે છે. શર્વિલક શક્યનું એક અત્યંત મહત્ત્વનું પાત્ર છે. શ્રી રસિકભાઈએ સાચે જ કહ્યું છે કે “આ શર્વિલક ખરે રેવાસ્થુચનરી ક્રાંતિવાદી નથી, ક્રાંતિકારી છે.”

ભારત્રય થતો નથી. પોતાનું બોજન ત્રીજા કળ્પતરની જેમ ચારે તરફ ધૂમીને
 એ ત્યાંથી મેળવી લે છે પણ ચારુદતની પાસે જ આવી પહોંચે છે. સંસ્કૃત
 નાટ્યામાં સામાન્યતઃ વિદ્વષક નાયકનો મિત્ર કે રહસ્ય મંત્રી હોય છે. પણ ધણે
 ભાગે તે નાયકની જીતિઓને પંપાળનાર વ્યક્તિત્વ વિહીન ચાકર સમા નિરૂપ્યો
 છે. પણ અહીં મૈત્રેય ચારુદતનો નામનો મિત્ર નથી. મિત્ર તરીકેની એના હૃદયની
 છાંડી લાગણીઓ અને તલ્લુસારી એનાં આચરણો નિરૂપવામાં ચદ્રક શ્રેણ થયો
 છે. દારિદ્ર્યદુઃખથી પીડાતા પોતાના મિત્ર ચારુદત તરફ તે ભારે સકાનુભૂતિ
 ધરાવે છે. ચારુદત નિરાશાવાદી થઈ ગયો છે. એનો જીવનરસ સકાઈ ન જાય તે
 માટે એને સાંત્વન આપતાં તે કહે છે, “મો વયસ્ય મલં ઇતાપેન । પ્રગયિજનસંઘા-
 મિતિવિમલસ્ય સુરજનવીતરોયસ્ય પ્રતિપન્નન્દ્રસ્યેવ પરિક્ષયોઽપિ તેઽંશકવતરં રમણીયઃ ।”
 આ પછી પેલાની દુઃખતા અને ચંચળતા બતાવી ચારુદતને સાંત્વન આપવાનો
 તે પ્રયત્ન કરે છે. એમાં એની મિત્ર તરીકેની છાંડી મમતા પ્રગટ થાય છે. ચારુ
 દત કરીથી પોતાની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તે માટે તે ભારે આશાવાદી છે, પુનરપિ
 ‘ક્રદ્વદ્યા આર્યવાહસસ્ય’ ચારુદતની લાગણીઓને ઠાઈપણુ પ્રકારની દેસ કે આધાત
 ન પહેંચે તે માટે તે હમેશાં જમત રહે છે. સકાર દ્વારા અપમાનિત થયેલ રહ-
 નિકાને તે એ વાત ચારુદતને ન કહેવા વિનંતી કરે છે કારણ કે વિદ્વષક લાગણી-
 શીલ ચારુદતનો સ્વભાવ જાણે છે કે તે આ હાકીકત સાંભળી અવસ્ય દુઃખી થશે.
 ધરમાં દીવો મનઠાવવાના પ્રયુક્તરમાં તે કહે છે, “ચારુદત જ આપણા દીપક છે જે
 અત્યારે કામુક ગણિકાની જેમ સ્નેહહીન થઈ ગયા છે.” આમ વિદ્વષકનો ચારુદત
 તરફનો અહોભાવભર્યો મિત્રપ્રેમ સાચે જ એના સાત્વિક બ્યક્તિત્વનો દ્યોતક છે.

મૈત્રેય સાચો મિત્ર હોવાને કારણે જ ચારુદત જે રીતે ખુશ રહે તે બધું
 કરી છૂટવા તે તૈયાર છે. ચોતરે ગલિ મૂકવા જવું, પૂજન કરવું કે સંગીતના
 જલસાઓમાં હાજરી આપવી એને મમતી નથી, પણ માત્ર ચારુદતને પ્રસન્ન
 રાખવા તે આ બધાં કાર્યો કરે છે. વેશ્યાઓ તરફ એને જરા પણ આદર નથી.
 વેશ્યાઓ અર્થલોહુષ અને સ્વાર્થપરાયણ સ્વભાવની છે એ વિશે તે સલાન હોઈને
 પોતાનો મિત્ર ચારુદત વેશ્યા સાથે પ્રેમ ન કરે એમ તે અતરથી ઈચ્છે છે. એના
 આ પૂર્વાગ્રહને કારણે જ તે વસન્તસેનાના ઉદાત્ત અને નિર્મળ તથા નિઃસ્વાર્થ
 પ્રેમને ઝોળખી શક્યો નથી. ચારુદતને મળાશે તે હેતુસર વસન્તસેનાએ વિદ્વષક
 પાસેથી રત્નાવલી લઈ લીધી પણ વિદ્વષકને તો એમાં વેશ્યાનો સ્વાર્થપરાયણ
 સ્વભાવ જ દેખાય છે. અને આથી જ તે મનોમન નક્કી કરે છે કે અકન્દસ-
 મુલ્તિતા પદ્મિની અવન્નકાઃ વગિઃ જવૌરઃ સુવર્ણકારઃ અક્લહો મામસમાગમઃ અલુપ્ત

ગણિકેતિ દુષ્કરમેતે સંપ્રાપ્યન્તે । તત્પ્રિયવચસ્યં ગત્વાસ્માદ્મણિકાપ્રસન્નિવર્તયમિ ।”
વિદ્યુષ્કની આ વિચારસરણિ એના ઊંડા વ્યવહારગાનનો પરિચય કરાવે છે. રત્ન-
વધી એવા બહુ મૂલ્ય ધાગીનો એને મન તો ગુમાવાવાનો જ લાગે ■ કારણ કે
વ્યવહારગાન સ્પષ્ટ છે. “એ કંઈ ન વિનહમ્ યદમુક્તયીતસ્ય ચૌરરપદ્મતસ્યાલ્પમૂલ્યસ્ય
શુવર્ણમાન્દસ્ય કારણાચ્ચતુઃસમુદ્રસારમૂતા રત્નમાલ્યા હારિતા । અને વેસ્થાપ્રસ મની
આ બધી વિવશતાઓથી તે સલામ હોવા છતાં મિત્રની લાગણીએને ન સમજી
શકે તેવા તે નિધુર નથી. ચારુદત્તને સારા માર્ગે લાવવા એનો નિષ્ઠાવાન પ્રયત્ન
છે પણ બ્યારે તેને સમજાય છે કે વસન્તસેનાના સાન્નિધ્યથી એને આનંદ થાય
છે ત્યારે તે એના આગમનના સુખદ સમાચાર આપે છે. આમ મિત્રના હિત માટે તે
સતત ચિન્તિત હોવા છતાં એને શું પ્રિય કે અપ્રિય ■ તે પણ તે બરાબર જાણે છે.

વિદ્યુષ્કની ઉદાત્ત મિત્રતાનો પરિચય તો આપણને પાઠ્યા અંકમાં મળે
છે. વિદ્યુષ્ક વસન્તસેનાનાં ઘરેણાં પાછાં વાળવા જઈ રહી હોય છે. રેલિલ,
પાસેથી જાણુવા મળે છે કે ચારુદત્તને ન્યાયાલયમાં બોલાવવામાં આવ્યો છે ત્યારે
તે છૂટજ ત્યાં જઈ પહોંચે છે. સકારની નીચતાભરી ફરિયાદ સાંભળી એ પોતાનો
ક્રોધ કાબૂમાં રાખી શકતો નથી. પોતાના મિત્ર ઉપર આવેલ અકારણ અપવાદ
એને અસ્વસ્થ અને આવેશયુક્ત બનાવે છે. પોતાના મિત્રના ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વની
પ્રતીતિ કરાવતાં ન્યાયાધીશ અને સજ્જનોને તે ભારે ઝઘૂતાપૂર્ણ વાણીમાં
વિનવે છે કે ધર્મ કાર્યો કરનાર ચારુદત્ત આવું કેટલું કામ કેમ કરે ? કૃષ્ણાધી
માધવી હતોને પણ ન ખેંચનારો પોતાના મિત્ર આવું ઉભયસૌક વિરુદ્ધનું,
કાર્ય કેવી રીતે કરે ? અંતે નાસીપાસ બનેલો વિદ્યુષ્ક પોતાના મિત્ર ઉપર આજ
ઝોલાડનાર સકાર ઉપર ગુસ્સે થઈ તૂટી પડે છે. એનું આ કાર્ય આવેશપૂર્ણ
હોવા છતાં એનું પ્રેરક બળ તો અનન્ય મિત્રપ્રેમ જ છે. ચારુદત્તને થયેલી
વધસ્થાંભની શિક્ષા સાંભળી મૈત્રેય પોતાનું જીવન હારી બેમે છે. તે પણ પોતાના
મિત્ર પાછળ મરવા ઉવત થાય છે. ચારુદત્ત એને શેઠસેન ખાતર જીવતો રહેવા
વિનવે છે પણ એને પોતાનું જીવન ચારુદત્ત વિના જીવવું અશક્ય લાગે છે.
શેઠસેનને પોતાની પત્નીને હવાલે કરી તે આત્મત્યાગનો નિર્ણય કરે છે, જે
એની મિત્રભાવનાનો અરથોત્કર્ષ પ્રગટ કરે છે.

આમ ‘મુગ્ધસંહિતા’ના વિદ્યુષ્ક મૈત્રેય એક આદર્શ મિત્ર છે, વિનોદ સાથી-
દાર છે અને ભાવનાસીલ વ્યવહારુ સજ્જન છે. એનું પાત્ર નાટકમાં સાત્વિક
હાસ્ય અને નર્મ ફેલાવે છે તથા મિત્રપ્રેમનું બળ નાટકની ચતિમાં મહત્વના

દેરકારો લાવે છે નાટકના કાર્યવેગમાં આ પાત્રનો ધત્તો જ મદત્વનો લાગ છે. શત્રુનો વિદ્વેષક સાચેજ એક આગુ વ્યક્તિત્વ ધરાવતું પાત્ર છે.

ગોલ્ડ પાત્રો : ધીમી ધરતીનાં ઉદારદલ માનવી

ધૂતા :- મૃગચક્રિકાના ગોલ્ડ પાત્રોમાં પણ અનેક વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે શત્રુનો અપ્રતીમ માનવતાવાદ એનાં એક એક ગોલ્ડ પાત્રોમાં પ્રગટ થયો છે. રમમંચ ઉપર અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં આવતું ચારુદત્તની પત્ની ધૂતાનું પાત્ર એના ઉદાર-ત્વિ વર્તનથી લાવકોનું પ્રીતિપાત્ર બન્યું છે. ધૂતામાં આર્ય સન્નારીનો આદર્શ મૂર્તિમત્ થયો છે. ચારુદત્ત પરિણીત હોવા છતાં નગરીની પ્રસિદ્ધ વેશ્યાના પ્રેમમાં પડ્યો છે એ સમાચાર ધૂતાને અકળાવતા કે વ્યથિત કરતા નથી. વસન્ત-સેના સપત્ની બનવાની હોવા છતાં એના તરફ એને અસહ્ય કે દ્રેષ નથી. ચારુદત્તના મુખે મુખી અને દુષ્ટે દુષ્ટી યનારી તે આર્ય, સહકર્મચારિણી છે. ચારુદત્તના આદર્શો અને આચારોને તે અત કરણથી અનુભવે છે. ચારુદત્તની કીર્તિ અશુભથી રાખવા માટે તે પોતાની બહુમત્વા રત્નાવલી જરા પણ સંકોચ વિના બેઠે ધરે છે અને એમાં પણ એની શાલીનતા તો જુઓ ! તે પોતાના પતિને અનુમોદિત ન થવું પડે તે માટે વિદ્વેષકને દક્ષિણાર્ધે આપી પતિ પાસે પહોંચતી છે પોતાની રત્નાવલી સપત્નીને માટે આપવાની હોવાથી એનો આ ત્યાગ વિરલ અને અદ્યંત ભવ્ય છે. ચારુદત્તને એ પ્રાણાધિક લાવથી ચાહે છે વસન્તસેના જ્યારે રત્નાવલી પાછી મોકલે છે, ત્યારે ધૂતાનો જવાબ જુઓ આર્યપુત્ર દ્વય મમામરણ-વિશેષ હિતિ જાનાતુ મવતિ” આર્ય ચારુદત્ત તરફ ધૂતાનું ચિત્ત કેવું બધું અહો-લાવભર્યું છે તે બહી અત્યંત નજીકથી પ્રગટ થયું છે ચારુદત્તને જ્યારે વધસ્થાને લઈ જવામાં આવે છે ત્યારે ધૂતાનો જીવનરસ ઉડી જાય છે. એને જીવન નિરુત્સાર અને અકારુ લાગે છે અને પતિ પાછળ ચિતા ખડકી મરી જવાનો દલ નિર્ધાર કરી ભારતીય આદર્શોમાં તેની સ્વાભાવિક શક્તિને પ્રગટ કરે છે. આમ ધૂતા એક આદર્શ સન્નારી રૂપે રજૂ થઈ છે. એનો પ્રેમ અને ત્યાગ મહાન છે.

આર્યક—નાટકના ગોલ્ડ કથાનકનો નાયક આર્યક રમમંચ ઉપર થોડી વાર માટે જ આવતો હોવા છતાં એ એના આત્મિક વ્યક્તિત્વની ઠીકઠીક મંદુર છાપ પ્રેક્ષકો ઉપર ડાઠી બાય છે. ગોપાલપુત્ર આર્યક નિઃપ્રખર અને મુગ્ધ યુવક છે. કારાવાસમાંથી મુક્ત થયેલો તે ઔઞ્ઞવવાળા રથમાં બેસી જવાની સમય યુવક છે. કારાવાસમાંથી મુક્ત થયેલો તે ઔઞ્ઞવવાળા રથમાં બેસી જવાની સમય યુવક છે. કારાવાસમાંથી મુક્ત થયેલો તે ઔઞ્ઞવવાળા રથમાં બેસી જવાની સમય યુવક છે. કારાવાસમાંથી મુક્ત થયેલો તે ઔઞ્ઞવવાળા રથમાં બેસી જવાની સમય યુવક છે.

એના ચિત્તમાં વિશ્વાસ જન્મે છે કારણ કે એનું પોતાનું અંતઃકરણ નિર્મળ છે. પોતાને જીવત્કાલ અને અભયદાન આપનાર ચારુદત્ત તરફ એના હૃદયમાં અપાર મમતા છે. પોતાનો બચાવ હૃશ્વરકૃપાએ થયો હોવા છતાં એમાં નિમિત્ત રૂપ બનેલ ચારુદત્ત તરફ એનું ચિત્ત આભાર અને કૃતજ્ઞતાની લાગણીથી દ્રવી બળ્ય છે. પોતાના વિજય બાદ પોતાના કાર્યમાં મદદ કરનાર સહુ સ્નેહી મિત્રોને તે કાર્યને અનુરૂપ સ્થાનોની ભેટ નવાજેશ કરે છે એ એની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરે છે.

સંવાદક શ્રમણુ:—મૃગકટિકના કથાનકમાં શ્રમણુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, ન હિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિન્નુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ”એ ગીતાદારની જીવન-શ્રદ્ધા વસન્તસેનાના જીવનમાં સંવાદક રૂપે મૂર્તિમંત થાય છે. સંવાદક ઉપર કરેલો ઉપકાર વસન્તસેનાને પોતાના જીવનદાન રૂપે પાછો મળે છે. ખીજા અંકના વિનોદી દૂતપ્રસંગમાં જુગારના માઠાં પરિણામ ભોગવતા એક મુગ્ધ યુવકના રૂપમાં સંવાદકનો આપણને પરિચય થાય છે. જુગારનાં માઠાં પરિણામને કારણે એ તરફ ઉત્પન્ન થયેલી ઉપરતિ અને જુગારના પાસાઓનું આકર્ષણ જુગારીની માનસિક સ્થિતિનું આબેહૂબ દર્શન કરાવે છે. સંવાદક પાટલિપુત્રના ગૃહસ્થનો પુત્ર છે અને પગથંધી ઠરવાની કળા શીખ્યો હોવાથી સંવાદક નામે ઓળખાયો છે. ચારુદત્ત નિર્ધન બન્યો હોવાથી એની નોકરી છૂટી જતાં તે બેકારોના અનેક દોષોમાં જુગારના દોષમાં ફસાયો છે. ફસ સેના મહેારના દેવા માટે તેને માથુર અને દૂતકરના ગુસ્સાનો ભોગ થયું પડ્યું છે. વસન્તસેનાના શરણે જતાં તે પોતાના દેવાનાથી મુક્ત થઈ જતની અસારતા અને દૂત પ્રસંગના વૈરાગ્યથી બીદ્ધ બિંહુ બની ગયો છે પણ વસન્તસેનાના ઉપકારનો બદલો વાળવા એનું દિલ તડપે છે અને પુષ્પકરંડક વાગમાં એને એ તક પ્રાપ્ત થાય છે. ચક્રારે મૃગું દબાવવાથી મૂર્છિત થયેલી વસન્તસેનાને તે પાણી ઊંટી પુનર્જીવિત કરે છે અને કટોકટીની પળોમાં ચારુદત્ત પાસે વસન્તસેનાને લઈને પહોંચી જઈ તેને વધની શિક્ષામાંથી મુક્ત કરે છે. આર્થિક દારા તે બીદ્ધ મહત્તા અધિપતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને વસન્તસેનાને જીવાડવા બદલ જીવનની સાર્થકતા અને ધન્યતા અનુભવે છે.

શકારના વિટ અને ચેટ:—શકારના બે સાથીઓ વિટ અને ચેટ પોતાની મઠાનુભાવતાથી ભાવોક્તના ચિત્તને સ્પર્શી છે. શકારના નોકર દોવાને નાને વસન્તસેનાના અપસરજી જેવા પ્રસન્ન તેમને શકારની સહાય કરવી પડે છે પણ એવાં કાર્યો તરફ તેમને સ્વાભાવિક પ્રીતિ નથી. વિટ જુદિયાગી અને સંસ્કારી માણસ છે જ્યારે ચેટ એની નિમ્ન જાતિને કારણે તળપદી વાણી અને વિચારો.

ધરાવતો ભોજા ચાકર ■ વિટ અને ચેટ ચકાર જેવા દુષ્ટ વ્યક્તિની સોબતમાં પશુ પોતાનું સૌજન્ય ભજવી શક્યા છે. આઠમા અંકમાં આપણે ભેઈએ છીએ કે શકારના પૈસાના પ્રલોભનમાં કે ધમકાને તાબે થયા વિના તેઓ પોતાનું સૌજન્ય બતાવે છે અને વસન્તસેનાનું ખૂન કરવાની એની વિનંતીનો સ્વીકાર કરતા નથી. વસન્તસેનાના ખૂન બાદ વિટ ચકારને મારી ક્રાંતિકારી ટાળકામાં ભળી જાય છે. કેદ બનાવાયેલો ચેટ અગાસી ઉપરથી પકડું મૂકી જનને જોખમે પશુ ચારુદતને બચાવવા મરજિયો પ્રવાસ કરે છે. વિટ અને ચેટ ગુણુદ અને મહાનુભાવ છે. સત્ મારેનો એમનો આગ્રહ અભિનંદનીય છે.

ચારુદતનો વિટ પશુ એક વફાદાર ચાકર છે. પોતાના સ્વામીને વસન્તસેના તરફ પ્રેમ છે તે જાણે છે અને તેથી તે સ્થાને અડપથી બાગમાં લઈ જાય છે. એની વફાદારી પ્રશંસનીય છે.

વીરક અને ચંદનક :- ઉજ્જયિની નગરોના બે સિપાઈઓ વીરક અને ચંદનક પોતાના પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવને કારણે નોંધપાત્ર બનવા પામ્યા છે. જન્મે એક મોઝી અને બીજો હભમ છે. એ બન્ને વચ્ચેનો કલહ આનંદપ્રદ બન્યો છે. વીરક રાજ્યનો અત્યંત વફાદાર રક્ષક છે. રાજ્યની ફરજ આગળ એ સત્તા બાપની પશુ શરમ રાખે તેવો નથી બ્યારે ચંદનક એક ભલો સભજન છે. ગ્રામીમાં બેઠેલા આર્યકને અબધદાન આપી બેઠેલો ચંદનક પોતાની જાતને જોખમે એને બચાવે ■ અને રાજ્યનો વિરોધી બને છે. પરહિત કરવામાં ઉદ્યત થયેલો તે પોતાની આજીવિકારૂપ નોકરીને પશુ તિલાંજલિ આપે છે. આ બન્ને રક્ષકોનો આનંદી અને સ્વમાનપ્રિય સ્વભાવ એમનાં વ્યક્તિત્વને અનેશો જોખ આપે છે.

ન્યાયાધીશ:-મૃત્તિકાટિકના વ્યવહાર-અંકમાં નિરૂપાયેલ ન્યાયાધીશનું પાત્ર એની ન્યાયપ્રિયતા તથા સભજનતાને કારણે નોંધપાત્ર છે. ન્યાયકાર્યની મહાન જવાબદારીને તે બરાબર સમજે છે. ન્યાયની સક્ષમ બાબતોમાં એની ખુદી સીધાપૂર્વક વિડરે છે. તથ્યો કઠાવવાની એની શક્તિ તથા એનું સૌજન્ય સ્પષ્ટ થાય છે. જો કે ચારુદત તરફનો એનો પક્ષપાત અને ચકાર તરફનો ખુદો દ્રષ્ટ એક ન્યાયાધીશ તરીકે એના પાત્રને યોગ્ય નથી પણ માણસ તરીકની એની મહાનુભાવતાનો દ્યોતક છે.

ઉપરાંત કર્ણપૂરક, મહનિકા, રદનિકા, શેલસેન, ચાંપલો વ. અત્યંત ગ્રીણ પાત્રો પશુ પોતાના નિજ વ્યક્તિત્વથી મુક્ત છે અને પ્રેક્ષકો ઉપર ચિરંજીવ અસર જોશી કરે છે

નહિ હોય એમ જણાય છે. કારણ કે કેટલાક કૃવાઓ એવા પણ હતા કે બનાવી નિકૃષ્ટ બતિના માણસો પણ શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોની સાથે પાણી ખેંચતા હતા.^૧

વણિકો અથવા વૈસ્યો વિદેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. માલ લઈ જવા લાવવા માટે વહાણોનો ઉપયોગ થતો. જે કે સનાતન નિયમની જેમ વણિકો ઉપર સામાન્ય માણસોનો અવિશ્વાસ અક્ષી પણ પ્રગટ થયો છે. સોનીઓ તે સમયમાં પણ સોનાની ચોરી કરવાનું છાડતા નહિ હોય.^૨

અસ્પૃશ્યતાનો ભાવ સુસ્ત ન હોવા છતાં સામાજિક ભેદભાવ દૃષ્ટિગ્રાહ્ય થાય છે. આરુદ્ધ આંડાળો પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુ દાનરૂપે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. સકારનો એટ દાસ હોવાથી તેને કોઈ સ્વાતંત્ર્ય નથી, પોતાના સ્વામીની કીન-વૃત્તિઓ માટે એને સહન કરવું પડે છે. શુદ્ધામ હોવાને કારણે એનાં વચનો પણ શ્રદ્ધેય બનતાં નથી, વસન્તસેના પવિત્ર તથા પ્રેમનિષ્ઠ હોવા છતાં સમાજમાં એ વેશ્યાપુત્રી હોવાને કારણે જ સન્માનને પાત્ર થઈ શકી નથી.

વસન્તસેનાના પાત્ર દ્વારા વેશ્યાવાસની લશ્કર સામાજિક વિષમતાને કવિએ ભારે કલાપૂર્વક વ્યક્ત કરી છે. જે કે વેશ્યાઓ ભારે સમૃદ્ધ અને વૈભવશાળી હતી પણ સમાજમાં એમનું સ્થાન અત્યંત હલકું અને નિમ્ન કક્ષાનું હતું. ધન દ્વારા કોઈ વ્યક્તિ એને પોતાના ઉપશોચનું સાધન બનાવી શકતી. વેશ્યાઓમાં પોતાના બ્યવસાય તરફની ઉપરતિ અને એમાંથી મુક્ત થવાની તમન્ના પ્રવર્તમાન હતી એમ વસન્તસેનાના વ્યક્તિત્વને બોતાં લાગે છે. ‘કુલવધૂ’ પદ્ય સમાજમાં ભારે ગૌરવ હતું. કુલવધૂઓને અંતઃપુરમાં ઘુંઘટમાં રહેવાનો રીવાજ હતો. તેઓ બહાર નીકળતી ત્યારે સર્વબાળુથી બંધ ગાડીમાં પ્રયાણ કરતી. પિતૃ-પ્રધાન કુટુંબવ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં હતી. પતિના મૃત્યુ બાદ સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હશે એમ ધૂતાના અગ્નિપ્રવેશની તૈયારીઓ બોતાં લાગે છે. સમાજમાં નારીનું સ્થાન પૂજનીય હતું.

શ્રીઓમાં “મુલિય્યા” એટલે કે દાસ પ્રકારની શ્રીઓની એક ત્રીજી શ્રેણી હતી જે કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીની શુદ્ધામ જેવી હતી, જે કે સ્વામી કે સ્વામિનીને એની સાથે સદ્વ્યવહાર રહેતો પણ એમને એ દાસત્વમાંથી મુક્ત થવા મોટી રકમ

૧. ૧-૪૨ શ્લોક

૨. અથગ્વત્તો યગિન્ અચૌરઃ સુવર્ગદ્વારઃ અક્ષત્તો ગ્રામસમાગમઃ અહુન્વા મનિરેનિ દુષ્કર્મેતે સંમત્ત્યન્તે ।

યુક્તવતી પડતી મદનિકા એક આવી જ દારી યુવતી હતી કે જેને મુક્ત કરવા શર્વિલકને સોનાના ઘરેણાની ચોરી કરવી પડી હતી

વૈવાહિક સભ્યોમાં જાતિનું બંધન સિધ્ધિ હતું નારીઓ મોટે ભાગે પ્રતિભતા હતી પણ દુર્બળ પુરુષોની પત્નીનું ઘણીવાર અપહરણ પણ હતું હશે કે શર્વિલક સ્ત્રીઓની તીવ્ર નિંદા કરી છે જેમાં મનુષ્યે કરેલી સ્ત્રીઓની નિંદાનો પડધો પડે છે પુરુષો પત્ની સાથેના વ્યવહારને બાદ કરતા અન્યત્ર પણ ધૌન સભ્ય રાખતા અને બહુવિવાહની પ્રથા પણ પ્રચલિત હતી ગણિકાઓ કે રખાતોથી હૃતપન્ન થનારા જેર યદેસગ સતાનો બન્ધુલ કહેવાના સમાજમાં ધાર્મિક વિધિથી થતા વિવાહનું અવિશેષ મહત્ત્વ હતું જો કે શર્વિલક અને ચારુસ્તે કયાં તેમ પ્રેમનગ્ન પણ પ્રચલિત હતા પ્રતિભામ વિવાહનો કોઈ ઉદ્દેશ નાદરમાં ઉપનબ્ધ નથી

સામાજિક ગેરરીતિઓમાં જુગારની પ્રથા લોકપ્રિય પ્રતીત થાય છે જુગારીઓનું મોટું સંગઠન હતું કે જે પ્રત્યેક જુગારી પર નિરંતર રાખતું આવું સંગઠનને અધિપતિ સભિક મહેવાતો અને લેવક-દેવક બેની ફરિયાદ એ સાબળતો હારેલા જુગારીઓની સમાજમાં અત્યંત વિષમ સ્થિતિ થતી આમ છતાં જુગાર એ કોઈ શરમજનક વ્યવસાય પ્રણાતે નહિ મોગી મોટી પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ પણ જુગાર રમતી ચારુ ત પણ નિસકોચ બહેર મે છે કે પોતે મોનાના દાગીના જુગારમાં હારી ગયો છે જુગારની મના પુષ્કળ વિકાસ પામી હતી પ્રેમ વાહર, નાર્મિત તથા જ નામના જુગારના દાવેદારો ઉદેશ પ્રાપ્ત થાય છે જુગારની કેળવીક મેથીઓના નામજીક નામે પ્રાપ્ત થાય છે ગર્દમી પ્રકારની સૌથીમાં જુગારીને મેડેડની જેમ ચામુકથી મારવામાં આવતો અને કાલિ મા તો મન અથવા પ્રસિદ્ધિથી છેડવામાં આવેન માપુની જેમ મારવામાં આવતો હતો

ચોરીનો વ્યવસાય પણ તત્કાલીન સમાજમાં પ્રવર્તમાન હતો અને એ ધધાનું પદ્ધતિસરનું દાન વિશાસ પશ્યુ હતું મિત્રેન, કનકશક્તિ તથા ભાસ્કરનદી ચોરીના આરાધ્ય દેવતા હતા આતર પાકવાનું વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર અમલમાં હતું પણ ચોરી એક પ્રકારની પેતાની વિરિષ્ટ આચારસંહિતા રાખતા, સામજીક, ત્રીના પહેરેલા અદ્યાર બાળક વચેરેની ચોરી કરવામાં તે હિંમત અનુભવતા

૨. નોરના દુર્બલમુકિય મેલ્લાર મપેદના ।

વેશ્યાવાસ તત્કાલીન સમાજમા મહત્વનું સ્થાન ધરાવતી સ સ્થા પ્રતીત થાય છે સમાજના પ્રત્યેક વર્ગના માણસો વેશ્યાલયમા જતા પૈસાવાળા માણસોને માટે તો એ મોટાઈનું સાધન હતું વેશ્યાઓ અત્યંત સમૃદ્ધ જીવન ગાળતી વસન્તસેનાને ત્યાં આવેલા મૈત્રેયે એના આગાશનું ભવ્ય વર્ણન ઉપસ્થિત કર્યું છે. વસન્તસેનાનો મહેન એને કુબેરજીવન જેવો પ્રતીત થાય છે તત્કાલીન સમાજમા ઉદ્યાનો રાખવાનો ગોખ હતો કચારેક સમૃદ્ધ પરિવાર પોતાના નિવાસ ભવનોમા સુદર બગીચાઓ પણ રાખતો જિવાનમા સ્નાન માટેના કુંડ તથા સરોવર બનાવવામાં આવતા સુદરીઓ બગીચામાં હી ચકા પણ ખાતી

સમાજ વેપારપ્રધાન હોય તેમ જણાય છે અનેક યુવકો અર્જુનની શોધમા દેશપરદેશ ધૂમતા પરદેશો સાથે વેપારનાં સબધો ગાઢ હતા માનની આયાત-નિકાસ પુષ્કળ પ્રમાણમા થતી એશિયાના જુદા જુદા ભાગોમાથી અનેક જાતિઓ ઉજ્જયિનીમા આવીને હવિષાપાર્જન કરતી હતી ચંદનક દક્ષિણી હોવા છતાં 'લસ' 'લત્તી' 'ફર્ગાટ' 'વર્વર' વગેરે અનેક જાતિઓની ભાષાઓ બોલી શકતો હતો.

નગરજીવન અત્યંત વ્યસ્ત તથા પ્રવૃત્તિમય રહેતું ઉજ્જયિનીમા મોટી મોટી દુકાનો બગીચા તથા હરવાફરવાનાં સાર્વજનિક સ્થાનો હતા સડકો લાખી પહોળી હતી બગદાડીઓનું આવાગમન સતત ચાલ રહેતું ગામડેથી આવેલા ગાડાથી પણ રસ્તો રોકાઈ જતો એવો ઉલ્લેખ મળે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વાહનવ્યવહાર માટે બગદાડાડીની પ્રથા પ્રચલિત હતી નગરમા જાહેર રસ્તાઓ પર રાત્રે હોવા કે પ્રકાશની વ્યવસ્થા નહોતી શાસ્ત્રીય સંગીત તથા મનોરંજન માટેનાં અન્ય ઉપાયો પ્રચલિત હતા રેલિન્ડને ત્યાં શાસ્ત્રીય સંગીતમા મોટી રાત સુવી જનસો ચાલ્યાનો ઉલ્લેખ છે શાસ્ત્રીય સંગીતનો ફીક રીક વિનાસ માણુમ પડે છે આ ઉપરાંત ધનિક લોકોને પોપટ મેના, ઝૂંતર કાવન વગેરે પક્ષીઓ પાળવાનો પણ શોખ હતો.

(૨) રાજકીય સ્થિતિ -

'મૃગકટિક'માંથી તત્કાલીન રાજકીય સ્થિતિ વિશે ફીક રીક પ્રકાશ પડે છે આખો દેશ નાના નાના રાજ્યમા વિભક્ત હશે એમ જણાય છે ઉજ્જયિની પણ આવું જ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું કે જેની અંતગત કુશાવતીનું નામ રાજ્ય સમાવિષ્ટ હતું જેને આર્ય કે ચારુદત્તને બેટ આપ્યું હતું આ નાના રાજ્યોમા પરસ્પર અને રાજ્યની અંદર પણ અદરોઅદર નાના મોટા સંઘર્ષો ચાલુ

તત્કાલીન સમાજ ખેતીની સાથે સાથે જ વેપાર પ્રધાન હોય તેવાં સ્પષ્ટ સૂચનો ‘મૃચ્છકટિક’માંથી પ્રાપ્ત થાય છે. વસન્તસેનાનું ઘર બેઈને મૈત્રેય ‘દરિયામાં તરતા વહાણ’નો ઉલ્લેખ કરે છે તે બતાવે છે કે દરિયાઈ માર્ગે વેપાર ચાલતો હતો. વેપારીઓ વેપાર માટે દેશવિદેશ પ્રવાસ ખેડતા. વસન્તસેના આવા દેશવિદેશ જતા અને પરિણામે પત્નીને વિરહ આપતા વેપારીઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. ચારુદત્ત જીર્ણોદ્યાનમાં વૃક્ષોને વેપારીઓ સાથે અને પુષ્પોને વેપારના માલ સાથે સરખાવે છે. વેપારીને માવ વેચ્યા બાદ ચતા સંતોષનો ઉલ્લેખ મૈત્રેય કરે છે. યુવાન વેપારીઓ દેશાવર જતા. યુવાનોને પરદેશ ખેડી કમાવાની ધગશ હતી. ધનવાનો ઐટલા સમૃદ્ધ હતા કે એમનાં બાળકો સોનાનાં રમકડાંથી રમતાં.

ખેતરના બિજા પાકનો પણ ઉલ્લેખ ‘મૃચ્છકટિક’માં મળે છે. ચોખા અને જવ ધાન્ય મુખ્ય હતાં. ખારાશવાળી, પાકને માટે નિરપયોગી જમીનનો ઉલ્લેખ પણ તત્કાલીન સમાજમાં ખેતીના વ્યવસાયનો નિર્દેશક છે.

વેપાર અને ખેતીના વ્યવસાય ઉપરાંત સમાજમાં અનેક પ્રકારની નોકરીઓ તથા અંગત વ્યવસાયના પણ ઉલ્લેખ છે. ડેટલાક મોટા વેપારીઓ, વેશ્યાઓ તથા શ્રેણીઓ પોતાને ઘેર શ્રાવ્ય રાખતા અને એમને મુક્ત કરવા માટે ભારે ધનની જરૂર પડતી. આ ઉપરાંત રાજકીય નોકરીઓનો ઉલ્લેખ છે. સંવાહકના જેવા પગચાળીનો ધંધો પણ વિકાસ પામ્યો હતો. ચાકણો પણ પગારદાર માણસો હતા. સોનામોતીના ઢાળીના બનાવનાર સોનીઓ, હીરામાણેક જડનાર ઝવેરીઓ તથા વાસણો બનાવનાર કંસારાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે. વેપારીઓ અને સોનીઓની સનાતન ધૂર્તતાની વાત પણ અહીં નોંધાઈ છે.

(ખ) ધાર્મિક સ્થિતિ :

‘મૃચ્છકટિક’માંથી તત્કાલીન ધાર્મિક સ્થિતિ અંગે કેટલાક સંકેતો પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મ ઉદય પામતો હતો પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનું વર્ચસ્વ ઘટ્યું નહોતું. ચારુદત્ત યજ્ઞ, યજ્ઞમંડપ, વેદમંત્રો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે. યજ્ઞમાં બલિ આપવાની પ્રથા પ્રચલિત હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે વધસ્થંભે લઈ જવાતો ચારુદત્ત પોતાની ભત્રે બલિ માટે બાધેલા બકરા સાથે સરખાવે છે. રાજા પાલકને પણ એની યજ્ઞશાળામાં જ મારી નાખવામાં આવ્યો તેવો ઉલ્લેખ છે. રુદ્ર, હન્દ્ર વગેરે વૈદિક દેવતાઓનો ઉલ્લેખ છે. હન્દ્ર અને શિવને અભિન્ન માનવામાં આવ્યા છે. અનેક દેવીની પૂજા પ્રચલિત હતી. ચોર તો કાર્તિકેય કે કનકશક્તિ જેવા દેવતાઓને પોતાના અધિકારતા માનતા. યજ્ઞા, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, હર તથા દેવી વગેરે

દેવો આર્યકને રક્ષો એમ ચંદ્રનક, સ્તુતિ કરે છે સમાજમા વાસુદેવ નામની પ્રતિષ્ઠા હતી કારણ કે મિથ્યાલિંગાની શકાર પોતાની જાતને વરપુરુષમનુષ્યો વાસુદેવ કહે છે, ચાડાલો સદ્મવાસિની દેવીની પ્રાર્થના કરે છે

મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત હતી મોટા મોટા દેવસ્થાનો અને દેવાલયો અસ્તિત્વમા આવ્યા હતા કામદેવના મંદિર આગળ જગીચામા ચારુદત અને વસન્તસેનાને પ્રેમ થયો હતો તેવો ઉલ્લેખ છે સવાહક પણ્ય કાંઈ મંદિરમા દેવમૂર્તિ થઈને જિમ્મો રહે છે ચારુદતે અનેક દેવમંદિરો બાંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે

હિન્દુઓ અને તેમા પણ્ય બાહ્યો પોતાને ઘેર હ મેશા બનિકર્મ વગેરે આસ્તિક કાર્યો કરતા વસન્તસેના જેવી વ્યક્તિઓ ઘેર પૂજનો જાખ રાખતી અને બાહ્ય પાસે પૂજા કરાવતી

તત્કાલીન સમાજ પરલોકમા માનતો અને ઈહલોકની ચિંતા સદ્ કાંઈ નીતિવાન માણસને પાપ કરવામાથી બચાવતી ચેટ પરલોકની ચિંતામા જ વસન્તસેનાનું ખૂન કરવાની સાફ ના પાડે છે પરલોકમા વસતા પિતૃઓને નિવા-પાજસિ આપવામા આવતી પરલોકના શ્રેય માટે પુત્રેષણા પ્રવળ હતી ચારુદત કહે છે ચિર જીવુ મિત્રિયામિ પરભાને તિપાસિત અત્યલ્પમદમસ્માક નિવાનોદક-મોજનમ્ । આ ઉપરાંત તત્પરલોકાર્થપુત્રમુત કલ્પમધ્યર્થયે । વગેરે હ તેઓ હિંદુધર્મની પરલોક અંગેની માન્યતાનું સમર્થન કરે છે

બૌદ્ધ ધર્મના વિકાસ અને વ્યાપકતાના સૂચનો પણ્ય મૂચકટિકમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાજિક વિષમતાઓ, જવા મારીઓ અને જવાબદારીઓથી ત્રાસેન વ્યક્તિઓ સામાન્યતામા બૌદ્ધ ધર્મ તરફ અભિમુખ થતા જગતની વિષમ જવાબ-દારીઓથી કટાંજનો સવાહક બૌદ્ધ શ્રમણ ધર્મ જન્ય છે માનાર્થ સંબોધન માટે જુદા ઉપાસક કે બૌદ્ધ ઉપાસિકા કહેવાનો રિવાજ હતો

કેટલાક માણસો ઉપર ચાર્વાકનો પ્રભાવ હતો ધર્મના બંધનોમા કેટલીક-વાર શિથિલતાનો પ્રભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે હા ત શર્વિલક ધર્મનું તથા સાપ કરડે ત્યારે જે પ્રસરતું રોકવામા જનોઈને ઉપયોગ કરે છે શકાર જેવા ખંડ સ્વભાવના માણસો સામાયિક મંડળારત, પુરાણ વગેરેની મરકરી ઉઠાવન શખર બૌદ્ધ શ્રમણની પધ્ધતિ જીતી મળક તથા પરેશાની આચરે છે

બૌદ્ધધર્મ તરફ આમ જનતામા નફરત કે અરુચિ દોષ તેમ જણાય છે તે સમાજમા લોકોને શ્રમણો તરફ આદરભાવ નહિ દોષ જુદા ધર્મ પ્રવળ હતો તેમ જણાય છે

સમાજ એકંદરે જોતાં નીતિપરાયણ હતો. સમાજિક નીતિનાં બંધનો સામાન્યતઃ માણસો પાળતા હશે એમ જણાય છે. સાત્ત્વિક અને પવિત્રાયરણ માટે માણસો પ્રયત્નશીલ રહેતા. ચારુદત જેવા સભ્યન માણસો પણ ગણિકા સાથેનો સંબંધ જાહેરમાં પ્રગટ કરતાં સકાચ અનુભવતા જે વતાવે છે કે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માટે માણસો સભ્ય હતા. એક સાધારણ અને નિમ્ન કક્ષાનો નોકર પણ કોઈનો જીવ લેતાં, ખૂન કરતાં કે માણસનો વધ થતો જોઈને અકળાઈ જાતો તે નીતિની વ્યાપકતા દર્શાવે છે. ચોર અને જુગારીઓ પણ અમુક પ્રકારની આચાર સંહિતાનું પાલન કરતા. શરણાગતને કોઈપણ ભોગે રક્ષણ આપવાની મહાનુભાવતા ચંદનકે જેવા નિમ્ન વર્ગના માણસમાં પણ હતી. પરલોકને સારા નરસાં કર્મોનું ફળ માનવાની વ્યાપક ભાવનાને કારણે અનીતિનું પ્રમાણ સંયમિત રહેતું. જોકે શકાર જેવા, પાશવી માણસોનું ચિત્રણ સામાજિક વિષમતાનો નિર્દેશ પણ કરે છે. આમ છતાં શકારે સામાન્ય માણસોમાં પ્રગટતી માનવતાને સ્થળે સ્થળે પ્રગટ કરી છે તે કદાચ તત્કાલીન યુગની માનવતાવાદ બરેલી દૃષ્ટિને આભારી હોઈ શકે.

સમાજમાં ધર્મનો આદર હોવાથી વ્યક્તિઓ પ્રારબ્ધવાદી હતા. ચારુદત અને આર્ષક બંને નાયકો વિધિના પ્રાબલ્યનો સ્વીકાર કરે છે. ચાંડાલો દરસીને કાલપરશુ કહે છે. શકાર જેવા નીચ બચી જાય છે અને ચોટ જેવા બલોભોળો માણસ પણ ત્રીજે ભોળી પડતું મૂકવા છતાં બચે છે, તે બાગ્યને કારણે એમ વિદ્ય કહે છે. નાટકને અંતે ચારુદતને મુખે તારવવામાં આવેલું સત્ય “एव क्रीडति कृपयन्मरुटेकान्वायमसक्तो विधिः” પણ તત્કાલીન સમાજની દેવશ્રદ્ધાનું જ ઘોતક છે.

ધાર્મિક શ્રદ્ધાની સાથે સાથે સમાજમાં ટેટલીક અંધશ્રદ્ધાઓ તથા માન્યતાઓ પણ પ્રવર્તમાન હતી. લોકોને જ્યોતિષ અને ભવિષ્યવાણીમાં પ્રવળ શ્રદ્ધા હતી. રાજા પાંચકે સિદ્ધોના આદેશને આધારે જ ગોપાલપુત્ર આર્ષકને કેદ પકડ્યો હતો. આ ઉપરાંત શુકન-અપશુકનની માન્યતા પ્રચલિત હતી. પુરુષોને માટે ડાબી આંખ દરકવી એ અશુભ ગણાતું. અંક સાતમાને અંતે પણ ચારુદતની ડાબી આંખ દરકે છે. સીઓને માટે જમણી આંખનું દરકવું અશુભ ગણાતું. વસન્તસેના સ્વયં જોઈને છે ત્યારે પણ તેની જમણી આંખ દરકે છે. મૂર્ખો-દુષ્ટ મંડળ પણ અશુભ ગણાતું અને એને ઉપાત ગણવામાં આવેલો. આ અનિષ્ટ દર્શન કોઈ સારા માણસના મત્સ્યનું મૃત્યુન કરે છે એમ મનાતું. આ ઉપરાંત

કાગડા કે સર્પનું ફર્શન, રડતા પાંખીઓનો અવાજ, માથાનું અફળાવું તથા પગનું
લપસી પડવું અશુભનું સ્વચ્છ ગણાયું. ચાંડલો જેવા નિમ્નકક્ષાના માણસો પણ
લઈ જવાનો ઇન્દ્રો ખુબ, વિવાતી થાય, ખરો લાગે વચેરે જોવામાં અનિહતું
સૂચન માને છે. તારો ખરે તો પણ મુકાપુમ્મરું મૂલ્ય થાય, ચકાર કહે છે કે
સગી આંખે પોતાના ફુસ્મનનું મૂલ્ય જુએ તે અંખનો રંગ થાય, આ ઉપરાંત
પ્રતિકૂળ મહેા અને તારાઓની વિચને વાન રંદાકે પણ જુઠા અંકમાં નોંધી છે.

આ રીતે મુશ્કેલીકેમાં તત્કાલીન સમાજનો અનેક હાલકો અને સ્થિતિનો
વ્યાપક ખમાલ આવે છે.



मृच्छकटिकम्

मृच्छकटिकम्

प्रथमोऽङ्कः ।

पर्यङ्कप्रस्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्छेपसंवीतजानो-
रन्तः प्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शंभोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥१॥

अपि च

पातु घो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।
गौरीभुजलता यत्र विद्युत्स्लेखेव राजते ॥२॥

(नान्दन्ते) ।

सूत्रधारः—अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परिश्रमेण एवमहमार्यमिशान्प्र-
गिरय विहायपयामि—यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिताः ।
एतत्कविः किल —

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।
द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥३॥

अपि च

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्वप्रसादाद्व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।
राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा
लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥४॥

अपि च

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदं वेदविदां तपोधनश्च ।
परवारणबाहुयुदलब्धः सतिपाळः किल शूद्रको बभूव ॥५॥

अस्यां च तत्पत्नी

મૃચ્છકટિક

પ્રથમ અંક

વીરાસનમાં (લગાવેલી) પગની આંટીને લીધે ઝવડાયેલા સાપના આશ્લેષથી ઠંકાયેલા ઘૂંટણવાળા, અંતઃકરણમાં પ્રાણને અટકાવવાથી જેમનું સકળ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન અટકી ગયું છે તેવા, ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાન વિના, જ્ઞાન દૃષ્ટિથી આત્મામાં 'આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરતા શિવની, શૂન્ય દૃષ્ટિને કારણે (અન્ય જ્ઞાન) હ્રુપ્ત થતાં બ્રહ્મમાં લાગેલી સમાધિ તમારું રક્ષણ કરે. ૧.

અને વળી,

જ્યાં પાર્વતીની ભૂલઝોડપી લતા વિવુતલેખાની જેમ શોભે છે તેવો, શ્યામ વાદળની ઉપમા આપી શકાય તેવો નીલકંઠનો કંઠ તમારું રક્ષણ કરે. ૨.

(નાન્દી પછી)

સૂત્રધાર : પરિવહના કુતૂહલને કચડી નાખતો આ પરિશ્રમ રહેવા દો. સજ્જનોને પ્રણામ કરતાં હું વિનંતી કરું કે અમે આ મૃચ્છકટિક નામનું પ્રકરણ લખવા તૈયાર થયા છીએ. એનો લેખક,

એક હાથી જેવી ગતિવાળો, ચક્રોર જેવાં નેત્રોવાળો, પરિપૂર્ણ ચન્દ્ર જેવા મુખવાળો, અને સુંદર શરીરવાળો, બ્રાહ્મણોમાં મુખ્ય, અમાપ શક્તિવાળો, પ્રખ્યાત (કીર્તિ)વંત શૂદ્રક નામનો કવિ હતો. ૩.

અને વળી,

ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, લલિતકળા તથા હાથીની વિદ્યા જાણીને, અને શંકરની કૃપાથી જેનું અજ્ઞાન નષ્ટ થયું છે તેવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરીને, પુત્રને રાજાઈએ ભેળે ને, એક ઉત્કર્ષવાળા અશ્વમેધયજ્ઞની યોજના કરીને અને સો વર્ષ અને દસ દિવસનું આયુષ્ય લોગવીને શૂદ્રકે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪.

અને વળી (કહે છે)

શૂદ્રક યુદ્ધનો શોખીન, પ્રમાદ વિનાનો, વેદવેદાઓમાં અગ્રેસર અને તપોધન, (તથા) દુશ્મનોના હાથી સાથે હાથથી લડવામાં શોખીન રાજા હતો. ૫.

અને તેની આ કૃતિમાં

अवन्तिपुर्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किञ्च चारुदत्तः ।
 गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभेव वसन्तसेना ॥६॥
 तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं नयप्रचारं व्यवहारदुष्टताम् ।
 खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सः किल शूद्रको नृपः ॥७॥

(परिक्रम्यावलोक्य च) अयं शून्येयमस्मरसंगीतशास्त्रा । क नु गता, कुशीलवा
 भविष्यन्ति । (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् ।

शून्यमपुत्रस्य गृहं चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्मित्रम् ।

मूर्खस्य दिशः शून्याः सर्वे शून्यं दरिद्रस्य ॥८॥

कृतं च संगीतक मया । अनेन चिरसंगीतोपासनेन ग्रीष्मसमये प्रचण्डदिनकर-
 किरणोच्छ्वक्पुष्करबीजमिव प्रचलिततारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते । तद्यावद्गृहिणी
 माहूय घृच्छामि अस्ति किञ्चित्प्रातराशो न वेति । एयोऽस्मि भोः कार्यवशाप्रयोगव-
 शाच्च प्राकृतभायी संवृत्तः ।

अविद अविद भो चिरसंगीदोपासणेन मुञ्चतपोक्तरणालाई विअ मे बुभुक्षयाए
 मिलाणाई अन्नाई । ता जाव रोह गदुअ आणामि अरिष किंपि कुटुम्बिणीए ठववादिदं
 ण वेत्ति । (परिक्रम्यावलोक्य च) एदत्त अम्हारणं रोहम् ता पयिसामि । (परिक्रम्या-
 वलोक्य च) हीमाणहे । किं णु कखु अम्हारणं रोहे अण्ण यिअ सविहाणअं वट्टदि ।
 आआमिततणुलोदअप्पवाहा रच्छा लोदकडाहपरिवत्तणकसणमारा किद्विसेसआ यिअ नुअदी
 अहिअदर सोहदि भूमी । सिगिद्धगन्धेण उहाविअन्ती विअ अहिअ बापेदि मं बुभु-
 क्खा । ता कि पुन्वज्जिदं णिहारणं उअण्णं भवे । आदु अह ज्जेव बुभुक्खाओ अण्ण-
 मअं जीअलोअ पेक्खामि । णरिष किल पादराओ अम्हाण रोहे । पाणाधिअ बापेदि
 मे बुभुक्खा । इअ सव्वं णयं सविहाणअं वट्टदि । एका यण्णअं पीसेदि अवरा
 सुमणाओ गुप्फेदि । (विचिन्त्य) किं ण्णेदम् । भोदु । कुदु । कुटुम्बिणि एहाविअ
 परमय आणिसस्सम् ।

(नेपथ्याभिमुखमयत्नोक्त्य) अग्ने इदो दाव । [अविद्या अविद्या मा. चिरसंगीतोपासनेन
 शुष्कपुष्करनालानीव मे बुभुक्षया म्लानान्यङ्गानि । तद्यावद्गृह गत्वा जानामि अस्ति
 किमपि कुटुम्बिन्योपरादितं न वेति ।.....इदं तदस्माकं एहम् । तत्प्रविशामि ।.....
 आश्चर्यम् । किं नु त्वस्यस्माकं गृहेऽन्यदिषु सविधानकं वर्तते । आपामिततणुलोदक-
 प्रवाहा रक्ष्या लोदकडाहपरिवर्तनवृत्तमारा कृतवित्तोपकैव मुखवधिवन्तर शोभते भूमिः ।
 सिगिद्धगन्धेनोदीप्यमानेवाधिकं वापते मां बुभुक्षा । तस्मिन् पूर्वाभिर्न निषानमुत्पन्नं भवेत् ।
 ~ बुभुक्षितोऽन्नमयं चैवकेकं पश्यामि । नास्ति किञ्चित् प्रातराशोऽस्माकं गृहे ।

અવન્તિનગરીમા ચાડુદત્ત નામે યુવાન તથા હરિદ્ર આશ્ણુ વેપારી હતો, કે-જેને વસન્ત જેવી ચોલાવાળી વસન્તસેના નામની ગણિકા, શુણને કારણે ચાહતી હતી. ૬.

તેમના સત્પ્રેમરૂપી ઉત્સવ ઉપર આધારિત, રાજનીતિનો પ્રચાર, વ્યવહારની દૃષ્ટતા, ખલનો સ્વભાવ તથા ભવિત્યતા-આ બધું, કહે છે કે, શૂદ્રક રાજાએ (આ નાનકમા રજા) કયું. ૭.

(ફરીને અને જોઈને) અરે ! આ અમારી સગીતશાળા ખાલી છે. નટો ક્યા ગયા હશે ? (વિચારીને) સમજાયું.

પુત્ર વિનાનાનું ઘર ખાલી હોય છે. જેને સારો મિત્ર નથી તેને માટે (ધર) લાખો વખત શૂન્ય હોય છે મૂખને દિશાઓ શૂન્ય હોય છે જ્યારે હરિદ્રનું તો સઘળું શૂન્ય હોય છે. ૮.

વળી મારું સગીત પૂરું થયું. લાખા વખત સુધીની આ સગીતની ઉપાસનાથી, શ્રીભ સમયમા પ્રયત્ન કરીને કિરણોથી સૂકાયેલી કમળકાકડીની માફક મારી ચકળવકળ થતી કીડાઓવાળી આખો બુખથી ફાડફાડ થાય છે તો લાવ શ્રીમતીને ખોલાવીને પૂછું કે કઈ સવારનો નાસ્તો છે કે નહિ ? અરે ! કામને લીધે અને (નાટકના) પ્રયોજનને કારણે આ કુ પ્રાકૃત ખોલનારો થઈ ગયો છું.

અરેરે ! અરેરે ! અરે ! લાખા વખતની સગીત ઉપાસનાથી સૂકાયેલી કમળની કાકડીની સમાન મારા આ બુખથી કરમાઈ ગયા છે. તો જરા ઘેર જઈને જોઉં કે શ્રીમતીજીએ કઈ પણ તૈયાર કરેલું છે કે નહિ (ફરીને અને જોઈને) તો આ આ (રજુ) મારું ઘર. ત્યારે પ્રવેશ કર. (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) વાહ રે ! મારે ઘેર ખરેખર જુદું જ વાનાવરણ છે ! ચોખાના આસામણના લાખા પ્રવાકથી રસ્તાઓ સરપૂર છે. યોખડી કઢાઈઓ ધતાવાથી ચિત્રવિચિત્ર થયેલી ભૂમિ વિવેક (અપ્રતિ) વાળી યુવતીની માફક અધિક જાણે છે સરસ સુત્રધથી જાણે કે ઉદ્ધિપ્ત થઈ દોય તેમ બુખ અને વધારે પાડે છે ! તે મું પૂર્વજોએ એકઠો કરેલો ખજાનો જડ્યો હતો ? અથવા બુખને લીધે અને જ (મું) મર્યાદા લોક અનન્ય લાગે છે ! મારે ઘેર ખરેખર સવારનો નાસ્તો નથી ! બુખ અને

माणाधिकं बाधते मां बुभुक्षा । इह सर्वं नवं संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि अपरा सुमनसो गुम्फति । ...किं न्विदम् । भवतु । कुट्टम्बिनीं शब्दाभ्य परमार्थं शास्यामि । आर्ये इतस्तावत् ।]

(प्रविश्य)

नटीः—अञ्ज इअम्हि [आर्य इयमस्मि ।]

सूत्रधारः—अञ्जे साअदं दे । [आर्ये स्वागतं ते ।]

नटीः—आणवेदु अञ्जो को णिओओ अणुत्तिहोअदु त्ति । [आशापयार्वार्यः को नियोगोऽनुष्ठीयनामिति ।]

सूत्रधारः—अञ्जे ('चिरसंगीदोवासणेन' १-८-५ इत्यादि पठित्वा) अरिय किं पि अम्हाणं गेहे असिदम्बं ण वेत्ति । [आर्ये...अस्ति किमप्यस्माकं गेहेऽशितव्यं न वेत्ति ।]

नटीः—अञ्ज सर्वं अरिय । [आर्य सर्वमस्ति ।]

सूत्रधारः— किं किं अरिय । [किं किमस्ति ।]

नटीः—तं जवा-गुहोदणं-धिअं दही तण्डुलाइ अञ्जेण अत्तव्वं रसाअणं सर्वं अरिय त्ति । एवं दे देवा आसात्तेणुं । [तथया गुहोदनं पूर्तं दधि तण्डुला आर्ये-णात्तव्वं रसादनं सर्वमस्तीति । एवं तय देवा आशासन्ताम् ।]

सूत्रधारः—किं अम्हाणं गेहे सर्वं अरिय । आदु परिहससि । [किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति अथवा परिहससि ।]

नटीः—(स्वगतम्) परिहसिस्सं दाव । (प्रकाशम्) अञ्ज अरिय आवणे । [परिहसिष्यामि तावत् । ...आर्य अस्त्यापणे ।]

सूत्रधारः—(सक्रोधम्) आः अगञ्जे एवं दे आसा छिज्जिस्सवादि । अभावं अ गमिस्ससि । अं दाणि अहं वरण्डलम्बुओ विअ दूरं उक्खिविअ पाहिदो । [आः अनाये एवं तवाशा छेत्स्यति । अभावे च गमिष्यसि । यदिदानीमहं वरण्डलम्बुक इव दूरमुक्षिष्य पातितः !]

नटीः—मरिसेदु मरिसेदु अञ्जो । परिहासो कखु एस [मर्येतु मर्यत्वार्यः । परिहासः खल्वेयः ।]

सूत्रधारः—ता किं उण इदं षणं विअ संविहागअ चट्टदि । एका षण्णअं पोसेदि अवरा सुमगाओ गुम्फेदि इअं अ पञ्चवण्णकुसुमोवहारसोहिदा भूमी । [तस्मिन् पुनरिदं नवमिष संविधानकं वर्तते । एका वर्णकं पिनष्टि, अपरा सुमनसो गुम्फति, इयं च पञ्चवर्णकुसुमोपहारशोभिता भूमिः ।]

नटीः—अञ्ज उववाओ गहिदी । [अवोपवाओ गृहीतः ।]

सूत्रधारः—किंणाम्पेओ अअं उववाओ । [किं नामपेयोऽयमुपवातः ।]

પ્રાણથી પણ અધિક પીડે છે. આડી બધું નવીન સંવિધાન છે. એક (સુગંધી) દ્રવ્યો વાટે છે. બીજી માળાઓ ગૂંથે છે. (વિચારીને) આ શું હશે વાર ? હીક, શ્રીમતીજીને બોલાવીને સાચી વાત બહુ. (પડદા તરફ જોઈને) હે આર્યા ! જરો આ બાણ (આવો).

(પ્રવેશ કરીને)

નદી : આર્ય, આ રહી હું.

સૂત્રધાર : આર્યે, હું તમારું સ્વાગત કરું છું.

નદી : આર્ય, આપા કરો, શું કામ કરવાનું છે ?

સૂત્રધાર : આર્યે ('હાંબા વખતની સંગીતની ઉપાસનાથી' વગેરે બોલીને) આપણે ઘેર કંઈ ખાવાનું પણ છે કે નહિ ?

નદી : આર્ય, બધું જ છે.

સૂત્રધાર : શું શું છે ?

નદી : તે જેમકે-જાળચોખા, લી, ફડી ચોખા. આર્યને ખાવા ચોખ્ય સઘળી સામગ્રી છે. તમને દેવો આમ આશીર્વાદ આપે.

સૂત્રધાર : શું ? આપણે ઘેર બધું જ છે ? કે પછી તું મસ્કરી કરે છે ?

નદી : (સ્વગત) જરાક મનક કરું. (મોટેથી) આર્ય, (બધું) છે તો ખરું (પણ) બનરમાં.

સૂત્રધાર : (અસ્સામાં) અરે અનાર્યે ! તારી આસા આમ જ હેઢાશે અને વખા પામીશ. કારણ હમણાં હું ધાસના પૂજાની જેમ જિંએ જિયકાઈને (નીચે) ફેંકાયો છું.

નદી : ક્ષમા કરો, આર્ય, ક્ષમા કરો. આ તો મનક છે.

સૂત્રધાર : ત્યારે આ વગી નવી નવી વ્યવસ્થા કેમ છે ? એક સુત્રધી વાટે છે, બીજી માળા ગૂંથે છે. અને આ જમીન પરચરંગી કૂલના ઉપડારોથી સોડાય છે.

નદી : આને ઉપવાસ રાખ્યો છે.

સૂત્રધાર : એ ઉપવાસનું શું નામ છે ?

नटीः—अहिरूअवदी णाम । [अभिरूपपतिर्नाम ।]

सूत्रधारः—अज्जे इहलोइओ आदु पारलोइओ । [आर्ये इहलौकिकोऽथवा पारलौकिकः ।]

नटीः—अज्ज पारलोइओ । [आर्य पारलौकिकः ।]

सूत्रधारः—(सरोधम्) पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा । ममकेरकेण भत्तपरिष्वएण पारलोइओ भत्ता अण्णेसीअदि । [प्रेक्षन्ता प्रेक्षन्तामार्यमिथाः । मदीयन्तेन भक्तपरिष्वयेन पारलौकिको भर्तान्विध्यते ।]

नटी—अज पसीद पसीद । तुम ज्जेव अम्मन्नेरे भविस्सासि त्ति । [आर्य प्रसीद प्रसीद । त्वमेव अन्मान्तरे भविष्यसीति ।]

सूत्रधारः—अअं उववासो केण दे उवदिहो । [अयमुपवासः केन तवोपदिष्टः ।]

नटी—अज्जस ज्जेव पिअवअस्सेण जुण्णनुदठेण । [आर्यस्यैव प्रियवयस्येन पूर्णबुद्धेन ।]

सूत्रधारः—(सक्रोधम्) आः दासीए पुत्ता जुण्णनुदढा कदा णु कलु तुम कुविदेण रण्णा पालएण णववहूकेस हसं विअ सुअग्धं कप्पिअज्ज पेक्खिस्सम् । [आः दास्याःपुन जर्णश्च कदा नु खलु त्वा कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशहस्तमिव सुगन्धं छेद्यमानं प्रेक्षिष्ये ।]

नटी—पसीददु अज्जो । अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअं उववासो । [प्रसीदाचार्यः । आर्यस्यैव पारलौकिकोऽयमुपवासः ॥] (इति पादयोः पतति)

सूत्रधारः—अज्जे उदठेडि । कचेहि एरथ उववाने केण कज्जम् । [आर्ये उत्तिष्ठ । कथयात्रोपवासे केन कार्यम् ।]

नटी—अम्हारिसज्जजोग्गेन बम्हणेण उवणिमन्तिदेण । [अस्मादृशजनयोग्येन ब्राह्मणेनोऽनिमन्त्रितेन ।]

सूत्रधारः—अदो गच्छदु अज्जा । अहंपि अम्हारिसज्जजोग्गे बम्हण उवणि मन्तेमि । [अतो गच्छस्वार्था । अहमप्यस्मादृशजनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।]

नटीः—अं अज्जो जाणवेदि । [यदर्य आज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता)

सूत्रधारः—(परिक्रम्य) ढीमाणहे । ता कव मव एव्व सुसमिद्धाए उज्जइ णीए अम्हारिसज्जजोग्गे बम्हणो अण्णेसिदव्वो । (विलोक्य) एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इदो जेव्व आअच्छदि । भोदु । पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तअ अम्हारणं मेहे असिदुं अग्गणी भोदु अज्जो । [आश्चर्यम्] तस्मात्कथं मयैवं सुसमृद्धायामुज्ज-पिण्यामस्मादृशजनयोग्यो ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । .. एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवा-गच्छति । भवतु प्रक्यामि तावत् । अस्माकं श्वेदऽशितुमग्रणीर्मवत्वार्यः ।]

નદી : 'અભિરૂપપતિ' નામનો.

સૂત્રધાર : આર્યે, આ લોકનો કે પરલોકનો ?

નદી : આર્યે, પરલોકનો.

સૂત્રધાર : (ગુસ્સા સાથે) હુઓ, સજ્જનો હુઓ; મારા (મારી માલિકીના) જાત વાપરીને પરલોકનો સ્વામી શોધાય છે !

નદી : આર્ય, પ્રસન્ન થાઓ, પ્રસન્ન થાઓ, ખીલ જન્મમાં પણ તમે જ સ્વામી થશો એમ.

સૂત્રધાર : આ ઉપવાસ તને કોણે બતાવ્યો ?

નદી : આર્યના જ પ્રિય મિત્ર જૂર્ણવૃદ્ધે

સૂત્રધાર : (ગ્રોધથી) એહો ! એા દાસપુત્ર જૂર્ણવૃદ્ધ ! નવોદના સુમધો ચોટલાની જેમ તને ગુસ્સે થયેલ રાજા પાલકથી રહેંસાતો ક્યારે જોઉં !

નદી : આર્ય, પ્રસન્ન થાઓ. પરલોકને લગતો આ ઉપવાસ આપ આર્ય માટે જ છે. (એમ કહી પગમાં પડે છે).

સૂત્રધાર : આર્યે, ઊભી થા. કહે, આ ઉપવાસમાં કોનું કામ છે ?

નદી : આપણા જેવા લોકને યોગ્ય બ્રાહ્મણને આમંત્રણ આપવું જોઈએ.

સૂત્રધાર : ત્યારે આર્યા બધે જાય. હું પણ આપણા જેવા માણસોને ઇન્ને તેવા બ્રાહ્મણને આમંત્રણ આપીશ.

નદી : જેવી આર્યની આચ્છા. (જાય છે.)

સૂત્રધાર : (ફરીને) આર્ય ! તો મારે આમ સુસમૃદ્ધ ઉજ્જવિનોર ! અમારા જેવા માણસને યોગ્ય બ્રાહ્મણ કેવી રીતે શોધવો ? (જોઈને) આ ચાકડાનો મિત્ર મૈત્રેય અડી જ આવે છે.

(नेपथ्ये) भो अण्णं बग्घण उवणिमन्तेदु भवम् । वावुडो दाणिं अहम् । [भोः
अन्यं प्राज्ञानमुपनिमन्त्रयतु भवान् । व्यापृत इदानीमहम् ।]

सूत्रधारः—अञ्ज संपण्णं भोअणं णीसवत्तं अ । आवि अ दक्खिणा वि दे
भविस्सदि । [आर्यं संपन्नं भोजनं, निःसरन् च । अपि च दक्षिणापि ते भविष्यति ।]

(पुनर्नेपथ्ये) भो दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि ता को दाणिं दे णिअण्णो
पदे पदे मं अनुवग्घेदुम् । [भोः इदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत्कः इदानीं ते
निर्वन्धः पदे पदे मामनुरोद्धम् ।]

सूत्रधारः—पच्चा दट्ठोन्हि एदिणा । भोडु । अण्णं बग्घण उवणिमन्तेमि ।
[प्रत्यादिष्टोऽस्म्येतेन । भवतु । अन्यं तस्मिन्नुपनिमन्त्रयामि ।]

(इति निष्क्रान्तः)

इत्यामुल्लम् ।

(प्रविश्य प्रावारहस्तः)

मैत्रेयः—('अण्णं बग्घणं १-८-८७ इति पूर्वोक्तं पठित्वा) अथवा मए वि
मिच्चेएण परस्स आमन्तणआहं पग्गिदग्घाह । ॥ अवश्ये तुलीअसि । को णाम अहं
तत्तभवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं पअतणसिद्धेहि उग्यारसुराहिगन्धेहि मोदकेहि ज्जेव
असिदो अग्गन्तस्सदुस्सालअदुआए उव विट्ठो मस्सकस्सदपरिजुदो चित्तअतो विअ अग्गु-
लीहिं छिदिअ छिलिअ अवणेमि । जअरत्तवरुवदो यिअ रोमन्याअमाणो चिहामि ।
सो दाणिं अहं तस्स दलिहदाए अहिं तहिं चरिअ गेहपारावदो विअ आवासणिमिच्छं
इअ आअच्छामि । एसो अ अञ्जचारुदत्तस्स पिअवअस्तेण गुण्णवुद्धेण जादीकुमुम-
वासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो सिद्धिदिदेवकज्जस्स अञ्जचारुदत्तस्स अवणेदग्घो सि ।
ता जाव अञ्जचारुदत्तं पेक्खामि । (परिक्रम्यालोक्य च) एसो चारुदत्तो सिद्धि-
दिदेवकज्जो गिहदेवदारणं बलिं हरेन्तो इदो ज्जेव आअच्छदि । [अथवा मयापि
मैत्रेयेण परस्यामन्त्रणकानि समोहितयानि । हा अवश्ये त्वयसि । यो नामाहं तत्र-
भवतश्चारुदत्तस्य ऋद्ध्याहोरात्रं प्रपन्नसिद्धरुद्गारमुरभिगन्धिभिर्मोदकैरेवाशितोऽभ्यन्तरचतुः
शालकद्वार उपविष्टो मत्स्पर्शपरिजुतश्चित्रकार इवाङ्गुलीभिः स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वापनयामि ।
नगरचत्वरूपम इव रोमन्यायमानस्तिष्ठामि । स इदानीमहं तस्य दक्षितया यत्र तत्र
चरित्वा गृहपारावत इवावासनिमित्तमन्त्रागच्छामि । एष आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन
जूर्णवृद्धेन जातीकुमुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धिकृतदेवकार्यस्यार्यचारुदत्तस्योपनेतव्य
इति । तद्यावदार्यचारुदत्तं पश्यामि ।एष चारुदत्तः सिद्धिकृतदेवकार्यो गृहदेवताना-
बलिं हरन्ति एवागच्छति ।]

હીક ત્યારે (એને જ) પૂછીશ. આજે આર્થ મૈત્રેય અમારે ઘેર જન્મનારા-
ઓમાં અગ્રણી લલે યાય. (પડદા પાછળ) અરે ! આપ બીજા બ્રાહ્મણને નોતરો.
અત્યારે હું (બીજા કામમાં) રોકાયેલો છું.

સૂત્રધાર : શ્રીમાન ! ભોજન સારું છે અને વળી બિનહરીફ છે, અને વળી
તમને હક્ષિણા પણ મળશે

(ફરીયા પડદા પાછળ) અરે ! હમણા થોડીવાર પહેલાં જ (તને) ના પાડી
છે. તો મને વારંવાર (ડગલે ને પગલે) રોકવાનો હવે તારો આગ્રહ કેવો ?

સૂત્રધાર : આણે મને ના કહી. વાડુ, બીજા બ્રાહ્મણને નોતરું.

(બહાર જાય છે.)

મરુતાવના સમાપ્ત

[હાથમાં ઉપરણા સાથે પ્રવેશ કરીને]

મૈત્રેય : (બીજા બ્રાહ્મણને... એમ પહેલાં બોલેલું બોલીને) અથવા મારે
મૈત્રેયને પણ બીજાનાં આમંત્રણ શોધવાનાં ? [હે દશા તું જ (માણસને) ઉપર-
તણે કરે છે. હું કે જે અરેખર આર્થ ચારુદત્તની સમૃદ્ધિથી, રાતદિન, પ્રવલ્ન-
પૂર્વક બનાવેલા સુગંધિત ઝોડકાર આવે તેવા લાડુ જ ખાતો (અને) સો સો
બાવાયા વીંટળાયેલો (હું) અંતઃપુરના ચોકઠાના દાર આગળ બેસીને (સો સો
રંગના બાલાયા વીંટળાયેલા) ચિત્રકારની માફક આગળથી અડધી અડધીને બાબુએ
મૂકતો; (અને) જે નગરના ચોતરે બેઠેલ જગદની માફક વાગોળવો બોમો રહેતો.
તે હું હવે તે (ચારુદત્ત)ની હસ્તિતાથી આમ તેમ બટકીને ઘરના કબૂતરની માફક
રહેવા માટે અહીં આવું છું. દેવકાર્ય પૂરું. યાય ત્યારે આર્થ ચારુદત્તને આપવું
એમ કહી આર્થ ચારુદત્તના પ્રિય મિત્ર બૃહસ્પતિને જાણીતી રીતે
આ ઉપરણો મોકલ્યો છે. તો જરા આર્થ ચારુદત્તને મળું. (ફરીને અને ભેંઈને)
દેવપુત્રથી પરવારીને શ્રદ્ધેવતાને બધા આપવા ચારુદત્ત અહીં જ આવે છે.

(ततः पविशति यथानिर्दिष्टाश्चरुदत्तो रदनिका च)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निःश्वस्य)

यासां बलिः सपदि मदगृहदेहलीनां

हंसश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः

तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु

बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः ॥९॥

(इति मन्द मन्दं परिक्रम्योपविशति)

विदूषकः—एसो अन्नचावदत्तो । ता आव संयदं उवसप्पामि । (उपसृत्य)
सोरिथ भवदे । वड्डदु भवम् । [एष आर्यचारुदत्तः । तद्यावत्सामानमुपसर्पामि । ...
स्वस्ति भवते । वर्षतां भवान् ।]

चारुदत्तः—अये सर्वकालमित्र मैत्रेयः प्राप्तः । सखे स्वागतम् । आस्पृताम् ।

विदूषकः—अं भवं आगच्छेदि । (उपविश्य) भो वअस्स एसो दे पिअवअस्सेण
जण्णवुड्डेण जादीकुमुमवासितो पावारओ अणुप्पेसितो सिद्धीकिददेवक्कजस्स अज्ज
चारुदत्तस्स तुए उवणेद्वओ त्ति । [यद्भवानाशपयति । ...भो वयस्य एष ते प्रियवय-
स्येन जूण्वुद्धेन जातीकुमुमवासितः पावारकोऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यरूपार्थचारुदत्तस्य
स्वयोपनेतव्य इति ।]

(समर्पयति)

(चारुदत्तो गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः)

विदूषकः—भो किं इदं चिन्तीअदि । [भो किमिदं चिन्तयते ।]

चारुदत्तः—वयस्य

मुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्

मुखात्तु यो याति नरो दारिद्र्यां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥१०॥

विदूषकः—भो वअस्स मरणादो दालिहादो वा कदरं दे रोअदि । [भो
वयस्य मरणादारिद्र्याद्वा कतरत्ते रोचते ।]

चारुदत्तः—वयस्य

दारिद्र्यान्मरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पवल्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥११॥

विदूषकः—भो वयस्य अलं संतप्पिदेण । पणइज्जणवक्कामिदविहवस्स मुरजणीद-
सेसस्स पडिबच्चन्दस्स विअ परिक्वओ वि दे अहिअदरं रम्मीओ । [भो वयस्य

[પછી કલા પ્રમાણે ચારુદત્ત અને રત્નિકા પ્રવેશ કરે છે.]

ચારુદત્ત : (જિએ જોઈને) દુઃખ સાથે નિઃશ્વાસ મૂકીને —

મારા ઘરના જે જિંબરા ઉપરથી પહેલાં નાખેલો ખલિ, હંસો અને સારસનાં ટોળાં દ્વારા એકદમ હ્રુપ્ત થતો, (અને) જ્યાં ઘાસના અંકુર કૂટી નીકળ્યા છે તેવી ઘાસની જગાએ કીડાના મુખે ખાવા માટે ખીજની અંજલિ પડે છે. ૯.

(આમ ધીમે ધીમે ફરીને ખેસે છે.)

ચિદ્રૂપક : આ (રત્ના) આર્થ ચારુદત્ત, તો જરા હમણાં પાસે જઈ, (જઈને) તમારું કલ્યાણ થાવ. તમારી અભિવૃદ્ધિ યાચો.

ચારુદત્ત : અરે ! હંમેશાંનો મિત્ર મૈત્રય આપ્યો છે. મિત્ર ! સ્વાગત. ખેસ.

ચિદ્રૂપક : જેની આપનો આગ્રહ (ખેસીને) અરે મિત્ર ! “દેવકાર્ય”થી નિવૃત્ત થયેલા આર્થ ચારુદત્તને તારે આપવો” એમ કહી તમારા મિત્ર મિત્ર જૂલું જુલું જાતીકુસમથી સુવાસિત આ ઉપરણો મોકલ્યો છે.]

[આપે છે]

[ચારુદત્ત (તે) ભઈને વિચાર કરતો જિએ રહે છે.]

ચિદ્રૂપક : અરે ! આ શું વિચારાય છે ?

ચારુદત્ત : મિત્ર !

ગાઠ અંધકારમાં થતા દીવાનાં દર્શનની માફક ખરેખર દુઃખોને અનુભવ્યા (ગાઠ આવતું) સુખ થોભે છે; પરંતુ જે મનુષ્ય સુખમાંથી હરિદ્રતામાં આવે છે તે શરીર ધારણ કરવા છતાં મરેલો હોય તેમ જીવે છે. ૧૮.

ચિદ્રૂપક : રે મિત્ર ! મરણ કે હરિદ્રતામાંથી તમને શું ગમે ?

ચારુદત્ત : ભાઈ !

હરિદ્રત્ય કે મરણમાંથી મને મરણ પસંદ પડે છે, હરિદ્રત્ય નહિ. મરણ થોડી પીડા કરનારું છે; (જ્યારે) હરિદ્રત્ય અનંતકાળ દુઃખ આપનારું છે. ૧૯.

ચિદ્રૂપક : રે મિત્ર ! સંતાપ રહેવા દો. દેવોએ પીતાં બાપો રાખેલા પાવના ચન્દની માફક વાચોને જેણે સમૃદ્ધિ આપી છે તેવા તમારે ક્ષય પવન વધારે રમણીય ભાવે છે.

अलं संतप्तेन । प्रणयिजनसंक्रामितविभवस्य मुरजनपीतशेषस्य प्रतिपञ्चन्द्रस्येव परिश्र-
योऽपि तेऽधिकतर रमणीयः ।]

चारुदत्तः—वयस्य न ममार्यान्प्रति दैन्यम् । पश्य

एतत्तु मां दहति यद्गृहमस्मदीयं

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

संशुष्कसान्द्रमदच्छेखमिव भ्रमन्तः

कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥१२॥

विदूषकः—भो वयस्य एदे 'खु दासीए पुत्ता अरथकल्लवत्ता वरडाभीदा विअ गोपालदारआ अरण्णे जहिं जहिं ण खज्जन्ति तहिं तहिं गच्छन्ति । [भो वयस्य एते खलु दास्या पुत्रा अर्यकल्यवर्ता वरडाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न जायन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।]

चारुदत्तः—वयस्य

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत्सोददादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥१३॥

अपि च

दारिद्र्याद्ध्ययमेति द्वीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विण्णः श्रुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते

निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥१४॥

विदूषकः—भो वयस्य तं ज्जेव अरथकल्लवत्तअ सुमरिअ अलं संतप्पिदेण ।

1 भो वयस्य तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वाऽलं संतप्तेन ।]

चारुदत्तः—वयस्य दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

निवासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं

जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्मवति च कलत्रात्परिभवो

हृदिस्यः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥१५॥

ચારુદત્ત : ભાઈ ! મને ધનની બાબતમાં કૃપણતા નથી. જો;

જેવી રીતે સમય વ્યતીત થતાં ભમતા ભમરાઓ જેનો પુષ્કળ મદનો પ્રવાહ સૂકાઈ ગયો છે તેવા હાથીઓનાં ગંડસ્થળ છોડી દે છે તેવી રીતે આપણું ઘર ધન વગરનું છે એમ કહીને અતિથિઓ ત્યજે છે, એ મને વધુ બાળે છે. ૧૨.

વિદૂષક : અરે મિત્ર ! ખરે ! સવારના નાસ્તા જેવા, દુગ્ધ દાસીપુત્ર પૈસા, ભમરાથી ડરેલા, જંગલમાંના ગોવાળપુત્રોનો માફક જ્યાં જ્યાં ન ભોગવાય (અથવા 'કરડાય') ત્યાં જાય છે.

ચારુદત્ત : મિત્ર !

સાથે જ વૈભવ નાશ થવાની મને ચિંતા નથી. ખરેખર, ધન ભાગ્યતા ક્રમાનુસાર આવે છે (અને) જાય છે, પણ મને આ (વસ્તુ) બાળે છે કે નહિ થયેલ ધનરૂપી આશ્રયવાળી (મારી) મિત્રીમાંથી પણ મનુષ્યો ડગી જાય છે. ૧૩

અને વળી,

(માણસ) હારિદ્રયથી શરમ અનુભવે છે, શરમાઈ ગયેલો (મનુષ્ય) તેજમાંથી ગ્રાહિયાય છે, નિસ્તેજ મનુષ્યો અપમાન પામે છે, અપમાનથી નિરુત્સાહી થાય છે, નિરુત્સાહી શોક પામે છે, શોકસંતાપ બુદ્ધિ દ્વારા ત્યજાય છે, બુદ્ધિ વગરનો વિનાશ પામે છે. અહો ! નિર્ધનતા બધી આપત્તિઓનું મૂળ છે. ૧૪.

વિદૂષક : અરે મિત્ર ! તે જ દુગ્ધ પૈસાને સંભારીને સંતાપ કરશે રહેવા દો.

ચારુદત્ત : મિત્ર, ખરેખર.

હારિદ્રય મનુષ્ય માટે ચિંતાનું સ્થાન છે, અત્યંત અપમાન રૂપ છે, (સાક્ષાત્) બીચું વૈર છે, મિત્રોનો ધિક્કાર છે, પોતાના માનુષ્યોમાં અને પાશ્વક લોકોમાં દ્રેષ કરાવનાર છે, વનમાં જવાનો વિચાર થાય છે અને સ્ત્રીથી અપમાન થાય છે. હૃદયમાં રહેલો શોકગ્નિ બાળનો નથી, પણ સંતાપ આપે છે. ૧૫.

तद्वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ । स्वमपि चतुष्पये मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—ण गमिस्सम् । [न गमिष्यामि ।]

चारुदत्तः—किमर्थम् ।

विदूषकः—जदो एव्वं पुइज्जन्त वि देवदा ण दे पसीदन्ति ता को गणो देवेषु अच्चिदेसु । (यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति । तस्को गुणो देवेभ्यश्चितेषु ।)

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः ।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।

तुष्यन्ति क्षमीनां नित्या देवताः किं विचारितैः ॥१६॥

तद्गच्छ । मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भो ण गमिस्सम् । अण्णो को वि पठञ्चीअवु । मम उण वम्हणस्स सच्चं ज्जेव विवरीदं परिणमदि । आदंसगदा विअ छाआ यामादो दक्षिणा दक्षिणादो जामा । अण्णं अ एदाए पदोसवेलाए इअ राअमग्गे गणिआ विहा चेहा राअवलहा अ पुरिसा संचरन्ति । ता मण्हूअलुदस्स कालसप्पस्स मूसिओ विअ अदिमुइअदिदो वज्झा दाणिं भविस्सम् । तुमं इअ उअविट्ठो किं करिस्ससि । (भोः न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्वाक्षणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमति । आदर्शगतेय छाया यामता दक्षिणा दक्षिणतो यामा । अम्यच्चैवतस्या प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटारुचेटा राजवल्गभाश्च पुरुषाः संचरन्ति । तस्मान्मण्हू कलुअअमर कालमर्षस्य मूषिक इवाभिमुत्पापतितो वय्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिदोपविष्टः किं करिष्यसि ।)

चारुदत्तः—भवतु । तिष्ठ तावत् । अहं समाधिं निर्वर्तयामि । (नेपथ्ये) तिष्ठ वसन्तसेने, तिष्ठ ।

(ततः प्रविशति विटशङ्कराखेटेरनुगम्यमाना वसन्तसेना)

विटः—वसन्तसेने, तिष्ठ ।

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्यां

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणीं क्षिपन्ती ।

उद्दिप्रचलकटाक्षविष्टपृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥१७॥

તો મિત્ર ! મેં શુકદેવતાને બલિ આપ્યો. જ તું પણ ચક્રામાં માતા-
ઓને બલિ અર્પણ કર.

વિદૂષક—નહિ જાઉં.

આરુહત—શા માટે ?

વિદૂષક—કારણ, આમ પૂજતા હોવા છતાં દેવતા તમારી ઉપર પ્રસન્ન
થતા નથી. તેથી દેવની પૂજા કરવાથી શા ફાયદો ?

આરુહત—ભાઈ ! નહિ, એમ નહિ, શુક્રસ્થનો આ નિત્યધર્મ છે.

તપથી, મનથી, વાણીથી (તથા) બલિકર્મથી હું મેરા પૂજ્યેલ દેવતા
સંધર્મી ઉપર સંતુષ્ટ થાય છે. વિચાર કરવાથી શું ? ૧૬.

માટે જ. માતાઓને બલિ આપ.

વિદૂષક—અરે ! નહિ જાઉં. બીજા કાઈને મોકલો, કારણ મારે બંધનને
બધે જ આવજી પડે છે. અરીસામાં પડેલી હાથા માફક, કાબી બાલુ જમણી
(અને) જમણી બાલુ કાબી. અને વળી પાછું આ સધ્યા સમયે અડી રાજમાર્ગે
ગણિકા, વિટ ચેટ અને શબ્દના આનીતા બાલુસો ફરે છે. તેથી દેકાના સોબી
કાળા સાપની સામે આવી પડેલા ઉંઠની માફક હું ઉમટા વધ્ય જતી જઈશ.
અડી બેઠેલા તમે શું કરો ?

આરુહત : દીક, જરા જીભો રહે, હું સમાધિ પતાવી વડે. (પડા પાછળ)
જીભો રહે, વસન્તમેના જીભો રહે.

(પછી વિટ, ચકાર અને ચેટ જેની પાછળ પડ્યા છે તેની વસન્તમેના
પ્રવેશ કરે છે.)

વિટ : ઓ! વસન્તમેના ! જીભો રહે, જીભો રહે.

બચથી સુકુમારતાને પલટી નાખતી, નૃત્યપ્રયોગમાં નિખળાત ચરણોને
(આમતેગ) ફેંકતી, ઉદ્દેગ પામેલ અંચળ કટાક્ષવાળી દષ્ટિ નાખતી,
શિકારીના પાછળ પડવાથી હરેલી હરિણી માફક હું શા માટે જાય
છે ? ૧૭.

शकारः—चिह्नं, वसन्तरोणिणं चिह्न ।

किं यासि धावसि पलाअसि पक्खलन्ती
याशू पसीद ण मल्लिस्ससि चिह्नं दाव ।
कामेण दञ्जदि हु मे हडके तवइशी
अङ्गाललाशिपट्टिदे विअ भंसखण्डे ॥१८॥

[तिष्ठ वसन्तसेनिके, तिष्ठ ।

किं यासि धावसि पन्थयसे प्रखलन्ती यामु प्रसीद न मरिष्यसि तिष्ठ तावत् ।
कामेन दृष्टते त्वत्तु मे हृदयं तपस्वि अङ्गाराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥]

चेदः—अञ्जुके, चिह्न ।

उत्ताशिता शृङ्गलि अन्तिका मे शंषुणपच्छा विअ गिम्हमोरी ।
ओवग्गदी सामिअभइडके मे वण्णे गदे कुक्कुडशावके व्व ॥१९॥

[आर्ये, तिष्ठ तिष्ठ ।

उत्ताशिता शृङ्गस्यन्तिकाभ्यम संपूर्णपक्षेव ग्रीष्ममयूरी ।
अववल्गति स्वामिभङ्गारको मम धने गतः कुक्कुटशावक इव ॥]

विदः—वसन्तसेने, तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि बालकदलीव विरुम्पमाना
रक्तांशुकं पवनलोलदशं वहन्ती ।
रक्तोत्पलप्रकरकुड्मलमुत्सृजन्ती
टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥२०॥

शकारः—चिह्नं वसन्तरोणिणं, चिह्न ।

मम मअणमणंगं मम्मधं वड्ढअन्ती
णिशि अ शवणके मे णिहअं आविखवन्ती ।
पशलशि भअमीदा पक्खलन्ती खलन्ती
मम वशमणुजादा लावणशेव कुन्ती ॥२१॥

[तिष्ठ वसन्तसेनिके, तिष्ठ ।

मम मदनमनङ्गं मन्मथ वर्धयन्ती निशि च शवणके मम निद्रामाश्रयन्ती ।
प्रसरति ज्वरभीता श्लथलन्ती स्खलन्ती मम वधमनुवाता शवणस्येव कुन्ती ॥]

રાકાર : જિભી રહે, ઓ વસન્તશેષિકા ! જિભી રહે.

તું શા માટે પડતી આખડતી જાય છે ? દોડે છે ? નાસે છે ?
ઓ મુવતી ! પ્રસન્ન થા. મરીશ નહિ. જરા જિભી રહે. ખરે અંગા-
રાના હાથ ઉપર પડેલા માંસના ટુકડાની માફક મારું હૃદય બિચારું
કામથી બળી રહ્યું છે. ૧૮.

ચેદ : આર્વા ! જિભી રહે, જિભી રહે.

ઉનાળામાં સંપૂર્ણ કળાવાળી મયૂરીની માફક ત્રામેલી (તું) મારી
પાસેથી જાય છે. વનમાં રહેલા ટુકડાના બચ્ચાની માફક મારા દવામી
અને શેઠ (તારી) પાછળ દોડે છે. ૧૯.

ચિદ : ઓ વસન્તસેના ! જિભી રહે, જિભી રહે.

ફરમીથી ચિરાતી મનઃશિલની શુદ્ધાની માફક લાલ કમળની માળાની
કળીઓ ફેંકતી, પવનથી ફરકતા છેડાવાળું લાલ રેશમી વસ્ત્ર ધારણ
કરતી (તું) કુમળી કેળની માફક પ્રજ્વતી પ્રજ્વતી શા માટે જાય છે ? ૨૦

રાકાર : જિભી રહે, વસન્તશેષિકા, જિભી રહે

મારા મદનને, અનન્યને, અન્યથને (કામને) વધારતી, અને રાને
પયારીમાં મારી નિદ્રા હરી લેતી, બચ્ચીન લયડતી પડતી (અને) રાવણના
હાથમાં (પડેલી) કુંતીની માફક મારા વચમાં આવેલી (ચાલી) જાય
છે. ૨૧.

विटः—वसन्तसेने,

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
व्यालीव यासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ।
वेगादहं प्रविष्टतः पवनं न रुन्ध्यां
त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि न मे प्रयत्नः ॥२२॥

शक्रः—भावे भावे,

एषा णाणकमोशिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका
णिण्णाशा कुलणाशिका अवशिका कामस्स मञ्जूशिका ।
एषा वेशवहू भुवेशणिलआ वेशङ्गणा वेशिआ
एशे शे दश णामके मइ कळे अज्जावि मं णेच्छदि ॥२३॥

[भाव भाव,

एषा नाणकमोशिकामकशिका मरस्याशिका लाशिका
निर्नासा कुलनाशिका अवशिका कामस्य मञ्जूषिका ।
एषा वेशवधूः भुवेशनिलया वेशाङ्गना वेशिका
एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतान्यथापि मा नेच्छति ॥]

विटः—

प्रसरसि भयविवलवा किमर्थं प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वा ।
विटजननखघटितेव वीणा जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥२४॥

शक्रः—

ज्ञाणज्ज्ञान्तबहुभूषणश्रद्धमिश्रं
किं दोषदी विअ पलायसि लामभीदा ।
एशे हलामि श्रद्धशक्ति जघा हणूमे
विश्रवावधुश्रद्ध बहिणिं विय तं शुभदम् ॥२५॥

[ज्ञाणज्ज्ञानमिति बहुभूषणश्रद्धमिश्रं किं दोषदीव पलायसे रामभीता ।
एष हलामि सहसेति यथा हनूमान्निश्चावगोर्मणिनीमिव तां शुभद्राम ॥]

વિદ : ઓ વસન્તસેના !

ગરુડના ભયથી વ્યાપ્ત થયેલી સાપણી માફક (તારાં) પગલાંથી મારાં પગલાં વટાવી જતી તું શા માટે ચાલી જાય છે ? વેગથી જતો હું (શુ) પવનને ના પકડું ? પણ હે ઉત્તમ ગાત્રોવાળી ! તને પકડવાનો મારો કોઈ પ્રયત્ન નથી. ૨૨.

શકાર : ભાવજી ! ભાવજી !

પેસા પડાવી લેનારી, કામદેવના ગાળિયા જેવી, માછલાં ખાનારી, નાચનારી, નાક વિનાની, કુળનો નાશ કરનારી, બેકાબૂ, કામની (કામ-દેવની) પેટી, આ વેશ્યા, સુંદર વેશની ભૂમિ, નતકી, ગણિકા-આ કથા નામ મેં તેનાં કર્યાં, છતાં હજી પણ મને ઇચ્છતી નથી. ૨૩.

વિદ :

વિદજનોના નખથી ઘસાયેલી વીણાની માફક અથવા વાદળના ગર્જનથી ગભરાયેલી સારસીની માફક હાલતાં કુંડળ સાથે ઘસાતા ગાલવાળી, ભયથી વિહ્વળ બનેલી (તું) શા માટે રોડે છે ? ૨૪.

શકાર :

અણલુણ, અણલુણ એમ બહુ અલંકારના અવાજ (સાથે) મળે તેવી રીતે શા માટે રામથી બીનેલી દ્રોષીની માફક પલાયન કરે છે ? જેમ હનુમાને વિન્ધાવસુની બહેન, પેલી મુન્દરાને (હરી હતી) તેમ, આ (હું) એકદમ તારું હરણ કરું છું. ૨૫.

चेटः—

लाभोहि अ लाभवल्लहं तो कपाहिशि मच्छमंशकम् ।
एदेहि मच्छमंशकेहिं शुणआ मलअं ण शेवन्ति ॥२६॥

[रमय च राजवल्लभ ततः खादिष्यथे मत्स्यमांसकम् ।
एताभ्या मत्स्यमासाभ्यां श्वानो मृतकं न सेवन्ते ॥]

विटः—भवति वसन्तसेने,
किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्रहन्ती
ताराविचित्ररुचिरं रसनाकलापम् ।
वक्त्रेण निर्मेथितचूर्णमनःशिखेन
ग्रस्ता द्रुतं नगरदैवतवत्प्रयासि ॥२७॥

शकारः—

अम्हेहि चण्डं अहिशालिभन्ती वणे शिआली विअ कुक्कुलेहिं ।
पलाशि भिग्धं तुलिदं शवेग्ग शवेण्टणं मे हलअं इलन्ती ॥२८॥

[अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा घने शगालीव कुक्कुरैः ।
पलायते शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवृन्तं मम हृदयं हरन्ती ॥]

वसन्तसेनाः—पल्लवआ पल्लवआ, परहुदिए परहुदिए । [पल्लवक पल्लवक,
परभुतिके परभुतिके ।]

शकारः—(सभयम्) भावे भावे, मणुसो मणुसो । [भाव भाव, मनुष्याः
मनुष्याः ।]

विटः—न भेतम्यं न भेतम्यम् ।

वसन्तसेना—माहविए माहविए । [माघविके माघविके ।]

विटः—(सहासम्) मूर्ख, परिजनोऽन्विष्यते ।

शकार—भावे भावे, इत्थिआ अण्णेशदि । [भाव भाव, स्त्रियमन्वेषयति ।]

विट—अथ किम् ।

शकार—इत्थिआणं शदं मालेमि । श्ले ह्ये । [स्त्रीणां शतं मारयामि ।

शरोऽहम् ।]

वसन्तसेना—(शून्यमवलोक्य) हद्दी हद्दी, कथं परिअगो वि परिअटो । एरय

—अए अण्ण सअं जेव रुक्खिदन्वो । [हा भिक्कु हा भिक्कु । कथं परिजनोऽपि परेभ्रष्टः ।
मयात्मा स्वयमेव रक्षितव्यः ।]

ચિટ : શોધો, શોધો.

શકાર : ઓ વસંતશેણિકા ! જૂમ પાડ. કોયલને કે પત્થવકને કે સારા ચે વસન્ત માસને જૂમ પાડ.

મારાથી અભિસરણ કરાતી તને કેણુ રક્ષી શકે ? શું જન્મ-હિનપુત્ર બીમસેન કે કુન્તીપુત્ર રાવણુ ? તારા વાળનો બારો પકડીને આ હું દુઃશાસનનું અનુકરણ કરું છું. ૨૬.

જરા નો, જરા નો.

(મારી) તરવાર ધારદાર છે, અને (તાડું) મસ્તક વળેલું છે. માથું કાપી નાથું અથવા પછી (તને) મારું છું. તાડું આ પલાયન રહેવા દે. જે મરનાર હોય છે તે ખરેખર જીવતો નથી. ૩૦.

વસન્તસેના : ઓ બાઈ ! હું ખરેખર અગળા છું.

ચિટ : એટલા માટે જ જીવે છે.

શકાર : તેથી જ મારી નંખાતી નથી.

વસન્તસેના : (સ્વગત) આમ કેમ ? એનો વિનય પણ (મારામાં) મધ ઉત્પન્ન કરે છે. વારુ, ત્યારે આમ. (મોટેથી) બાઈ ! અડીથી કંઈ પણ ધરણું મારો છો ?

ચિટ : શાંત થાવ. બવતી વસંતસેના ! ઉવાનની વેલી કૃષ્ણવિદેહી કરતી ચોખ્ખી નથી. તેથી અલંકાર રહેવા દો.

વસન્તસેના : તો ખરેખર હવે શું (કરવાનું છે) ?

શકાર : મને મોટા માણસને, માણસને, વાલુદેવને પ્રેમ કરવાનો છે.

વસન્તસેના : (રેવથી) ચૂપ કર. ચૂપ, ફર દટ, નીચ, હલકી બધા ખોલે છે.

शकारः—(सतालिकं विहस्य) भावे भावे, पेक्ख । मं अन्तलेणे शुशि-
णिद्धा एधा गणिआदालिआ णम् । जेण मं भणादि-एहि । शन्तेसि । किलिन्तेसि
त्ति । हुगे ण गामन्तले ण णमलन्तले वा गडे । अञ्जुके, शवाप्पि भावइश शीशं
अत्तणकेहि पादेहि । तव उजेव पश्चाणुपश्चिआए आहिण्डन्ते शन्ते किलिन्ते म्हि
शब्बुत्ते । [भाव भाव, प्रेक्षस्व तावत् । मामन्तरेण सुस्निग्धैवा गणिकादारिका ननु ।
येन मा भणिति-एहि । आन्ताऽसि । कस्तान्ताऽसि इति । अहं न ग्रामान्तरं न नग-
रान्तरं वा गतः । भट्टालिके, शपे भावस्य शीर्षमात्मोयाभ्यां पादाभ्याम् । तवैव पृष्ठा-
नुपृष्ठिकादिष्वमानः भ्रान्तः कस्तान्ताऽस्मि सवृत्तः ।]

विटः—(स्वगतम्) अये कय श्रान्तमित्यभिहिते भ्रान्त इत्यवगच्छति मूर्खः ।
(प्रकाशम्) वसन्तसेने, वेशवासविक्रममिहितं भवत्या । पश्य,

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो

विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।

वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं

सममुपचर भद्रे सुप्रियं चाप्रियं च ॥३१॥

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः

फुल्लं नाम्यति वायसोऽपि हि लतां या नामिता वहिणा ।

ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा तयेवेतरे

त्वं वापीय लतेव नौरिव जनं वेद्यासि सर्वं मज्ज ॥३२॥

वसन्तसेना—गुणो कस्य अणुयभस्स कारणम्, ण उण वत्ताक्कारो ।

[गुणः खल्वनुरागस्य कारणम् न पुनर्बलात्कारः ।]

शकारः—भावे भावे एधा गम्भदासी कामदेवाभदणुग्जाणादो पटुदि ताह दलिह-
आलुदत्ताह अणुलत्ता ण मं कामेदि । वामदो तइश धम्मम् । अथा तव मम अ
हत्थादो ॥ एधा पलिम्भइदि तथा कणेदु भावे । [भाव भाव, एधा गर्भदासी काम-
देवायतनोदानप्रभृति तस्य दरिद्रवारुदत्तस्यानुरक्ता न मा कामयते । कामतस्तस्य गृहम् ।
यथा तव मम च हस्तान्तेषां परिभ्रम्यति तथा करोतु भावः ।]

विटः—(स्वगतम्) यदेव परिहर्तव्यं तदेवादाह गति मूर्खः । कथं वसन्तसेनार्य-
चारुदत्तमनुरक्ता । सुष्ठु रत्निरदमुच्यते—रत्नं रत्नेन संगच्छते इति । तदगच्छतु ।
किमनेन मूर्खेण । (प्रकाशम्) कान्तेलोमातः कामतस्तस्य सार्यवाहस्य गृहम् ।

શકાર : (તાળી પાડીને, હતીને) ભાવજી ! ભાવજી ! જરા જો. આ ગણિકાની છોકરી મારા તરફ ખરેખર દેત રાખે છે. જેથી મને કહે છે કે 'આવો, યાત્રી ગયા છો ? યાત્રા છો ?' કું ખીજે ગામ કે ખીજા નગરમાં ગયો નથી. શ્રીમતિ ! કું ભાવજીના માથાના (અને) મારા પગના સોગંદ ખાઈ છું. તારી પાછળ પાછળ અથડાતાં કું યાત્રી ગયો છું, યાત્રી છું.

વિદ : (સ્વગત) અરે ! કેવી રીતે ! 'ચૂપ' એમ કહે છે, ત્યારે મૂખ 'ચાકચો' છે એમ તમને છે. (પ્રગટ) ઓ વસંતસેના ! તું વેશ્યાવાત વિરુદ્ધ બોલી.

વેશ્યાવાસને તરુણજનોની સહાયવાળો (સહાયથી જીવનારો) વિચારો. વિચાર કે તું કે જે ગણિકા છે તે માર્ગમાં ભિગેલી સતા જેવી છે. ખરે (તું) ધનથી હરાય તેવું બજારુ શરીર ધારણ કરે છે. હે બહી બાઈ ! પ્રિયને અને અપ્રિયને સરખી રીતે સેવ. ૩૧.

અને વગ્ર,

વિચક્ષણ અને બ્રાહ્મણમેષ તેમજ અધમ વર્ણનો મૂખ પલ્લુ વાવમાં નહાય છે. જે ખીલેલી લતા મોરે નમાવી છે તેને સાચે જ કાગડો પલ્લુ નમાવે છે અને જે વહાણથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય તરે છે તેનાથી જ ખીલ્યો (તરે છે). તું વેશ્યા છે. તું વાવની માફક, લતાની માફક (અને) નાવની માફક બધા લોકોનું સેવન કર. ૩૨.

વસંતસેના : ખરેખર, રૂપ પ્રીતિનું કારણ છે, કંઈ બનાવકાર નહિ

શકાર : ભાવજી ! ભાવજી ! કામદેવના નહિના બનીશથી માંડીને (નર્તનનાં તેની મુલાકાત પછી) આ રમંટલી પેલા રસીક ચરણ ઉપર અનુરક્ત છે. મને પ્રેમ નથી કરતી, તેનું પર કાળી વાળ છે. તમામ અને નારા લગનારો તે જેવી રીતે ખાતી ન ભવ તેન બાજુ કરે.

વિદ : (સ્વગત) મર્યાદા નથી બેઠવાનું તે જ બેસે જ. તું ! વસંતસેનાના માર્ગ ચારણ ઉપર અનુરક્ત છે ! ખરેખર તે કિ કદેચ છે કે રત્ન નાની સાથે ભવ છે. તેણે બંને બાજુના મરખાપો તું ! (ખરેખર) એ કદેચીન ! તે પેશીનું પર કાળી વાળ છે (કે) !

शकार —अथ इ । वामदो तरस धलम् । [अथ किम् । वामतस्तस्य गृहम् ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) अम्मदे । वामदो तरस गेह ति च सच्चम् अवरा-
उत्ततेण वि दुज्जणेण उवकिदम् जेण पिअशङ्गमं पाविदम् । [आश्चर्यम् वामतस्तस्य
गृहमिति यत्सरयम् अपराध्यतारि दुर्बनेनोपकृतम्, येन प्रियसंगमः प्रापित ।]

शकार —भावे भावे बल्लि क्खु अचआले मयलाधिपविट्ठा विअ मयीगुडिआ
दीशन्दी जेव पण्ठा वसन्तसेना । [भाव भाव, बलीयास खल्वधकारे मापराधि-
प्रविष्टेव दृश्यमानैव प्रगष्टा वसन्तसेनिका ।]

विट्—अहो, बलवान-धकार । तथाहि ।

आलोकविशाला ये सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलितापि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥३३॥

अपि च

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाठजन नभः ।

असत्पुन्यसेवेव दृष्टिर्विफळता गता ॥३४॥

शकार —भावे भावे, अण्णेशामि वसन्तशणिअम् । [भाव भाव अन्विष्यामि
वसन्तसेनिकाम् ।]

विट् —काणेलीमात, अस्ति किञ्चिच्चिह्नं यदुपलभ्यसि ।

शकार —भावे भावे, किं विअ । [भाव भाव, किंभव ।]

विट् —भूषणशब्द सौरभ्यानुविद्धं माल्यगन्ध वा ।

शकार —गुणमि मल्लगन्धम् । अचआल्लपूळिदाए उण णाशिआए ण शुन्वत्तं
पेक्खामि भूषणशब्दम् । [गुणमि माल्यगन्धम् । अधकारपूरितया पुनर्नासिकया न
मुच्यते पश्यामि भूषणशब्दम् ।]

विट् —(जनार्तिकम्) वसन्तसेने,

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्व

सौदामिनीव जलदोदरसधिलीना ।

त्वा सूचयिष्यति तु माल्यसमुद्गरोऽयं

गन्धश्च भीरु मुखराणि च नूपुराणि ॥३५॥

वसन्तसेने ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) सुद गहिद अ । (नाट्येन नूपुराण्युत्सार्य माल्यानि
चापनीयं किञ्चित्परेक्रम्य हस्तेन परामृश्य) अम्मो भित्तिगमरिससूद पक्खदुआरअ

શકાર : હાસ્તો, તેવું ધર ડાખી તરફ છે.

વસન્તસેના : (સ્વગત) ઓહો ! તેવું ધર ડાખી જાણું છે એમ જે સાચું હોય તો અપરાધ કરવા છતાં દુર્જને ઉપકાર કર્યો, જેથી પ્રિયનો સમાગમ સાંપડ્યો.

શકાર : ભાવજ ! એ ભાવજ ! અડદના દગલામાં ધૂસી ગયેલી નાની મેશની જોખાની જેમ વસન્તસેનિકા ગાઢ અંધકારમાં જોતાં જોતાં જ અદરય થઈ.

ચિદ : અરે ! અંધારું ઘણું છે.

અંધારામાં પ્રવેશવાથી એકદમ કંપાઈ જતી મારી દૃષ્ટિ (આંખ) છેક ઊઘાડી હોવા છતાં અંધકારથી જાણે મીંચાઈ ગઈ છે. ૩૩.

અને વળી,

અંધકાર જાણે અંગોને લીંપે છે. આકાશ જાણે કાજળ વરસાવે છે. દુષ્ટ માણસની સેવાની માફક જાણે દૃષ્ટિ નિષ્ફળ ગઈ છે. ૩૪.

શકાર : ભાવજ ! ભાવજ ! વસન્તસેનિકાને શોધી કાઢું છું.

ચિદ : ઓ કાણેલીપુત્ર ! કંઈ નિશાની છે કે જેથી તું શોધે છે ?

શકાર : ભાવજ ! એ ભાવજ ! કેવીકે !

ચિદ : અલંકારનો અવાજ કે સુગંધ સાથે મળેલી માળાની ફેરમ.

શકાર : માળાની ગંધ (ફૂં) સાંભળું છું. વળી અંધારાથી પુરાયેલ નાકથી અલંકારનો અવાજ બરાબર ઓળખી રીતે જોતો નથી.

ચિદ : (જાણુ પર) ઓ વસન્તસેના !

સાથે જ વાદળના અંદરના ભાગમાં છુપાયેલી વિદ્યુતની માફક તું સાંજના અંધકારથી દેખાતી નથી. પણ ઓ બીકણું ! માળાથી ઉદ્ભવતી આ સુવાસ તથા રણકાર કરતાં નૂપુર તને સૂચવશે. ૩૫.
સાંભળ્યું વસન્તસેના !

क्खु एदम् । आणामि अ संजोएण गेहस्य संबुदं पक्खदुआरअम् । [श्रुतं गृहीत च ।
अहो, भित्तिपरामर्शमूचित पक्षद्वारकं खल्वेतत् । जानामि च गृहस्य संबृतं पक्षद्वारकम् ।]

चारुदत्तः—वयस्य समासजपोऽस्मि । तत्संप्रतं गच्छ । मातृभ्यो बलिमुग्रहर ।

विदूषकः—भो न गमिस्सम् । [भोः न गमिष्यामि ।]

चारुदत्तः—धिकष्टम् ।

दारिद्र्यात्पुरुषस्य धान्यवजनो वाक्ये न संतिष्ठते
सुस्तिग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः ।

सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिभ्रष्टायते
पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥३६॥

अपि च

संगं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते संभापते नादरा-
त्संप्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते ।

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया
मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं पण्ठं महापातकम् ॥३७॥

अपि च

दारिद्र्यं शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युपित्वा ।

विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये ममेति चिन्ता ख्व गमिष्यसि त्वम् ॥३८॥

विदूषकः—(सवलक्ष्यम्) भो वअस्स, जह मए गन्तव्वम् ता एसा वि मे
सहाइणी रदणिआ भोदु । [भो वयस्य, यदि मया गन्तव्यम् तदेयापि मम सहायिनी
रदनिका भवतु ।]

चारुदत्तः—रदनिके, मैत्रेयमनुगच्छ ।

चेटी—अं अज्जो आणवेदि । [यदयं आश्वासयति ।]

विदूषकः—भोदि रदणिए, गेण्ह बलिं पदीवं अ । अहं अपाबुदं पक्खदुआरअं
करोमि । [भवति रदनिके, गृहाण बलिं प्रदोषं च । अहमपावृतं पक्षद्वारकं करामि ।]
(तथा करोति ।)

यसन्तसेना—मम मग्गुववत्तिणिमित्तं विअ अवाबुदं पक्खदुआरअम् । ता जाव
पविसामि । (दृष्ट्वा) हसी हसी । कथं पदीवो । [ममाभ्युपपत्तिनिमित्तमिवापावृत
पक्षद्वारकम् । तत्पाकप्रविशामि । हा भिक्कु हा भिक्कु । कथं प्रदोषः ।]

(पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा ।)

चारुदत्त—मैत्रेय, क्रियेतात् ।

વસન્તસેના : (સ્વગત) સાબળ્યું અને સ્ત્રીકાલ્યુ. (અભિનયનથી નૂપુર કાઢીને અને માળા ફેંકી દઈને, કંઈક ખસીને અને હાથથી અડકાને) ઓહો ! ભીંતના સ્પર્શથી સસવાયેલું આ બાલુનું બારણું છે, અને સંયોગથી બાલું છું (કે) ધરતું બાલુનું બારણું વસાયેલું છે.

આરુદત્ત : મિત્ર ! હું જપ સમાપ્ત કરી રહ્યો છું, તેથી હવે જા. માતાઓને બલિ આપ.

વિદુષક : અરે ! (હું) નહિ જઈ.

આરુદત્ત : અરેરે ! દુઃખની વાત છે !

હારિદ્રચથી પુરુષના બાંધવજનો કલ્યામાં રહેતા નથી. અત્યંત નિકટના (મિત્રો) વિમુખ થાય છે, આપત્તિ વધે છે, બળ નાશ પામે છે, શીલરૂપી ચન્દ્રની કાંતિ ઝાંખી થાય છે અને જે બીજાઓએ કરેલું પાપકર્મ હોય છે તે પણ તેણે કયું હોય તેમ કહેવામાં આવે છે. ૩૬. અને વળી,

ખરે ! તેના કોઈ સંગ કરતું જ નથી, આદરથી બોલતું નથી. ઉત્સવોમાં ધનિકોને ઘેર આવેલો તે તિરસ્કારપૂર્વક જોવાય છે. થોડાં કપડાં હોવાથી લજ્જાથી તે મોટા લોકોને દ્રવ્યથી જ ટાળે છે હું માનું છું કે નિર્ધનતા એ છત્તું નવું જ મહાપાતક છે. ૩૭.

અને વળી,

એ! હારિદ્રચ હું તારે માટે શોક કરું છું કે મારા શરીરમાં મિત્રની માફક આમ વસીને મંદભાગી એવો મારો દેહ નાશ પામશે ત્યારે તું ક્યાં જઈશ એ મારી ચિંતા છે. ૩૮.

વિદુષક : (ઉદાસીનતાથી) રે મિત્ર ! જો મારે જવાનું છે તો આ રદનિકા પણ મારી સાથીદાર બલે થાય.

આરુદત્ત : રદનિકા, મૈત્રેય સાથે જા.

ચેટી : જેની આર્થની આશા.

વિદુષક : બહેન રદનિકા ! બલિ અને દીવો પકડે હું બાલુનું બારણું ઉપાડું છું. (તેમ કરે છે.)

વસન્તસેના : બાલુ મારા ઉપર કૃપા કરવાના નિમિત્તથી બાલુનું બારણું ખૂલ્યું. ત્યારે પ્રવેશ કરું ? (જોઈને) અરેરે ! હરિ હરિ ! તું દીવો ! (વસ્ત્રના છેડાથી દીવો હોલવીને પ્રવેશી.)

આરુદત્ત : મૈત્રેય ! આ તું છે ?

त्रिदूषक — अवावुदपक्खदुआर-ण पिण्डीभूदेण वादेण णिग्वाविदो पदीवो ।
भादि रदणए, णिकम तुम पक्खदुआरण । अहपि अन्मन्तरचदुस्सालादो पदीव
पक्खिअ आअ-छामि । [अवावुदपक्खदुआरेण पिण्डीभूतेन चातेन निर्वापित प्रदीप. ।
भवति रदनिके, निष्कम त्व एवद्वारकेण । अहमप्यन्तरचतुःशालात प्रदीप प्रज्वा-
ल्यग-छामि ।] (इत निष्का-त)

शकार — भावे भावे, अण्णशामि वशन्तशेणिअम् । [भाव भाव, अन्वेषयामि
वश तसनिकाम् ।]

घट — आ-वध्यतामन्विषताम् ।

शकार — (तथा कृत्वा) भावे भावे, गहिदा गहिदा । [भाव भाव, गृहीता
गृहीता ।]

चिट — मूर्खे, नन्वहम् ।

शकार — इदो दाव भविअ एअ ते भावे चिट्ठु । (पुनरन्विष्य चेष्टं गृहीत्वा)
भाव भावे, गहिदा गहिदा । [इतस्तावदभूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव भाव,
गृहीता गृहीता ।]

चेष्ट — भट्टके, चेष्टे ह्ये । [भट्टारक, चेष्टोऽहम् ।]

शकार — इदो भावे इदो चेष्टे । भाव चेष्टे, चेष्टे भावे । तुम्हे दाव एअन्ते
चिट्ठु । (पुनरन्विष्य रदनिका केशेषु गृहीत्वा) भावे भावे, शपद गहिदा गहादा
वशन्तशणिआ ।

अन्धभाले पलाभन्ती मल्लगन्धेण शूद्रा ।

केशविन्दे पलामट्टा चाणक्येणैव दोषदी ॥३९॥

[इतो भाव इतश्चेष्टः । भावश्चेष्टः, चेष्टो भावः । युवा तावदेकान्ते तिष्ठतम् ।

भाव भाव, सामत गृहीता गृहीता वशन्तसेनिका ।

अन्धकारे पलायमाना माल्यगन्धेन सूचिता ।

केशविन्दे परामृष्टा चाणक्येणैव द्रोषदी ॥

चिटः — एषासि वयसो दर्पाकुलपुत्रानुसारिणी ।

केशेषु कुसुमाढ्येषु सेवितव्येषु कर्पिता ॥४०॥

शकार —

एषासि गच्छ शिलशि गहिदा केशेषु चालेषु शिलोलुहेषु ।

अवकोश विक्रोश रुवाहिचण्डं शंभुं शिव सकलमीशशय ॥४१॥

મૈત્રેય : બાણુનું બારણું ખૂલવાથી ભેગા થયેલા પવનથી દીવો હોલવાઈ ગયો. બહેન રદનિકા ! તું બાણુના બારણેથી જા. હું પણ અંતઃપુરના ચોકઠા-માંથી દીવો સળગાવીને આવું છું. (બહાર જાય છે.)

શકાર : ભાવજી ! ભાવજી ! વસન્તશેષિકાને શોધી કાઢું છું.

ચિદ : શોધી કાઢો, શોધી કાઢો.

શકાર : (તેમ કરીને) ભાવજી ! એ ભાવજી ! પકડી, પકડી.

ચિદ : મૂર્ખ ! ખરખર હું (હુ)

શકાર : જરા આ બાણુ આનીને ભાવજી એકાંતમાં (એક ખૂણે) બેસે બેસે રહે. (કરી શોધીને ચેટને પકડીને) ભાવજી ! એ ભાવજી ! પકડાઈ પકડાઈ.

ચેટ : શેઠ ! હું ચેટ છું.

શકાર : અહીં ભાવજી ! અહીં ચેટિયો ! ભાવજી ચેટિયો ! ચેટિયો ભાવજી ! તમે બન્ને જરા એક ખૂણે બેસો રહો. (કરીથી શોધીને રદનિકાને વાળથી પકડીને) ભાવજી ! ભાવજી ! હવે પકડાઈ વસન્તશેષિકા પકડાઈ.

અંધકારમાં ભાગી જતી માળાની ગંધથી સૂચવાતી વાળના ભારાથી પકડાયેલી ચાણુકેયે (પકડેલી) દ્રીપદીની માફક (વસન્તસેના પકડાઈ ગઈ). ૩૬.

ચિદ :

વયના અભિમાનથી કુળવાન માણસ પાછળ જતી તું ફૂલથી ચણુ-ગારાયેલા સેવવા યોગ્ય વાળથી અહીં ખેંચાય છે. ૪૦.

શકાર :

તું માથા ઉપર, કેથ ઉપર, વાળ ઉપર, ચોટલા ઉપર આ પકડાઈ. બૂમ પાડ, ચીસ પાડ, (કે) એટથી ચંબુ, શિવ, ચંકર કે ઈશ્વરને બોલાવ. ૪૧.

[एषासि चामु शिरसि गृहीता केदेषु बालेषु शिरोरुद्धेषु ।

आक्षेपः विक्रोश लपाधिचण्डं शंभुं शिवं शंकरमीश्वर वा ॥]

रदनिका—(सभयम्) किं अञ्जमिस्तेहिं ववसिदम् । [किमार्यमिभैर्यवसितम् ।]

चिटः—काणेलीमातः, अन्य एवैष स्वरसंयोगः ।

शकारः—भावे भावे, चषा दहिशरपल्लिद्व्याए मञ्जालीए शलपल्लिवत्ते होदि, तथा दाशीए धीए शलपल्लिवत्ते कडे । [भाव भाव, यथा दधिसरपरिलुब्धाया मार्जारिकायाः स्वरपरिवृत्तिर्भवति तथा दास्याः पुण्या स्वरपरिवृत्तिः कृता ।]

चिटः—कथं स्वरपरिवर्तः कृतः । अहो चित्रम् । अथवा किमत्र चित्रम् ।

इयं रङ्गप्रवेशेन फलानां चोपशिक्षया ।

वठचनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥४२॥

(प्रवेश) चिदूपकः—ही ही भोः पदोसमन्दमाकृतेण पशुबन्धोपनीतस्व विअ छाग-
लस्व हिअभम्, फुरफुराअदि पदीवो । (उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा) भो रदणिए ।
[आश्चर्यं भोः प्रशेषमन्दमाकृतेन पशुबन्धोपनीतस्यैव छागलस्य हृदयम् फुरफुरायते
प्रदीपः । भो रदनिके ।]

शकारः—भावे भावे मणुबधे मणुबधे । [भाव भाव, मनुष्यो मनुष्यः ।]

चिदूपकः—जुत्तं णेदम्, सरिस णेदम्, जे अञ्जचारुदत्तस्व दलिह्वाए सपदं पर-
पुरिसा गेह पविशन्ति । [युक्तं नेदं, सदृशं नेदम्, यदार्यचारुदत्तस्य दत्तितया साप्रतं
परपुरुषा गेहं प्रविशन्ति ।]

रदनिका—अञ्ज मित्तेअ, पेक्ख मे परिहवम् । [आर्यं मैत्रेय, मेऽस्व मे परि-
भवम् ।]

चिदूपकः—किं तव परिहवो । आबु अम्हाणम् । [किं तव परिभवः । अथ-
वास्माकम् ।]

रदनिका—णं तुम्हाणं उजेव । [ननु युष्माकमेव ।]

चिदूपकः—किं एषो बन्धकारो । [क्रियेय बन्धकारः ।]

रदनिका—अथ इ । [अथ किम् ।]

चिदूपकः—सच्चम् । [सत्यम् ।]

रदनिका—सच्चम् । [सत्यम् ।]

चिदूपकः—(सम्बोध दण्डकाष्ठपुत्रम्) मा दाव । भो स्मके गेहे कुक्कुरो वि-
दाव चण्डो भोदि, किं उग अहं बग्गो । ता एदिगा अम्हारिसन्नगभाभवेअ-
कुडितेन दण्डकदंटेन दुट्ठस्व विअ मुस्मानवेणुअस्व मारयअं ते पहारेहिं कुट्टरस्सम् ।

રદનિકા : (ભયથી) આપ શ્રીમાનોએ શું ધાણું છે ?

ધિર : કાણેલીપુત્ર ! આ અવાજ જુદો જ લાગે છે ?

શકાર : ભાવજી ! ઓ ભાવજી ! દહીંની (અને) ઘીની લોભી બિલાડીના જેમ અવાજ બદલાય તેમ દાસીપુત્રીએ અવાજ બદલ્યો છે.

ધિર : શું ? અવાજ બદલ્યો છે ? ઓહો ! આશ્ચર્ય ! અથવા આમાં વિચિત્ર શું ?

રંગપ્રવેશથી અને કલાની શિક્ષાથી છેતરપિંડીમાં પાંડિત્યથી આજીવન સ્વરમાં નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી છે. ૪૨.

વિદૂષક : (પ્રવેશ કરીને)

હા ! હા ! અરે ! પશુના (વચના) વધસ્તંભ આગળ લાવવામાં આવેલી બકરીના હાડકાની માફક સાંજના ધીમા પવનથી દીવો ઠાલે છે. (પાસે જઈને રદનિકાને જોઈને) અલી રદનિકા !

શકાર : ભાવજી ! ઓ ભાવજી ! માણસ, માણસ.

વિદૂષક : આ બરાબર નથી આ ચોગ્ય નથી (કે) જેથી આર્થ શ્વારુદતની દરિદ્રતાથી હવે પારકા પુરુષો ઘરમાં પ્રવેશે છે

રદનિકા : આર્થ મૈત્રેય ! આ મારું અપમાન જુઓ.

વિદૂષક : શું તારું અપમાન કે અમારું ?

રદનિકા : ખરેખર તમારું જ.

વિદૂષક : શું આ બળાત્કાર છે ?

રદનિકા : અલબત્ત.

વિદૂષક : સાચું ?

રદનિકા : સાચું.

વિદૂષક : (કાંધથી લાકડાનો ડંડો ઉપાડીને) (તારે) એમ નહિ (કરવું જોઈએ). અરે ! કૂતરો પણ પોતાના ઘરમાં ચૂરો યાય છે તો પછી હું તો બાહ્ય છું. તેથી અમારા જેવા માણસના નસીબ જેવા વાંકા આ લાકડાના ડંડાથી બરાબ, સૂકા વાસની માફક તારું માથું ઘા કરીને ભાંગી નાખીશ.

[मा तावत् । भोः, स्वके गेहे कुक्कुरोऽपि तावच्चण्डो भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः । तदेतेनास्माद्व्यजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाण्डेन दुष्टस्येव शुष्कवेणुकस्य मस्तकं ते प्रशूरेः कुट्टयिष्यामि ।]

विटः—महाम्राह्मण, मर्षय मर्षय ।

विदूषकः—(विटं दृष्ट्वा) न परथ एसो अवरज्जदि । (शकार दष्ट्वा) एसो कल्ल परथ अवरज्जदि । अरे रे राजसालअ संदणअ दुग्गज्ज दुग्गणुस्स, जुत्तं नेदम् । जइ वि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दल्लिहो संबुत्तो ता किं तस्स गुणेहिं न अलंकिता उज्जङ्गो । जेण तस्स गेहं पविसिअ परिवणस्स ईरिसो उवमहा करीअदि ।

मा दुग्गदोत्ति परिहवो णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम ।

चारित्तेण विहीणो अड्ढो वि अ दुग्गदो होइ ॥४३॥

[नात्रेयोऽपराध्यति । एष खल्वत्रापराध्यति । अरे रे राजस्यालक संस्थानक दुर्जन दुर्मनुष्य, युक्त नेदम् । यद्यपि नाम तत्रभवानार्यचारुदत्तो दरिद्रः सवृत्तः तर्हि तस्य गुणैर्नालंकृतोऽभ्युपगम्यते । येन तस्य गृहं प्रविश्य परिवनस्येदम् उपमर्दः क्रियते ।

मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गतो नाम ।

चारित्र्येण विहीन आरथ्योऽपि च दुर्गतो भवति ॥

विटः—(सवैलक्ष्यम्) महाम्राह्मण, मर्षय । अन्यथनशङ्कया खल्विदमनुष्ठितं न दर्पात् । पश्य ।

सकामान्विष्यतेऽस्माभिः

विदूषकः—किं इयम् । [किमियम् ।]

विटः—शान्तं पापम् ।

काचित्स्वाधीनयौवना ।

सा नष्टा शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवञ्चना ॥४४॥

सर्वथा हृदमननुयसर्वस्व गृह्यताम् । (इति खड्गमुत्पुञ्ज्य कृताञ्जलिः पादयोः पतति ।)

विदूषकः—सप्पुत्तिस्स, उट्ठेहि उट्ठेहि । अआन्तेण मए तुम उवाल्लदे । सपद णण णानन्तो अणुणेमि । [सप्पुत्तिस्स, उत्तिष्ठेत्तिष्ठ । अज्ञानता मया त्वमुपालम्भः । साप्रत पुनर्जानन्ननुनयामि ।]

विटः—ननु भवानेवानुनयेयः । तदुत्तिष्ठमि समयतः ।

विदूषकः—भणाहु मवम् । [मणत्तु भवान् ।]

विटः—यदीमं वृत्तान्तमार्यचारुदत्तस्य नास्तीत्यस्यति ।

વિદ : મહાશ્વાસાણુ ! માફ કરો.

વિદ્વપક : (વિદને જોઈને) અહીં આ અપરાધો નથી. (ચકારને જોઈને) ખરેખર, અહીં આ અપરાધો છે. અરે ઓ રાગ્નના સાળા ! સંસ્થાનક ! દુર્જન ! ખરાબ માણસ ! આ ખરાબ નથી. માન્યું કે શ્રીમાન આર્થ ચારુદત દરિદ્ર થઈ ગયા છે, છતાં પણ શું તેના ગુણથી ઉજ્જવિની અલંકૃત નથી ? જેથી તેના ધરમા પ્રવેશ કરીને ચાકરોતું આવું અપમાન કરવામાં આવે છે ?

ગરીબ છિ એમ કરી અપમાન ન હોય. ખરે ! વિધિને (કોઈ) ગરીબ નથી. વળી ચારિત્ર્યહીન ધનિક પણ ગરીબ જ છે. (૪૩)

વિદ : (શરમથી) ઓ મહાશ્વાસાણુ ! માફ કરો, માફ કરો. (તેને) ખીણ' માણસ માનીને ખરેખર આ (અમે) કયું છે; અભિમાનથી નહિ. જુઓ.

એમ પ્રેમમા પડેલી (યુવતી)ની શોધ કરીએ છીએ.

વિદ્વપક : શું ? આ (સ્ત્રી) ?

વિદ : પાપ શાત થાઓ.

કોઈ સ્વાધીન યૌવનવાળી સ્ત્રી જોવાઈ છે. તેની (તે આ છે તેવી) શંકાથી આ ચારિત્ર્યમાં દૂષણ પ્રાપ્ત થયું છે. (૪૪)

સર્વથા આ સધળી અરજ સ્વીકારો. (તત્કવાર મુઠ્ઠી, હાથ જોડી પગે પડે છે.)

વિદ્વપક : ઓ સાધુ પુરુષ ! જીક, જીક. મેં અભ્યુત્પાત તને કપરો આપ્યો, પણ હવે સત્ય જાણીને તારી માફ માગું છું.

વિદ : કહું છું, આપ જ પ્રાર્થના કરવા ચોગ્ય છો. તેથી (એક) ચરતે જીડીય.

વિદ્વપક : આપ કહેા.

વિદ : કે આ વાત આપ ચારુદતને કહેશેા નહિ.

विदूषकः—ण कषइस्सम् । [न कययिष्णामि ।]

विटः—

एष ते प्रणयो विप्र शिरसा धार्यते मया ।

गुणशतैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥४५॥

शकारः—(सासूयम्) किनिमित्तं वण भावे, पदस्य दुष्टबहुभेदां किणि-
अञ्जलिं कदुअ पाएअ णिवडिदे । [किनिमित्तं पुनर्भाव, एतस्य दुष्टबहुकस्य कृपणा-
ञ्जलिं कृत्वा पादयोर्निपतितः ।]

विटः—भीतोऽस्मि ।

शकारः—कइय तुम भीदे । [कस्मात्त्व भीतः ।]

विटः—तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकारः—के तइय गुणा चइय मेहं पविशिय अशिदम्ब पि णरिपि । [के
तस्य गुणा यस्य गृहं प्रविश्यादित्यमपि नास्ति ।]

विटः—मा मैवम् ।

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कुशीकृतो न तेन कश्चिद्विभयैर्विमानितः ।

निदाघकालेष्विव सोदको हृदो नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान्

॥४६॥

शकारः—(सामर्थम्) के शे गम्भदाअए पुत्ते ।

शूले विपकन्ते पण्डवे शेदकेदु पुत्ते लाधाए लायणे इन्ददत्ते ।

आहो कुन्तीए तेण लामेण जादे अइशत्थामे धम्मपुत्ते जडाऊ ॥

[कः स गर्भदास्याः पुत्रः ।

शूरो विक्रान्तः पाण्डवः श्वेतकेतुः पुनो राधाया रावण इन्द्रदत्तः ।

आहो कुन्त्यां तेन रामेण जातः अश्वत्थामा धर्मपुनो जटायुः ॥ ४७ ॥

विटः—मूर्ख, आर्यचारुदत्तः सत्त्वसौ ।

दीनानां कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुटुम्बी

आदर्शः शिक्षितानां सुचरितनिरूपः शीलबेलासमुद्रः ।

सत्कर्ता नाचमन्ता पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो,

लोकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया चोच्छ्वसन्तीति ॥४८॥

વિદ્વંસક : નહિ કહું.

વિદ :

હે બ્રાહ્મણ ! તમારી આ કૃપા હું માથે ચઢાવું છું, કે જેના ગુણ રૂપ સરોથી, શશવાળા હોવા છતાં અમે જિતાયા. (૪૫)

શકાર : (ધર્મથી) પણ ભાવજી ! આ માટે દીનતાથી હાથ જોડીને આ કુટુંબકને પણ પડ્યા છે ?

વિદ : હું ડરી ગયો છું.

શકાર : તું કોનાથી ડર્યો છે ?

વિદ : તે આરુદ્ધતા ગુણથી.

શકાર : જેને ઘેર જઈને ખાવાનું પણ ન મળે તેના ગુણ તે કેવા ?

વિદ : ના એમ નહિ (કહો).

આપણા જેવાની યાચનાઓથી તે ગરીબ થયો છે, વૈભવથી તેણે કોઈનું અપમાન કયું નથી. ઉનાળાના સમયમાં પાણીવાળા સરોવરની સમાન તે માણસોની તરસ છિપાવીને સુકાયો છે. (૪૬)

શકાર : (ગુસ્સાથી) કાણ છે તે ગર્ભદાસીનો પુત્ર !

(તે) શૂરો છે ? પાણડુનો બહાદુર પુત્ર છે ? સ્વેતકેતુ છે ? રાધાનો પુત્ર છે ? રાવણ છે ઈન્દ્રદત્ત છે ? કે પેલા રામથી કુન્તીમાં ઉત્પન્ન થયેલો અશ્વત્થામા છે ? કે ધર્મનો પુત્ર જટાશુ છે ? (૪૭)

વિદ : હે મૂર્ખ ! ખરેખર, એ આર્ષ આરુદ્ધ છે.

પોતાના ગુણરૂપી રૂણથી નમેલું દીનાનું કદપવૃક્ષ, સજ્જનોનો કુટુંબી, કેળવણી પામેલાઓનો આદર્શ, ચારિત્ર્યનો કસોટી પથ્થર, શીલરૂપી કિનારાવાળો સમુદ્ર, સત્કાર કરનાર, અપમાન નહિ કરનાર, પુરુષના ગુણનો ભંડાર, વિનયી, ઉદાર સત્ત્વવાળો અને વખાણવા લાયક તે અધિક ગુણ હોવાથી એકલો જીવે છે, જ્યારે બીજા બધે ન્યાસ જ બહાર કાઢે છે. (૪૮)

तदितो गच्छाम् ।

शकार — अगेहिअ वशन्तरोणअम् । [अगहीशा वसन्तसेनिकाम् ।]

चिट — नथ वसन्सेना ।

शकार — कथ विअ । [कथमिव ।]

चिट —

अन्धस्य दृष्टिरिव पुष्टिरित्यातुरस्य

भूर्धस्य बुद्धिरिव सिद्धिरिवाक्षसस्य ।

स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या

स्यां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥४९॥

शकार — अगेहिअ वशन्तरोणिअ न गमिश्यम् । [अगहीशा वसन्तसेनिकां न गमिष्यामि ।]

चिट. — एतदपि न श्रुत खया ।

आलाने गृह्यते हस्ती वाजी बल्गासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५०॥

शकार — यदि गच्छसि गच्छ तुमम् । हगे न गमिश्यम् । [यदि गच्छसि गच्छ स्वम् । अहं न गमिष्यामि ।]

चिट — एवम् । गच्छामि । (इति निष्क्रान्त ।)

शकार — गडे बलु भावे अभावम् । (विषयकमुद्दिश्य) अले काकरदधीध-
मस्तका बुद्धवहुका उपविश उपविश । [गत खलु भावोऽभावम् । अरे काकपद-
शीर्षमस्तकं बुद्धबहुकं उपविशोपविश ।]

विदूषक — उपवेशिता ज्येव अग्ने । [उपवेशिता एव वयम् ।]

शकार — केण । [केन ।]

विदूषक — कान्तेण । [कृतान्तेन ।]

शकार — उट्ठेहि उट्ठेहि । [उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।]

विदूषक — उट्ठिस्सामो । [उत्थास्यामः ।]

शकार — कदा । [कदा ।]

विदूषक — खदा बुणो नि देव्व अणुऊल भविस्सदि । [यदा पुनरपि देव-
मनुकूलं भविष्यति ।]

शकार. — अले, लोद लोद । [अरे, रुदिहि रुदिहि ।]

ત્યારે અહીંથી જઈએ.

શકાર : વસન્તશેણિકાને લીધા સિવાય ?

ચિદ : વસન્તસેના ખોવાઈ ગઈ.

શકાર : કેવી રીતે વળી ?

ચિદ : આંધળાની દૃષ્ટિની જેમ, રોગીની પુષ્ટિની જેમ, મૂખની બુદ્ધિની મારફત, આજસુની સિદ્ધિની જેમ, અથવા સ્મૃતિવાળા (અને) વ્યક્તિની પરમ વિદ્યાની જેમ, શત્રુજન પ્રત્યેના રનેહની જેમ તે તમને પ્રાપ્ત કરીને જતી રહી છે. (૪૬)

શકાર : વસન્તશેણિકાને લીધા સિવાય નહિ બાકું.

ચિદ : આ પણ તે સંભવ્યું નથી !

હાથી બાંધવાની સાંકળમાં પકડાય છે, ઘોડો લગામમાં પકડાય છે, નારી હૃદયમાં પકડાય છે. જો આ ન હોય તો શાલ્યા બાવ. (૫૦)

શકાર : જો જુનું હોય તો છું બા, છું નહિ બાકું.

ચિદ : વારુ, બહુ છું. (બહાર બાવ છે.)

શકાર : ભાવશું ! ખરેખર (પોતે) જતો રહ્યો. (વિદ્યુતને ઉદ્દેશીને) અરે ! કાગડાના પગ(ની નિશાની) જેવા આધાવાળા અને મસ્તકવાળા દુષ્ટ બંદુક ! બેસ બેસ !

ચિદ્વચક : અમે બેસડાએલા જ છીએ.

શકાર : કોનાથી ?

ચિદ્વચક : વિધિથી.

શકાર : ઊઠ ઊઠ.

ચિદ્વચક : બેઠીશું.

શકાર : ક્યારે ?

ચિદ્વચક : ક્યારે વળી પાછું વિધિ અનુકૂળ થશે ત્યારે.

શકાર : અરે, ૨૩ ૨૩.

विदूषक—गोदाविदा ज्ञेव अग्ने । [रोदिता एव वाम् ।]

शकारः—केण । [केन ।]

विदूषकः—दुग्गदोए । [दुर्गत्या ।]

शकारः—अले, हस हस । [अरे, हस हस ।]

विदूषकः—हसिस्सामो । [हसिष्यामः ।]

शकारः—कदा । [कदा ।]

विदूषकः—पुणो वि ऋदोए अज्जचारुदत्तस्स । [पुनरपि ऋद्धचार्यचारुदत्तस्य ।]

शकारः—अले दुट्ठबहुका, भणेशि मम वअणेण तं दल्लिच्चालुदत्तकम्—एषा
शय्यवणा दहिलणा नवणाहअदंशणुट्ठिदा शुत्तचालि म्व वशत्तशेणा नाम गणिआ-
दालिआ कामदेवाअदणुज्जाणादो पटुदि तुम अणुलत्ता अग्नेहि बलक्कालाणुणीअमाणा
तुह गेहं पविट्ठा । ता अइ मम हस्ते शब्बं ज्ञेव पट्टाविअ एणं वामप्पेशि तदो
अधिअलणे ववहालं विना लहुं णिज्जादमाणाह तव मए अणुबद्धा पीदी हुविइशदि ।
आहु अणिज्जादमाणाह मलणन्तिके वेले हुविइशदि । अपि अ पेक्ख,

कइचालुका गोच्छडडित्तवेण्टा शाकं अ शुक्खे तल्लिदे हु मंशे ।

भत्ते अ हेमन्तिअलत्तिशिद्धे लीणे अ वेले ण हु होदि पूदी ॥

शोभतक भणेशि, लक्ष्मकं भणेशि । तथा भणेशि वधा हगे अत्तणकेलिकाए पाद्याद-
बालगकषोदधालिआए उवविदठे शुणामि । अण्णघा अदि भणेशि, ता कवालपविट्ठ-
कविथगुडिअं विअ मत्तअं दे मडमढाइइशम् । [अरे दुट्ठबहुक, भणिष्यासे मम
वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम्—‘एषा समुवर्णासहिरण्या नवनाटकदर्शनोरिथता सूत्रधारीव’
वचन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति स्वामनुरक्तास्माभिर्बलात्का-
रमनुनीयमाना तव गेहं प्रविष्टा । तद्यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्येता समर्पयसि
ततोऽधिकरणे व्यवहारं विना लघु निर्यातयन्स्तव मयानुबद्धा प्रीतिर्भविष्यति । अथवा-
निर्यातयतो मरणान्तिकं वैर् भविष्यति । अपि च प्रेक्षस्व,

कूभाण्डो गोमयटिप्तवृन्ता शाकं च शुष्कं तल्लित खलु माशम् ।

भक्त च हेमन्तिकरात्रिसिद्ध लीनाया च वेलाया न खलु भवति पृति ॥

शोभन भणिष्यसि, सकपट भणिष्यसि । तथा भणिष्यसि यथाहमारमकीयाया
प्रासादबालाप्रकृपावलिआयामुवविष्टः शुणोमि । अन्यथा यदि भणसि तदा कपाटप्रविष्ट-
कपिथगुलिकमिव मस्तकं ते मडमढादिष्यामि ।]

विदूषकः—भणिस्सम् । [भणिष्यामि ।]

शकारः—(अपवारी) चेडे, गडे शस्चकं ज्ञेव भावे । [चेष्ट, गतः सत्यमेक
भावः ।]

વિદ્વષક અમે ગેલા જ છીએ

શકાર કોનાથી ?

વિદ્વષક ત્રીજાઈથી

શકાર અરે હસ હસ.

વિદ્વષક હસીશુ

શકાર . ક્યારે ?

વિદ્વષક ફરી પાછી આર્થ ચારુદતની સમૃદ્ધિથી

શકાર અરે, કુટ બટક ! મારા વચનથી તે દરિદ્ર ચારુદતિયાને કહેજે —આ સોનાવાળી સુવર્ણવાળી (સોનાના અનકારવાળી), કામદેવના મંદિરના બગીચાથી માઠીને તને અનુરક્ત થયતી નવું નાટક લખવવા તૈયાર થયેલી સૂત્રધારની પત્ની જેવી (અને) બળાત્કારથી અમારા વડે અનુસરાતી વસન્તશેના નામની ગણિકાની છોકરી તારા ઘરમા પ્રવેશી છે તેથી જો (તું) પોતે જ એને મારા હાથમા સોંપીને પાછી આપીશ તો અદાલતમા કામ ચનાવ્યા સિવાય જલદી મારી વસ્તુ આપનાર તારી મારી સાથે હમેશ પ્રીતિ રહેશે. અમર નહિ આપે તો આમરણાન્ત વેર થશે અને વળી જો

ગાયના છાણથી લીપેલી દાડીવાળુ કોણુ, સૂકુ શાક, ખરેખર તળેણુ માસ, હેમ તની શત્રીમા રાધેલા ઉકાળેલા ભાત—(આ) સમય જતા ખરેખર બગડતા નથી (૫૧)

(તું આ) સરસ રીતે કહેજે કપટથી કહેજે તેવી રીતે કહેજે કે જેથી (મારા) પોતાના મહેનતા આગળના નાના કબૂતરખાનાની પાળા ઉપર બેઠેલો (કુ) સાબળુ જો જો કહીશ તો કમાડની વચ્ચે આવેલા ગોળ ઢાઠાના ફળની માફક તારુ માથુ લાગી નાખીશ

વિદ્વષક કહીશ

શકાર (બાળુ પર) ચેટ ! ભાવજી વિટ સાથે જ ગયો ?

चेटः—अथ इ । [अथ किम् ।]

शकारः—ता शिम्भ अवक्कमम्ह । [तच्छीघ्रमपकमावः ।]

चेटः—ता गेण्हदु भट्टके अशिमम् । [तदगृह्णातु मट्टारकोऽसिम् ।]

गनारः—तव ज्जेव हस्तं चिट्ठदु । [तवैव हस्ते तिष्ठतु ।]

चेटः—एशो भट्टालके । गेण्हदु ण भट्टके अशिमम् । [एष मट्टारकः । गृह्णा-
त्वेन मट्टारकोऽसिम् ।]

शकारः—(विपरीतं गृहीत्वा)

णिक्कवक्कलं मूलरूपेशिवणं खन्धेण घेतूण अ कोशशुत्तम् ।

कुक्कहेहि कुक्करीहि अ बुक्कअन्ते जघा शिआले शलण पलामि ॥५२॥

[निर्वृत्तकलं मूलरूपेशिवणं स्कन्धेन गृहीत्वा च कोशमुत्तम् ।

कुक्कुरैः कुक्कुराभिश्च बुक्कयमानो यथा शृगालः शरणं प्रयामि ॥]

(परिक्रम्य निष्क्रान्ती)

विदूषकः—मोदि रदणिए, ण वल्लु दे अअं अवमाणो तत्तभवदो चारुत्तस्स
णिवेदइदध्वो । दोभाच्चपीडितस्स मण्णे दिठणदरा पोडा डुविस्सदि । [भवति रदनिके,
न खलु तेऽयमपमानस्तत्रभवत्क्षारुदत्तस्य निवेदयितव्यः । दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये
द्विगुणतरा पोडा भविष्यति ।]

रदनिका—अज्ज मित्तेअ, रदणिआ वल्लु अहं खजदमुडी । [आर्यं मैत्रेय,
रदनिका एतत्त्वहं समतमुल्लो ।]

विदूषक—एवं ज्ञेयम् । [एव न्येयम् ।]

चारुदत्तः—(वसन्तसेनामुद्दिश्य) रदनिके, मास्ताभिलापी प्रदोषसमयशीतार्तो
रोहसेनः । तव प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम् । अनेन प्रावारकेण छादयैनम् । (इति प्रावारकं
प्रपच्छति ।)

वसन्तसेना—(स्वगतम्) कथं परिअणोत्ति मै अवगच्छदि । (प्रावारकं गृहीत्वा
समाप्राप्य च स्वगतं सस्पृहम्) अम्हहे, चादीकुमुमवासिदो प्रावारओ । अणुदावीणं
से उजावण पडिभासेदि । [कथं परिजन इति मामवगच्छति । आश्चर्यम् जातोऽकुमुम-
वासितः प्रावारकः । अनुदावीणमस्य यौवर्जं प्रतिभासते ।] (अथवा रेतकेन प्रावृणोति ।)

चारुदत्तः—अनु रदनिके, रोहसेनं गृहीत्वान्यन्तरं प्राविश ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) मन्दभाइयो वल्लु अहं तुम्हे अन्धन्तरस्स । [मन्द-
भागिनो एतत्त्वहं तत्राभ्यन्तरस्य ।]

चारुदत्तः—अनु रदनिके, प्रतिवचनमपि नास्ति । कष्टम् ।

ચેદ : હા જી (એમ જ.)

શકાર : તો જલદી જઈએ.

ચેદ : ત્યારે (મારા) રોકજી તનવાર વઈ લે.

શકાર : તારા જ હાથમા લલે રહે

ચેદ : આ (રહી તે) રોકજી, રોકજી, આ તલવાર લે.

શકાર : (જીધી પકડીને)

ખોખા વગરની, મૂળાની ચામડી જેવા રંગવાળી અને ચ્યાતમાં ઉપર રહેલી (તલવાર) ખભા ઉપર ધારતો હું કૂતરીઓ અને કૂતરાઓથી ભસતા શિયાળની જેમ ઘેર જાઉં છું. (પર) (ફરીને બંને બાજુ છે.)

ચિદ્રૂષક : બહેન રદનિકા, ખરે ! તારે આ અપમાન ચારદતને જણાવવું નહિ. (હું) માનું છું, ગરીબાઈથી પીડાયેલાને બેવડું દુઃખ થશે.

રદનિકા : આર્થ મૈત્રેય ! ખરેખર હું સંયમી મુખવાળી રદનિકા છું.

ચિદ્રૂષક : ખરે ! એ (ભલે) એમ (રહે.)

આરુદત્ત : (વસન્તસેનાને ઉદ્દેશીને) રદનિકા ! જેને પવન મમે છે તે રોહસેન (ધાતું છું કે) સાજના સમયની ઠંડીથી પીડાતો હશે. તેથી એને અંદરના ભાગમા લઈ જા. આ ઉપરણો એને આઢાડી દે. (એમ કહી ઉપરણો આપે છે.)

વસન્તસેના : (સ્વગત) શું મને (તેની) સેવિકા માને છે ? (ઉપરણો લઈને અને સૂંઘીને, સ્વગત સ્પૃહા સાથે) વાહ ઉપરણો ભત્તીકુસમથી સુવાસિત છે. એવું યોવન ઔદાસીન્યરહિત જણાય છે. (બાજુએ જઈને ભત્તને ઢાકે છે.)

આરુદત્ત : હે રદનિકા ! રોહસેનને લઈને અંદર જા

વસન્તસેના : (સ્વગત) ખરે ! તમારી ઘરના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશવા માટે હું હીનભાગી છું.

આરુદત્ત : અરે રદનિકા ! જવાબ પછુ નથી. દુઃખની વાત છે.

यदा तु माग्यक्षयपीडितां दक्षां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्रतां चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥

(उपसृत्य रदनिका विदूषकश्च)

विदूषकः—भो, इयं सा रदनिका । [भो, इयं सा रदनिका ।]

चारुदत्तः—इयं सा रदनिका । इयमपरा का ।

अविघ्नात्तावसक्तेन दूषिता मम वाससा ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) नं भूषिता । [ननु भूषिता ।]

चारुदत्तः—

छादिता श्रवद्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ॥५४॥

अथवा न युक्त परकलत्रदर्शनम् ।

विदूषकः—भो अलं परकलत्रदर्शनसङ्काप । एषा वसन्तसेना कामदेवाभद्रण-
ज्जाणादो पटुद भवन्तमणुरक्ता । [भो, अलं परकलत्रदर्शनसङ्काप । एषा वसन्तसेना
कामदेवायतनाद्यानात्प्रभृति भवन्तमणुरक्ता ।]

चारुदत्तः—इयं वसन्तसेना । (स्वगतम्)

यया मे जन्तुः कामः क्षोणे विभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सोदति ॥५५॥

विदूषकः—भो बभूव, एषो कञ्चु राभवालो भणादि । [भो बभूव, एष
कञ्चु राजश्यालो भजति ।]

चारुदत्तः—किम् ।

विदूषकः—एषा ससुवर्णा सहिरण्या ववणादभद्रणुदिठदा सुतपालि च वसन्त-
सेना नाम गणिकादारिका कामदेवाभद्रणज्जाणादो पटुदि तुम अणुरक्ता अभेदि बल-
क्काणुणीभमाणा तुह मेह पविठठा । [एषा ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनोत्थिता
सूत्रधारी वसन्तसेना नाम गणिकादारिका कामदेवायतनोद्यानात्प्रभृति स्वमणुरक्तास्मा-
भिर्बलारक्षारानुनीयमाना तव मेहं प्रविष्टा ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) बलक्काणुणीभमाणेति च सञ्चम्, अलंकिदग्धि
एदेहिं अक्खरेहिं । [वलारक्षारानुनीयमानेति यत्परम्, अलं कृतास्म्येतैरश्वैः ।]

विदूषकः—ता जइ मम इश्ये सभ ज्जेव पट्टाविअ एणं समप्येहि तदो अधि-
अलणं ववहलं विणा छट्टणिज्जादमाणाइ तव मए अणुरक्ता पीदी हुविस्सदि । अण्णवा
मलणन्तिके वेळ हुविस्सदि । [तद्यदि मम इस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्येनां समर्पयसि ततोऽ
धिकरणे व्यवहारं विना त्वं निर्वर्तयस्व तव मयानुबद्धा प्रीतिर्मेविष्यति । अन्यथा मर-
णान्तिकं वैरं भविष्यति ।]

ત્યારે મનુષ્ય વિધિએ જાણેલી જાગ્યના ક્ષયની દુઃખદાયક દયા પામે છે ત્યારે એના મિત્રો પણ યત્ન થાય છે. લાંબા વખતથી અનુરક્ત માણસ પણ બાવહીન બની જાય છે. (૫૩)

(રદનિકા અને વિદુષક પ્રવેશ કરીને)

વિદુષક : અરે, આ રત્ની એ રદનિકા.

ચારુદત્ત : આ તે રદનિકા. તે આ ખીજ કોણ ?

અભ્યક્તાં સ્પર્શેલા મારા કપડાથી દ્વષિત થયેલી,

વસન્તમેના : (સ્વચત) અરેખર જૂવિન થયેલી,

ચારુદત્ત :

તે સરહના વાદળથી ઢંકાયેલી ચંદ્રલેખા જેવી દેખાય છે. (૫૪)

અથવા પારણી સીને જેવી સોમ નથી.

વિદુષક : અરે પારણી સીના ઈશનની સંકા નહિ સખો. આ વસન્તમેના છે, કામદેવના નરિના જમીનથી તનુરામા અનુરક્ત છે.

ચારુદત્ત : આ વસન્તમેના ! (સ્વચત)

મહાન પેત્ર નાથ પાગ્યો ત્યારે જેણે મારામાં જમાડેલો ફનેલું અશક્ત મનુષ્યના કોપની માફક (મારા) પેતાનાં અંગેનાં જ નમાઈ જાય છે. (૫૫)

વિદુષક : જો નિત ! અરે ! આ ગાળનો વારૂ. રહે રહે.

ચારુદત્ત : શું ?

चारुदत्त — (सावज्ञम्) भञ्जोऽसौ । (स्वगतम्) अये, क्व देवतोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्या वेलायाम्,

गविश गृहमिति प्रतोद्यमाना न चलति माग्यकृता दशमवेक्ष्य ।

पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भ न वदति यद्यपि भापते बहुनि ॥५६॥

(प्रकाशम्) भवति वसन्तसेने, अनेनाविज्ञानादपरिज्ञातपरिजनोपचारेणापराद्धोऽस्मि ।

गिरसा भरतीमनुनयामि ।

वसन्तसेना—एदिण अणुचिदभूमिआरोहणेण अवरञ्ज्ञा अज्ज सीसेण पणमिअ पसादेमि । [एतेनानुचितभूमिकारोहणेनापराञ्चार्यं क्षीर्येण प्रणम्य प्रसादयामि ।]

विदूषक — भो दुवेवि तुम्हे सुख पणामिअ कमलकेदारा अण्णोण्ण सीसेण सीसं समाअदा । अह पि इमिणा करहज्जानुसरिसेण सीसेण दुवेवि तुम्हे पसादेमि । [भो द्वावपि युवा सुख प्रणम्य कमलकेदारावन्धोन्यं क्षीर्येण क्षीर्यं समागतौ । अहमप्यनेन करभज्जानुसहस्रेण क्षीर्येण द्वावपि युवा प्रसादयामि ।] (इत्युत्तिष्ठति ।)

चारुदत्त — भवतु । तिष्ठतु प्रणय ।

वसन्तसेना—(स्वगतम्) चतुरो मधुरो अ अअ उवण्णासो । ॥ शुत्त अज्ज एरिसेण इव आअदाए मए पडिबसिदुम् । भोदु । एव दाव मणिस्सम् । (प्रकाशम्) अज्ज जइ एव्व अह अज्जस्स अणुमोञ्ज्ञा ता इच्छे अह इम अलकाराअ अज्जस्स नेहे निक्खिबिदुम् । अलकारस्स विमिच्च एदे पावा अनुसरन्ति ॥ [चतुरो मधुरश्चायमुपन्याय । न युक्तमद्यैवनेहागतया मया प्रतिवस्तुम् । भवतु । एव तावद्भणिष्यामि .. आर्य यद्यवमहमार्यस्यानुग्राहा तदिच्छाम्यहमिममलकारकमार्यस्य नेहे निक्षेप्तुम् । अलङ्कारस्य निमित्तमेते पावा अनुसरन्ति ।]

चारुदत्तः—अयोग्यमिदं न्यासस्य गृहम् ।

वसन्तसेना—अज्ज अलीअम् । पुरुषेसु णासा निक्खिबिअन्ति ण उण नेहेसु । [आर्य अलोकम् । पुरुषेषु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्नेहिषु ।]

चारुदत्त — मैत्रेय गृह्णतामयमलङ्कारः ।

वसन्तसेना—अणुमाहिदग्धिह । [अनुगृहीतास्मि ।] (इत्यलङ्कारमर्पयति ।)

विदूषक — (गृहीत्वा) सोरिय मोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

चारुदत्त — धिङ् मूर्ख ! न्यास सत्त्वयम् ।

विदूषक — (अपवार्य) जइ एव्व ता चोरेहि हरिज्जउ । [यद्येव तदा चोरे-
हिषताम् ।]

चारुदत्त — अचिरेणैव क्षालेन ।

विदूषक — एसो से अम्हाणं विण्णासो । [एयोऽस्मा अस्माकं विन्यासः ।]

ચારુદત્ત : (ધિક્કારથી) એ મૂર્ખ છે. (સ્વગત) અરે ! કેવી રીતે ? આ સ્ત્રી દેવતાની માફક પૂજવા યોગ્ય છે, તેણે ખરેખર તે વખતે —

‘ઘરમાં દાખલ થા’ એમ વિનવાયેલ તે લાગ્યે કરેલી (પોતાની) દયા જોઈને ન હાલી અને પુરુષના પરિચયથી ઘણું કહેવા છતાં પણ મોટેથી ન જોલી. (૫૬)

(મોટેથી) ભગવતી વસન્તસેના ! અભણતાં ન જોળખવાથી (તમારી પ્રત્યે) દાખલેલા આ પરિજન જેવા વર્તનથી હું અપરાધી થયો છું. (મારું) માથું તમાવી આપ શ્રોમતીની હું ક્ષમા માંગું છું.

વસન્તસેના : આ અનુચિત જગ્યાએ આવી ચડવાથી અપરાધી થયેલી હું માથું તમાવી આપને પ્રણામ કરીને ક્ષમા માંગું છું.

વિદૂષક : અરે તમે બન્નેય સુખેથી પ્રણામ કરીને, ઘરુ કરેલી કાંતરના ખેતરની માફક માથાથી એકબીજાની છેક નજીક આવી મયાં છો. હું પણ આ નાના જિંટના ધૂંટણુ જેવા મસ્તકથી તમ બન્નેને પ્રસન્ન કરું છું.

ચારુદત્ત : ભલે, શિષ્ટાચાર રહેવા દે.

વસન્તસેના : (સ્વગત) આ (વાતનો) આરંભ ચતુર અને મીઠો છે. આવી રીતે અહીં આવેલી મારે આજ અહીં રહેવું ઠીક નથી, ઠીક, તો હું આમ કહીશ... (મોટેથી) આપ ! જો હું આમ આપશ્રીને પ્રસાદ પામી હોઉં તો આ ઘરેણું આપશ્રીને ઘેર યાપણુ તરીકે મૂકવા ઇચ્છું છું. આ દુહો (પાપીઆ) ઘરેણુંને કારણે મારી પાછળ પડ્યા છે.

ચારુદત્ત : યાપણુ માટે આ ઘર યોગ્ય નથી.

વસન્તસેના : આર્થ ! ખોડું (છે). યાપણુ માણસ જોઈને મૂકાય છે, ઘર જોઈને નહિ.

ચારુદત્ત : મૈત્રેય ! આ અલંકાર લઈ લે.

વસન્તસેના : આભારી થઈ. (અલંકાર આપે છે.)

વિદૂષક : (લઈને) શ્રોમતીજી કમ્પાણુ યાગ્ય.

चारुदत्तः—निर्यातयिष्ये ।

वसन्तसेना—अञ्ज इच्छे अहं इमिणा अञ्जेण अनुगच्छन्ती सकं गेहं गन्तुम् । [आर्य, इच्छाम्यहं अनेनार्येणानुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।]

चारुदत्तः—मैत्रय, अनुगच्छ' तत्रभवतीम् ।

विदूषकः—तुम उञ्जेव एदं कलहसगामिणीं अणुगच्छन्तो राअहसो विअ सोहसि । अहं उण वम्हणो जहिं तहि जणेहि चसप्पहोवणीदा उवहारो कुक्कुरेहिं विअ खज्जमाणो विवज्जिस्सम् । [स्वमेवैना कलहसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शोभते । अहं पुनर्ब्राह्मणो यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत उपहार, कुक्कुरैरिव खाद्यमानो विपत्ते ।]

चारुदत्तः—एव भवतु । स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् । तद्वाजमार्गविश्र्वासयोग्याः प्रज्वाल्यन्ता प्रदीपिकाः ।

विदूषकः—वद्धमाणअ, पज्जालेहि पदीविभाओ । [वर्धमानक, प्रज्वाल्य प्रदीपिकाः ।]

चेटः—(जनान्तिकम्) अले तेल्लेण विणा पदीविभाओ पज्जालीअन्ति । [अरे, तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते ।]

विदूषकः—(जनान्तिकम्) ही ताओ कज्जु अम्हणं पदीविभाओ अवमाणिदनिज्जणकामुभा विअ गणिआ गिस्सिणेहाओ दाणिं संवत्ता । [आश्चर्यम्, ताः खल्वस्माकं प्रदीपिका अपमानितनिर्धनकामुका इव गणिष्व निःस्नेहा इदानीं संवृत्ताः ।]

चारुदत्तः—मैत्रेय, भवतु । कृत प्रदीपिकाभिः । पश्य

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपण्डुः

ग्रहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।

तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

स्रवजल इव पङ्के क्षीरधाराः पतन्ति ॥५७॥

(वातुरागम्) भवति वसन्तसेने, इदं भवत्या गृहम् । प्रविशतु भवती ।

(वसन्तसेना सानुरागमत्रलोकयन्ती निष्क्रान्ता ।)

चारुदत्तः—वयस्य, गता वसन्तसेना । तदेहि । गृहमेव गच्छावः ।

राजमार्गो हि सून्योऽयं रक्षिणः संचरन्ति च ।

वद्वचना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥५८॥

(परिक्रम्य) इदं च सुवर्णमाण्डं रक्षितव्यं त्वया रात्री, वर्धमानकेनावि दिवा ।

विदूषकः—अथा अहं आपवेदि । [यथा भवानाज्ञापयति ।]

(इति निष्क्रान्तौ)

इति अलंकारन्यासो नाम प्रथमोऽङ्कः ।

ચારુદત્ત : હટ ! મૂરખા ! ખરેખર આ તો યાપણુ છે.

વિદૂષક : (ખાજુ પર) જો એમ છે તો ચોર ભલે ચોરી ભય.

ચારુદત્ત : થોડા જ સમયમાં.

વિદૂષક : આ એની આંતરે સોંપેલી યાપણુ.

ચારુદત્ત : પાછી આપીશ.

વસન્તસેના : હે આર્ય, આ ભાઈશ્રીના સાથમાં હું મારે ઘેર જવા છાજુ છું.

ચારુદત્ત : હે મૈત્રેય, તેમની સાથે જ.

વિદૂષક : આ કલહંસ જેની મતિવાળાની જોડે જતા તમે જ રાજ્યહંસ જેવા શોભશો. જ્યારે ચોક્કામાં નંખાયેલ જાલિને જેમ ફૂતરા (ખાઈ ભય) તેમ જ્યાં ત્યાં સોંકાધી હેરાન કરાતો હું બાહ્ય નાચ પામીશ.

ચારુદત્ત : એમ યાઓ. હું પોતે જ તેમની સાથે જઈશ. તેથી રાજમાર્ગ ઉપર વિશ્વાસ બેસે તેવા દીવા સગાવો.

વિદૂષક : હે વર્ધમાનક, દીવા સગાવ.

ચેટ : (ખાજુ પર) અરે તેલ વગરના દીવા ચેતાવવાના છે ?

વિદૂષક : (ખાજુ પર) વાહ, નિર્ધન પ્રેમાઓનું અપમાન કરનારી (સ્નેહ વગરની થતી) મધિકાની માફક આપણા તે દીવા ખરેખર હવે તેલ વગરના થયા છે.

ચારુદત્ત : મૈત્રેય ! રહેવા દે દીવાની જરૂર નથી. જો,

કામિનીના ગાલ જેવો ફિક્કો, ગ્રહગણના પરિવારવાળો રાજ-માર્ગનો દીપક, વહી ગયેલા પાણીવાળા કાઠવમાં દૂધની ધારાની જેમ ગાઠ અંધકારની વચ્ચે પડતાં શ્વેત કિરણોવાળો ચંદ્ર ખરેખર જિગે છે. (૫૭)

(સ્નેહથી) ભવતી વસન્તસેના, આ તમારું ઘર તમે પ્રવેશ કરો.

(સ્નેહથી જોતી વસન્તસેના ભય છે.)

ચારુદત્ત : મિત્ર ! વસન્તસેના ગઈ. તો ચાલ ઘેર જ જઈએ.

આ રાજમાર્ગ ખરેખર સૂનો છે અને રહકો ફરે છે, ઉત્તરપિટી ટાળતી જોઈએ, કારણ કે રાત જહુ દોપવાળી હોય છે. (૫૮)

(ફરીને) અને આ સોનાનાં પરેખાંનો દમડો તારે રાત્રે અને વર્ધમાનક દિવસે સાચવવાનો છે.

વિદૂષક : જેવી આપની આજ્ઞા.

(બંને ભય છે.)

“અલંકારની યાપણુ” નામનો પહેલો અંક સમાપ્ત

द्वितीयोऽङ्कः

(प्रवेश्य)

चेटी—अत्ताए अज्जआसआस संदेसेण पेसिदग्धि । ता जाव पवसिअ अज्ज-
आसआस गच्छामि । (परिक्कम्यावलोक्य च) एसा अज्जआ हिअएण किपि आलि-
हन्ती चिट्ठादि । ता जाव उपसप्पामि । [मात्रार्यासकारं सदेशेन प्रेषितास्मि । तथा-
वत्प्रविद्यार्यासकाश्च गच्छामि । .. एषार्या हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । तथा-
वदुपसर्पामि ।]

(ततः प्रविष्टस्यासनस्या स्रोत्कण्ठा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना—हप्पे तदो तदो । [चेटि, ततस्ततः ।]

चेटी—अज्जए, ण किपि मन्तेसि । किं तदो तदो । [आर्ये, न किमपि मन्त्र-
यसि । किं ततस्ततः ।]

वसन्तसेना—किं मए भणिदम् । [किं मया भणितम् ।]

चेटी—तदो तदो त्ति । [ततस्तत इति ।]

वसन्तसेना—(सभूक्षेपम्) आ एव । [आम् एवम् ।]

प्रथमा चेटी—(उपसृत्य) अज्जए, अत्ता आदिषदि, ण्हादा भविअ देवदाणं
पूअ णिव्वत्तेहि त्ति । [आर्ये, मातादिशति, स्नाया भूत्वा देवताना पूज्यं निर्वर्तय इति ।]

वसन्तसेना—हप्पे विण्णवेहि अत्तम्—अज्ज ण ण्हाइस्सम् । ता बग्घणो ज्जेव
पूअ णिव्वत्तेदु त्ति । [चेटि, विशापय मातरम्—अद्य न स्नास्यामि । तद् ब्राह्मण
एव पूजा निर्वर्तयद्वा इति ।]

चेटी—अं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याणापयति ।]

(इति निष्क्रान्ता)

मदनिका—अज्जए, सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभागिदा । ता किं ण्णेदम् [आर्ये,
स्नेहः पृच्छति, न पुरोभागिता । तत्किन्विदम् ।]

वसन्तसेना—मदणिए, वेरिसिं म पेक्खसि । [मदनिके, कीदृशी मा प्रेक्षसे ।]

मदनिका—अज्जआए मुण्हिअअत्तणेण जाणामि हिअअग्गद कपि अज्जआ
अहिलसदि त्ति । [आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि हृदयगतं कमप्यार्याभिलषतीति ।]

वसन्तसेना—मुद्धं तुए जाणिदम् । परहिअअग्गहणपण्डिआ मदणिआ ख्लु
तुमम् । [मुद्धं त्वया ज्ञातम् । परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु स्वम् ।]

मदनिका—पियं मे पियम् । कामो ख्लु णम एवो मअव अणुगहिदो महृषवो
तरुणजगस्स । ता क्वेदु अज्जआ किं राआ राअवत्तद्धो वा सेवीअदि । [पियं

અંક બીજો (પ્રવેશ કરીને)

ચેટી : માતાજીએ સંદેશા લઈને મને આયાં પાસે મોકલી છે. ત્યારે હવે અંદર જઈને આયાં પાસે જાઉં. (ફરીને અને જોઈને) મનમાં કંઈ વિચાર કરતાં આયાં આ રહ્યાં. તો જરા સહેજ પાસે જાઉં

(પછી આસન ઉપર બેઠેલી વિરહાતુર વસંતસેના અને મદનિકા પ્રવેશ કરે છે)

વસન્તસેના : ચેટી ! પછી ? પછી ?

ચેટી : બહેન, કંઈ વાત તો કરતાં નથી. તો પછી, પછી શું ?

વસન્તસેના : મેં શું કહ્યું ?

ચેટી : 'પછી પછી' એમ.

વસન્તસેના : (બકુટિ આવીને) જાહેા ! એમ.

ચેટી : (પાસે આવીને) બહેન, માતાજી કહાવે છે કે નાહીને દેવતાની પૂજા કરો.

વસન્તસેના : ચેટી ! માતાજીને કહે કે આજ (કુ) સ્નાન નહિ કરું. તેથી બ્રાહ્મણ જ પૂજા કરી લે.

ચેટી : જેવી આયાંની આજ્ઞા. (બહાર જાય છે.)

મદનિકા : બહેનના ! સ્નેહ જ સવાલ કરે છે, બૂલ કાઢવાનો સ્વભાવ નહિ. તો આ શું છે ?

વસન્તસેના : મદનિકા કું તને કેવી લાગ્યું છું ?

મદનિકા : આપ આયાંની શૂન્યમનસ્કતાથી લાગે છે કે આપ આયાં કાઈ હૃદયસ્થિત પ્રેમીને યાદો છે.

વસન્તસેના : તે કીક ભર્યું. ખરેખર તું, પારકાનું હૃદય નનખવામાં પડિત એવી મદનિકા છે.

મદનિકા : સરસ, મને ખરું. આમાં ખરેખર નુવાન માધુસેના મનોત્સવ એવા આ ભગવાન કામદેવ પર તમે ઉપકાર કર્યો છે. ત્યારે બદેનના કહેા. શું રાજ કે રાજના કાઈ પ્રિય (માધુસ)નું સેવન કરે છે ?

मे प्रियम् । कामः खलु नामैष भगवान् अनुग्रहीतो महोत्सवस्तस्मिन्नस्य । तत्कथय-
त्वार्या, किं राजा राजवत्सलो वा सेव्यते ।]

वसन्तसेना—हज्जे, रमिदुमिच्छामि ण सेविदुम् । [चेटि, रन्तुमिच्छामि न
पुनः सेवितुम् ।]

मदनिका—विज्जाविसेसालेकिदो किं कोवि बग्गणज्जुआ कामीअदि । [विद्या-
विशेषार्लकृतः किं कोऽपि ब्राह्मणयुवा काम्यते ।]

वसन्तसेना—पूअणीओ मे बग्गणज्जो । [पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः ।]

मदनिका—किं अणेअणअराह्मणमणज्जिदविहवासरपारो वाणिअज्जुआ वा कामी-
अदि । [किमनेकनगराभिगमनजनितविभवविस्तारो वाणिज्ययुवा वा काम्यते ।]

वसन्तसेना—हज्जे, उवारुदसिणेहं पि पणइज्जं परिचचइअ देसन्तरगमणेण
वाणिअज्जो महन्तं विओअजं दुक्खं उप्पादेदि । [चेटि, उपाकृदस्नेहमपि प्रणयिजनं
परिस्पृश्य देशान्तरगमनेन वाणिजजनो महद्वियोगजं दुःखमुत्पादयति ।]

मदनिका—अज्जए, ण राआ ण राअवत्सलो ण बग्गणे ण वाणिअज्जो ता
को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि । [आर्ये, न राजा न राजवत्सलः न ब्राह्मणः
न वाणिजजनः तत्क इदानीं स भर्तृदारिक्या काम्यते ।]

वसन्तसेना—हज्जे, तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जण गदा आसिं । [चेटि,
स्व भया सह कामदेवायतनोद्यानं गतासीः ।]

मदनिका—अज्जए, गदग्गिह । [आर्ये, गतास्मि ।]

वसन्तसेना—तह वि मं उदाखोणा विव पुच्छसि । [तथापि मामुदासीनेव
पृच्छसि ।]

मदनिका—वाणिदम् । किं सो ज्जेव जेण अज्जआ सरणाअदा अग्गुववणा ।
[ज्ञातम् । किं स एव येनार्या शरणागताभ्युपपन्ना ।]

वसन्तसेना—किं नामदेओ क्खु सो । [किं नामधेयः खलु सः ।]

मदनिका—ओ क्खु सेट्ठिचत्तरे पडिवसदि । [स खलु थेष्ठिचत्तरे प्रति-
वसति ।]

वसन्तसेना—अह, नाम से पुच्छिदासि । [अयि, नामास्य पृष्टासि ।]

मदनिका—ओ क्खु अज्जए, सुगहीदणामहेओ अज्जचारुदत्तो नाम । [स खलु
आर्ये सुगहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।]

वसन्तसेना—(सहर्षम्) साहु मदणिए साहु । सुदुद्धं तुए जाणिदम् । [सांशु
मदनिके सापु । मुग्धु रवया ज्ञातम् ।]

मदनिका—(स्वगतम्) एव्वे दाव । (मत्तशम्) अज्जए, दलिहो क्खु सो
मुणोअदि । [एवं तावत् ।...आर्ये, दरिद्रः खलु स भूयते ।]

વસન્તસેના : હું રમણ કરવા ઇચ્છુ છું, સેવા કરવા નહિ.

મહનિકા : ખૂબ વિદ્યાથી અદ્વૈત યથેતો શું કોઈ પ્રાધ્યાય યુવક ઇચ્છે છે ?

વસન્તસેના : પ્રાધ્યાયજન મારે પૂજનીય છે.

મહનિકા : શું અનેક નયસેમા જઈને જોના વૈભવ વિસ્તાર પામ્યો છે તેવા વેપારી યુવકને ઇચ્છે છે ?

વસન્તસેના : એટી, જોડો સ્નેહ હોવા છતાં પ્રિયજનને છોડીને દેશાન્તર જવાથી વેપારી માણસ વિશેષથી ઉદ્દાવર્ત મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે.

મહનિકા : બહેન ! નહિ, રાજ, નહિ રાજનો, પ્રિય માણસ, નહિ પ્રાધ્યાય, નહિ વેપારી માણસ, ત્યારે હવે તે કાણ છે કે જેને બહેનજા ઇચ્છે છે ?

વસન્તસેના : એટી ! તું મારી સાથે કામદેવના મંદિરના બગીચામાં આવી હતી ?

મહનિકા : આર્યા ! હું આવી હતી.

વસન્તસેના : તોયે ન બાણુલી હોય તેમ મને પૂછે છે ?

મહનિકા : સમજ. શું તે જ (છે કે) જેણે તરણે આવેલી આવડાને રક્ષણ આપ્યું હતું ?

વસન્તસેના : ખરે ! તેનું નામ શું ?

મહનિકા : તે નયરચોકમાં રહે છે.

વસન્તસેના : અહીં ! તને એનું નામ પૂછ્યું છે.

મહનિકા : બહેન ! આર્થ ચારુલ નામના તે ખરેખર સારી રીતે નામ સેવા યોગ્ય છે.

વસન્તસેના : (સહર્ષ) સરસ, મહનિકા સરસ. તેં ઠીક બોલ્યું.

મહનિકા : (સ્વચ્છ) ઝેમ. (મોટી) બહેનજા ! સંભળાય છે કે તે ખરેખર દરિદ્ર છે.

वसन्तसेना—अदो ज्जेव कामीअदि । दल्लिहपुरिससंकन्तमणा वसु गणिआ लोए
भवअणीआ भोदि [अत एव काम्यते । दल्लिहपुरिससम्बन्तमना खल्लु गणिका लोकेऽ-
वचनीया भवति ।]

मदनिका—अज्जए, किं हीणकुसुम सहकारपादव महुअरीओ उणु सेवन्ति ।
[आर्ये किं हीणकुसुम सहकारपादव मधुकर्य पुन सेवन्ते ।]

वसन्तसेना—अदो ज्जेव ताओ महुअरीओ सुवन्ति । [अत एव ता मधु-
कर्य उच्यन्ते ।]

मदनिका—अज्जए, जइ सो मणीसिदो ता किम दाणिं सहसा ण अहिंसारी-
अदि । [आर्ये, यदि स मनीषितस्तरिकमर्यादानीं सहसा नाभिसार्यते ।]

वसन्तसेना—इज्जे सहसा अहिंसारिअन्तो पच्चुआरदुब्बलदाए मा दाव सो
जणो दुल्लहदणो भवस्सदि । [चेष्टि, सहसाभिसार्यमाणं प्रशुपकारदुर्बलतया वा
तावत् स जनो दुर्लभदर्शनं पुनर्भविष्यति ।]

मदनिका—किं अदो ज्जेव सो अलङ्कारओ तस्स हत्थे णिक्खितो । [किमत
एव सोऽलङ्कारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ।]

वसन्तसेना—इज्जे, सुट्ठं दे जाणिदम् । [इज्जे, मुष्टं त्वया शतम् ।]

(नेपथ्ये) अले भट्ट, दशमुवण्णाहं लुद्धुं जूदकं पपलीणु पपलीणु । ता
गेण्ढ । चिड चिड । दूलापदिडोस । [अरे भट्टारक, दशसुवर्णस्य रज्जो द्यूतकर
प्रपलायित प्रपलायित । तद्वद्गण गृह्णाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूराग्नदद्योऽसि ।]

(प्रविद्यापटीक्षेपेण सभ्रान्तः)

सवादक —हीमाणहे । कट्टे एरो जूदिअलभावे ।

णवबन्धणमुक्काए विअ गइहीए हा ताडिदो म्हि गइहीए ।

अङ्गलाअमुक्काए विअ सत्तीए घडुक्को विअ घादिदो म्हि सत्तीए

॥१॥

छेखअवावडडिअं शहिअ ददूण सत्ति पन्मट्टे ।

यण्ह मगणिवडिदा रु णु वसु शलण पपज्जे ॥२॥

ता चाव एदे शाहअज्जुदिअला अण्णादो म अण्णेशन्ति ताव हक्के विप्पडोवेहि पादेहि
एद पुण्णदठल पविशअ देवीअविशम् । [आश्चर्यम् । कथं एव द्यूतकरभावे ।]

नववचनमुक्तयेव गर्दभ्या हा ताडितोऽस्मि गर्दभ्या ।

अङ्गराजमुक्तयेव शकत्या घणेतक्च इव घातितोऽस्मि शकत्या ॥

વસન્તસેના : એથીસ્તો રનેહ કરું છું. દરિદ્ર 'માણસને હૃદય આપનારી ગણિકા ખરેખર દુનિયામાં નિંદાપાત્ર બનતી નથી.

મદનિકા : આર્યા ! શું કળ વપરના આંગાના વૃક્ષનું લામરીઓ સેવન કરતી હશે ?

વસન્તસેના : એથીસ્તો તે 'મધુકરી' કહેવાય છે.

મદનિકા : બહેન, બે તેની ઇચ્છા છે તો હવે શા માટે તમારી મેજે સીધા અભિસરણ કરતાં નથી ?

વસન્તસેના : એટી, મારી મેજે અભિસરણ કરતા તો સામે ઉપકાર કરવાની અશક્તિથી એ (ચારુદત્ત) કદાચ ફરીથી દુર્લભદર્શનવાળા બને.

મદનિકા : શું એટલે જ તે ધરણી તેમના હાથમાં ઘાપણ તરીકે આપ્યાં છે ?

વસન્તસેના : અહીં, તેં દીક બાવળું.

(પડદા પાછળ) અરે ભદ્રારક ! સોનામહોર માટે ત્રેકાયેલો જુગારી ભાગ્યે છે, ભાગ્યે છે. તો પકડો, પકડો. જિભો રહે, જિભો રહે. દૂરથી તું કેખાયો છે.

(પડદા ખસેડી પ્રવેશ કરીને)

સંવાદક : અરે ! આ જુગારીની સ્થિતિ દુઃખદાયક છે.

અરેરે ! પહેલીવાર (અથવા તવા) બંધનમાંથી છૂટેલા ગધેડાની માફક ગર્દભી (નામના પાસા) થી હું મરાયો છું. અંગરાજ (કર્ણ) વડે છોડાયેલ શક્તિથી (હથ્થાએલા) એ ઘટોત્કચની માફક હું શનિ (નામના પાસાથી) હથ્થાયો. (૧)

લખવામાં પડેવાયેલા મનવાળા સલિકને જોઈને એકદમ નાડો. હવે રસ્તામાં આવી પડેલો (હું) ખરે કેને શરણે ભરિં વારુ ? (૨)

તો જ્યાં સુધી આ સલિક અને દૂતકર (જુગારી) મને ખીન્ને તોષે છે ત્યાં સુધી હું અવળા પગલે સુના દેવમંદિરમાં પ્રવેશીને દેવ બની ભરિં (દેવની જગ્યા લઈ લઉં).

लेखकस्यापूतद्वयं समिकं दृष्ट्वा सतिवि प्रभ्रष्टः ।

इदानीं मार्गनिपतितः ॥ नु खलु शरणं प्रपद्ये ॥

तथावदेतो समिकयुतकरावन्यतो मामान्वभ्यः तावदहं विपरीताभ्यां पादाभ्यामेतच्छून्य-
देवकुलं प्रविश्य देवो भविष्यामि ।] (बहुविधं नाट्यं कृत्वा तथा स्थितः)

(ततः प्रविशति माथुरो युतकरश्च)

माथुरः—अले भद्रं, दशसुवर्णाहं लुब्धुं जूदकरं पपलीणु पपलीणु । तां गेण्ड
गेण्ड । विह विह । दूतादिहोसि । [अरे भट्टारक, दशसुवर्णस्य रुद्धो युतकरः
प्रपलायितः प्रपलायितः । तद्दृष्ट्वा गृहाण । तिष्ठ तिष्ठ । दूतादिहोसि ।]

युतकरः—

जइ वज्जसि पाआल इन्दं शलणं च संपदं जासि ।

सहिअं वज्जिअ षड्ढं रुद्धो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥३॥

[यदि व्रजसि पातालमिन्द्रं शरणं च साप्रत यासि ।

समिकं वर्जयित्वैकं रुद्धोऽपि न रक्षितुं तथेति ॥]

माथुरः—

कहिं कहिं सुसहिअविपलम्भआ

पलासि छे भअपलिवेविदइआ ।

पदे पदे समविसमं खलन्तआ

कुलंजसं अदिकसणं कळेन्तआ ॥४॥

[कुज कुज सुसमिकविप्रलम्भकं पलायसे रे भयपरिवेपिताङ्गक ।

पदे पदे समविषमं स्वच्छन्दं यशोऽतिकृण्वन् कुर्वन् ॥]

युतकरः—(पदं वीक्ष्य) एसो वज्जदि । इअं पणहा पदवी । [एष व्रजति ।
इयं प्रणम्य पदवी ।]

माथुरः—(आलोक्य सवितर्कम्) अले, विपदीषु पादु । पदिमागुण्ण देउल ।
(विचिन्त्य) धुतु जूदकरं विपदीवेहिं पादेहिं देउल पविट्ठो । [अरे, विपरीतौ
पादौ । प्रतिमाद्यन्यं देवकुलम् । धूर्तो युतकरो विपरीताभ्यां पादाभ्यां देवकुलं
प्रविष्टः ।]

युतकरः—ता अणुसरेग्ग । [ततोऽनुसरामः ।]

माथुरः—एव्वं ओइ । [एवं भवतु ।]

(उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः । दृष्ट्वाभ्यां सहाप्य)

युतकरः—कथं कथमयी पदिमा । [कथं काष्ठमयी प्रतिमा ।]

(અનેક પ્રકારે અભિનય કરીને તે રીતે જિભો રહે છે.)

(પછી માથુર અને ઘૂતકર પ્રવેશ કરે છે.)

માથુર—અરે બહારક ! હસ સોનામહોરને માટે પકડાયેલો ઘૂતકર, નાસી ગયો છે, નાસી ગયો છે. તેથી પકડો, પકડો. જિભો, રહે. ફરથી તું દેખાય છે.

ઘૂતકર :

જો હવે તું પાતાળમાં જાય કે ઈન્દ્રને શરણે જાય તે પણ એક સભિકે સિવાય જેદ્ર પણ (તને) રક્ષવા સમર્થ નથી. (૩)

માથુર અરે સભિકને હેતરનારા, અને જાયથી મૂજતા અગોવાળા ! તારા કુળ અને મશને અતિશય કાળા જનાવતો તું કમલે ને પમલે અથડાતો કર્યા જઈ રહ્યો છે ?

ઘૂતકર : (પમલું જોઈને) આ જાય અહીં પમલા જુ સાઈ ગયાં છે.

માથુર : (જોઈને તક સાથે) અરે, પમલા જિધા છે. દેવમ દિર મૂર્તિ વગરનું છે. (વિચારીને) કુદ જુવારી આવશે પમલે દેવમ દિરમા પ્રવેશ્યો છે.

ઘૂતકર : ત્યારે આપણે પાછળ જઈએ.

માથુર : જલે એમ થાઓ

(બન્ને દેવમ દિરમા પ્રવેશવાનો અભિનય કરે છે. અન્યો-ન્યને જોઈ ને નિશાની કરીને),

ઘૂતકર : શું આ લાકડાની મૂર્તિ છે ?

माथुरः—अले, णहु णहु । शैलप्रतिमा । (इति बहुविधं चालयति । सशब्धं च) एव भोदु । एहि । छुद किलेम्ह । [अरे, न खलु न खलु । शैलप्रतिमा । ... एवं भवतु । एहि । श्रुतेन क्रीडावः ।] (इति बहुविधं श्रुतं क्रीडति)

संवाहकः—(श्वेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम्) अले,

कत्ताशहे णिण्णाणमदश हलइ हलकं मनुदशशश ।

दशकाशहे ख्व णडाधिवदश पव्वमट्टलज्जदश ॥५॥

जानामि ण कीलिरसं भुमेल्लुसिहलपडणशण्हं जूहम् ।

तह वि हु कोइलमहुळे कत्ताशहे मणं हलदि ॥६॥

अरे,

[कत्ताशब्दो निर्माणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।

दशकाशब्द इव नराधिपस्य प्रसन्नराज्यस्य ॥

जानामि न क्रीडिष्यामि सुमेखशिखरपतनसंनिभं श्रुतम् ।

तथापि खलु कोकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥]

श्रुतकरः—मम पाठे मम पाठे । [मम पाठे मम पाठे ।]

माथुरः—ण हु । मम पाठे मम पाठे । [न खलु । मम पाठे मम पाठे ।]

संवाहकः—(अन्यतः सहसोपसृत्य) ण मम पाठे । [ननु मम पाठे ।]

श्रुतकरः—लद्धे गोहे । [लब्धः पुरुषः ।]

माथुरः—(गृहीत्वा) अले पेदण्डा गहीदोसि । पवच्छ तं दशसुवण्णम् ।

[अरे छुतदण्डक, गृहीतोऽसि । प्रवच्छ तद्दशसुवर्णम् ।]

संवाहकः—अज्ज दइदशम् । [अद्य दास्यामि ।]

माथुरः—अहुणा पवच्छ । [अधुना प्रवच्छ ।]

संवाहकः—दइदशम् । पयादं कलेहि । [दास्यामि । प्रयादं कुह ।]

माथुरः—अले, ण सपद पवच्छ । [अरे, ननु साप्रत प्रवच्छ ।]

संवाहकः—शिलु पडदि । [धिरः पतति ।] (इति भूमौ पतति) । (उभौ बहुविधं ताडयतः ।)

माथुरः—एसु त्वं हु छुदिअलमण्डलीए बंदोसि । [एष त्वं खलु श्रुतकर-मण्डल्या बंदोऽसि ।]

संवाहकः—(उरपायं संविषादम्) कथं छुदिअलमण्डलीए बंदो मिह । ही एसे अम्हाणं जुदिअलाणं अलषणीए समए । ता कुदो, दइदशम् [कथं श्रुतकरमण्डल्या

માથુર : અરે નહિ, ખરેખર નહિ; પથ્થરની મૂર્તિ છે. (એમ બહુ રીતે હલાવે છે, અને નિશાની કરીને) ભલે એમ ત્યારે ચાલ દૂત રમીએ (આમ અનેકરીતે જુગાર રમે છે.)

સંવાદક : (બહુ રીતે દૂતની ઇચ્છાનો વિકાર રોકાને સ્વચત) અરે,

જેમ હુંદુભિનો અવાજ જેનું રાજ્ય ગયું છે તેવા રાજાનું તેમ કત્તાનો અવાજ પૈસા વગરના માણસનું મન હરી લે છે. (૫)

બાણું છું. રમીશ નહિ. દૂત સુમેરુના શિખર ઉપરથી પડવા જેવું છે. છતાં ખરેખર કોયલ જેવો મીઠો કત્તાનો અવાજ મનનું હરણ કરે છે. (૬)

દૂતકર : મારો દાવ, મારો દાવ.

માથુર : નહિ, ખરેખર મારો દાવ, મારો દાવ છે.

સંવાદક : (બીજી બાજુથી એકદમ આવીને) કહું છું, મારો દાવ છે.

દૂતકર : આપણો માણસ પકડાયો.

માથુર : (પકડીને) એઈ દેવાળિયા ! પકડાયો છે. પેલી દસ સોનામઢોર આપી દે.

સંવાદક : આજે આપીશ.

માથુર : અત્યારે આપ.

સંવાદક : આપીશ. મહેરબાની રાખો.

માથુર : અરે ! કહું છું ડગલ્યાં જ આપ.

સંવાદક : માથું નનાવે છે. (જમીન ઉપર પડે છે. જન્ને અનેક રીતે મારે છે.)

માથુર : ખરેખર, આ તને જુગારીની મંડળીએ બાધી દીધો.

સંવાદક : (હિંમત ખેંચી) તું જુગારીઓની મંડળા વડે કુંજધાવે છું ! અરે આ આપણા જુગારીઓનો ન ઉત્સવધાવ તેવો કાવદો છે. પણ આપું ક્યાંયો !

बदोऽस्मि । कष्टम् । एषोऽस्माकं द्यूतकराणामलङ्घनीयः समयः । तस्मात्कुतो दास्यामि ।]

माधुरः—अले, गण्डे कुछ कुछ । [अले, गण्डं क्रियता क्रियताम् ।]

संवाहकः—एव कलेमि । (द्यूतकरमुपस्पृश्य) अढं ते देमि, अढं मे मुञ्चदु ।
[एव करोमि...अर्थं तुभ्य ददामि, अर्थं मे मुञ्चतु ।]

द्यूतकरः—एव मोदु । [एयं भवतु ।]

संवाहकः—(समिकमुपगम्य) अढदश गण्डे कलेमि । अढं पि मे अढो मुञ्चदु । [अर्थस्य गण्डं करोमि । अर्थमपि म आर्यो मुञ्चतु ।]

माधुरः—को दोसु । एव मोदु । [को दोषः । एवं भवतु ।]

संवाहकः—(प्रकाशम्) अज्ज, अढं तुए मुक्के । [आर्य, अर्थं त्वया मुक्तम् ।]

माधुरः—मुक्के । [मुक्तम् ।]

संवाहकः—(द्यूतकरं प्रति) अढं तुए मुक्के । [अर्थं त्वयापि मुक्तम् ।]

द्यूतकरः—मुक्के । [मुक्तम् ।]

संवाहकः—संपदं गमिष्यम् । [साप्रतं गमिष्यामि ।]

माधुरः—पअच्छ त दशमुवणम् । कहिं गच्छसि । [प्रयच्छ तत् दशमुवणम् । कुत्र गच्छसि ।]

संवाहकः—पेक्खथ पेक्खथ महालब्धा । हा सपदं ज्जेव एक्काह अढ गण्डे कडे अवलाह अढे मुक्के । तहपि म अयल सपदं ज्जेव मग्गदि । [मेक्षध्वं मेक्षध्वं महारकाः । हा साप्रतमेव एकस्यार्थो गण्डः कृतः, अपरस्यार्थं मुक्तम् । तथापि मामवलं साप्रतमेव याचते ।]

माधुरः—(गृहीत्वा) धुत्तु माधुर अहं निउणु । एत्थ ण अहं धुत्तिज्जामि । ता पअच्छ तं पेदण्डआ सव्वं सुवणं संपदम् । [धूर्त्तं माधुरोऽहं निपुणः । अत्र नाहं धूर्त्तं । तत्प्रयच्छ तत् क्षुत्तदण्डकं सर्वं सुवर्णं साप्रतम् ।]

संवाहकः—कुदो दइशम् । [कुतो दास्यामि ।]

माधुरः—पिदरु विक्किणिअ पअच्छ । [पितरं विक्रीय प्रयच्छ ।]

संवाहकः—कुदो मे पिदा । [कुतो मे पिता ।]

माधुरः—मादरु विक्किणिअ पअच्छ । [मातरं विक्रीय प्रयच्छ ।]

संवाहकः—कुदो मे मादा । [कुतो मे माता ।]

माधुरः—अप्पाण विक्किणिअ पअच्छ । [आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ ।]

संवाहकः—कडेव पयादम् । जेष मे लब्धमग्गम् । [कुतः प्रयादम् । नयत मां यत्नमार्गम् ।]

માથુર : એ ખાતરી આપ, આપ.

સંવાદક : એમ કરું. (છૂતકર પાસે જઈને) અહુ' તમને આપું છું. અહુ' જઈ કરો.

છૂતકર : ભલે એમ થાઓ.

સંવાદક : (સબિક પાસે જઈને) અર્ધાની હું ખાતરી આપું છું. આપશ્રી મને અહુ' જઈ કરો.

માથુર : શી ઉરકત છે ? ભલે એમ થાઓ.

સંવાદક : (મોટેથી) સાહેબ ! અહુ' તમે માફ કર્યું.

માથુર : માફ કર્યું.

સંવાદક : (છૂતકર તરફ) અહુ' તમે પણ છોડ્યું.

છૂતકર : છોડ્યું.

સંવાદક : હવે જઈશ.

માથુર : પેલી દસ સોનામઢોર આપી દે. કયાં ભય છે ?

સંવાદક : જુઓ ભાઈઓ ! જુઓ. અરે રે હમણા જ એકને અર્ધાની ખાતરી આપી. ખીજાએ અહુ' માફ કર્યું. તોયે મારી નિરાધારની પાસેથી હમણાં જ માગે છે.

માથુર : (પકડી) છુગ્યા ! હું ચતુર માથુર છું. અહીં હું નહિ છેતરાઉં. તેથી આ દેવાળિયા ! પેલી નધી સોનામઢોર હમણાં આપી દે.

સંવાદક : કયાથી આપું ?

માથુર : બાપાને વેચીને આપી દે.

સંવાદક : મારે બાપા કયાં છે ?

માથુર : માને વેચીને આપ.

સંવાદક : મારે મા કયાં છે ?

માથુર : (તારી) પોતાની ભતને વેચીને આપી દે.

સંવાદક : મઢેરબાની કરો. મને રાજમાર્ગે લઈ જાઓ.

માથુર : જાતજ થા.

સંવાદક : એમ થાઓ. (ફરે છે) હે ભાઈઓ ! મને આ સલિકના હાથમાંથી દસ સોનામઢોરમાં ખરીદી લે. (આકાશ તરફ જોઈને) શું કરો છો ? 'શું કરીશ' એમ ? તારા ઘરમાં નોકર રહીશ. કેવી રીતે ? ઉપર આપ્યા તિવાડ જતો રહી. ભલે, એમ ! આ ખીજાને કહીશ. (ફરીથી તે જ બે.લે છે) શું આ પણ મને તરછોડીને ગણે.

माथुरः—पसरु । [प्रसर ।]

संवाहकः—एवं भोदु । (परिक्लामति) अञ्जा विकणिष मं इमश्श शहि-
अश्श हस्यादो दशेहि शुवण्णकेहि । (दृष्ट्वा आकाशे) किं भणाव-किं कलइश्शसि
ति । मेहे दे कम्मकले दुविश्शम् । कथम् । अदइव पडिवअणं गदे । भोदु एवम् ।
इमं अण्ण भणइस्सम् । (पुनस्तदेव पठति ।) कथम् । एशे वि मं अवधीलिअ
गदे । ॥ अञ्जचाणुदत्तस्स विहवे विह्विदे एशे वड्ढामि मन्दभाए । [एवं भवतु
।...आर्याः क्रीणीध्व मामस्य सभिकस्य हस्तादशभिः सुवर्णकैः । ...किं भणथ
—किं करिष्यसि इति । मेहे ते कर्मकरो भविष्यामि । कथम् । अदस्वा प्रतिवचन
गतः । भवत्वेवम् । इममन्वं भणिष्यामि ।...कथम् । एषोऽपि मामवधीर्य गतः ।
हा आर्येवाहदत्तस्य विभवे विघटिते एव वतं मन्दभाग्यः ।]

माथुरः—ण देहि । [ननु देहि ।]

संवाहकः—कुदो दइश्शम् । [कुतो दास्यामि ।] (इति पतति । माथुरः कर्पति ।)

संवाहकः—अञ्ज पलित्ताअव पलित्ताअव । [आर्याः परित्रायस्वं परित्रायभवम् ।]

(ततः प्रविशति दुर्दुरकः ।)

दुर्दुरकः—भो शूत हि नाम पुण्यस्यासिंहासन राज्यम् ।

न गणयति परामवं कुतश्चिदरति ददाति च नित्यमर्थयातम् ।

नृपतिरिव निकाममायदर्शी विभववता समुपास्यते जनेन ॥७॥

अपि च,

द्रव्यं छब्धं धूतेनैव दारा मित्रं धूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं धूतेनैव सर्वं नष्टं धूतेनैव ॥८॥

अपि च

त्रेताद्वतसर्वस्वः पावरपतनाच्च शोपितशरीरः ।

नर्दितदर्शितमार्गः कटेन विनिपातितो यामि ॥९॥

(अग्रतोऽवलोक्य) अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इव एवाभिवर्तते । भवतु । अपक्वमिदं
न शक्यते । तदवगुण्ठयाम्याहमानम् । (बहुविध नाट्य कृत्वा स्थितः । उत्तरीये
निरीक्ष्य)

अयं पटः छत्रदरिद्रतां गतो ह्ययं पटश्चिद्रश्चतैरलंकृतः ।

अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥१०॥

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति । यो हि,

રામ રામ ! આઈ ચાકુલનો વેશવ નાશ પાડ્યો ત્યારે, કમનસીબ હું આવો બન્યો.

માથુર : ઠકું છું, આપ.

સંવાદક : ક્યાંથી આપું ? (પડે છે. માથુર જેવે છે.)

સંવાદક : ઓ ભાઈઓ ! બચાવો. (પછી દુર્ગરક પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્ગરક : અરે ! જુનાર ખરેખર માણસનું સિંહાસન વચ્ચેનું જ રાજ્ય છે.

(ધૂત) કોઈ પાસેથી અપમાન ગણતું નથી તથા હંમેશાં ખૂબ પૈસા મેળવે છે અને આપે છે. રાજાની માફક ખૂબ ધન મેળવતું તે ધનવાન મનુષ્યો દ્વારા સેવાય છે. (૭)

અને વળી,

દ્રવ્ય પણ દૂતથી મેળવ્યું, દૂતથી જ પત્ની પણ મેળવી અને વળી મિત્ર પણ મેળવ્યા. દૂતથી જ દીધું અને લોગવ્યું. બધું નહ પણ જુગારથી જ થયું.

અને વળી,

ત્રેતાથી બધું હરાયેલો અને (પાસો) પડવાથી સુકાઈ ગયેલા ચરીર-વાળો નહિંત (નામના પાસા)થી માર્ગવાળો દેખાય છે. હું કટથી સંપૂર્ણ નાશ પામીને બાકી છું. (૮)

(આગળ જોઈને) આ અમારો પહેલાનો સ્થિતિ માથુર આ બાજુ જ આવે છે. ઠીક, નાસી શકાય એમ નથી તો મારી જાતને ઝોડીને છુપાવી લઉં. (અનેક અભિનય કરીને બેઠો રહે છે. ઉત્તરીય જોઈને)

આ વચ્ચે તાંતરવાંતર થયેલું છે. આ વચ્ચે ખરેખર સો સો કાણુંથી શબ્દગારાયેલું છે. આ વચ્ચે ઝોડી શકાય એમ નથી. અરે ! આ વચ્ચે વાળેલું જ ચોક્કસ છે. (૧૦)

અથવા આ જિયારો (મને) શું કરી શકશે ? (હું) કે જે

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावधावत्तिष्ठति भास्करः ॥११॥

माथुर — दापय दापय । [दापय दापय ।]

सबाहक — कुदो दइश्यम् । [कुतो दास्यामि ।] (माथुर कर्पेति ।)

दुर्दुरक — अये किमेतदग्रत । (आकाशे) किं भवानाह — अयं झूतकर
सभिक्तेन खलीक्रियते न कश्चि मोचयति इति । नन्वयं दुर्दुरो मोचयति । (उपसृत्य)
अन्तरमन्तरम् । (स्फुट्या) अये कथं माथुरो धूर्त । अयमपि तपस्वी सबाहक

यः स्तब्ध दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितो

। यस्योद्धर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किण ।

यस्यैतच्च न कुक्कुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्यते

तस्यात्यायतकोमलस्य सतत द्यूतप्रसङ्गेन किम् ॥१२॥

भवतु । माथुर तावत्सान्त्वयामि । (उपगम्य) माथुर अभिवाद्यते ।

माथुर प्रत्यभिवादयते ।)

दुर्दुरक — किमेतत् ।

माथुर — अअ दशमुवण्णं चालेदि । [अयं दशमुवर्णं धारयति ।]

दुर्दुरक — ननु कस्यवर्तमेतत् ।

माथुर — दुर्दुरकस्य कथातल्लुप्पीकृत पटमाकुप्प) भट्टा पश्यत पश्यत ।
जज्जरपडप्पाडुदो अअ, पुत्तिओ दशमुवण्णं कल्लवत्तं भण्णादि । [भर्तार, पश्यत, पश्यत,
जर्जरेपटप्रावृटोऽयं पुरुषो दशमुवर्णं कस्यवर्तं भणति ।]

दुर्दुरक — अरे, मूर्ख नन्वहं दशमुवर्णाङ्कितकरणेन प्रयच्छामि । तर्हि यस्यास्ति
घनं किं क्रोडे कृत्वा दशयति । अरे

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।

पठ्वेन्द्रियसमाशुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया ॥१३॥

माथुर — भट्टा तुप दशमुवण्णु कल्लवत्तु । मए एमु विहत्तु । [भर्तं तव
दशमुवर्णं कस्यवर्तं । ममैष विषयः ।]

दुर्दुरक — यथेवम् भूयता तर्हि । अन्यास्तावरदश मुवर्णान्त्येव प्रयच्छ । अयमपि
यूत शीलयतु ।

माथुर — तर्हि भोदु । [तस्मिं भवतु ।]

दुर्दुरक — यदि ज्ञेयं तदा दास्यति ।

ખરેખર—

સૂયં જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી એક પગ આકાશમાં અને બીજો ધરતી ઉપર રાખીને લટકતો રહી ચકુ' છું. (૧૧)

માથુર : (કાઈ પાસે) અપાવ અપાવ.

સંવાદક : ક્યાંથી આપું ? (માથુર ખેંચે છે.)

દુર્લક : અરે આ આગળ શું છે ? (આકાશ તરફ) તમે શું કહેો છો ?
“આ જુગારીને સભિક હેરાન કરે છે. કાઈ છોડાવતું નથી.” એમ ? કહું છું,
આ દુર્લક છોડાવશે. (પાસે જઈને) રસ્તો કરો, રસ્તો કરો. (જોઈને) આ શું ?
દુષ્ટ માથુર, આ બિચારો સંવાદક

જે સાંજે પડે ત્યાં સુધી જિંધે માથે સ્થિર લટકી શકે તેમ નથી, જેને
સતત પથરાઓ ઘસાવાથી પીઠ ઉપર ચામેઠો પડી ગયો નથી. જેની જાંઘનો
અંદરનો ભાગ હમેશાં કૂતરાઓથી ઠરડાતો નથી તેવા અત્યંત ક્રોધાળ
માણસે સતત જૂગાર રમવાથી શું લાભ ? (૧૨)

ઠીક જરા માથુરને ઠંડો પાડું. (માથુર પાસે જઈને) માથુર, પ્રજ્ઞામ કરું છું.
(માથુર સામા પ્રજ્ઞામ કરે છે.)

દુર્લક : આ શું છે ?

માથુર : આને દસ સોના મહોરોનું દેવું છે.

દુર્લક : કહું છું, આ તો ધણી તુચ્છ વાખત છે.

માથુર : (દુર્લકની બ્રજલમાંથી ત્રણ વાજેલું કપડું ખેંચીને) ભાઈઓ !
જુઓ જુઓ, જૂના લૂગડાથી વીંટળાયેલો આ માણસ દસ સોનામહોરોને તુચ્છ
વાખત કહે છે.

દુર્લક : અરે મૂર્ખા, હું દસ સોનામહોરો કટ પાસે નાખીને આપું તો
શું ? જેની પાસે ધન હોય તે શું ખોળામાં લઈને દેખાડતો હશે ? અરે !

તું નીચ મનનો છે. તું મરેલો (મરવા પડેલો) છે. દસ સોના-
મહોરોને માટે પાંચે ઇન્દ્રિયથી ચુકત મનુષ્યને તું મારી નાંખે છે. (૧૩)

માથુર : સહેજ ! દસ સોનામહોર તમને સહેજ વાત હશે, મારે તો એ
વૈભવ છે.

દુર્લક : જો એમ છે તો સાંભળ. જરા બીજી દસ સોનામહોર આને જ
આપ. એ પણ વૃત્ત ભણે રહે.

માથુર : પાછી શું થશે ?

દુર્લક : જો જીતશે તો આપશે.

माथुरः—अहं ॥ जिगादि । [अत्र न क्षयति ।]

दुर्दुरकः—तदा न दास्यति ।

माथुरः—अहं न जुक्तं क्षिपिदुम् । एवम् अकलन्तो तुम पभञ्छ धुतभा । अहं पि नाम माथुर धुतं जुहू मित्या आदंसमामि । अण्णस्स वि अहं न विमेमि । धुत्ता खण्डिभवुत्ता सि तुमम् । [अथ न युक्तं क्षिपिदुम् । एवमावधानः त्वं प्रयच्छ धूर्तक । अहमपि नाम माथुरो धूर्तो द्यूत मित्या दर्शयामि । अन्यस्मादप्यहं न विमेमि । धूर्तं खण्डितवृत्तोऽसि त्वम् ।]

दुर्दुरकः—अरे कः खण्डितवृत्तः ।

माथुरः—तुमं ह्यु खण्डिभवुत्तो । [त्वं खलु खण्डितवृत्तः ।]

दुर्दुरकः—पिता ते खण्डितवृत्तः । (संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति ।)

माथुरः—गोलाविभापुत्ता एवम् ज्वेव जूद नुए सेविदम् । [वेद्यापुत्र एवमेव द्यूत खया सेवितम् ।]

दुर्दुरकः—मयैव द्यूतमासेवितम् ।

माथुरः—अले संवाहा पभञ्छ तं दशमुवण्णम् । [अरे संवाहक प्रयच्छ तद्देश-सुवर्णम् ।]

संवाहकः—अज्ज दइदशम् । दाव दइदशम् । [अद्य दास्यामि । ताव-दास्यामि ।] (माथुरः कर्षति ।)

दुर्दुरकः—मूर्खं परोक्षे खलीकर्तुं शक्यते न ममाग्रतः खलीकर्तुम् । (माथुरः संवाहकमाकुप्य घोणाया मुष्टिप्रहारे ददाति । संवाहकः संशोणित मूर्च्छां नाटय भूमौ पतति । दुर्दुरक उपसृत्यान्तरयति । माथुरो दुर्दुरकं ताडयति दुर्दुरको विप्रतीपं ताडयति ।)

माथुरः—अले अले दुइ छिण्णाहिभापुत्तअ फलपि पाविहसि । [अरे अरे दुष्ट पुंश्वलीपुत्रक फलमपि प्राप्स्यसि ।]

दुर्दुरकः—अरे मूर्खे अहं खया मार्गगत एव ताडितः श्वो यदि राजकुले ताडयिष्यसि तदा द्रक्ष्यसि ।

माथुरः—एमु पेक्खिस्सम् । [एष प्रेक्षिष्ये ।]

दुर्दुरकः—कय द्रक्ष्यसि ।

माथुरः—(प्रमार्गं चक्षुषा) एवम् पेक्खिस्सम् । [एव प्रेक्षिष्ये ।] (दुर्दुरको माथुरस्य वाञ्छनां चक्षुषीं पूरयित्वा संवाहकस्यापक्रमितुं संज्ञां ददाति । माथुरोऽक्षिणीं निगृह्य भूमौ पतति संवाहकोऽपक्रमति ।)

दुर्दुरकः—(स्वगतम्) प्रधानसमिको माथुरो मया विरोधितः । तन्नान युज्यते स्यादुम् । कथितं च मम प्रियवयस्येन शर्विलनेन यथा किल धार्यकानामा गोपालदारकः

માથુર : અને ન છો તે તો ?

દુર્ગ : તો નહિ આપે.

માથુર : હવે બકતું ફીક નથી ! લુચ્ચા, આમ બોલતો તું જ કાઢ. કારા, હું પણ નામે ધૂત માથુર છું. છૂતને બોલું બતાવવું ? ખીન્નેથી પણ હું ખીતો નથી. હરામખોર ! તું બપ્પચરિત્ર છે.

દુર્ગ : એઈ કાણુ બપ્પ ચરિત્રવાળો ?

માથુર : ખરેખર તું બપ્પ ચરિત્રવાળો.

દુર્ગ : તારો બાપ બપ્પ ચરિત્રવાળો. (સંવાદકને જવાની નિશાની કરે છે.)

માથુર : વેરવાપુત્ર ! આમ જ તું જૂઝડું રમ્યો.

દુર્ગ : મેં એમ જૂઝડું ખેલ્યું ?

માથુર : એ સંવાદક ! પેલી દયા મહોર આપી દે.

સંવાદક : આજે આપીશ, હમણાં આપીશ. (માથુર ખેંચે છે.)

દુર્ગ : મૂરખા ! પીઠ પાછળ છેતરી શકીશ, મારી નજર સામે છેતરી નહિ શકાય. (સંવાદકને ખેંચીને માથુર નાકની દાંડી ઉપર એક મુઠ્ઠી લગાવે છે. લોહીવાળો સંવાદક મૂર્ખાનો અભિનય કરી જમીન ઉપર પડે છે. દુર્ગ પાસે જઈને બેની વચ્ચે બાય છે. માથુર દુર્ગને મારે છે. દુર્ગ વળતું મારે છે.)

માથુર : અરે એઈ ! દુષ્ટ ! કુલ્હાના હોકરા ! પરિણામ પણ બેગમીય.

દુર્ગ : એ મૂર્ખા ! માર્ગમાં હતો ત્યાં જ તે મને માર્યો. કાલે રાજદરવારમાં જો મને મારજો પછી જોઈ લેજો.

માથુર : આ જોઈ લઈશ.

દુર્ગ : કેવી રીતે જોઈશ ?

માથુર : (ડોળા ફાડીને) આમ જોઈશ.

(માથુરની આંખો રેતીથી ભરીને દુર્ગ સંવાદકને જવાની સંજ્ઞા કરે છે. માથુર આંખ મીચી જમીન પર પડે છે. સંવાદક નામી બાય છે.)

દુર્ગ : (સ્વગત) મુખ્ય સભિક માથુર સાથે મેં વિરોધ કર્યો છે તેથી અહીં રોકાવું યોગ્ય નથી. વળી મારા પ્યારા દોસ્ત સર્વિલકે એમ કહ્યું છે કે સાંભળવા પ્રમાણે સિદ્ધની લલિત્યવાણી અનુસાર આર્યક નામનો ગોપાલનો પુત્ર

सिद्धादेशेन समादिष्टा राजा न्विष्यति इति । सर्वभास्मादिभ्यो जनस्तमनुसरति । तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । (इति निष्क्रान्तः ।)

संवाहकः—(गयासं परिक्रम्य दृष्ट्वा) एते कश्चाच्च अगपावुदपस्त्रदुवाले मेहे । ता एष्य पविशिश्यम् । (प्रवेश रूपयित्वा वसन्तसेनामालोक्य) अग्ने शलगागदे मिह । [एतत्स्वस्याप्यनपावृतपथद्वारकं गेहम् । तदत्र प्रविशामि ।...आर्ये शरणागतोऽस्मि ।

वसन्तसेना—अभयं शरणागदस्व । हज्जे दक्केहि पस्त्रदुआरअम् । [अभयं शरणागतस्य । चेष्टि विधेहि पथद्वारकम् ।] (चेटी तथा करोति ।)

वसन्तसेना—कुदो दे भअम् । [कुतस्ते भयम् ।]

संवाहकः—अग्ने धनिकादो । [आर्ये धनिकात् ।]

वसन्तसेना—हज्जे सपद अवावुण पस्त्रदुआरअम् । [चेष्टि साप्रतमपावुण पथद्वारकम् ।]

संवाहकः—(आत्मगतम्) कथं धनिकादो तुल्लिद सो भअकालणम् । शुद्ध कलु एवं पुच्चदि ।

जे अत्तवलं जाणिअ मालं तुल्लिदं वहेइ माणुस्से ।

ताह खल्लणं ण जाअदि ण अ कन्तालगदो विवज्जदि ॥१४॥ .

एष्य लखितदोमिह । [कथं धनिकात्तुलितमस्या भयकारणम् । मुष्टु एतत्वेवमुच्यते ।

य आत्मबलं क्त्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।

तस्य स्वतर्जनं न जायते न च कान्तारगतो विपद्यते ।

अत्र लक्षितोऽस्मि ।]

माथुरः—(अक्षिणी प्रमुञ्च्य दूतकरं प्रति) अळे देहि देहि । (अरे देहि देहि ।]

दूतकरः—भट्टा जावदेव अग्गे दवदुरेण कलहाविदा तावदेव सो गोहो अव-
कन्तो । [भर्तः यावदेव वयं ददुरेण कलहायितास्तावदेव स पुण्योऽपक्रान्तः ।]

माथुरः—तस्स जइकलस्स मुट्ठिप्पहालेण नासिका भग्गा आसि । ता एहि ।
रुद्धिपहं अणुसरेग्ग । [तस्य दूतकरस्य मुष्टिप्रहारेण नासिका भग्नासीत् । तदेहि ।
रुधिरपयमनुसरावः ।]

(अनुसृत्य) दूतकरः—भट्टा वसन्तसेनागेहं पविट्ठो सो । [भर्तः वसन्तसेना-
गेहं प्रविष्टः सः ।]

माथुरः—भूदाइं सुवण्णाइ । [भूतानि सुवर्णानि ।]

दूतकरः—लाअउलं गदुअ जिवेदेग्ग । [राजकुलं गत्वा निवेदयामः ।]

રાજા યદો અને અમારા જેવા બધા માણસો તેને અનુસરે છે તેથી હું પણ તેની પાસે જ જાઉં. (બચ છે.)

સંવાદક : (અભયચેલો ફરીને, જોઈને) બાજુના ઉધાડા બારણાવાળું આ ઢાઈકનું ઘર છે. તેથી અહીં જતો રહું. (પ્રવેશ કરવાનો અભિનય કરીને, વસન્ત-સેનાને જોઈને) આર્યા ! સરચાગત, છું.

વસન્તસેના : સરચાગતને અભય છે. ચેટી ! બાજુનું બારણું બંધ કરી દે. (ચેટી તેમ કરે છે.)

વસન્તસેના : તમને ઠાના તરફથી બચ છે ?

સંવાદક : આર્યા ! ધનિક તરફથી.

વસન્તસેના : ચેટી ! હવે આ બાજુનું બારણું ખોલી નાખ.

સંવાદક : (સ્વત્રાત) ક્ષી રીતે ? લેણદાર તરફના બચના કારણુને આ દુરુદ ગણે છે. ખરેખર એ કીક કહેવાય છે—

પોતાનું બળ જાણીને જે માણસ ગળા પ્રમાણે બાર વહે છે તેને પડવું પડતું નથી. તે જંગલમાં (ગયો હોય તોય) નાથ પામતો નથી. (૧૪) અહીં હું ઉદારરણ્ય છું.

માધુર : (આખો ખંખેરીને ધૂતકર તરફ) એ, આપ આપ.

ધૂતકર : મહેરમાન ! બ્યારે આપણે દુરુદ સાથે અપકતા હતા ત્યાં જ એ, માધુસ નાસી છૂટ્યો.

માધુર : એ જુગારીની નાકની દાંડી મુકોના પ્રકારથી ભાગી નાખી હતી. તેથી ચાલ. લોહીના ચીસે તેને અનુસરીએ. (પાછળ જઈને)

ધૂતકર : બાઈ સાહેબ ! એ વસન્તસેનાના ઘરમાં પેઠા છે.

માધુર : મરોચો મળી ચૂકી (જ સમજીને).

ધૂતકર : રાજદરબારમાં જઈને નિવેદન કરીએ.

माथुरः—एसा धुत्तो अदो निष्कमिअ अण्णत्त गमिस्सदि । ता उअरोधेण्ण्व मेण्ण्हम् । [एव धूर्तोऽतो निष्कम्यान्वयं गमिष्यति । तदुपरोधेनैव गृहीतः ।] (वसन्तसेना मदनिकाया सखा ददाति)

मदनिका—कुदो अज्जो । को वा अज्जो । कस्स वा अज्जो । किं वा वित्ति अज्जो उव्वीअदि । कुदो वा ममम् । [कुत आर्यः । को वार्यः । कस्य वार्यः । का वा वृत्तिमार्यं उपर्जीवति । कुतो वा मयम् ।]

संवाहकः—शुणाहु अज्जआ । अज्जए पाटलिउत्ते मे अम्मभूमो । गह्वह-
दालके ह्वो । सवाहअस्स वित्ति उव्वीआमि । [शृणोस्वार्था । आर्ये पाटलिपुत्र मे अम्मभूमिः । गृहपतिदारकोऽहम् । सवाहकस्य वृत्तिमुपर्जीवामि ।]

वसन्तसेना—सुउमारा क्खु कला सिद्धिखदा अज्जेण । [सुकुमारा खलु कला शिक्षितार्येण ।]

संवाहकः—अज्जए कलेत्ति सिद्धिखदा । आभीविआ दाणिं संवुत्ता । [आर्ये कलेत्ति शिक्षिता । आभीविकेदानीं संवृत्ता ।]

चेटी—अदिणिट्ठिण्ण अज्जेण पडिक्खण दिण्णम् । तदो तदो । [अतिनिर्वि-
ण्णमार्येण प्रतिवचनं दत्तम् । ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो अज्जए एरो णिज्जेमेहे आहिण्डकानं मुहादो शुणिअ अपुण्व-
देशदंशणकुट्टुहलेण इह आगदे । इहवि मए पविशिम उज्जहणि एक्के अज्जे शुण्ण-
शिदे । जे तालिशे पिअदण्णे पिअवादी दइअ ण कित्तेदि अवकिद विद्युमळेदि ।
किं बहुणा पलन्तेण । दक्खिणदाए पलकेलअ विअ अत्ताणअ अवगच्छदि शलणा-
गअवच्छले अ । [तत आर्ये एव निजगृहआहिण्डकानां मुखाच्छ्रुत्वा पूर्वदेशदर्शन-
कुट्टुहलेनेहागतः । इहापि मया प्रविश्योज्जयिनीमेक आर्यः शुभूषितः । यस्तादृशः प्रिय-
दर्शनः प्रियवादी दत्त्वा न कीर्तयति अपकृतं विस्मरति । किं बहुना प्रलपितेन । दक्षिणतया
परस्त्रीपतिवात्मानमवगच्छति शरणागतवत्सलम् ।]

चेटी—का दाणिं अज्जआए मनोरहन्तरस्स गुणाइ चोरिअ उज्जहणि अलं-
करोदि । [क इदानीमार्याया मनोरयान्तरस्य गुणांश्चोरयित्वोज्जयिनीमलंकरोति ।]

वसन्तसेना—साहु हज्जे साहु । मए वि एण्व ज्जेव हिअएण मन्तिदम् ।
[साधु चेति साधु । मयाप्येवमेव हृदयेन मन्त्रितम् ।]

चेटी—अज्ज तदो तदो । [आर्यं ततस्ततः ।]

संवाहकः—अज्ज शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहि पदाणेहि—[आर्ये स इदानीमनु-
कोशकृतेः प्रदानैः—]

वसन्तसेना—किं उवरदावह्वो संवुत्तो । [किमुपरतविभवः संवृत्तः ।]

માધુર : એ હંરામખેર અહીંથી નીકળા ખીજો જશે. તેથી અહીં ઘેરીને જ પકડીએ.

(વસન્તસેના મદનિકાને નિશાની કરે છે.)

મદનિકા : ક્યાંથી આવેા છે, ભાઈ ? આપશ્રી દેાણુ છે ? અથવા આપશ્રી કોના (સંબંધી) ? આપ શ્રીમાન શો ધંધો કરો છે ? અથવા આપને કોના તરફથી ભય છે ?

સંવાદક : સાંભળો આચાર્ય. બહેન ! પાટલિપુત્ર મારું જન્મસ્થાન છે. હું ગૃહસ્થનો પુત્ર છું. સંવાદકનો ધંધો કડું છે.

વસન્તસેના : આપશ્રી ખરેખર સુહૃદ કળા શીખ્યા છે.

સંવાદક : બહેન ! કળા તરફ શીખ્યો હતો, હવે આજીવિકા ધઈ ગઈ છે. ચેટી : આપશ્રીએ તો બહુ ખેડ ઉપભવે તેવો જવાન આપ્યો. પછી ?

સંવાદક : બહેન ! પછી ઘેર રહ્યો રહ્યો મુસાફરને મુખેથી (ઉજ્જયિનીની વાત) સાંભળીને પહેલાં ન જોયેલો દેશ જોવાના કુતૂહલથી અહીં આવી રહ્યો. અહીં ઉજ્જયિનીમાં આવીને મેં એક મહાનુભાવની સેવા કરી, એ એવા દેખાવડા ! મીઠા ખોલા ! આખીને કાઈને કહે નહીં (અને) અપકાર બૂલી જાય. વધારે કહેવાથી શું ? વિનયને લીધે પોતાની ભતને પારકી ગણે છે તથા શરણાગત તરફ વતસલ છે.

ચેટી : બહેનબાના મનમાન્યાના ગુણ ચોરીને હવે દેાણુ ઉજ્જયિનીમાં વિરાજે છ ?

વસન્તસેના : અહી, બરાબર (કંઈ) બરાબર મેં પણ મનમાં એવું જ ધાર્યું હતું.

ચેટી : ભાઈ ! પછી, પછી ?

સંવાદક : બહેન ! ક્યાંથી દીધેલાં મોટાં દાનથી તે હવે....

વસન્તસેના : શું વૈભવહીન ધઈ ગયા છે ?

સંવાદક : નકલો વગર જ આચાર્યે કેવી રીતે ભણ્યું ?

संवाहकः—अणाचनिलदे बजेव कथं अजआए विष्णादम् । [अनास्यातमेव कथमार्यया विज्ञातम् ।]

वसन्तसेना—किं एत्थ चाणोअदि । दुल्लहा गुणा विहवा अ । अपेएसु तडा-
एसु बहुदर उदअं भोदि । [किमत्र ज्ञायते । दुल्लभा गुणा विभवाश्च । अपेयेषु
तडागेषु बहुतरमुदकं भवति ।]

चेटी—अज्जे किं नामधेओ कखु सो । [आर्यं किं नामधेयः खलु सः ।]

संवाहकः—अज्जे के दाणि तइश भूदलमिअङ्गस्स नामं ण आणादि । शो कखु
रोहिचत्तले पाँडवशदि । शलाहणिज्जनामधेए अज्जचालुदत्ते नाम । [आर्यं क इदानीं
तस्य भूतलमृगाङ्गस्य नाम न जानाति । स खलु भेष्टिवत्तरे प्रतिववति । श्लाघनीय-
नामधेय आर्यचालुदत्तो नाम ।]

वसन्तसेना—(सहर्षमासनादवतीर्य) अज्जस्स अत्तणकेरक एद रोहम् । हज्जे
देहि ते आसणम् । तालवेण्डअं गेण्ह । परिससमो अज्जस्स नाधेदि । [आर्यत्वारमीय-
मेतद्गोहम् । चेटी देहास्यासनम् । तालवृन्दकं गृहाण । परिभय आर्यस्य नाधते ।]
(चेटी तथा करोति ।)

संवाहकः—(स्वगतम्) कथं अज्जचालुदत्तस्य नामघंकीत्तणेण ईदिशे मे
आदले । शाहु अज्जचालुदत्त शाहु । पुहवीए तुम एक्के जीवशि । शोए उण जणे
शशदि । (इति पादयोर्निपत्य) भोडु अज्जए भोडु । आशणे णिशोदहु अज्जभा ।
[कथमार्यचालुदत्तस्य नामसंकीर्तनेनेदृशो मे आदरः । साधु आर्यचालुदत्त साधु । पृथिव्या
रक्षमेको जीवति । शेषः पुनर्जनः स्वसिति ।....भरत्वार्ये भवतु । आसने निधी-
हत्वार्य ।]

वसन्तसेना—(आसने समुपविश्य) अज्ज कुदो सो धणिओ । [आर्यं कुतः
स धनिकः ।]

संवाहकः—

शककालधणे कखु शज्जणे काह ण होइ चलाचळे धणे ।

जे पूइहुं पि ण आणादि शे पूआविशेशं पि आणादि ॥१५॥

[सरकारधनः खलु सज्जनः कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।

यः पूजयितुमपि न जानाति स पूजाविशेषमपि जानाति ॥]

वसन्तसेना—तदो तदो । [ततस्ततः ।]

संवाहकः—तदो तेण अज्जेण शवित्ती पळिचालके किदो म्हि । चालित्ता-
वशेरो अ तदिश ज्जोवज्जोवि म्हि शपुत्ते । तदो माअधेअविशमदाए दशशुवणअ ज्जे
हालिदम् । [ततस्तेनार्येण सङ्गृह्यः परिचारकः कृतोऽस्मि । चारित्र्यावशेषु च तस्मि-
न्युत्तरोपधीन्यस्मि संवृत्तः । ततो भागधेयविषमतया दशमुषर्गं कृते हारितम् ।]

વસન્તસેના : એમાં શું જાણવું હતું ? ગુણ અને વૈભવ (જોડે રહે એ) ફર્ક છે. (ન પીવાય તેવા) તળાવમાં પાણી ઘણું જોય છે.

ચેટી : ભાઈ ! એમનું ખરેખર શું નામ છે ?

સંવાદક : બહેન ! હવે છૂલોકના તે ચંદનું નામ કોણ નથી જાણતું ? ખરે ! નાણાવટમાં રહે છે. આર્ય ચારુદત એવા યશસ્વી નામવાળા છે.

વસન્તસેના : (હર્ષથી આસન ઉપરથી ઊતરીને) આ આપશ્રીનું પોતાનું ઘર છે, ચેટી ! આમને આસન આપ. પંખો નાખ. તેઓશ્રીને થાક લાગ્યો છે. (ચેટી તેમ કરે છે)

સંવાદક : (સ્વગત) શું આર્ય ચારુદતનું નામ લેતાં મારું આવું માન ! વાહ ! આર્ય ચારુદત ! ધરતી ઉપર તમે એકલા જીવો છો, બ્યારે બાકીના શ્વાસ લે છે. (થવે પડી) બસ બહેન, બસ ! આપશ્રી આસન પર બેસે.

વસન્તસેના : (આસન ઉપર બેસીને) ભાઈ, એ પૈસાદાર કયાં છે ?

સંવાદક : ખરેખર.

સમજન, ખરેખર સત્કાર રૂપી ધનવાળો હોય છે. ધન તો કોને આવતું કે જતું નથી ? જે પૂજન કરવાનું પલ્લ બાણે નહિ તે વિશિષ્ટ પૂજા તો કેવી રીતે બાણે ?

વસન્તસેના : પછી પછી !

સંવાદક : પછી તે શ્રીમાને મને પગાર સાથેનો નોકર નીચો તેમનું ચારિત્ર્ય બાકી રહ્યું ત્યારે કું જગાર પર જીવનનો ઘણો પછી નસીબ અરગું દોવાથી (કું) ભુગટામાં દસ સોનામઢોર ઢારી ગયો.

મગુર : કું નાચ પાગ્યો કું લટાવો.

माथुरः—उच्छादिदो म्हि मुसिदोम्हि । [उच्छादितोऽस्मि । मुषितोऽस्मि ।]

संवाहकः—एदे दे सहिमजूदिअला म अणुसंघअन्ति । शपदं शुणिअ अज्जआ प्रमाणम् । [एतो तौ समिकसूतकरो मामनुसंघतः । साप्रत भुत्वार्या प्रमाणम् ।]

वसन्तसेनः—मदणिए वासपादपविसंतुलदाए पक्खिणो इदो तदो वि आहिण्हन्ति । हज्जे ता गच्छ । एदाण सहिमजूदिअराणम् अभ अज्जो ज्जेव पडिवादेदि सि इमं हस्याभरणं तुम देहि । [मदनिके वासपादपविसंतुलतथा पक्षिण इतस्ततोऽप्याहिण्हन्ते । चेति तत्रच्छ । एतयोः समिकसूतकरयो. अयमार्य एव प्रतिपादयतीति इदं हस्ताभरणकं एव देहि ।] (इति हस्ताकटकमाकृत्य चेतयाः प्रयच्छति ।)

चेटी—(गृहीत्वा) अं अज्जआ आणवेदि । [यदार्याज्ञापयति ।] (इति निष्क्रान्ता ।)

माथुरः—उच्छादिदो म्हि । मुसिदो म्हि । [उच्छादितोऽस्मि । मुषितोऽस्मि ।]

चेटी—जदा एदे उद्ध पेवसन्ति दोह णीससन्ति अहिलहन्ति अ दुआरणिहिदलोअणा तथा तक्केमि एदे सहिमजूदिअरा हुविस्सन्ति । (उपगम्य) अज्ज वन्दामि । [यथैतावूर्ध्वं प्रेक्षेते दीर्घं निश्चयतः अभिलपतश्च द्वारनिहितलोचनौ तथा तर्कयामि एतौ तौ समिकसूतकरो भविष्यतः ।...आर्य वन्दे ।]

माथुरः—मुह तुए होदु । [मुखं तव भवतु ।]

चेटी—अज्ज कदमो तुम्हाणं सहिओ । [आर्य कतरो युवयोः समिकः ।]

माथुरः—

फस्स तुहुं तणुमज्जे अहरेण रदददुच्चिणीदेण ।

जम्पसि मणोइलवअण आलोअन्ती कडक्खेण ॥१६॥

परिध मम विहवो । अण्णत्त वव ।

[कस्य त्व तनुमध्ये अघरेण रतददुर्विनीतेन ।

बल्पसि मनोहरवचनमालोकयन्ती कटाक्षेण ॥

नास्ति मम विभवः । अन्यत्र व्रज ।]

चेटी—जई ईदिआइ ॥ मन्तेसि ता ण होसि जूदिअरो । अरिय कोवि तुम्हाणं धारओ । [यदीदृशानि ननु मन्यसे तदा न भवसि सूतकरः । अस्ति कोऽपि युवयोः धारकः ।]

माथुरः—अरिय । दग्धमुक्खं पाळेदि । किं तस्स । [अस्ति । दग्धमुक्खं पारयति । किं तस्य ।]

સંવાદક : આ તે સભિક અને દૂતકર મારી પૂઠે પડ્યા છે હવે સાંભળીને આર્થા પ્રમાણ છે.

વસંતસેના : મદનિકા, રહેઠાણના વૃક્ષની અસ્થિરતાને લીધે પંખા પણ અહીં તહીં બટકે છે. તો જા, આ સભિક અને દૂતકરને 'આ ભાઈ જ આપે છે, એમ કહી, આ હાથનું આભૂષણ તું આપ. (હાથમાંથી કંકણ કાઢીને ચેદીને આપે છે.)

ચેદી : (છંદને) જેવી બહેનની આગા. (બહાર જાય છે.)

માધુર : નાથ પાગ્યો છું. કાગ્યો છું.

ચેદી : કેમકે આ બન્ને જાગે જુએ છે, લાખા નિસાસા મૂકે છે, કળકળે છે અને બારણાં ઉપર મીટ માંડી રહ્યા છે. તેથી પારુ' છું (કે) આ બન્ને સભિક અને દૂતકર હશે. (પાસે જઈને) ભાઈ જય જય.

માધુર : તારું કમ્પાણ પાગ્યો.

ચેદી : ભાઈ ! તમારા બેમાંથી સભિક કયો ?

માધુર :

ઓ પાતળી કેડવાળી ! કટાક્ષથી જોતી તું ખરાબ (અને) રતિ કીડામાં ઠરડાયેલા અધરોબકથી મનહર વચન કોને કહે છે ? (૧૬)

મારી પાસે ક્ષન નથી. બીજો જા.

ચેદી : જો આવું બોલે છે તો ખરેખર તું જુગારી નથી. કોઈક તમારો કરગદાર છે ?

માધુર : છે. દસ મદોર પાર છે. તેડું શું ?

चेटी—तस्स कारणादो अज्जअ इम हरथाभरणं पडिपादेदि । नहि नहि ।
सो ज्जेव पडिपादेदि । [तस्य कारणादार्येद हस्ताभरणं प्रतिपादयति । नहि नहि ।
स एव प्रतिपादयति ।]

माथुरः—(सहर्षं गृहीत्वा) अले मणेसि तं कुलपुत्तम्—भूदं तुए गण्डे ।
आलच्छ । पूणा जूदं रमअ । [अरे मणसि तं कुलपुत्तम्—भूतस्त्व गण्डः ।
आगच्छ । पुनर्युत रमस्व ।] (इति निश्च्यन्तौ ।)

चेटी—(वसन्तसेनामुपसृत्य) अज्जए पडितुष्टा गदा सहिअज्जुदिअरा । [आर्ये
परितुष्टौ गतौ अभिरुच्युतकरो ।]

वसन्तसेना—ता गच्छहु । अज्ज क्खुअणो समस्ससहु । [तद्रच्छतु । अद्य
बन्धुजनः समाश्रितु ।]

संवाहकः—अज्जए अह एव्वं ता इअं कला पलिअणहत्थगदा कलीअहु । [आर्ये
यथैव तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।]

वसन्तसेना—अज्ज जस्स कारणादो इयं कल्ल सिक्खीअदि सो ज्जेव अज्जेण
रत्तुसिद्धपुक्खो सुत्तुसिद्धो । [आर्य यस्य कारणादियं कला सिध्यते स एवार्येण
शुभ्रतपूर्वः शुभ्रु वसितभ्यः ।]

संवाहकः—(स्वगतम्) अज्जआए णिअए पच्चादिट्ठो मिह । कथं पच्चुव-
कलिश्याम् । (प्रकाशम्) अज्जए अह एदिणा जूदिअलावमाणेण शक्कमणके हुदि-
श्याम् । ता शवाहके जूदिअले शक्कमणके शयुत्तेत्ति शुमलिदग्धा अज्जआए एदे
अक्खल्लु । [आर्यया निपुणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि । कथं प्रयुपकरिष्ये ।....आर्ये अह-
मेतेन श्रुतकरापमानेन शक्यभ्रमणको भविष्यामि । तत्सवाहको श्रुतकरः शक्यभ्रमणकः
सश्रुत इति स्मर्तव्यान्धार्यया एतदक्षराणि ।]

वसन्तसेना—अज्ज अलं साहसेण । [आर्य अलं साहसेन ।]

संवाहकः—अज्जए कले णिच्चए । (इति परिक्रम्य)

जूदेण तं कदं मे जं वीहत्थं जणअस्स शब्बअस्स ।

एण्हि पाअडशीसे णलिन्दमग्गेण विहलिअस्सम् ॥१७॥

[आर्ये कृतो निश्चयः ।...

शूतेन तत्कृतं मम यद्विहस्तं जनस्य सर्वस्वम् ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥]

(नेपथ्ये कसङ्कतः)

ચેદી : તેને માટે બહેન આ હાથનું ઘરેલું મોકલાવે છે ના, ના. એ જ મોકલાવે છે.

માયુર : (હર્ષથી લઈને) અરે આ ભલા મધુસને કહેજો “તાડુ ચૂકતે ઘઈ મધુ”, ચાલ ફરી જુગડું રમ” (બહાર જાય ■)

ચેદી : (વસન્તસેના પાસે બેઠીને) બહેન ! સભિક અને દૂતકર સતોપાઈ ગયા છે.

વસન્તસેના : તો બાબો, આજ સ્વજનોને આધાસન આપો.

સંવાદક : બહેન ! જો એમ છે તો આ કળા (તમારા) પરિજનને હસ્તગત કરો.

વસન્તસેના : બાઈ ! જેને માટે આ કળા સીખાઈ તે જ આપમીએ પહેલા સેવેલાની સેવા કરો.

સંવાદક : (સ્વગત) આમાં મને ચતુરાઈથી અવગવ્યો. વળતો ઉપકાર કેવી રીતે કરું ? (મેટીથી) બહેન ! આ જુગારીના અપમાનથી હું ભુલ સાધુ થઈશ. તો સંવાદક જુગારી બોલ સાધુ થઈ ગયો એમ આ અમૂલ્ય આમાં મારા રાખવા.

વસન્તસેના : બાઈ ! સાહસથી ફર રહો.

સંવાદક : બહેન ! નિશ્ચય કરી લીધા (ફરીને)

જુગટાએ : માડું તે કયું કે જેણે મને સમસ્ત વિન્ધમાં (અથવા બધા લોકોમાં) નિરાધાર કર્યો હતો. હવે માયું બિંચું રાખીને હું રાજ-માર્ગે વિહરીશ (૧૭)

(પાસા પાછળ આવ્યા)

स बाहकः—(आकर्ण्य) अले किं ण्णेदम् । (आकाशे) किं भणाव एसे
 खलु वसन्तशेषाए खुण्टमोडके नाम दुट्टहरयी विअलेदि त्ति । अहो अज्जआए
 गन्धगअ पेक्खिअ गदुअ । अह वा किं मम एदिणा । अघाववशिद अणुचिद्धिअम् ।
 [अरे किं न्विदम् ।... किं मणत—एष खलु वसन्तसेनाया. खुण्टमोडको नाम दुट्टहस्ती
 विचरति इति । अहो आर्याया गन्धगअं प्रेक्षिष्ये गत्वा । अथवा किं ममैतेन ।
 यथा व्यवसितमनुष्ठास्यामि । (इति निष्पन्नम् ।)

(ततः प्रविशत्यपटीशेषेण प्रदृष्टो विकटोऽज्जलवेशः. कर्णपूरकः ।)

कर्णपूरकः—कहिं कहिं अज्जआ । [कुत्र कुत्रार्या ।]

चेटी—दुग्गणुस्स किं ते उअवेअकालेण अ अगदो वडिदं अज्जअं ण
 पेक्खसि । [तुमैनुप्प किं त उद्वेगकारेण यदग्रतोऽवस्थितामार्या न प्रेक्षते ।]

कर्णपूरकः—(इष्ट्वा) अज्जए वन्दामि । [आर्ये वन्दे ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ परितुड्डमुहो लक्खीअसि ता किं ण्णेदम् । [कर्णपूरक
 परितुष्टमुखो लक्ष्यते । तत्किं न्विदम् ।]

कर्णपूरक—(सविस्मयम्) अज्जए वच्चिदासि चाए अज्ज कण्णऊरअस्स
 परत्तमो ण दिट्ठो । [आर्ये वञ्चितासि ययाय कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ किं किम् । [कर्णपूरक किं किम् ।]

कर्णपूरकः—तुणाडु अज्जआ । ओ सो अज्जआए खुण्टमोडओ नाम दुट्ट-
 हरयी सो आलानत्तम्भ भञ्जिअ महमेत्थ वावादिअ महन्त सखोह करन्तो राअमर्ग
 ओदिण्णो । एदो एअन्तरे उग्गुह ण्णेण—

अवणेअ वालअजणं तुम्हिं आरुहअ बुक्खपासादम् ।

किं ण हु पेक्खअ पुरदो दुट्ठो इत्थो इदो एदि ॥ १८॥

अवि अ

विचलइ णेउरजुअलं छिज्जन्ति अ मेहला मणिक्खइआ ।

वला अ सुन्दरदरा रणअङ्कुरजालपडिअदा ॥ १९॥

तदो तेण दुट्टहरियणा कलचलणरदणेहिं पुत्तल्लिण विअ णअरिं उअज्जइणि अय-
 गाहमाणेण समासादिदो पण्णिवज्जओ । तच्च परिग्गमद्वण्डकुञ्जिआभाणं सीअरेहिं सिञ्चिअ
 दन्तन्तरे निस्सन्त पेक्खिअ पुणेवि उग्गुह ण्णेण—हा पण्णिवरजओ वावादीअदि त्ति ।
 [धृष्टेत्वार्या । य स आर्यायाः खुण्टमोडको नाम दुट्टहस्ती स आलानस्तम्भ भुक्त्वा
 महामात्रं ग्यावाय महन्त सक्षाम कुर्वन्राजमार्गमवतीर्णः । ततोऽत्रान्तरे उद्गुष्ट घनेन—

સંવાદક : (સાંભળીને) અરે- શું હશે આ ? (અમારા તરફ) શું કહો છો ? આ ખરેખર વસંતસેનાનો પુણ્યમોડક નામનો દુષ્ટ હાથી બાગે છે એમ ? ઓહો, આવીનો મધગળ જઈને ભેઈંશ. અથવા મારે એથી શું ? નિશ્ચય ક્યા પ્રમાણે કરીશ.

(બહાર જાય છે.)

(પછી પડો ખસેડી એકદમ ઉજ્જવળ વેગવાળો હરખાતો કર્ણપૂરક પ્રવેશ કરે છે.)

કર્ણપૂરક : ક્યા ? આયાં ક્યા છે ?

ચોટી : બેવફા ! તારા ઉદ્દેશ્યું શું કારણ છે કે આગળ ભીમેલાં બહેનને જોતો નથી !

કર્ણપૂરક : (ભેઈંને) આયાં ! પ્રણામ.

વસન્તસેના : કર્ણપૂરક ! (ટું) પુણ્ય પુણ્યાલ મુખવાળો જણાય છે તો આ ખરેખર શું છે ?

કર્ણપૂરક : (વિસ્મય સાથે) બહેન ! તમે છેતરાયાં (કે) જમણે આજે કર્ણપૂરકનું પરાક્રમ ના જોયું.

વસન્તસેના : કર્ણપૂરક, શું ? શું ?

કર્ણપૂરક : સાબળો બહેન, પેલો જે બહેનનો પુણ્યમોડક નામનો બદમાશ હાથી હતો તે બાંધવાનો થાબલો તોડીને, મઠાવતને મારીને, મારે અગભગાટ મચાવતા રાજમાર્જે જતપેા. પછી ચોટીવારમાં લોકોએ જમરાણું કરી.

બાળકોને લઈ લેા. એકદમ ઝાડ ઉપર (કે) ઘર ઉપર ચઢી જાયો. ખરેખર આગળ જોતા નથી ? દુષ્ટ હાથી આ બાણુ આવે છે. (૧૮)

નૂપુરની-ભેડ પડી જાય છે. અને રતનજડિત કંઠોરા તૂટી જાય છે. રતનાના અંકુરની-જાળીથી બરેલાં વધારે સુંદર કંઠેણું પણ તૂટી જાય છે. (૧૯)

પછી ખીસેલા કમગવાળું સરોવર દોષ તેમ ઉજ્જવિની નયરીમાં સુંદરી, પત્રથી અને હાંતથી તરખાટ મચાવતો તે બદમાશ હાથી (કાઈ) સાધુ આગળ આવ્યો અને નેનાં દણ્ડ, કમંડળ અને પાત્ર પડી ગયાં છે તેવા તેને (સુંદર બરેલા) પાણીથી હાંટીને હાંતણમાં પકડાયેલાં ભેઈંને વળ પાછી લોકોએ જમરાણું કરી કે અરે-કાઈ જતિને ચારી નાખે છે. ૧

अपनयत बालकजनं स्वरितमारोहत वृक्षप्रासादम् ।

किं न खलु प्रेक्ष्य पुरतो दुष्टो हस्ती इव एति ॥

विचलति नूपुरयुगलं छिद्यन्ते च मेखला मणिसचिताः ।

बलयाश्च सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिचक्राः ॥

ततस्तेन दुष्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनखिनीमिव नगरीमुज्जयिनीमवगाहमानेन समासा-
वितः परित्राजकः । तं च परिभ्रष्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः सिक्त्वा दन्तान्तरे क्षिप्तं
प्रेक्ष्य पुनरप्युदसृष्टं जनेन—हा परित्राजको व्यापाद्यते इति ।]

चसन्तसेना—(ससंभ्रमम्) अहो पमादो अहो पमादो । [अहो प्रमादः अहो
प्रमादः ।]

कर्णपूरकः—अलं संभ्रमेण । सुणादु दाव अज्जआ । तदो विच्छिन्नविंसंफुल्ल-
सिङ्गलाकलावर्धं उज्ज्वहन्तं दन्तन्तरपरिग्रहिदं परित्राजकं उज्ज्वहन्तं तं पेक्खिअ कण्णऊरण
मए—णहि णहि अज्जआए अण्णपिण्डउदट्टेण दासेण वामचरणेण जुदलेखकं
उधुसिअ उधुसिअ तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेहिअ आभारिदो सो दुद्धरथी ।

[अलं संभ्रमेण । शृणोतु तावदार्या । ततो विच्छिन्नविंसंफुल्लशृङ्गलाकलापमुद्धहन्तं
दन्ताभ्यान्तरपरिग्रहीतं परित्राजकमुद्धहन्तं तं प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण मया—नहि, नहि आर्याया
अन्नपिण्डपुष्टेन दासेन—वामचरणेन द्युतलेखकम् उद्धुष्योद्धुष्य स्वरितमापणाल्लोहदण्डं
ग्रहीत्वाकारितः स दुष्टहस्ती ।]

चसन्तसेना—तदो तदो [ततस्ततः ।]

कर्णपूरकः—

आहणिऊण सरोसं तं हत्थि विंशसैलसिहराभम् ।

मोआविओ मए सो दन्तन्तरसंठिओ परिच्चाजओ ॥२०॥

[आहस्य सरोपं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम् ।

मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परित्राजकः ॥]

चसन्तसेना—मुदु दे किदम् । तदो तदो । [‘सुष्ठु’त्वया कृतम् ।] ततस्ततः ।]

कर्णपूरकः—तदो अज्जए साहु रे कण्णऊरअ साहु त्ति एत्तिअमेत्तं भणन्तो
विममभरफन्ता विम गावा एक्कदो पल्लरथा सअळा उज्जवणी आसि । तदो अज्जए
एक्केण सुणाइ आहरणट्ठाणाइ परामसिअ उदं पेक्खिअ दीहं णीससिअ अअ पावरओ
मम उवरि निखत्तो । [तत साधु रे आर्य कर्णपूरक साधु इत्येतावन्मात्रं भणन्ती विमम-
भरफन्ता इव नौः एकतः पर्यस्ता सकलोज्जयिन्यासीत् । तत आर्य एकेन
भृत्याभ्यामरणस्त्रानानि परामृश्य ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वसायं प्राधारको ममोपरि क्षितः ।]

चसन्तसेना—कण्णऊरअ आणीहि दाव किं एसो आदीकुमुमवासिदो पावारओ
ण वेति । [कर्णपूरक आनीहि तावरिकमेव आतिकुमुमवासितः प्राधारको न वेति ।]

વસન્તસેના : (સંભ્રમ સાથે) અરે ! કેવી અસાવધતા, કેવી અસાવધતા !

કર્ણપૂરક : ઉરકેરાટ ન કરો, બહેન ! જરા સાંભળો. પછી તૂટેલી, અને સરી પડતી સાંકળનો ભારો વહેતા અને હંતુશખની વચ્ચે પકડાયેલા સાધુને ધસડાતો ભેદને બંદા કર્ણપૂરકના ના, બહેનના અન્નના કોળિયા ખાઈને ઉઠેલા દાસે, વાકુંચુકું ચાલીને અને (હૃતલેખકને) ખૂમો પાડી પાડીને એકદમ દુકાનમાંથી લોહાનો ઢંક ખેંચીને તે દુષ્ટ હાથીને પકાર કર્યો.

વસન્તસેના : પછી ? પછી ?

કર્ણપૂરક :

વિંધ્ય ધર્વતના શિખર જેવી કાંતિવાળા તે ઉરકેરાયેલા હાથીને મારીને મેં તે કાંતની વચ્ચે રહેલા સાધુને છોડાવ્યો. (૨૦)

વસન્તસેના : તે' કીક કર્યું. પછી ? પછી ?

કર્ણપૂરક : બહેન ! પછી, સાબાસ ! એ કર્ણપૂરક સાબાસ ! એમ માત્ર એટલું જ બોલતી આખી ઉજ્જવિની રમે તેન (એક બાજુ) લેવા લાગી નમેલી દોડીની મારક એક તરફ બેઠી પછી બહેન ! ધરેખાં વચરતી જગ્યાને સ્પર્શતા એકજણે બેઠે ભેઈ, દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને આ ઉપરજો મારા ઉપર નાંખ્યો.

વસન્તસેના : કર્ણપૂરક ! જરા ભે કે એ ઉપરજો ભવિ પુખ્તથી સ્પર્શિત છે કે નહિ !

कर्णपूरकः—अञ्जए मदगन्धेण सुदुद्धु त गन्ध ण जानामि । [आर्ये मदगन्धेन सुष्ठु त गन्ध न जानामि ।]

वसन्तसेना—णाम पि दाव पेक्ख । [नामापि तावत्प्रेक्षस्व ।]

कर्णपूरक —इम णाम अञ्जआ एव वाएहु । [इद नाम आर्येव वाचयतु ।]
(इति प्रावारकमुपनयति ।)

वसन्तसेना—अञ्जचारुदत्तस्स । [आर्यचारुदत्तस्य ।] (इति वाचयित्वा, सस्पृह गृहीत्वा प्रावृणोति)

चेटी—कण्णऊरअ सोहदि अञ्जआए पावारओ । [कर्णपूरक शोभत आर्याया प्रावारक ।]

कर्णपूरक —आ सोहदि अञ्जआए पावारओ । [आ शोभत आर्याया प्रावारक ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ इद दे पारितोसिअम् । [कर्णपूरक इद ते पारितो-
यिकम् ।] (इत्याभरण प्रयच्छति ।)

कर्णपूरक —(शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च) सपद सुदुद्धु सोहदि अञ्जआए
पावारओ । [साप्रत सुष्ठु शोभत आर्याया प्रावारक ।]

वसन्तसेना—कण्णऊरअ पदाए वेलाए कहि अञ्जचारुदत्तो । [कर्णपूरक
एतस्या वेलाया कुशार्यचारुदत्तः ।]

कर्णपूरक —एदेण उज्जेव मग्गेण पवुत्तो गन्तु गेहम् । [एतनैव मार्गेण पवुत्तो
गन्तुं गेहम् ।]

वसन्तसेना—हण्णे उवरिदण अविन्दअ आरुहिअ अञ्जचारुदत्त पेक्खेह ।
[चेदि उपरितनमल्लिङ्गमाकृष्टार्यचारुदत्तं पश्यामः ।]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति शूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटः ।)

चेटः—

सुअणे कसु भिच्चाणुकम्पके शमिण णिद्धणके वि शोभदे ।

पिभुणे उण दब्बगव्विदे दुक्कळे कसु पलिणामदालुणे ॥१॥

अवि भ,

शशपलक्कवलहे ण शक्कि वालिदुं

अणकलपत्तपशत्ते ण शक्कि वालिदुम् ।

जूदपशत्तमणुइसे ण शक्कि वालिदुं

जे वि सहाविअदोसे ण शक्कि वालिदुम् ॥२॥

[सुजनः खलु भूयानुकम्पकः स्वामी निर्धनकोऽपि शोभते ।

पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदायकः ॥१॥]

अपि च,

सस्यलम्पनलीवर्दो न शक्यो वारयितु-

मन्यकलप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।

सूतप्रसक्तमनुष्यो न शक्यो वारयितु

योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥२॥]

का वि वेला अज्जचारुदत्तस्य गन्धर्व्वं शुणितुं गइइश । अदिक्कमदि अदलअणी ।

अज्ज वि ण आअच्छदि । ता जाव वाहिलदुआलशालायए गदुअ शुविइयम् ।

[काऽपि वेलाऽऽर्यचारुदत्तस्य गान्धर्व्वं श्रोतुं गतस्य । अतिक्रमस्यर्धरजनी । अद्यापि नागच्छति । तद्यावद्बहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्स्यामि । (इति तथा करोति) ।]

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

चारुदत्तः—अहो साधु साधु रेभिलेन गीतम् । बीणा हि नामासमुद्रोरिवर्त
रत्नम् । कुतः ।

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या

संकेतके चिरयति प्रवरो विनोदः ।

संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां

रक्तस्य रागपरिवृद्धकरः प्रमोदः ॥३॥

विदूषकः—भो एहि । गेहं गच्छेह । [भो एहि । गृहं गच्छावः ।]

चारुदत्तः—अहो सुष्ठु भावरेभिलेन गीतम् ।

અંક ત્રીજો

(પછી ચેટ પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટ—

ખરેખર નોકરો તરફ દયાળુ સજ્જન સ્વામી નિધન તોયે સારો છે જ્યારે, પૈસાથી છઠ્ઠેલો, ખરાબ, પરિણામે ભયંકર (સ્વામી) ખરેખર હુબથી સેવાય તેવો હોય છે. (૧)

અને વળી,

ધાનના દોભી બળદને વારી શકાતો નથી, બીજાની પત્નીમા આસક્ત માણસને વારી શકાતો નથી, જુગટામા છેલ્લા માણસને વારી શકાતો નથી, જે કાઈ સ્વાભાવિક દોષ હોય તેને દૂર કરી શકાતો નથી. (૨)

આર્થ ચારુદત્તને સગીત જલસો સાલજવા ગયે છેતલેય વખત થઈ ગયો. મધરાત વીતી જાય છે હજીયે આવ્યા નથી. ત્યારે જરા જાહરના બારણાની ઓસરીના જઈને સૂઈ રહ્યું (તે પ્રમાણે કરે છે.)

(ત્યારબાદ ચારુદત્ત અને વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

ચારુદત્ત : અહો ! અહો ! સુદર ! રેભિલે સુદર ગાયુ. વીણા ખરેખર સમુદ્રમાયો નહિ ઉત્પન્ન થયેલું જ રત્ન છે. કારણ કે—

ઉત્કંઠિતના હૃદયને અનુરૂપ સખી છે, સકેત કરનાર (પ્રિયજન) વાર લગાડે તો ઉત્કૃષ્ટ વિનોદ છે, વિરહાકુલોત્તું અત્યંત પ્રિય આત્મા-સત છે, પ્રેમીના પ્રણયની અભિવ્યક્તિ કરનાર પ્રમોદ છે. (૩)

વિદૂષક : અરે, ચાલો ઘેર જઈએ.

ચારુદત્ત : વાહ ! કાઈ રેભિલે સુદર ગાયુ.

विदूषकः—मम दाव दुवेहिं जेम्ब.हस्सं धामदि । इरियआए सक्कअं पठन्तीए मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण । इरियआ दाव सक्कअं पठन्ती दिण्णवणस्सा विअ गिद्धी अहिअं सुसुआअदि । मणुस्सो वि काअलीं गाअन्तो सुक्खसुमणोदामवेट्ठिदो विअ मन्तं जवन्तो दिद मे ण रोअदि । [मम तावद् द्वाभ्यामेव हास्यं बायते । स्त्रिया सस्कृत पठन्त्या मनुष्येण च काकलीं गायता । स्त्री तावत्संस्कृतं पठन्ती दत्त-
नवनस्येव शृष्टिराधकं सूशब्द करोति । मनुष्योऽपि काकलीं गायन्त्युष्मसुमनो-
दामवेष्टिरो वृद्धपुरोहित इव मन्त्रं जपन्हृदं मे न.रोचते ।]

चारुदत्तः—वयस्य सुप्पु खल्वद्य गीत भावरेभित्तेन । न च भवान्परितुष्ट ।

रक्तं च नाम मधुरं च समं स्फुटं च
भाषान्वितं च ललितं च मनोहरं च ।

किं वा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तै-
रन्तर्हिता यदि भवेद्वनितेति मन्ये ॥४॥

अपि च

१ तं तस्य स्वरसंक्रमं मृदुगिरः श्लिष्टं च तन्त्रीस्वनं

२ वर्णानामपि मूर्च्छनान्तरगतं तारं विरामे मृदुम् ।

हेलाभयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं

यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥५॥

विदूषकः—भो वअस्स आवण-तरक्काविहाएसु मुह कुक्कुरा वि सुत्ता । ता
गेह् गच्छेग्ग्ह । (अग्रतोऽवलोक्य) वअस्स पेक्ख पेक्ख । एसो वि अण्णआरस्स
विअ अवआस देस्सो अन्तरिक्षशासादादो ओदरदि भअय चन्दो । [भो वयस्य आपणा-
न्तरस्थाविभागेषु सुखं कुक्कुरा अपि मुक्ताः । तदृष्ट्वा गच्छावः । ...वयस्य पश्य
पश्य एषोऽप्यन्धकारस्येवावकाशं ददन्नन्तरिक्षशासादादवतरति भगवान्चन्द्रः ।]

चारुदत्तः—सम्यगाह भवान् ।

१ असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्सुन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणाग्रमिवावशिष्टम् ॥६॥

विदूषकः—भो इद अग्घाण गेहम् । वड्ढमण्णअ वड्ढमाणअ उग्घाटेहि दुआ-
रअम् । [भोः इदमस्माकं गेहम् । वर्षमानक वर्षमानक उद्घाटय द्वारम् ।]

વિદ્વપક : મને ત્યારે બે વસ્તુથી જ હસવું આવે છે. (એક) સ્ત્રી સંસ્કૃત બોલે તે (સાલજીને) અને (બીજી) પુરુષ “કાકલી” ગાય તે. હવે સંસ્કૃત બોલતી સ્ત્રી નહીં નાચેલી ગાયની આફડ સૂ સૂ અવાજ કરે છે. સૂકાં ફૂલની માળાથી વીંટળા-યેલા મન જપતા ઘરડા પુરોહિત જેવો જિંવે સાદે ગાતો માણસ પણ મને ખિલકુલ મમતો નથી. ૩

ચારુદત્ત : દોસ્ત ! ખરેખર આજે ભાઈ રૈભિલે સુંદર ગાયું અને તું ધરાયો નથી ?

--ખરેખર, પ્રેમથી ભરપૂર, મધુર તથા એક સરખું અને સમળાય તેવું, ભાવથી સુકત, સુંદર તથા મનોહર ! અથવા મારા બોલેલા બહુ પ્રથાંસાના શબ્દોથી શું ? કદાચ વનિતા જ છુપાઈ હશે એમ હું માનું છું. (૪)

તેમજ—

કોમળ કંઠ સ્વરવાળા તેનો તે સ્વરનો આરોહ--અવરોહ અને સુષંભદ્ર વીણાનો આવાજ ! વળી અક્ષરોની મૂર્છના વચ્ચે રહેલું જિંચું, અંતે ધીસું સહેલાઈથી નિયમિત તેમ જ સુંદર રાગમાં (અથવા ભાવમાં) બે વખત ગવાયેલું ! બે સાચુ કહું, તો ગીતનો સમય જતો રહ્યો છે તો પણ જાણે (તને હજુય) સાંભળતો જ જાજિં છું (૫)

વિદ્વપક : એ ભાઈસાહેબ ! બહાર વચ્ચે રસ્તે (રખડતા) કૂતરાં પણ સુખેથી સૂતા છે. તો ઘેર જઈએ. (આમ જોઈને) મિત્ર ! જુઓ જુઓ, અન્ધ-કારને માર્ગ આપતા દોષ તેમ આ ભગવાન ચન્દ પણ બ્યોમ રૂપી પ્રાસાદ ઉપરથી નીચે જીતે છે.

ચારુદત્ત : તેં ઠીક કહ્યું.

જળમાં ડૂબેલા જંગલી હાથીની (પાણીમાંથી) અધર રહેલી તીક્ષ્ણ દાંતની ગણી જેણે જિંચી ડોચવાળો અંદર, અંધકારને અવગણી આખીરે આ ખરેખર અસ્ત પામે છે. (૬)

વિદ્વપક : અરે ! આ રથ આપણું ઘર. વર્ધમાનક ! એ વર્ધમાનક ! બારણું ખોલ.

चेट —अञ्जमित्तेमाह शलशब्देण शुणीमदि । आगदे अञ्जचाक्षुदसे । ता जाय
 दुआलभरो उपाटेमि । (तथा कृत्वा) अय वन्दामि । मित्तेम तुमंपि वन्दामि ।
 एरुय विरिषण्णे आशणे निशीदन्तु अञ्जा । [आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः श्रूयते । आगत
 आर्यचारुदत्तः । तथावद्दारमस्योदघाटयामि ।... आर्य वन्दे । मैत्रेय त्वामपि वन्दे ।
 अत्र विस्तीर्ण आसने निषीदतमार्यो ।] (उभौ नाट्येन प्रविश्योपविशतः ।)

विदूषकः—वह्दमाणअ रबणिअं सहावेहि पादाइं धोइदुम् । [वर्धमानक रद-
 निक शब्दापय पादौ धावितुम् ।]

चारुदत्तः—(सानुकम्पम्) अल सुतजनं प्रबोधयितुम् ।

चेटः—अञ्जमित्तेअ अहं पाणिअ गेण्हे । तुमं पादाइं बोवेहि । [आर्यमैत्रेय
 अह पानीय गृह्णामि । त्वं पादौ धाव ।]

विदूषकः—(सकोपम्) भो बभस्स एसो दाणि दासीए पुत्तो भविअ पाणिअं
 गण्हेदि । म उण बग्गहण पादाइं धोवावेदि । [भो वयस्य एष इदानीं दास्याःपुत्रो
 भूत्वा पानीयं गृह्णाति मा पुनर्ब्राह्मणं पादौ धावयति ।]

चारुदत्तः—वयस्य मैत्रेय त्वमुदकं गृह्णाण । वर्धमानकः पादौ प्रक्षालयतु ।

चेटः—अञ्जमित्तेअ देहि उदभम् । [आर्यमैत्रेय देष्टुमकम् ।]

(विदूषकस्तथा करोति । चेटआरुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्यापसरति ।)

चारुदत्तः—दीयता ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विदूषकः—किं मम पादोदएहिं । भूमीए ज्जेव मए ताडिदगइहेण विअ
 पुणोवि लोठिदन्वम् । [किं मम पादोदकैः । भूम्यामेव मया ताडितगर्दमेनेव पुनरपि
 लोठितव्यम् ।]

चेटः—अञ्जमित्तेअ बग्गणे क्खु तुमम् । [आर्यमैत्रेय ब्राह्मणः खलु त्वम् ।]

विदूषकः—अथा सम्बणागान मज्जे हुण्डुहो तथा सम्बबग्गणानं मग्गे अहं
 बग्गणो । [यथा सर्वनागानां मध्ये हुण्डुभः तथा सर्वब्राह्मणानां मध्येऽहं ब्राह्मणः ।]

चेटः—अञ्जमित्तेअ तथा वि धोइश्शम् । (तथा कृत्वा) अञ्ज मित्तेअ एदं
 त शुवण्णभण्डअ मम दिवा त्थ लत्ति त्थ । ता गेण्हे । [आर्यमैत्रेय तथापि
 धाविष्यामि ।...आर्यमैत्रेय एतत्तुसुवर्णभाण्डं मम दिवा तव रात्रौ च । तद्गृह्णाण ।]
 (इति दत्त्वा निष्पन्नः)

विदूषकः—(गृहीत्वा) अञ्ज वि एद चिह्मदि । किं एरुय उज्जइणीए चोरो
 वि णत्थि जो एद दासीए पुत्तं निहाचोर ण अवहरदि । भो बभस्स अभ्यन्तरचतु-
 स्सालअं पवेसमामि णम् । [अद्याप्येतत्तिष्ठति । किमज्जोज्जयिन्त्या चोरोऽपि नास्ति य
 एतं दास्याःपुत्र निद्राचोर नापहरति । भो वयस्य अभ्यन्तरचतुःशालकं प्रवेशयाम्येनम् ।

ચેદ : ભાઈ મૈત્રેયનો અવાજ સંભળાય છે. આર્થ ચારુદત્ત આવી ગયા છે. એમને માટે ત્યારે જરા બારણું ઉઘાડું.... (તેમ કરીને) આર્થ, પ્રણામ ! મૈત્રેય, તમને પણ પ્રણામ ! અહીં પાંચરેલા અસન ઉપર આપ બેસો.

(જ'ને પ્રવેશીને બેસે છે.)

વિદૂષક : વર્ધમાનક, રહનિકાને પગ ધોવા માટે બોલાવ.

ચારુદત્ત : (દયાથી) જિંઘતા માણસને જગાડશે મા.

ચેદ : આર્થ મૈત્રેય ! હું પાણી નાખું છું. તમે પગ ધૂઓ. . .

વિદૂષક : (ક્રોધથી) અરે ભાઈ ! આ દાસીપુત્ર થઈને હવે પાણી લે છે. વળી મુજ બ્રાહ્મણ પાસે પગ ધોવડાવે છે.

ચારુદત્ત : દોસ્ત મૈત્રેય ! તું પાણી લે. વર્ધમાનક ભલે પગ ધોતો.

ચેદ : આર્થ મૈત્રેય ! પાણી આપો.

(વિદૂષક તેમ કરે છે. ચારુદત્તના પગ ધોઈને ચેદ જતો રહે છે.)

ચારુદત્ત : બ્રાહ્મણને પગ ધોવાનું પાણી આપ.

વિદૂષક : મારે પગ ધોવાના પાણીનું શું કરવું છે ? માર આધેશ પ્રધેશની જેમ મારે ફરીથી જમીન ઉપર જ આગોટવાનું છે ને !

ચેદ : ભાઈ મૈત્રેય ! ખરેખર તમે બ્રાહ્મણ છો.

મૈત્રેય : જેમ બધા નાત્ર વચ્ચે આંધળી ચાકરણ, તેમ બધા બ્રાહ્મણો વચ્ચે હું બ્રાહ્મણ છું.

ચેદ : આર્થ મૈત્રેય ! તે પણ ધોઈશ. (તેમ કરીને) આર્થ મૈત્રેય ! આ પેલો સોનાનાં ઘરેણાંનો દાળડો-મારે દિવસે અને તમારે રાતે (સંભાળવાનો) તો હો.

(આંખીને બાંધે છે.)

વિદૂષક : (લઈને) હજી પણ આ રહ્યો છે ? શું અહીં ઉજ્જવિનીમાં ચોર પણ નથી કે જે નિંદાને હરામ કરનારા આ દાસીપુત્રને લઈ નથી જતો ! અરે મિત્ર ! આને અંદરના ચોક્કામાં લઈ બંધી છું.

चारुदत्तः — ,

अलं चतुःशालमिमं प्रवेश्य प्रकाशनारीधृत एष यस्मात् ।

तस्मात्स्वयं धारय विप्र तावद्यावन्न तस्याः सल्लु भोः समर्प्यते ॥७॥

(निद्रा नाटयन् 'त तस्य स्वरसंक्रमम्' (३ ५, इति पुनः पठति ।)

विद्रूपकः—अवि निद्राभदि भवम् । [अपि निद्राति भवान् ।]

चारुदत्तः—अथ किम् ।

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव 'माम् ।

अदृश्यरूपा चपला जरेव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्धते ॥८॥

विद्रूपकः—ता सुवेगह । [तत्स्वापिच ।] (नाटयेन स्वपिति ।)

(ततः प्रविशति शर्विलकः ।)

शर्विलकः —

कृत्वा शरीरपरिणाहमुखप्रवेशं

शिक्षाबलेन च बलेन च कर्ममार्गम् ।

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपाश्वी

निर्मुक्त्यमान इव जीर्णतनुर्भुजंगः ॥९॥

(नभोऽधलास्य सहर्षम्) अये कथमस्तमुपगच्छति स भगवान्मुगाह् । तथा हि,

नृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम् ।

घनतिमिरनिरुद्धसर्वभावा रजनिरिय जननीय संघृणोति ॥१०॥

पृथवाटिकापवित्रे सधि कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकम् । तस्यावदिदानीं चतुःशालकमपि
पूषयामि । भो ,

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषा स्वप्ने च यद्वर्धते

विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्यं न शौर्यं हि तत् ।

स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं वद्धो न सेवाञ्जलि—

मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥११॥

तस्मिन्नुद्देशे सधिमुत्पादयामि ।

ચારુદત્ત :

એને અંદરના ભાગમાં ન લઈ બ, કારણ એ ગણિકાએ પહેર્યા છે. તેથી હું પ્રાદ્મણ ! ત્યાં સુધી (એ) તેને પાછાં ન અપાય ત્યાં સુધી સાચે જ (તું) પોતે રાખ. (૭)

(જિંધનો અભિનય કરીને તેનો તે સ્વરનો આરોહ-અવરોહ વગેરે
(૩૫) એમ ફરીથી બોલે છે.)

વિદુષક : તમને જિંધ આવી કે ?

ચારુદત્ત : હાસ્તો.

ચારુદત્ત—

આખો ઉપર ઝળુંબી રહેલી આ નિદ્રા, અદૃષ્ટ સ્વરૂપવાળી અને અંચળ વૃદ્ધાવસ્થા માણસના બળને દબાવીને આગળ વધે તેમ મારા કપાળ ઉપરથી આગળ વધી રહી છે. (૮)

વિદુષક : ત્યારે જિંધી જઈએ. (જિંધતા હોય તેમ અભિનય કરે છે.)
(૫૯) સર્વિલક પ્રવેશ કરે છે.)

શર્વિલક :

શરીરનો ભાગ સહેલાઈથી પ્રવેશે તેવું જીંડું શિક્ષણના બળથી અને મારા (શારીરિક) બળથી પાડીને જમીન ઉપર ચાલવાથી જેના પડખા ધસાય છે તેવો હું, કાંચળી કાઠી નાખતાં છુલ્લું શરીરવાળા (કાંચળીવાળા) સાપની માફક બઈ છું. (૯)

(આકાશ જોઈને, હર્ષ સાથે) અરે ! શું ! તે ભયવાન ચંદ્રમા અસ્ત પામે છે ! આમ—

ગાઠ અંધકારથી બધા પદાર્થને ઢાકી દેતી આ રાત્રી રાજાના માણસોથી ભયભીત થયેલી મતિવાળા (અને) પારકાનું ઘર ફાડવામાં નિશ્ચિત એકવીર એવા મને માતાની માફક છુપાવે છે. (૧૦)

બામના કેદમાં ખાતર પાડીને વચ્ચે આબો. તો હવે જરા અંદરના ચોકડાને પણ (ઠારીને) જમાડી, મૂકું,

(લોકો) જિંધતા હોય ત્યારે, જે વધે છે, તેવા. (આ ચોરીના ધંધાને) લોકો ભલે નીચ કહે. વિશ્વાસુ (લોકો)ને દગ્ગથી હરાવવા (એ) ચોરી છે. ખરેખર તે શૌચ નથી. (છતાં) સ્વાધીન નિંદા પછી વધારે સારી, સેવામાં બંધાયેલ હાથ નહિ. ખરેખર, રાજાઓના સૌમિકવધમાં પૂર્વે અપાયામાંએ આવરેલો આ ભાગ છે. (૧૧)

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन्न शब्दो भवे-
 द्वित्तीनां च न दर्शनान्तरगतः संधिः करालो भवेत् ।
 क्षारक्षीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं वपुर्हर्म्यं भवे-
 त्कस्मिन्स्रोजनदर्शनं च न भवेत्स्यादर्थसिद्धिश्च मे ॥१२॥

(भित्ति परामृश्य) नित्यदर्शनोदकसेचनेन क्षुपितेयं भूमिः क्षारक्षीणा । मृषिकोरकरश्चेह ।
 हन्त सिद्धोऽयमर्थः प्रथममेतत्कन्दपुजाया सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे कीदृशमिदानीं
 सधिसुत्पादयामि । इह खलु भगवता कनकशक्तिना चतुर्विधः सधिसुपायो दर्शितः ।
 तद्यथा-पक्वेष्टकानामाकर्षणम् आमेष्टकानां छेदनम् पिण्डमयानां सेचनं काष्ठमयानां
 पाटनमिति । तदत्र पक्वेष्टकाकर्षणम् । तत्र

पद्मव्याकोशं, भास्करं बालचन्द्रं
 वापी, विस्तीर्णस्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
 तत्कस्मिन्देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पं
 दृष्ट्वा श्वऽयं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥१३॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तदुत्पादयामि ।

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु
 क्षारक्षतासु विपमासु च कल्पनासु ।

दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिर्वर्गः
 दोषांश्च ये वदति कर्मणि कौशले च ॥१४॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय नमः, कनकशक्तये ब्राह्मण्यदेवाय नमो भास्करतन्दिने
 नमो योगाचार्याय यस्याहं प्रथमः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योगरोचना मे दत्ता ।

अनया हि समालब्धं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।

शस्त्रं च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥१५॥

(तथा करोति) चिकित्सीम् । प्रमाणसूत्रं मे, विस्मृतम् । (विचिन्त्य) आ इदं
 यशोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति । यशोपवीतं हि माम् ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यम् ।
 विशेषतोऽस्मद्विषयः । कुतः ।

ત્યારે કયા ભાગમાં ખાતર પાડું ? જેમાં અવાજ ન થાય તેવો, પાણી છાંટવાથી પોચો થયેલો કયો ભાગ હશે ? અને (જ્યાં) ભીંતમાં ખીજને ન દેખાય તેવું મોટું બાકું પડી શકે ? ખાર લાગવાથી ઘર જૂનું (અને) ખવાઈ ગયેલ ઈંટોવાળું કયાં હશે ? કયાં સ્ત્રીનું દર્શન નહિ થાય ? અને મારા કાર્યની સિધ્ધિ થાય ? (૧૨)

(ભીંતને સ્પર્શીને) રોજ સૂજ જિજે ત્યારે પાણી ભરવાથી આ જમીન ખારથી ખવાયેલી અને પોચી થઈ છે. અને અહીં ઉંદરોએ ખેદેલો માટીનો ઢગ છે. વાહ ! આ કામ બની ગયું. સ્કન્દપુત્રોનું (ચેર લોકોનું) આ પહેલું સિદ્ધિનું લક્ષણ છે. અહીં (ખાતર પાડવાના) કાર્યની શરૂઆતમાં ઉલે કું જેવું બાકારું પાડું ? અહીં ખરેખર ભગવાન કનકશક્તિએ ખાતર પાડવાની ચાર ભાતની રીત દર્શાવી છે. તે આ પ્રમાણે—પાકા ઈંટો ખેંચી કાઢવી, કાચીને કાચી નાખવી, માટીની:ખનાવેલીને (પાણીથી) છાંટવી, (અને) લાકડાની બનાવેલીને વહેરી કાઢવી. એમ ત્યારે અહીં પાકા ઈંટો હોવાથી ઈંટો ખેંચી કાઢું છું. તેમાં—

પૂરું ખીલેલું કમળ, સૂર્ય, નાનો ચંદ્ર, વાવ, લંબચોરસ, સ્વસ્તિક (અને) પૂર્ણ કુંભ—ત્યારે મારી કારીગીરી કઈ જગ્યાએ ખતાવું, કે જે જોઈને કાલે નગરજનો આશ્ચર્ય પામે ! (૧૩)

ત્યારે આ પાકા ઈંટોમાં પૂર્ણકુંભ જ શાભશે. એવી જ રચના કરું.

ખારથી ખવાઈ ગયેલી અને ઉખડખાખડ બીજી ભીંતોને મેં જ્યારે શત્રુ દંડેશ્યાંત કલ્પનાથી તોડી ત્યારે પ્રભાત સમયે (તે) જોઈને પડોશીઓએ જો કે મારા હોષ કદ્યા પલ્લુ (સાથે સાથે) મારા-કમની કુશળતા (પલ્લુ વખાણી.) (૧૪)

જય જય ! વરદાન આપનારા કુમાર કાર્તિકેય ! બ્રાહ્મણના કલ્યાણકારક દેવ, દેવમત કનકશક્તિને નમસ્કાર ! જય ! લાસકરનંદિ ! જય યોગાચાર્યને કે જેનો કું પહેલો સિધ્ધિ છું અને સંતુષ્ટ થયેલા તેમજ મને બહુઈ લેપ આપ્યો છે.

આ લગાડવાથી ખરેખર, મને ચોક્કિયાતો બેસે નહિ. અને અંગ ઉપર પડેલું હચિયાર પીકા આપી શકશે નહિ. (૧૫)

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गमेतेन मोचयति भूषणसंप्रयोगान् ।
उद्धाटको भवति यन्त्रदृढे कपाटे दष्टस्य कीटभुजगः परिवेष्टनं च ॥

मापयित्वा कर्म समारमे । (तथा कृत्वा बलोस्य च) एकलोप्यवशोऽयं सधिः ।
चिक्कष्टम् । अहिना दष्टोऽस्मि । (यशोपवीतेनाङ्गुलीं बद्ध्वा विपवेगं नाटयति ।
चिकित्सां कृत्वा) स्वस्थोऽस्मि । (पुनः कर्म कृत्वा दष्ट्वा च) अये ज्वलति प्रदीपः ।
तथा हि ।

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिङ्गरा महीतले संधिमुखेन निर्गता ।
विभाति पर्यन्ततमः समावृता सुवर्णरेखेव कपे निवेशिता ॥१७॥

(पुनः कर्म कृत्वा) समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु । प्रविशामि । अथवा न ताव
प्रविशामि । प्रतिपुरुषं निवेशयामि । (तथा कृत्वा) अये न कश्चित् । नमः कात्तिके-
कैयाय । (प्रविश्य दष्ट्वा च) अये पुरुषद्वयं सुप्तम् । भवतु । आत्मरक्षार्थं द्वारमु-
द्घाटयामि । कथं जीर्णत्वादगृहस्य विरोधं कपाटम् । तथावत्सलिलमन्वेपयामि । कं तु
सलिलं भविष्यति । (इतस्ततो दष्ट्वा सलिलं पृथ्वा क्षिपन्सशङ्कम्) मा तावद्-
भूमौ पतच्छब्दमुत्पादयेत् । भवतु । एष तावत् । (पुनः प्रतीक्ष्य कपाटमुद्घाटय)
भवतु । एवं तावत् । इदानीं परीक्षे किं लक्ष्यसुप्तम् उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ।
(जासयित्वा परीक्ष्य च) अये परमार्थमुत्तेनानेन भवित-यम् । तथा हि,

निःश्वासोऽस्य न शङ्कितः, सुविशदस्तुल्यान्तरं वर्तते-
दृष्टिर्गाढनिमोलिता, न विकला नाभ्यन्तरे च ऊर्ध्वला ।

गात्रं स्रस्तशरीरसंधिशिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं

दीपं चापि न मर्पयेदभिमुखं स्याल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥१८॥

(समन्तादवलोक्य) अये कर्ममुदङ्गः । अयं दूरः । अयं पणवः । इयमपि
वीणा । एते वशाः । अस्मी पुस्तकः । कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् । अथवा भवन-
प्रत्ययात्मविष्टोऽस्मि । तर्हि परमार्थदृष्टिदोऽयम् उत राक्षसयाकबोरभयाद्वा भूमिष्ठं द्रव्यं
धारयति । उन्ममासि नाम शर्वितकस्य भूमिष्ठ-द्रव्यम् । भवतु । वीहं प्रक्षिपामि ।

(તેમ કરે છે) અરેરે ! મારી માપની દોરી ભૂલી ગયો (વિચાર કરીને) અહો ! આ જનોઈ માપની દોરી યશ. ખરેખર, જનોઈ તો બાહ્યજનો-ખાસ કરીને અમારા જેવાની-મોટી ઉપયોગી વસ્તુ છે. કેમકે,

એનાથી ભીંતમાં છીંડુ મપાય છે. એનાથી ઘરેણાના બંધ છૂટે છે. (એનાથી) બંધ કળવાણું બારણું જિઘટે છે, અને કીડો કે સાપ કરડે ત્યારે એ જ બાંધવા માટેની દોરી થાય છે. (૧૬)

માપીને કામ સર કરું. (તેમ કરીને અને જોઈને) આ ખાતરમાં એક ઇંટ બાકી છે. હાથ હાથ રે ! મને સાપ કરડ્યો. (જનોઈથી આંગળી બાધી દે છે અને ઝેર ચઢ્યું હોય તેમ કરે છે. (ચિકિત્સા કરીને) સ્વસ્થ થયો છું. (ફરીથી બાકારું પાડીને અને જોઈને) અરે ! દીવો બળે છે. કેમકે,

છીંડાના દ્વારમાંથી બહાર જમીન ઉપર આવેલી સોના જેવી પીળી દીવાની જ્યોત, આરે બાણુ અંધકારથી ઘેરાઈ હોવાથી કસોટીના પત્થર ઉપર પડેલી સોનાની રેખા જેવી સોહાય છે. (૧૭)

(ફરીથી જોઈને) આ બાકારું પૂરું થયું. દીક, પ્રવેશ કરું. અથવા ત્યારે નહિ જઈ. માણસનું પૂતળું મોકલું. (તેમ કરીને) અરે ! કોઈ નથી. કાર્તિકેયને નમસ્કાર ! (પ્રવેશીને અને જોઈને) અરે ! એ માણસો સૂતા છે. વાડુ, મારા રક્ષણ માટે બારણું ઉઘાડું. શું ? ઘર જૂનું હોવાથી બારણું કચડક અવાજ કરે છે ? તો જરા પાણી શોધું. અરે ! પાણી ક્યાં હશે વાડુ ! (આમતેમ જોઈને પાણી લઈને નાખતાં શંકાયો) જમીન ઉપર પડતા પાણી અવાજ ન કરે ! અથવા ત્યારે એમ. (પાછળ થોભીને બારણું ઉઘાડે છે) વાડુ ત્યારે એમ હવે તપાસું કે કે બને કેખીતા સૂતા છે કે સાચા સૂતા છે ? (ખીચાવીને અને તપાસીને) અરે ! આ ખરેખર સૂઈ ગયા હશે. જેમકે,

એનો નિઃશ્વાસ વહેમ પડે તેવો નથી, સ્પષ્ટ છે (અને) એક સરખે અંતરે ચાલે છે. આંખો જરાબર ખૂલે છે, પટપટતી નથી, અંદર હાલતી નથી. શરીરના સાધા છૂટા પડવાથી ગાત્રો શિથિલ છે (અને) પથારીના માપની બહાર જાય અને જો જોઈવાનો ડોળ કરતા હોય તો સામે રહેલો દીવો પણ ન સહી શકે. (૧૮)

(ત્યારે બાણુ જોઈને) અરે ! શું મૂઠંગ ! આ પાવો છે, આ પખવાજ છે. આ વળી વીણા ! આ વાંસળાઓ ! આ હીંગલીઓ ! શું ? આ નાટ્યા-નાર્ત્યનું ઘર છે ! કે મોટા ઘરના, વિશ્વાસે અંદર આવ્યે ત્યારે શું આ સાચે-

(तथा कृत्वा) निक्षिप्तं बीजं न क्वचित्स्फारीभवति । अये परमार्थद्विदोऽयम् । भवतु । गच्छामि ।

विदूषकः—(उत्स्वप्नायते) भो वयस्स संधी विभ दिव्रदि । जोर विभ पेक्खामि । ता गेण्हदु भवं एद सुवण्णमण्डअम् । [भो वयस्य संघिरिव दृश्यते । चौरमिव पश्यामि । तद्गृह्णातु भवानिदं सुवर्णमाण्डम् ।]

शर्विल्लः—किं न एत्स्वयमिह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा हरिदोऽस्मोत्पुनहति । उक्त्वा न्यापादयामि वत लघुत्वादुत्स्वप्नायते । (हृष्ट्वा) अये जर्जरस्नानशाटोनिबद्धं दीपमभरोहीपितं सत्यमेवेतदलंकरणमाण्डम् । भवतु । गृह्णामि । अथवा न युक्तं तुल्या-
वस्थं कुलपुत्रजन पीडयितुम् । तद्गच्छामि ।

विदूषकः—भो वयस्स साविदोसि गोचम्हणकामाप जइ एदं सुवण्णमण्डअं ण गेह्खसि । [भो वयस्य शापितोऽसि गोब्राह्मणकाम्यया ययेतमुवर्णमाण्डं न गृह्णसि ।]

शर्विल्लः—अनतिक्रमणीया भगवती गोहाम्या ब्राह्मणकाम्या च । तद्गृह्णामि । अथवा ज्वलति प्रदीपः अस्ति च मया प्रदीपनिर्वाणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते । त तावत्प्रवेशयामि तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यावैवास्य दीपस्योपरि मण्डलैश्चित्रैर्विचरति । एष पक्षद्वयानिलेन निर्वापितो मद्रपीठेन । धिक् । कृतम् अन्धकारम् । अथवा मयाप्यस्मद्ब्राह्मणकुले न कृतमन्धकारम् । अहं हि चतु-
र्वेदविदोऽप्रतिग्राहकस्य पुनः शर्विल्लको नाम ब्राह्मणो गणिकामदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य प्रणयम् । (इति जिघृक्षति)

विदूषकः—भो वयस्स सीदल्लो दे अगह्खसो । [भो वयस्य सीतलस्तेऽग्र-
हस्तः ।]

शर्विल्लः—चित्रप्रमादः । सलिलसपर्काच्छीतलो मेऽग्रहस्तः । भवतु । कक्षयोर्हस्त
प्रक्षिपामि । (नाटयेन सम्यहस्तमुष्णीकृत्य गृह्णाति ।)

विदूषकः—गाहिदम् । [गृहीतम् ।]

शर्विल्लः—अनतिक्रमणीयोऽयं ब्राह्मणप्रणयः । तद्गृहीतम् ।

विदूषकः—दाणि विक्कण्णिदण्णो विअ वाणिओ अहं सुहं सुविस्सम् । [इदानीं
विक्रीतपण्य इव वाणिक् अहं सुखं स्वप्स्यामि ।]

शर्विल्लः—महाब्राह्मणस्त्वपिहि वर्षद्यतम् । कथमेव मदनिकागणिकार्थं ब्राह्मण-
कुलं तमसि पातितम् । अथवा आत्मा पातितः ।

श्रिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिर्वेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥१९॥

સાચ દરિદ્ર છે કે રાખ્યના ભયથી કે ચોરના ભયથી દ્રવ્ય જમીનમાં દાટ્યું છે ? ત્યારે મારે સર્વિલકને પણ જમીનમાં દાટ્યું થવું હોય ખરું ? વારુ. (મંત્રેલા) દાણા નાખ્યું છું. (તેમ કરીને) નાખેલા દાણા કયાંય મોટા થતા નથી. અરે ! આ સાચોસાચ દરિદ્ર છે. ઠીક જાઉં છું.

વિદ્વપક : (સ્વપ્નમાં બળડે છે.) અરે દોસ્ત ! ખાતર જેવું જણાય છે, ચોર જેવું (કાઈક) જોઈું છું. તો આ ધરેણીનો દાળડો તમે રાખો.

શર્વિલક : શું દરિદ્ર છું એમ કરી અને અહીં આવેલો જોઈને ખરેખર મારો ઉપદાસ તો નહિ કરતો હોય ? તો શું મારી નાખ્યું ? કે હલકો હોવાને લીધે સ્વપ્નમાં બંધ છે. (જોઈને) અરે ! જૂના નડાવાના વસ્ત્રમાં બાંધેતો હોવાના તેજથી અગમ્યતો આ સાચોસાચ ધરેણીનો દાળડો છે. અચ્છા લઈ લઉં. અથવા સરખી (મારા જેવી) સ્થિતિવાળા કુળવાન માણસને દુઃખ દેવું ઠીક નથી, ત્યારે જાઉં છું.

વિદ્વપક : અરે મિત્ર ! તને ગાયની અને બ્રાહ્મણની ઇચ્છાના સોમંદ છે- જો આ સોનાના દાગીનાનો દાળડો ન લે તો.

શર્વિલક : ભગવતી ગાયની ઇચ્છા અને બ્રાહ્મણની ઇચ્છા ઉલ્લંઘાય નહિ. તો લઉં. અથવા દીવો બળે છે અને વળી દીવો હોસવવા માટેનો આગિયો કાંડો મારી પાસે રાખ્યું છું. ત્યારે એને છોડી મૂકું. આ એનો સમય અને સ્થળ છે. આ મેં છોડી મૂકેલો કાંડો આ દીવો ઉપર જઈને જ વિચિત્ર ધ્રુમરીઓ ખાય છે બે પાખના પવનથી લદ્દપીઠે (એ નામના કાંડાઓ) આ (દીવો) હોસવી નાખ્યો. અરે બાપ ! અંધારું થયું ! અથવા ધિક્કાર છે (મને) ! મેં પણ આ બ્રમ્હુળમાં અંધકાર નથી કર્યો ? કારણ ચાર વેદ જાણનારા અધ્યાયકનો પુત્ર હું શર્વિલક નામનો બ્રાહ્મણ ગણિકા મહનિકા માટે અકાર્ય કરું છું હવે બ્રાહ્મણની વિનંતી સ્વીકારું. (લેવા ઇચ્છે છે.)

વિદ્વપક : આ ભાઈ સાહેબ ! તમારા હાથનો પોચો ફડો છે.

શર્વિલક : કેવી બૂલ ! પાણી અકરાથી મારો આગળનો હાથ ફડો છે. ઠીક. હાથ બગલમાં રાખ્યું. (અભિનયથી કાબો હાથ ચરમ કરીને પકડે છે.)

વિદ્વપક : લીધો ?

શર્વિલક : બ્રાહ્મણની આ ઇચ્છા ન ઉલ્લંઘાય તેવી છે.

વિદ્વપક : હવે વાણિયો માલ વેચીને જશે તેમ હું સુખે સંઈથ.

શર્વિલક : બહા બ્રાહ્મણ ! સો વર્ષ જીવજો. અરેરે ! મહનિકાને માટે આમ બ્રાહ્મણકુળને પાપમાં નાખ્યું. અથવા જાતને જ નીચી પાડી.

જેમાં પુરુષત્વ શરમાતું નથી થવા દારિદ્રને ખરેખર ધિક્કાર છે. કારણ આ ખરાબ કામ હું નિંદુ છતાં કરું છું. (૧૬)

तदावन्मदनिकाया निष्प्रयणार्थं वसन्तसेनाग्रहं गच्छामि । (परिश्रम्यावलोक्य च)
अये पदशब्द इव । मा नाम रक्षिणः । भवतु । स्वम्भीभूत्वा विष्णामि । अथवा ममापि
नाम शर्विलकस्य रक्षिणः । योऽहं,

मार्जारः क्रमणे मृगः प्रसरणे श्येनो ग्रहालुञ्चने
सुप्तामुप्तमनुप्यवीर्यतुलने आ सर्पणे पन्नगः ।

माया रूपशरीरवेशरचने वाग्देशभाषान्तरे

दीपो रात्रिषु संकटेषु डुडुभो वाजी स्थले नौर्जले ॥२०॥

अपि च

शुजग इव गर्तो गिरिः स्थिरत्वे पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।

शश इव भुवनाचलोक्नेऽहं दृक् इव च ग्रहणे बले च सिंहः ॥२१॥

(प्रविश्य)

रदनिका—हृदी हृदी बाहिरदुभारशालाए पसुत्तो बड्ढमाणओ । सोधि
एत्थ ण दीसइ । भोडु । अब्बमित्तोअ सदावेमि । [हा धिक् हा धिक् । बहिर्द्वार-
शालाया प्रसुतो वर्षमानकः । सोऽप्यत्र न दृश्यते । भवतु । आर्यमैत्रेयं शब्दापयामि ।

शर्विलकः—(रदनिका हन्तुमिच्छति । निरूप्य) कथं स्त्री । भवतु । गच्छामि ।]

रदनिका—(गत्वा सनासम्) हृदी हृदी अम्हाण मेहे संधि कप्पिअ चोरो
णिवक्कमति । भोडु । मित्तेअ गहुअ प्रबोधेमि । (विदूषकमुपगम्य) अअ मित्तेअ उट्ठेहि
उट्ठेहि । अम्हाण मेहे संधि कप्पिअ चोरो णिवक्कन्तो । [हा धिक् हा धिक् अस्माकं
ग्रहे संधि कर्तयित्वा चोरो निष्क्रामति । भवतु । मैत्रेयं गत्वा प्रबोधयामि ।....आर्य-
मैत्रेय उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं मेहे संधि कर्तयित्वा चोरो निष्क्रान्तः ।]

विदूषकः—(उत्थाय) आः दासीए धोए किं भणसि—चोर कप्पिअ सन्धी
णिवक्कन्तो । [आः दास्याः पुत्रिके किं भणसि—चौरं कर्तयित्वा संधिनिष्क्रान्तः ।]

रदनिका—हृदाअ अलं परिहासेण । किं ण पेक्खसि एणम् । [इताश्च अलं
परिहासेन । किं न प्रेक्षसे एनम् ।]

विदूषकः—आः दासीए धोए किं भणसि—दुदिअं विअ दुभारअं उपाडिदं
त्ति । भो वअस्स चारुदत्त उट्ठेहि उट्ठेहि । अम्हाणं मेहे संधि दइअ चोरो णिवक्कन्तो ।
[आः दास्याः पुत्रिके किं भणसि—द्वितीयमिव द्वारमुद्घाटितम् इति । भो वयस्य
चारुदत्त उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । अस्माकं मेहे संधि कर्तयित्वा चोरो निष्क्रान्तः ।]

चारुदत्तः—भवतु । भोः अलं परिहासेन ।

विदूषकः—भो ण परिहासो । पेक्खदु भवम् । [भोः न परिहासः । प्रेक्षता
भवान् ।]

તો હવે મદનિકાને છોડાવવા માટે વસન્તસેનાને ઘેર જઈ છું. (ફરીને અને જોઈને) અરે ! પગલાના અવાજ જોવા ! ચોકિયાત તો નહિ હોય ! ઠીક, થાંભલો બનીને (થાંભલાની માફક) ઊભો રહું. અથવા મને શર્વિલકને પણ ચોકિયાત કે ? હું કે ને—

કૂદવામાં બિલાડો છું. ઢોડવામાં મૃગ છું. પકડીને છેદી નાંખવાની બાબતમાં બાજુ છું. ઊઘતા કે જાગતા માણસનું જાળ માપવામાં હું કૂતરો છું. સરી જવામાં સાપ છું. રૂપ, શરીર અને વેશ ધરવામાં હું માયા છું. જુદી જુદી દેશની ભાષાઓમાં (ભાષા બોલવામાં) હું વાણી છું. રાત્રે દીવો છું. દુર્ગંથોમાં હું હુંડુંબ (વિશિષ્ટ પ્રકારનો સાપ) છું. જમીન ઉપર ઘોડો છું, પાણીમાં નાવ છું. (૨૦)

અને ઉપરાંત

ગતિમાં સાપ જેવો, સ્થિરતામાં પર્વત છું અને ઝડપ મારવામાં (હું) ગરુડ જેવો છું. દુનિયા જોવામાં હું સસલા જેવો છું અને પકડવામાં વરુ જેવો છું તથા બળમાં સિંહ જેવો છું. (૨૧)

(પ્રવેશ કરીને)

રદનિકા : હાય ! હાય ! જહાર ખડકમાં વર્ષમાનક સૂતો ઉતેલ તે પણ અહીં જણાતો નથી. ઠીક આર્ષમેત્રેયને બોલાવુ. (ફરે છે.)

શર્વિલક : (રદનિકાને મારવા ઇચ્છે છે. જોઈને) શું સી ! ઠીક જઈ છું. (જાય છે.)

રદનિકા : (જઈને ખીકથી) હાય ! હાય રે ! આપણે ઘેર ખાતર પાડીને ચોર ભાત્રે છે. ઠીક, જઈને મૈત્રેયને જમાડું. (વિદૂષક પાસે જઈને) આર્ષ મૈત્રેય, જોહો, જોહો. આપણે ઘેર ખાતર પાડીને ચોર ભાગ્યો.

વિદૂષક : (ઊઠીને) અરે ! દાસીપુત્રી ! શું બોલે છે ? ચોરને ટાંચીને ખાતર નાકું ?

રદનિકા : મૂર્ખ ! મરકરી રહેવા દે. શું આ જોનો નથી ?

વિદૂષક : અરરર ! દાસીપુત્રી ! શું કહે છે ? જાણે ખીલું જારણું પાડ્યું એમ ! અરે દોસ્ત ચારુદત ! જોહો જોહો. આપણે ઘેર ખાતર પાડીને ચોર ભાગ્યો.

ચારુદત : જલુ સાડું. અરે, મરકરી ન કર.

વિદૂષક : અરે ! મરકરી નથી. તમે જુઓ.

चारुदत्त — कस्मिन्देशे ।

विदूषक — भो एसो । [भो एष ।]

चारुदत्त — (विलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं सचिः ।

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।

असदृशजनसंप्रयोगभीरो हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥२२॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता ।

विदूषक — भो वभस्स अभ सची खुवेहिं जनेव दिण्णो भवे । आहु आगन्तुएण सिक्खिदुकामेण वा । अण्ण चा इध उच्चइणीए को अम्हाण घरविहध ण जणादि । [भो वयस्य अयं सचिर्ह्याभ्यामेव दत्तो भवेत् । अयवागन्तुकैर्न शिक्षितुकामेन वा । अन्ययात्रोज्ञयिन्या कोऽस्माकं गृहविभव न जानाति ।]

चारुदत्त —

वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता

नासौ वेदितवान्धनैर्विरहितं विस्रब्धस्तुत जनम् ।

दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः

सधिच्छेदनसिन्न एव सुचिर पश्चान्निराशो गतः ॥२३॥

ततः सुदृश्यं किमसौ कथयिष्यति तपस्वी— सार्धवाहसुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितम् इति ।

विदूषक — भो कथं तं जेव चोरहदअ अनुसोचसि । तेण चिन्तिद महन्त पद रोहम् । इदो रभणमण्डअ वा णिककामइस्सामि । (स्मृत्वा सविषादमात्मगतम्) कदि तं सुवण्णमण्डअम् । (पुनरनुस्मृत्य प्रकाशम्) भो वभस्स तुमं सव्वकालं भणसि—सुख्खा मित्तेअभा अपण्डितो मित्तअभा ति । सुदुदु मए किं ते सुवण्णमण्डअं भवदो हस्ये समप्यअ तेण । अण्णचा दासीए पुत्तण अवहिद भवे । [भो कथं तमेव चौरहत्तकमनुसोचसि । तेण चित्तित महवेत्तद्गहम् । इतो रत्नभाण्डं सुवर्णभाण्डं वा निष्कामयिष्यामि । कुअ तं सुवर्णभाण्डम् भो वयस्य त्वं सर्वकालं भणसि—मूर्खो मैत्रेय अपण्डितो मैत्रेय इति । सुदुदु मया कृतं त्वं सुवर्णभाण्डं भवतो हस्ते समर्पयता । अन्यथा दास्यां पुत्रेणापहृतं भवत् ।]

चारुदत्त — अलं पविहासेन ।

विदूषक — भो अहं णाम अहं मुक्खो वा किं परिहासस्स वि देशआलं ण जानामि । [भो यथा नामाह मूर्खस्तत्किं परिहासस्यापि देशकालं न जानामि ।]

चारुदत्त — वयं वेत्तव्याम् ।

ચારુદત્ત : કઈ જગ્યાએ ?

વિદ્વપક : અરે ! આ

ચારુદત્ત : (જોઈને) વાહ ! આ ખાતર જેવા જેવું છે.

ઉપરના ભાગમાંથી 'ઈટો' જેવી કાઢેલું આ (ખાતર) ઉપરથી સાંકડું અને વચ્ચેના ભાગમાં પહોળું છે. જાણે અયોગ્ય માણસના સંયોગથી ગભરાયેલ મોટા ઘરનું હૃદય ન કાઢી પડ્યું હોય ! (૨૨)

શું ? આ કામમાં પણ ચતુરાઈ !

વિદ્વપક : અરે દોસ્ત ! આ ખાતર જે (જાણી) જી થયું હોયું જોઈએ. કાં તો બહારી મુસાફરથી કે કાં તો શીખાઉથી નહિ તો અહીં-ઉજ્જયિનીમાં કોણ આપણા ઘરનો વેશવ નથી જાણતું ?

ચારુદત્ત :

કામ શીખતા કોઈ વિદેશીએ મારે ઘર (આ ખાતર) ક્યું હશે. એણે જાણ્યું નહિ કે ધન વગર (અહીં) લોકો મુખે સૂતા છે. પહેલાં આશા સહિત આપણી મોટી ઈમારત જોઈને પછી લાંબા વખત મુખી ખાતર પાડીને યાકેલો જ (તે) નિઃશય થઈને ગયો હશે. (૨૩)

વિદ્વપક : અરે ! શું એ જ દુષ્ટ ચોરનો તોફા કરો છો ? તેણે વિચાર્યું આ ઘર મોટું છે. અહીંથી સુનોનો ખજાનો કે સોનાનો ખજાનો ઢરી જઈશ. (દુઃખથી યાદ કરીને સ્વતઃ) પેલો ધરણાંનો ઘનડો ક્યાં ? (કરીથી યાદ કરીને મોટથી) અરે ભાઈસાહેબ ! તમે આખો વખત કહો છો કે શ્રેય મૂરખો છે, શ્રેય અજ્ઞાની છે. પેલો ધરણાંનો ઘનડો તમારા હાથનાં લોપતાં નેં નીકળ્યું. નહિ તો દાતીપુત્ર ઢરી ગયો હોત.

ચારુદત્ત : મજાક ન કર.

વિદ્વપક : અરે ! કું મૂર્ખ હોઈ તો ખબર શું ? કું ચરકરી મારેનું પણ સમય અને સ્થળ સમજું નહિ !

ચારુદત્ત : કહે વખતે !

विदूषकः— भो खदा तुम भण्ठ भणितो सो—शीतलो दे अगगहारयो । [भोः यदा त्व मया भणितोऽसि—शीतलस्तेऽग्रहस्तः ।]

चारुदत्तः—कदाचिदेवमपि स्यात् । (सर्वतो निरूप्य सहर्षम्) वयस्य दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदूषकः—किं न अवहिदम् । [किं नापहतम् ।]

चारुदत्तः—हृतम् ।

विदूषकः—तथापि किं विभम् । [तथापि किं म्रियम् ।]

चारुदत्तः—यदसौ कृतार्थो गतः ।

विदूषकः—णारो नखु सो । [न्यासः खलु सः ।]

चारुदत्तः—कथं न्यासः । (मोहमुपगतः ।)

विदूषकः—समस्तसदु भवम् । खह णारो चोरेण अवहिदो तुम किं मोहं उपगदो । [समाश्वसितु भवान् । यदि न्यासश्चोरेणापहतस्त्व किं मोहमुपगतः ।]

चारुदत्तः—(समाश्वस्य ।) वयस्य,

कः भ्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुल्यिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्प्रतापा दरिद्रता ॥२४॥

भो. कष्टम् ।

यदि तावत्कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् ॥ २५ ॥

विदूषकः—अहं नखु अवलवित्सं केण दिण्ण केण गहीद को वा सक्खि ति ।

[अहं खल्वपलपिष्यामि केन दत्तं केन गहीतं, को वा साक्षीति ।]

चारुदत्तः—अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ।

मैक्षेणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनृतं नाभिधास्यामि चारित्रभ्रंशकारणम् ॥ २६ ॥

रदन्तिका—ता आव अज्जा धूदाए गदुअ णिवेदेमि । (इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

[तथावदार्याधूतयै गत्वा निवेदयामि ।]

(ततः प्रविशति चेट्या सह चारुदत्तवधूः ।)

वधूः—(ससभ्रमम्) अइ सच्च अवरिखदसरीरो अज्जउत्तो अज्जमित्तएण सह । [अयि सत्यमपरिखतशरीर आर्यपुत्र आर्यमैत्रेयेण सह ।]

चेटी—भट्टणि सच्चम् । किंनु जो सो वेस्साण्णकेरको अलंकारओ सो अवहिदो । [भट्टि सत्यम् । किंनु न स वेस्साण्णस्थालकारो सोऽपहतः ।]

વિદૂષક : અરે ! જ્યારે મેં તમને કહ્યું—“તમારો ઠાપ હંડો છે ?”

ચારુદત્ત : કદાચ એમ પણ હોય. (ચારે તરફ જોઈને સહર્ષ) હોસ્ત ! સદ્ભાગ્યે તને ગમતું કહ્યું ?

વિદૂષક : શું નથી ગયું ?

ચારુદત્ત : ગયું છે.

વિદૂષક : છતાં મેં શું ગમતું ?

ચારુદત્ત : કે એ કૃતાર્થ થઈને ગયો.

વિદૂષક : અરે ! એ ચાપણ છે.

ચારુદત્ત : શું ? ચાપણ ? (મૂર્ચિત થાય છે.)

વિદૂષક : તમે ધીરજ ધરો. જો ચાપણ ચોર લઈ ગયો તો તમે કેમ મૂર્ચિત થયા ?

ચારુદત્ત : (સ્વસ્થ થઈને) ભાઈ !

સાચી વાત કોણુ માનશે ? બધા મને હલકો પાડ્યો. કારણ પ્રતાપ વગરની હરિદ્રતા આ દુનિયામાં શક લાપવા યોગ્ય છે. (૨૪)

જો ખરેખર વિધિએ મારો વૈભવ માગી લીધો તો હવે (તે) કોર હલકો ચારિત્ર્ય પણ કેમ કલંકિત થયું ? (૨૫)

વિદૂષક : હું ખરેખર ઇનકાર કરીશ કે કોણે આપું, કોણે લીધું કે કોણુ સાક્ષી છે ?

ચારુદત્ત : હું હવે (શું) અસત્ય જોશું ?

શિક્ષા માંગીને પણ ફરી હું ચાપણ પાછી વાળવાનું દ્રવ્ય મેળવીશ. ચારિત્ર્યના લાંછનનું કારણ (એણી) અસત્ય નહિ જોશું. (૨૬)

રહનિકા : ત્યારે એટલામાં આર્થા ધૂતાને જઈને કહું. (ભય છે.)

(પછી એટી સાથે ચારુદત્તની સ્ત્રી પ્રવેશે છે.)

વધૂ : (જહાવરી બનીને) અહીં ! સાચે જ આર્થપુત્ર આર્થમેત્રેય સાથે સરીરે ઇન્ન થયા વિનાના છે ને ?

એટી : સાચું જા. પણ પેલા જે વેસ્થાના અર્થકાર હતા તે ચોરાઈ ગયા. (સ્ત્રી મૂર્ચિત થાય છે.)

चेटी—समस्ससद्दु अच्चा धूता । [समाश्वसित्वाया धूता ।]

वधूः—(सदाश्वस्य) । हज्जे किं भणसि अवरिक्खदसरीरो अज्जउत्तोत्ति । वर दाणि सो सरिरेण परिक्खदो ण उण चारित्तेण । संपदं उज्जदणीए जणो एव्व मन्तइस्सदि—दलिहदाए अज्जउत्तेण ज्जेव्व ईदिस अकज्ज अणुचिच्छिदं ति । (ऊर्ध्वमवलोक्य निःश्वस्य च ।) भव कअन्त पोक्खरपत्तपडिदल्लविन्दुचञ्चलेहि कौलसि दलिहपुरिसभाअवेएहि । इय च मे एक्का मातुघरलदा रअणावली चिच्छदि । एदं पि अदिसोण्डोरदाए अज्जउत्तो ण गेण्हिस्सदि । हज्जे अज्जमित्तेय दाव सदावेहि । [चेटी किं भणसि अपरिक्खतसरोर आर्यपुनः इति । वरमिदानीं स शरीरेण परिक्खतः । न पुनश्चाग्नेन । सामतमुज्जयिन्वा जन एवमन्त्रयिष्यति दरिद्रतयाऽऽर्यपुनेनैवेदशमकार्यमनुष्ठितमिति... । भगवन्नुतान्त पुष्करम्पतितल्लविन्दुचञ्चलैः कीडते दरिद्रपुरुषभागधेयैः । इय च मे एका मातृगृहलब्धा सनावली तिष्ठति । एतामप्यतिशोणीरतयाऽऽर्यपुत्रो न ग्रहोभ्यति । चेटी आर्यमैनेय तावच्छब्दापय ।]

चेटी—अ अज्जा धूता आणवेदि । (विदूषकमुपगम्य ।) अज्जमित्तेअ धूता दे सदावेदि । [यश्या धूताऽऽशपयति ।....आर्य मैत्रेय धूता त्वामाह्वयति ।]

विदूषकः—इहि सा । [कुत्र सा ।]

चेटी—एसा चिच्छदि । उवसप्प । [एसा तिष्ठति । उपसर्प ।]

विदूषकः—(उपसृत्य) सोरिय भोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

वधूः—अज्ज वन्दामि । अज्ज पौरस्थिमासुहो होहि । [आर्य वन्दे । आर्य पुरस्तान्मुखो भव ।]

विदूषकः—एसा भोदि पुरस्थिमासुहो सउत्तो गिह । [एष भवति पुरस्तान्मुखः सवृत्तोऽस्मि ।]

वधू—अज्ज पडिच्छ इमम् । [आर्य प्रतीच्छेमाम् ।]

विदूषकः—किं ण्णेदम् । [किं निवेदम् ।]

वधूः—अह कखु रअणसहि उववसिदा आवि । तहि जयाविहवाणुसारेण वम्हणे पडिग्गाहिदस्वो । सो अ ण पडिग्गाहिदो । ता तस्सा किदे पडिच्छ इम रअणमा-
लिअ । [अह खलु सनपट्टीनुजोपिताऽऽसम् । तत्र यथाविमवानुसारेण ब्राह्मणः प्रति-
ग्राहितव्यः । स च न प्रतिग्राहितः । तत्तस्य कृते प्रतीच्छेमां सनमालिकाम् ।]

विदूषकः—(गृहीत्वा) सोरिय । गमिस्सम् । पिअवअस्सस्व जिवेदेमि । [स्वस्ति । गमिष्यामि । प्रियवयस्याय निवेदयामि ।]

वधूः—अज्ज मित्तेअ मा कखु मं ठज्जावेहि । [आर्य मैनेय सा खलु मा लज्जिता कुरु ।] (इति निष्क्रान्ता ।)

विदूषकः—(सविस्मयम्) अहो से महाणुभावदा । [अहो अस्या महातु-
भायता ।]

ચેટી : સ્વસ્થ થાઓ, આર્યા'ધૂતા !

વધૂ : (સ્વસ્થ થઈને) ચેટી ! શું કહે છે? આર્યાપુત્ર યરીરે ઈન્ન થયા વગરના છે એમ ? ચારિત્ર્ય કરતાં યરીરે ઈન્ન પામ્યા હોત તો તે હવે વધારે સારું થાત. હવે ઉજ્જવિનીમાં લોકો એમ કહેશે કે દરિદ્રતાને લીધે આર્યાપુત્ર જ આવું ખરાબ કામ કર્યું. (જિંચે જોઈને, નિસાસો મૂકીને) ભગવાન વિધિ ! કમળપત્ર ઉપર પડેલા જળખિન્દુ જેવા ચંચળ, દરિદ્ર પુરુષના ત્રસીય સાથે જોડો છો ! અને મારી પાસે પિયરથી મોઢા આ એક-રત્નમાળા છે. બહુ, સ્વામિ-માની હોવાથી આર્યાપુત્ર એ પક્ષ લેશે નહિ. ચેટી ! જરા ભાઈ મૈત્રેયને બોલાવ.

ચેટી : જેવી આર્યા ધૂતાની આગ્રા. (વિદૂષક પાસે જઈને) આર્યા મૈત્રેય ! તમને ધૂતા બોલાવે છે.

વિદૂષક : તે ક્યાં છે ?

ચેટી : આ જિંદાં પાસે જાઓ.

વિદૂષક : (જઈને) આપણું કમ્યાણ થાઓ !

વધૂ : ભાઈ ! જય જય ! ભાઈ ! પૂર્વદિશા તરફ મુખ કરો.

વિદૂષક : ભવતી ! આ પૂર્વ તરફ મુખ ફેરવ્યું.

વધૂ : ભાઈ ! આનો સ્વીકાર કરો.

વિદૂષક : આ શું હશે વાત ?

વધૂ : ખરેખર, મેં રત્નખંડીનો ઉપવાસ કર્યો હતો. એમાં પૈસા પ્રમાણે ખાઈપીને દાન આપણું જોઈએ, પણ તેને દાન આપ્યું નથી. તેથી એ મારે આ રત્નમાળા સ્વીકારો.

વિદૂષક : (જઈને) સ્વસ્તિ ! જાઉં છું. પ્રિય મિત્રને જણાવું.

વધૂ : ભાઈ મૈત્રેય ! ખરેખર મને ચરમાવો નહિ.

વિદૂષક : (વિસ્મયથી) અહો ! આની ઉદારતા !

चारुदत्त —अये विरयति मैत्रेयः । मा नाम वैक्लव्यादकार्यं कुर्यात् । मैत्रेय मैत्रेय ।

विदूषकः—(उपसृत्य ।) एषो म्हि । गेष्ट एदम् । (रत्नावलीं दर्शयति ।)
[एषोऽस्मि । गृह्णताम् ।]...

चारुदत्तः—किमेतत् ।

विदूषकः—भो जं दे सरिसदारसगइस्स फलम् । [भोः यत्ते सदृशदारसग्रहस्य फलम् ।]

चारुदत्तः—कथं ब्राह्मणी मामनुकम्पते । कथम् । इदानीमस्मि दरिद्रः ।

आत्मभाग्यक्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् ॥२७॥

अथवा नाहं दरिद्रः । यस्य मम,

विभवानुगता भार्या सुखदुःखसुहृद्भवान् ।

सत्त्वं च न परिभ्रष्टं यदरिद्रेषु दुर्लभम् ॥२८॥

मैत्रेय गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशम् । वक्तव्या च सा महत्त्वनात् । यत्स्वस्वस्माभिः सुवर्णभाण्डमासीयमिति कृत्वा विभग्नादद्यूते हारितम् । तस्य कृते गृह्णतामिय रत्नावलीति ।

विदूषकः—मा दाव भक्लाइदस्स अमुत्तस्स अप्पमुत्तस्स चोरेहि अवहिदस्स कारणादो चतुस्समुदसारभूदा रभणवली दीभदि । [मा तावदलादितस्यामुक्तस्याह-मृत्यस्य चौरिणापहतस्य कारणाच्चतुःसमुदसारभूता रत्नावली दीयते ।]

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम् ।

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ९ ॥

तद्वयस्य अस्मच्छरीरसृष्टिकया घापितोऽवि नेनामग्राहयित्वाऽत्रागन्तव्यम् । वर्धमानक ।

एताभिरिष्टकाभिः संधिः सुसह्यः क्रियतां शीघ्रम् ।

परिवादवहलदोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय भवताऽप्यकृपणशोऽदीर्यमभिधातव्यम् ।

विदूषकः—भो दल्लिहो किं अक्किण मन्तेदि । [भो दरिद्रः किमकृपण मन्त्रयति ।]

चारुदत्तः—अदरिद्रोऽस्मि सखे यस्य मम । (विभवानुगता भार्या (३/२८) शयादि पुनः पठति ।) उदगच्छतु भवान् । अहमपि कृतशोचः सध्यामुपासे ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संधिच्छेदो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

ચારુદત્ત : અરે! મૈત્રેય વાર લેગાડે છે. ઇન્જુ' છું. બ્યાકુળતામાં કંઈ ન કરવાનું ન કરે. મૈત્રેય । ઓ મૈત્રેય ।

વિદ્વપક : (પાસે આવીને) આ રહો. સ્થો આ. (રતનાવલી બતાવે છે.)

ચારુદત્ત : આ શું ?

વિદ્વપક : અરે । એ (તો) તમે યોગ્ય સ્ત્રી પરવવાનું કળ.

ચારુદત્ત : અરે । મારી પત્ની (ચન્દ્રા: પ્રાણજની પત્ની) મારા ઉપર દયા લાવે છે ? હરિ હરિ । હવે હું (ખરેખર) દરિદ્ર છું.

પોતાના (કમ) લાગ્યથી દ્રવ્ય વગરનો થયો. ધનને લીધે પુરુષ નારી (કહેવાય) (અને) ધનને લીધે જે નારી છે તે પુરુષ (કહેવાય). (૨૭)

અથવા

મૈત્રેય । રત્નમાળા લઈને વસન્તસેના પાસે જા અને તેને મારા વચનથી એમ કહેજે કે ખરેખર સેનાના દાગીના મારા છે એમ કરી વિશ્વાસથી જૂઝારમાં હારી ગયા. તેના બદલામાં આ રતનાવલી સ્વીકારો.

વિદ્વપક : તો ન ખાધેલા, ન ભોગવેલા (પણ) થોડી કિંમતના, મોરે હરેલા (દાગીના) માટે ચાર સમૃદ્ધના સારસ્પી રત્નમાળા ન આપો.

ચારુદત્ત : ભાઈ । એમ નહિ (કહે).

જે વિશ્વાસને આધારે તેણે આપણી પાસે યાપણ મૂકી હતી તે આ મોટા વિશ્વાસનું જ મૂલ્ય આપું છું. (૨૬)

તેથી ભાઈ । તને મારા શરીરના સ્પર્શના સોગન છે. આ આખા સિવાય અહીં આવવું નહિ વર્ષમાનક ।

આ છંદો દ્વારા જલદીથી આ છીંક સારી રીતે પૂરી દે (તિવાર કરી દે). તે છીંકાની રક્ષા હું અનેક અપવાદના દોષને કારણે ટાળું છું. મિત્ર મૈત્રેય । તારે પણ દીનતારકિત અને ઔદાર્યપૂર્ણ રીતે (વસન્તસેના) પાસે બોલવું.

વિદ્વપક : અરે । દરિદ્ર તે દીનતારકિત બોલતો દોષ ?

ચારુદત્ત : હું ધનવાન છું મિત્ર, જે—(‘દેશવમાં અનુસરનારી પત્ની’ ૩-૨૮ ફરીથી બોલે છે). માટે આપ પધારો. હું પણ સ્નાન કરી સંખ્યા કરીશ.

(બધાં જાય છે.)

સંપૂર્ણ નામનો ત્રીજો અંક

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—आणचग्दि अत्ताए अज्जमाए सआसं गन्तुम् । एसा अज्जभा चित्त-
फलअणिसण्णदिट्ठी मदणिआए सह किंपि मन्तवन्ती चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पामि ।
(इति परिक्रामति ।) [आश्रयाऽस्मि मानाऽऽर्यायाः सकाशं गन्तुम् । , एषाऽऽर्या
चित्रफलकनिषण्णद्विर्धमदनिकया सह किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि ।

(ततः प्रविशति ययानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च ।)

वसन्तसेना—इज्जे मदणिए आवि सुसदिसी इअं चित्ताकिदी अज्जचारदत्तस्स ।

[चेटी मदनिके अपि सुसदृशीय चित्राकृतिरार्यचारदत्तस्य ।]

मदनिका—सुसदिसी । [सुसदृशी ।]

वसन्तसेना—कथं तुम जानासि । [कथं त्वं जानासि ।]

मदनिका—जेण अज्जमाए सुविणिद्धा दिट्ठदी अणुलभा । [येनार्यायाः सुस्निग्धा
दृष्टिरनुलग्ना ।]

वसन्तसेना—इज्जे किं वेस्सासदाविसिण्णेण मदणिए एव्वं भणासि । [चेटी
किं वेस्सासदाविसिण्णेण मदनिके एव भणसि ।]

मदनिका—अज्जए किं ज्जेव ज्जोवेसे पडिबसदि सो ज्जेव अलीअदक्खिणो
भोदि । [आर्यं किं य एव ज्जो वेसे प्रतिवसति स एवालीकदक्षिणो भवति ।]

वसन्तसेना—इज्जे जाणापुरिससङ्गेण वेस्साज्जो अलीअदक्खिणो भोदि ।
[चेटी नानापुरिससङ्गेण वेस्साज्जोऽलीकदक्षिणो भवति ।]

मदनिका—ज्जेदो दाव अज्जमाए दिड्ढो इध अमिरमदि हियअं च, तस्स कारणं
किं पुच्छीअदि । [यतस्तावदार्याया दथिरिहाभिरमते हृदयं च, तस्य कारणं किं
पृच्छयते ।]

वसन्तसेना—इज्जे सहीअणादो उवइसणीअदा रक्खामि । [चेटी सखिअना-
दुपहसनीयतां रक्षामि ।]

मदनिका—अज्जए एव्वं जेदम् । सहीअणचिच्चाणुवत्ती अइलाअणो भोदि ।
[आवे एव्वं नेदम् । सहीअणचिच्चाणुवत्त्यनज्जो भवति ।]

प्रथमा चेटी—(उपसृत्य) अज्जए अच्चा आणवेदि—‘गहिदावगुण्ठणं पस्सा-
दुआरए सज्जं पइयम् । ता गच्छ’ चि । [आवे माताऽऽज्ञापयति—‘गहिदावगुण्ठणं
पथदारे सज्जं प्रवहणम् । तद्गच्छ’ इति ।]

वसन्तसेना—इज्जे किं अज्जचारदत्तो मं णइस्सदि । [चेटी किमार्यचारदत्तो
मां नेप्पति ।]

અંક ૪

(પછી ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી : માતાજીએ જહેન પાસે જવાની પાસે મને આગ્રા કરી છે. ચિત્રના પાટિયા ઉપર દષ્ટિ ઠેરવીને મદનિકા સાથે કંઈક બોલતાં જહેન આ રહ્યાં, તો ત્યારે પાસે જઈ. (કરે છે)

(પછી કલા પ્રમાણે વસંતસેના અને મદનિકા પ્રવેશ કરે છે.)

વસંતસેના : ચેટી ! મદનિકા ! આ ચિત્રની આકૃતિ આર્થ ચારુદતના જેવી જ છે કે ?

મદનિકા : બરાબર છે.

વસંતસેના : તે કેવી રીતે બન્યું ?

મદનિકા : કારણ જહેનની હેતુભરી દષ્ટિ લાગી છે.

વસંતસેના : ચેટી મદનિકા ! તું વેસ્થાનિવાસના વિનયથી આમ કહે છે ?

મદનિકા : જહેન ! તું જે કોઈ માણસ વેસ્થાવાસમા રહે છે તે જ ખોટા વિનયી થાય છે ?

વસંતસેના : ચેટી ! વિવિધ પુરુષોના સંસર્ગથી વેસ્થાવર્ત ખોટા વિનયી થાય છે.

મદનિકા : કારણ ત્યારે આર્થની દષ્ટિ અને હૃદય અહીં પ્રુથ થાય છે (ત્યારે) તેનું કારણ શા માટે પૂછવું જોઈએ ?

વસંતસેના : ચેટી ! સખીટન્દની મસ્કરી કું નિવારું હું.

મદનિકા : જહેન, એ એનું નથી. સ્ત્રીઓ સખીજનના ચિત્તને અનુસરનારી હોય છે.

પડેલી ચેટી : (આવીને) જહેન ! માતાજી આગ્રા કરે છે કે ખાલુને ખારણે પડદાવાળા રમ તૈયાર છે, તેથી જાઓ.

વસંતસેના : ચેટી, તું આર્થ ચારુદત મને લઈ જશે ?

चेटी—अञ्जए जेण पवहणेण सुवण्णदससाहसिओ अलकारओ अणुप्पेसिदो ।

[आर्ये येन प्रवहणेन सह सुवर्णदससाहसक्रेऽलंकारोऽनुप्रेषितः ।]

वसन्तसेना—को उण सो । [कः पुनः सः ।]

चेटी—एसो उजेव राअस्सालो सठाणओ । [एष एव राजश्यालः सत्थानकः ।]

वसन्तसेना—अवेहि । (सम्बोधम् ।) मा पुणो एव्वं मणिस्ससि । [अपेहि ।

...मा पुनरेवं भणिम्यसि ।]

चेटी—पसीददु पसोददु अञ्जआ । संदेसेण म्हि पेसिदा । [प्रसीदतु प्रसीद-
स्वार्था । संदेरोनास्मि प्रेषिता ।]

वसन्तसेना—अहं संदेसस्स उजेव कुप्पामि । [अहं संदेशायैव कुप्यामि ।]

चेटी—ता किति अत्तं विण्णविस्सम् । [तस्मिन्मिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ।]

वसन्तसेना—एव्वं विण्णाविद्व्या—अहं मं जीअन्ती इच्छसि ता एव्वं ण पुणो
अहं अत्ताए आण्णविद्व्या । [एव विज्ञापयितव्या— यदि मा जीवन्तीमिच्छसि तदैवं
न पुनरहं मात्राऽऽज्ञापयितव्या ।]

चेटी—अथा दे रोआदि । (इति निष्क्रान्ता ।) [यथा ते रोचते ।]...

शर्बिलकः—

(प्रविश्य)

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्रां च जित्वा नृपतेश्व रक्ष्यान् ।

स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥१॥

अपि च ।

यः कश्चिच्चरितगतिं निरीक्षते मां

संभ्रान्तं द्रुतश्रुपसर्पति स्थितं वा ।

तं सर्वं तुलयति दूषितोऽन्तरात्मा

स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिष्ठायाः कृते साहसमनुष्ठितम् ।

परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः

क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।

नरपतिवत्ते पार्श्वीयाते स्थितं गृहदारु-

द्धयवसितश्चतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

ચેટી : બહેન ! જેણે રથ સાથે દસ હજાર સોનાનહોરોના ઢાળીના મોકલ્યા છે (તે હઈ જશે).

વસન્તસેના : એ વગી કોણ ?

ચેટી : એ જ રાજાનો સાથો સંસ્થાનક.

વસન્તસેના : (ક્રોધથી) હરે ! એવું ફરીથી બોલતી નહિ.

ચેટી : પ્રસન્ન થાઓ, બહેન પ્રસન્ન થાઓ મને સંદેશ સંકળને મોકલી છે.

વસન્તસેના : હું સંદેશ ઉપર જ ગુસ્સે છું.

ચેટી : ત્યારે પછી માતાને શું કહું ?

વસન્તસેના : આન કહેવું, “જે મને જીવતી જોવા ઇચ્છતાં હો તેા ફરી માતાએ મને આતી આજ્ઞા ન કરવી.”

ચેટી : જો તમારી નરજી. (નકાર અથ છે.)

(પ્રવેશ કરીને)

શર્ષિલક :

નિંદાના દોષ રાત્રીને ઓઢાડીને, અને નિદ્રાને તથા રાજાના રક્ષકોને છતીને (હું) રાત્રીનો નાશ થવાથી, સૂર્યોદયને લીધે ઝાંખા કિરણોવાળા અંદ્ર જેવો ઝાંખો થયો છું. (૧)

અને વગી,

ઉતાવળી ગતિવાળા મને જે કોઈ ધારીને લુચ્છે છે કે ગમરાટથી જીલેલા (મારી) પાસે એકદમ આવે છે, તે બધાને મારો દૂષિત અન્ત-રાત્રા સરખા ગણે છે. કારણ, પોતાના દોષથી માણસ શંકાવાળો થાય છે. (૨)

મનિકા માટે મેં ખરેખર સહસ્ર કર્તું.

નોકરની વાતમાં મથગુલ કોઈક માણસની મેં ઉપેક્ષા કરી. વળી કયાંક ઘરને ક્ષમા નારીથી અધિષ્ઠિત થયેલું જોઈને ત્યજ દીધું. રાજાના સનિક નજીક આવે ત્યારે ઘરના ધાંલલાની નાકકે જોતો રહી ગયો. લગભગ આવા સંકટો પ્રચલથી (મેં) રાતને દિવસમાં પલટી નાખી.

(इति परिव्रजमति ।)

वसन्तसेना—हज्जे इम दाव चित्तफल्लं मम सवणीए ठाविअ तालवेण्ठअ नेण्हिअ लहु आअच्छ । [चेटि इमं तावच्चित्रफल्लक मम शयनीये स्थापयित्वा ताल वृन्त गृहीत्वा लब्धागच्छ ।]

मदनिका—अ अज्जआ आणवेदि । (इति फल्लक गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)
[यदार्थाऽऽज्ञापयति ।]

शर्विलक — इद वसन्तसेनाया गृहम् । तद्यावप्रविशामि । (प्रविश्य) क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ।

(तत प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका ।)

शर्विलक — (दृष्ट्वा ।) अये इय मदनिका ।

मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम् ।

मम हृदयमनङ्गवद्विषयं भृशमिव चन्दनशीतल करोति ॥४॥

मदनिके ।

मदनिका—(दृष्ट्वा ।) अम्भो । कथं सञ्चलाम् । सञ्चलाम् साभद दे । कहि तुमम् । [आश्चर्यम् । कथं शर्विलक । शर्विलक स्वागतं ते, कुत्र त्वम् ।]

शर्विलक — कथयिष्यामि ।

(इति सानुरागमन्योन्यं पश्यत ।)

वसन्तसेना—(गवाक्षकेन दृष्ट्वा) चिरयदि मदनिका । ता कहि णु कलु सा । कथम् एसा केनावि पुरसकेण सह मत्तअन्ती चिह्निदि । अथा आदसिणिद्धाए णिच्चलदिहोए अपिअ ती विअ एद निष्ठाअदि तथा तक्केमि एसोसणो एद इच्छदि अभुजिस्स कावुम् । ता रमडु रमडु । मा कस्सावि पीदच्छेदो भोदु । ण कलु सहावस्सम् । चिरयति मदनिका । तत्तुम् नु खडु सा । [कथमेपा केनापि पुरुषकण सह मत्तन ती तिष्ठत । यथाऽति स्निग्धया निश्चलदृष्ट्वाऽऽपिस्तावैत निश्चायात तथा तर्कयाम एपा स जन एनामिच्छत्यभुजिध्या कर्तुम् । तद्रमता रमताम् । मा कस्यापि प्र तिष्ठता ननु । न खवाकार यम्यामि ।]

मदनिका—सञ्चलाम् कथं । [शर्विलक कथय ।]

शर्विलक — (सञ्चलं दिशोऽवगच्छति ।)

मदनिका—सञ्चलाम् किं णाम् । सञ्चले विअ त्वत्तोअस । [शर्विलक किं वदम् । सञ्चल इव लक्ष्यते ।]

शर्विलक — वक्ष्ये त्वा किंचिद्रहस्यम् । तद्विवर्तयिष्यामि ।

मदनिका—अथ इ । [अथ किम् ।]

વસન્તસેના : ચેટી ! ત્યારે આ ચિત્રપટ મારી પથારી ઉપર મૂકીને પંખો લઈને જાગ્રી આવ.

મદનિકા : જેવી બહેનની આગા. (પટ લઈને બહાર જાય છે.)

શર્વિલક : આ (રહુ) વસન્તસેનાનું ઘર. તેથી આવ પ્રવેશ કરું (પ્રવેશ કરીને) મદનિકાને મારે કયા મળવું ? (પછી હાથમાં પંખો લઈને મદનિકા આવે છે.)

શર્વિલક : (જોઈને) અરે ! આ (રહી) મદનિકા.

શુભ્રમાં કામદેવને પણ ટપી જતી જે આ મૂર્તિમતી રતિ જેવી શોભે છે તે મારા કામાગ્નિથી તપ્ત થયેલા હૃદયને એકદમ જાણે ચંદન જેવું શીતળ કરે છે. (૪)

મદનિકા :

મદનિકા : (જોઈને) ઓહો ! શું શર્વિલક ? શર્વિલક ! તને સ્વામત. શું કયાથી ?

શર્વિલક : કહીશ. (જાને અન્યોન્યને પ્રીતિપૂર્વક જુએ છે.)

વસન્તસેના : (મારીમાથી જોઈને) મદનિકા વાર કરે છે. તેથી તે કયા હશે વારુ ? (મારીએથી જોઈને) શું ? આ કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરે છે, કારણ અતિ પ્રેમાળ (જાને) સ્મિત દષ્ટિથી પીતી હોય તેમ જાને લુએ છે તેથી મનુ' છું કે આ તે નાણસ છે જે એને મુક્ત કરાવવા છાડે છે તો જાને પ્રેમ કરતા કોઈની પણ પ્રીતિ ન વિરોધાત્મે. ખરેખર (કેનજી) નકિ ખોલવું.

(શર્વિલક અથવા (મારે) દિશાના લુએ છે.)

મદનિકા : શર્વિલક ! આ શું વારુ ? કરને દેવ તેમ જાને છે.

શર્વિલક : તને કઈક જાણી વાત કરું. તે શું આ જ્યાં એકાં છે ?

મદનિકા : હાસ્યો

वसन्तसेना—कथं परमरहस्यम् । ता ण सुणिस्सम् । [कथं परमरहस्यम् । तन्न ओध्यामि ।]

शर्विलक—मदनके किं वसन्तसेना मोक्षयति त्वां निष्कयेण ।

वसन्तसेना—कथं मम संबन्धिनी कथा । ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवा-
रिदसरीरा । [कथं मम संबन्धिनी कथा । तच्छ्रोष्याम्यनेन गवाक्षेणापवारितशरीरा ।]

मदनिका—सम्बिलभ भणिदा मए अज्जभा । तदो भणादि—जइ मम छन्दो
तदा विणा अरथ सव्व परिज्जण अभुजिस्स करइस्सम् । अथ सम्बिलभ कुदो दे एत्तिओ
विहओ जेण म अज्जभासभासादा मोआइस्ससि । [शर्विलक भणिता मयाऽऽर्या ।
तदा भणति—यदि मम चन्द्रस्तदा विनाऽर्थं सर्वं परिजनमभुजिष्य करिष्यामि । अथ
शर्विलक कुतस्त एतावान्विभयः येन मामार्यासकाशा-मोचयिष्यसि ।]

शर्विलकः—

दारिद्रेणाभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।

अद्य रात्रौ मया भीरु त्वदर्थं साहसं कृतम् ॥५॥

वसन्तसेना—पठणा से भाकिदो । साहसकम्मदाए उण उव्वेअणीआ । [प्रस-
न्नाऽस्याकृतिः । साहसकर्मतया पुनरद्वेजनीया ।]

मदनिका—सम्बिलभ इरधीकल्लवत्तस्स कारणेण उइअं पि संसए विणिक्खित्तम् ।
[शर्विलक स्त्रीकृत्यवर्तस्य कारणेनोभयमाप सशये विनिक्षिप्तम् ।]

शर्विलक—किं किम् ।

मदनिका—शरीरं चारितं च । [शरीरं चारितं च ।]

शर्विलकः—अगण्डिते, साहसे भाः प्रतिवसति ।

मदनिका—सम्बिलभ असण्डितचारत्ता सि । ता ॥ खु से मम कारणदो
साहसं करुतेण अरुवन्ताविरुद्धं आचरिदम् । [शर्विलक अरुण्डितचारित्रोऽसि । तन्न
खलु मया मम कारणासाहसं कुर्वताऽत्यन्तविरुद्धमाचरितम् ।]

शर्विलकः—

नो मुष्णाम्यवन्तो विभूषणरतीं फुल्ल्यामिवाहं लतां

प्रिप्रस्वं न हरामि काञ्चनमयो यन्नार्थमभ्युद्धृतम् ।

धातृपुत्सङ्गतं हरामि न च तथा बालं धनार्थी वयचि-

त्काराकार्यविचारिणो मम मतिश्चोर्ध्वेऽपि नित्यं स्थिता ॥६॥

तद्विशेषता वसन्तसेना—

अयं तत्र शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाशो बलकारो मत्स्नेहाद्धारयतामिति ॥ ७ ॥

વસન્તસેના : શું ? ખૂન છાની વાત ! તો નહિ સાંભળું.

શર્વિલક : મદનિકા ! વસન્તસેના શું તને પૈસા લઈને છૂટી જશે ?

વસન્તસેના : શું ? મારે લગતી વાત છે ? તો આ પારીએથી (મારું) શરીર પુષ્પાવીને સાંભળીશ.

મદનિકા : શર્વિલક ! મેં ખડેનને કંચુ ઉઠું ત્યારે કહે “જો મારો મરણ હશે તો પૈસા વગર ખધા પરિજનોને મુક્ત કરો હૈય. પશુ શર્વિલક ! તારી પાસે એટલો પૈસો ક્યાંથી કે જેથી (તું) નને ખડેન પાનેની ડોકાવે ?

શર્વિલક :

હારદ્રતાથી ઢખાયેલા અને તારા સ્નેહથી પ્રેરાયેલા મેં આજે રાતે, જો ડરપોક ! તારે માટે સાહસ કર્યું. (૫)

વસન્તસેના : દેખાવે આ સોહામણો છે પણ સહસ્રના કામચાંડાનજો લાગે છે.

મદનિકા : અરે ! શર્વિલક, તુરંત જોરી આંને કાળે તે બન્ને પાળતો સંશયમાં નાખી

શર્વિલક : કઈ કઈ ?

મદનિકા : શરીર અને ચારિત્ર્ય,

શર્વિલક : મૂર્ખા ! સાહસમાં લક્ષ્મીના વાસ છે.

મદનિકા : શર્વિલક ! તે (આજે જાણી) તારું ચારિત્ર્ય ગરાડપુ નથી, તેથી મારે માટે સાહસ કરના તે ખરેખર અત્યંત ખરાબ (ક.મ) નથી ક્યું ને વારુ !

ફાલીફૂલી લતા જેવી આબૂપદ્મોવાળી સ્ત્રીને હું લૂંટતો નથી. પ્રાણલુપ્ત પેતાનું (ધન) કે યજ્ઞ માટે રાખેલું નોતું (હું) ન હઉં. તેમજ ધન ઇચ્છતા હું કદાપિ ધાન્ય (માતા)ના ખોગાનાં રહતું બાળક ન હઉં. ચોરાંમા પણ હથેલાં મારી મતિ યોગ્યાયોગ્યને વિચાર કરનારી રહી છે. (૬)

તેથી વસન્તસેનાને કહે કે-

જાણે તમારા શરીરના માથે જનાળ્યા હોય તેમ આ અલંકાર, ખરેખર મારા સ્નેહને લીધે છાનામાના પહેરજો. (૭)

मदनिका—सर्विलभ अप्पकासो अलंकारभा । अयं च जगो त्ति दुवेवि ण जुज्जदि । ता उवणेहि दाव । पेक्खामि एद अलंकारमम् । [सर्विलक अप्पकासोऽलंकारः । अयं च जन इति व्रजमपि न युज्यते । तदुपनय तावत् । परशाम्येनमलंकारम् ।]

शर्विलकः—इदमलंकरणम् । (इति साशङ्कं समर्पयति ।)

मदनिका—(निरूप्य) दिट्ठपुरुषो विअ अअ अलंकारओ । ता भणेहि, कुदो वे एसा । [दृष्टपूर्वं इवायमलंकारः । तद्मण कुतस्त एषः ।]

शर्विलकः—मदनिके किं तवानेन । गृह्यताम् ।

मदनिका—(सरोपम्) जइ मे पच्चअ ण गच्छसि, ता कि निमित्त म गिक्किणासि । [यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि, तर्हि निमित्त मां निष्क्रोणासि ।]

शर्विलकः—अयि प्रभाने मया श्रुतं श्रेष्ठित्वरे, यथा 'सार्थवाहस्य चारुदत्त-स्येति ।'

(वसन्तसेना मदनिका च मूर्छा नाटयतः ।)

शर्विलकः—मदनिके समाश्रसेहि । किमिदानीं त्वं,

विषादग्रस्तसर्वाङ्गी संभ्रमभ्रान्तलोचना ।

नीयमानाभ्युज्जिग्या त्वं कम्पसे, नानुकम्पसे ॥ ८ ॥

मदनिका—(समाश्रस्य) साहसिक ण क्खु तुए मम कारणोदो इम अकज्जं करुतेण तस्सि मेहे कोवे वावादिदो परिक्खदो वा । [साहसिक न एतु स्वया मम कारणोदमक र्यं कुर्वता तस्मिन्मेहे कोऽपि व्यापादित परिक्खता वा ।]

शर्विलकः—मदनिके, भोते मुत्ते न शर्विलकः प्रहरति । तन्मया न कश्चिद्व्यापादितो नापि पारहतः ।

मदनिका—सच्चम् । [सत्यम् ।]

शर्विलकः—सत्यम् ।

वसन्तसेना—(महा लब्ध्वा ।) अम्महे । पच्चुवज्जीविदग्धि । [आश्चर्यम्, प्रत्युपज्जीवितास्मि ।]

मदनिका—विअम् । [प्रियम् ।]

शर्विलकः—मदनिके किं नाम प्रियमिति । (सिर्ष्यम्)

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं

सद्वृत्तपूर्णपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

रक्षामि मन्मथाविपन्नगुणोऽपि मानं

मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि ॥ ९ ॥

મદનિકા : શર્વિલક ! ખાનગીમાં રાખવાના અર્થકાર ! અને આ માણસ !
એમ એવ ન બને. તો લાવતો આ અર્થકાર, જરા જોઈ.

શર્વિલક : આ રહ્યા ઘરેણાં. (વરેમાતો આપે છે.)

મદનિકા : (જોઈને) આ દાગીના જાણે પહેલાં જોયા છે. તો કહે આ નારી
પાસે કયાંથી ?

શર્વિલક : મદનિકા ! તારે એનાથી શું ? હો.

મદનિકા : (રાધા) જો મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી બેસતો તો મને છોડાવે
છે શા માટે ?

શર્વિલક : અરે ! સવારે મેં નગરચોકમાં એમ સાંભળ્યું કે 'તે દાગીના
વેપારી ચારુદત્તના છે.'

(વસંતસેના અને મદનિકાને મૂર્છા આવે છે.)

શર્વિલક : મદનિકા ! સાવધ યા, હવે શા માટે

વિષાદથી શિથિલ થયેલાં સર્વ અંગોવાળી, ગભરાઈને બાવરાં
બનેલાં નયનોવાળી અને સ્વતંત્રતાને પ્રાપ્ત કરતી તું છૂંતે છે, પણ
અનુકંપા દર્શાવતી નથી (૮)

મદનિકા : (સ્વસ્થ થઈને) ઓ સાહસિક ! ખરેખર મારે ખાતર આ
કુર્મ કરતા તે ઘરમાં કોઈને પણ માર્યો કે ધાવણ નથી કર્યો ?

શર્વિલક : મદનિકા, કરેલા અને સૂતેલા માણસ ઉપર શર્વિલક પ્રકાર
કરતો નથી. તેથી ન તો મેં કોઈને માર્યો છે કે ન તો કોઈને ધાવણ કર્યો છે.

મદનિકા : સાચે જ ?

શર્વિલક : સાચું.

વસંતસેના : (ભાનમાં આવીને) હાથ ! જીવમાં જીવ આવ્યો.

મદનિકા : સરસ.

શર્વિલક : (ઈર્ષ્યાથી) મદનિકા ! ખરેખર, એમાં સરસ શું ?

સુચારિત્રવાળા પૂર્વજોના કુળમાં જન્મ્યો હોવા છતાં ખરે, તારા
સ્નેહથી બંધાયેલા, હૃદયવાળો (હું) ખરાબ - કમ કડું છું. કામથી શુદ્ધ
નાશ પામ્યા હોવા છતાં, માન રહ્યું છું. છતાં મને મિત્ર કહે છે અને
જાણ છે બીજા પાસે ! (૯).

(साकृतम्)

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वेद्याविहगभक्षिताः ॥ १० ॥

अयं च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र हृयन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

यसन्तसेना—(नस्मिन्) अहो से अत्याणे आवेअ [अहो . अस्यास्थान
आवेगः ।]

शर्विलकः--सर्वथा,

अपण्डितास्ते पुरुषा मत्ता मे चे स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।

श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।

रक्तैव हि रन्तव्या विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

मुहु ललितमुच्यते—

ए-। हसन्ति च रुदन्ति च विचिहेतो-

विश्वासयन्ति पुरुष न तु विश्वसन्ति ।

तस्मान्नोण कुलशीलसमन्वितेन

वेद्याः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

अपि च,

समुद्रवीचीय चलस्यभावाः सध्याभ्रलेखेव मुहूर्तरागाः ।

स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवच्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा अन्यं ततो दृष्टिमिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

सकृतं ललु कस्यापि—

न पर्वताग्रं नलिनी प्ररोहति न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति ।

यवाः प्रकीर्णा न भवन्ति शालयो न वेशजाताः शुचयस्तथाऽ-

ज्ञनाः ॥ १७ ॥

(કટાક્ષથી)

અહીં ધનરૂપી ફળવાળાં, કુળપુત્રોરૂપી મોટાં વૃક્ષો, વેશ્યા-રૂપી પંખીથી ખવાતાં આ રીતે સંપૂર્ણપણે ફળ વગરના થાય છે. (૧૦)

અને આ સ હોગરૂપી જ્વાળાઓ અને પ્રેમરૂપી દાંધણુવાળો કામરૂપી અગ્નિ છે કે જ્યાં પુરુષોનાં ચૌરન અને ધન હોમાય છે. (૧૧)

વસન્તસેના : (સન્નિમિત) અહો ! આનો આવેશ અરુચાને છે.

શર્ષિલક : દરેક રીતે,

જેઓ સ્ત્રીઓ ઉપર અને લક્ષ્મી ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તે પુરુષો મને મૂર્ખા લાગે છે; કારણ લક્ષ્મી તેમજ સ્ત્રીઓ સર્પકન્યાની જેમ સરકી જતી હોય છે. (૧૨).

સ્ત્રીઓ તરફ રનેહ કરવો ભેઈએ નહિ. અનુરક્ત પુરુષનું સ્ત્રીઓ અપમાન કરે છે. (પોતાની મેળે) અનુરક્તાને જ પ્રેમ કરવો. યદુ વિરક્ત ભાવવાળીને છોડી દેવી ભેઈએ. (૧૩)

ખરેખર, એ ઠીક કહ્યું છે -

પૈશ્વરને માટે આ હસે છે અને રહે છે. પુરુષમાં વિકાર જોતો કરે છે પણ વિશ્વાસ રાખતી નથી. તેથી કુળ (અને) શીલ ધરાવતા મનુષ્યોએ વેશ્યાને સ્મશાનના ફૂલની માફક ત્યજવી ભેઈએ. (૧૪)

વળી-

સમુદ્રના તરંગ જેવા ચંચળ સ્વભાવની સંધ્યાના વાદળની રેખા જેવા ક્ષણિક રાગ (રંગ, પ્રેમ)વાળી સ્ત્રીઓ પૈસા લઈ લઈને, ધનહીન પુરુષને પીસેલા અળતાની માફક ત્યજ દે છે. (૧૫)

ખરેખર સ્ત્રીઓ ચંચળ હોય છે.

મનમાં બીજા માણસને ધારીને પછી બીજાને આખથી આવકારે છે, કામનો અતિરેક ત્રીજા પાસે (શબ્દયઃ-બીજે) ખાત્રી કરે છે અને શરીરથી બીજાને આડે છે. (૧૬)

કોઈકે ખરેખર ઠીક કહ્યું છે-

પર્વતના શિખર ઉપર કમલિની ઊગતી નથી ગર્ધેડા થોડાની ધૂંસરી વહેતા નથી. વેરેલા જવની ડાંગર થતી નથી. તેથી જ રીતે ગણિકાવાસમાં જન્મેલી સ્ત્રીઓ પવિત્ર હોવી નથી. (૧૭)

आः दुरात्मन् चारुदत्तहृत्क भव न भवसि । (इति कृतिचित्पदानि गच्छति ।)

मदनिका—(अञ्चले गृहोत्वा) अह असंबद्धभासम् असंभावणोऽपि कुप्यसि ।
[अपि असंबद्धभासम् असंभावणीये कुप्यसि ।]

शर्विलक—कथमसंभावणीयं नाम ।

मदनिका—एसो वस्तु अलङ्कारओ अञ्जआकेरओ । [एष खल्वलङ्कार आर्या-
सम्बन्धी ।]

शर्विलकः—ततः किम् ।

मदनिका—स च तस्स अञ्जस्स हत्ये विणिक्खित्तो । [स च तस्यार्यस्य
हस्ते विनिक्षिप्तः ।]

शर्विलकः—किमर्थम् ।

मदनिका—(कण्ठे) एस्स विअ । [एवमिव ।]

शर्विलकः—(सवैलक्ष्यम्) ओ कट्टम् ।

छायायै ग्रीष्मसंतप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।

अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥१८॥

वसन्तसेना—कथ एसो वि सत्तपिडि ज्जेव । ता अजानन्तेण एदिणा एव
अणुचिट्ठिदम् । [कथमेवोऽपि सत्तप्यत एव । तदजानन्तेनैवमनुष्ठितम् ।]

शर्विलकः—मदनिके किमिदानीं युक्तम् ।

मदनिका—इत्थ तुम ज्जेव पण्डितो । [अत्र त्वमेव पण्डितः ।]

शर्विलकः—नैवम् । पश्य ।

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणां तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥१९॥

मदनिका—मन्विलअ जइ मम वक्कण सुणीअदि ता तस्स ज्जेव महानुभावस्स
पण्डिणिज्जादेहि । [शर्विलक, यदि मम वक्कण भूयते, तदा तस्यैव महानुभावस्य प्रति-
निर्यातय ।]

शर्विलकः—मदनिके, यद्यसौ राजकुले मा कथयति ।

मदनिका—ण चन्दादो आदवो होदि । [न चन्द्रादातपो भवति ।]

वसन्तसेना—साहु मदणिप् साहु । [साधु मदनिके साधु ।]

शर्विलकः—मदनिके ।

અરે ! દુરલભા ! દુષ્ટ ચારુદત્ત ! હવે તું નહિ રહે. (થોડાક પગલાં જાય છે.)

મદનિકા : (વસ્ત્રોના છેડા પકડીને) અરે ! લવારા કરનારા ! અસભવિત (વસ્ત્ર) માટે ગુસ્સે થાય છે

શર્વિલક : કેવી રીતે ખરેખર અસભવિત ?

મદનિકા : આ ધરેલ્યા ખરેખર બહેનના પોતાના છે,

શર્વિલક : પછી શું ?

મદનિકા : અને તે એ આર્થના હાથમાં ન્યાસ તરીકે મૂક્યા હતા.

શર્વિલક : શા માટે ?

મદનિકા : (કાનમાં) આટલા માટે.

શર્વિલક : (મુઝવણ સાથે) અરે રામ !

શ્રીમતા (તાપથી) બળેલા મેં છાયડા માટે જેનો આશ્રય કર્યો તે જ ડાળને અબળાણતા મેં પાદડા વિનાની બનાવી દીધી. (૧૮)

વસન્તચોના : શું આ પણ દુઃખી જ થાય છે ? તેથી અબળાણતા જ આગ્રે આપુ કર્યું ?

શર્વિલક : મદનિકા ! હવે શું કરવું યોગ્ય છે ?

મદનિકા : આ બાગમાં તું જ પડિત છે.

શર્વિલક : એમ નહિ, જો-

નાચુ, આ સ્ત્રીઓ ખરેખર કુદરતી રીતે જ ચતુર હોય છે. જ્યારે પુરુષોને પાડિય શૂંઓથી જ ઉપદેશાય છે. (૧૬)

મદનિકા : શર્વિલક ! જો મારું વચન માને તો તે જ મદાનુભાવને પાછા આપી આવ.

શર્વિલક : મદનિકા ! જો એ મને રાજદરબારમાં પકોચાડે તો !

મદનિકા : ચંદ્રમાથી તારા સંબંધો નથી.

વસન્તચોના : સરસ ! મદનિકા, સરસ !

શર્વિલક : મદનિકા,

न खलु मम विपादः साहसेऽस्मिन्भयं वा,
 कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोगुणांस्त्वम् ।
 जनयति मम चेदं कुत्सितं कर्म लज्जां
 नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ॥२०॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत् । अन्य उपायश्चिन्त्यताम् ।

मदनिका—सो अञ्ज अवरो उवाचो । [साऽयमपर उपायः ।]

यसन्तसेना—को नखु अवरो उवाचो हुविस्सदि । [कः खल्वपर उपायो भविष्यति ।]

मदनिका—तस्स ज्जेण अज्जस्स केरवो भविअ एदं अलंकारअं अज्जआए उवणेहि । [तस्यैवार्थस्य सध्वो भूत्सेममलंकारमार्याया उन्नय ।]

शर्विलकः—एवं कृते किं भवति ।

मदनिका—तुमं दाव अचोरो सो वि अज्जो अरिणा । अज्जआए सके अलं-
 कारअं उवगद भादि । [न तावदचौरः सोऽप्यार्याऽनृणः । आर्याया स्वकोऽलंकार
 उपगतो भवति ।]

शर्विलकः—अन्वतिसाहसमेतत् ।

मदनिका—अह उवणेहि । अण्णधा अदिसाहसम् । [अयि उपनय । अन्यथाऽ-
 तिसाहसम् ।]

यसन्तसेना—साहु मदणए, साहु । अमुजस्साए विअ मन्तिदम् । [साधु
 मदनिके, साधु । अमुजिष्ययेव मन्त्रितम् ।]

शर्विलकः—

मयाऽऽप्ता महती बुद्धिर्भवतीमनुगच्छता ।

निगायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥२१॥

मदनिका—तेन हि तुम इमस्सि कामदेवगेहे सुहुत्तअ च्चिट्ठ जाव अज्जआए
 तुद भागग गिवेदेमे । [तेन हि तस्मिन् कामदेवगेहे सुहुत्तं क तिष्ठ, यावदाशौचं
 सवागमनं निवेदयामि ।]

शर्विलकः—एवं भवतु ।

मदनिका—[उपसृत्य] अज्ज एसो नखु चारुदत्तस्स सआमादो नग्गहो
 भाअदो । [आर्ये एष खलु चारुदत्तस्य सकाशाद् ब्राह्मणः आगतः ।]

यसन्तसेना—इज्जे तस्स केरअं ति कथं तुम जानासि । [चित्री, तस्य
 सन्धोति कथं त्वं जानासि ।]

ખરેખર આ સાહસમાં મને બધ નથી કે જેહ નથી. ખરે ! શા માટે તું તે સાધુનાં શુભ કહે છે ? અથવા આ (મારું) કૂડું કામ મારામાં યશ્વત ઉત્પન્ન કરે છે ? અહીં મારા જેવા ચડોને રાત્ર શું કરી લેવાનો છે ? (૨૦)

હતાં પણ આ નીતિની વિરુદ્ધ છે. ખીજે ઉપાય વિચાર.

મહનિકા : આ (રત્નો) તે ખીજે ઉપાય.

વસન્તચેના : ખરેખર, ખીજે કયો ઉપાય તરો ?

મહનિકા : તે જ આર્યનો સંબંધી થઈને આ અર્ધકાર આપી પામે છાવ.

શર્વિંશક : એમ કંઈ શું થાય ?

મહનિકા : તું ત્યારે ચોર નહિ રહે. તે આર્ય પણ સખ વચરના થશે. બહેનને પોતાના અર્ધકાર મળી જશે.

શર્વિંશક : કહું છું, જે મારે સાન્ન છે.

મહનિકા : અરે ! હાઈ જા, નહિ તો જાડે સાન્ન (થશે).

વસન્તચેના : વાડ ! મહનિકા ! વાડ ! જાડે સ્વર્ગીન (ઓ) જેવું બોલી.

શર્વિંશક : તને અનુચરના મને મોટી પુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે મને અદ્યથ મરો દોષ ત્યારે નારી રાગવત્સર દુર્લભ છે

મહનિકા : તેથી ખરેખર તું જા. કાન્દેશના નંદિન : પદ્મક બેને, રહે, રસાન રહેત અને તમા અરેનતી જાડું કરે.

શર્વિંશક : એવ દાઓ.

મહનિકા : (તને નામને) રહેત ! ખરેખર સન્નત તમને આ પ્રદાન ના.એ. ૨

વસન્તચેના : મોટી ! તેમને કાન્દેશી ને એવ ને જેવ રતિ જાડું !

मदनिका—अञ्ज अत्तण्णेरत्थं वि ण ज्ञाणामि । [आर्ये आत्मसन्निधनमपि न जानामि ।]

वसन्तसेना—(स्वगतं सञ्चर कम्प विहस्य) जुञ्जदि । (प्रकाशम्) पविसदु । [युज्यते ।.. प्रविशतु ।]

मदनिका—अञ्ज अञ्जवेदि । (उपगम्य) पविसदु सम्बिलभो । [यदार्था-
ज्ञापयति । ..प्रविशतु शर्चिलकः ।]

शर्चिलकः—(उपसृत्य सवैलक्ष्यम्) स्वस्ति भवत्यै ।

वसन्तसेना—अञ्ज वन्दामि । उवविसदु ,अञ्जो । [आर्य, वन्दे । उप-
विशत्यार्यः ।]

शर्चिलकः—सार्थवाहस्त्वा विज्ञापयति—‘जर्जरत्वादृहस्य दूरक्ष्यमिदं भाण्डम् ।
तद्गृह्यताम् । (इति मदनिकायाः समर्थं प्रस्थितः ।)

वसन्तसेना—अञ्ज ममावि दाष पडिसदेस तहि अञ्जो णेहु । [आर्यं ममापि
तावत्प्रतिषेधेन तत्रार्थो नयतु ।]

शर्चिलकः—(स्वगतम्) कस्तत्र यास्यति । (प्रकाशम्) कः प्रतिषेधः ।

वसन्तसेना—पडिच्छदु अञ्जो मदणिअम् [प्रतीच्छत्वार्यो मदनिकाम् ।]

शर्चिलकः—भवति न लल्लवगच्छामि ।

वसन्तसेना—अह अवगच्छामि । [अहमवगच्छामि ।]

शर्चिलकः—कथमिव ।

वसन्तसेना—अह अञ्जचारुदत्तेण भणिता—जो इम अलंकारअ समप्पइस्सदि
तस्स तुए मदणिआ दादव्या । ता सो ज्जेव एद दे देदिच्छि एव्वं अञ्जेण अव-
गच्छिउद्वम् । [अहमार्यचारुदत्तेन भणिता—य इममलंकारक समर्पयिष्यति तस्य
स्वया मदनिका दादव्या । तस्य एवैता ते ददातीत्येवमार्येणावगन्त्यम् ।]

शर्चिलकः—(स्वगतम्) अये विज्ञातोऽहमनया । (प्रकाशम्) साधु आर्य-
चावदत्त, साधु ।

गुणेष्वेयं हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणैर्युक्तो दरिद्रोऽपि नेथरैरगुणैः समः ॥२२॥

अथ च,

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रस्थादुदुपेन शंभोरलघ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥२३॥

वसन्तसेना—को एत्थं पवहणिआ । [कोऽयं प्रवहणिकः ।]

મદનિકા : બહેન ! પોતાના સંબંધીને પણ ન જોળાયું ?

વસન્તસેના : (સ્વગત માથું ધુણવાને હસીને) જરાબર છે. (મોટેથી) અંદર બોલાવ.

મદનિકા : જેવી બહેનની આજ્ઞા ! (પાસે જઈને) અંદર આવ, શર્ચિલક !

શર્ચિલક : (પાસે જઈને અચ્ચો પામીને) ક્યાણ થાઓ તમારું.

વસન્તસેના : ભાઈ ! નમસ્તે ! બેસો ભાઈ !

શર્ચિલક : શેઠ તમને કહેવડાવે છે—“ધર જૂઠું હોવાથી આ અલંકાર રક્ષી શકાય તેમ નથી, તેથી લ્યો”.

(મદનિકાને આપી બિભો રહે છે.)

વસન્તસેના : ભાઈ ત્યારે મારોયે વળતો સંદેશો ત્યાં લઈ જાઓ, આય !

શર્ચિલક : (સ્વગત) ત્યાં વળી કોણ જવાનું છે ? (મોટેથી) કયો વળતો સંદેશો ?

વસન્તસેના : આપશ્રી મદનિકાને સ્વીકાર કરો.

શર્ચિલક : બેન ! કું (તમારું કહેવું) સમજ્યો નહિ.

વસન્તસેના : કું સમજું છું.

શર્ચિલક : કેવી રીતે ?

વસન્તસેના : મને આર્થ ચારુદતે કહ્યું છે, “જે આ અલંકાર પાછા આપે તેને તમારે મદનિકા આપવી”. તેથી તે (ચારુદત) જ આને તમને આપે છે એમ એવું આપશ્રીએ સમજવું.

શર્ચિલક : (સ્વગત) અરે ! એજે મને જોળખી લીધા ? (મોટેથી) ધન્ય ! આય ચારુદત ! ધન્ય !

પુરુષોએ ખરેખર, હંમેશા શુભ માટે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, શુભવાન દરિદ્ર હોય તો એ નિર્ગુણ ધનવાનની ખરોબર નથી. (૨૨) અને વળી,

મનુષ્યે શુભ માટે યત્ન કરવો જોઈએ, શુભને કંઈ પણ અમાર્ય હોતું નથી. શુભોની ઉત્કૃષ્ટતાથી બીજાં દ્રે શિવના અલંકાર મસ્તકને પ્રાપ્ત કર્યું. (૨૩)

વસન્તસેના : અહીં કોણ સારયે છે ?

(प्रविश्य सप्रवहणः)

चेटी—अञ्ज ए सज्ज पवहणम् । [आयें सज्जं प्रवहणम् ।]

वसन्तसेना—हज्जे मअणिए सुदिठ्ठ मं करेहि । दिण्णासि । आरुह पव-
हणम् । सुमरेसि मम् । [चेटि मदनिके सुदृष्टा मा क्रुह । दत्तासि । आरोह पव-
हणम् । स्मरसि माम् ।]मदनिका—(रुदती) परिच्छत्ताम्हि अञ्जआए । (इति पादयोः पतति ।)
[परित्यक्तास्म्यार्यया ।]...वसन्तसेना—संपद तुमं ज्जेव वन्दणीआ सञ्जुत्ता । ता गच्छ । आरुह पव-
हणम् । सुमरेसि मम् । [साप्रतं स्वमेव वन्दनीया सञ्जुत्ता । तद्रच्छ । आरोह प्रव-
हणम् । स्मरसि माम् ।]

शर्विलक—स्वस्ति भवत्यै । मदनिके ।

सुहृष्टः क्रियतामेष शिरसा बन्धतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं वधूशब्दावगुण्ठनम् ॥२४॥

(इति मदनिकया सह प्रवहमाणकस्य गन्तुं प्रवृत्तः ।)

(नेपथ्ये)

कः कोऽन भाः । राष्ट्रियः समाशापयति—एष खल्वार्यको गोपालदारको राजा भवि-
ष्यतीति शिवादेशप्रत्ययपरप्रस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीं चारे बन्धनागारे बद्धः ।
ततः स्वेष्टे स्थानेध्वप्रमत्तेर्भवद्भिर्मवितव्यम् ।शर्विलक—(आकर्ष्य) कथं राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्यको मे बद्धः । कल्य-
वाभास्मि संवृत्तः । आः कष्टम् । अथवा,

द्वयमिदमतीव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।

संप्रति तु सुन्दरीणां वृतादपि सुहृद्विशिष्टतमः ॥२५॥

भवतु । भवतरानि । (इत्यवतरति ।)

मदनिक—(वासमञ्जलि बद्धवा ।) एव्व ण्णेदम् ॥ परं णेदु मं अञ्जउत्तो
समीय गुहअणागम् । [एवं निदिशम् । परं नयतु मामार्यपुत्रः समीपं गुहञ्जनानाम् ।]शर्विलकः—साधु प्रिये साधु । अस्मच्चित्तवद्वयमभिहितम् । (चेटमुद्दिश्य) भद्र
जनः । रेमिण्स्व सार्येराहस्योदयमेतन् ।

चेटः—अथ इ । [अथ । कम् ।]

शर्विलकः—तत्र प्रथमं प्रियान् ।

चेटः—अं अञ्जो आणवेदि । [वक्ष्ये आशाययति ।]

(રથ સાથે પ્રવેશ કરીને)

ચેટ : બાઈસાહેબ, રથ તૈયાર છે.

વસન્તસેના : ચેટી ! મદનિકા ! મારી સામે બરોબર જો. તું સોંપાઈ છે. રથમાં બેસ. મને સંભારજો.

મદનિકા : (રડતી) બહેને મને ત્યજ દીધી. (પજે પડે છે.)

વસન્તસેના : હવે તું જ વંદનીય થઈ. તો જા. રથમાં બેસ, મને સંભારજો.

શવિંહક : આપનું કલ્યાણ થાઓ. મદનિકા !

શિરધી પ્રણામ કરવાને યોગ્ય આ માણસને આંખ બરીને જોઈ લે કે (જેને ત્યાંથી) તને દુર્લભ એવું વધુ શબ્દનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. (૨૪)

(મદનિકા સાથે રથ ઉપર બેસીને તૈયાર થાય છે.)

(પકડા પાછળ)

કોણ ? અરે કોણ છે અડી ? કાટવાળ આગા કરે છે કે ખરેખર, આ ગોવાળનો પુત્ર આર્યક રાજ ઘરે એમ સિદ્ધતાં વચનો ઉપરના વિશ્વાસે લય પામેલા રાજ પાલકે (એના) નેસડામાંથી લાવીને ઘેર કારાગૃહમાં બાંધ્યો છે. તેથી પોતપોતાના સ્થાને તમારે સાવધ રહેવું.

શવિંહક : (સંભળીને) શું ? રાજ પાલકે આરા પ્રિય મિત્ર આર્યકને ડૂક કર્યો છે ? હવે હું પત્નીવાળા થયો. અરે રામ ! અથવા,

જગતમાં મનુષ્યોને આ જો (વસ્તુ) ખૂબ પ્રિય હોય છે—મિત્ર અને સ્ત્રી. પણ હમણાં તો સો સુંદરી કરતાં પણ મિત્ર ધણો વધારે મહત્ત્વનો છે. (૨૫)

ઠીક જિતરું છું. (જિતરે છે.)

મદનિકા : (આંસુ સાથે હાથ જોડીને) એ ખરેખર એમ છે. તો હવે આર્યપુત્ર મને મુરબ્બીજનો પાસે લલે મૂકી આવે.

શવિંહક : શાખાશ ! પ્રિયે ! આરા મનમાં હવે તેવું (જ તું) મોક્ષી (ચેટને ઉદ્દેશીને) બાઈ ! રેલિલ શેકનું ઘર જાણે છે ?

ચેટ : હાજી.

શવિંહક : પ્રિયાને ત્યાં પહોંચાડ.

ચેટ : જીવી આર્યની આગા.

मदनिका—अथा अज्जउत्तो मणादि । अप्पमत्तेण दाव अज्जउत्तेण होदम्बम् ।
(इति निष्क्रान्ता ।) [यथाऽऽर्यपुनो भणति । अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितुंयम् ।]

शर्यिलकः—अहमिदानीं

ज्ञातीन्विटान्स्वभुजविक्रमलब्धवर्णा-

न्राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

योगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥२६॥

अपि च,

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं

रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।

सरभसमभिपत्य मोचयामि

स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कबिम्बम् ॥२७॥ (इति निष्क्रान्तः ।)

(प्रविश्य)

चेटः—अज्जए दिट्ठिआ वड्ढसि । अज्जचारुदत्तस्स सभासादो बग्ग्हणो
आभदो । [आर्ये दिष्ट्या वर्षसे । आर्यचारुदत्तस्य सकाशाद्व्याक्षण आगतः ।]

वसन्तसेना—अहो रमणीभदा अज्ज दिवसस्स । ता हज्जे सादर बन्धुलेण
समं पवेसेहिणम् । [अहो रमणीयताऽद्य दिवसस्य । तद्वज्जे सादर बन्धुलेन समं
प्रवेशयैनम् ।]

चेटी—अ अज्जआ आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) [यदार्वाऽऽज्ञापयति ।]

(विदूषको बन्धुलेन सह प्रविशति ।)

विदूषक—ही ही भोः तवच्चरणकिलेसविणिज्जिदेण रक्खसराआ रावणो पुप्फ-
केण विमाणेण गच्छदि । अहं उण बग्ग्हणो अक्किदतवच्चरणकिलेसो वि णरणारीज्जणेण
गच्छामि । [आश्चर्यं भोः । तवच्चरणकिलेशविनिज्जितेन राक्षसराजो रावणः पुष्पकेण
विमानेन गच्छति । अहं पुनर्वाञ्छगोऽमृततपश्चरणकिलेशोऽपि नरनारीजनेन गच्छामि ।]

चेटी—पेक्खदु अज्जा अग्ग्हकेरक गोहदुआरम् । मिथतामार्योऽस्मदीयं गोहादारम् ।

विदूषकः—(अवलोक्य सविस्मयम्) अहो सलिलसितमविजदकिंदहरिदोव-
लेवगस्स विविहमुअन्धिक्कुमुमोवहारचित्तलिहिदभूमिमाअस्स गअग्तलाअलोअणोदुहल-
दूरुणामिदसोसस्स दोलाअमाणावलम्बिदैरावणहरथम्ममाइदमस्सिआदामगुणालकिदस्स

મદનિકા : જેની આર્થપુત્રની આસા. આપ આર્થપુત્રે જરા સાવધ રહેવું.
(બહાર જાય છે.)

રાવિંદ્રક : હું હવે—

જેમ યૌગન્ધરાયજી રાજા ઉદયન માટે (કર્ચું હતું) તેમ મિત્રની
મુક્તિ માટે જ્ઞાતિભાઈઓ, વિટ, પોતાના હાથના પરાક્રમથી કીર્તિ
પામેલાને અને રાજાના અપમાનથી ગુસ્સે થયેલા રાજાના નોકરોને,
ઉશ્કેરું. (૨૬)

અને બીજું,

આત્મશંકાથી ખીડાતા હુદય શત્રુઓએ વિના કારણે પકડેલા પ્રિય
મિત્રને, રાહુના મુખમાં રહેલા ચંદ્રબિંબની જેમ, એકાએક હુમલો કરીને
મુક્ત કરાવ. (૨૭) (એમ કહી મહાર જાય છે.)

(પ્રવેશ કરીને)

ચેટી : આર્થા ! તમને અભિનંદન. આર્થ ચારુદત પાસેથી બ્રાહ્મણ આવ્યા છે.

વસન્તસેના : અહો આજના દિવસની રમણીયતા ! તેથી ચેટી, એમને
આદરસહિત બંધુલ સાથે અંદર લઈ આવ.

ચેટી : જેની બહેનની આસા. (બહાર જાય છે.)

(વિદૂષક ઈંધુલ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક : અરે વાહ, આર્થ ! રાક્ષસરાજ રાવણ તપ કરવાના અમથી મેળ-
વેલા પુષ્પક વિમાન દ્વારા જાય છે. જ્યારે તપ આરંભવાનું દુઃખ ન વેઠવું હોવા
છતાં પણ હું બ્રાહ્મણ, પુરુષો (અને) સ્ત્રીઓના ટોળા સાથે જાઉં છું.

ચેટી : આર્થ, અમારા ઘરનો દરવાજો જુઓ.

વિદૂષક : (જોઈને વિસ્મયથી) વાહ ! વસન્તસેનાના મહેલના દરવાજાની
ચી શોભા છે ! પાણી ઢાળીને, વાળી ઝૂડીને લાલ રંગે ચીરેલા જાતજાતનાં
સુગંધીયુક્ત પુષ્પોના નલિયા ચિત્રચિત્ર રીતે સજ્જારેના મનમંદગ જોવાના
કુતૂહલથી ખૂબ જ એ ઉડાવેલા નસ્તકવાળા, ભૂમિ ભ્રમણાળા ઐરાવતની સંદેશો
અમ ઉત્પન્ન કરતી, આમતેજ હાલતી લટકતી મહિલકા (પુષ્પ)ની માંગાની દોરીથી
સજ્જારેલા, હાથોહાતની મોટી કમાનથી ચાલતા; મહાન રત્નોના રંગથી રોજના

समुच्छिदन्तिदन्तोरणावभासिस्त्व महारअणेवराओउसोहिणा पचणवल्दोलगाललन्त-
चच्चगगद्वयेण 'इदो एहि' त्ति बाहरन्तेण विअ म सोहभ्यावडाआणिवहेणोवमोहिदस्त्व
तोरणवणत्थम्भवेदिआ णेविरात्तसमुल्लसन्तहरिदचूदपल्लवगलामपटिहमङ्गलकलशाभिरामो-
हअगमस्त्व महासुरवक्कपल्लदुग्गेज्जवज्जाणन्तरपटिवदकणअकावाडस्त्व दुग्गदज्जगमणार-
हाभावकरस्त्व वसन्तसेणामवणनुआरस्त्व सत्तिसरीअदा । ज सच्च मज्झस्थस्त्व विअणस्त्व
यलाहिठ्ठि आओरेदि । [अहो सल्लसित्तमाजितकूटहगितोपलेनस्य विविधमुगन्धिमुमु-
मापहारयित्तल्लित्तभूमिभागस्य गगनतलावलोकेनकोतूहलदूराग्नामितदीपेस्य दाढापमाना-
पल्लम्भैरागण्डस्तभ्रमावितमल्लिकादामगुणालंकृतस्य समुच्छिदन्तिदन्तोरणावभासितस्य
महारत्नावराणोपशोभना पचनवल्दोलगाललञ्चञ्चलाग्रहस्तेन 'इदो एहि' इति
व्याहृत्येव मा सीभाग्यरताकानिवहेनोपशोभितस्य तोरणवणस्तम्भवेदिक्कानिक्षिप्तसमुल्लस-
द्धरितचूतपल्लवललामस्पटिबमङ्गलकलशाभिरामोभयपार्श्वस्य महासुरवक्कःस्थलदुग्गेय-
वज्जनिरन्तरप्रतिवदकनककपाटस्य दुर्गतजनमनोरथायासकरस्य वसन्तसेनाभवनद्वारस्य
सभीकता । यस्तस्य मध्यस्थस्यापि जनस्य बलाद्दृष्टिमाकारयति ।]

चेटी—एदु एदु । इम पदमं पओडं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्तु । इम प्रथम
प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्ष्य च) ही ही भोः । इध वि पदमे पओद्वे
सत्तिस्त्वमृणालसच्छाहाओ विणिहिदसुण्णमुदिठपाण्डुराओ विविहरअणपटिवदकञ्चण-
सोनाणसोहिदाओ पासादपन्तिओ भोलम्भिदमुत्तासमेहि पटिहवादाअणमुहक्कवेदि णिज्झा-
अन्ती विअ उअइणिम् । सोत्तिओ विअ मुहोउविद्वो णिदाअदि दोवारिओ । सद्-
हिणा कलमोद्वेण पलोहिदा ण भक्खन्ति वायसा बलि मुचासवण्णादाए । आदिसदु
भोदी । [आश्चर्यं मा । इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिश्मलमृणालसच्छाया विनिहितचूर्णे-
मुष्टियाण्डुरा विविधरत्नप्रतिवदकाञ्चनसोपानयोमिताः प्रासादपङ्क्तयोऽवलम्बितमुक्ता-
दामनिः स्फटिकवातायनमुखचन्द्रैर्विभ्रयिन्तोवोज्जयिनीम् । ओनिय इव सुरोपविष्टो निद्राति
दौरारिकः । उदग्ना कलमोद्वेनेन प्रलोभिता न भक्षयन्ति वायसा बलि मुचासवर्णतया ।
आदिसदु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओद्वं पविसदु अज्जो । [एत्वेत्वार्यः ।
इम द्वितीय प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्ष्य च) ही ही भोः । इध वि दुदिए पओद्वे
पञ्चन्तोवणीदजवसतुसकवल्दुमुष्ट्य तेल्दम्भन्निद्विषाणा वद्धा पचणवल्दुल्ल । अअं अण्ण-
दरो अवमाणिदो विअ कुलोणो दीहं णीससदि सेरिहो । इदो अ अवणीदजुज्जस्त्व
मल्लस्त्व विअ मदीअदि गोवा मेसस्त्व । इदो इदो अवराणं अस्साण केसकप्पणा करीअदि ।

અને પવનના પેઝથી હાલતા આગળના ભારપી હાથથી 'અડી' આવ' એમ મને બહે કહેતી શણગારની ધબ્બોથી સુશોભિત, જાને બાજુ કનનના ટેકાના થાંભલાની ખેંચણી ઉપર મૂકેલા (અને) સુશોભિત, લીલી આંગાની કુંપળોથી શોભતા સફટિકના મંત્રગ કળશોથી સુંદર (એવા) સોનાનાં કનાડ મોટા રાક્ષસના (વિરાજ) વક્ષઃસ્થલની માફક દુર્મેષ (અને) પાસે પાસે હીરા જડેલા ખનન સ્થિતિમાં આવી પડેલા માણસના મનેશરથને દુઃખ આપનારા વસંતસેનાના બુવનના દ્વારની રોબા સાથે જ તે તટસ્થ માણસની દષ્ટિને પણ બગાડીને આકર્ષે છે

ચેટી : આવો આવો આ પહેલી પરલાજમાં આપણી પ્રવેશ કરો.

વિદૂષક : (અંદર જઈને) ઓહોહો ! અરે ! અડી પહેલી પરલાજમાં પણ ચંદ, થંખ (અને) કમગની દાડી જેની કાલિવાળી, ચૂર્ણની મૂડી વેરવાયા ઘોળી, ભતભતનાં રાન જડેલી સોનાની નીસરણીથી રોખની કરેડીઓની હારમાળા જેમાં મોતીની માળાઓ લટકારી છે તેવી સફટિકની બારંજો સ્પી મુખચંદ્રથી બહે ઉજ્જવિનીને નીંગળે છે. વેંડ મલિયુની માફક દરવાન મુખથી ખેડો ધોરી રલ્યો છે. હડી સાથે મેળવેલા કલમ ચોખાથી લોભાપેલા કાનડ ચૂના જેવો રંજ દોવાથી બસિ ખાતા નથી બાઈ ! (આગળ) નિર્દેશ કરે.

ચેટી : આવો, બાઈ સાહેબ ! આવો આ બીજી પરલાજમાં પ્રવેશ કરો.

વિદૂષક : (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) ઓઠારી ! અરે ! અડી બીજી ડોડામાં પણ છેડ આગળ મૂકવાનાં આવેડ પાત (અને) હોતરંના કોઠિયા (ખાઈને) તારા તમમ થયેલા (અને) જેમને શીંતડે તેડ લગાડ્યું છે તેમ રથના જગલ પાંખા છે. આ જોકે એંસ ચપચાનિત કુલીનની માફક લાગઃ નિઃપાત મૂકે છે અને આ જાણુ મુઠ પૂડં થરે જેન મંદની (ચરદન ચોખા) તેમ પેંટાની ટોક ચોળ-

अथ अवरो पाङ्चरो विअ ददन्नदो मन्दुराए साहामिओ । (अन्यतोऽवलोक्य)
इदो अ कूरच्युअतेल्लमिस्स पिण्ड हस्ती पाङ्छावीअदि मेत्थपुरिसेहिं । आदिसदु
भोदि । [आश्चर्यं भोः । इहापि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्यन्तोपनीतयवसदुसकवलमुपुश-
स्तैलाभ्यक्तविषाणा वद्धाः प्रवहणवलीवर्द्धाः । अयमन्यतरोऽन्वमानित इव कुलीनो दीर्घ
निःश्वसिति सैरिभः । इत्थापनोतयुदस्स मल्लस्येव मर्धते ग्रीवा मेघस्य । इत इतोऽपरे-
षामभ्याना केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पाटञ्चर इव ददन्नदो मन्दुराया शाखा-
मृगः । ... इत्थञ्च कूरच्युतैलमिअं पिण्ड हस्ती प्रतिग्राहते मात्रपुरुषैः । आदिशदु
भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इमं तदं पओद्धं पविसदु अज्जो । [एवेत्थार्यः ।
इम तृतीय प्रकोष्ठ प्रविष्टार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्य दृष्ट्वा च ।) हो हो भोः । एष वि तइए पओद्धे इमाइ
दाव कुलउत्तन्नणोवसेज्जणिमित्तं विरविदाइ आरुणइ । अद्ववाचिदो पासअपीठो चिट्ठइ
पोत्थओ । एसो अ मणिमअसारिआसहिदो पासअपीठो । इमे अ अवरे मअण-
संधिविगहचदुरा विविहवणिअविल्लित्तचिचफल्हअग्गहत्था इदो तदो परिममन्ति
गणिआ बुद्धविडा अ । आदिसदु भोदी । [आश्चर्यं भोः । इहापि तृतीये प्रकोष्ठे
इमानि तारकुलपुत्रजनापेक्षाननिमित्तं विरविताभ्यासनानि । अर्धवाचित पाशकपीठे
तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च मणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम् । इमे चापरे मदनसंधि-
विग्रहचतुरा विविचवणिकाविल्लित्तचित्रफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका बुद्ध-
विटाश्च । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इम चठ्ठ पओद्ध पविसदु अज्जो । [एवेत्थार्यः ।
इम चतुर्थे प्रकोष्ठे प्रविष्टार्यः ।]

विदूषक —(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भोः । एष वि चठ्ठे पओद्धे
जुवदिक्कताडिदा जल्लरा विअ गम्भीर नदन्ति मुदन्ना हीणपुण्याओ वि गअणादो
तारआओ गिरइन्नि कसतालआ महुअरिविअं विअ महुर चउदं वसा । इअ
अवग इमाप्पणअजुविट्ठकामिणी विअ अट्ठाणविदा करुहपरामरिसेण सारिज्जदि वीणा ।
इमाओ अवराओ नुमुदरसमत्ताओ विअ महुअरिओ अदिमहुअ पयोदुओ गणिआ-
दारिआओ णञ्चीअन्ति णट्ठं पठाअन्नि ससिञ्जारओ । ओवग्गिदा गवक्खेसु वाद
गेणुन्ति सल्लिगगरीओ । आदिसदु भोदा । [आश्चर्यं भोः । इहापि चतुर्थे प्रकोष्ठे
मुवदिक्कताडिदा जल्लरा इव गम्भीर नदन्ति मृदन्नाः हीणपुण्या इव गगनात्तारका
निपतन्ति कास्त्यताळाः मधुकरविरादव मधुरं वाद्यते वशाः । इयमपर्यायप्रणयकुपितकामि-
नीयाद्वारोपिता करुहपरामर्शेन साद्यते वीणा । इमा अपग नुमुदरसमत्ता इव मधु-

વામા આવે છે અહીં તહી ખીજ અશ્વોની ચા સાફ થાય છે આ ખીજ ચોરની જેમ ઘોડારમા મળજીત બાધેલો વાદરો છે. (મીજ બાજુ જોઈને) અને અહીં મહાવતો 'કૂર'માથી નીકળેલા તેલ મેળવેલા લાકુ હાથાને ખવડાની રહ્યા છે બાઈ ! (આગળ) બતાવ

ચેટી આવો, બાઈસાહેબ ! આવો. આપશ્રી આ ત્રીજ પરસાળમા પ્રવેશો

ચિદ્રૂપક (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) અરે વાહ ! અહીં ત્રીજ કોઠામા પણ ત્યારે કુલીન માણસોને બેસવા માટે આ આસન ગોઠવ્યા છે. રમવાની ઘોડી (મેજ ઘોડી) ઉપર અડું વાચેલું પુસ્તક પડ્યું છે અને રમવાનું મેજ સાચા મણિજડિત મહોરા (શેતર જના) (કે સોતકા)વાળું છે અને આ ખીજ કામદેવના સંધિવિગ્રહમા નિપુણ (અને) જેમના આગળના હાથમા જાતભાતના રંગે ચીનરના ચિત્રના પૂઠા છે તેવી ગણિકાઓ અને ઘરના વિટા આમતેમ ફરે છે બાઈ (આગળ) નિર્દેશ કરે

ચેટી આવો, આપશ્રી આવો આપશ્રી આ ચોથી પરસાળમા પ્રવેશ કરો

ચિદ્રૂપક (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) ઓહો ! અરે ! અહીં ચોથી પરસાળમા પણ સુનતીઓના હાથની યાપથી મૂળ વાદળની માફક ચલીર રીતે ચરતે છે પુણ્ય લીલ ચયલા તારાઓ જેમ આઠારમાથી (પડે) તેમ, કાસાના વજિતે ના તાન પડે છે વાસળી ભ્રમરના ગુજરવ સમાન મુર રીતે વારે છે વળી ઈર્ષાદુક્ત પ્રણયથી કુપિત થયેલી (ઈર્ષાથી પ્રેમમા કુપિત) કામિનોની નાક જોગમ નીધથી આ નીધા નખના સ્પર્શથી મેળવાય છે વળી જેમજે કૂલના રસથી નખત ચયલી ખમરીઓની માફક ખૂબ મોકુ ગાયુ તે આ ચણિકા-કન્યાઓને વૃત્ત કરાવવામા આવે છે (તથા) રાગારયુક્ત અભિનય શિખવાડવામા આવે છે ચારીએ જોધી લટકાવેલી પાણીની ગાતરો પવનનો સુસંગદ કરે છે બાઈ, (આગળ) બતાવ

करोऽऽत्मेभुर प्रणीता गणिकादारिका नर्त्यन्ते, नाटय पाठयन्ते सदाक्षारम् । अपवलिता गवाक्षेषु एहन्ति सलिलगर्ग्यः । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अञ्जो । इम पञ्चमं पञ्चोठं पविसदु अञ्जो । [एत्वे-
त्वार्यः । इमं पञ्चमं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

चिदूपकः—(प्रविश्य हृष्टा च) हो ही भोः । इष वि पञ्चमे पञ्चोठे अञ्जं दृष्टिद्वजगलोटुप्पादणअरो आहरइ एवचिदो हिङ्गुतेल्लगन्धो । विविहमुरहिधूमगारेहि गिच्चं संताविज्जमाणं णीससदि विअ महाणसं दुवारमुदेहि । आधिअं ठसुसावेदि म साहिज्जमाणवटुविहमक्खभोअणगन्धो । अञ्जं अचरो पटच्चर विअ पोड्डि धोअदि रूपिदारभो । बहुरिहाहारविआरं उवसाहेदि सूवआरो । बज्जन्ति मोदभा पचन्ति अपूवआ । (आत्मगतम्) भाव 'दाणि इह वद्धिदअं भुज्जमु चि पादोदअं लहि-
स्सम् । (अन्यतोऽवलोक्य) इदो गन्धवञ्छरगणेहि विअ विविहालकारसाहिदेहिं गणिआजणेहि क्खुदेहि अ च सधं समीअदि एदु गेहम् । भो के तुग्गे बन्धुला नाम । [आश्चर्यं भोः । इहापि पञ्चमे प्रकोष्ठेऽयं दरिद्रजनलोभोन्मादनकर आहरत्यु-
पचिनो हिङ्गुनैलगन्धः । विविधमुरभिधूमोद्गारैर्नित्यं संताप्यमानं निःस्पृक्षितोऽपि महानसं द्वारमुखैः । अधिकमुत्सृज्यते वा साध्यमानवटुविषमक्षयभोजनगन्धः । अयमपरः पटच्चारमिव हतपशूदरपेक्षि धावति रूपिदारकः । बहुविधाहारविकारमुपसाधयति सूपकारः । बन्धन्ते मोदकाः पचन्त्येऽपूपकाः ।अपीदानीमिह वर्धितं भुङ्क्वेति पादोदकं लप्स्ये ।इतो गन्धवर्षासरोणेनैव विविधालंकारवाग्भित्तैर्गणिकाजनैर्बन्धुलैश्च यत्सत्यं स्वगयित एतद् गेहम् । भोः के यूयं बन्धुला नाम ।]

बन्धुलाः— वय एलु

परगृहललिताः परान्नपुष्टाः परपुरुषेजेनिताः पराङ्गनासु ।

परवननिग्ता गुणेष्ववाच्या गनकलभा इव बन्धुला ललामः

॥२८॥

चिदूपकः—आदिशतु भोदी । [आदिशतु भवति ।]

चेटी—एदु एदु अञ्जो । इम छदठं पञ्चोठं पविसदु अञ्जो । [एत्वेत्वार्यः ।
इमं पञ्चं प्रकोष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

चिदूपकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भोः । इष वि छदठे पञ्चोठे अञ्जं दाव सुवप्णरअणाण कम्मतारणाई णीलरअणविणिक्खित्ताइ इन्दाठहह्वाण विअ दरिअअन्ति । वेदुरिअमोत्तिअपवाअअपुप्फराअहन्दणोलक्ककेतरअपउमराअमरगअपहुदि-
आइ रअणविसेसाई अण्णोणं विचारन्ति सिप्पिणो । बज्जन्ति जादस्सेहिं मणिक्काइ । घट्टिज्जन्ति सुवण्णालंकारा । रत्तसुत्तेण गत्थीअन्ति मोत्तिआभरणाई । वसीअन्ति धीर

ચેટી આવો, આપશી આવો આપશી આ પાચમી પરસાળમા પ્રવેશ કરો.

વિદ્વપક (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) હી ! હી ! હી ! અરે ! અડી પાચમી પરસાળમા પણ દરિદ્ર માણસોમા લોભ ઉત્પન્ન કરતી (ધણા પ્રમાણમા) જોગી થયેલી આ હિંગ (અને) તેવની વાસ ફેલાય છે. ઉમેશ તપત્તુ રસોડું જનજનતાના સુગંધિત ધુનાડા બહાર કાઢતા દાર રૂપી મુખથી જાણે નિશામ મૂકે છે. ભાતભાતના તૈયાર થતા ભોજન માટેના ભક્ષ્યની સુગંધ મને વધારે ઉત્તુક કરે છે આ ખીજો કસાઈનો છોકરો ફાટલા કપડાની નકક આરેલા પગુના પેટના આતરડા ધૂએ છે રસોઈઓ અનેક જાતની રસોઈની વાનગી બનાવી રહ્યો છે સાડુ વળાય છે પુરીઓ તળાય છે (સ્વચ્છ) અત્યારે અડી 'ખૂંદ જમો' એમ કહી પગ ધોવાનું પાણી મળે તો ? (ખીજી તરફ જોઈને) અડી ગાધર્વ અને અપ્સરાના વૃન્દની માફક વિવિધ અલકારથી સોસતા ગણિકાવૃન્દોથી તથા બધુ લોધી જો સાચુ દેહ તો આ સ્વર્ગ જેવું બનાવાય છે અરે ! બન્ડુનો, નાનમા તમે કાણ છો ?

બન્ડુજનો. અમે ખરેખર,

ખીજાને ઘેર ખેલતા, ખીજાના અન્નથી પોષાતા, પારકા પુરુષથી પારકી સ્ત્રીઓમા જન્મેલા, ખીજાના ધનમા આસક્ત, શુભમા કહેવાપણું નથી એવા બધુલો દાધીના બન્ડ્યાની જેમ ખેલીએ છીએ. (૨૮)

વિદ્વપક : બાઈ ! (આગળ) બતાવ.

ચેટી આવો આપશી આવો આપ આ ખડી પરસાળમા પ્રવેશ કરો.

વિદ્વપક (અદર જઈને જોઈને) આઢાઢાઢા ! અરે અડી આ, ખડી પરસાળમા પણ ત્યારે નીલમજિ જડેલી, સોનાની (અને) રત્નોની ધોડી તનાવગી કમાનો જાણે મેઘધનુષની જમાનો ખ્યાલ આપે છે. વૈદ્ય, માતી, ૫૨૨ ડા, પોખરાજ, નીલમ, કૌંતરક, માલેક, હંસમ વગેરે ખાસ રત્નોના કારિગરો ૧૨૨૫૨ વિચાર કરે છે સોનામા નાણેક જડાય છે સોનાના દાડીના થડાય છે - નીના

वेदुरिआइ । छेदीअन्ति सङ्गआ । साणिउण्णन्ति पवालआ । मुक्ताविअन्ति ओल्ल-
विदकुड्ढमपरत्तरा । सालीअट्टि सेलम्भअम् । विस्वाणीअदि चन्दणरसो । संजोइअन्ति
गंधजुत्तोओ । दीअदि गणिआकामुकाणे सक्कप्पूर तम्भोलम् । अवलोईअदि सक्कडकल-
अम् । पअट्टदि हासा । पिओअदि अ अणवरअं ससिक्कार मइरा । इमे चेडा इमा
चेडिआओ इमे अवरे अवध रिदपुत्तदारविच्चा मणुस्सा आसवक्करआपीदमदिरेहि गणिआ-
जणेहि जे मुक्का ते विअन्ति । आदिसदु भोदो । [आश्चर्यं भोः । इहापि पण्ठे
प्रकोष्ठेऽमुनि तावत्सुवर्णरत्नानां कर्मदोरणानि नीलरत्नविनिक्षिप्तानीन्द्रायुधस्थानमिव दर्श-
यन्ति वैदूर्यमौक्तिकप्रवाणकुप्परागेन्द्रनीलकर्कैतरक्पञ्चरागमरक्तप्रभृतोन्नतविशेषानन्योन्यं
विचारयन्ति शिरिनः । बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि । घटयन्ते सुवर्णालंकाराः । रक्त-
सूत्रेण प्रध्यन्ते मौक्तिकाभरणानि । घुष्यन्ते घोर वैदूर्याणि । छिद्यन्ते शङ्खाः । घागैर्वृ-
ष्यन्ते प्रवालकाः । शोष्यन्ते आर्द्रकुङ्कुमप्रस्तराः । सार्यते कस्तूरिका । विशेषेण घृष्यते
चन्दनरसः । सद्योजयन्ते गन्धयुक्तयः । दीयते गणिक्कासुक्कानां सक्कप्पूर ताम्बूलम् ।
अवलीक्यते सक्कटाक्षम् । प्रवर्तते हासः । पोयते चानवरत्तं ससीकारं मदिरा । इमे
चेडा इमाचेटिका इमेऽपरेऽवधारितपुत्रदारविच्चा मनुष्या आसवक्करकापीतमदिरैर्गणिका-
जनैर्ये मुक्तास्ते पिनन्ति । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एदु एदु अज्जो । इम सत्तमं पआट्ठ पविसदु अज्जो । [एवेत्वार्यः ।
इम सप्तमं प्रकाष्ठं प्रविशत्वार्यः ।]

विदूषकः—(प्रविश्यावलोक्य च) ही ही भोः । इओ वि सत्तमे पओट्ठे सुसि-
ल्लिविहङ्गवाडीसुहणिसण्णाइ अण्णेणुग्गणपराइ सुह अणुभवन्ति पारावदमिहुणाइ ।
इहिभत्तपूरिदोदरो घट्ठणो विअ सुत्तं पट्ठदि पञ्जरसुओ । इअं अवरा संमाणालद्ध-
पत्तरा विअ घरदासी अधिअ कुड्कुसयदि मदनसारिआ । अणेअफलरसास्वादपट्ट-
कण्ठा कुम्भदासी विअ कूअदि परपुट्ठा । आलम्बिदाणागदन्तेसु पञ्जरपरम्पराओ ।
जोषीअन्ति ल दआ । आलवोअन्ति कविज्जल्ला । पैसीअन्ति पञ्जरकवोदा । इदो तदो
विविहमणिचित्तलिदो विअ अअं सहसिअ णच्चन्तो रविकिरणसंतत्तं पक्खुक्खेवेहि विधुवेदि
विअ पासाद घरमोरो । (अन्ततोऽवलोक्य) इदो पिण्डीकिदा विअ चन्दपादो पद-
गदि सिक्खन्ता वि कामिणीण पत्तादो परिभमन्ति राअहसमिहुणा । एदे अवरे
वुड्ढमहत्तका विअ इदो तदो सचरन्ति घरसारसा । ही ही भोः । पसारणअं किद
गणिआए णाणक्खिससमूहेहि । जे सच्चं वसु णन्दणवणं विअ मे गणिआघर पडि-
भासदि । आदिसदु भोदो । [आश्चर्यं भो इहापि सप्तमे प्रकोष्ठे सुल्लिखविहंगवाटो-
मुक्तानिपण्णान्द्व्योन्यचुम्बनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमधुनानि । दधिभक्तपूरितादरो
ब्राह्मण इव मूर्त्तं पठति पञ्जरशृङ्ग । इयमपरा संमाननालम्बप्रसरेव गृहदासी अधिक
कुरकुरायते मदनसारिका । अनेकफलरसास्वादप्रदृष्टकण्ठा कुम्भदासीव कूजति परपुट्ठा ।]

ધરણા લાલ દોરાથી બધાય છે. વૈદ્યને ધીરજથી ઘસવામા આવે છે હિપલીઓ તોડાય છે પરવાળા સરાયુ ઉપર ઘસાય છે. બીના કકુના ઢગ મૂકવામા આવે છે. કમ્પુરી પીણાઈ રહી છે ચદનનો રસ ખાસ કરીને ઘસાય છે. સુગંધીની મિલાવટ એકઠી કરવામા આવે છે. ગણિકાઓ (અને) (તેમના) આથકોને કપુર-વાળુ પાન આપવામા આવે છે કટાક્ષસહિત જોવાય છે, હાસ્ય પ્રવર્તે છે, અને સતત, સીત્કાર સાથે મદિરા પીવાય છે આ ચેટ, આ દાસીઓ (અને) પુત્રી, સ્ત્રી તથા ધનને અવગરયુ છે તેવા, મદિરાની પ્યાલીમાથી મદિરા પી ગયેલી ગણિકાઓથી જે ત્યજ્યા છે તેવા આ ખીજ મનુષ્યો (મદિરા) પીએ છે બાઈ ! (આગળ) બતાવ.

ચેટી આવો, આપ આવો આપમી આ સાતમી પરચાળાદાખ્ય થાઓ.

વિદ્યપક (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) વાહ રે વાહ ! અરે ! અહીં સાતમા ઠોડામા પચુ બરાગર જાઠવેલી પક્ષીચાળામા સુખે બેઠેલા અનોન્ધ સુખન કરવામા તત્પર કબૂતરના મુઝલ સુખ અનુભવે છે હડીલાતથી જેનું પેટ બરાયુ છે તેવા બ્રાહ્મણની માફક પાજરાનો પોપટ સુભાષિત બોલે છે માન મળવાથી જેનું મહત્વ વધ્યું છે તેની ઘરની ચાકરડીની માફક આ ખીજ મદનમેના વધારે ચક ચક કરે છે. અનેક ફળના રસનો સ્વાદ કરવાથી જેનું ગળુ આનંદિત થયું છે તેની ડોલધ પાણિયારીની માફક ફૂગન કરે છે. ખીટીઓ ઉપર પાજરાની હાર લટકાવી છે તેતરને લટાવવામા આવે છે ચાતકોને વાતો કરાવવામા આવે છે જાળે ખાતખાતના મહિધી ચતરેલો હોય તેવા આમ તેમ હર્ષવા નાચતો આ ઘરનો (પાછોડો) મોર જાણે પાખોના ફરગટથી સૂઈના કિરણોથી તપેવા મહેલને પખો નાખે છે (ખીજ દિશામા જોવા) જાણે ચદના કિરણો એકઠા ન કર્યા હોય તેવા રાત્નસોના મુઝલ પગની ગનિચીત્તા ન હોય તેમ કામિનીઓની પાખા ભમે છે. ધરડા નડતરો હોય તેમ આ ખીજ પાખલા સારસ આમનેમ ફરે છે. વહ ! વાહ ! અરે ! જુન જુન પક્ષી એકઠા કરી ગણિકાએ પ્રદર્શન ભર્યું છે. ગે તાચું હક તો ખરેખર, ગણિકાનું શૂક અને નન્નન જેવું લાગે છે બાઈ ! (આગળ) બતાવ

आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरंपरा । योष्यन्ते लावका । आलप्यन्ते कपिञ्जलाः ।
मेधन्ते पञ्जरकपोताः । इतस्तता विविधमणिचिन्तित इवाय सहर्षं नृत्यत्रविकिरणसन्त
पक्षोत्थेष्वैर्विधुवतीव प्रासाद गृहमयूर । . इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिशिथ-
माणानीवकामिनीना पञ्चाक्षरभिभ्रमन्ति राजहंसमिथुनानि । एतेऽपरे धृदमहलका इवे
तस्ततः संचरन्ति गृहसारसा । आश्चर्यं भा प्रसारणं कृतं गणिकया नाना पक्षिसमूहे ।
यस्मिन् रात्रौ नन्दनमिव मे गणिकागृहं प्रतीभासते । आदिशतु भवती ।]

चेटी—एतु एतु अञ्जो । इम अञ्जमे पओदुट पावसटु अञ्जो । [एवेत्तानं ।
इममष्टम प्रकोष्ठ प्रविशारवायं ।]

विदूषक — (प्रविश्यावलोक्य च) भोदि को एसो पट्टागवारअपाठदो अचि-
अदर अञ्जभुदपुणकत्तालकारालकिदो अङ्गमञ्जेहिं परिकलन्ती इदो तदो परिभमदि ।
[भयति क एष पट्टागवारकप्रावृतोऽचिकतरमत्यदभुतपुनकत्तालकारालंकृताऽभङ्ग पति
खल्लग्नितस्ततः परिभ्रमति ।]

चेटी—अञ्ज, एसो अञ्जआए भादा भोदि । [आर्य, एष आर्याया भ्राता
भवति ।]

विदूषक — नेत्तिअ तवञ्चरण कहुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि । अथवा
मा दाव जइ वि एसो उज्जलो सिणिद्धो अ सुअन्वोध ।

तइ वि मसाणगीधीए जादो विअ चम्पअरुखो अणहिगम
गीओ लोअस्स ॥२९॥

(अन्वतोऽवलोक्य) भोदि एसो उज्जलो का पुट्टागवारअपाठदा उवाणहज्जुअल्लग्निकल्ल-
तेल्लचिककणेहिं पादेहिं उञ्चासणे उपविष्टा तिष्ठति ।

क्रियत्तपञ्चरण कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति । अथवा
मा तावत्तवञ्चयेय उज्ज्वल स्निग्धञ्च सुगन्धञ्च ।

तथाऽपि शमशानधीच्या ज्ञात इव चम्पकवृक्षोऽनभिगमनीयो लोकस्य ॥

भवति एषा पुनः का पुण्यप्रावारकप्रावृतोपानलुगलनिक्षिप्ततेलचिकशाभ्या पादा-
भ्यामुञ्चासन उपविष्टा तिष्ठति ।]

चेटी—अञ्ज एषा कखु अग्हाण अञ्जआए अत्तिआ । [आर्य एषा खल्ल-
स्माकमार्याया माता ।]

विदूषक — अहो से क्वट्टाहाइणीए पोडुवित्तारो । ता किं एद पवेसिअ महादेव
विअ दुआरतोहा इह घरे निम्मिदा । [अहो मस्या कपर्दकडाकिन्या उदरविस्तार ।
तत्किमेता प्रवश्य महादेवमिव द्वारशोभेह गृहे निर्मिता ।]

ચેટી આવો, આપ આવો, આપશ્રી આ આઠમી પરજાળમા પ્રવેશ કરો

વિદૂષક (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) રશમી ઉપરજાળા વીટાયલો (અને) વધારે પડતા ખૂબ અદ્ભુત બબ્બે જોડના ઘરેણાથી શપુઆરાયેલો આ કોણ (શરીરના) અગને વાળતો અથડાતો અહીં તહીં લમે છે ?

ચેટી ભાઈ ! આ આપનો ભાઈ થાય

વિદૂષક તપનુ કેટલું આચરણ કરીને વસતસેનાના ભાઈ થવાય છે ?

અથવા,

એમ નહિ જો કે આ ઉજ્જવળ છે, પ્રેમાળ છે અને સુધી છે. છતાં પણ રમચાનના રસ્તામા જોગેલ ચપાના વૃક્ષની માફક ઢોઢોથી સમાગમયોગ્ય નથી (૨૬)

(ખીજી તરફ જોઈને) ભાઈ ! ત્યારે કૃષ્ણ ઉપરજાળા વીટળાએતી બે જોડામા નાખેલા (અને) તેાથી ચીકણા પગવાળી આ કોણ જોને આસને બેતી રહી છે ?

ચેટી ભાઈ ! આ ખરેખર અમારા બહેનના મા છે

વિદૂષક અધધધ ! આ કોડીની ડાકધુનો શેઠ ઉત્તરવિસ્તાર ! તો તુ મહાદેવની માફક એને પ્રવેશ કરાવરાવીને આ ધરમાં બારણા જડાવ્યા હતા ?

चेटी—हदास मा एत्वं उवहस अग्हाण अत्तिअम् । एसा न्खु चाउत्थिएण पीढोअदि । [हताश मेवमुपहसास्माकं मातस्म । एषा खलु चातुर्थिकेन पीडयते ।]

चिदूपकः—(सपरिहासम्) मअव चाउत्थिअ एदिणा उवआरेण म पि बग्घणं आलोएहि । [भगवन्चातुर्थिक एतेनोपकारेण मामपि ब्राह्मणमालोक्य ।]

चेटी—हदास मरिस्ससि । [हताश मरिष्यसि ।]

चिदूपकः—(सपरिहासम्) दासोय चीए वरं ईदिसो शूणपीणजठरो मुदो ज्जेव ।

सीधुसुरासवमत्तिआ एआवत्थं गदा हि अत्तिआ ।

जड मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआलसहस्सपज्जत्तिआ ॥१०॥

भोदि किं तुग्घाणं जाणवत्ता वहन्ति ।

[दास्याः पुत्रि वरमोदयः पीनजठरो मृत एव ।]

सीधुसुरासवमत्ता एतावदवस्था गता हि माता ।

यदि म्रियतेऽथ माता भवति शृगालसहस्रपर्याप्ता ॥

भवति किं पुष्पाकं यानपानाणि वहन्ति ।]

चेटी—अज्ज णहि णहि । [आर्यं नहि नहि ।]

चिदूपकः—किं वा एत्थ पुच्छीअदि । तुग्घाणं न्खु पेम्मणिम्मलजले मअण-
समुद्रे स्थण्णिअग्घज्जणा ज्जेव जाणवत्ता मणहरणा । एम्भं वसन्तसेणाए बहुवृत्तन्तं
अट्टपभोद्धं भवणं पेक्खिअ ज सच्चं जाणामि एक्खं विअ तिविद्धअं दिट्ठम् । पसे-
सिदुं णत्थि मे वाआविहवो । किं दाव गणिआपरो अहवा कुबेरभवणपरिच्छेदो ति ।
कहि तुग्घाण अज्जआ । [किं वाऽत्र पृच्छयते । पुष्पाकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदन-
समुद्रे स्तननिम्बजघनान्येव यानपानाणि मनोहराणि । एव वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्त-
मष्टप्रकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य यस्मै जानाम्येकस्थमिव त्रिविष्टप इष्टम् । प्रशंसितुं नास्ति मे
वाग्विभवः । किं तावद्गणकाग्रहमथवा कुबेरभवनपरिच्छेद इति । कुत्र पुष्पाकमार्या ।]

चेटी—अज्ज एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि । ता पविसदु अज्जो । [आर्य
एषा वृक्षवाटिकाया तिष्ठति । तस्मैविश्वार्यः ।]

चिदूपकः—(प्रविश्य दृष्ट्वा च) ही ही भोः अहो रुक्खवाडिआए सस्सि-
रीअदा । अन्तरीदिकुमुमपरवारा सेविदा अणेअपादवा गिरन्तरपादवतलणिम्मिदा जुअदि-
अग्घप्पमाणा पट्टदोला सुवण्णजूधिआसेहालिआमालईमल्लिआणोमालिआकुरवआअदि-
मोत्तअप्पहुदिकुमुमेहि सअं णिवट्ठिदेहि जं सच्चं लहुकरेदि विअ णन्दणवणस्स
सस्सिरीअदम् । (अन्यतोऽप्यलोक्य) इदो अ उदभन्तमूरसमप्पदेहि कमलरत्तोप्प-
लेहि संज्ञाअदि विअ दोहिआ । अवि अ ।

ચેટી : દુષ્ટ ! અમારા માતાજીની એવી મળક ન કરો; ખરેખર આ ટાઢિયા તાવથી પીડાય છે.

વિદ્વપક : (મળકમાં) હે ભગવાન ચોથિયા ! આ કૃપાથી મને બાહ્યજીને પથ્ય નો.

ચેટી : દુષ્ટ ! મરીય

વિદ્વપક : (મસ્કરીમા) અરે દાસીપુત્રી ! આવા સૂળેલા (અને) જાડા પેટવાળાએ મરણું એ જ (વધારે) સાડું છે.

કારણ ચેરડીનો આસવ મુરા (અને) આસવથી મસ્ત બનેલી માતા આવી દશા પામી છે. ને હવે માતાજી મરે તો હજાર શિયાળવાં માટે પૂરતી થાય. (૩૦)

બાઈ ! શું તારાં વડાજી કરે છે ?

ચેટી : ભાઈ ! ના. ના.

વિદ્વપક : અથવા બાઈં શા માટે પૂછ્યું ? ખરેખર, પ્રેમ રૂપી નિર્મળ જળમાં, મહન રૂપી સમુદ્રમાં તમારા સ્તન, નિતમ્બ અને સાથજી જ છુંદર વડાજી છે. આમ વસંતસેનાતું બહુ પ્રવૃત્તિવાળું આઠ કોકાતું ભવન જોઈને, ને સાચું કહું તો મને લાગે છે—જાણે એકત્ર થયેલું સ્વર્ગ જોયું. વખાણવા માટે મારી પાસે વાણીવૈભવ નથી. શું ત્યારે ગણિકાતું ઘર છે કે કુખેરના ભવનનો ભાગ છે વાર ? તમારી શંકાણી ક્યા છે ?

ચેટી : ભાઈ ! આ રહ્યા વૃક્ષવાટિકા, તેથી આપણી પ્રવેશ કરો.

વિદ્વપક : (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) વાહ ! અરે ! વૃક્ષવાટિકાની કેવી શોભા ! છુંદર રીતે પુષ્કળ ફૂલ આપતાં અનેક વૃક્ષો રોપવામાં આવ્યાં છે. પાસે વૃક્ષોની નીચે પુષ્પતીઓના સાથજીના માપના રેશમના કિડોળા બતાવ્યા છે. પોતાની મેળે પડેલાં સુવર્ણ જૂઈ, શેફાલિકા, ગાલતી, નલ્લિકા, નવમલ્લિકા, કુરબક, અતિમુક્તક વગેરે પુષ્પોથી ને સાચું કહું તો જાણે નંદનવનની શોભા આખી પડે છે. (ખીજી દિશામાં જોઈને) અને આ બાજુ જિગતા સૂર્ય જેવા તેજવાળાં કમળ અને લાલ હમળથી વાવ સંખ્યા જેવી લાગે છે.

અને વળી,

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गमकुसुमपल्लवो भादि ।

सुभटो व्व समरमज्जे धणलोहिदपङ्कचच्चिको ॥३१॥

भोटु । ता कहिं तुग्हाण अच्चआ ।

[आश्चर्य । भोः । अहो वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता । अच्छरीतिकुसुमप्रस्तारा रोपिता अनेकपादपाः निरन्तरपादपतलनिर्मिता युवतिवधनप्रमाणा पट्टशेला मुवर्णयूथिकारोफाटिका-
मालतोमल्लिकानवमल्लिकाकुरवकातिप्रुक्तकप्रभृतिकुसुमैः स्वयं निपतितैर्यत्सत्यं लघूकरोतीष नन्दनवनस्य सश्रीकताम् ।इदञ्च उदयत्सूर्यसमप्रभैः कमलरक्तोत्पलैः संध्यायते इव दीर्घिका । अपि च ।

एपोऽशोकवृक्षो नवनिर्गमकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट इव समरमध्ये धनलोहितपङ्कचचिकः ॥

भवतु । तत्कुन युष्माकमार्या ।]

चेटी—अञ्ज ओणामेहि दिट्ठिम् । पेक्ख अममम् । [आर्यं अवनमय दृष्टिम् । पदचार्याम् ।]

विदूषकः—(दृष्ट्वा उन्मुख्य) होति भोदीए । [स्वस्ति भवत्यै ।]

वसन्तसेना—(संस्कृतमाश्रित्य) अये मैत्रेयः । (उत्थाय) स्वागतम् । इदमासनम् । अनोपविश्यताम् ।

विदूषकः—उपविशतु भोदी । [उपविद्यतु भवति ।] (उभाभ्युपविद्यतः ।)

वसन्तसेना—अपि कुशलं सार्यवाहपुत्रस्य ।

विदूषकः—भादि कुशलम् । [भवति कुशलम् ।]

वसन्तसेना—आर्य मैत्रेय अपीदानीं,

शुणप्रवालं चिनयप्रशारं विश्रम्भमूलं महनीयपुष्पम् ।

तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृद्विद्वद्भाः सुखमाश्रयन्ति ॥३२॥

विदूषकः—(स्वगतम्) मुदुव्वलविस्सद दुडविलासिणीए । (प्रकाशम्) अथ इ । [निष्पल्लवितं दुडविलासिन्या ।...अथ किम् ।]

वसन्तसेना—अये किमागमनप्रयोजनम् ।

विदूषकः—मुणादु भोदि । तत्तमव चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदि विण्ण-
वेदि । [गृणातु भवती । तत्रभव चारुदत्तः शीघ्रैऽञ्जलिं कृत्वा भवतीं विश्रयति ।]

वसन्तसेना—(अञ्जलिं बद्ध्वा ।) किमाश्रयति ।

विदूषकः—मए त मुवण्णमण्डवं विस्सग्गमादो अत्तयकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारि-
दम् । सा अ बहिमो राअक्खण्णारो ण अणिअदि कहिं गदो त्ति । [मया तन्मुव-

નવા જિગેલા ફૂલ અને પદ્મવવાળું આ અથોડ વૃક્ષ સમરાંગણની વચમાં (રચેલા) ઘટ્ટ લોહીના રંગડાથી ખરડાયેલા ચોન્દા જેવું લાગે છે. (૩૧)

વાર, તો તમારી શેઠાણી ક્યાં છે ?

ચેટી : બાઈ ! આજો નમાવો. બહેનને જુઓ.

વિદ્વપક : (જેઈને જઈને) બવતી ! કલ્યાણ થાઓ.

વસન્તસેના : (સંસ્કૃતનો આશ્રય લઈને) અરે ! મૈત્રેય (છ). (જીને) પધારો. આ (રહું) આસન, અહીં બેસો.

વિદ્વપક : આપ બેસો,

(બંને બેસે છે.)

વસન્તસેના : શ્રીમતીના પુત્ર મળ્યા કે ?

વિદ્વપક : કુશળ છે બહેન !

વસન્તસેના : આર્થ મૈત્રેય ! અધારે શું,

શુભ્રૂપી દુઃખવાળા, વિનયરૂપી મોટી ડાળીઓવાળા, વિશ્વાસરૂપી મૂળવાળા, કીર્તિરૂપી પુષ્પવાળા પોતાના શુભ્રૂપી ખૂબ ફળવાળા તે સાધુ (પુરુષ) રૂપી વૃક્ષ ઉપર મિત્રો રૂપી પક્ષીઓ સુખે આશ્રય કરે છે ? (૩૨)

વિદ્વપક : (સ્વગત) કુટ્ટ વિલાસિનીએ ઠીક નોખ્યું. (મોટથી) હાસ્તો.

વસન્તસેના : અરે ! આવશ્યક શું પ્રયોજન છે ?

વિદ્વપક : સાંભળો બહેન ! શ્રીમાન ચારુદત્ત માથે હાથ જોડીને તમને કહેવડાવે છે—

વસન્તસેના : (હાથ જોડીને) શું આગ્રહ કરે છે ?

વિદ્વપક : પેલા સોનાના દાગીના વિશ્વાસથી પોતાના છે એમ કરીને દુઃખમાં ઢારી ગયા અને તે રાત્રીના સ્વપ્નમાં લઈ જતા સખિક કથા ત્રણે તે ખમર નથી—એમ.

णभाण्ड विभ्रम्भादात्मीयमिति कृत्वा द्यूते हारितम् । स च सभिको राजवार्ताहारो न ज्ञायते कुत्र गत इति ।]

चेटी—अथ दिट्ठिआ वड्ढसि । अलो जूदिअरो सबुत्ते । [आर्य दिट्ठया वधंसे । आर्यो द्यूतकर सबुत्त ।]

वसन्तसेना—(स्वगतम्) कथं चोरेण अवहदि पि सोण्डीरदाए जूदे हारिदि चि भणादि । अदो ज्जेव कामीअदि । [कथं चोरेणापहृतमपि शोण्डीरतया द्यूते हारितमिति भणति । अत एव काम्यने ।]

विदूषक—ता तस्स कारणादो गेण्हदु भोदी एद रअणावलिम् । [तत्तस्स कारणाद् गृह्णातु भवतीमा रत्नावलीम् ।]

वसन्तसेना—(आत्मगतम्) किं दसेमि त अलकारअम् । (विचिन्त्य) अब्बा ण भाव । [किं दर्शयामि समलकारम् । अथवा न तावत् ।]

विदूषक—किं दाव ण गेण्हदि भोदि एद रअणावलिम् । [किं तावन्न गृह्णाति भवत्येता रत्नावलीम् ।]

वसन्तसेना—(विहस्य सलीमुप पश्यन्ती) मित्तअ कथ ण गेह्ण्हिस्स रअणावलिम् । (इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम्) कथं शीणकुसुमादो वि सहआरपादवाधो मअरन्दान्दओ णिवडन्ति । (प्रकाशम्) अज्ज विण्णवेहि त जूदिअर मम वअणेण अज्जचारुदत्तम्—अह पि पदोसे अज्ज पेक्खिदु आअवड्ढामि चि । [मित्रेय कथं न गृहीष्यामि रत्नावलीम् । कथं शीणकुसुमादपि सहकारपादपान्मकरन्दबिन्दवो निपतन्ति । ...आर्यं विशापय त द्यूतकर मम वचनेनार्यचारुदत्तम्—अहमपि प्रदोष आर्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति ।]

विदूषक—(स्वगतम्) किं अण्ण तहिं गदुअ गेह्ण्हिस्सदि । (प्रकाशम्) भोदि भणामि । (स्वगतम्) णिअत्तीअदु इमादो गणिआपसन्नादो चि । [किमभ्युत्तमं गत्वा गृहीष्यति । भवति भणामि । निर्वर्ततामस्माद्वणिजाप्रसङ्गादिति ।] (इति निष्क्रान्त ।)

वसन्तसेना—हज्जे गेण्ह अद अलकारअम् । चारुदत्त अहिरमिदु गच्छम्ह । [चेटि गृह्णातमलकारम् । चारुदत्तमभिरन्तु गच्छामः ।]

चेटी—अथ पेक्ख पेक्ख । उण्णमदि अकालदुदिणम् । [आर्यं पश्य पश्य । उन्नमत्यकालदुर्दिनम् ।]

ચેટી : બહેનબા ! આલિનદન ! શેઠજી જુગારી થઈ ગયા.

વસન્તસેના : (સ્વગત) શું ? ચોર ચોરી ગયો છતાં સ્વમાનીપણાને લીધે
ધૂતમાં હારી ગયો તેમ કહે છે ? એથી સ્તો સ્નેહ કરું છું.

વિદ્વપક : તેથી તે માટે તમે આ રત્નાવલી લ્યો.

વસન્તસેના : (સ્વગત) શું પેલો અશ્વકાર દેખાડું ? (વિચારીને) અથવા
હજી નહિ.

વિદ્વપક : શું ત્યારે તમે આ રત્નાવલી નથી લેતા ?

વસન્તસેના : (હસીને સખીનું મુખ જોતી) મૈત્રેય ! રત્નાવલી કેમ ન લઉં ?
(લઈને પાસે મૂકે છે. સ્વગત) શું ? કૂલ વગના આવાના વૃક્ષ ઉપરથી પણ
રસનાં દીપાં પડે છે ? (મોટેથી) બાઈ ! એ જુગારી આર્થ ચારદત્તને મારા
વચનથી કહેજો કે હું પણ સાંજે આર્થને મગવા આવીશ.

વિદ્વપક : (સ્વગત) હાં જઈને ખીજું શું લેમે ? (મોટેથી) બહેન ! કડીય,
(સ્વગત) કે આ ગણિતના સંપર્કમાંથી પાછા વલો, (નકાર જાય છે.)

વસન્તસેના : ચેટી ! આ ઘરેલું લે, ચારદત્ત સાથે આનંદ કરવા જઈએ.

ચેટી : આપાં ! જુઓ, જુઓ. અગતિ આવું ચંદ્રી આવે છે.

वसन्तसेना—

उदयन्तु नाम मेघा भवतु निशा वर्षमविरतं पततु ।

गणयामि नैव सर्वं दयितामिमुखेन हृदयेन ॥३३॥

हृज्जे हारं गेहिअ लहुं आगच्छ । [चेटि हारं गृहीत्वा लब्ध्वागच्छ ।]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

मदनिकाशबिलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

વસન્તચેતા :

ખરેખર, ગેધ ભલે ઘેરાઈ આવે, રાત્રી ભલે થાય, વરસાદ ભલે સતત પડે. પ્રિયતમ તરફ અભિમુખ બનેલા હૃદયને કારણે હું કશાને ગણકારીશ નહિ. (૩૩)

ચેટી હાર લઈને જલ્દી આવ.

(બધાં જાય છે.)

મહનિકા-શવિંશત નામનો ચોથો અંક સમાપ્ત.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यासनस्थः सोत्कण्ठश्चारुदत्तः ।)

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) उन्नमत्यकालदुर्दिनम् । यदेतत् ,

आलोकितं गृहशिखण्डिभिस्तकलापै-

हंसैर्यियासुभिरपाकृतमुन्मनस्कैः ।

आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरिक्ष-

मुत्कण्ठितस्य हृदयं च समं रुणद्धि ॥१॥

अपि च

मेघो जलार्द्रमहिपोदरभृङ्गनीलो

विद्युत्प्रभारचितपीतपटोत्तरीयः ।

आभाति संवृतवलाकगृहीतशङ्खः

खं केशधोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥२॥

अपि च

केशवगात्रश्यामः कुटिलबलाकावलीरचितशङ्खः ।

विद्युद्गुणकौशेयश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥३॥

एता निपित्तरजतद्रवसंनिकाशा

धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टृष्टा-

शिखन्ना इवाम्बरपटस्य दशाः पतन्ति ॥४॥

संसर्त्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडोनेरिव

व्याविद्धैरिव मीनचक्रमरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छ्रितैः ।

तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मैघैः समभ्युन्नतैः

पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विभ्रलेषितैर्वायुना ॥५॥

एतत्तद्भूतराप्स्ववन्नसदृशं मेघान्धकारं नभो

दृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखो ।

अक्षधूतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलो

हंसाः संप्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्या गताः ॥६॥

પાયમે અંક

(પછી આસન ઉપર બેઠેલો ઉત્કંઠિત ચારુદત પ્રવેશે છે.)

ચારુદત : (જિંએ જોઈને) અકાળે આવકું ચઢી આવે છે.

કારણ આ,

કળા કરેલા મયૂરોથી નિરખાતું, જવા ઇચ્છતા, ઉત્કંઠિત મનવાળા હંસોથી અવગણાતું આકસ્મિક આવકું એકદમ આકાશને અને (મિથ-જનને માટે) ઉત્કંઠિતના હૃદયને સાથે ઘરે છે (૧)

અને ઉપરાંત,

જળથી લીંબાયેલી લેંશના પેટ (અને) જમર જેવો નીલો, વીજળીના તેજથી જેવું પીળું રેશમી ઉત્તરીય રચાયું છે તેવો (અને) (પંક્તિ રચતી) હારખંધ ખગલીઓરૂપી શંખ ધારતો મેઘ બહુ જીંને કેશવ આકાશ ઓળંગવા પ્રવૃત્ત થયો હોય તેવો લાગે છે. (૨)

અને વળી,

કેશવનાં ગાત્ર જેવો રયામ, વાંકીચૂંકી હારથી રચાયેલ શંખ-વાળો, વિદ્યુતની રેખા રૂપી રેશમી વસ્ત્રવાળો મેઘ વિષ્ણુની માફક ઉદય થયો છે. (૩)

પીગાળેલી પ્રવાહી ચાંદી જેવી લાગતી, વિદ્યુતરૂપી ફીવાની જ્યોતથી (એક) ક્ષણમાં દેખાઈને અદૃશ થતી આ ધારાઓ વ્યોમરૂપી વચના કપાયેલા છેડાની જેમ વાદળના અંદરના ભાગમાંથી નેરથી પડે છે. (૪)

(એકમેકથી વળગેલાં) ચક્રવાક યુગલ જેવાં, ઊડતા હંસ જેવાં, માછલાંનાં ગૂંથ અને મગર ફેંકાયા હોય તેવાં, ખૂબ મોટાં ભવન હોય તેવાં, તે તે મોટી આકૃતિ ધારતાં, ખૂબ જિંયાં (અને) વાયુથી વિખરાયેલાં વાદળોથી આકાશ બહુ અહીં ચોલાની ચીતરેલી આકૃતિ જેવું શોભી રહ્યું છે. (૫)

મેઘથી અંધકારિત થયેલું આ આકાશ પેલા (મસિદ્દ) ધૃતરાષ્ટ્રના મુખ જેવું છે, અને અત્યંત અભિમાનયુક્ત બળવાળો, દુર્યોધન જેવો મોરલો આનંદિત બની ગઈ છે. પાસાવાળા દૂતમાં છતાયેલા યુધિષ્ઠિરની જેમ કેયલે અવાજ કરવો બંધ કર્યો છે. હમણાં પાંડવોની માફક હંસો વનમાંથી અજ્ઞાતવાસમાં ગયા છે. (૬)

(विचिन्त्य) चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य । नाद्याप्यागच्छति ।
(प्रविश्य)

विदूषकः—अहो गणिआए लोभो अदक्खिणदा अ जदो ॥ कथा वि किदा
अण्णा । अणेइहा तिणेहाणुसारं भणिअ किं पि एअमेअ गहिदा रअणावली ।
एत्तिआए ऋदोए ण तए अहं भणिदो—अज्जमित्तेअ वासमीअहु । मल्ल-
केण पाणीअं पि विविअ गच्छीअरुत्ति । ता मा दाव दासीए धीआए गणिआए
मुहं पि पेक्खिस्सम् । (सनिवेदम्) सुदुदु कलु बुच्चदि- अकन्दसमुत्थिआ पडमिणी अव-
ज्जभो वाणिओ अचोरो भुवण्णआरो अकलहो गामसमागमो अलुद्धा गणिआ त्ति
दुक्कर एदे सभावीअन्ति । ता पिअवअस्सं गहुअ इमादो गणिआसङ्गादो णिवत्ता-
वेमि । (परिक्लम्य दृष्ट्वा) वधं पिअवअस्सो वल्लवाडिआए उवविट्ठो चिद्धदि । ता
आव उवअप्पामि । (उपसृत्य) सोत्थि भवदे । वड्ढहु भवम् । [अहो गणिकाया
लोभोऽदभिनता च यतो न कथाऽपि कृतान्या । अनेकथा स्नेहानुसारं भगिन्वा किमपि
एवमेव गृहीता रत्नावली । एतावता ऋद्ध्या न तथाऽहं भणितः—आर्यमैत्रेय विश्रम्यताम् ।
मल्लकेन पानीयमपि पीत्वा गम्यताम् इति । तन्मा तावदास्याः पुत्र्या गणिकाया मुख-
मपि द्रक्ष्यामि । ...मुष्टु खलूच्यते—अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी अवज्जको वणिक् अचौरः
स्वर्णकारः अकलहो ग्रामसमागमः अलुद्धा गणिकेति दुष्करमेते संभाव्यन्ते । तत्प्रिय-
वयस्यं गत्वाऽस्माद्रजिकाप्रसङ्गान्निवर्तयामि । ...कथं प्रियवयस्यो वृक्षवाटिकायामुपविष्ट-
स्तिष्ठति । तद्यावदुपसर्पामि । ...स्वस्ति भवते । वधंता भवान् ।]

चारुदत्तः—(विलोक्य) अये मुहम्मे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य स्वागतम् । आस्यताम् ।

विदूषकः—उपविष्टो मिह । [उपविष्टोऽस्मि ।]

चारुदत्तः—वयस्य कथय तत्कार्यम् ।

विदूषकः—त कलु कज्जं विणट्टम् । [तखलु कार्यं विनष्टम् ।]

चारुदत्तः—किं तथा न गृहीता रत्नावली ।

विदूषकः—कुदो अग्ह्माणं एत्तिअ भाअवेअम् । णवणल्लिणकोमलं अज्जलिं
मरथए कहुअ पडिच्छिआ । [कुतोऽस्माकमेतावद्भागधेयम् । नयनल्लिनकोमलमज्जलिं
मस्तके कृत्वा प्रतीष्टा ।]

चारुदत्तः—तत्किं ब्रवीषि विनष्टमिति ।

विदूषकः—भो कथं ण विणट्टं जं अमुत्तपीदस्स चोरेहि अवहिदस्स अप्प-
मुल्लस्स भुवण्णभण्डअस्स कारणोदो चदुस्समुदसारभूता रअणमाला हारिता । [भोः कथं
न विनष्टं यदमुत्तपीतस्य चोरेरपट्टतस्याल्पमूल्यस्य सुवर्णभण्डस्य कारणान्त्रुः समुद्र-
सारभूता रत्नमाला हारिता ।]

चारुदत्तः—वयस्य मा मैवम् ।

(વિચારીને) વસંતસેનાની પાસે ગયે મૈત્રેયને ખરેખર બહુ વખત થઈ ગયો. હજી પણ આવ્યો નહિ.

(પ્રવેશ કરીને)

વિદૂષક : અરે ! ગણિકાનો લોભ અને અવિનય ! કારણ ખીજી વાત પણ ન કરી ! જુદી જુદી રીતે સ્નેહને યોગ્ય કંઈકયું કંઈક બોલીને એમને એમ જ રનાવણી લઈ લીધી. આટલી સમૃદ્ધિથી તેણે મને ન કહ્યું કે ભાઈ ! મૈત્રેય ! આરામ કરો. પ્યાલામાં પાણી પણ પીને જાઓ. ત્યારે હવે દાસીપુત્રી ગણિકાનું મુખ પણ નહિ જોઈ. (ખેદથી) ખરેખર, ઠીક કહેવાય છે—મૂળ વગર જિરેફી કમળ-વેલ, ન છેતરનારો વાણિયો, ચોર ન હોય તેવો સોની, કબજિયો ન થાય તેવો ગામકાનો સમુદાય, (અને) લોભી ન હોય તેવી ગણિકા—એમ આ ભાગ્યે જ શક્ય છે. તો પ્રિય મિત્ર પાસે જઈને (તેમને) આ ગણિકાના બ્યવહારમાંથી પાછા વાળું. (ફરીને, જોઈને) શું પ્રિય મિત્ર વૃક્ષવાટિકામાં ખેતી રચા છે ! તો જરા (પાસે) જાઉં. (જઈને) આપણું કલ્યાણ થાઓ ! આપશ્રીની વૃદ્ધિ થાઓ.

આરુદત્ત : (જોઈને) અરે ! મારો મિત્ર મૈત્રેય આવ્યો છે. ભાઈ ! સ્વાગત ! ખેલ.

વિદૂષક : હું બેઠો છું.

આરુદત્ત : ભાઈ ! પેલું કામ કહે.

વિદૂષક : ખરેખર, તે કામ નહીં થઈ ચકું.

આરુદત્ત : શું તેણે, રનાવણી ન લીધી ?

વિદૂષક : આપણું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી ? નવા કમળ જેની કોમળ અંજલિ માથા ઉપર રચીને લીધી.

આરુદત્ત : ત્યારે નહીં થયું એમ કેમ કહે છે ?

વિદૂષક : અરે કેમ નહીં ન થયું ? કારણ, નહિ પાધેના, નહિ પાધેલા, (અને) ચોરોથી ચોરાયેલા, થોડી કિંમતનાં સોનાનાં દાગીનાને ચાટે ચાર સમુદ્રના સાર રૂપ રત્નમાળા હારી બેઠા.

આરુદત્ત : દોસ્ત ! ના, એમ નહિ.

ये समालम्ब्य विधासं न्यासोऽस्माद्यु तया कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥७॥

विदूषकः—भो बभस्व एद पि मे दुदिमं संतापकार्यं जं सहोभयदिग्नसण्णाए पदन्तोधारिदं मुहं कदुअ अहं उवहसिगे । ता अहं बभ्हो भयिअ दागि भवन्तं संसेग रदिअ विण्णवेमि—मिवत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपस्सवाभादो गणिआपसन्नादो । गणिआ नाम पादुअन्तरप्यविट्ठा विअ सेट्ठुआ दुक्खेग उग गिराकरीअदि । अवि अ भो बभस्व गणिआ हसथी कभयभा भिस्सु चाटो रासहो अ जहि इदे गिरवन्ति तहि दुट्ठा पि ण जाअन्ति । [भा वयस्य एतदपि मे द्वितीयं संतापकार्यं दसखोच्चनदत्तसञ्ज्ञा पटान्तापरितं मुरं वृत्ताहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणो भूवेदानां भयन्तं क्षीर्देग पतिरा विज्ञापयामि—निरर्थकमात्मस्माद्बुद्धयश्चापाद्गणिज्ञा-प्रसन्नात् । गणिज्ञा नाम पादुक्कान्तरप्यविष्टेव लेप्पुक्का दुःखेन पुनर्निराक्रियते । अवि च भो वयस्य गणिज्ञा हस्ती वायस्यो भिक्षुआटो रासभयच यत्रैते निवसन्ति तत्र दुष्टा अवि न जायन्ते ।]

चारुदत्तः—वयस्य अलमिदानो सर्वं परिवादमुत्तरा । अवस्थयैवास्मि निवारितः । पर ।

वेगं करोति तुरगस्तरितं प्रयातुं

प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा बहन्ति ।

सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः

खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥८॥

अपि च वयस्य ।

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो हसो जनः ।

(स्वगतम्) न, गुणहार्यो हसो जनः । (प्रकाशम्)

वयमर्थैः परित्यक्ता ननु त्यक्तैव सा मया ॥९॥

विदूषकः—(अधोऽवलोक्य । स्वगतम्) जघा एखो उदं पेस्सिअ दीह गिस्स-सदि तथा तक्केमि मए विणिवारिअन्तस्स अधिअदरं बहिददा से उक्कप्पा । ता सुदुहं क्खु एव्वं बुच्चदि—कामो वामो सि । (प्रकाशम्) भो बभस्व भणिद अ ताए—मणेहि चारुदत्त—अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तव्व सि । ता तक्केमि रअणा-बलीए अपरितुट्ठा अवरं मणिगटुं आअमिस्सदि सि । [यस्यैव ऊर्ध्वं मेक्ष्य दीर्घं निश्चसिति तथा तर्कयामि मया विनिवार्यमाणस्याधिकतरं वृद्धाऽस्योत्कण्ठा । तत्पुण्ड्र

જે વિશ્વાસને આધારે તેણે આપણી પાસે ચાપણ મૂકી હતી, તે મોટા વિશ્વાસનું જ આ મૂલ્ય અપાય છે. (૭)

વિદૂષક : અરે મિત્ર ! આ પણ મારું 'ખીણું' સંતાપનું કારણ છે કે સખીમંડળને ઈશારા કરીને, મોઢું કપડાના છેડાથી ઢાંકી દઈને, મારી મરકરી કરી. તેથી હું બ્રાહ્મણ થઈને હવે તમને માથું નમાવીને વિનંતી કરું છું કે આ બહુ વિધનવાળા ગણિકાના સંત્રમાંથી (તમારી) ભતને પાછી વાળો. વળી પગર-ખામાં આવેલી ઢાંકરીની માફક ગણિકા ખરેખર મુસ્કેલીથી દુર થાય છે. અને વળી હે દોસ્ત ! ગણિકા, હાથી, કાયસ્થ, બિશુ, ઠગ અને ગંધેડો-જ્યાં આ વસતા હોય ત્યાં દુઝેડા પણ ઊભા રહેતા નથી.

ધારુદત્ત : ભાઈ ! આ બધા આશ્રેય કરવા હવે બસ કર. મને અવસ્થાએ જ રોક્યો છે.

ઘોડો જલ્દી જવ ઝડપ કરે છે પણ શક્તિ ઓછી થવાથી પગ તેવી રીતે જતા નથી મનુષ્યની ચંચળ મનોવૃત્તિ બધે બધે છે પણ પછી ખિન્ન થઈને ફરીથી હૃદયમાં પ્રવેશે છે. (૮)

અને વળી એ દોસ્ત.

જેને પૈસા છે તેની તે સ્ત્રી છે. કારણ આ માણસ ધનથી હરાય તેવું છે.

(સ્વગત) ના. આ માણસ ખરેખર ગુણથી હરાય તેવું છે. (મોઢેથી)

આપણે પૈસાથી ત્યજાયેલા છીએ. કહું છું, તે મારાથી ત્યજાયેલી જ છે. (૯)

વિદૂષક : (નીચે જોઈને સ્વગત) કારણ કે આ જોયે જોઈને ઘાંમે નિસાસો નાખે છે તેથી ધારું છું કે મારાથી રોકાતાં આવી ઉતકંઠા વધારે વધી છે. તો ખરેખર હીક કહે છે કે પ્રેમ અવળગ્યું છે (અવળું સૂઝાડે છે). (મોઢેથી) અરે

एतत्वेवमुच्यते—कामो वामः इति । ...भो वयस्य भणितं च तथा—भण चारुदत्तम्
—अद्य प्रदोषे मयाऽनागत्यन्यम् इति । तत्कर्णयामि रत्नावल्याऽपरिगृष्टापर वाचिनुमाग-
मिष्यतीति ।]

चारुदत्तः—वयस्य आगच्छतु । परिगृह्य यास्यति ।

चेष्टः—(प्रविश्य) अवेध माणदे ।

जधा जधा वशदि अन्धखण्डे तथा तथा तिम्यदि पुट्टिचम्मे ।

जधा जधा लगदि शीदवादे तथा तथा वेवदि मे हलम्के ॥१०॥

(ग्रहस्य)

वंशं वाए शतच्छिद् भुशद् वीणं वाए शततन्तिं णदन्तिम् ।

गीतं गाए गहहशाणुउलं के मे गाणे तुम्बुलू णालदे वा ॥११॥

आणत्तग्हि अज्जभाए वशन्तरोणाए—कुम्भीलभा गच्छ तुमं । मम आगमन
अज्ज चारुदत्तस्य निवेदेहि त्ति । ता जाव अज्जचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि ।
(परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा) एते चारुदत्ते रुक्मवादिभाए चिद्धदि । एते वि शे
दुष्टबहुके । ता जाव उपशप्पेमि । कथं बुकिदे दुभाले रुक्मवादिभाए । भोदु ।
एदस्य दुष्टबहुकस्य शण्णं देमि । (इति लाष्टगुटिकाः क्षिपति ।) [अवेत मानवा ।

यथा यथा कर्परयभ्रखण्ड तथा तथा तिम्यति पृष्ठचर्म । .

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥

वशं वादयामि सप्तच्छिद् सुशब्द वीणा वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।

गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं को मे गाने तुम्बुरुर्नारदो वा ॥

आरुप्तोऽस्म्यार्यया वशन्तेनया—कुम्भीलक गच्छ तम ममागमनमार्गचारु
दत्तस्य निवेदय इति । तयावदार्थचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । . एष चारुदत्तो वृक्ष-
घाटिकाया तिष्ठति । एषोऽपि स दुष्टबहुक । तयावदुपसर्पामि । कथमाञ्छादितं द्वार
वृक्षघाटिकायाः । भवतु । एतस्य दुष्टबहुकस्य संशयं ददामि ।]

विदूषकः—अए को दाणिं एसो पाआरवेट्टिदं विअ कइस्य म लेट्टेकेहिं ताडेदि ।

[अये क इदानीमेव प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मा लोभ्यैस्ताडयति ।]

चारुदत्त —आरामप्रासादवेदिकाया ब्रीडर्याद्धिः पारवतैः पातितं भवेत् ।

विदूषक —दासीएपुत्तं दुष्टपारावतं चिद्धं चिद्धं जाव एदिणा दण्डकदण्डेण सुक्क
विअ च्छफलं इमादो पासादादो भूमीए पाडइस्सम् । [दास्या पुत्रं दुष्टपारावतं तिष्ठ
तिष्ठ यावदेतेन दण्डकाष्टेन मुक्कवमिव चूतफलमस्मात्प्रासादाद्भूमीं पातयिष्यामि ।]

(इति दण्डकाष्टमुद्यम्य धावति ।)

મિત્ર ! અને તેણે કહ્યું, કે ચારુદત્તને કહેજો, ‘આજ સાંજે હું અહીં આવવાની છું’. તેથી અત્યુમાન કરું છું કે રત્નાવલીથી ન સતોપાયેલ જીજ્ઞા ભાગવા આવશે.

ચારુદત્ત : મિત્ર ! ભલે આવે. સતોપાઈને જશે.

ચેત . (પ્રવેશ કરીને) ઓ ભાઈઓ, સાજાઓ.

જેમ જેમ મેઘવૃંદ વરસે છે, તેમ તેમ (મારી) પોકની ચામડી બીંભાય છે. જેમ જેમ ઠંડો પવન વાય છે તેમ તેમ મારું હૃદય ધડકે છે. (૧૦)

(હસીને)

સાત છિદ્રવાળી, સારા અવાજવાળી વાંસળી વગાડું છું. સાત તારવાળી ગજાંતી વીણા વગાડું છું. ગપેડા જેવું ગીત ગાઉં છું. ગાયનમાં મારી આગળ તુમ્બરુ કે નારદ કેાણ ? (૧૧)

આપાં વસન્તસેનાએ અને આઝા કરી છે કે ‘કુમ્ભીલક ! તું જા. આજ’ ચારુદત્તને મારા આવવાની ખબર આપ’. તો ત્યારે ચારુદત્તને ઘેર જાઉં. (ફરીને પ્રવેશીને અને જોઈને) ચારુદત્ત વૃક્ષવાટિકામાં આ રહ્યા, આ પેલો દુષ્ટ બ્રાહ્મણ પણ છે તો ત્યારે જાઉં. શું ? વૃક્ષવાટિકાનું ખારણું બંધ છે ? વારુ, આ પેલા દુષ્ટ બચ્ચાણને ઈશ્વારો કડું. (માટીની ઢાકરી ફેંકે છે.)

વિદૂષક : અરે ! વાડથી વીંટળાયેલા પ્રાચીર વૃક્ષ જેવા જીંતંગી આડે જામેલા મને આ કાણુ દેક્ષા મારે છે ?

ચારુદત્ત : જગીયાના મહેલની અગ્રાસીમાં રમતા કબૂતરોએ પાડ્યું હશે.

વિદૂષક : દસધિજીવ ! દુષ્ટ અગ્રજીવ ! જીજ્ઞા રહે જીજ્ઞા રહે દસધિજીવ આ આ લાકડીના દંડથી સારી પાકેલી આળાની કેરીની માફક આ ઉપરથી, (તને) જમીન ઉપર પાડીશ. (લાકડાનો ડંડોરો ઉઘામીને દોડે છે.)

चारुदत्तः—(यज्ञोपवीत आश्रूय) वयस्य उपविश । किमनेन । तिष्ठतु दयिता-
सहितस्तपस्वी पागवतः ।

चेटः—कथं पागवतं पेक्खदि । मं ण पेक्खदि । भोदु । अवराए लोह-
गुडिकाए पुणो वि ताडइस्सम् । [कथं पागवतं पश्यति । ना न पश्यति । भवतु ।
अपरया लोहगुटिकया पुनरपि ताडयिष्यामि । (तथा कराति)]

विदूषकः—(दिशोऽवलोक्य) कथं कुम्भोलभो । ता जाव उवसप्पामि । (उत्सृत्य ।
द्वारमुद्घाटय) अरे कुम्भोलभ पविश । साअद दे । [कथं कुम्भोलभः । तद्यावदुप-
सर्पामि ।...अरे कुम्भोलभ श्रवण । स्वागत ते ।]

चेटः—(प्रविश्य) अञ्ज वन्दामि । [आर्यं वन्दे ।]

विदूषकः—अरे कंहिं तुम ईदिसे दुदिणे अन्वभारे आअदो । [अरे कुत्र
त्वमीदृशो दुदिनेऽन्वकार भागत ।]

चेटः—अले एसा शा । [अरे एसा सा ।]

विदूषकः—अ एसा का । [केसा का ।]

चेटः—एसा शा । [एसा सा ।]

विदूषकः—किं दाणि दासीएपुत्ता दुम्भिनत्तकाले बुद्धरद्धो विअ उदकं सावा-
अति-एसा सा सेत्ति । [किमिदानीं दास्याः पुत्रं दुर्भिक्षकाले बुद्धरद्धं श्वोर्ध्वकं
श्रवयते—'एसा सा' इति ।]

चेटः—अले तुमं पि दाणि इन्दमहकामुको विअ मुदुत्तु किं काका अस्सि का केत्ति ।
[अरे त्वमपीदानीमिन्दमहकामुकं श्वं मुष्टु किं काकायसे-का का इति ।]

विदूषकः—ता कहेहि । [तत्कथय ।]

चेटः—(स्वगतम्) भोदु । एअं भणिशाम् । (प्रकाशम्) अले पण्हं दे दइशाम् ।
[भवतु । एव भणिष्यामि ।...अरे प्रश्नं ते दास्यामि ।]

विदूषकः—अहं दे मुण्डे गोहं दइस्सम् । [अहं ते मस्तके पादं दास्यामि ।]

चेटः—अले जाणाहि दाव तेण हि कस्सि काले चूआ मोलेन्ति । [अरे
जानीहि तावत् तेन हि । कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।]

विदूषकः—अरे दासीएपुत्ता गिम्हे । [अरे दास्याः पुत्रं श्रोष्ये ।]

चेटः—(सहासम्) अले णहि णहि । [अरे नहि नहि ।]

विदूषकः—(स्वगतम्) किं दाणि एत्थं कहिस्सम् । (विचिन्त्य) भोदु ।
चारुदत्तं गदुअं पुच्छिस्सम् । (प्रकाशम्) अरे मुदुत्तं अच्छिद । (चारुदत्तमुपसृत्य) भो
वअस्स पुच्छिस्स दाव कस्सि काले चूआ मोलेन्ति । [किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ।...
भवतु । चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि ।...अरे मुहूर्तकं तिष्ठ ।...भो वयस्यं प्रक्ष्यामि तावत्
कस्मिन्काले चूता मुकुलिता भवन्ति ।]

ચારુદત્ત : (જનોઈ ખેંચીને) ભાઈ ! બેસ. એનાથી શું ? પ્રિયા સાથેનું પ્રિયારું કબૂતર ભલે રહ્યું.

ચેદ : શું ? કબૂતરને છુએ છે ? મને નથી જોતો ? વારુ, ખીજ માટીની કાંકરીયા ફરીયા પણ મારીય. (તેમ કંઈ છે.)

વિદૂષક : (દિશાઓ જોઈને) શું કુમ્મીલક ! તો ત્યારે જઈ. (જઈને ખારણું ઉઘાડીને) અરે કુમ્મીલક ! અહર આવ તને સ્વાગત.

ચેદ : (પ્રવેશ કરીને) ભાઈ ! નમસ્કાર.

વિદૂષક : અરે ! આવા માવકામાં અધાગમાં તું કયાંથી આવ્યો ?

ચેદ : અરે ! આ તે.

વિદૂષક : કાણ એ ? કાણ ?

ચેદ : આ તે.

વિદૂષક : અરે ! દાસીપુત્ર ! દુકાળને વખતે ઘરડા મરીબની માફક 'આ એ એ' એમ અત્યારે શા માટે મોટથી બાંહે છે ?

ચેદ : અરે ! તું પણ ઇન્દ્રના મચના લોભિયા (કામડા)ની જેમ અત્યારે સારી રીતે કા, કા, એમ કેમ કરે છે ?

વિદૂષક : તો કહે,

ચેદ : (સ્વગત) વારુ, આમ કહીય. (મોટથી) અરે ! તને પ્રમ્ન કરુ.

વિદૂષક : કું તારા માથા ઉપર પગ મૂકીય.

ચેદ : અરે ! તેથી સ્તો જરા સોધી કાઢ--“કયે સમયે આંખા મોંરે છે ?”

વિદૂષક : અરે દાસીપુત્ર ! શ્રીખમાં.

ચેદ : (હાસ્ય સાથે) અરે, ના ના.

વિદૂષક : (સ્વગત) અકીં ઉવે શું કહું (વિચારીને) વારુ, ચારુદત્તને જઈને પૂછું. (મોટથી) અરે ! (એક) ક્ષણ ચોક્કસ. ચારુદત્ત પાસે જઈને) અરે ભાઈ ! (તમને) જરા પૂછું, કયે વખતે આંખા મોંરે છે ?

चारुदत्तः—मूर्खं वसन्ते ।

विदूषकः—चेटमुपगम्य) मुखं वसन्ते । [मूर्खं वसन्ते ।]

चेटः—दुदिअ दे १०० दइशम् । शुशमिदाण गामाण का लकरअं कलेदि ।

[द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । मुसमृद्धाना ग्रामाणां का रक्षा करोति ।]

विदूषकः—अरे रच्छा । [अरे रप्प्या ।]

चेटः—(सहासम्) अले णहि णहि । [अरे न हि न हि ।]

विदूषकः—भोदु । ससए पडिइम्हि । (विचिन्त्य) भोदु । चारुदत्तं पुणो वि पुच्छिस्सम् । [भवतु । मेशये पतितोऽस्मि ।...भवतु । चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि ।]
(पुनिर्निवृत्त्य चारुदत्तं तथैवोदाहरति ।)

चारुदत्तः—वयस्य सेना ।

विदूषकः—(चेटमुपगम्य) अरे दासीएपुत्ता सेना । [अर दास्याःपुत्र सेना ।]

चेटः—अले दुवे वि एकविंश कडुअ शिग्ग मणाहि । [अरे द्वे अप्येकस्मिन्कृत्वा शीघ्रं भण ।]

विदूषकः—सेनावसन्ते । [सेनावसन्ते ।]

चेटः—णं पलिवत्तिअ मणाहि । [ननु परिवर्त्य भण ।]

विदूषकः—(कायेन परिहृत्य) सेनावसन्ते । [सेनावसन्ते ।]

चेटः—अले मुखं बडुका पदाइं पलिवत्तावेहि । [अरे मूर्खं बडुक पदे परिवर्तय ।]

विदूषकः—(पादौ परिवर्त्य) सेनावसन्ते । [सेनावसन्ते ।]

चेटः—अले मुखं अक्खलपदाइं पलिवत्तावेहि । [अरे मूर्खं अक्षरपदे परिवर्तय ।]

विदूषकः—(विचिन्त्य) वसन्तसेना । [वसन्तसेना]

चेटः—एशा शा आभदा । [एषा साऽऽगता ।]

विदूषकः—ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । (उपमृत्वा) भो चारुदत्त घणिओ दे आभदो । [तथावन्चारुदत्तस्य निवेदयामि ।...भो चारुदत्तं वनिकस्त आगतः ।]

चारुदत्तः—कुतोऽस्मिन्कुले वनिकः ।

विदूषकः—अइ कुले णरिय ता दुवारे अरिय । एषा वसन्तसेना आभदा । [यदि कुले नास्ति तद्द्वारेऽस्ति । एषा वसन्तसेनागता ।]

चारुदत्तः—वयस्य किं मा प्रतारयसि ।

विदूषकः—अइ मे ववणे ण पत्तिआमसि ता एद कुम्भीलअ पुच्छ । अरे दासीएपुत्ता कुम्भीलअ उवसप्प । [यदि मे वचने न प्रत्येपि तदिमं कुम्भीलकं पृच्छ । अरे दास्या पुत्र कुम्भीलक उपसर्प ।]

चेटः—(उपमृत्वा) अज्ज वन्दामि । [आर्यं वन्दे ।]

ચારુદત્ત : મૂખ, વસન્તમાં.

વિદ્વપક : (એટ પાસે આવીને) મૂખ, વસન્તમાં.

એટ : તને બીજો પ્રશ્ન કરું, સુસમૃદ્ધ ગામની ઠોણ રક્ષા કરે છે ?

વિદ્વપક : અરે રસ્તો !.

એટ : (હસીને) અરે નાના.

વિદ્વપક : હીક. સંસયમાં પડી ગયેલ (વિચારીને) વારુ, ફરી પાછો ચારુ-
દત્તને પૂછીશ. (ફરીથી પાછો જઈને ચારુદત્તને તેણે જ કહે છે.)

ચારુદત્ત : દોસ્ત ! સેના.

વિદ્વપક : (એટ પાસે આવીને) અરે દાસીપુત્ર ! સેના.

એટ : અરે ! બંને ય ભેગા કરીને જલ્દી બોલ.

વિદ્વપક : સેનાવસન્તે.

એટ : કહું છું, ફેરવીને બોલ.

વિદ્વપક : (શરીર ફેરવીને) સેનાવસન્તે.

એટ : અરે ! મૂરખ બાહાણુ ! પદ ફેરવ.

વિદ્વપક : (પગ ફેરવીને) સેનાવસન્તે.

એટ : અરે મૂરખ ! અક્ષરનાં પદ ફેરવ.

વિદ્વપક : (વિચારીને) વસન્તસેના.

એટ : આ તે આવી છે.

વિદ્વપક : તો ત્યારે ચારુદત્તને ખબર આપું. (પાસે જઈને) અરે ચારુદત્ત,
તમારા લેણુદાર આવ્યા છે.

ચારુદત્ત : આપણા કુળમાં લેણુદાર કયાથી ?

વિદ્વપક : જો કુળમાં નથી તો બારણે છે. આ વસન્તસેના આવી છે.

ચારુદત્ત : દોસ્ત ! મને ત્યાં માટે બતાવે છે ?

વિદ્વપક : જો મારા વચનમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી તો આ કુમ્ભીલકને
પૂછે. અરે ! દાસીપુત્ર ! કુમ્ભીલક ! પાસે આવ.

એટ : (પાસે જઈને) શેકલ ! નમસ્કાર.

चारुदत्त — भद्र स्वागतम् । कथय सत्यं प्राप्ता वसन्तसेना ।

चेट — एषा सा आभदा वसन्तसेना । [एषा साऽऽगता, वसन्तसेना ।]

चारुदत्त — (सहर्षम्) भद्रं न कदाचित्प्रियवचनं निष्फलीकृतं मया । तदुपश्रुता पारितोषिकम् ।

(इत्युत्तरीयं प्रयच्छति ।)

चेटः — (गृहीत्वा प्रणम्य सपरितापम्) आव अञ्जआए निवेदेमि । [यावदा-
याया निवेदयामि ।] (इति निष्क्रान्तः)

विद्रूपक — भो अवि ज्ञानासि किंनिमित्तं द्वैदिसे दुहिणे आभवेति । [भोः अपि
जानासि किंनिमित्तानीदृशे दुर्दिनं आगतेति ।]

चारुदत्त — वयस्य न सम्यगवधारयामि ।

विद्रूपक — मए ज्ञानिदम् । अप्पमुल्ला रअणावले बहुमुल्लं सुवण्णभण्डं अस्ति
ण परितुद्धा अवरं मग्गिदु आभदा । [मया शतम् । अल्पमूल्या रत्नावली बहु-
मूल्यं सुवर्गभण्डमित् न परितुष्टाऽएव याचितुमागता ।]

चारुदत्त — (स्वगतम्) परितुष्टा यास्यति ।

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलाभिहारिकावेपेण वसन्तसेना सोऽकण्ठा छत्रधारिणी विटश्च ।)

विट — (वसन्तसेनामुद्दिश्य)

अपरा श्रीरेषा, प्रहरणमनङ्गस्य ललितं

कुञ्जस्त्रीणां शोको मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।

सन्नीलं गच्छन्ती रतिसमयलज्जाप्रणयिनी

रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्धैरनुगता ॥१२॥

वसन्तसेने पश्य पश्य ।

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विळम्बिबिम्बा

मेघा विद्युत्तवनिताहृदयानुकाराः ।

येषा रवेण सहस्रोत्पतितैर्मयूरैः

एव वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥१३॥

अपि च

पङ्कविलन्नमुखाः पिरन्ति सलिलं धाराहता ददुराः

ऋणं मुञ्चति बर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।

संन्यासः कुलदूषणैरिव जनमेघैर्वृषतश्चन्द्रमा

त्रिधुन्नीचकुलोद्गतेव युवतिर्नैकत्र संतिष्ठते ॥१४॥

ચારુદત્ત : ભાઈ સ્વામત. કહે— સઃએ જ વસન્તસેના આવી છે!

ચેદ : આ તે વસન્તસેના આવી છે.

ચારુદત્ત : (સહર્ષ) ભાઈ ! પ્રિયવચન મેં કદાપિ નિહ્વળ ક્યું નથી.
તેથી બક્ષિસ લે. (ઉત્તરીય આવે છે.)

ચેદ : (હાઈને પ્રણામ કરીને સંતોષથી) ત્યારે આપાનં જણાવું. (બહાર જાય છે.)

વિદ્વપક : અરે ! જાણો છો કે આવા માવડામાં શા માટે આવી ?

ચારુદત્ત : ભાઈ ! હું જરાનર સમજી શકતો નથી.

વિદ્વપક : નને સમજાયું. સ્નાવધી થોડા મૂલ્યનો છે, સોનાનો દાગીનો વધારે કીમતી છે—એમ (વિચારી) સંતોષ ન પામેલી (તે) બીજું માગવા આવી છે.

ચારુદત્ત : (સ્વમત) સત્વર થઈને જશે.

(પછી ઉત્તરવર્ગ અભિસારિકાના વેશમાં ઉકેડિત વસન્તસેના, જનો પકડનારી અને વિદ્ર પ્રવેશ છે.)

વિદ : (વસન્તસેનાને ઉદ્દેશીને)

આ કમળ વગરની લક્ષ્મી છે, કામદેવનું મનોહર શસ્ત્ર છે, કુસીન સ્ત્રીઓનો થોક છે, મદનરૂપી સુહર વૃક્ષનું ફૂલ છે, ધીમે ધીમે જતી (તે) રતિકીડા વખતે લગ્નમ ઇચ્છે છે. (અને) રતિકીડારૂપી તખ્તા ઉપર પ્રિય પથિકોનાં ટેળાંથી અનુસરાય છે. (૧૨)

આ વસન્તસેના ! જો જો.

વિરહિણી વનિતાના દહધનું અનુકરણ કરતા (અને) જેમનાં વતુંયો પર્વતના શાખર ઉપર હટકે છે તેવા મેઘ ગાજે છે—જેમના અચાજને લીધે એકદમ ઉડતા મોરથી આકાશને જાણે મલિમય પંખાથી વીંઝણો નખાય છે. (૧૩)

અને વળી,

કાદવથી ખરડાયેલ મુખવાળાં (અને) ધારાથી પ્રહાર પામેલાં દેડકાં પાણી પીએ છે. રાગયુક્ત મોરલો કંઈ રેલાવે છે. નીપ (વૃક્ષ) નીપક સમું થોભે છે. કુળને કલંકિત કરતા લોકોથી જેમ અંધાસ (દ્રવિત થાય) તેમ મેઘથી ચંદ્રમા દંકાયે છે. નીચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી યુવતીની જેમ પીર્જળી એક જગ્યાએ સિંચે રહેતી નથી. (૧૪)

वसन्तसेना—भाव सदृष्ट दे भणितम् । [भाव सुष्ठु ते भणितम् ।] एषा हि
मूढे निरन्तरपयोधरया भयैव

कान्तः सदाभिरमते यदि किं तवात्र ।

मां गर्जितैरपि मुहुर्विनिवारयन्ती

मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी ॥१५॥

विटः—भवतु । एव तावत् । उपालभ्यतां तावदियम् ।

वसन्तसेना—भाव किमनया स्त्रीस्वभावदुर्विदग्धयोपात्तञ्चया । पश्यतु भावः ।

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणामिमुखाः स्त्रियः ॥१६॥

विटः—वसन्तसेने पश्य पश्य । अयमपरः

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरीरः

स्तनितपटदनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो

नृप इव पुरमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥१७॥

वसन्तसेना—एवं ण्णेदम् । ता कथं एषो अवरो । [एवं न्धिदम् । तत्कथ-
मेपोऽपरः ।]

एतैरेव यदा गजेन्द्रमलिनैराध्मातलम्बोदरै-

र्गर्जद्भिः सतडिद्वलाकशबलैर्मैघः सशल्यं मनः ।

तर्तिः प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हाताशो चक्रः

प्रावृट् प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः क्षारं क्षते प्रक्षिपन् ॥१८॥

विटः—वसन्तसेने एवमेतत् । इदमपरं पश्य ।

बलाकापाण्डुरोष्णीपं चित्तुदुत्क्षिप्तचामरम्

मत्तवारणसारूप्यं कर्तुंकाममिवाश्वरम् ॥१९॥

वसन्तसेना—भाव पेक्ख पेक्ख । [भाव पश्य पश्य ।]

एतैरार्द्रतमालपत्रमलिनैरापीतसूर्यं नमो

वल्मीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।

વસન્તસેના : ભાવ ! તમે ખરાબર કહ્યું. કારણ આ

એ મૂઠ ! પાસે પાસે વાદળ (અંતર વિનાના સ્વૂળ સ્તન)વાળી મારી જ સાથે જો મિથ કીડા કરે છે તો તારે અહીં શું ? એમ મને ગર્જનાથી વારંવાર રોકતી રાત્રીરૂપી શોકય ગુસ્સે યઈ હોય તેમ (મારા) માર્ગ રોકે છે. (૧૫)

વિદ : વાડુ, એમ. ત્યારે તો એને ઠપકા આપો.

વસન્તસેના : ભાવ ! સ્ત્રીસ્વભાવને લીધે ખરાબ રીતે છકી ગયેલી આને ઠપકા આપવાથી શું ? ભાવ ! ભુઓ,

મેઘ ભલેને વરસે, ગરજે કે વજ્ર જ છોડે (૫૭) પિયુ પાસે જતી સ્ત્રીઓ ઠંડી કે ગરમી ગણતી નથી. (૧૬)

વિદ : વસન્તસેના ! જો, જો, આ બીજો—

નગરની વચ્ચે જેમ રાત્રી એાછા બળવાળા શત્રુનો (કરની મોટી રકમ લઈ લે) કર હરી લે તેમ પવન જેવા ચપળ, વેગવાળો મોટી ધારા-રૂપી બાણના સમૂહવાળો, ગર્જના રૂપી નોખતના અવાજવાળો, ચોખ્ખી દેખાતી વિદ્યુતરૂપી ધનવાળો મેઘ, આકાશમાં ચંદ્રમાનો કિરણસમૂહ હરી લે છે. (૧૭)

વસન્તસેના : એ ખરેખર એમ છે. તો કેવી રીતે આ બીજો—

ગજરાજ જેવા કાળા અને જેનો અંદરનો ભાગ ભરેલો તથા નમેલો છે તેવા ગર્જતા (અને) વીજળીયુક્ત બગલીઓને કારણે રંગબેરંગી, વાદળોથી જ જ્યારે મન ખુબ વ્યથિત છે ત્યારે અરેરે ! પ્રાવિતભર્તૃ-કાના (પરદેશ ગયેલ સ્વામીવાળી સ્ત્રીના) નાશની હાંડી પીટતો હોય તેવો શઠ બુદ્ધિવાળો દુષ્ટ બગલો “વરસાદ ! વરસાદ !” એમ ઘા ઉપર મીઠું લલરાવતો બોલે ત્યારે શું ? (૧૮)

વિદ : વસન્તસેના ! એ એમ (છે). આ બીજું જો.

આકાશ બધે બલાકારૂપી ધોળી પાઘડીવાળા (એજ) વિદ્યુતરૂપી ટોળાતા આમરથી, મહમત્ત હાથી જેવું થવા ઇચ્છે છે (૧૯)

વસન્તસેના : ભાવ ! જો, જો !

ભીના તમાલપત્ર જેવા નીલરંગી આનાથી (આ વાદળથી) આકાશ જેમાં સૂર્ય પીવાઈ ગયો છે તેવું થકું છે. ધારાથી પ્રહાર પામેલા કોડિન

विद्युत्काठचनदीपिकेव रचिता प्रासादसंचारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेधैर्हता ॥२०॥

विटः—वसन्तसेने पश्य पश्य ।

एते हि विद्युद्गुणबद्धकक्षा गजा इवान्योन्यमभिद्रवन्तः ।
शक्राज्ञया वारिधराः सधारा गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥२१॥

अपि च पश्य

महावाताध्मातैर्महिषकुलनीलैर्जलधरै-
श्चर्लेर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।
इयं गन्धोद्दामा नवहरतिशप्पाङ्कुरवती
धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥२२॥

वसन्तसेना—भाव एवो अवरो । [भाव एषोऽवरः ।]

एल्लेडोति शिखण्डिनां पदुतरं कैकाभिराक्रन्दितः
प्रोद्दडीयेव वलाकया सरभसं सोत्कण्ठमालिङ्गितः ।
हंसैरुज्झितपङ्क्तजैरतितरां सोद्वेगमुद्रीक्षितः
कुर्वन्ननठजनमेचका इव दिशो मेघः समुत्तिष्ठति ॥२३॥

विटः—एवमेतत् । तथा हि पश्य ।

निष्पन्दीकृतपद्मपण्डनयनं नष्टसपावासरं
विद्युद्भिः क्षणनष्टदृष्टिभिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्टं स्वपितीव संप्रति पयोधारागृहान्तर्गतं
स्फीताम्भोधरधामनैकजलदच्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

वसन्तसेना—भाव एवम् णोदम् । ता पेक्ख पेक्ख । [भाव एव निदम् ।

तत्तदय पश्य ।]

गता नाश तारा उपकृतमसाधाविज जने
वियुक्ताः कान्तेव स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रक्रमान्तस्तप्तं त्रिदशपतिशस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥२५॥

યારા બાણથી મરાયેલા હાથીની માફક રૂબે છે. સોનાની દીવડીની માફક વિદ્યુતને મહેલમાં ફરનારી બનાવી છે. દુર્બળ પતિવાળી સ્ત્રીની માફક ચંદ્રિકાને મેઘ બળપૂર્વક ઘસડી નાચે છે. (૨૦)

વિદ : વસન્તસેના ! જો ! જો !

વિદ્યુતરૂપી દોરડાથી બાંધેલી બાનુઓવાળા હાથી જેવાં આ (વાદળ) ખરેખર, એકએક સામે દોડાદોડ કરે છે. ઇન્દ્રની આજ્ઞાથી ધારાઓવાળાં વાદળ જાણે પૃથ્વીને રૂપાના દોરડાથી બેંચકે છે. (૨૧)

અને વળી જો

મહાન વંદોળિયાથી (મોટા પવનથી) ગર્જતા (અને) ભેંસના ગૂંથ જેવાં નીલરંગી ચાલતાં; વિદ્યુતરૂપી પાંખવાળાં, અંદરના ભાગમાં ઉછળતા સમુદ્રવાળાં વાદળોથી જાણે મણિમય બાણથી વીધાતી હોય તેમ ધારાઓ પડવાથી આ તીવ્ર ગંધવાળી નવા હરિયાળા ધાસન્ય અંકુરવાળી પૃથ્વી વીધાય છે. (૨૨)

વસન્તસેના : ભાવ ! આ ખોજ,

“આવ આવ” એમ (કહેતા) મયૂરોના વધારે મોટા કેકરવે બોલાવતો, ઊડતી બગલીઓથી જાણે ઉતાવળે (અને) ઉત્કંઠથી આલિંગાતો, જેમણે કમળ છોડ્યાં છે તેવા હંસો વડે ખૂબ ઉદ્વેગથી બેવાતો દિશાઓને જાણે કાજળથી કાળી બનાવતો હોય તેમ મેઘ વેશય છે. (૨૩)

વિદ : એ એમ (છે). જેમકે જો,

જેમાં કમળવન રૂપી નયન સ્થિર થયાં છે, જેમાં રાત-દિવસનષ્ટ થયા છે, જેમાં વીજળીને લીધે અંધારું એક ક્ષણ દેખાય છે અને નથી દેખાતું, જેવું દિશારૂપી સુખ દંકાતું છે. જે પાણીની ધારારૂપી ગૂહની અંદર રહ્યું છે, (અને) જેને વિશાળ બ્યોમનાં અનેક વાદળોરૂપી છત્રનું આચ્છાદન છે તેવું ભગત જાણે હમણું હાલ્યાચાલ્યા વગર જાય છે.

વસન્તસેના : ભાવ ! એ ખરેખર એમ છે. તો જો, જો,

દુર્જન માણસ ઉપર કરેલા ઉપકારની જેમ તારાઓ અદૃશ થયા છે. પ્રિયતમથી વિખૂટી પડેલી સ્ત્રીઓની માફક દિશાઓ ચોસતી નથી. માતું છું, અંદર ખૂબ તપેલા ઇન્દ્રના શસ્ત્રના અગ્નિથી પીગળી ગયેલું આકાશ જળરૂપે વરસે છે. (૨૪)

अपि च पश्य

उन्नमति नमति वर्पति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि ॥२६॥

विट — एवमेतत् ।

विद्युद्भिर्ज्वलतीव संविहसतीवोच्चैर्वलाकाशतै-

माहेन्द्रेण विवल्गतीव धनुषा धाराशरोद्धारिणा ।

विस्पृष्टाशनिनिःस्वनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-

र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धूपायतीवाम्बरम् ॥२७॥

वसन्तसेना—

जलधर निर्लज्जस्त्व यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।

स्तनितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥२८॥

आ० शक्र

किं ते ह्यहं पूर्ववतिप्रसक्ता यत्त्वं नदस्यम्बूदर्सिहनादैः ।

न युक्तमेतत्प्रियकाङ्क्षिताया मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥२९॥

अपि च

यद्बदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरपेक्ष निवार्यतां जलदः ॥३०॥

अपि च

गर्जं वा वर्षं वा शक्र मुञ्च वा शतशोऽश्वनिम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥३१॥

यदि गर्जति वाग्धरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अयि विद्युत्प्रमदाना त्वमपि च दुःखं न जानासि ॥३२॥

विट — भवति अल्मलपुषालम्बेन । उपकारिणो तवेयम् ।

पेरायतोरसि चलेषु सुवर्णरज्जुः

शैलस्य मूर्ध्नि निहितेव सिता पताका ।

आखण्डलस्य भवनोदरदीपिकेय-

माख्याति ते प्रियतमस्य हि संनिवेशम् ॥३३॥

અને વળી જુઓ,

મેઘ જિંચે જાય છે, (નીચે) નમે છે, વરસે છે, ગરજે છે. અંધ-
કારનો કોટ રચે છે (અને) જેણે પહેલી વખત લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે તેવા
પુરુષની જેમ અનેક ચાળા કરે છે. (૨૬)

વિદ : એ એમ (છે).

આકાશ જાણે પીજળીથી સળગી રહ્યું છે, જિંચી સૂકડો બગદીઓથી
જાણે ખૂબ હસી રહી છે, હજારો ધારાફાળી જાણુ વરસાવતા મેઘધનુષ્યથી
જાણે ફૂફકા મારે છે, ગર્જન સ્પષ્ટતા અવાજથી જાણે ધૂમે પાડે છે,
પવનથી જાણે ભમે છે. જાણે સાપ જેવાં નીલાં વાદળથી ખૂબ (ધૂમાડો)
ધૂમાડિયું હોય તેવું થાય છે. (૨૭)

વસન્તસેના :

હે વાદળ ! તું નિર્લજ્જ છે, કારણ પ્રીતમને ઘેર જતી અને ગર્જ-
નાથી ગભરાવી ધારાફાળી હાથથી સ્પર્શે છે. (૨૮)

અરે ઇન્દ્ર !

શું ખરેખર પહેલાં હું તારી સાથે પ્રીતિથી જોડાયેલ હતી કે તું
વાદળના સિંહ જેવા અવાજથી ગર્જના કરે છે ? પ્રિય(જન)ને
ધ્રુવથી મારો માર્ગ વરસાદ વરસાવીને રોકવો યોગ્ય નથી. (૨૯)

અને વળી,

જેવી રીતે અહંકારી માટે, “હું ગૌતમ છું.” એમ હે ઇન્દ્ર ! તું
જૂઠું બેઢ્યો તે રીતે મને પણ હુઃખ છે. આ અપેક્ષા વગરના ! વાદળને
ફર હટાવ. (૩૦)

અને વળી,

આ ઇન્દ્ર ! ગર્જના કર કે વરસ, કે સેંકડો વજ્ર છોડ. પિયુ પામે
જતી સ્ત્રીઓને રોકવી ખરેખર શક્ય નથી. (૩૧)

જો જલધર ગર્જે તો લલે ગર્જે કારણ પુરુષો ખરેખર નિહુર છે.
પણ અલી પીજલડી ! તું પણ શું પ્રમદાઓનું હુઃખ જાણતી નથી ? (૩૨)

વિદ : બહેન ! બસ. આને કપકા આપવો બસ કરો. આ તનારા ઉપર
ઉપકાર કરનારો છે.

કારણ એરાવતની છાતી ઉપર લટકતા સોનાના દોરડા જેવી,
પર્વતની ટોચ ઉપર મૂકેલી ધોળી ધમ્મ જેવી ઇન્દ્રના મહેલના
અંદરના ભાગની દીવડી જેવી આ-નમને પ્રિયતમનું ઘર બનાવે છે. (૩૩)

वसन्तसेना—भाव एवम् । तं ज्ञेय एव गेहम् । [भाव एवम् । तदेवैतद् गेहम् ।]

विटः—सकलकलाभिज्ञाया न किञ्चिदिह तद्योपदेष्टव्यमस्ति । तथापि स्नेहः प्रलापयति । अत्र प्रविश्य कोपोऽत्यन्तं न कर्तव्यः ।

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ।

कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥३४॥

भवतु । एवं तावत् । भो भोः निवेद्यतामार्यचासदृशाय ।

एषा फुल्लकदम्बनोपसुरभी काले धनोद्भासिते
कान्तस्याल्यमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालका ।

विद्युद्धारिदगर्जितैः सचकिता इवदर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ प्रसालयन्ती स्थिता ॥३५॥

चारुदत्तः—(आकर्ष्य) वयस्य शायता किमेतदिति ।

विदूषकः—जं भव आगवेदि । (वसन्तसेनामुपगम्य । सादरम्) सोत्थि भोदीप ।
[यद्भवानाशापयति ।...स्वस्ति भवत्यै ।]

वसन्तसेना—अञ्ज वंदामि । साधवं अञ्जस्व । (विटं प्रति) भाव एषा
छत्रधारिणा भावस्म ज्ञेय भोदु । [आर्य वन्दे । स्वागतमार्यस्य ।...भाव एषा
छत्रधारिका भावस्यैव भवतु ।]

विटः—(स्वगतम्) अनेनोपायेन निपुण प्रेषितोऽस्मि । (प्रकाशम्) एवं भवतु ।
भवति वसन्तसेने

साटोपकूटकयटानृतजन्मभूमेः

शाठ्यात्मकस्य रतिकेलिकृताल्यस्य ।

वेश्यापणस्य सुरतोत्सवसंग्रहस्य

दाक्षिण्यपण्यमुखनिष्क्रयसिद्धिरन्तु ॥३६॥

(इति निष्क्रान्तो विटः ।)

वसन्तसेना—अञ्ज मित्तेभ कहि तुम्हाण भूदिअरो । [आर्य मैत्रेय कुत्र युष्माक
यूतकरः ।]

विदूषकः—(स्वगतम्) ही ही भो भूदिअरो चि मणन्तीए अलंकिदो पिअव-
अस्सो । (प्रकाशम्) भादि एसो खु मुखस्सल्लादिआए । [आश्चर्यं भोः यूतकर
इति भणन्त्याऽलङ्कृतः प्रियवयस्यः ।...भवति एषः खलु शुष्कशृङ्गाटिकायाम् ।]

વસન્તસેના : ભાવ ! ખરું. આ જ તે ઘર છે.

વિદ :

સકળ કળાઓને ભણતી તને અહીં કંઈ ઉપદેશ આપવા જેવું નથી. છતાં સ્નેહ બોલાવડાવે છે. અહીં પ્રવેશીને અતિથય ક્રોધ ન કરવો. જો શુસ્તે થઈશ તો આનંદ શક્ય નથી. અથવા કોપ વગર પ્રેમ ક્યાંથી ? શુસ્તે થા અને શુસ્તે કરી તું પ્રસન્ન થા અને પ્રિયતમને પ્રસન્ન કર. (૩૪) ઠીક. એમ ત્યારેં અરે ! અરે ! આપં ચારુદત્તને જણાવો—

ખીલેલા કદમ્બ (અને) નીપથી સુગંધિત સમયે મેઘ ઘેરાય છે ત્યારે સ્નેહભરી, આનંદિત થયેલ, પાણીથી ભીંજાયેલા વાળવાળી, (અને) મેઘના ગર્જનથી ગભરાયેલ, તમારા દર્શનની આકાંક્ષિણી આ (વસન્તસેના) પ્રિયતમના આવાસે આવી છે (અને) નૂપુરને લાગેલા કાદવ ભરેલા પગ ધોતી બિભી છે. (૩૫)

ચારુદત્ત : (સંભળીને) ભાઈ ! જો કે આ શું છે ?

ચિદ્રૂપક : જેવી તમારી આશ્ચર્ય. (વસન્તસેના પાસે જઈને માનથી) આપનું કંઈપણ થાવ !

વસન્તસેના : ભટ્ટ ! પ્રણામ. આપશ્રીને સ્વાગત. (વિદ તરફ) ભાવ ! આ જન પકડનારી ભાવ માટે જ લાલે રહી.

વિદ : (સ્વમત) આ મુક્તિથી મને ચતુરાઈપૂર્વક મોકલી દીધો. (મોટેથી) એમ થાઓ. પ્રિય વસન્તસેના !

ગર્વ, ક્રૂડ, કપટ અને જૂઠાણાનું ઉદ્ભવસ્થાન, શકતા જેનો આત્મા છે તેવા (અને) શંગારકીડા લોગવવાનું આશયસ્થાન એવા વેરપારૂપી ખમરમાં સંલોગરૂપી સંમહના વિનયરૂપી મૂઢ્યથી થતા વેચાણની સુખમય સિદ્ધિ થાઓ. (૩૬) (એટ જાડર ભવ છે.)

વસન્તસેના : ભાઈ ગેત્રેષ ! ક્યાં છે તમારા ભુતારો ?

ચિદ્રૂપક : (સ્વમત) અરે વાદ ! 'જુગારો' એમ કહેલી (તિના)થી (મારા) પ્રિય મિત્ર અલંબિત થયા છે. (મોટેથી) માનનીવા ! ખરેખર આ સૂકાયેલી રક્ત-વાટિકામાં.

वसन्तसेना—अञ्ज का तुम्हाणं मुक्खस्सस्सवाडिआ खुच्चदि । [आर्य का युष्माकं शुष्कवृक्षवाटिकोच्यते ।]

विदूषकः—भादि जहिं ण खाईआदि ण पीईआदि । [भवति यत्र न खाद्यते न पीयते ।]

(वसन्तसेना स्मित करोति)

विदूषकः—ता पविसदु भोदो [तस्मात्प्रविशतु भवती ।]

वसन्तसेना—[जनान्तिकम्] एत्थ पविसिअ किं मए भणिदस्सम् । [अन प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ।]

चेटी—जुदिअर अवि सुहो दे पदोसो चि । [चूतकर अपि मुखस्ते प्रदोष इति ।]

वसन्तसेना—अवि पारइस्सम् । [अपि पारयिष्यामि ।]

चेटी—अवसरो ज्जेव पारइस्सदि । [अवसर एव पारयिष्यति ।]

विदूषकः—पविसदु भोदो [प्रविशतु भवति ।]

वसन्तसेना—[प्रविश्योपसृत्य च । पुष्पैस्ताडयन्ती] अइ जुदिअर अवि सुहो दे पदोसो । [अयि चूतकर अपि मुखस्ते प्रदोषः ।]

चारुदत्तः—[अवलोक्य] अवे वसन्तसेना प्राप्ता । [सहर्षपुराया] अयि प्रिये

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः

सदा च मे निःश्वसतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने

ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥३७॥

तत्स्वागतं भवत्यै । इदमासनम् । अत्रोपविश्यताम् ।

विदूषकः—ईद आसनम् । उवविशदु भोदी । [इदमासनम् । उपविशतु भवती ।]

(वसन्तसेनाऽऽसीना । ततः सर्वे उपविशन्ति ।)

चारुदत्तः—वयस्य पश्य पश्य ।

वर्षोदकमुद्गिरिता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिपिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥३८॥

तद्वयस्य विलम्बे वाससी वसन्तसेनायाः । अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेतामिति ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । [यद्भवानाज्ञापयति ।]

चेटी—अञ्ज मितेअ चिठ तुमम् । अहं ज्जेव अञ्जअ मुस्सइस्सम् । [आर्य मैत्रेय तिष्ठ त्वम् । अहमेवार्था शुभ्रपयिष्यामि ।] (तथा करोति)

વસન્તસેના : ૧૮૭૭ । તમારી સૂકાપેલ શ્વવાટિકા કઈ કહેવાય છે ?

વિદ્વપક : માનનીય ! જ્યાં ન 'ખાવાતું' મળે, ન પીવાતું.

(વસન્તસેના સ્મિત કરે છે.)

વિદ્વપક : તો આપ શ્રીમતી પ્રવેશ કરો.

વસન્તસેના : (ખાજી ઉપર) અહીં પ્રવેશીને મારે શું બોલવું ?

ચેટી : ઓ લુગારી ! તમારી સાંજ સુખમય ખરી કે ? એમ.

વસન્તસેના : શું (મને કહેવાની) હિંમત રહેશે ?

ચેટી : અવસર જ હિંમત આપશે.

વિદ્વપક : આપ પ્રવેશો.

વસન્તસેના : (પ્રવેશીને અને પાસે જઈને પુષ્પધી મારતી) અરે ઓ લુગારી ! સાંજ સુખમય ખરી કે ?

ચારુદત્ત : (જોઈને) અરે ! વસન્તસેના આવી છે. (હાથી બીકીને) ઓ પ્રિયે !

મારી સાંજ હંમેશાં જાગતાં (જ) પસાર થાય છે અને મારી રાત હંમેશાં નિસાસા નાંખતાં વીતે છે. ઓ વિશાળનયને ! તારી સાથે સંગમ પામેલા મારી સાંજ આજે થોડાંકે અંત લાવનારી નીવડશે. (૩૭) તેથી પ્રિયાતે સ્વાગત ! આ (રહ્યું) આસન. બેસ.

વિદ્વપક : આ આસન તમે બેસો.

(વસન્તસેના બેસે છે. પછી બધાં બેસે છે.)

ચારુદત્ત : મિત્ર ! જો, જો.

કાનને છેડે લટકતા, વરસાદના પાણી ટપકાવતા કદમ્બપુષ્પધી એનો એક સ્તન યુવરાજ રાજકુંવરની જેમ અભિસિંચન કરાય છે. (૩૮)

તેથી છાઈ ! વસન્તસેનાનાં કપડાં જઈજઈ ગયાં છે. બીજાં ઉત્તમ વસ્ત્રો લઈ આવ.

વિદ્વપક : જેની તમારી આગ.

ચેટી : આર્થ મૈત્રેય ! તમે જિભા રહે, હું જ જાહેનની સેવા કરીશ (તિમ્બ કરે છે.)

विदूषक — (अपवारितकेन) भो वयस्स पुच्छामि दाव तस्यभोदि किं पि । [भो वयस्य पृच्छामि तावत्तत्रभवती किमपि ।]

चारुदत्तः—एव क्रियताम् ।

विदूषक — (प्रकाशम्) अथ किंनिमित्त उण ईदिसे पणहचन्दालोए दुदिण-
अ-वभारे आभदा भोदी । [अथ किंनिमित्त पुनरीदशे प्रनष्टचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकार
आगता भवती ।]

चेटी—अज्जए उल्लुओ वग्गणो । [आर्य ऋजुको ब्राह्मणः ।]

वसन्तसेना—ण निउणोत्ति भणाहि । [ननु निपुण इति भण ।]

चेटी—एसा क्खु अज्जभा एव पुच्छिदु आभदा—केत्तिअं ताए रअणावलीए
मुल्ल ति । [एषा खल्वार्या एवं प्रष्टुमागता—क्रियत्तस्या रत्नावल्या मूल्यम् इति ।]

विदूषक — (जनान्तिकम्) भो भणिद मए जघा अप्पमुल्ला रअणावली बहु-
मुल्ल सुवण्णभण्डअम् । ण परितुट्ठा । अवर मग्गिदु आभदा । [भो. भणित मया
यथाऽल्पमूल्या रत्नावली बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम् । न परितुष्टा । अपर याचितुमागता ।]

चेटी—सा क्खु अज्जभाए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा । सो अ सहिओ
राभावात्पहारी ण जाणीअदि कहिं गदो ति । [सा खल्वार्यया आत्मीयेति भणित्वा श्रूते
हारिता । स च सभिको राजवार्ताहारी न श्रायते कुत्र यत इति ।]

विदूषक — भोदि मन्तिद ज्जेव मन्नीअदी । [भवति मन्त्रितमेव मन्त्र्यते ।]

चेटी—जावं सो अण्णेसाअदि ताव एदं ज्जेव गेण्ह सुवण्णभण्डअम् । [यावत्सो-
ऽन्विष्यते तावदिदमेव गृह्णाण सुवर्णभाण्डम् ।] । (इति दर्शयति)

(विदूषको विचारयति ।)

चेटी—अदिमेत्त अज्जा निज्जाअदि । ता किं दिट्ठपुल्ल दे । [अतिमात्रमार्यो
निध्यायति । तत्किं दृष्टपूर्वं ते ।]

विदूषक — भोदि सिप्पकुसल्दाए ओवन्धेदि दिट्ठम् । [भवति शिल्पकुशल-
तयाऽवबधाति दृष्टम् ।]

चेटी—अज्ज वञ्चिदोसि दिट्ठोए । त ज्जेव एद सुवण्णभण्डअम् । [आर्य
वञ्चितोऽसि दृष्ट्या । तदेवेद सुवर्णभाण्डम् ।]

विदूषक — (सहर्षम्) भो वयस्स तं ज्जेव एद सुवण्णभण्डअम् जं अग्गण गेहे
चोरेहिं अवहिदम् । [भो वयस्य तदेवेद सुवर्णभाण्डं यदस्माकं गृहे चोरैरपहृतम् ।]

चारुदत्तः—वयस्य

योऽस्मामिञ्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

॥ एव प्रस्तुतोऽस्माकं किंतु सत्यं विदम्बना ॥३९॥

વિદ્વષક : (બાલુ પર) ઓ મિત્ર ! તે શ્રીમતીએ ત્યારે ક'ઈક પૂછું ?

ચારુદત્ત : એમ કર.

વિદ્વષક : (મોટથી) તો ચાલની જતી રહી છે ત્યારે આવા માવઠાના અંધારામાં વળી આપ શા માટે આવ્યાં છો ?

ચેટી : બહેનના ! બાલ્યુ શોળા છે.

વસન્તસેના : કહું છું, ચતુર (છે) એમ કહે.

ચેટી : આ આપોં ખરેખર એમ પૂછવા આવ્યાં છે કે પેલી રતનાવાલીનું કેટલું મૂલ્ય છે ?

વિદ્વષક : (બાલુ પર) અરે ! મેં કશું ઉત્તરું કે રતનાવલી થોડા મૂલ્યની છે, સોનાનો દાબડો બહુ કીમતી છે (એટલે) ન સંતોષાઈ (તેથી) બીજું માગવા આવી.

ચેટી : તે ખરેખર પોતાની છે એમ મણીને આપોં છૂનમાં ઢારી ગયાં અને રાત્રીનો સંદેશ લઈ જતો તે સખિક કયા ગયો એ સમજાતું નથી.

વિદ્વષક : ઓ બાઈ ! બોલેલું જ બોલે છે.

ચેટી : બ્યા સુધી તે શોધાય ત્યાં સુધી આ જ સોનાના દાગીનાનો દાબડો સ્વીકારે (બતાવે છે.)

(વિદ્વષક વિચાર કરે છે.)

ચેટી : ભટ્ટ ખૂબ પારી પારીને જુએ છે. શું તમે પહેલાં બેસું ?

વિદ્વષક : બાઈ, કારીગરીની ચતુરાઈથી નજર કરે છે.

ચેટી : ભટ્ટ ! (તમારી) દૃષ્ટિથી તમે છેતરાયા છો. આ તે જ સોનાના દાગીનાનો દાબડો છે.

વિદ્વષક : (હર્ષથી) ઓ મિત્ર ! આ તે જ સોનાના દાગીનાનો દાબડો છે કે જે આપણે ઘેરથી ચોર લઈ ગયા હતા.

ચારુદત્ત : શાઈ !

'યાપણું પાછી પાળવા આપણે જે બહાનું વિચાર્યું હતું. તે જ અમારે માટે આવી પડ્યું છે. પણ શું (આ) સત્ય (છે) કે મરકરી છે ? (૩૬)

चिद्रूपक — भो वयस्स सच्च सवामि बग्दणेण । [भो वयस्य सत्य शप्ते ब्राह्मणेन ।]

चारुदत्त — प्रिय न. प्रियम् ।

चिद्रूपकः — (जनान्तिकम्) भो पुच्छामि ष कुदो एदं समासादिदं चि । [भोः पुच्छामि ननु कुत इदं समासादितमिति ।]

चारुदत्त — को दोषः ।

चिद्रूपक — (चेष्टया कर्णे) एव्व विअ । [एवमिव ।]

चेटी — (चिद्रूपकस्य कर्णे) एव्व विअ । [एवमिव]

चारुदत्त — किमिदं कथ्यते । किं वयं वाह्या ।

चिद्रूपक — (चारुदत्तस्य कर्णे) एव्व विअ । [एवमिव]

चारुदत्त — भद्रे सत्यं तदेवेदं मुवर्णभाण्डम् ।

चेटी — अज्ज अथ इ । [आर्य अथ किम् ।]

चारुदत्त — भद्रे न कदाचित्प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं मया । तद् गृह्यतां पारि-
तोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । (शयनङ्गुलीयकं हस्तमवलोक्य लज्जां नाटयति ।)

वसन्तसेना — (आत्मगतम्) अदो ज्जेअ कामीअसि । [अत एव काम्यसे ।]

चारुदत्त — (जनान्तिकम्) भोः कष्टम् ।

धनैर्विपुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात्कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

अपि च

पक्षविकलश्च पक्षी शुष्कश्च तरुः सरश्च जलहीनम् ।

सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दग्धिश्च ॥४१॥

अपि च

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः

कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।

यद्दृष्टपूर्वजनसंगमविस्मृताना-

मेवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥४२॥

चिद्रूपक — भो अल अदिमेत्त सतप्पिदेण । (प्रकाशं स्पर्शित्वा) भोदि
समप्पीअदु ममचेरिआ ष्हाणसादिआ । [भो. अलमतिमात्रं संतापितेन । ...भवति
समर्प्यतां मम स्नानघाटिका ।]

વિદ્વપક : ઓ મિત્ર ! સત્ય છે. બ્રાહ્મણત્વના કસમ ખાઉં છું.

ચારુદત્ત : બહુ સરસ. અમને ગમ્યું.

વિદ્વપક : (બાજુ પર) અરે ! પૂછું કે આ ખરેખર કયાથી મળ્યો ?

ચારુદત્ત : શું વાંધો છે ?

વિદ્વપક : (ચેટીના કાનમાં) આમ કહે ?

ચેટી : (વિદ્વપકના કાનમાં) આવી રીતે.

ચારુદત્ત : આ શું કહો છો ? શું અમે પરાયા છીએ ?

વિદ્વપક : (ચારુદત્તના કાનમાં) આવી રીતે

ચારુદત્ત : બહેન ! સાચું આ તે જ સોનાના દાગીનાનો દાનડો છે ?

ચેટી : આર્થ ! હાસ્તે.

ચારુદત્ત : બહેન ! ખુશખબર કહેનારને મેં કોઈ દિવસ નિષ્કળ કર્યો નથી. તો આ હંતામની વીટી લે (વીટી વગરની આગળ જોઈને લલ્લ લાખવે છે.)

વસન્તસેના : (સ્વગત) એથી સ્તોત્ર સ્તોત્ર કરું છું.

ચારુદત્ત : (બાજુ પર) અરેરે ! હરિ હરિ !

ત્યારે પહેલું જ—દુનિયામાં બહુલો વાળવા માટે નિરર્થક હોવાથી જેનો ક્રોધ અને ઉપકાર નિષ્કળ થાય છે તેવા ધનહીન માણસના જીવનથી શું ? (૪૦)

તદુપરાંત,

પાખ વગરનું પક્ષી, સૂકાયેલ વૃક્ષ અને પાણી વગરનું સરોવર, તથા હાત કાઢી નાંખેલો સાપ, અને દરિદ્ર—(બધા) દુનિયામાં સરખા છે. (૪૧)

અને વળી,

ખરેખર દરિદ્ર પુરુષો સના ઘર જેવા, પાણી વગરના ફૂલ જેવા, અને પાન વગરના વૃક્ષ જેવા છે, કારણ પહેલાં જોયેલા માણસના સંગમથી (પોતાની દરિદ્ર સ્થિતિ) ભૂલી ગયેલાનો ઉત્તવનો વખત આ રીતે નિષ્કળ જાય છે. (૪૨)

વિદ્વપક : અરે ! બહુ સંતાપ કરવો રહેવા દો

(મોટેથી મસ્કરીમાં) બલતિ ! મારી સ્નાન કરવાની પોતડી લાવો.

वसन्तसेना—अन्व चारुदत्त जुत्तं णेद इमाए रम्णावलीए इमं णणं तुलहदुम् ।

[आर्यं चारुदत्त युक्तं नेदमनया रत्नावल्येयं चनं तुलयितुम् ।]

चारुदत्त —(सविलक्षस्मितम्) वसन्तसेने पदय पदय ।

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्नप्रतापा दरिद्रता ॥४३॥

वितूपकः—इज्जे किं भोदिए इच्च ज्जेव सुविदम्भम् ! [चेति किं भवरयेहैव सुमन्थम् ।]

चेटी—(विहस्य) अउज्ज मित्तेअ अदिमेत्तं दाणिं उज्जुअं अच्चाणअं द्देसि ।

[आर्यं मैत्रेय अतिमात्रमिदानोमृजुमात्मानं दर्शयति ।]

वितूपकः—भो वभस्स एसो वज्जु आसीरअन्तो विअ सुहोवविट्ठं जणं पुणोवि विस्वारिवारिधाराहिं पविट्ठो पज्जणो । [भो वयस्य एष खल्वपसारयन्निव मुखोपविष्टं जन पुनरपि विस्तारिवारिधाराभः प्रविष्टः पर्वन्त्यः ।]

चारुदत्तः—उम्भगाह भवान् ।

अमूर्हिं भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराणीव मृणाळसूच्यः ।

पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्भिमुक्ता दिवोऽश्रुधारा इव वारिधाराः ॥४४॥

अपि च ।

धाराभिरार्यजनचित्तमुनिर्मलाभि-

श्चण्डाभिरर्जुनशरप्रतिकर्कशाभिः ।

मेघाः सर्वान्त' बलदेवपटप्रकाशाः

शक्रस्य भौक्तिकनिधानमिवोद्विरन्तः ॥४५॥

मित्रे पदय पदय ।

एतैः पिण्डुतमालवर्णकनिभैरालिप्तमम्भोधरैः

तसक्नैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

एपाऽम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता

रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत्समालिङ्गति ॥४६॥

(वसन्तसेना शृङ्गारमाव नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति ।)

चारुदत्तः—(स्पर्शं नाटयन्प्रयारिज्य ।)

વસંતસેના : આર્થ ચારુદત ! આ રતનાવલીથી આ જનને આમ હલકું પાડવું યોગ્ય નથી.

ચારુદત : (ખેલુકત સ્મિત સાથે) વસંતસેના ! જો, જો.

સાચી વાત કોણ માનશે ? બધા મને હલકો પાડશે. કારણ પ્રતાપ વગરની નિર્ધનતા આ જગતમા શંકાપાત્ર છે. (૪૩)

વિદ્વપક : (અલી) ચેટી ! શું તું અહીં જ સુવાની ?

ચેટી : (હસીને) આર્થ મૈત્રેયજી ! પોતાની જાતને બહુ ભોળો ખતાવો છો ?

વિદ્વપક : અરે મિત્ર ! સુખે બેઠેલા માણસને નસાડતો હોય તેમ ખરેખર વળી પાડો આ વરસાદ ખૂબ જળધારાઓમા વરસે છે.

ચારુદત : તું ઠીક કહે છે.

કારણ, જેમ કાદવની વચ્ચેથી કમળની ફાંડીની અણી (નીકળે) તેમ મેઘને વચ્ચેનો ભાગ ભેરી, જાણે ચંદ્રના દુઃખથી વહેતા આકાશના આંસુની ધારા ન હોય તેમ આ પાણીની ધારાઓ ચડે છે. (૪૪)
તદુપરાંત,

જાણે ઇન્દ્રનો મોતીનો ખળનો નીચે ન ફેંકતા હોય તેમ બળદેવના વસ્ત્ર જેવા રંગના મેઘ, સજ્જનના ચિત્ત જેવી ખૂબ નિર્મળ ગલરાવતી, અશ્વિનના બાણ જેવી કર્કશ ધારાઓથી વરસે છે. (૪૫)
ઓ પ્રિયા ! જો ! જો !

પીસેલા તમાલ રંગના આ મેઘથી વ્યાપ્ત (અને) એકદમ નજીક આવેલા સુવાસિત, શીતલ, સાંજના પવનથી વીંજાતા આકાશને મેઘોદય સમયે પ્રેમવાળી સ્વેદછાથી આવેલી આ રક્ત (લાલ-અને રોહમાં પડેલી) વીજળી જેમ પ્રિયતામા કાન્તને (આલિંગે) તેમ-આલિંગે છે. (૪૬)

(શંગારભાવ દાખવતી વસંતસેના ચારુદતને આલિંગે છે.)

ચારુદત : (સ્પર્શ દાખવીને વળતું આલિંગન આપીને)

भो मेघ गम्भीरतरं नद त्वं तव प्रसादात्स्मरणीयितं मे ।
संस्मर्यतोमाश्रितजातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥४७॥

विदूषकः—दाशरथ्यपुत्र दुर्दिन भक्त्यो दाशरथि पुत्र धं भक्त्यादिभिः पुत्राद
भावादेति । [दाशरथः पुत्र दुर्दिन भक्त्यो दाशरथि ११ पदमधरयो विदुषा विनोदयति ।

प्रादुर्भावः—४२२२ नदस्त्वुत्तम-पुत्र ।

वपेयतमस्तु दुर्दिनमश्रितभारं नतददा स्फुरतु ।

भक्त्यादिपुष्पेनवा यदहं प्रियया परिप्लव्णः ॥४८॥

अदि न वपेय ।

धन्यानि मेघां गन्तु ज्ञातितानि ये कामनीनां गृहमागतानाम् ।

भ्रातृनि मेघोदकशीतनानि गात्राणि गात्रेषु परिप्लवन्ति ॥४९॥

[विने २२-१९२ ।

स्वप्नेषु प्रवर्तितोद्दिग्धवपाना

शीतं गन्धमपि धार्यते शिवायम् ।

एषा य स्फुटितायुषाद्रात्रुषेता

मग्नवज्रम मज्जितनरेण पिपासायि ॥५०॥

(५०१-५०२ ॥) ५० ॥ ५०३ ॥ ५० ॥ ५०४ ॥

विष्णुमहोदधे महेन्द्रापाविष्णुतापवदुतेन ।

अनन्तरावदहमुना विदुर्निवर्तितानि शिवायम् ॥५१॥

५१ ॥ ५०० ॥ ५०४ ॥ ५०५ ॥ ५०६ ॥ ५०७ ॥

तानीयु गात्रं विदुषे महेन्द्रं शिवायु वतं मज्जितेन वपेयम् ।

मग्नवज्रमेव हव गात्रमपि मग्नवज्रमेव वपेयम् ॥५२॥

(५१ ॥ ५०० ॥ ५०४ ॥)

५१ ॥ ५०० ॥ ५०४ ॥

ઓ મેઘ ! તું વધારે ગંભીર ગર્જના કર. તારા પ્રસાદથી પ્રભુચથી પીડાયેલું, રપથાંને લીધે રોમાંચ અનુભવતું અને જેમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો છે તેવું મારું શરીર કદમ્બ પુષ્પની દર્યાને પામે છે. (૪૭)

વિદ્યુત : દાસીપુત્ર દુર્દિન ! હવે તું અનાય છે કે આમને વીજળીથી ખીણાવે છે.

આરુદત : મિત્ર ! (તારે) કપર ન આપવો જોઈએ.

સતત (વારિ) ધારાઓવાળું આવડું બલે સો વરસ રહેતું. વિદ્યુત બલે ચમકે. કારણ (તેમને લીધે) અમારા જેવાને દુર્લભ એવી પ્રિયા સાથે (હું) આલિંગન પામ્યો છું. (૪૮)

અને વળી, મિત્ર !

જે ઘેર આવેલી કામિનીઓના લીના (અને) મેઘના પાણીથી શીતલ ગાત્રોને ગાત્રો સાથે આલિંગે છે તેમનાં જીવન ખરેખર ધન્ય છે (૪૯)
પ્રિય વસન્તસેના !

કુંભીના અનુતરના છેડા હાલી ગયા છે. તેની છત તૂટેલી હોવાથી યાંભલાઓ ગમે તેમ (કરીને) પથ્થુ ટકાવે છે. અને પાણીના મારાથી ચૂનાતું પડ તરડાઈ જવાથી આ ચિત્રની દિવાલ (પથ્થુ) પલળી ગઈ છે. (૫૦)

વિદ્યુતરૂપી જીલ્લાથી મેઘધનુષ્યરૂપી ઊંચા લાંબા હાથથી વાહનરૂપી લંબાયેલ હડપચીથી બહુ આકારો આ બગાસું ખાધું. (૫૧)

તેથી આવ અંદર જ જઈએ (જોડીને ફરે છે.)

તાલી ઉપર જાંચો (તાર) (અવાજ), ડાળી ઉપર ધીમો (અવાજ), શિલા ઉપર કકાશ (અવાજ) (અને) પાણીમા ભયંકર (મોટો) (અવાજ) —(એમ) જાણે સંગીતના જલસામાં વગાડાતી વીણાની માફક ધારાઓ તાલ પ્રમાણે પડે છે. (૫૨)

(બધાં બહાર જાય છે.)

“દુર્દિન” નામનો પાંચમો અંક સમાપ્ત.

षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चेटी ।)

चेटी—कथं अञ्जं वि अञ्जभा न विबुद्धदि । भोदु । पवित्रिअ पडिबोध-
स्सम् । (इति नाट्येन परिक्रमति ।) [कथमद्याप्यार्या न विबुध्यते । भवतु । प्रविश्य
प्रतिबोधयिष्यामि ।]

(ततः प्रविशत्याच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना ।)

चेटी—(निरूप्य) उर्येदु उर्येदु अञ्जभा । पभादं सवुत्तम् । [उत्तिष्ठन्ति-
छाया । प्रभातं सवुत्तम् ।]

वसन्तसेना—(प्रतिबुध्य) कथं रत्ति ज्जेव पभाद सवुत्तम् । [कथं रात्रिरेव
प्रभातं संवुत्तम् ।]

चेटी—अम्हाण एसो पमादो । अञ्जभाए उय रत्ति ज्जेव । [अस्माकमेत-
त्प्रभातम् । आर्यायाः पुना रात्रिरेव ।]

वसन्तसेना—हज्जे कहिं णा तुम्हाण भूदिअरो । [चेटी कुतः पुनर्युष्माकं
धूतकरः ।]

चेटी—अञ्जए वड्डमाणअ समादिसिअ पुण्णकरण्डअ जिण्णुज्जाण गदो अञ्ज-
चारुदत्तो । [आर्ये वर्धमानक समादिश्य पुण्णकरण्डक जीर्णोद्यानं गत आर्यचारुदत्तः ।]

वसन्तसेना—किं समादिसिअ । [किं समादिश्य ।]

चेटी—जोएहि रादीए पवहण वसन्तसेना गरुछदु ति । [योजय रात्रौ प्रवहण
वसन्तसेना गरुत्विति ।]

वसन्तसेना—हज्जे कहिं मए गन्तव्वम् । [चेटी कुन मया गन्तव्यम् ।]

चेटी—अञ्जए जहिं चारुदत्तो । [आर्ये यत्र चारुदत्तः ।]

वसन्तसेना—(चेटीं परिध्वज्य) हज्जे सुट्ठु न निम्माइदो रादीए । ता अञ्ज
पञ्चकल पेक्खिस्सम् । हज्जे किं पविट्ठा अह इह अन्धन्तरचदुस्सालअम् । [चेटी
मुष्टु न निर्ध्यातो रात्रौ । तदस्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिष्ये । चेटी किं प्रविष्टाऽहमिहाभ्यन्तरचतुः-
शालकम् ।]

चेटी—न केवलं अन्धन्तरचदुस्सालम् । सम्बज्जगस्स वि हिअअ पविट्ठा ।
[न केवलमभ्यन्तरचतुःशालकम् । सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टम् ।]

वसन्तसेना—अवि सतप्पदि चारुदत्तस्स परिअणो । [अपि संतप्यते चारुदत्तस्य
परिजनः ।]

અંક' ૬

(પછી ચેટી પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી : શું હજી પણ બહેન જ્યાં નથી ? ત્યારે અંદર જઈને જગાડીશ.
(ફરવાનેા અભિનય કરે છે.)

(પછી શરીરે ઝાઢીને વસન્તસેના પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટી : (બરાબર જોઈને) જોડો, જોડો. આપ્યાં ! સવાર થઈ ગયું.

વસન્તસેના : (બગીને) શું રાત્રી (ચેતે) જ પ્રભાતમાં પસટાઈ મઈ ?

ચેટી : અમારું આ પ્રભાત, બ્યારે બહેનનાને રાત જ છે.

વસન્તસેના : ચેટી ! ત્યારે તમારા છુગારી કયાં છે ?

ચેટી : બહેન ! વર્ષમાનકને આગા કરીને આપે ચારુદત જૂના પુષ્પકરંડક
બાગમાં ગયા છે.

વસન્તસેના : કઈ આગા આપીને ?

ચેટી : કે વહેલી સવારે ગાડી જોડજો, વસન્તસેના બસે બધ.

વસન્તસેના : ચેટી ! મારે કયાં જવાનું ?

ચેટી : બહેનબા ! બધા ચારુદત (છે ત્યાં).

વસન્તસેના : (ચેટીને) ચેટી ! રાત્રે (ચારુદતને) બરાબર નિરખ્યા નથી.
તેથી આજ પ્રત્યક્ષ જોઈશ. ચેટી ! શું કું અહીં અંતઃપુરના ચોકમાં પ્રવેશ
પામો છું ?

ચેટી : એકલા અંતઃપુરના ચોકમાં નહિ, બધાં આજીસીના હૃદયમાં પણ
પ્રવેશ પામ્યાં છે.

વસન્તસેના : શું ચારુદતના પરિજનોને સતાવ થાય છે ?

चेटी—संतप्तिस्सदि । [संतप्स्यति ।] ; -

वसन्तसेना—कदा । [कदा ।]

चेटी—जदो अज्जआ गमिस्सदि । [यदाऽऽर्था गमिष्यति ।]

वसन्तसेना—तदो मए पढमं संतप्पिदम्बम् । (सानुनयम्) हृज्जे गेण्ह एदं रअणावलीम् । मम बहिणिआए अज्जआधूदाए गदुअ समप्पेहि । भणिदम्बं च—अहं सिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासी तदा तुम्हाणं पि । ता एसा सुह ज्जेव कण्ठाहरणं होवु रअणावली । [तदा मया प्रथमं संतप्तम् । ...चेटी गृहाणेमा रत्नावलीम् । मम भणिम्भा आर्याधूतायै गत्वा समर्पय । वक्ष्यं च—अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी तदा युष्माकमपि । तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली ।]

चेटी—अज्जए कुपिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । [आर्यै कोपिष्यति चारुदत्त आर्यायै तावत् ।]

वसन्तसेना—गच्छ । ण कुपिस्सदि । [गच्छ । न कोपिष्यति ।]

चेटी—(गृहीत्वा) जं अज्जआ आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।) अज्जए भणादि अज्जआ धूदा—अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा । ण जुत्तं ममं एदं गेण्हि-दुम् । अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो चि जाणावु भोदी । [यदार्थाऽऽश्रयति । ...आर्यै भगवत्यार्या धूता—आर्यपुत्रेण युष्माक प्रसादीकृता । न युक्तं ममैता ग्रहीतुम् । आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेष इति जानावु भवतो ।]

(ततः प्रविशति दारकं गृहीत्वा रदनिकां ।)

रदनिका—एहि वच्छ सअडिआए कीलम्ह । [एहि वस्त्र शकटिकया क्रीडावः ।]

दारकः—(सकृच्छ्रम्) रदणिए किं मम एदाए मडिआसअडिआए । तं ज्जेव सोवण्णसअडिअं देहि । [रदनिके किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेवं सौवर्णशकटिका देहि ।]

रदनिका—(सनिर्वेदं निःश्वस्य) जाद कुदो अम्हाणं सुवण्णववहारो । तादस्स पुणो वि रिदीए सुवण्णसअडिआए कीलिस्ससि । ता जाव विणोदेमि णम् । अज्ज-आए वसन्तसेणाए समीव उवसप्पिस्सम् । (उपसृत्य) अज्जए पणमामि । [जात कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः । ततस्य पुनरपि क्रद्धया सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि । तद्यावद्विनोदयाम्येनम् । आर्याया वसन्तसेनायाः समीपमुपसप्स्यामि । ...आर्यै प्रणमामि ।]

वसन्तसेना—रदणिए साअदं दे । कस्स उण अयं दारओ । अणलंकिद-सरीरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअम् । [रदनिके स्वागतं ते । कस्य पुनरयं दारकः । अनलकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्-।]

ચેટી : સંતાપ થશે .

વસન્તસેના : ક્યારે ?

ચેટી : જ્યારે આર્યા જશે (ત્યારે).

વસન્તસેના : ત્યારે મારે પહેલા દુઃખી થવું પડશે. (વિનયથી) ચેટી ! આ રતનાવલી લઈ જઈને મારી બહેન આર્યા ધૂતારને આપજો અને કહેજો, “હું શ્રી ચારુદત્તની (તેમના) ગુણથી જીતાવેલી દાસી છું તે રીતે તમારી પણ્ય (દાસી છું). તેથી આ રતનાવલી તમારા જ કંઠનું આભૂષણ બલે રહેવું.”

ચેટી : બહેન ! તો ચારુદત્ત આર્યા હાથે ગુસ્સે થશે.

વસન્તસેના : જા ગુસ્સે નહિ આવ.

ચેટી : (લઈને) જેવી બહેનની આજ્ઞા. (જઈને પ્રવેશ કરે છે.) આર્યા ! આર્યા ધૂતાર કહેવારે છે, “આર્યપુત્રે તમને લેટરપે આપી છે. એ લેવી મને યોગ્ય નથી. આર્યપુત્ર જ મારું ખાસ આભૂષણ છે એમ તમે જાણો.”

(પછી બાળકને લઈને રદનિકા પ્રવેશ કરે છે.)

રદનિકા : આવ જાઈલા ! માલ્લી ગાલ્લી રમીએ

છોકરો : (કરજીતાપૂર્વક) રદનિકા ! મારે આ માટીની ગાલ્લીથી રમીને શું કરવું છે ? પેલી સોનાની જ ગાલ્લી આપ.

રદનિકા : (ખેદથી નિસાસો નાખીને) બાપુ ! અમણે સોનાની વાત કેવી ! બાપુજી ફરી એક વખત સમૃદ્ધિ પામશે ત્યારે સોનાની ગાલ્લીથી રમીશ. (સ્વગત) તો એને જરા રાજ કરું. આર્યા વસન્તસેના પાસે જઈએ (જઈને) બહેન ! જય જય.

વસન્તસેના : રદનિકા ! તને સ્વાગત. આ છોકરો વળી—કેનો છે ? શરીરે ઘરેલું નથી છતાં (એવું) મુખચંદ્ર મારા હૃદયને આનંદ આપે છે.

रदनिका—एसो कखु अज्जचारुदत्तस पुत्तो रोहसेणो णाम । [एष खल्वार्य-
चारुदत्तस पुत्तो रोहसेणो नाम ।]

वसन्तसेना—(बाहू प्रसार्य) एहि मे पुत्तभ आळिङ्ग । (इत्यङ्ग उपवेश्य)
अणुकिदं अणेण पितुणो स्वम् । [एहि मे पुत्रक आळिङ्ग ।...अनुकृतमनेन पितृ
रूपम् ।]

रदनिका—ण केवलं रूपं सीलं पि तक्केमि । एदिण अज्जचारुदत्तो भत्ताणं
विणोदेदि । [न केवलं रूपं शीलमपि तर्कयामि । एतेनार्यचारुदत्त आरमारं विनोदयति ।]

वसन्तसेना—अथ किंनिमित्तं एसो रोअदि । [अथ किंनिमित्तमेष रोदिति ।]

रदनिका—एदिण पडिवेसिगह्वरदारभकेरिआए सुवण्णसअडिआए कीलदम् ।
तेण अ सा णोदा । तदो उण तं मग्गन्तस्स मए इअं मट्ठिआसअडिआ कटुअ दिण्णा ।
तदो भणादि रदणिए कि मम एदाए मट्ठिआसअडिआए । तं ज्वेव सोवण्णसअडिअं
देहि त्ति । [एतेन प्रतिवेशिगह्वरदारकस्य सुवर्णशकटिकया व्रीडितम् । तेन च सा नीता ।
ततः पुनस्ता याचमानस्य मयेय मृत्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता । ततो भगति-रदनिके
किं ममैतया मृत्तिकाशकटिकया । तामेव सोवर्णशकटिकां देहीति ।]

वसन्तसेना—इदो हदो ! अअं पि णाम परसंपत्तीए सतप्पदि । भअवं कअन्त
पोस्सरवत्तपडिदज्जबिन्दुसरिसेहिं कीलसि तुमं पुरिसभाअपेएहिं । (इति वाक्सा) जाद
मा रोद । सोवण्णसअडिआए कीलस्ससि । [हा धिक् हा धिक् । अयमपि नाम
परसंपत्त्या सतप्पते । भगवन्कृतान्त पुष्करपत्रतितलबिन्दुसदृशैः कोडसि त्वं पुरुषभाग-
धेयैः ।...जात मा रुदिहि । सोवर्णशकटिकया व्रीडिष्यसि ।]

दारकः—रदणिए का एस । [रदनिके कैषा ।]

वसन्तसेना—पितुणो दे गुणणिज्जिदा दासी । पितुस्ते गुणनिज्जिता दासी ।]

रदनिका—जाद अज्जआ दे जणणी भोदि । [जान आर्या ते जननी भवति ।]

दारकः—रदणिए अलिअं तुम भणासि । जइ अम्हारं अज्जआ जणणी ता कीस
अलकिदा । [रदनिके अलीकं त्वं भणसि । यथस्माकमार्या जननी तत्किमर्थमलकृता ।]

वसन्तसेना—जात मुद्देण मुद्देण अदिकरुण मन्तेसि । (नादयेनाभरणान्यवतार्य
रुदती) एषा दाणीं दे जणणी संवुत्ता ता गेण्ह एद अलङ्कारअम् । सोवण्णसअडिअं
घडावेहि । [जात मुखेन मुखेनातिकरुण मन्त्रपते ।...एपेदानो ते जननी संवृत्ता ।
तद्गृहाणैतमलङ्कारम् । सोवर्णशकटिका कारय ।]

दारकः—अवेहि । ण गेण्हिस्सम् । रोदसि तुमम् । [अपेहि । न प्रहीष्यामि ।
रोदपि त्वम् ।]

રહનિકા : ખરેખર આ આર્થ ચારુદતનો શેઠસેન નામનો પુત્ર છે.

વસન્તસેના : (હાથ ફેલાવીને) આવ મારા દીકરા ! (મને) ભેટ. (ખોળામાં બેસાડીને) આવે પિતાના કપડું અનુકરણ કરું છે.

રહનિકા : એકલું રૂપ નહિ. હું ધારું છું ચારિત્ર્ય પણ. આર્થ ચારુદત પોતાની જાતને આનાથી પ્રુથ કરે છે.

વસન્તસેના : ત્યારે આ શા માટે રડે છે ?

રહનિકા : પાડોશી ગૃહસ્થના છેકરાની સોનાની ગાસ્ટીથી રમતો હતો. અને પેલો (છોકરો) તે (ગાસ્ટી) લઈ ગયો. પછી ફરીથી તે (ગાસ્ટી) માગી ત્યારે મેં આ માટીની ગાસ્ટી બનાવી આપી. ત્યારે કહે છે કે રહનિકા ! મને આ માટીની ગાસ્ટીથી શું ? તે જ સોનાની ગાસ્ટી આપ.

વસન્તસેના : અરે હાથ ! શિવ ! શિવ ! શિવ ! આ પણ ખરેખર બીજાની સંપત્તિથી સંતાપ અનુભવે છે. હે મનવાન વિધિ ! કમળના પાંદડા ઉપર પડેલા જળગિન્દુસમા પુરુષના ભાગ્ય સાથે તમે ખેલો છો ! (આંસુ સાથે) - બેટા ! રડીશ નહિ. (તું) સોનાની ગાસ્ટીથી રમીશ.

છોકરો : રહનિકા ! આ કાણુ છે ?

વસન્તસેના : તારા બાપુજીની ગુણથી છતાંયેલી દાસી.

રહનિકા : બાઈ ! આર્થ તારાં માતા થાય.

છોકરો : રહનિકા ! તું ખેલું કહે છે. જો આર્થ મારી મા છે તો શા માટે ધરેણું પહેર્યાં છે ?

વસન્તસેના : બેટા ! જોખા મુખે ખૂળ કરુણુ જોલે છે. (અભિનયથી આલૂપણો ઉતારી, રડતી) હવે આ તારી માતા થઈ. તો લે, આ ધરેણુંથી સોનાની ગાસ્ટી કરાવજો.

છોકરો : ભાવો હટા ! નહિ લઈ. તમે રડો છો.

वसन्तसेना—(अश्विणि प्रमृज्य) जाद न रोदिस्सम् । गच्छ । कील । (अलं-
(कारैर्मृच्छकटिक पूरयित्वा) जाद कारेहि सौवर्णसर्पाडिअम् । [जात न रोदिष्यामि ।
गच्छ । म्हीड ।....जात करय सौवर्णशकटिकाम् ।]

(इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका ।)

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः ।)

चेटः—लदणिण लदणिण निवेदेहि अज्जआए वसन्तसेनाए—अंहालिअं पक्खदु-
आलए शज्जं पवहणं चिद्धदि । [रदनिके रदनिके निवेदयार्यायै वसन्तसेनायै—अपवा-
रित पथद्वारके सज्ज प्रवहण तिष्ठति ।]

(प्रविश्य)

रदनिका—अज्जए एसो वड्ढमाणओ विण्णवेदि—पक्खदुआलए सज्ज पवहणं
त्ति । [आयें एए वर्धमानको विशापयति—पथद्वारे सज्ज प्रवहणमिति ।]

वसन्तसेना—हज्जे चिद्धु मुहुत्तअम् । जाव अहं अत्ताणअ पसाधेमि । [चेटि
तिष्ठतु मुहुत्तकम् । यावदहमात्मान प्रसाधयामि ।]

रदनिका—(निष्क्रान्त्य) वड्ढमाणआ चिद्धु मुहुत्तअम् । जाव अज्जआ अत्ता-
णअं पसाधेदि [वर्धमानक तिष्ठ मुहुत्तकम् । यावदार्याऽऽत्मान प्रसाधयति ।]

चेटः—ही ही भोः । मए वि जाणात्थलके विमुमल्लिदे । ता जाव गेण्हिअ
आअच्छामि । एदे णश्शालञ्जुकहुआ बइल्ल । भोदु । पवहणेण ज्जेव गदागदिं कलि-
वशम् । (इति निष्क्रान्त्यचेटः ।) [ही ही भोः । मयाऽपि यानास्तरण विस्मृतम् ।
तथावद् गृहीत्वाऽऽगच्छामि । एतौ नासिकारञ्जुकद्वयो बलीवदी । भवतु । प्रवहणे-
नैव गतागतिं करिष्यामि ।....]

वसन्तसेना—हज्जे उवणेहि मे पसाहणम् । अत्ताणअं पसाधइस्सम् । (इति प्रसा-
धयन्ती स्थिता ।) [चेटी उपनय मे प्रसाधनम् । आत्मान प्रसाधयिष्यामि । ..]

(प्रविश्य प्रवहणाधिरूढः ।)

स्थावरक. चेटः—आणत्तग्हि लाअशालअशठाणेण—थायलआ पवहण गेण्हिअ
पुप्फकलण्डअ जिण्णुज्जाणं तुलिद आअच्छेहि त्ति । भोदु । तहि ज्जेव गच्छामि ।—
वहध बइल्ल । वहध । (परिक्लम्यावलोक्य च) कध गामशअलेहिं लुद्धे मग्गे । किं
दाणि एत्थ कलइवशम् । (साटोपम्) अले ले ओशलध । (आकर्ण्य) किं भणाध
एसो कश्शकेलके पवहणे त्ति । एसो लाअशालअशठाणकेलके पवहणम् । ता शिग्घं
ओशलध । (अवलोक्य) कध एसो अवले शहिअ विअ म पेस्सिअ शहश ज्जेव
ज्जिअले ओहालिअ अत्ताणअ अण्णदो अवक्कन्ते । ता को उण एसो । अघ वा किं
ममं एदिणा । तुलिदं गमिस्सम् । अले ले गामेलुआ ओशलध ओशलध । किं भणाध

વસન્તસેના : (આંસુ લૂછીને) બેટા ! નહિ રહું. જા, રમ. (પરેણાંથી માટીની ગાલ્લી ભરીને) બેટા ! સોનાનો ગાલ્લી કરાવજે.

(છોકરાને લઈને રદનિકા બહાર જાય છે.)

(૨૫ દિવસ બેઠેલા-પ્રવેશ કરીને)

ચેટ : રદનિકા ! ઓ રદનિકા ! આપાં વસન્તસેનાને કહે, “બાલુને બારણે ઓઝલવાળી માટી તૈયાર જિભી છે”.

(પ્રવેશ કરીને)

રદનિકા : આપાં ! આ વર્ષ માનક કહે છે કે બાલુને બારણે માટી તૈયાર છે.

વસન્તસેના : ચેટી ! (એક) ઘડી બસે જિભી. દરમિયાન કું તૈયાર થઈ જાઉં.

રદનિકા : (બહાર જઈને) વર્ષ માનક ! ઘડીક થોભ. દરમિયાન આપાં પોતે તૈયાર થઈ જાય.

ચેટ : હીન્દી ! અરે કું પણ માટીની માટી ભૂલી ગયો. તો હમણાં લઈને આવું છું. આ બળદિયા નાકની નાથને માટે તેવા નથી. ફીક, માટીથી જ જવા-આવવાનું રાખીશ. (ચેટ જાય છે.)

વસન્તસેના : ચેટી ! મારી શબ્દમારની વસ્તુઓ લાવ, મારી જાતને શબ્દમારું. (શબ્દમારતી જિભી રહે છે.)

(માટીમાં બેઠેલા પ્રવેશીને)

સ્થાવરક ચેટ : રાજના સાજા સંસ્થાનકે આગા કરી છે કે, સ્થાવરક ! માટી લઈને જલ્દી જૂના પુષ્પકરંડક બાગમાં આવ. અગા, તો ત્યાં જ જાઉં. સાલો, બળદિયા ! સાલો (કરીને અને જોઈને) શું ? ગ્રામકાનાં ગ્રામમાં રસ્તો રોકાઈ ગયો છે ! હવે અહીં શું કરવું ? (ચુસ્સાથી) અરે એઈ ! હડી જાઓ. (સાંભળીને) શું કહે છે ? “આ કાનો માટી છે” એમ ? આ રાજના સાજા સંસ્થાનકની માટી છે. તેથી જલ્દી દૂર ખસો. (જોઈને) શું ? મને સભિક જવો જોઈને આ ખીજો (માણસ) છૂટાડીને જેમ છુટારી (નાસે) તેમ એકદમ જ પોતાનો જાતને દાંડીને ખીજો બાગી ગયો ! તો આ વળી કાણ છે ?

—मुहुत्तमं चिह्न ! चक्रपलिवट्टि देहिस्ति । अले ले लाभशालअशंठाणकेलके हगे
 झुले चक्रपलिवट्टि दइश्यम् । अथ वा एशे एवाइ तवदशी । ता एवं कळेमि ।
 एदं पवहणं अज्जचालुदत्तश्च स्वस्ववाटिआए पस्सदुआलए यावेमि । (इति प्रवहणं
 संस्थाप्य) एशे गिह आअदे । (इति निष्क्रान्तः ।) [आश्रितोऽस्मि राजश्यालक-
 संस्थानकेन—स्थावरक प्रवहणं गृहीत्वा पुण्यकरण्डकं जीर्णोद्यानं स्वरितमागच्छेति । तत्रैव
 गच्छामि । बहतं बलोवदो बहतम् ।... कथं ग्रामशकटै रद्धो मार्गः । किमिदानीमत्र
 करिष्यामि । अरे रे अपसरत । किं भणथ-एतत्कस्य प्रवहणमिति । एतद्राजश्यालक-
 संस्थानस्य प्रवहणम् । तच्छीघ्रमपसरत । कयमेपोऽपरः सभिकमिव मा मेश्य सहैव
 द्यूतकरोऽपवार्यामानमन्यतोऽपन्नन्तः । तत्कः पुनरेयः । अथ वा किं ममेतेन । स्वरितं
 गमिष्यामि । अरे रे ग्राम्याः अपसरत । किं भणथ—मुहुर्तं तिष्ठ । चक्रपरिवृत्तिं
 देहीति । अरे रे राजश्यालकसंस्थानस्याहं दूरभ्रमपरिवृत्तिं दास्यामि । अथवैय एकाकी
 तपस्वी । तदेवं करोमि । एतत्प्रवहणमार्गचारुदत्तस्य वृक्षवाटिकायाः पक्षद्वारके स्थाप-
 यामि । एषोऽस्म्यागतः ।....]

चेटी—अज्जए नेमिसहो विअ मुणीअदि । ता आअदो पवहणो । [आयें
 नेमिशब्द ॥ भूयते । तदागतं प्रवहणम् ।]

यसन्तसेना—हज्जे गच्छ । तुवरदि मे हिअअम् । ता आदेसेहि पक्क-
 दुआलम् । [चेटि गच्छ खरते मे हृदयम् । तदादिथ पक्षद्वारम् ।]

चेटी—एह एव अज्जभा । [एत्वेत्वार्या ।]

यसन्तसेना—(परिक्रम्य) हज्जे वीरम तुमम् । [चेटि विभ्राम्य स्वम् ।]

चेटी—अं अज्जभा आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) [यदायांऽऽशापयति ।...]

यसन्तसेना—(दक्षिणाधिस्यन्दं सूचयित्वा प्रवहणमधिरुह्य च) किं णंदं कुरदि
 दाहिण सोअणम् । अथवा चारुदत्तस्य उज्ज्वलं दंष्ट्रणं अग्निमित्तं पमज्जइस्सदि । [किं
 न्विदं स्तुतिं दक्षिणं लोचनम् । अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शनानिमित्तं प्रमार्जयिष्यति ।]

(प्रविश्य)

स्थावरकः चेटः—भोगाल्हा मए यअहा । ता जाच गच्छामि । (इति
 नाट्येनाधिरुह्य चार्त्तापरता । स्वगतम् ।) भालिके पवहणे । अपवा चक्रपलिवट्टिआए
 पक्किअन्तश्च भालिके पवहणे पडिमासेदि । भोदु । गदिश्यम् ।—जाथ गोमा जाथ ।
 [अनसारीता मया शक्याः । एतावद्वच्छामि ।....भारतव्यवहणम् । अपरा चक्रपरिवर्त-
 नेन परिभ्राम्यश्च भारतव्यवहणं प्रतिमागतं । भवतु । गमेष्यामि ।—यातं तातो
 माठम् ।]

અથવા મારે આનાથી શું ? જલદી જઈશ, અરે એઈ ગામડિયાઓ ! દૂર ખસો, દૂર ખસો. શું કહેા છો ? 'ધડી થોભો, પૈકું જઠાર કઢાવો' એમ ? અરે એઈ ! રાજના સાળા સંસ્થાનકનો (ગાયુસ) કું થરો પૈકું જઠાર કઢાવું ? અથવા આ બિચારો એકલો છે. ત્યારે આમ કરું. આ ગાડી આર્થ ચારુદાસની વૃક્ષવાટિકાના બાવુને બારણે રાખું. (ગાડી બિભી રાખીને) આ કું આવ્યો. (જઠાર ભય છે.)

ચેટી : બહેન ! પૈકાના પાટાના અવાજ જેવું સંભળાય છે. તેથી ગાડી આવી ગઈ.

વસન્તસેના : ચેટી ! બા. ગાડું હલ્ય ઉતાવળ કરે છે. તેથી બાવુનું બારણું ખતાવ.

ચેટી : આવો આપો ! આવો.

વસન્તસેના : (આવીને) ચેટી ! તું આરામ કર.

ચેટી : જેવી બહેનની આગા. (જઠાર ભય છે.)

વસન્તસેના : (જમણી આંખ ફરકતી હોવાનું સૂચવીને અને ગાડીમાં ચઢીને) આ શું કરો ? જમણી આંખ ફરકે છે ? અથવા ચારુદાસનું ઘરનું જ અપશુકન ટાળશે.

(પ્રવેશ કરીને)

સ્થાવરક ચેટ : મેં ગાડાં દૂર કયા. તો ત્યારે અહીં. (અસ્થિનવયાનંદીને-ગલાવીને) ગાડી બારવાળી છે. અથવા પૈકાં ફરવચાથી થાકેલા મને મારું સ્થાવરવાળી લાગે છે. વારુ-આવો, જળસ્થિા ! આવો.

(नेपथ्ये)

अरे रे दोवारिआ अप्पमत्ता सएलु सएलु गुम्भछाणेसु होष । एसो अउब गोवाल-
दारओ गुत्तिअ मञ्जिअ गुत्तिवालअ वावादिय बन्धण भेदिअ परिभट्टो अवकमदि ।
ता गेण्हध गेण्हध । [अरे रे दोवारिकाः अप्पमत्ता स्वेपु स्वेपु गुल्मस्थानेषु भवत ।
एषोऽद्य गोपालदारको गुप्ति भङ्गत्वा गुप्तिपालक व्यापाद्य उन्धन भित्त्वा परिभट्टोऽ-
पक्रामति । तदगृहीत गृहीत ।] (प्रविश्यापटीक्षेपेण सभ्रान्त एकचरणलग्ननिगडोऽवगुण्ठित
आर्यक परिक्रामति ।)

चेट.—(स्वगतम्) महन्ते णअलीए शभमे उप्पण्णे । ता तुल्लिदं गमिदधम् ।
(इति निष्क्रान्तः ।) [महानगर्या संभ्रम उत्पन्नः । तत्परित गमिष्यामि ।]

आर्यक —

ठित्वाऽहं नरपतिबन्धनापदेश-
व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम् ।

पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्पी

प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनाद्भ्रमामि ॥१॥

भो अह खलु सिद्धादेशजनितपरित्रासेन राज्ञा पालकेन घोषादानीय विद्यसने मूढागारे
बन्धनेन बद्धः । तस्मान्च भियतुहुन्छविलकप्रसादेन बन्धनात्परिभ्रष्टोऽस्मि । (अश्रूणि
विसृज्य)

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधो

यद्वन्यनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।

दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितु न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ॥२॥

तत्कुत्र गच्छामि मन्दभाग्य । (विलोक्य) इदं कस्यापि साचोरनाश्रुतपथद्वार गेहम् ।
तदत्र तावत्प्रविश्य तिष्ठामि ।

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसधिश्व महाकपाटः ।

ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशा प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ॥३॥

तदत्र तावत्प्रविश्य तिष्ठामि ।

(नेपथ्ये)

आध गोण। आध । [याव गावो यावम् ।]

आर्यक —(आकर्ण्य) अये प्रबहणमित एवामिबर्तते ।

(પડદા પાછળ)

અરે ઓ દરવાનો ! પોતાપોતાની, એકીની જગ્યાએ આવવાનું રહેજો. આજે આ ગોપાલપુત્ર કારાગૃહના રક્ષકને મારીને, જાન તોડીને, છટક્યો કે (અને) નાસ્તી બન્યો છે. તો પકડજો, પકડજો.

(અમરાયેલો, એક પત્ર બાંધી બેઠો, (કપડાથી) ઢંકાયેલો અર્ધક પડદા ખસેડીને પ્રવેશ છે અને ફરે છે.)

ચેટ : (સ્વમત) ઘરેનાં ભારે જમરાટ મળ્યો છે. તેથી જમ્મી નહીં જઈશ. (મદાર બન્યો છે.)

અર્ધક :

રાજાના બંધન રૂપે રહેલા મૃત્યુના દુઃખનો મોટો મહાસાગર તરીકે, આગળના પગમાં રહેલી એકીની એક સાંકળ ખેંચતો હું બંધનમાંથી નાસેલા હાથીની માફક બસું છું. (૧)

અરે ! સિદ્ધના વચનથી ત્રાસ પામેલા ગળ પાછો મને ખરખર ગામડાનાથી લાગીને છૂપા કારાવાસમાં મારી નાખવા માટે બંધનથી બાંધ્યો હતો. અને ત્યાંથી મિત્ર દાસ્ત સર્વિલકની કૃપાથી બંધનમાંથી મુક્ત બાગ્યો.

(આમુ સારીને)

જો મારાં ભાગ્ય છે તો એમા મારો શું અપરાધ કે નંગલા હાથીની માફક મને તેણે બાંધ્યો ? અને કેવી સિદ્ધિ પછી ઉશ્કંધવા શક્ય નથી. રાજા સેવા કરવા યોગ્ય છે. બળવાન સાથે વિરોધ કેવો ? (૨)

તો કમનસોજ (હું) ક્યાં જઈ ? (જોઈને) ઉપાડા બાહુના શરણાવાળું આ મોઈક સનમનનું ધર છે.

આ ઘર ખંડેર થઈ ગયું છે. અને મોટું કમનસોજ મુદા થયેલો સાંધાવળું અને આગળો દીધા વગરનું છે. ચોક્કસ મારા જેવા બંધનવાળો (આ) મુદ્દસા દુઃખની દોરાયેલી દયામાં આવી પડ્યો હતો. (૩)

તો ત્યારે અડી પ્રવેશ કરી ઝેનો રહું.

(પડદા પાછળ)

સંલો, મદદિયાં ચાલો.

અર્ધક : (સાંકળીને) અરે ! ત્યાં જઈ જ આવે છે.

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं
 वधूसंपानं वा तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।
 चर्हिनेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशा-
 द्विचित्त्वाच्छून्यं मम खलु भवेदैवविहितम् ॥४॥

(ततः प्रवहणेन सह प्रविश्य)

वर्धमानकः चेष्टः—हीमागदे । आणीदे मए चागरथलके । उदणिए जिषेदेहि
 अज्जआए वणन्तरोभाए—अवस्थिते राज्ये पवहणे अहिउहिअ पुप्फकलण्डअ जिणु-
 उज्जागं गच्छतु अज्जभा । [आश्चर्यम् ।] आनोतं मया यानास्तरणम् । रदनिके निवे-
 दयार्थाय—अवस्थितं राज्यं प्रवहणमभिरुह्य पुष्पकण्डकं श्रीगोदानं गच्छस्वार्था ।]

आर्यकः—(आकर्ण्य) गणिकाप्रवहणमिदम् । बहिर्यानि च । भवतु । अधिरो-
 हाम । (इति स्वैरुपसर्पति ।)

चेष्टः—(भ्रुवा) कथं जेतलशादे । ता आम्भदा क्खु अज्जभा । अज्जए
 इमे णदशालज्जुकुडुआ बइल्ला । ता पिट्ठरो उज्जेव आल्लहदु अज्जभा । [कथं नूपर-
 शब्दः । तदागता खल्वार्था । आर्हे इमी नासिकारज्जुकुडुकी बलीवदी । तत्पृष्ठ एवा-
 रोहस्वार्था ।]

(आर्यकस्तथा करोति ।)

चेष्टः—पादुप्फालचालिदार्णं जेतलानं वीथतो घटो । भल्लकन्ते अ पवहणे ।
 तथा तदकेमि शंपदं अज्जभाए आत्ताए होदव्वम् । ता गच्छामि । जाघ गोणा
 जाघ । (इति परिक्रामति ।) [पादोत्फालचालितानां नूपुराणां विभ्रान्तः शब्दः । भार-
 क्रान्तं च प्रवहणम् । तथा तर्क्यामि साप्रतमार्ययाऽऽरुढया भवितव्यम् । तद्गच्छामि ।
 यार्तं गाथी यातम् ।...]

(प्रविश्य)

वीरकः—अरे रे अरे जय—जयमाण—चन्दणअ—मङ्गल—पुल्लभइ—पुमुहा ।

किं अच्छध वीसद्धा जो सो गोवालदारओ बद्धो ।

भेत्तूण समं वच्चइ णरवइहिअअं अ वन्धणं चावि ॥५॥

अले पुरस्सिमे पदोलीडुआरे चिह्नं तुमम् । तुमं पि पच्छिमे तुमं पि दक्खिणे तुमं पि
 उत्तरे । जो वि एसो पाआरखण्डो एदं अहिरुहिअ चन्दणेण समं मइअ अवलोएमि ।
 एहि चन्दणअ एहि । इदो दाव । [अरे रे अरे जय—जयमाण—चन्दनक—मङ्गल—पुष्प-
 भद्रप्रमुखाः ।

આ જાહેર રથળે જનાતું વાહન હશે તો અચોક્કસ આરિયવાળાથી અધિષ્ઠિત તો નહિ થયું હોય ને ? આ વધૂની ગાડી તેને લેવા આવેલી હશે ? બહાર લઈ જવાતું હશે તો મોટા માણસને ચોક્કસ હશે ? અથવા નસીબયોગે (નોકરની) દેખરેખ વગરનું હોવાથી ખાલી (અને) દેવે મોકલેલું (તે વાહન) ખરેખર મારે માટે હશે. (૪)

(પછી ગાડી સાથે પ્રવેશ કરીને)

વધૂમાનક શ્લોક : વાહ ! હું વાહનની ગાડી લઈ આવ્યો છું. રક્તિકા ! આપાં વસંતસેનાને ખગર આપ કે આવી ત્રયેલી તૈયાર શાકીમા ખેસીને આપાં ભલે જૂના પુષ્પકરંક ખાત્રમાં જાય.

આપાંક : (સાંભળીને) આ ત્રલિકાનો રથ છે. અને બહાર જવાતું વાહન છે. અગ્રહા, ચડી જઈ છું. (ધીમે ધીમે આવે છે.)

શ્લોક : (સાંભળીને) શું ઝાંઝરનો અવાજ ! તેથી ખરેખર આપાં આવી ગયાં છે. આપાં ! આ ખગદિયા નાકની નાથને ન ગાંઠે તેવા છે. તેથી આપાં પાછળથી જ લસે ચઢે.

(આપાંક તેમ કરે છે.)

શ્લોક : પત્રની ફાળથી હાલતા ઝાંઝરનો અવાજ બંધ થયો છે. અને ગાડી ભારવાળી લાગે છે. તેથી ધાર છું, હવે આપાં ચડી ગયાં હશે. તેથી જઈ, ચાલો, ખગદિયા ! ચાલો. (જાય છે.)

(પ્રવેશ કરીને)

વીરક : અરે ! અરે ! જય ! જયમાન ! ચન્દનક ! મંત્રલ ! પુષ્પભદ્ર જેમાં મુખ્ય છે એવાઓ !

કેમ નિરાતિ ઊભા છો ? ચેલો ગોપાલપુત્ર કે જેને બાંધ્યો હતો તે રાજાનું હૃદય અને સાંકળ યલુ એક સાથે તોડીને નાસે છે. (૫)

किं गच्छथ विश्वन्धाः यः स गोपालदारका वदः ।

भित्त्वा समं व्रजति नररतिहृदयं च बन्धनं चापि ॥५॥

अरे पुरस्तात्प्रतोलीद्वारे तिष्ठ त्वम् । त्वमापि पश्चिमे त्वमापि दक्षिणे त्वमप्युत्तरे । याऽ-
प्येष प्राकारखण्डः एनमधिष्ठ्य चन्दनेन समं गत्वाऽवनाक्यामि । एहि चन्दनक एहि ।
इतस्तावत् ।]

(प्रविश्य संध्रान्तः)

चन्दनकः—अरे रे वीरअ—विसल्ल—भीमाव्रजअ—दण्डकालअ—दण्डशूर—प्रमुखा,

आअच्छथ वीसत्या तुरिअं जत्तेह लब्धुं करेज्जाह ।

छच्छो जेण ण रण्णो पढवइ गोत्तन्तरं गन्तुम् ॥६॥

अवि अ

उज्जाणेषु सहासु अ मग्गे णअरोअ आवणे घोसे ।

तं तं जोहइ तुरिअं मद्धा वा जाअए जत्थ ॥७॥

रे रे वीरअ किं किं दरिसेसि भगाहि दाव वीसद्धम् ।

भेत्तूण अ वन्वणअं का सो गोवालदारअं हरइ ॥८॥

कस्सट्ठमो दिणअरो कस्स चउत्थो अ वट्ठए चन्दो ।

छट्ठो अ भग्गवगहो भूमिसुओ पठचमो कस्स ॥९॥

भण कस्स जम्मछट्ठो जीवो णवनो तदेअ सूरसुओ ।

जोअन्ते चन्दणए को सो गोवालदारअं हरइ ॥१०॥

[अरे रे वीरक—विशल्ल—भीमाव्रज—दण्डकालक—दण्डशूरप्रमुखाः,

आगच्छत विश्वस्तास्वरितं यतश्च लघुं कुरुत ।

लक्ष्मीर्येन न राशः प्रभवति गोश्रान्तरं गन्तुम् ॥६॥

अपि च

उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगराभाषणे घोषे ।

त तमन्वेषयत त्वरितं शङ्का वा जायते यत्र ॥

रे रे वीरक किं किं दर्शयसि भणसि तावदिश्वन्धम् ।

भित्त्वा च बन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ॥

कस्याष्टमो दिनकरः कस्य चतुर्थश्च वर्तते चन्द्रः ।

षष्ठश्च भार्गवग्रहो भूमिसुतः पञ्चमः कस्य ॥

भण कस्य जन्मपट्टो जीवो नवमस्तथैव सूरसुतः ।

जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ॥१०॥

અરે ! તું પૂર્વની શેરીને દરવાજો ઊઘો રહે. તું પણ પશ્ચિમે તું પણ દક્ષિણે (અને) તું પણ ઉત્તરે (ઊઘો રહે) ને આ - દિવાલનો ભાગ છે. એના ઉપર ચઢીને પણ ચન્દનકની સાથે જઈને જોઈ જુ'. આવ, ચન્દનક ! આવ, જરા આ પાણુ

(પ્રવેશ કરીને ગભરાટથી)

ચન્દનક :

આલ્યા ઓ ! શ્રીરક, વિરાલ્ય, લીમાંગઢ, દણડકાલક (અને) દણડ-
શૂર જેમાં મુખ્ય છે તેવાઓ ! વિશ્વાસથી (ભય વગર) આવો. જલદી
પ્રયત્ન કરો—જેથી રાજાની લક્ષ્મી ખીના ગોત્રમાં, જવા શક્તિમાન
ન થાય. (૬)

તદુપરાત,

બાગમાં, સભાનાં અને માર્ગમાં, શહેરમાં, ચૌદામાં, નેસના
ધવા ત્યાં શક નાય ત્યાં હરેકને જલદી તપાસો. (૭)

૧૨ ઓ : શ્રીરક ! શુ ? જતાવે છે ? ત્યારે રાજાચ વગર (શું)
રહે છે ? અને બાંધન તોડીને કોણ પેલા ગોપાલપુત્રને લઈ નાય
છે ? (૮)

તુલ્ય બાકમે કોને છે ? અને કોને ચંદ્ર થોયે છે ? શુક્રઅહ
જહો (નાથા મંગલ પાચમે કોને છે ? (૯)

કહો—કોડ જન્મની છૂટો ગુરુ, તેમ જ નવમે શનિ છે ?
ચંદનક જીવને કોણ પેલા ગોપાલપુત્રને લઈ નાય છે ? (૧૦) -

वीरकः—भट चन्दनभा ।

अवहरइ कोवि तुरिअं चन्दणअ सवामि तुज्ज हिअएण ।

जइ अद्दइददिणअरे गोवालअदारओ खुडिदो ॥११॥

[भट चन्दनक

अपहरति कोऽपि त्वरित चन्दनक शपे तव हृदयेन ।

यथाघोदितदिनकरे गोपालदारकः खुटितः ॥]

चेटः—घाघ गोणा छाघ । [यातं गावो यातम् ।]

चन्दनकः—(हृष्ट्वा) अरे रे पेस्स पेस्स ।

ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअमग्गस्स ।

एदं दाव विआरइ कस्स कहिं पवसिओ पवहणो त्ति ॥१२॥

[अरे रे पश्य पश्य ।

अपवारितं प्रवहणं प्रवति मध्येन राअमार्गस्य ।

एतत्तावद्विचारय कस्य कुत्र प्रीषितं प्रवहणमिति ॥]

वीरकः—(अवलोक्य) अरे पवहणवाहओ मा दाव एन पवहणं वाहेहि । कस्स केरकं एदं पवहणम् । को वा इध आरूढो । कहिं वा वज्जइ । [अरे प्रवहणवाहक मा तावदेतत्प्रवहणं वाहय । कस्यैतत्प्रवहणम् । को वा इहारूढः । कुत्र वा प्रवति ।]

चेटः—एसो वल्लु पवहणे अज्जचालुदत्ताहेलके । इध अज्जओ वसन्तसेणा आलूढा । पुप्फकरण्डअं षिण्णुज्जार्णं कीलिटुं चालुदत्तस्य णोअदि । [एतत्तल्ल प्रवहण-भार्यचारुदत्तस्य । इहायां वसन्तसेनाऽऽरूढा । पुष्पकरण्डकं शीर्णोद्यानं कीर्तितुं चारु-दत्तस्य नीयते ।]

वीरकः—(चन्दनकमुत्सृज्य) एसो पवहणवाहओ भणादि—अज्जचालुदत्तस्स पव-हणम् । वसन्तसेणा आलूढा । पुप्फकरण्डअ णीअदि त्ति । [एष प्रवहणवाहको भणति—आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणम् । वसन्तसेनाऽऽरूढा पुष्पकरण्डकं शीर्णोद्यानं नीयते इति ।]

चन्दनकः—ता गच्छुदु । [तद्गच्छतु ।]

वीरकः—अणवलोइदो ज्जेव । [अनवलोकित एव ।]

चन्दनकः—अघ इं । [अयं किम् ।]

वीरकः—कस्स पच्चेएण । [कस्य प्रत्ययेन ।]

चन्दनकः—अज्जचारुदत्तस्स । [आर्यचारुदत्तस्य ।]

वीरकः—को अज्जचारुदत्तो का वा वसन्तसेणा जेण अणवलोइदं वज्जइ । [क आर्यचारुदत्तः का वा वसन्तसेना येनानवलोकितं व्रथति ।]

વીરક : અરે બહાદુર !

કોઈક જલદી (તેને) લઈ જાય છે. ચન્દનક ! તારા હૃદયના સોગંદ ખાઈ છું. કારણ સૂર્ય અર્ધો ઊગ્યો ત્યારે ગોપાલપુત્ર નાહો. (૧૧)

ચેદ : ચાલો, બળદિયા ! ચાલો.

ચન્દનક : (જોઈને) અરે જો ! જો ! જો !

રાજમાર્ગની વચ્ચેથી ઓઝલવાળી ગાડી જાય છે. જરા એ તપાસ કર કે ગાડી કોની છે (અને) ક્યાં ગોકલી છે. (૧૨)

વીરક : (જોઈને) અરે ગાડાવાળા ! આ ગાડી નહિ ચલાવ, આ કોની ગાડી છે ? અથવા અહીં કોણ બેઠું છે ? અથવા આ ક્યાં જાય છે ?

ચેદ : ખરેખર, આ આર્થ ચારુદત્તની ગાડી છે. અહીં આર્થ વસન્તસેના બેઠાં છે. જૂના પુષ્પકરંડક આગમાં ચારુદત્ત સાથે આનંદ માણવા લાઈ જવાય છે.

વીરક : (ચન્દનક પાસે જઈને) આ ગાડીવાળો કહે છે કે ગાડી આર્થ ચારુદત્તની છે, વસન્તસેના બેઠી છે (અને) જૂના પુષ્પકરંડક લાઈ જવાય છે.

ચન્દનક : ભલે જાય.

વીરક : તપાસ્યા વગર જ ?

ચન્દનક : અલગત.

વીરક : મેના વિચારે ?

ચન્દનક : આર્થ ચારુદત્તના.

વીરક : કોણ આર્થ ચારુદત્ત ? કે કોણ વસન્તસેના ? (૩) જેથી તપાસ્યા વગર જાય ?

चन्द्रनरकः—अरे अञ्जचारुदत्तं न जानासि न वा वसन्तसेनिभम् । यदि अञ्ज-
चारुदत्तं वसन्तसेनिभं वा न जानासि ता गगने ओष्ठासहिदं चन्द्रं पि तुमं न
जानासि ।

को तं गुणारविन्दं सोलमिभङ्गं जणो न जानादि ।

आवण्णदुक्खमोक्खं चउसांवरसारअं रणम् ॥१३॥

दो उज्जेव पूअणीआ इह नअरीए तिलअभूदा अ ।

अञ्जा वसन्तसेणा धम्मणिही चारुदत्तो अ ॥१४॥

[अरे आर्यचारुदत्तं न जानासि न वा वसन्तसेनाम् । यद्यार्यचारुदत्तं वसन्तसेनां वा
न जानासि तदा गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।

कस्तं गुणारविन्दं शीलमृगाङ्कं जनो न जानाति ।

आपन्नदुःखमोक्खं चतुःसागरसारं रणम् ॥

आवेव पूवर्णायाविह नगर्यां तिलकभूतो च ।

आर्या वसन्तसेना धर्मनिधिश्चारुदत्तश्च ॥]

चोरकः—अरे चन्द्रणमा

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेणा अ सुद्धु जानामि ।

पत्ते अ गगनऊजे पितरं पि अहं न जानामि ॥१५॥

[अरे चन्द्रनरक

जानामि चारुदत्तं वसन्तसेनां च सुद्धु जानामि ।

प्राप्ते च राक्षसायै पितरमप्यहं न जानामि ॥]

आर्यकः—(स्मृतम्) अयं मे पूर्ववैरी । अर मे पूर्वशत्रुः । यतः,

एककार्येनिधोगेडाप नानयोस्तुल्यशीलता ।

विवाहे च चित्तायां च यथा कुतश्चुजोद्भवाः ॥१६॥

चन्द्रनरकः—तुम जन्मलो सेनावरं रणो पक्कइदो । एदे भारिदा मए बइ-
त्ता । भवलोएह । [त्वं तान्त्रः सेनापतो राज्ञः प्रत्ययितः । एतो भारितो मया
दण्ड्यः । अशक्यः ।]

आर्यकः—तुम 'उ रणो पक्कइदो चण्डवरे । ता तुने उज्जेव अरलोएहि । [त्यमपि
राक्षसः, मया त्वं दण्ड्यः । तस्मात्तुमं वापन्यः ।]

चन्द्रनरकः—नए भवलोइदं तुम अरलोइदं भदि । [मया दण्ड्योक्तिं तदाऽपला-
पितं भवति ।]

ચન્દનક : અરે ! આર્ય આરુદ્ધને કે વસન્તસેનાને જાણતો ન હોય તો આકાશમાં ચાંદની સાથેના ચન્દને પણ તું જાણખતો નથી.

ગુણના કમળને, શીવના ચંદ્રને, દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરનારને, ચાર સાગરના સાર રૂપ રત્ન એવા તેને કોણ માણસ જાણતો નથી ? (૧૩)

અહીં (આં નગરમાં) 'એ' જ પૂર્ણતીય છે, અને નગરમાં આભૂષણ રૂપ છે—આર્યા વસન્તસેના અને ધર્મનિધિ આરુદ્ધ. (૧૪)

વીરક : અરે ચન્દનક !

આરુદ્ધને જાણખું છું અને વસન્તસેનાને પણ ખરાબર જાણખું છું. પરંતુ રાજકાર્ય આવી પડ્યું હોય ત્યારે સગા બાપની પાછું જાણખાણુ રાખતો નથી. (૧૫)

આર્યક : (સ્વચ્છ) આ મારો પૂર્વના વૈરા છે. આ મારો પૂર્વનો સ્નહી છે. કારણ,

વિવાહના અને ચિતાના બે અગ્નિની નાશક એક કામમાં નિયુક્ત હોવા છતાં આ બન્નેનો સ્વભાવ સરખો નથી. (૧૬)

ચન્દનક : તું વહીવટનો ઉપરી, નાબળો વિદ્યાનુ સેનાપતિ છે. આ મેં બળદ પકડ્યા, જોઈ લે.

વીરક : તું પણ રાબળો વિદ્યાનુ મુકેમનો ઉપરી છે, તેથી તું જ નો.

ચન્દનક : મારું તપાસેલું તેં એવા ખરાબર અપાસે ને ?

वीरकः—अं तुए अवलोददं तं रण्णा पालएण अवलोददम् । [यत्त्वयाऽवलोकितं तदाशा पालकेनावलोकितम् ।]

चन्दनकः—अरे उण्णामेहि धुरम् । [अरे उन्नामय धुरम् ।]

आर्यकः—(स्वगतम्) अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति । अशस्त्रचास्मि मन्द-
भाग्यः । अथवा,

भीमस्यानुकरिष्यामि चाहुः शस्त्रं भविष्यति ।

वरं व्यापच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥१७॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः ।

(चन्दनको नाट्येन प्रवहणमाकृष्टावलोकयति ।)

आर्यकः—शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनकः—(संस्कृतमाश्रित्य) अभयं शरणागतस्य ।

आर्यकः—

त्यजति किल तं जयभीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।

भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८॥

चन्दनकः—कच अज्जभो गोपालदारजो सेणविच्चासिदो विअ पत्तरहो साउणि-
अस्स हस्से णिघडिदो । (विचिन्त्य) एसो अणवराधो सरणाअदो अज्जचारुदत्तस्स पवहणं
आरुदो पाणप्पदस्स मे अज्जसम्बिन्अस्स मिच्चम् । अण्णदो राअणिओओ । ता किं
दाणि एस्स जुत्तं अणुचिडिदुम् । अथवा अं भोदु । पदम ज्जेव अमअ दिण्णम् ।

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवभाररसिअस्स ।

जइ होइ होउ णासो तहवि हु लोए गुणो उज्जेव ॥१९॥

(सभयमवतीर्थ) दिडो अज्जो (इत्यर्धोक्ते) ण अज्जभा वसन्तसेणा । तदो एवा
भणादि—जुत्त ण्णेद सरिस्स ण्णेदं ज अह अज्जचारुदत्तं अहिंसारिदु गच्छन्ती राअ-
मग्गे परिभूदा । [अथमार्यको गोपालदारकः इत्येवमिवासीत् पत्ररथः शाकुनिकस्य
हस्ते निपतितः ।...एषोऽनपराधः शरणागत आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमाकृष्टः प्राणप्रदस्य
मे आर्यशर्विलकस्य मित्रम् । अन्यतो राजनियोगः । तन्किमिदानीमत्र युक्तमनुष्ठानम् ।
अथवा यद्भवतु । प्रथममेवामयं दत्तम् ।

भोताभयप्रदान ददतः परापकाररसिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथापि खलु लोके गुण एव ॥

दृष्ट आर्यः... न, आर्या वसन्तसेना । तदेषा मणति—युक्तं नेदं सदृशं नेदं यदह-
मार्यचारुदत्तमभिषर्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता ।]

વીરક : જો તેં જોયું તે રાજા પાસે જોયું.

ચંદન : એઈ ! હું સરી જાતી કર. (ચેટ તેમ કરે છે.)

આર્યક : (સ્વગત)

શું રક્ષકો મને જોશે ? વળી હું મંદસાગી ચરત્ર વગરનો છું. અથવા, લીમતું અનુકરણ કરીશ. બાહુ ચરત્ર થશે. લડતાં (લડતાં) મૃત્યુ વધારે સારું (પણ) પકડાઈને બંધનમાં (રહેવું સારું) નહિ. (૧૭)

અથવા, આ સાહસનો વખત નથી.

(ચંદનકે અભિનયથી ગાડીમાં ચડીને જુએ છે.)

આર્યક : હું ચરણાગત છું.

ચંદનક : (સંસ્કૃતમાં) ચરણાગતને અભય.

આર્યક :

જો ખરેખર ચરણે આવેલાને ત્યજે છે તેને કહે છે કે, વિજય, લક્ષ્મી અને મિત્રો તથા સ્નેહીવર્ગ ત્યજે છે અને હંમેશા હાસ્યાસ્પદ થાય છે. (૧૮)

ચંદનક : શું ? બાળથી ત્રાસેલા પક્ષીની માફક ગોપાલપુત્ર આર્યક શિકારીના હાથમાં સપડાયો છે ? (વિચારીને) આ નિરપરાધી છે, ચરણાગત છે, આર્ય ચારુદત્તની ગાડીમાં બેઠો છે અને જીવાડનાર આર્ય સર્વિલકનો મિત્ર છે. ખીંછ બાણ રાજાની આઘાત છે. તો અહીં હવે શું કરવું ? અથવા જો થવાનું હોય તે થાય, પહેલાં જ અભયદાન આપ્યું છે.

ભય પામેલાને અભયનું દાન કરનારો, (અને) પરોપકારના રસિયાનો જો નાશ થાય તો ભલે થતો-છતાં પણ લોકોમાં ખરેખર ગુણ જ (મહત્વનો છે). (૧૯)

(ભયથી જિતરીને) આર્યને જોવા (એમ અર્ધું બોલીને) નહિ-આવી વસંતસેનાને, તો આવી કહે છે-આ યોગ્ય નથી, આ ઘટવું નથી કે આર્ય ચારુદત્ત સાથે આનંદ માણવા જતી મને રાજમાર્ગમાં અપમાનિત કરી.

वीरकः—अं गुण अवलोइदं तं रण्णा पालएण अवलोइदम् । [यत्त्वयाऽवलोकितं तद्वाशः पालकेनावलोकितम् ।]

चन्दनकः—अरे उण्णामेहि धुरम् । [अरे उन्नामय धुरम् ।]

आर्यकः—(स्वगतम्) अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति । अशस्त्रश्चास्मि मन्द-
भाग्यः । अथवा,

भीमस्यानुकरिष्यामि बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।

वरं व्यापच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥१७॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः ।

(चन्दनको नाट्येन प्रवहणमारुह्यावलोकयति ।)

आर्यकः—शरणागतोऽस्मि ।

चन्दनकः—(संस्कृतमाश्रित्य) अभयं शरणागतस्य ।

आर्यकः—

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।

भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥१८॥

चन्दनकः—कथं अञ्जओ गोवालदारओ सेणविचासिदो विअ पत्तरहो साउणि-
अस्स हत्थे णिवडिदो । (विचिन्त्य) एसो अणवराओ सरणाअदो अञ्जचारुदत्तस्स पवहुणं
आरुदो पाणप्पदस्स मे अञ्जसम्बिलअस्स मित्तम् । अण्णदो राअणिओओ । ता किं
दाणि एत्थ जुत्तं अणुविद्धिदुम् । अथवा अं भोदु । पढम उजेव अभअ दिण्णम् ।

भीदाभअप्पदाणं दत्तस्स परोवआररसिअस्स ।

जइ होइ होउ णासो तहवि हु लोए गुणो उजेव ॥१९॥

(सभयमवतीर्य) दिट्ठो अञ्जो (इत्यर्थोक्ते) ण अञ्जआ ससन्तसेणा । तदो एवा
मणादि—जुत्त ण्णेद सरिस ण्णेदं अ अह अञ्जचारुदत्तं अहिआरिदु गच्छन्ती राअ-
मग्गे परिभूढा । [कथमार्यको गोपालदारकः श्येनविवासित इव पत्ररथः शाकुनिकस्य
हस्ते निपतितः ।...एषोऽनपराधः शरणागत आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारुढः प्राणप्रदस्य
मे आर्यशर्विलकस्य मित्रम् । अ-गतो राजनियोगः । तन्किमिदानीमत्र युक्तमनुग्राह्यम् ।
अथवा यद्धवतु । प्रथममेवाभयं दत्तम् ।

भोताभयप्रदानं ददतः परीपकाररसिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथापि खलु लोके गुण एव ॥

एष आर्यः... न, आर्या बसन्तसेना । तदेषा मणति—युक्तं नेदं सहशं नेदं यदह-
मार्यचारुदत्तमभिसर्तुं गच्छन्ती राअमार्गे परिभूढा ।]

વીરક : ને તેં જોયું તે રાજા પાલકે જોયું.

ચંદન : એઈ ! ધુન્સરી જિતી કર. (ચેટ તેમ કરે છે.)

આર્યક : (સ્વગત)

શું રક્ષકો મને જોશે ? વળી હું મંદલાગી ચરત્ર વગરને! છું. અથવા, સ્ત્રીમત્તું અતુકરણ કરીશ. બાહુ ચરત્ર થશે. લડતાં (લડતાં) મૃત્યુ વધારે સારું (પણ) પકડાઈને બંધનમાં (રહેવું) સારું નહિ. (૧૭)

અથવા, આ સાહસનો વખત નથી.

(ચન્દનકે અભિનયથી ગાડીમાં ચડીને જુએ છે.)

આર્યક : હું ચરણાગત છું.

ચન્દનકે : (સંસ્કૃતમાં) ચરણાગતને અભય.

આર્યક :

જે ખરેખર શરણે આવેલાને ત્યજે છે તેને કહે છે કે, વિજય, લક્ષ્મી અને મિત્રો તથા સ્નેહીવર્ગ ત્યજે છે અને હંમેશ હાસ્યાસ્પદ થાય છે. (૧૮)

ચન્દનકે : શું કે બાળથી ત્રાસેલા પશુની માફક ત્રોપાલપુત્ર આર્યક શિકારીના હાથમાં સપડાયો છે ? (વિચારીને) આ નિરપરાધી છે, ચરણાગત છે, આર્ય ચારુદત્તની ગાડીમાં બેઠો છે મને છવાડનાર આર્ય સર્વિલકનો મિત્ર છે. ખીજી બાજુ રાજાની આગ છે. તો અહીં હવે શું કરવું ? અથવા જે ધવાનું હોય તે ધાય. પહેલા જ અભયદાન આપ્યું છે.

ભય પામેલાને અભયનું દાન કરનારો, (અને) પરોપકારના રસિયાનો જે નાશ થાય તો ભલે યતો-છતાં પણ લોકોમાં ખરેખર ગુણ જ (મહત્ત્વનો છે). (૧૯)

(ભયથી હિતરીને) આર્યને જોવા (જેમ અહીં બેઠીને) નહિ-વસંતસેનાને. તો આવી કહે છે-અથવા નથી, અથવા થઈ નથી કે આર્ય અમર સાથે આનંદ માણવા જતી મને રાજમાર્ગમાં અપમાનિત કરી.

वीरकः—चन्दनभा एतथ मंह संसओ समुप्पणो । [चन्दनक अत्र मे संशयः समुत्पन्नः ।]

चन्दनकः—कथं दे संसओ । [कथं ते संशयः ।]

वीरकः—

संभमघघरकण्ठो तुमं पि जादो सि जं तुए भणिदम् ।

दिट्ठो मए वसु अज्जो पुणो वि अज्जा वसन्तसेनेति ॥२०॥

एतथ मे अप्पच्चओ ।

[संभ्रमघघरकण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।

दृष्टो मया खल्वार्यः पुनरप्यार्यो वसन्तसेनेति ॥

अत्र मेऽप्रत्ययः ।]

चन्दनकः—अरे को अप्पच्चओ तुह । वअं दक्खिणत्ता अम्भत्तभासिणो । खल-खल्लि-खड-खड्ड-विलभ-कण्णाट-कण्ण-प्पावरणअ-दविड-चोल चीन-धर्वर-खेल-खान-मुख मधुवाट पट्टुदार्ण मिलिच्छजादीण अणेअदेसभासाभिण्णा जहेह मन्तआम दिट्ठो दिट्ठो वा अज्जो अज्जआ वा । [अरे खोऽप्रत्ययस्तव । वयं दाक्षिणात्या अभ्यक्तभाषिणः खल-खल्लि-खड-खड्ड-विल-कर्णाट-कर्ण-प्रावरण-द्रविड-चोल-चीन-धर्वर खेर-खान-मुख-मधुवाट-प्रभृतीना ग्लेच्छजातीनामनेकदेशभाषाभिज्ञा यथेष्टं मन्त्रयामहे दृष्टो दृष्टा वा आर्य आर्या वा ।]

वीरकः—ण अहं पि पलोएमि । राअअण्णा एया । अह रण्णा पच्चइदो । [नन्वहमपि प्रलोकयामि । राजाशैषा । अहं राज्ञः प्रत्ययितः ॥]

चन्दनकः—ता किं अहं अप्पच्चइदो संसुत्तो । [तत्किमहमप्रत्ययितः संसुत्तः ।]

वीरकः—णं सामिणओओ । [ननु स्वामिनियोगः ।]

चन्दनकः—(स्वगतम्) अज्जगोवाल्दारओ अज्जचारुदत्तस्स पवहुणं अहिक्किअ अवक्कमदि सि जइ कहिज्जदि तदो अज्जचारुदत्तो रण्णा सासिज्जइ । ता को एतथ उवाओ । [विचिन्त्य] कण्णाटकलहूपओअ कलेमि । [प्रकारम्] अरे वीरअ मए चन्दन-केण पलोइदं पुणो । तुमं पलोएसि । को तुमम् । [आर्यगोपालदारक आर्यचारुदत्तस्य प्रवहणमभिरुपापकामतीति यदि कथ्यते तदाऽऽर्यचारुदत्तो राज्ञा शास्यते । तत्कोऽनोपायः ।... कर्णाटकलहूपयोगं कतेमि ।... अरे वीरक मया चन्दनकेन प्रत्योक्तं पुनरपि त्वं प्रलोकयसि । कस्त्वम् ।]

वीरकः—अरे तुमं पि को । [अरे त्वमपि कः ।]

चन्दनकः—पूज्जन्तो माणिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादि ण सुमरेसि । [पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जाति न स्मरसि ।]

વીરક : ચંદનક, અહીં મને સંતપ ઉદ્ધવ્યો છે.

ચંદનક : તને વળી વહેમ કેવો ?

વીરક :

ત્યારે તે-‘મેં’ ખરેખર આર્યને જોયા’ અને પંત્રી ‘આર્ય વસંત-
સેના’ એમ કહ્યું ત્યારે તું પણ ગભરાટથી જોખરા અવાજવાળો થયો
હતો. (૨૦)

આ બાબતના જ મને ચંકા પડી છે.

ચંદનક . અરે ! તને અવિશ્વાસ કેવો ! આપણે દક્ષિણીઓ નરપથ
જોલનારા છીએ. ખશ, કક, કઠોળિય, કણાઈ, કણુ, પ્રાવરણ, દ્રશિક, ચોલ, ચીન
બર્ગર, ખેર, ખાન, મધુધાન વગેરે એવો ભતિના અને દેશાની બાષા બણ-
નારા (આપણે) નરજ પ્રમણે જોલીએ-જોયા કે જોઈ, આર્ય કે આર્યા.

વીરક : કહું છું, કું પણ જોઈ છું. આ આશા છે. કું રાજનો
વિશ્વાસ છું.

ચંદનક : તો શું કું અવિશ્વાસ થયો ?

વીરક : કહું છું, રાજની આશા (છે).

ચંદનક : (સ્વગત) જો આર્ય જોપાલપુત્ર આર્યચારુદતની ગાડીમાં બેસીને
નામે છે એમ કહીએ તો રાજ આર્ય ચારુદતને સજ કરે. તો અહીં શું ઉપાય
છે ? (વિચારીને) અહીં કણાઈ (દેશ) જોવા કલહનો પ્રયોગ કરો. (મોટેથી) વીરક !
મેં ચંદનકે તપાસેલી (ગાડી)ને ફરી તપાસનારો તું કોણ ?

વીરક : અરે ! તું પણ કોણ ?

ચંદનક . પૂજનીય, માનનીય તું પોતાની ભતિ નથી યાદ કરતો ?

वीरकः—(सम्प्रोषम्) अरे का मह खादी । [अरे का मम खातिः ।]

चन्दकः—को भणत । [को भणतु ।]

वीरकः—भणत । [भणतु ।]

चन्दनकः—अथवा न भणामि ।

जाणन्तो वि ह्रु जादिं तुज्झ अ ण भणामि सीलविहवेण ।

चिद्वउ मद्दच्चअ मणे किं च कइत्थेण भग्गेण ॥२१॥

[अथवा न भणामि ।

जानन्नपि खलु खातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिष्ठतु ममैव मनसि किं च कपित्थेन भग्नेन ॥]

वीरकः—ण भणत भणत । [ननु भणतु भणतु ।] (चन्दनकः संज्ञा ददाति ।)

वीरकः—अरे किं ण्णेदम् । [अरे किं न्विदम् ।]

चन्दनक —

सिण्णसिल्लाअल्लइत्थो पुरिसाणं कुच्चगण्डिसंठवणो ।

कत्तरिवाबुदइत्थो तुमं पि सेणावई जादो ॥२२॥

[शीर्णशिल्लातल्लइत्थः पुरुषाणां कूर्चग्रन्थिप्रस्थापनः ।

कर्तरीभ्यामृतल्लइत्थस्तत्त्वमपि सेनापतिर्जातिः ॥]

वीरकः—अरे चन्दनभा तुमं पि मानिउन्नतो अप्पणो केरिक् जादिं ण सुम-
रेति । [अरे चन्दनक स्वमपि मन्यमान आत्मनो जातिं न स्मरति ।]

चन्दनकः—अरे का मह चन्दनस्स चन्दविमुदस्स जादि । [अरे का मम चन्द-
नकस्य चन्द्रविशुद्धस्य खातिः ।]

वीरकः—को भणत । [को भणतु ।]

चन्दनकः—भणत भणत । [भणतु भणतु ।] (वीरको नाट्येन संज्ञा ददाति ।)

चन्दनकः—अरे किं ण्णेदम् । [अरे किं न्विदम् ।]

वीरकः—अरे सुणाहि सुणाहि ।

जादी तुज्झ विमुद्धा मादा मेगी पिदा वि दे पडहो ।

दुम्मुइ करडवभादा तुमं पि सेणावई जादो ॥२३॥

[अरे नृणु नृणु ।

जातिस्त्वय विशुद्धा माता मेरी पिताऽपि ते पटहः ।

दुर्मुख करटकभ्राता स्वमपि सेनापतिर्जातिः ॥]

વીરક : (મોઘથી) અરે ! ભારી જાતિ કઈ ?

ચન્દનક : કોણ કહે ?

વીરક : કહે.

ચન્દનક : અથવા નથી કહેતો.

ખરેખર, તારી જાતિ જાણવા છતાં ચાલિયની ઉજ્જવળતાને લીધે (હું) નહિ કહું. મારા જ મનમાં બલે રહે. ઠોકું (ફળ) સાંગવાથી શું ? (૨૧)

વીરક : કહું છું, કહે. (ચન્દનક નિશાની કરે છે.)

વીરક : અરે ? આ શું હશે ?

ચન્દનક :

જેના હાથમાં તૂટેલા પત્થરનો કટકો છે તેવો, પુરુષોની ગૂંચવા-
યેલ હાઠી બનાવતા, (અને) કાતરમાં ઘોઠાયેલા હાથવાળો તું પણ સેના-
પતિ થઈ ગયો ! (૨૨)

વીરક : અરે ચન્દનક ! માનનીય તું પણ પોતાની જાતિ યાદ કરતો નથી ?

ચન્દનક : અરે ! ચન્દ્ર જેવા વિશુદ્ધ ભારી ચન્દનકની જાતિ કેરી ?

વીરક : કોણ કહે ?

ચન્દનક : કહે.

(વીરક અભિનયથી નિશાની કરે છે.)

ચન્દનક : અરે ! આ શું હશે વાર ?

વીરક : અરે સાણ, સાંભળ.

તારી જાતિ શુદ્ધ છે. ટાલ માતા છે, તમારું પિતા છે. એ હુમખ !
કરક જેનો કાઈ છે તેવો : તું પણ સેનાપતિ થઈ ગયો ! (૨૩)-

चन्दनक (सङ्केतम्) अहं चन्दनभा चम्पारभा । ता पलाएहि पवहणम् ।
[अहं चन्दनकधम्मकार । तत्प्रणोक्य प्रवहणम् ।]

वीरक — अरे पवहणवाहका पडिबत्तावहि पवहणम् । पलाइस्सम् । [अरे प्रवहणवाहक परित्तय प्रवहणम् । प्रलोकयिष्यामि ।]
(चेष्टस्तथा करोति । वारक पवहणमारोढुमिच्छति । चन्दनक सहसा केशेषु गृहीत्वा पातयति पादेन ताडयति च ।)

वीरक — (सक्रोधमुत्थाय) अरे अहं तुए वासथा राभागात्तं करेन्तो सहसा केसेसु गेण्हिअ मादेन ताडियो । ता सुणु रे अहिअरणमज्जे इह दे चउरङ्ग ण कप्पा वमि तदो ण होमि वीरओ । [अरे अहं त्वया विश्वस्ता राजाशप्तं कुर्वन्सहसा केशेषु गृहीत्वा पादेन ताडित । तच्छृणु रे अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्ग न कल्पयामि तदा न भवामि वीरक ।]

चन्दनक — अरे राअउल अहिअरण व वच्च । किं तुए सुणअसरिसेण ।
[अरे राजकुलमधिकरण वा व्रज । किं त्वया शुनकसदृशेन ।]

वीरक — तह । [तथा ।] (इति निष्क्रान्तः)

चन्दनक — (दिशाऽवलोक्य) गच्छ रे पवहणवाहका गच्छ । अहं को त्वं पुच्छेदि तदो भणेसि—चन्दनअवीरएहिं अवणोइद पवहण वच्च । अज्जे वसन्तसेणे इमं च अहण्णाण दे देमि । [गच्छ रे प्रवहणवाहक गच्छ यदि कोऽपि पृच्छात् तदा भण—चन्दनकवीरकाभ्यामवलोक्य कतं प्रवहणं व्रजति । आर्ये वसन्तसेने इदं चाभिशानं ते ददामि ।] (इति खत्रं प्रयच्छति ।)

आर्यक — (खत्रं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्)

अपे शस्त्रं मया प्राप्तं स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।

अनुकूलं च सकलं हन्तं सरक्षितो ह्यहम् ॥२४॥

चन्दनक — अज्जए ।

एत्थं मए विण्णविदा पच्चइदा चन्दणं पि सुमरेसि ।

ण भणामि एसं लुद्धा णहस्स रसेण वोल्लामो ॥२५॥

[आर्ये अत्र मया विरुद्धा प्रत्ययिता चन्दनमाप स्मरसि ।

न भणाम्येव लुब्धं स्नेहस्य रसेन व्रम ॥]

आर्यक —

चन्दनश्चन्द्रशीलादयो देवादयः सुहृन्मम ।

चन्दनं भोः स्मरिष्यामि सिद्धादेशस्तथा यदि ॥२६॥

ચન્દનક : (ગુસ્સાથી) હું ચન્દનક, મોઝી ! તો ગાડી જોઈ લે.

વીરક : જોઈ ગાડીવાળા ! ગાડી ફેરવ. જોઈ લઈશ.

(ચેટ તેમ કરે છે. વીરક ગાડીમાં ચડવા છત્તે છે. ચન્દનક એકદન વાળ પકડીને તેને પાડે છે અને પગથી મારે છે.)

વીરક : (ગુસ્સાથી જીંદીને) વિશ્વાસુ (અને) રાખતો હુકમ બળવતા મને તેં એકદમ વાળ પકડીને પગથી માર્યો ? તેથી સંભળ, જોઈ ! જો કચેરીની વચ્ચે તારા ચાર કટકા ન કરાવું તો હું વીરક નહિ.

ચન્દનક : જોઈ ! રાજમહેલમાં જા કે કચેરીમાં જા. કૂતરા જેવા તારાથી મને શું ?

વીરક : અચ્છા. (બહાર જાય છે.)

ચન્દનક : (બધી દિશાઓ જોઈને) જા, જોઈ ગાડીવાન ! જા. જો કોઈ પણ પૂછે તો કહેજો, ચન્દનક (અને) વીરકે તપાસેલી ગાડી જાય છે. આર્થા વસન્ત-સેના ! તમને આ સંભારણું પણ આપું છું. (તલવાર આપે છે.)

આર્થક : (તલવાર લઈને હર્ષથી સ્વગત)

અરે ! મને હથિયાર સોંપકયું. જમણો બાહુ ફેરકે છે. વળી બધું અનુકૂળ છે અહીં ! હું ખરેખર રક્ષાયો છું. (૨૪)

ચન્દનક : આર્થા,

હવે મારાથી વિનવાયેલા, (અને) જેનામાં વિશ્વાસ જીતવન્ન કરાવાયો છે તેવાં (તમે) ચન્દનકને પણ સંભારજો. આ લોખી (હું) નથી કહેતો, સ્નેહના ભાવથી કહીએ છીએ. (૨૫)

આર્થક :

ચંદ્ર જેવું (શીતળ-નિર્મળ) ચારિત્ર્ય ધરાવતો ચન્દનક નસીબ-યોગે આજ મારો મિત્ર છે. અહીં ! જો સિદ્ધનો આદેશ તોયો (સાચો) હોય તો હું ચંદનકને સંભારીશ. (૨૬)

चन्दनक —

अभयं तुह देउ हरो विण्डू बम्हा रयी अ चन्दो अ ।

हत्तूण सत्तु वत्त सुम्भणिसुम्भे जघा देवी ॥२७॥

[अभय तव ददातु हरो विष्णुर्नेता रविश्च चन्द्रश्च ।

हत्वा शत्रुपक्षं शुम्भनिशुम्भौ यथा देवी ॥

(चेट् प्रवहणेन निष्क्रान्त ।)

चन्दनक — (निपथ्याभिमुखमवलोक्य) अरे निष्क्रमन्तस्य मे पित्र्यवस्त्रो सम्बिलभो
पितृदो ज्जेव अणुलग्गो गदो । भोदु । पञ्चानदण्डधारको वीरको राभपञ्चभआरो
विरोहिदो । ता चाव अहं पुत्तभातुपडिबुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि । [अरे निष्क्रा-
मतां मम प्रियवयस्य शर्विलक, पृच्छत एवानुलग्नो गत । भवतु । प्रधानदण्डधारको
वीरको राजप्रत्ययकारो विरोधित । तद्यावदहमपि पुत्रभातुपरिवृत एतमेवानुगच्छामि ।]
(इति निष्क्रान्त ।)

इति प्रवहणविपर्ययो नाम पद्योऽङ्कः ।

१



२

३

४

॥ १ ॥

५

ચન્દનક :

જેમ દેવીએ શુંલ નિશુંલને મારીને (અલય આપ્યું હતું) તેમ
શત્રુપક્ષને મારીને હર, વિષ્ણુ બ્રહ્મા અને સૂર્ય તથા ચન્દ્ર તમને
અલય આપે. (૨૭)

(ચિટ ગાડી સાથે બહાર બધ છે.)

ચન્દનક : (પડદા તરફ જોઈને) અરે ! મારો પ્રિય દોસ્ત શર્વિલક નાસી
જતા (આર્યક)ની પાછળ જ એને અનુસરતો ગયો છે. અગ્નિ, રામના વિશ્વાસુ
અધિકારી પોલિસના વડા વીરક સાથે જ (મેં) વિરોધ કર્યો. તે પછી પુત્રો અને
ભાઈઓ સાથે (શબ્દશા-ચીંટાળાયેલો) એને જ અનુસરું. (બહાર બધ છે.)

"મવહણુ વિપથંય" નામનો છઠો અંક સમાપ્ત



सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च ।)

विदूषकः—भो पेक्ख पेक्ख पुप्फकरण्डकनीर्णोद्यानस्य सस्तिरीभदाम् ।

[भो पश्य पश्य पुष्पकरण्डकनीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् ।]

चारुदत्तः—वयस्य एवमेतत् । तथा हि,

वणिज इव भान्ति तरवः पण्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुल्कमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥१॥

विदूषकः—भो इम असक्काररमणीभं सिलाभल उवविसदु भवम् ।

[भो, इदमसंस्काररमणीयं शिलातलमुपविशतु भवान् ।]

चारुदत्तः—(उपविश्य) वयस्य चिरयति वर्धमानकः ।

विदूषकः— भणिशो मए बड्डमागओ—वसन्तसेणिअं गेण्हिअ लहु लहु
आअच्छत्ति । [भणितो भवा वर्धमानकः—वसन्तसेना गृहीत्वा लघु लघ्वागच्छ'इति]

चारुदत्त —तर्कि चिरयति ।

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणं तस्यान्तरं मार्गते

भग्नेऽक्षे परिवर्तनं प्रकुरुते छिन्नोऽथ वा प्रग्रहः ।

कर्मान्तोज्झितदारुवारितगतिमार्गान्तरं याचते

स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति ॥२॥

(प्रविश्य गुप्तार्यक्यप्रवहणस्थः)

चेटः—आघ गोणा आघ [यातं गावो यातम् ।]

आर्यकः—(स्वगतम्)

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाद्भीतभीतः

सनिगडचरणत्वात्सावशेषापसारः ।

अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु याने

परभृत इव नीडे रक्षितो वापसीभिः ॥३॥

अहो नगरत्सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि । तर्किस्मात्प्रवहणादवतोर्यं वृक्षवाटिकागहनं
प्रविशामि । उताहो प्रवहणस्वामिन पश्यामि । अथवा कृत वृक्षवाटिकागहनेन ।
अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तथैवमानार्यचारुदत्तः श्रूयते । तत्प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।

અંક ૭

(પછી ચારુદત્ત અને વિદૂષક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદૂષક : અરે છુઓ. જૂના પુષ્પકરંડક બાગની શોભા.

ચારુદત્ત : ભાઈ ! એ એમ (કે). જેમકે—

વૃક્ષો વેપારીઓ જેવાં શોભે છે. પુષ્પો જાણે વેચવા માટેની વસ્તુઓ હોય તેમ રહેલ છે. જાણે નાકાવેરા લેતા હોય તેમ ભ્રમર રૂપી પુરુષો કરે છે. (૧)

વિદૂષક : અરે ! આ (કૃત્રિમ) શબ્દગ્રાંથો વિનાની રમણીય પથ્થરની પાટ ઉપર આપશ્રી બેસો.

ચારુદત્ત : (બેસીને) મિત્ર ! વર્ષમાનક વાર લગાડે છે.

વિદૂષક : મેં વર્ષમાનકને કહ્યું છે કે વસ તસેનાને લઈ ઝટપટ આવી પહોંચ.

ચારુદત્ત : તો શા માટે વાર લગાડે છે ?

આની આગળ શું ધીમે ધીમે ગાડી જતી હશે (અને) તેને વટાવી જવાનો માર્ગ શોધતો હશે ? ધરી તૂટી જવાથી પાછો ફરતો હશે (કે ધરી બદલતો હશે) કે પછી અછોડા તૂટી ગયા હશે ? કામને અંતે રહેવા હીધેલાં લાકડાંથી રાકાયેલી ગતિવાળો (તે) (માર્ગમાં જવાનો) બીજો રસ્તો શોધતો હશે ? કે બળદની જોડને ધીમે હાંકતો મન ફાવે તેમ આવતો હશે ? (૨)

(જેમાં ગુપ્ત આર્યંક છે તેવી ગાડીમાં બેઠેલો પ્રવેશ કરોને)

ચેદ ! ચાલો, બળદિયા ! ચાલો.

આર્યંક : (સ્વગત)

રાજના માણસોના દર્શનથી ખૂબ ડરી ગયેલો, બેટીવાળો પગ હોવાથી જેનું નાસી જવાનું બાકી છે તેવો, સમજનના વાહનમાં ન ઝાળખાય તેમ ચડેલો હું ખરે, કાગડીઓથી માળામાં રક્ષાતા નર-કેયલની માફક, બઈ છું (૩)

અહો ! (કૃ) નચરથી ધણે દૂર નાસી આવ્યો છું. તો શું આ ગાડીમાંથી જીતરીને વૃક્ષવાટિકાની ગાડીમાં પ્રવેશું ? કે પછી ગાડીના માલિકને મળું ? અથવા વૃક્ષવાટિકાની ગાડી (માં પ્રવેશવાના વિચાર)થી બચ. ખરેખર, તેઓશ્રી આર્ય ચારુદત્ત સરચાત તરફ દબાળુ (દોવાનું) સંભળાવે છે. તો એમને મળીને બઈ.

स तावद्दस्माद्व्यसनार्णवोत्थितं निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम् ।

शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥४॥

चेटः—इमे ते उज्ज्वलम् । ज्ञान उवसप्पामि । (उत्सृज्य) अज्जमित्तेअ । [इदं तदुच्यते । यावदुपसर्पामि ।...आर्य मैत्रय ।]

विदूषकः—भो पिअं दे जिवेदेमि । बद्धमाणओ मन्तेदि । आगदाए वसन्तसेनाए होदवम् । [भोः प्रिये ते निवेद्यामि । वर्धमानको मन्त्रयति । आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।]

चारुदत्तः—प्रिय नः प्रियम् ।

विदूषकः—दासीएपुत्ता किं चिरइदा सि । [दास्याः पुनः किं चिरायितोऽसि ।]

चेटः—अज्जमित्तेअ मा कुप्प । जाणयल्लके विज्जुमल्लिदे त्ति कदुअ गदागदि कल्लेन्ने चिलइदेमि । [आर्यमैत्रय मा कुप्प । यानास्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा गतागतिं कुर्वन्धिरायितोऽस्मि ।]

चारुदत्तः—वर्धमानक परियर्तय प्रवहणम् । सखे मैत्रय अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विदूषकः—किं निअडेण बद्धा से गोड्डा जेण सअ ण ओदरेदि । (उत्थाय प्रवहणमुद्राटय) भो ण वसन्तसेना वसन्तसेणो खलु एसो । [किं निगडेन बद्धावस्थाः पादौ येन स्वयं नावतरति । ...भोः न वसन्तसेना वसन्तसेनः स्वस्वैः ।]

चारुदत्तः—वयस्य अल परिहासेन । न कालमपेक्षते स्नेहः अपवा स्वयमेवावतारयामि । (इत्युत्तिष्ठति ।)

आर्यकः—(दृष्ट्वा) अये अयमेव प्रवहणस्वामी । न केवलं श्रुतिरमणीयो दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त रक्षितोऽस्मि ।

चारुदत्तः—(प्रवहणमभिरुच्य दृष्ट्वा च) अये तस्कोऽयम् ।

करिकरसमबाहुः सिङ्घीनोन्नतांसः

पृथुतरसमवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यद्

वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ॥५॥

ततः को भवान् ।

आर्यकः—शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि ।

चारुदत्तः—किं घोषादानीय योऽसौ राजा पालकेन बद्धः ।

आर्यकः—अयं किम् ।

આ હુઃખરૂપી સાગરમાંથી બહાર આવેલાને (મને) જોઈને તે સમજન ખરેખર શાંતિ મેળવશે. આવી હેશાને પામેલા આ શરીરને હું, તે મહાત્માના શુભચી જણાવી ચકચો. (૪) :-

ચેટ : આ (રજો) તે બાગ ત્યારે જઈ. (જોઈને) આર્થ મૈત્રય ।

વિદ્વષક : અરે ! તમને ગમતું કહું. વર્ષમાનક બોલે છે. વસન્તસેના આવી હશે. વસન્તસેના આવી હશે.

ચારુદત્ત : બહુ સરસ, અમને ગમતું (છે).

વિદ્વષક : દાસીપુત્ર ! કેમ મોડું કહું ?

ચેટ : આર્થ મૈત્રય । ગુસ્સે ન થશો. ગાડીની ગાડી ભૂલી ગયો એને લીધે જતાં-આવતાં મોડું થયું.

ચારુદત્ત : વર્ષમાનક ! ગાડી ફેરવ મિત્ર મૈત્રય । વસન્તસેનાને ઉતાર.

વિદ્વષક : શું એના પત્ર સાંજળથી બાંધ્યા છે (કે) જેથી પોતે જિતરતી નથી ? (જીડીને ગાડી ઉઘાડીને) અરે ! વસન્તસેના નહિ, ખરેખર આ વસન્તસેન છે.

ચારુદત્ત : દોસ્ત ! મરકરી જવા દે, ફનેક વિહંગ સહી ચકતો નથી. અથવા કું પોતે જ ઉતારું છું (જોડે છે.)

આર્થક : (જોઈને) અરે ! આ જ ગાડીના માલિક છે । કેવળ સાંજળવામાં રમણીય નહિ, જોવામાં પણ રમણીય છે. અરે વાહ, કું રક્ષાયો (છું).

ચારુદત્ત : (ગાડી ઉપર ચઢીને જોઈને) અરે ! ત્યારે આ મોણ (છે) ?

હાથીની સૂંઢ જેવા હાથવાળો, સિંઢ જેવા જાડા અને જિંઘા ખલાવાળો, અત્યંત વિશાળ (અને) સરખા વક્ષઃસ્થળવાળો, લાલ (અને) ચક્રાવકળા આંખોવાળો આ મહાત્મા અયોગ્ય સ્થિતિને કેવી રીતે પામ્યો (કે) જે પગે લાગેલી એક બેડી ધારણ કરે છે ? (૫)

ત્યારે આપશ્રી કોણ (છો) ?

આર્થક : જન્મે ગોપાલ, કું આર્થક છું. ઘરવે આવ્યો છું.

ચારુદત્ત : શું એ કે જેને નેસામાંથી લાવીને રાજ પાલકે 16 કપો છે ?

આર્થક : જી બં.

चारुदत्त—

विधिनैवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।

अपि प्राणानह जह्यां न तु त्वां शरणागतम् ॥६॥

(आर्यको हर्षं नाटयति ।)

चारुदत्त.—वर्धमानक चरणान्निगडमपनय ।

चेष्टः—अं अञ्जो आणवेदि । (तथा कृत्वा) अञ्ज अवणीदाहं गिगलाह ।

[पदार्यं आशपयति ।आर्यं अपनीतानि निगडानि ।]

आर्यकः—स्नेहमयान्यन्यानि दृढतराणि दत्तानि ।

विदूषक—संगच्छेहि निमडाहं । एसो चि मुक्को । संपद अग्गे वच्चिस्सामो ।

[संगच्छस्व निगडानि । एषोऽपि मुक्त । सांप्रत वर्यं व्रजिष्याम. ।]

चारुदत्त.—चिरवान्तम् ।

आर्यकः—सखे चारुदत्त अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहणमारुढः । तत्क्षन्तम्यम् ।

चारुदत्त—अलङ्कृतोऽस्मि स्वयग्राहप्रणयेन भवता ।

आर्यकः—अभ्यनुवातो भवता गन्तुमिच्छामि ।

चारुदत्त.—गम्यताम् ।

आर्यकः—भवतु अवतरामि ।

चारुदत्तः—सखे नावतरितम्यम् । श्रयग्रापनीतसंयमनस्य भवतोऽलङ्कृतसंचारा गतिः ।

मुनभगुत्तरसंचारेऽस्मिन्प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति । तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्यकः—यथाह भवान् ।

चारुदत्तः—

क्षमेण व्रज बान्धवान्

आर्यकः—

ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः

चारुदत्त—

स्मर्तव्योऽस्मि कथान्तरेण भवता

आर्यकः—

स्यान्मापि विस्मर्यते ।

चारुदत्त—

त्वां रक्षन्तु पथि प्रयान्तममराः

ચારુદત્ત :

વિધિથી જ લવાયેલા તમે (મારી) ચક્ષુના માર્ગમાં આવી ગયા.
હું- પ્રાણ પણ ત્યજું કિન્તુ તમને શરણાગતને નહિ. (૬)

(આર્યક ઉર્ધ્વ દાખવે છે.)

ચારુદત્ત : વર્ધમાનક ! પત્રમાંથી જેડી દૂર કર.

ચેદ : જેવી આર્યની આગા.-(તેમ કરીને) આર્ય, બંધન દૂર કર્યાં.

આર્યક : સ્નેહમય, બીજાં વધારે મજબુત (બંધન) નાખ્યાં.

ચિદ્રવક : જેડીઓ લઈ લો. આ પણ છૂટયા. હવે આપણે જઈશું.

ચારુદત્ત : હૃદ ! ચૂપ રહે !

આર્યક : મિત્ર ચારુદત્ત ! હું પણ (તમારા તરફના) માનથી આ ગાડીમાં ચઢ્યો તેથી ક્ષમા કરો.

ચારુદત્ત : તમારા ઐગ્નિક (પોતાના મેલે જતાવાતા) માનથી હું અલંકૃત થયો છું.

આર્યક : આપથી અનુચ્છ અપાયેલો હું જ્યાં છું છું.

ચારુદત્ત : ભગ્યો.

આર્યક : વારુ જિતરું છું.

ચારુદત્ત : મિત્ર ! જિતરવું ન જોઈએ. ઉમણાં (જ) બંધન દૂર કર્યાં છું તેવા તમારી તત્તિ મંદ સંચારવાળી હશે. જ્યાં માણસો છૂટ્યા ફરી ચક્રે છે તેવા આ પ્રદેશમાં ગાડી વિચાલ ક્રિપ્ત કરે છે. તેથી ગાડીમાં જ ભગ્યો.

આર્યક :

જેમ આપ કહેા તેમ.

ચારુદત્ત :

સ્વજનો પાસે સહીસલામત ભગ્યો.

આર્યક :

ખરેખર, મને તમે જ સ્વજન મળ્યા છે.

ચારુદત્ત :

વાતચીત દરમિયાન તમારે મને સંભારવો.

આર્યક :

શું પોતાના આત્માને પણ બૂલી ચકાય ?

आर्यकः—

संरक्षितोऽहं त्वया

चारुदत्तः—

स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि

आर्यकः—

ननु हे तत्रापि हेतुर्भवान् ॥७॥

चारुदत्तः—यत्नोद्यते पालके महती रक्षा वर्तते । तत् शीघ्रमपक्रामतु भवान् ।

आर्यकः—एव पुनर्दर्शनाय । (इति निष्क्रान्तः ।)

चारुदत्तः—

कृत्स्नैव मनुजपतेर्महद्व्यलीकं स्यातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।

मैत्रेय क्षिप निगडं पुराणकूपे पश्येद्युः क्षितिपतयो हि चारदृष्टया ॥

(वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा) । सखे मैत्रेय वसन्तसेनादर्शनोत्सुकोऽहं जनः । परम

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरित्रस्तं हृदय व्यथते मम ॥९॥

तदेहि । गच्छावः । (परिक्रम्य) कथमभिमुखमनाभ्युदयिक भ्रमणकदर्शनम् । (विचार्य)

प्रविशत्वयमनेन पथा । वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । (निष्क्रान्तः)

इति आर्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ।



ચારુદત્ત :

માર્ગમાં જતા તમને દેવો ભલે રહે ।

આચાર્ય :

હું તમારાથી રક્ષાયો છું.

ચારુદત્ત :

પોતાના ભાગ્યથી (તમે) રક્ષાયા છે.

આચાર્ય :

અહો ! તેમાં પણ ખરેખર તમે જ કારણ બન્યા છે. ૭

ચારુદત્ત : કારણ પાલક પ્રયત્નપૂર્વક તૈયાર થયો છે ત્યારે રક્ષણ (ખટો-બસત) ભારે છે. તેથી આપથી જલ્દી નાસી છૂટો.

આચાર્ય : ભલે, ફરીથી મળાયું (એમ કહી ભય છે.)

ચારુદત્ત :

આમ રાંજાનો મોટો ગુન્હો ફરીને ખરેખર, અહીં (એક) કાણુ પણ રોકાણું સલાહભરેલું નથી. જો મૈત્રેય । બેઠી જૂના દૂવામાં ફેંકી દે કારણ બસૂસની આંખથી રાજાએ જોઈ જાય. (૮)

(કાખી આંખ ફરકવાનું સૂચન કરીને) મિત્ર મૈત્રેય । આ જનવસન્તતેનાના દર્શન માટે ઉત્સુક છે. જો,

આજ એ પ્રિયાને ન જોતાં કાણું લોચન કારણ વગર ફરકે છે. કારણ વગર બેચેન બનેલું મારું હૃદય વ્યથા અનુભવે છે. (૯)

તેથી ચાલ જઈએ. (ફરીને) શું ? સામે દુઃખદાયક અમણકનું દર્શન । (વિચારીને) એ આ રસ્તે ભલે પ્રવેશતો. આપણે પણ આ જ રસ્તે જઈશું. (ખટાર ભય છે.)

‘આચાર્યકાપલરણુ’ નામનો સાતમેા અંક સમાપ્ત



अष्टमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यार्चवीरहस्तो भिक्षुः ।)

भिक्षुः—अस्मा कलेष धम्मशचअम् ।

शंजम्मध णिअपोटं णिञ्चं जग्गेध झाणपडहेण ।

विशमा इन्दिअचोला हलन्ति चिलशंचिदं धम्मम् ॥१॥

अवि अ अणिञ्चदाए पेक्खिअ णवल दाव चम्माण शलणग्गि

पठच्चज्जण जेण माळिदा इत्थिअ मालिअ गाम लविस्सदे ।

अवळे अ चण्डाल मालिदे अवस वि शे णले शग्ग गाहदि ॥२॥

शिल मुण्डिदे तण्ड मुण्डिदे चित्त ण मुण्डिदे कोश मुण्डिदे ।

जाह उण अ चित्त मुण्डिदे शाहु शट्ठु शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥

गिह्मिदकशाओदए एदे चीबले जाव एद लट्ठिअशालकाहकेलके डण्णणे पविशिअ पोस्सालिणीए पस्सालिअ एदु लहु अवक्कमिस्सम् । (परिक्रम्य तथा करोति ।)

[भक्ताः कुस्त धर्मसचयम् ।

संयच्छत निषोदर नित्य आगत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचोरा हरन्ति चिरसंचित धर्मम् ॥

अपि च । अनित्यतया प्रेक्ष्य केवल तावद्धर्माणा शरणमस्मि ।

पञ्चबना येन मारिता स्त्री मारयित्वा ग्रामो रक्षितः ।

अबलश्च चाण्डालो मारितोऽवश्यमपि स नरः स्वर्गं ग्राहते ॥

तिरो मुण्डित तुण्ड मुण्डितं चित्तं न मुण्डित किमर्थं मुण्डितम् ।

यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु मुष्टु शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥

गृहीतकषायोदकमेतच्चीवर यावदेतद्वाष्ट्रियसालकस्मोद्याने प्रविश्य पुष्करिण्या प्रक्षाल्य स्यु लघ्वपक्रमिष्यामि ।]

(नेपथ्ये)

शकार --चिह्न ले दुष्टधमनका चिह्न । [तिष्ठ रे दुष्टधमनक तिष्ठ ।]

भिक्षुः—(हृष्ट्वा सभयम्) ॥ अविदमाणदे । एते शे लअशालशठणे आभदे । एक्कण भिक्षुणा अवलादे किदे अण्ण पि अहि अहिं भिक्षु पेक्खादि तहिं तहिं गोण लिअ नास विन्धिअ ओवादेदि । ता कहि अशालणे शरण गमिस्सम् । अथवा भट्टालके ज्जेव बुदे ये शरणे । [आश्चर्यम् । एष स राजदयालसंस्थानक

(૫મી હાથમાં ખીના વસ્ત્ર સાથે બિંદુ પ્રવેશ કરે છે.)

બિંદુ : અરે મૂખાંબો ! ધર્મસંચય કરો

પોતાનું પેટ કાપૂમાં રાખો, ધ્યાન રૂપી નગારાથી હંમેશા જાગો, ઇન્દ્રિયરૂપી ભયંકર ચોર લાંબા વખતથી એકઠો કરેલ ધર્મ હરી જાય છે. (૧)

અને ઉપરાંત બધું અનિત્ય જોઈને હું તો ત્યારે કેવળ ધર્મને શરણે (જ) ગયો છું.

જેણે પાંચ માણસો માર્યા છે (ઇન્દ્રિયો વધ કરી છે), જેણે રત્ની (અવિદ્યા) મારીને ગ્રામ (શરીર) રદ્યું છે, અને જેણે નિર્બળ ચંડાળને (અહંકારને) માર્યો છે, તે માણસ નિઃસંદેહ સ્વર્ગમાં જાય છે. (૨)

માયું, મુંડાંમું છે, મુખ મુંડાંમું છે, મન ન મુંડાંમું હોય તો મુંડણ શા કામનું ? પરંતુ જેનું મન જ બરાબર મુંડાયું છે તેનું માયું બરાબર મુંડાયું છે. (૩)

જરા આ રાખના સાળાના બાજમાં પ્રવેશીને લાલ રંજના પાણીમાં રંજેલું આ વસ્ત્ર કમળના તળાવમાં ધોઈને જલ્દી જલ્દી ચાલ્યો જઈશ. (૫મી પાછળ)

રાકાશ : જોશ રહે ! અલ્યા દુષ્ટ ભ્રેષ્ઠા ! જોશ રહે.

બિંદુ : (જોઈને ભયથી) ઓ બાપ રે ! આ પેલો રાખનો સાલો સંસ્થાનક આવ્યો. એક બિંદુએ અપરાધ કર્યો એટલે બધાં બધાં સાધુને નિંદાએ છે ત્યાં ત્યાં ખીમને પધ પળાવી પેટે નાક કાચાવીને ઢાંપી કઢાવે છે. તો અટરણ હું કોને શરણે જઈશ કે અથવા ભગવાન જ મારો આશરો છે.

(સાર ખડત્ત લઈને વિદા સાથે પ્રવેશ કરે છે)

आगतः । एकेन मिथुनाऽपराधे कृतेऽन्यमपि यत्र यत्र मिथुं पश्यति तत्र तत्र गामिव नासिका विद्ध्वाऽवाहयति । तत्कुनाशरणः शरणं गमिष्यामि । अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् ।

(प्रविश्य सखज्जन विटेन सह)

शकारः—चिद्ध ले दुष्टशमणका चिद्ध । आवाणअमज्जपविट्ठस्य विअ लत्तमूल-
अवसा शीश दे मोहइदशम् । [तिष्ठ रे दुष्टशमणक तिष्ठ । आपानक्रमभ्यप्रविष्टस्येव
रक्तमूलकस्य शीर्षं ते भक्ष्यामि ।] (इति ताडयति ।)

विटः—काणेलीमातः न युक्त निर्वेदघृतकपाय मिथुं ताडयितुम् । तत्किमनेन ।
एव तावत्सुखोपगम्यमुद्यानं पश्यतु भवान् ।

अशरणशरणप्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाणचारुकर्म ।

हृदयमिव दुरात्मनामशुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥४॥

मिथुः—शाअदम् । पशीदत्तु उवाशके । [स्वागतम् । प्रसीदत्पाशकः ।]

शकारः—भावे पेक्ख पेक्ख । आकोशदि मम् । [भाव पश्य पश्य । आकोशति
माम् ।]

विटः—किं ब्रवीति ।

शकारः—उवाशके त्ति म भणादि । किं हग्गे नाविदे । [उपासक इति मा
भणति । किमहं नापितः ।]

विटः—बुद्धोपासक इति भवन्त स्तीति ।

शकारः—थुण शमणका थुण । [स्तुहि श्रमणक स्तुहि ।]

मिथुः—तुमं घण्णे तुमं पुण्णे । [त्वं घन्यः त्वं पुण्यः ।]

शकारः—भावे घण्णे पुण्णे त्ति मं भणादि । किं हग्गे शलावके कोशके कोम्भ-
काके वा । [भाव घन्यः पुण्य इति मां भणति । किमहं चार्वाकः कोष्ठक कुम्भकारो वा ।]

विटः—काणेलीमातः, ननु घन्यस्त्वं पुण्यस्त्वम् इति भवत स्तीति ।

शकारः—भावे ता कीश एसे इच आगदे । [भाव तत्किमयमेव इहागतः ।]

मिथुः—इदं चीवल पक्खालिदुम् । [इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् ।]

शकारः—अले दुष्टशमणका एसे मम बहिणीवदिणा शब्बुज्जाणाणं पवले पुप्फ-
कलण्डुज्जाणे दिण्णे बहिं दाव शुणहका शिआला पाणिअ पिअन्ति । हग्गे वि पवल-
पुलिसे मणुदशके ण ण्हामामि । तहि तुम पुक्खलिणीए पुत्ताणकुल्लयज्जशवण्णाई
उत्तागन्धिआई चीवल्लई पक्खालेशि । ता तुम एकपहल्लिअं कलेमि । [अरे दुष्ट-
श्रमणक एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकण्डोद्यानं दत्तं यत्र तावच्छुनकाः

શકાર : જિભો રહે, અત્યા દુષ્ટ સાધુડા ! જિભો રહે. પીઠાની વચ્ચે પડેલા
લાલ મળાની માથે તારું માથું ફેડી નાખીશ. (મારે છે.)

વિદ : અરે કાણેલીપુત્ર ! વૈરાગ્યને લીધે જેણે મગલુ ધાયું છે તેવા
ભિક્ષુને મારવો યોગ્ય નથી. તેથી એનાથી શું ? મુખે જવાબ તેવો આ બાગ
આપ જરા જુઓ.

શરણુ વિનાનાને શરણુરૂપ બની આનંદમય બનેલાં વનનાં વૃક્ષોથી
જ્યાં સુંદર કાચું કરાય છે (તેવું આ વન) દુષ્ટ માણસોના હૃદયની જેમ
અરક્ષિત છે, અને નવા રાહુની જેમ મુક્તપણે લોગવવા યોગ્ય છે. (૪)

ભિક્ષુ : પધારો, ઉપાસક ! પ્રસન્ન થાઓ.

શકાર : ભાવજી ! જો, જો, અને અપમાનથી બોધાવે છે.

વિદ : શું કહે છે ?

શકાર : અને 'ઉપાસક' એમ કહે છે. શું કું હનમ કું ?

વિદ : 'જુદનો ઉપાસક' એમ તમારાં વખાણુ કરે છે.

શકાર : વખાણુ કર. જોય્યા ! વખાણુ કર

ભિક્ષુ : તું ધન્ય છે. તુ પુણ્ય છે.

શકાર : ભાવજી ! મને 'ધન્ય' અને 'પુણ્ય' એમ કહે છે. શું કું ચાર્ક,
કોઠાર કે કુંભાર છું ?

વિદ : આ કાણેલી પુત્ર ! કહું છું, '(તમે) ધન્ય છો' તમે પુણ્યવાન
છો.' એમ તમારાં વખાણુ કરે છે.

શકાર : ભાવજી ! તો તો માટે આ અહીં આલ્યો છે ?

ભિક્ષુ : આ કપડું ધોવા.

શકાર : અરે ! દુષ્ટ સાધુડા ! મારી બહેનના પતિએ જ્યાં બાગમાં એટ
એવો આ પુષ્પકરણક બાગ આપ્યો કે જ્યાં ફૂતરાં અને શિયાળ પાણી પીએ છે.

शृगाढाः पानीयं पिबन्ति । अहमपि प्रवरपुरुषो मनुष्यश्च न स्नामि । तत्र त्वं पुष्करिण्या पुराणकुल्लिखयूषवर्धनान्युग्रगन्धीनि चीवरणि प्रक्षाल्यसि । तत्त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।]

विटः—काणेलीमातः तथा तर्कयामि यथाऽनेनाचिरप्रवृत्तेन भवितव्यम् ।

शकारः—कथं भावे जानादि । [वयं भावो जानाति ।]

विटः—किमत्र ज्ञेयम् । पश्य

अद्याप्यस्य तथैव केश विरहाद्वीरी ललाटच्छविः

कालस्याल्पतया च चीवरकृतः स्कन्वे न जातः किणः ।

नाभ्यस्ता च कपायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं

वस्त्रान्तं च पटोच्छ्रयात्प्रशियिलं स्कन्वे न संतिष्ठते ॥५॥

भिक्षुः—उवाचके एवम् । अचिलपम्बविदे हगो । [उवाचक एवम् । अचिरप्रवृत्तितोऽहम् ।]

शकारः—ता कीर्षं तुम जातमेतत्क उज्ज्वे न पम्बविदे । [तत्किमर्थं त्वं जातमात्र एव न प्रवृत्तः ।] (इति ताडयति ।)

भिक्षुः—गमो बुद्धयः । [नमो बुद्धाय ।]

विटः—किमनेन ताडितेन तपस्विना । मुच्यताम् । गच्छतु ।

शकारः—अले विट् दाव आव शंपभालेमि । [अरे तिष्ठ तावत् यावत्संप्रचारयामि ।]

विटः—केन सार्धम् ।

शकारः—अत्तणो हृदयकेण [आत्मनो हृदयेन ।]

विटः—हन्त न गतः ।

शकारः—पुतका हृदयक भटके पुतके एशे शमणके अवि नाम किं गच्छतु किं चिष्टतु । (स्वगतम्) नावि गच्छतु नावि चिष्टतु । (प्रकाशम्) भावे शपभालिदं मए हृदयकेण सह । एशे सह हृदयके मणाहि । [पुत्रक हृदय भट्टारक पुत्रक एष भ्रमणकोऽपि नाम किं गच्छतु किं तिष्ठतु ।...नापि गच्छतु नापि तिष्ठतुभाव संप्रचारित मया हृदयेन सह । एतन्मम हृदयं मणति ।]

विटः—किं ब्रवीति ।

शकारः—मावि गच्छतु मावि चिष्टतु । मावि ऊचयतु मावि गीशयतु । इष ज्ञेव शक्ति पठिअ मलेदु । [माऽपि गच्छतु माऽपि तिष्ठतु । माऽप्युच्यते माऽपि निश्चिष्टतु । इहैव सति पतित्वा श्रियताम् ।]

અને જ્યાં માણસોમાં ઉત્તમ માણસ હું પણ નહાતો નથી ત્યાં કમળતળાવડીમાં જૂના કુલિય અનાજ જેવા રંગનાં અને તીન નંધવાળાં કપડાં હુએ છે ? તેથી તને એક જ ઝટકામાં પૂરો કરું છું.

વિદ : એ કાલેલીપુત્ર ! એમ કારું છું કે આ હમણાં (જ) સાધુ થયો હશે.

શકાર : ભાવજી ! કેવી રીતે બન્યું ?

વિદ : અહીં શું બાંધવાતું છે ? જો,

વાળ વગરની હોવાથી હજી પણ આની કપાળની ચોભા તેવી જ ગોરી છે, અને વખત થોડો થયો હોવાથી સાધુનાં વસ્ત્રથી થતું આંટણુ ખભા ઉપર પડ્યું નથી. તથા લાલ કપડાં (પહેરવા)ની હળ શીખ્યો નથી. કેડનો ભાગ સખત બાંધ્યો છે. અને કપડું લાંબું હોવા લી ખૂબ દીલો વસ્ત્રનો છેડો ખભા ઉપર રહેતો નથી. (પ)

ભિક્ષુ : ઉપાસક, એમ (જ). હું હમણાં (જ) સાધુ થયો છું.

શકાર : તો તું જન્મ્યો ત્યારથી જ ચા માટે સાધુ ન થયો ? (મારે છે)

ભિક્ષુ : નમો જુદાય !

વિદ : આ બિચારાને મારવાથી શું ? છેડો, જવા દો.

શકાર : અરે ! જ્યાં સુધી હું મંત્રણા કરી લઉં ત્યાં સુધી જિમો રહે.

વિદ : ઠાની સાથે ?

શકાર : (મારા) પેશાના હલ સાથે.

વિદ : અરે રામ ! મ્યું નથી.

શકાર : ખેટા હલ ! એ સ્વામિ ! એ ખેટા ! આ અમલુક ત્યારે ખરે-ખરે શું બધું કે રહે ? (સ્વગત) બધું પણ નહિ કે જિમો પણ ન રહે. (મોટેથી) ભાવજી ! મેં હલ સાથે મંત્રણા કરી લીધી મારું હલ આમ કહે છે :

વિદ : શું કહે છે ?

શકાર : જા ! પણ નહિ (કે) જિમો પણ ન રહે. સ્વાસ ન લે, સ્વાસ નહર પણ ન કાઢે. અહીં જ જલ્દી પડીને નરી બધ.

ભિક્ષુ : નમો જુદાય ! હું ચરણોગત છું.

मिश्रुः—नमो बुद्धदश । शलमागदमिह । [नमो बुद्धाय । शरणागतोऽस्मि ।]

विटः—गच्छतु ।

शकारः—न शमयेण । [नतु समयेन ।]

विटः—कीदृशः समयः ।

शकारः—तथा कदमे फेलतु । जघा पाणिअं पट्ठाइलं ण होदि । अथवा पाणिअ पुञ्जीकदुअ कदमे फेलतु । [तथा कर्दमं प्रक्षिपतु यथा पानीयं पट्ठाविलं न भवति । अथवा पानीयं पुञ्जीकृत्य कर्दमे क्षिपतु ।]

विटः—अहो मूर्खता ।

विपर्यस्तमनश्चेष्टः शिलाशकलवर्ष्मभिः ।

मांसवृक्षैरियं मूर्खैर्भोराक्रान्ता वसुंधरा ॥६॥

(मिश्रुर्नाशयेनाक्रोशति ।)

शकारः—किं भणादि । [किं भणति ।]

विटः—स्तौति भवन्तम् ।

शकारः—धुणु धुणु । पुणो वि धुणु । [स्तुहि स्तुहि । पुनरपि स्तुहि ।]

(तथा कृत्वा निष्पन्नतो मिश्रुः ।)

विटः—काणेलीमातः पश्योद्यानस्य शोभाम् ।

अमो हि वृक्षा फलपुष्पशोभिताः कठोरनिष्पन्दलतोपवेष्टिताः ।

नृपाङ्गया रक्षिजनेन पालिता नराः सदारा इव यान्ति निर्धृतिम् ॥

शकारः—शुद्ध भावे भणादि ।

बहुकुसुमविचित्रिता अ भूमी कुसुमभलेण विणामिदा अ रुक्खा ।

दुमशिखललदा अलम्बमाणा पणशफला विअ वाणला ललन्ति ॥८॥

[शुद्ध भावो भणति ।]

बहुकुसुमविचित्रिता च भूमिः कुसुमभरेण विनामिताश्च वृक्षाः ।

दुमशिखरलतावलम्बमानाः पनसफलानीव वानरा ललन्ति ॥]

विटः—काणेलीमातः इदं शिखरतलमभ्यास्यताम् ।

शकारः—एशे मिह आशिदे । [इति विटेन सहोपविशति ।] भावे अञ्ज वि त वशन्तरोणिअं शुमलामि । दुञ्जणवअण विअ इदक्कादो ण ओशलदि । [एषोऽस्म्यासितः ।....भाष अद्यापि ता वसन्तसेना स्मरामि । दुर्जनवचनमिव हृदयात्तापसरति ।]

विटः—(स्वगतम्) तथा निरस्तोऽपि स्मरति ताम् । अथवा

વિદ : જવા દો

શકાર : ખરેખર, શરતે.

વિદ : કેવી શરત ?

શકાર : કાદવ એવી રીતે નાખે કે પાણી કાદવવાળું ન થાય, અથવા પાણીનો ઢગલો કરીને કાદવમાં નાખે.

વિદ : અરે મર્ખાઈ !

અવળાં મન (અને) કામવાળા, પત્યરના દુકડા જેવાં શરીરવાળા, (અને) માંસના વૃક્ષો જેવા સુરખાઓથી આ પૃથ્વી ભારે મરે છે. (૬)

(બિંધુ શાપ આપવાનો અભિનય કરે છે.)

શકાર : શું કહે છે ?

વિદ : તમારાં વખાણુ કરે છે.

શકાર : વખાણુ કરે, વખાણુ કરે. ફરીથી પણ વખાણુ કર. (તે પ્રભાણુ કરીને બિંધુ જાય છે.)

વિદ : કાણેલીપુત્ર ! બાગની સોખા જુઓ.

ફળફૂલથી શોભતાં, પરિપક્વ (અને) સ્થિર લતાથી લપેટાયેલાં અને રાત્તાની આરાથી રક્ષકોથી રક્ષાયેલા આ વૃક્ષો ખરેખર, પત્ની સાથેના પુરુષોની માફક સુખ પામે છે. (૭)

શકાર : ભાવજી ઠીક કહે છે.

અને જમીન પુષ્કળ ફૂલથી રંગબેરંગી થઈ છે, અને વૃક્ષો ફૂલના ભારથી નમી પડ્યાં છે. વૃક્ષની ટેરે લતા ઉપર લટકતા વાંદરાઓ ફળ-સના ફળની માફક શોષે છે. (૮)

વિદ : ઓ કાણેલીપુત્ર ! આ પત્યરની પાટ ઉપર બેસો.

શકાર : આ હું બેસી. (વિદની સાથે બેસે છે) ભાવજી ! હજી પણ રેણી વસન્તસેનાને યાદ કરું છું, દુર્જનના વચનની માફક હૃદયમાથી જતી નથી.

વિદ : (સ્વગત) તે રીતે તિરસ્કાર્યા જતા તેને યાદ કરે છે. અથવા,

स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥९॥

शकारः—भावे का वि वेला यावलकचेडदश भणितदश एवहण गेण्हअ लहुं लहुं आअच्छे सि । अअ वि ण आअच्छदि सि चिल्लहि बुभुक्खिदे । मज्झादे ण शक्कीअदि पादेहिं गन्तुम् । ता पेक्ख पेक्ख—

णहमज्झगदे शूले दुप्पेक्खे कुविदवाणलशल्लिच्छे ।

भूमि ददशंतत्ता हदपुत्तशदेव्व गन्धाली ॥१०॥

[भाव काऽपि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य प्रवहणं गृहीत्वा लघुलघ्वागच्छ इति । अद्यापि नागच्छतीति चिरमस्मि बुभुक्षितः । मयाहने न शक्यते पादाभ्या गन्तुम् । तत्पश्य पश्य ।

नभोमध्यगतः सूर्यो दुष्येक्षः कुपितवानरसदृशः ।

भूमिर्ददशंतत्ता हतपुनश्चतेष्व गान्धारी ॥]

विटः—एवमेतत् ।

छायासु प्रतिमुक्तशष्पकवलं निद्रायते गोकुलं

तृष्णातैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।

संतापादतिशङ्कितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते

तप्तां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित्संस्थितम् ॥११॥

शकारः—भावे ।

शिलशि मम णिल्लीणे भाव शुज्जदश पादे

शउण्णिल्लगविहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।

णल्लपुल्लिशमणुदशा उण्हदीहं शशन्ता

घल्लल्लणणिशण्णा आदवं णिव्वहन्ति ॥१२॥

भावे अअ वि से चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदण्णमित्तं किं वि गाहदशम् । (इति गायति) भावे भावे शुद्धं तुए जं मए गाहदम् । [भाव शिरसि मम निलीनो भाव सूर्यस्य पादः शकुनिलगविहङ्गा वृक्षशास्त्रासु लीनाः । नरपुत्रमनुष्या उष्णदीपे श्वसन्तो गृहशरणनिषण्णा आतप निर्वहन्ति ॥

भाव अद्यापि स चेटी नागच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि गास्यामि ।... भाव भाव धुतं त्वया यन्मया गीतम् ॥]

સ્રીઓથી અપમાનિત થયેલ ખરાબ પુરુષનો કામ વધે છે. પણ સમજન પુરુષોનો તે જ (સ્નેહ) હજવો થાય છે અથવા રહેતો જ નથી. (૬)

~

શકાર : ભાવજી ! “ગાડી લઈને જલ્દી આવ” એમ સ્વાવરક ચેટને કહે કેટલોય વખત થયો ! હજી સુધી પણ નથી આવતો. તેથી બહુ વખતથી હું ભૂખ્યો થયો છું. બરખપોરે પત્રે આલીને જઈ શકાય નહિ. તો જો, જો,

શૂન્ય આકાશની વચ્ચે આન્યો છે; શૂન્યે થયેલા વાંદરાની માફક જોવાય નહિ તેવો છે જેના શો પુત્રો મરાયા છે તેવી ગાંધારીની માફક જમીન ખૂબ તપી છે. (૧૦)

વિદ : એ એમ (છે).

કૃષ્ણ ઘાસના કોળિયા છોડી દીધેલું ગાયોનું ધણુ છાયામાં જાય છે. અને તરસથી પીડાતાં વનનાં મૃગો સરોવરનું ગરમ પાણી પીએ છે. તાપથી ખૂબ બીતા લોકો નગરનો માર્ગ વાપરતા નથી. માનું છું કે ગાડી પણ તપેલી જમીન છોડીને ક્યાંક ચોલી છે. (૧૧)

શકાર :

ભાવજી ! શૂન્યનું કિરણ મારા માથા ઉપર આરામ કરે છે. પક્ષી, શકુનિ (અને) પક્ષીઓ વૃક્ષની ડાળીઓ પર સૂતાં છે. ગરમ, લાંબા શ્વાસ લેતા (અને) ઘરમાં (તથા) આશ્રયસ્થાનમાં બેઠેલા પુરુષો, મનુષ્યો (અને) સારશો તાપ (નો સમય) વિતાવે છે. (૧૨)

ભાવજી ! હજી પણ પેલો ચેટ નથી આવતો. મારા વિનોદ માટે કંઈક ગાઉં છું. (ગાય છે.) ભાવજી ! ભાવજી ! મેં જે ગાયું તે તેં સાંભળ્યું ?

विटः—किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

शकारः—कथं गन्धर्वे ण भविष्यम् ।

हिङ्गुज्जले जीलकमदमुदते वचाइ गण्ठी शगुडा अ शृण्ठी ।

एशे मए शेविद गन्धजुत्ती कथं ण हग्गे मधुलइशले त्ति ॥१३॥

भावे पुणो वि दाव गाइदम् । (तथा करोति) भावे भावे शुदं तुए ज मए गाइदम् । [कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ।

हिङ्गुज्ज्वला क्षीरकमद्रमुस्ता वचाया ग्रन्थि शगुडा च शृण्ठी ।

एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥

भाव पुनरपि तावद्वास्यामि ।...भाव भाव शुनं त्वया यन्मया गीतम् ॥

विटः—किमुच्यते । गन्धर्वो भवान् ।

शकारः—कथं गन्धर्वे ण भवामि ।

हिङ्गुज्जले दिणमरोचचुण्णे वग्वाल्लिदे तेल्लघिण मिइशे ।

भुत्ते मए पालहुदीभमशे कथं ण हग्गे मधुलइशलेत्ति ॥१४॥

भावे अज्जवि चेडे णाअच्छदि । [कथं गन्धर्वो न भवामि ।

हिङ्गुज्ज्वल दत्तमरीचचूर्णं व्यापारित तैलवृतेन मिश्रम् ।

भुक्तं मया पारमृतीरमंसं कथं नाहं मधुरस्वर इति ॥

भाव अद्यापि चेटी नागच्छति ।]

विटः—स्वस्था भवतु भवान् सप्तमेवागमिष्याति ।

(ततः प्रविशति प्रवह्णाघिरुदा वसन्तसेना चेटश्च)

चेटः—भीदे कखु हग्गे । मज्झण्डिके शुजे । मा दाणि कुविदे एअद्याल-

यडाणे हुविइशदि । ता तुन्दिं व्हामि । जाध गोण जाध । [भीतः सखहम् ।

माध्याह्निकः मर्यः । नेदानीं कुविने राजशालग्रस्थानक्ये भविष्यते । तत्ररितं व्हामि ।

यातं गावो यातम् ।]

वसन्तसेना—इदी हदा । ण कखु वड्ढमागअस्स अन्न मरसजोओ । किं

णोदम् । किं णु कखु अन्नवाकदत्तेन वाहनगरिस्सम परिहरन्तेय अण्णे मणुस्सो अण्णे

पवइय पमिदं भविस्सदि । पुण्णदे दाहिय लोअगम् । चेवदि म हिअभम् । तुग्गाओ

दिसाओ । सअ उजेव विरुद्धं पत्तमि । [हा भिउ हा भिक्] । न सउ वधमानकस्यायं

स्वरसपागः । किं निदम् । किं तु सन्नायवाकदत्तेन वाहनगरिस्सम परिहरताओ मनु-

ष्याओअवइयं प्रेषितं भविष्यति । स्फुण्णि दणिं लोअगम् । चेवते मे इदयम् ।

सन्ना दिनः । सर्वमेव विगच्छतु उदयामि ।]

વિદ : શું કહેવું ? આપ ગ્રન્થ છે.

શકાર : ગ્રન્થ કેમ ન હોઈ ?

હિંગમાં (જશેજર) લેખેલું, જુદું અને નાગરમોઘ, વચ્ચાનું મૂળ તથા ગોળવાળી સૂઠ—આ શુગંધી મિશ્રણ મેં શેવ્યું છે. હું મીઠા અવાજ-વાળો કેમ ન હોઈ, વાડ ? (૧૩)

ભાવજી ત્યારે ફરી એક વખત પ્રાર્થના (તેમ કરે છે.) ભાવજી ! ભાવજી ! જે મેં પ્રાર્થના તેં શાંભવ્યું ?

વિદ : શું કહેવાય ? આપશ્રી ગ્રન્થ છે.

શકાર : હું ગ્રન્થ કેમ ન હોઈ ?

હિંગ મેળવેલું, મરીતું ચૂર્ણ મેળવેલું, તેલ (અને) ધીમાં તળેલું, કૌચલનું માંચ મેં પ્રાર્થ્યું છે. હું મીઠા અવાજવાળો કેમ ન હોઈ વાડ ? (૧૪)

ભાવજી ! હજી સુધી ચેટ આવતો નથી.

વિદ : આપશ્રી સ્વસ્થ થાઓ. હમણાં જ આવશે.

(પછી ગાદીમા બેઠેલી વસન્તસેના અને ચેટ પ્રવેશ કરે છે.)

ચેટ : હું ખરેખર બીજો છું. ખરા જણાર દયા છે. દારૂં છું કે હવે રાખતો સાજો સંસ્થાનક ચુસ્તો થતો. તેથી જલ્દી હાંકું. આનો ! ગદિયા ! આલો.

વસન્તસેના : અરસર ! હાથ હાથ ! ખરેખર આ અગાજ વર્ધમાનકનો નથી. ખરેખર આ શું હતો ?

शकारः—(नेमिघोषमाकर्ण्य) भावे भावे आगदे पवहणे । [भाव भाव आगत प्रवहणम् ।]

विटः—कथं जानासि ।

शकारः—किं ण पेक्खदि भावे । बुद्धश्रुते विअ धुलधुलाअमाणे लक्खीअदि । [किं न पश्यति भावः । बुद्धश्रुत् इव धुरधुरायमाणं लक्ष्यते ।]

विटः—(दृष्ट्वा) खाधु लक्षितम् । अयमागतः ।

शकारः—पुत्तका यावलका चेडा आगदे सि । [पुत्रक स्थावरक चेट आगतोऽसि ।]

चेटः—अघ इ । [अयं किम् ।]

शकारः—पवहणे वि आगदे । [प्रवहणमप्यागतम् ।]

चेटः—अघ ई । [अयं किम् ।]

शकारः—गोणा वि आगदे । [वृषभप्यागतौ ।]

चेटः—अघ इ । [अयं किम् ।]

शकारः—तुम पि आगदे । [स्वमप्यागतः ।]

चेटः—(सहस्रम्) भट्टके अह पि आगदे । [भट्टारक अहमप्यागतः ।]

शकारः—ता पवेशेहि पवहणम् । [तत्प्रवेशय प्रवहणम् ।]

चेटः—कदलेण मग्गेण । [कतरेण मार्गेण ।]

शकारः—एदेण जेव पयालखण्डेण । [एतेनैव प्रकारखण्डेन ।]

चेटः—भट्टके गोणा मलेत्ति । पवहणे वि भज्जेदि । हग्गे वि चेडे मलामि । [भट्टारक वृषभौ म्रियेते । प्रवहणमपि भज्यते । अहमपि चेटो म्रिये ।]

शकारः—अले लाअशालके हग्गे । गोणा मले अक्के कीणिइशम् । पवहणे भग्गे अवलं षडाइइशम् । तुम मले अण्णे पवहणवाहके हुविइशदि । [अरे राक्षसालकोऽहम् । वृषभौ मृगौ अपरी क्रैष्यामि । प्रवहणं भानम् अपरं कारयिष्यामि । त्वं मृतः अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।]

चेटः—शब्बं उववण्ण हुविइशदि । हग्गे अत्तण्णेलके ण हुविइशम् । [सर्वमुपपन्नं भविष्यति । अहमात्मोयो न भविष्यामि ।]

शकारः—अले शब्बं पि णइशदु । पागालखण्डेण पवेशेहि पवहणम् । [अरे सर्वमपि नश्यतु । प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।]

चेटः—विभज्जं पवहणं समं शामिणा विभज्जं । अण्णे पवहणे भोटु । भट्टके गदुअ णिवेदेमि । [प्रविश्य कथं ण भागे । भट्टके एते इत्यथ दे पव-

સકાર : (પૈડાના પાટાનો ગવાજ સાબળીને) લાવજ ! લાવજ ! ગાડી આવી.

ચિટ : કેમ જાણ્યું.

સકાર : શું લાવજ ભેતા નથી ! છુટ્ટા છુટ્ટ ભેલો મડમડાટ જણાય છે.

ચિટ : (ભેઈને) ઠીક જાણ્યું. આ આવ્યો.

સકાર : બેટા સ્થાવરક ! ચેટ ! વું આવ્યો !

ચેટ : હા જી.

સકાર : ગાડી પહોં આવી.

ચેટ : જી ! હા

સકાર : બળદ પહોં આવ્યા ?

ચેટ : હા જી

સકાર : વું પહોં આવ્યો ?

ચેટ : (હસીને) રોકજી ! હું પહોં આવ્યો

સકાર : તો ગાડી અંદર લઈ આવ

ચેટ : ક્યે રસ્તે ?

સકાર : આ જ ભાગેલી દિવાલને (રસ્તે)

ચેટ : રોકજી ! બળદ મારી ભય. ગાડી પહોં ભાગી ભય, હું ચેટ પહોં મરું.

સકાર : હું રાખનો શાળો છું. બળદ મરી જશે તો ખીજ ખરીદીશ, ગાડી ભાગી જશે તો ખીજ કરાવડાવીશ, વું મરી જઈશ તો ખીજો (કોઈ) ગાડીવાળો થશે

ચેટ : બધું મળી રહેશે. હું પોતે નહિ રહું.

સકાર : અરે ! બધું બે બે નાશ પામે. ભાગેલી દિવાલથી (દિવાલને રસ્તે) ગાડી અંદર લાવ.

ચેટ : ભાગી પડે રે ગાડી ! રોકજી સાથે ભાગી પડે ખીજ ગાડી ભલે થતી. રોકજીને જઈને જણાવું છું. (પ્રવેશીને) શું ન ભાગી ? રોકજી ! આ ગાડી આવી

हणे । [विभज्यस्व रे प्रवहण सम स्वामिना विभज्यस्व । अन्यत्प्रवहण भवतु । भट्टारक गत्वा निवेदयामि ।...कथं न भग्नम् । भट्टारक एतदुपस्थितं प्रवहणम्]

शकारः—ण छिण्णा गोणा । ण मल्लं तज्जा तुमं पि ण मले । [न छिन्नी वृषभौ । न मृता रज्जवः । त्वमपि न मृतः ।]

चेटः—अथ इ [अथ किम् ।]

शकारः—भाव आगच्छ । पवहणं पेक्खामो । भावे तुम पि मे गुल पल्ल-
गुल । पेक्खीअशि शादलके अग्गन्तलकेत्ति पुल्लकलणीए त्ति । तुमं दाव पवहण
अग्गदो हहिल्लह । [भाव आगच्छ । प्रवहण पक्ष्यावः भाव त्वमपि मम गुरुः परम-
गुरुः । प्रेक्ष्यते सादरकोऽभ्यन्तरक इति पुरस्करणीय इति । एवं तावत्प्रवहणमग्रतोऽधि-
रोह ।]

चिटः—एव । [इत्यारोहति ।]

शकारः—अथ वा चिट तुमम् । तुह वप्पकेअके पवहणे जेण तुमं अग्गदो
आल्लहसि । हग्गे पवहणलामी । अग्गदो पवहणं अहिल्लहामि । [अथवा तिष्ठ त्वम् ।
तव पतृसंबन्धि प्रवहण येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि । अहं प्रवहणस्वामो । अग्रतः प्रवह-
णमधिरोहामि ।]

चिटः—मवानेव ब्रवीति ।

शकारः—अहं वि हग्गे एवं भणामि तथा वि तुह एसे आदले अहिल्लह
भट्टालके त्ति भणितुम् । [यद्यप्यहमेव भणामि तथाऽपि तवैष आचारः अधिरोह
भट्टारक इति भणितुम् ।]

चिटः—आरोहतु भवान् ।

शकारः—एरो शंपदं अहिल्लहामि । पुत्तका थावला चेदा पल्लिवत्तावेहि पवहणम् ।
[एष साग्रतमधिरोहामि । पुत्रक स्थावरक चेद परिघर्तय प्रवहणम् ।]

चेटः—(परावर्त्य) अहिल्लहदु भट्टालके । [अधिरोहतु भट्टारकः ।]

शकारः—(अधिरुद्धावलोक्य च शङ्का नाटयित्वा त्वरितमवतीर्य चिटं कण्ठेऽ-
वलम्ब्य) भावे भावे मलेगे मलेसि । पवहणाधिरुद्धा लक्ष्मशी चोले वा पडिवशदि ।
ता अहं लक्ष्मशी तदो उमे वि मूरो । ऊध चोले तदो उमे वि खज्जे । [भाव भाव
मृतोऽसि मृतोऽसि । प्रवहणाधिरुद्धा राक्षसी चोरो वा प्रतिवसति । तद्यदि राक्षसी
तदोभावप मुपेतौ । अथ चौरः तदोभावपि खादितौ ।]

चिटः—न मेतन्म । कुतोऽयं वृषभयाने राक्षस्या संचारः । मा नाम ते
मभ्याहार्कतापाच्छिन्नदण्डेः स्थावरकस्य सकञ्चुका छाया दृष्ट्वा भ्रान्तिरुत्पन्ना ।

શકાર : બળદ તૂટી ના ગયા ? દોરડાં મરી ના ગયાં? તું પશુ ન મુકો ?

ચેટ : હા જી.

શકાર : ભાવજી ! આવ ગાડી જોઈએ ભાવજી ! તું વળી મારો ગુરુ છે, પરમ ગુરુ છે. તમે માનથી, અંગતના મિત્ર નીકે (અને) સન્માનનીય તરીકે ગણાઓ છો તેથી તમે ગાડીમાં આગળ ચઢો.

ચિટ : એમ થાઓ. (ચઢે છે.)

શકાર : અથવા તું જિભો રહે. તારા બાપની માલિકાની ગાડી છે તેથી તું આગળથી ચઢે છે ? હું ગાડીનો માલિક છું. ગાડીમાં આગળ (પહેલા) હું ચઢીશ.

ચિટ : આપશ્રી એમ કહો છો.

શકાર : જો હું એમ કહું તો મેં “શેઠજી ! આપ ચઢો” એમ કહેવાનો એ તારો આચાર છે.

ચિટ : આપશ્રી ચઢો.

શકાર : આ ઉમણા ચઢું છું. બેટા સ્થાવરક ! ચેટ ! ગાડી ફેરવ.

ચિટ . (ફેરવીને) શેઠજી ચઢો.

શકાર : (ચઢીને અને ભયથી જોઈને જલ્દીથી બિતરીને વિટને ગળે વળગી પડીને) ભાવજી ! ભાવજી ! તું મરી ગયો, તું મરી ગયો. ગાડીમાં ચઢીને કોઈ ચોર કે રાક્ષસી બેગી છે. તેથી જો રાક્ષસી હશે તો બંને ય ચોરાઈ ગયા. જો ચોર હશે તો બંને ય ખવાઈ ગયા.

ચિટ : ડરવું નહિ. આ બળદગાડીમાં રાક્ષસીનો સંચાર ક્યાંથી ? મધ્યાહન સૂર્યના તાપથી અંજાઈ ગયેલી દુષ્ટિવાળા તમને, સ્થાવરકનો કમલા સાથેના ઇંચો જોઈ, શ્રમ ઉત્પન્ન ન થયો હોય !

शकारः—पुतका थावलका चेडा जीवेशि । [पुत्रक स्थावरक चेट जीवसि ।]

चेटः—अध इ । [अथ किम् ।]

शकारः—भावे पवहणधिलूडा इत्यिमा पडिवशदि । ता अवलोएहि । [भाव प्रवहणाधिरूडा स्त्री प्रतिवसति । तदवलोक्य ।]

विटः—कथं स्त्री ।

अधनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं पथि वृषभा इव वर्षताडिताक्षाः ।

मम हि सदसि गौरवप्रियस्य कुलजनदर्शनकातरं हि चक्षुः ॥१५॥

वसन्तसेना—(सविस्मयमात्मगतम्) । कथं मम णअणाण आअसभरो ज्जेव राअसाल्लओ । ता समइदग्धि मन्दभाभा । एसो दाणिं मम मन्दभाइणीए ऊसरक्खेत-
पडिदो विअ बीअमुट्ठी णिप्फलो इध आगमणा सवुत्तो । ता कि एत्थ करइस्सम् ।
[कथं मम नयनयोरागतकर एव राजस्यालः । तत्संशयिताऽस्मि मन्दभाग्या । एत-
दिदानीं मम मन्दभागिन्या ऊयरखेअपतिव इव शोअमुट्ठिर्निष्कलमिहागमनं संवृत्तम् ।
तस्मिन् करिष्यामि ।]

शकारः—कादले कखु एरो बुद्धचेठे पवहण गावओएहि । भवे आलोएहि
प्रवहणम् । [कातरः खल्वेव वृद्धचेटः प्रवहणं नालोकयति । भाव आलोक्य प्रवहणम् ।]

विटः—को दोषः । भवतु । एवं तावत् ।

शकारः—कथम् शिआल्ला उडेन्ति वाअशा वच्चेन्ति । ता जाव भावे
अवत्तीहिं भक्खोअदि दन्तेहिं पेक्खोअदि ताव इग्गे पलाइदधम् । [कथम् दृग्गाला
वृद्धीयन्ते वायसा वज्जिनि । तद्यावद्भावोऽस्ति ॥ भक्षयते दन्तैः प्रेक्षयते तावदह पलायिष्ये ।]

विटः—(वसन्तसेना इष्ट्वा सविषादमात्मगतम्) कथमये मृगी व्याघ्रमनुसरति ।

भोः कष्टम् ।

शरच्चन्द्रप्रतीकाशं पुलिनान्तरशायिनम् ।

हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता ॥१६॥

(जनान्तिकम्) वसन्तसेने न युक्तमिदम् । नापि सह्यमिदम् ।

पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थं जननीवशात्

वसन्तसेना—ण । [न ।] (इति शिरश्चात्यति ।)

अशौण्डोर्यस्याभावेन चेशभावेन मन्धते ॥ १७ ॥

ननुक्तमेव मया भक्तीं प्रति—सममुपचर भद्रे सुप्रिय चाग्रिणं च ।

वसन्तसेना—प्रवहणविपञ्चासेन आगदा । सरणागदग्धि । [प्रवहणविरयासेनागता ।

सरणागताऽस्मि ।]

શકાર : બેટા સ્યાવરક ! ચેટ ! (તું) જીવે છે ?

ચેટ : હા જી.

શકાર : ભાવજી ! ગાડીમાં ચઢીને સ્ત્રી બેસી છે. તેથી જુઓ, જુઓ.

ચિટ : શું સ્ત્રી !

વસન્તસેના પ્રહાર પામતી આંખોવાળા બળદેવની માફક નીચે ઝુબે, રસ્તા ઉપર જલદી જતા રહીએ; કારણ સભામાં જેને ગૌરવ પ્રિય છે તેવી મારી આખ, ખરેખર, કુળવાન માણસને જેવા થકી ડરે છે. (૧૫)

વસન્તસેના . (વિસ્મયથી સ્વગત) શું ? મારી આંખને દુઃખદાયક રાખના સાળા જ. તેથી કમનસીબ હું ભયમાં છું. ખારા ખેતરમાં થડેલી ખીજની મુઠ્ઠીની માફક, કમનસીબ મારું અડીનું આગમન હવે નિષ્ફળ થયું. તો અડી શું કરીશ ?

શકાર : આ ઘરડો ચેટ ખરેખર બાવલો છે. ગાડી બેતો નથી. ભાવજી ! રથ જુઓ.

ચિટ : શું વાધો ? ટીક. એમ (કરીશ) તમારે !

શકાર : શું ? શિયાળ જોડે છે ! કાગડા ચાલે છે ! તો જ્યાં સુધીમાં ભાવજી આખથી ખવાઈ જાય, દાંતથી જેવાય, ત્યાં સુધી હું લાગી જઈ.

ચિટ : (વસન્તસેનાને જોઈને ખેદથી સ્વગત) શું ? અરે ! મૃગદી વાધને અનુસરે છે ! અરેરે ! હરિ હરિ !

શરદના ચન્દ્ર જેવા (અને) રેતાળ કાંકામાં સૂતેલા હંસને છોડીને હંસી કાગડા પાસે આવી. (૧૬)

(બાજુ પર) વસન્તસેના ! આ થોડું નથી. આ ઘટનું પશુ નથી. પહેલાં અભિમાનથી અવગણીને, માતાને (માતાની ઈચ્છાને) વચ થઈને પૈસા માટે,

વસન્તસેના : ના (માથું હલાવે છે.)

ચિટ :

સ્વમાન વગરના સ્વભાવવાળા વેશ્યાના ધંધાને લીધે (આને) સ્પીકારે છે. (૧૭)

ખરેખર, મેં તમને ઉદ્દેશીને કહ્યું જ હતું—“ઓ બહેન પ્રિય અને અપ્રિયને સરખી રીતે સેવા.”

વસન્તસેના : ગાડી બદલાવાથી આવી છું. હું શરણાગત છું.

चिटः—न मेन्यं न मेतन्यम् । भवतु । एवं वञ्चयामि । (शफारमुपगम्य)
काणेलीमातः सत्य राक्षस्येवात्र प्रतिवसति ।

शकारः—भावे भावे जह लक्ष्मशी पडिवशदि ता कीश ण तुमं मूमेदि । अध
चोले ता किं तुम ण भस्सिखदे । [भाव भाव यदि राक्षसी प्रतिवसति तत्कथं न
त्वा मुष्णाति । अध चौरः तदा किं त्वं न भक्षितः ।]

चिटः—किमनेन निरूपितेन । यदि पुनरुद्यानपरम्परया पद्भ्यामेव नगरीमुज्जयिनो
प्रविशावः तदा को दोषः स्यात् ।

शकारः—एष्व किंवे किं भोदि । [एव कृते किं भवति ।]

चिटः—एव कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणा च परिश्रमः परिहृतो भवति ।

शकारः—एव भोदु । थावलआ चेडा जेह पवहणम् । अधवा चिट चिट ।
देवदाग वग्गणां च अग्गदो चलणेण गच्छामि । गहि गहि । पवहाण अहिह्मिअ
गच्छामि जेग दूददो मं पेक्खिअ भणिवशन्ति—एसे से लद्धिअशाले भट्टालके
गच्छदि । [एव भवतु । स्थावरक चेट नय प्रवहणम् । अधवा तिष्ठ तिष्ठ । देवतानां
ब्राह्मणानां चाप्रतश्चरणेन गच्छामि । नहि नहि । प्रवहणमविक्षय गच्छामि । येन दूरतो
मा प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति एष स राष्ट्रयशालो महारको गच्छति ।]

चिटः—(स्वगतम्) दुष्कर विपमोपशोर्कुम् । भवतु । एवं तावत् । (प्रकाशम्)

काणेलीमातः एषा वसन्तसेना भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वसन्तसेना—सन्तं पावम् । सन्त पावम् । [शान्तं पावम् । शान्त पावम् ।]

शकारः—(सहर्षम्) भावे भावे म पवत्तुलिशं मणुइशं वाशुदेवकम् । [भाव
भाव सा प्रवरपुरुष मनुष्यं वाशुदेवकम् ।]

चिटः—अथ किम् ।

शकारः—तेण हि अपुत्वा थिली समायादिश । तदिश काले मए लोशाविदा ।
शपदं पाडेयु पडिअ पयादेमि । [तेन ह्यपूर्वा श्रीः समासादिता । तस्मिन्काले मया
सेपिता साप्रत पादयोः पतित्वा प्रयादयामि ।]

चिटः—साध्वभिहितम् ।

शकारः—एसे पाडेयु पडेमि । (इति वसन्तसेनामुपसृत्य) अत्तिके अत्तिके गुण
एसे पडामि चलणेशु विशालणेशे हस्तुज्जि दशणहे तव शुद्धदन्ति ।
जं तं मए अवकिदं मदणातुळेण तं खम्मिदासि चलणत्ति तव म्हि

दासे ॥१८॥

વિદ : ખીશો નહિ, ખીશો નહિ. ફીક એને છેતરું છું. (શકાર પાસે આવીને)
ઓ કાણેલીપુત્ર ! સાચેસાચ, અહીં રાક્ષસી જ છે.

શકાર : ભાવજી ! ભાવજી ! જો રાક્ષસી જે તો તને કેમ ઉપાડી ન ગઈ ?
અને જો ચોર છે તો તું કેમ ખવાઈ ન ગયો ?

વિદ : એને જોવાથી શું ? જો ખગીયાની ઢારમાંથી પત્રે જ (ચાલીને)
દિગ્ગજિની નગરીમાં પ્રવેશીએ તો શું વાધો છે ?

શકાર : એમ કરવાથી શું થાય ?

વિદ : એમ કરવાથી ઠસરત મળે અને ખળદોનો થાક દૂર થાય.

શકાર : હલો તેમ ધાઓ. સ્વાવરક ! એટ ! ગાડી લઈ જા. અથવા જોખો
રહે. દેવનાઓ અને બ્રાહ્મણો આગળ પત્રે ચાલીને જાઉં છું. નહિ, નહિ. ગાડીમાં
બેશીને જઈશ, (કે) નેથી દૂરથી મને જોઈને કહે—આ પેલા રાજના શાળા
શીશ જાય છે.

વિદ : (સ્વગત) ઝેરને ઓસડ ખનાવવું ભારે છે. વાડુ, એમ ત્યારે. (મોટથી
ઓ કાણેલીપુત્ર ! આ વસન્તસેના તમને પ્રેમ કરવા આવી છે.

વસન્તસેના : પાપ ધાન્ત ધાઓ, પાપ દૂર ધાઓ.

શકાર : (સહર્ષ) ભાવજી ! ભાવજી ! નરસિંહને ? માથુસને ? વાસુદેવને ?

વિદ : અલખત.

શકાર : તેથી ખરેખર અપૂર્વ લક્ષ્મી મેળવી તે વખતે મેં ચુકશે કરી હતી.
હવે પત્રે પડીને ખુશ કરું

વિદ : ફીક કહ્યું.

શકાર : આ પત્રે પડું છું. (વસન્તસેના પાસે ગઈને) ઓ માતાજી !
ઓ માવડી ! મારી વિનંતિ થાભળો.

ઓ વિશાલ નેત્રવાળી ! આ હું (તારે) ચરણે પડું છું. (મારા)
હાથની અંગૂઠી તારા હાથ નજીક ઉપર (પૂકું) છું. એમ કુદ્દ દાંતમાંથી !
કામાતુર (એવા) મેં જે તારું ખરાબ કયું છે તે (તારે) માફ કરવું
જોઈએ. ઓ સુંદર ચરીરવાળી ! (હું) તારો હાસ છું (૧૮)

[एष पादयोः पतामि ।....मातः अम्बिके कृणु मम विश्रुतिम् ।

एष पतामि चरणयोर्विधालनेत्रे हस्ताञ्जलिं दशनखे तव शुद्धदन्ति ।

यत्तव मयापकृतं मदनातुरेण तरङ्गामिताऽसि वरगात्रि तवास्मि दासः ॥

वसन्तसेना—(सक्थेधम्) अवेहि । अणत्वं मन्तेति । [अवेहि । अनार्यं मन्त्रयसे ।] (इति पादेन ताडयति ।)

शकारः—(सक्थेधम्)

जे चुम्बिदे अम्बिकमादुकेहिं गदे ण देवाण विजे पणामम् ।

जे पाड्डिदे पादतलेण मुण्डे वणे शिआलेण जथा मुदङ्गे ॥१९॥

अले थावलआ चेदा कहिं तुए एणा समासादिदा ।

[यच्छुम्बितमम्बिकामातुकाभिर्गतं न देवानामपि यत्प्रणामम् ।

तस्यागितं पादतलेन मुण्डं वने शृगालेन यथा मृताङ्गम् ॥

अरे स्थावरक चेत्त कुत्र त्वयैषा समासादिता ।]

चेटः—भट्टके गामशअलेहिं छुडे साअमग्गे । तदो चाउदत्तइय छुस्त्ववाहिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदल्लिअ चाव चक्कपल्लिवहिअं कलेमि ताव एसा पवहणविपज्जादोण ह्हा आळ्ळेत्ति तक्केमि । [भट्टकं ग्रामशकटै रक्षो राजमार्गः । तदा चारुदत्तस्य वृक्ष-वाटिकायां प्रवहणं स्थापयित्वा तत्रावरीर्य यावच्चकारिदृतिं करोमि तावदेषां प्रवहण-विपर्ययेनेहाल्लेति तर्कयामि ।]

शकारः—इध पवहणविपज्जादोण आगदा । ज मं अहिघालिदुम् । ता ओदल्ल ओदल्ल मरकेलकादो पवहणादो । तुमं तं इल्लिइयत्थवाहपुत्तकं अहिघालेसि । ममकेलकाइं तोणाइं बाहेसि । ता ओदल्ल ओदल्ल गम्मदासि ओदल्ल ओदल्ल । [कथं प्रवहणविपर्ययेनागता । न मामभिप्राययितुम् । तदवतरावतरं मरीचात्प्रवहणात् । इव तं दरिद्र-सार्पवाहपुनकमभिवारयति । मरीचौ गावौ बाहयसि । तदवतरावतरं । गर्भेदासि अवतरावतरं ।]

वसन्तसेना—त अम्मचारुदत्त अडिखारेसि त्ति ज सच्चम् अल्लकिदम्हि इमिणा यअणेन । संई ज भोदु तं माडु । [तामार्यचारुदत्तमभिवारयसीति यस्तत्पम् अल्लकृताऽ-स्म्यभुना वचनेन । साप्रपं यद्भवतु तद्भवतु ।]

शकारः—

एदेहिं दे दशणप्पअण्डुलळेहिं इत्थेहिं चाउदत्तडणलम्पडेहिं ।

कट्टामि दे वज्जतणुं णिअजाणकादो केशेणु वाल्लिइइअंवि जथा

जडाऊ ॥

વસન્તસેના : (ક્રોધથી) ફર હટ, જૂઠું જોલે છે. (પગથી (લાત) મારે છે.)
શકાર : (ક્રોધથી)

જેને માવડીએ, અમ્માએ ચૂર્યું હતું, જેણે દેવોને પહુ પ્રણામ કર્યા નથી, તેં મશતકને, વનર્મા જેમ શિયાળ મડહાને (લાત મારી પાડે) તેમ તેં પગના તળિયાથી માથું ? (૧૯)

અરે સ્થાવરક ! ચેટ ! તને આ કયાથી મળી ?

ચેટ : બાપા ! ગામડાંનાં ગાડાથી રાજમાર્ગે રોકાઈ ગયો હતો ત્યારે ચારુદત્તની વૃક્ષવાટિકામાં રથ મૂકીને ત્યાં જિતરીને બ્યા હું (બીજાં ગાડાનાં) પેડા બહાર કાઢું ત્યાં ગાડી બદલાવાથી બા ચઢી મઈ એમ હું માનુ છું.

શકાર : શું ? ગાડી બદલાવાથી આવી છે ? મને પ્રેમ કરવા નહિ ! તો જિતર મારી ગાડીમાંથી, નીચે જિતર. તું પેલા લિખમંગા શેઠિયાના છેકરાને પ્રેમ કરે છે. (અને) મારા બળદ ચલાવે છે ! તો જિતર જિતર. ઝો ગર્લંદાદી ! જિતર, હેડી જિતર.

વસન્તસેના : પેલા આર્ય ચારુદત્તને પ્રેમ કરે છે એમ જો સ્ત્ય હોય તો આ વચનથી હું અલ્પકૃત થઈ. હવે જે થવાનું હોય તે ભલે થાય.

શકાર :

દશ નખરૂપી કમળના મંડળવાળા, શો શો પ્રિયવચનથી મારવા ચળવળતા આ હાથથી જેમ જટાયુએ વાલીની સ્ત્રીને (ખેંચી હતી) તેમ, તારા સુંદર શરીરને મારી ગાડીમાંથી તારા વાળથી ખેંચું છું. (૨૦)

[एताभ्या ते दशनस्तोत्पलमण्डलाभ्या हस्ताभ्या चादुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।
कर्णामि ते वरतनुं निजयानकात्केशेषु वालिदयितामिव यथा जटायुः ॥]

विटः—

अग्राह्या मूर्धजेज्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोद्भवाः ॥२१॥

तदुत्तिष्ठ स्वम् । अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने अवतीर्यताम् ।

(वसन्तसेनाऽवतीर्यकान्ते स्थिता)

शक्राः—(स्वगतम्) जे शे मम वचनावमाणेण तदा लोशगमी शुधुक्खिदे
अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण पज्जलिदे । त शंवदं मालेमि णम् । भोदु । एव्वं
दाव । (प्रकाशम्) भावे भावे ।

जदिच्छशे लम्बदशाविशालं पात्रालं श्रुतशदेहिं जुत्तम् ।

मंश च खादुं तह तुष्टि कादुं जुह जुक्कु जुहु जुहूति ॥२२॥

[यः स मम वचनावमानेन तदा शेषानिः संशुद्धितः अद्यंतस्याः पादग्रहारेणानेन
प्रज्वलितः । तत्ताप्रतं मारयाम्येनाम् । भवतु । एवं तावत् । ... भाव भाव

यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं स्वशतैर्युक्म् ।

मांस च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं जुह जुह जुक्कु जुहु जुहू इति ॥]

विटः—ततः किम् ।

शक्राः—मम पित्रं कलेहि । [मम प्रियं कुम् ।]

विटः—नाट करोमि वर्जयित्वा त्वकार्यम् ।

शक्राः—भावे अकज्जाह गन्धे वि ण्णिथि । लम्बदशी कवि ण्णिथि । [भाव
अकार्यस्स गन्धाऽपि नास्ति । राक्षसी कापि नास्ति ।]

विटः—उच्यतां तर्हि ।

शक्राः—मालेहि वसन्तशेणिअम् । [मारय वसन्तसेनाम् ।]

विटः—(कर्णौ पिधाय)

बालां स्त्रियं च नगरस्य विभूषणं च

वेद्यामवेशसदृशप्रणयोपचाराम् ।

एनामनागसमई यदि घातयामि ,

केनोदुपेन परलोकनदीं तरिण्ये ॥२३॥

વિદ :

આ શુભવંતી સ્ત્રીઓને વાળથી ન પકડવી જોઈએ. ઉપવનમાં પાંગરતી લતાઓનાં પાદડાં તોડવા એમ્ય નથી. (૨૧)

તો તેથી તું જિભો રહે હુ તેને ઉતારું છું. વસન્તસેના ! જિતર. (વસન્તસેના જિતરીને એક ખૂણે બેસી રહે છે.)

શકાદ : (સ્વગત) મારા વચનના અપમાનથી પેલો જે કોપાગ્નિ તે વખતે સળગ્યો હતો (તે) આજ આના પત્ની સાનથી પ્રજ્વળી જીક્યો છે. તેથી હવે આને મારી નાખું. વાર, એમ ત્યારે. (મોટેથી) ભાવજ ! ભાવજ !

જો લાંબા છેડાવાળો, મોટો ચો શો તારથી વણેલો ઉપરથો, અને માંસ ખાવા તથા ચુહું ચુહું ચુકકું ચુહચુહું 'એમ શંતોષ મેળવા ઇચ્છતો હોય. (૨૨)

વિદ : તો તું ?

શકાદ : મને ગમતું કર

વિદ : વાર કરીશ. પણ કુકર્મ સિવાય.

શકાદ : ભાવજ ! કુકર્મની ગંધ શરખી નથી. કોઈ પણ રાક્ષસી નથી.

વિદ : તો કહેા.

શકાદ : વસન્તસેનાને મારી નાખ.

વિદ : (કાન ઢાંકી દઈને)

બાલા અને સ્ત્રી , તથા નગરનું આજુબજુ વેશ્યાના વ્યવસાયમાં અલ્પજ્ઞ પ્રણય આદરની ગણિકા-(એવી) આને લોળીને હું જો મારું તો કઈ નાવથી (હું) પરલોકની નદીને તરું ? (૨૩)

शकारः—अहं दे मेढकं ददशम् । अण्णं च विवित्ते उज्जाणे इधं मालन्तं को तुमं पेम्बिदशदि । [अहं ते उहुप दास्यामि । अन्यच्च विवित्तं उज्जाणं इह मारयन्तं कस्यां प्रेक्षिष्यते ।]

चिटः—

पश्यन्ति मां दशदिशो घनदेवताश्च
चन्द्रश्च दीप्ताकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलो च गगनं च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृतदुष्कृतसाक्षिभूता ॥२४॥

शकारः—तेण हि पड-तावालिदं कदुअं मालेहि । [तेन हि पटान्तापवारितं कृत्वा मारय ।]

चिटः—मूर्खं अपध्वस्तोऽसि ।

शकारः—अधम्ममील एरो पुड्ढकोले । भोवु । थावलअ चेडं अणुणेमि । पुत्तका थावलका चेडा शोवणलण्डुआइ ददशम् । [अधर्मभीरुरेव बृद्धशूनालः । भवतु । स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्रकं स्थावरकं चेटं सुवर्णकटकानि दास्यामि ।]

चेटः—अहं पि पहिलिदशम् । [अहमपि परिधास्यामि ।]

शकारः—शोवणं दे पीठकं कालदशम् । [शोवणं ते पीठकं कारयिष्यामि ।]

चेटः—अहं पि उवविशिदशम् । [अहमप्युपवेष्यामि ।]

शकारः—शब्बं दे उच्छिदशम् । [सर्वं ते उच्छिष्टं दास्यामि ।]

चेटः—अहं पि पाइदशम् । [अहमपि खादिस्यामि ।]

शकारः—शब्बचेडाणं महत्तलकं कलदशम् । [सर्वचेदानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।]

चेटः—भट्टके हुदिदशम् । [भट्टकं भविष्यामि ।]

शकारः—ठा मण्णेहे मनं वअणम् । [तन्मन्त्रस्य मम वचनम् ।]

चेटः—भट्टके शब्बं कलेमि वज्जिअ अकण्णम् । [भट्टकं सर्वं करोमि धर्म-विराडकार्यम् ।]

शकारः—अज्जाहं ग-पे विण्णिव । [अकार्यस्य गन्धोऽसि नास्ति ।]

चेटः—भग्गदु भट्टके । [भग्गदु भट्टकः ।]

शकारः—एणं वसन्तदोणिअं मालेहि । [एनां वसन्तसेनां मारय ।]

चेटः—अद्याददु भट्टके । इअं मए अण्णजेण अज्जा पवइअण्णिवत्तनेण आणीदा । [प्रसीदतु भट्टकः । एवं मयानावेकार्यां प्रवहणपरिवर्तनेनानीता ।]

શકાર કુ તને નાવ આપીશ અને ખીલુ-શુના ખાત્રમાં અડી તને
મારતો જાણ્યું જોશે ?

વિદ

દશ દિશાઓ અને વનદેવી મને જુઓ છે, ચંદ્ર તથા તેજસ્વી
કિરણવાળો આ સૂર્ય, ગરમી અને પવન તથા મારો અતરાતમા અને
સારા તથા ખરાબ કાર્યની સાક્ષીરૂપ ભૂમિ મને જુઓ છે (૨૪)

શકાર તો ખરેખર કપડાના છેડાથી ઢાકીને મારી નાખ

વિદ મૂર્ખ ! તું ધિક્કારવા યોગ્ય છે

શકાર આ ડોસલો શિયાળ અધર્મથી ડરનારો છે ભલે સ્થાવરક ।
ચેટને વિનવીશ, ખેટા સ્થાવરક । ચેટ । ॥ ૧૧ ॥ કહા આ રીશ

ચેટ કુ પણુ પહેરીશ

શકાર તને રોનાતું આસન કગધી આપીશ

ચેટ કુ પણુ ખેસીશ

શકાર તને (મારુ) બધુ એકુ (અન્ન) આ રીશ

ચેટ કુ પણુ ખઈશ

શકાર બધા નોકરાનો ઉપરી બનાવીશ

ચેટ બાપજી । ચર્ચ

શકાર તો મારુ વચન માન

ચેટ રોકજી । કુકર્મ સિવાય બધુ કરીશ

શકાર કુકર્મની ત્રધ પણુ નથી

ચેટ જોજી । કડો

શકાર આ વચન-તસેનાને મારી નાખ

ચેટ બાપજી । પ્રસન્ન થાઓ કુ પાપી ત્રાડી જદવાવાયો આ આને
હઈ આગો

शकारः—अले चेडा तवावि ण पहवामि । [अरे चेट तवापि न प्रभवामि ।]

चेटः—गह्वदि भट्टके शलीलाह ण चालीचाह । ता पशीददु पशीददु भट्टके भाभामि कखु अहम् । [प्रभवति भट्टकः शरीरस्य न चारित्रस्य । तत्परीदतु प्रसीदतु भट्टकः । विभेमि खल्वहम् ।]

शकारः—मुमं मम चेडे भविअ कश्च भाभाधि । [त्वं मम चेटो भूत्वा कस्माद्विभेमि ।]

चेटः—भट्टके पल्लोअदश [भट्टक परलोकात् ।]

शकारः—के शे पल्लोए । [कः स परलोकः ।]

चेटः—भट्टके शुकिददुविकददश पलिणामे । [भट्टक मुकुतदुष्टतस्य परिणामः ।]

शकारः—केलिशे शुकिददश पलिणामे । [कीदशः मुकुतस्य परिणामः ।]

चेटः—जादिशे भट्टके बहुदुवण्णमण्डिदे । [यादशो भट्टको बहुसुवर्णमण्डितः ।]

शकारः—दुक्खिददश केलिशे । [दुष्टतस्य कीदशः ।]

चेटः—जादिशे हग्गे पल्लिण्डभक्त्तके भूदे । ता अक्कजं ण कलइदशम् । [याद-
शोऽहं परलिण्डभक्तो भूत्वा । तदकार्यं न करिष्यामि ।]

शकारः—अले ण मालिदशधि । [अरे न मारयिष्यसि ।] (इति बहुविध ताडयति ।)

चेटः—रिदु भट्टके मालेदु भट्टके अक्कजं ण कलइदशम् ।

जेण म्हि गम्भदाशे विणिम्मिदे भाअधेअदोशेहिं ।

अहिअ च ण कीणिदशं तेण अक्कजं पलिहलामि ॥२५॥

[ताडयतु भट्टकः मारयतु भट्टकः अकार्यं न करिष्यामि ।

येनास्मि गर्भदाशो विनिर्मितो भागधेयदंशः ।

अधिकं च न क्रीणिष्यामि तेनाकार्यं परिहरामि ॥]

वसन्तसेना—भाव शरणागद गिह । [भाव शरणागतोऽस्मि ।]

विटः—काणेलीमातः मर्पय मर्पय । साधु स्थावरक साधु ।

अण्येय नाम परिभूतदशो दरिद्रः

प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति नास्य भर्ता ।

तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं

ये वर्धयन्त्यसदृशं सदृशं त्यजन्ति ॥ २६ ॥

अपि च

શકાર : અરે એટ ! તારા ઉપર પણ (મારો) અધિકાર નથી ?

એટ : બાપજી ! શરીર ઉપર માલીફી છે, ચારિત્ર્ય ઉપર નહીં. તેથી પ્રસન્ન થાઓ બાપજી ! પ્રસન્ન થાઓ. હું ખરેખર કુડું છું.

શકાર : તું મારો નોકર થઈને કાનાથી કરે છે ?

એટ : શેઠજી ! પરસોડયા.

શકાર : એ પરસોડ કેવો ?

એટ : શેઠજી ! સારા નરસાં કામનું પરિણામ.

શકાર : કેવું સારકાર્યનું પરિણામ ?

એટ : જેમ કે બાપજી બહુ સોનાથી શલ્યમારણેલા છે.

શકાર : કેવી જાતનું કુકર્મનું (પરિણામ) ?

એટ : જેમ કે હું પારકાનું અન્ન ખાનારો થયો. તેથી ખરાબ કામ નહિ કરું.

શકાર : અરે ! નહીં માને ? (અનેક રીતે એટને) મારે છે.)

એટ : મારો, શેઠજી ! મારો, શેઠજી ! ખોટું કામ નહિ કરું.

જે મારા નસીબના દોષને લીધે જન્મે શુદ્ધામ થયો અને વધારે (ખરાબ કામ) નહિ ખરીડું. તેથી હું કુકર્મને ટાળું છું. (૨૫)

વસન્તસેના : ભાવજી ! શરણાગત છું.

વિદ : કાણેલીપુત્ર ! માફ કરો. શામાય ! સ્થાવરક, સામાય !

ખરાબ દશામાં રહેલો આ ગરીબ સેવક પણ ખરેખર પરસોડનું કામ કરે છે. (જ્યારે) એનો શેક નહીં (ઈચ્છતો નથી). તેથી જ અચોક્કસની વૃદ્ધિ કરે છે (ને) ચોક્કસને ત્યજે છે તેવા આવા (પુરુષો) આજે કેમ નાશ પામતા નથી ? (૨૬)

તદુપરાંત,

रन्धानुसारी विषमः कृतान्तो यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।
श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते यदेतदाज्ञां न भवान्करोति ॥२७॥

शकारः—(स्वगतम्) अधम्ममिदुए बुद्धदलोडे पल्लोअभील एरो गन्भदारो हल्लो लरिटअशाले कदश भम्मामि वलपुल्लिमणुरो । (प्रकाशम्) अले गन्भदारो चेडे गच्छ तुमम् । । ओवलके पविशिम वीशन्ते एअन्ते चिइट । [अधर्मभीरुओ बुद्ध-
शुगालः । परलोकभीरुएष गर्भदासः । अहं राष्ट्रियइयालः कस्माद्विभेमि वरपुरुषमनुष्यः ।
...अरे गर्भदास चेड गच्छ स्वम् । अपवारके प्रविश्य विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ ।]

चेटः—ज भट्टके आणवेदि । (वसन्तसेनामुपसृत्य) अज्जए एत्तिके मे विहवे ।
[यन्द्रट्टक आशपयति ।...आये एतावान्मे विभवः ।] (इति निष्क्रान्तः ।)

शकारः—(परिकरं बध्नन्) चिइट वसन्तरोणिए चिइट । मालइशम् । [तिष्ठ
वसन्तसेने तिष्ठ । मारयिष्यामि ।]

विटः—आ ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि । (इति गले गृह्णाति ।)

शकारः—(भूमौ पतति ।) भावे भट्टकं मालेदि । (इति मोहं नाटयति । चेतना
लब्ध्वा)

शुश्रूकालं मए पुइटे मंशेण अ घिण्ण अ ।

अज्ज कज्जे शुमुप्पण्णे जादे मे वैलिण कथम् ॥२८॥

(विचिन्त्य) भोदु । लद्ध मए उवाए । दिण्णा बुद्धदलोडेन शिलश्वालणशण्णा ।
ता एद पेयिअ वसन्तरोणिअं मालइशम् । एवं दाव । (प्रकाशम्) भावे ज तुमं
मए भणिवे त कथं हग्गे एयं बुद्धकेहिं मल्लक्कप्पमाणेहिं कुलेहिं जादे अकञ्चं
कलेमि । एवं एद अज्जीकटावेदुं मए भणिदम् । [भावो भट्टकं मारयति ।...]

सर्वकालं मया पुष्टो मासेन च घृतेन च ।

अद्य कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ॥

...भवतु । लब्धो मयोपायः । दत्ता बुद्धशुगालेन शिरश्चालनसंश । तदेत प्रेभ्य
वसन्तसेना मारयिष्यामि । एवं तावत् ।...भाव यत्वं मया भणितः तत्कथमहमेवं बुद्ध-
त्तरैः मल्लकप्रमाणैः कुलैर्भातोऽकार्यं करामि । एवमेतदज्ञाकारयितुं मया भणितम् ।]

विटः—

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्फोताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥२९॥

વિધિ વાંકું (અને) છિદ્રને (નળી બાજુને) અનુસરનારું છે-
કારણ આની ગુલામી અને તારું પ્રભુત્વ. આ તારી સમૃદ્ધિ ભોગવતો
નથી. અને તેથી 'તું' આને આજ્ઞા પણ કરી શકતો નથી. (૨૭)

શકાર : (સ્વગત) ઘરડો શિયાળ અધર્મથી કરનાર છે અને આ જન્મથી
ગુલામ (ચેટ) પરલોકથી કરે છે. હું રાજાનો શાળો નરસિંહ માણસ કોનાથી કરું ?
(મોટેથી) એ જન્મના ગુલામ ચેટ ! તું જ. છુપાઈને આરામથી એક જગાએ
ભિભો રહે.

ચેટ : જેવી શેઠની આજ્ઞા ! (વસન્તસેના પાસે આવીને) આર્યે ! મારી
આટલી શક્તિ છે ! (ખડક બંધ છે.)

શકાર : (કેડ ખાંધીને) ભભી રહે, વસન્તસેના ! ભભી રહે (હું) (તને)
મારી નાખીશ.

ચિટ : એઈ, મારી આગળ મારીશ ? (ગળું પકડે છે.)

શકાર : બાવળ, શેઠને મારે છે. (મૂર્છાનો અભિનય કરી પછીચેતના પામીને)

મેં હરેક વખતે માંશ અને ધીથી તારું પોપણ કયું છે, આજે
જ્યારે કામ પડ્યું ત્યારે મારો વેરી શાને થયો ? (૨૮)

(વિચારીને) ઠીક, મને ઉપાય મૂઝવો. ઘરડા શિયાળવાએ માથું હલાવીને
(વસન્તસેનાને) ઈશ્વારે ક્યો. એથી એને મોકલી છંદને વસન્તસેનાને મારી
નાખીશ એમ ત્યારે. (મોટેથી) બાવળ ! જે મેં તને કહ્યું તે માટે આમ બહુ
મોટા મદદક જેવા બાળના કુળમાં જન્મેલો હું કુર્કર્મ કેવી રીતે કરું ? આમ એ
(મારી વાત) (સ્વીકાર) કરાવવા મેં કહ્યું હતું.

ચિટ :

કુળ બતાવવાથી શું ? અહીં ચારિત્ર્ય જ કારણ છે. સારા ખેતરમાં
કાંટાનાં મૂળ ખૂળ કાઢે છે. (૨૯)

[मुवर्णकं ददामि प्रियं वदामि पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।

तथाऽपि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति किं सेवकं काष्ठमया मनुष्याः ॥]

वसन्तसेना—को एतय सदेहो । [कोऽन सदेहः ।] (अवनतमुखो 'खलचरित'
इत्यादि श्लोकद्वय पठति ।)

खलचरितं निकृष्टं जातदोषः कथमिह मां परिलोभसे धनेन ।

सुचरितचरितं विशुद्धदेहं न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥३२॥

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान्दरिद्रोऽपि ।

शोभा हि यणस्त्रीणां सदृशजनसमाश्रयः कामः ॥३३॥

अवि अ । सहकारपादयं सेविम ॥ पलासपादय अश्रीकरिस्सम् ।

[अवि च । सहकारपादये सेवित्वा न पलासपादयमश्रीकरिष्यामि ।]

शकारः—दाशीएषीए दलिहचालुदत्तके सहआलपादवे कडे । हगो उण पलाशे
भणिदे किंशुके वि ण कडे । एखं तुमं मे गालि देन्तो अज्जवि तं एजेव चालुदत्तकं
शुमलेशि । [दास्या, पुत्रि दारद्रचारुदत्तकः सहकारपादयः कृतः । अह पुनः पलाशो भणितः
किंशुकोऽपि न कृतः । एषं त्वं मह्यं गालीं ददस्वद्यापि तमेव चारुदत्तकं स्मरसि ।]

वसन्तसेना—हिअभगदो ज्जेव किति ॥ सुपरीअदि । [हृदयगत एव किमिति
न स्मर्यते ।]

शकारः—अज्ज वि वे हिअभगद तुमं च धम्मं ज्जेव मोडेमि । ता दलिह-
शस्थवाहअमणुशकाभुकिणि चिष्ट चिष्ट । [अद्यापि ते हृदयगतं तथा च समेव मोढयामि
तद्विरदसार्थवाहकमनुष्यकामुकिनि तच्छ तच्छ ।]

वसन्तसेना—भण भण पुणो वि भण सत्ताहआइं एदाइ अफलराइ । [भण
भण पुनरपि भण श्लाघनीयान्येतान्यश्रवण ।]

शकारः—पलित्ताअदु दाशीए पुते दलिहचालुदत्तके तुमम् । परिआयता दास्याः
पुत्रो दारद्रचारुदत्तकस्त्वाम् ।]

वसन्तसेना—परित्ताआद आद म पेक्खदि । [परिआयते यदि मा प्रेक्षते ।]

शकारः—

किं शे शयके वालिपुत्ते महिन्दे लम्भापुत्ते कालणेमो शुवन्धू ।

लुंहे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ चाणक्के वा धुन्धुमाले तिशहू ॥३४॥

अथवा एदे वि दे ण लभन्ति ।

चाणक्केण जघा शीदा मालिदा मालदे जुए ।

एव्यं दे मोढइइशामि जडाऊ विअ दोणदिम् ॥३५॥

વસન્તસેના : એમાં સંદેહ શું ? (નીચે મુખે—“ઓ દુઃખ ચારિત્ર્યવાળા !”
વગેરે (૮-૩૨,૩૩) જે શ્લોક બોલે છે.)

પાપ કરતો તું મને અહીં ધનથી ચાને લોભાવે છે ? સારાં કરેલાં
કર્મવાળા અને વિશુદ્ધ દેહ ધારતાં કમળને ખરેખર જામરો ત્યજતા
નથી. (૩૨)

કુળવાન અને ચારિત્ર્યવાન મનુષ્ય દરિદ્ર હોય તો પણ પ્રયત્નથી
સેવવા યોગ્ય છે. યોગ્ય પુરુષને અનુલક્ષીને થયેલો રનેહ ખરેખર ગણિકા
સ્ત્રીઓની શોભા છે. (૩૩)

તદુપરાંત, આંખાનું વૃક્ષ સેવીને હું પલાશ વૃક્ષ નહિ સ્વીકારું.

શકર : ઓ દાશીની છોકરી ! ગરીબ ચારુદતને આંખાનું વૃક્ષ બનાવ્યો,
ન્યારે મને પલાશ કહ્યો; કિંશુક પણ ન કહ્યો ! મને ગાળો દેતી તું હજી શુધી
પણ આમ તે જ ચારુદતને યાદ કરે છે.

વસન્તસેના : હૃદયમાં જ રહેલો કેમ યાદ ન આવે વારુ ?

શકર : હજી શુધી પણ તારા હૃદયમાં રહેલાને અને તને સાથે જ મારી
નાખું છું. તેથી ઓ દરિદ્ર વેપારી માણસને પ્રેમ કરનારી ! બિભી રહે, બિભી રહે.

વસન્તસેના : કહે, કહે. ફરીથી પણ કહે. એ અક્ષરો વખાણવા લાયક છે.

શકર : દાશીપુત્ર દરિદ્ર ચારુદત તને બલે બચાવતો.

વસન્તસેના : જો મને જુઓ તો બચાવે.

શકર :

શું તે ઇન્દ્ર, વાલિપુત્ર, મહેન્દ્ર, રંભાપુત્ર, કાલનેમિ, સુખન્ધુ, રાજા,
રુદ્ર, દ્રોણ, જટાયુ, આણકય, ધુન્ધમાર કે ત્રિશંકુ છે ? (૩૪)

અથવા આ પણ તને ન લાગે.

જેમ આણકયે ભારતયુગમાં સીતાને મારી હતી, જટાયુએ જેમ
દ્રૌપદીને (મારી હતી) તેમ તને કચડી નાખીશ. (૩૫)

[किं स शम्भो बालिपुत्रो महेन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।

रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुश्चाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्रिगड्कुः ॥

अथवा एतेऽपि त्वा न रक्षन्ति ।

चाणक्येन यथा सीता मारिता भारते युगे ।

एव त्वा मोदयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥] (इति ताडयितुमुद्यतः)

वसन्तसेना—हा अत्ते कहि सि । हा अञ्जचारुदत्त एसो जगो असंपुण्ण मणोरघो ज्जेव विषञ्जदि । ता उद्धं अक्कन्दइस्सम् । अथवा वसन्तसेना उद्धं अक्कन्दति ति लज्जणीअ क्खु एदम् । जगो अञ्जचारुदत्तस्स । [हा मातः कुत्रासि ।] आर्यचारुदत्त एस जनोऽसंपूर्णममोरथ एव विपद्यते । तदूर्ध्वमाक्रन्दयिष्यामि । अथवा वसन्तसेनोर्ध्वमाक्रन्दतीति लज्जनीयं तत्स्वेतत् । नमः आर्यचारुदत्ताय ।]

शकारः—अञ्जवि गम्भदाशी तदथ ज्जेव पावस्स नार्मं गेण्हदि । (इति कण्ठे पीडयन्) शुमल गम्भदाशि शुमल । [अद्यापि तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति । ... स्मर गर्भदासि स्मर ।]

वसन्तसेना—जगो अञ्जचारुदत्तस्स । [नमः आर्यचारुदत्ताय ।]

शकारः—मल गम्भदाशि मल । (नाट्येन कण्ठं निपीडयन्मारयति ।) [म्रियता गर्भदासि म्रियताम् ।]

(वसन्तसेना मूर्च्छिता निश्चेष्टा पतति ।)

शकारः—(सहर्षम्)

एदं दोशकलण्डिअं अविणअश्शावाञ्चभूदं खलं

लत्तं तश्श किलागदश्श लमणे कालागदं आभदम् ।

किं एशे समुदाहलामि णिअअ बाहुण शूलत्तणं

णीशशे वि मलेइ अम्भ शुमला शीदा जघा भाळदे ॥३६॥

इच्छन्तं मम गेच्छति चि गणिआ लोशेण मे मालिदा

शुण्णे पुप्फकलण्डके चि शइशा पाशेण उचाशिदा ।

शेवावत्ठिचद भादुके मम पिदा मादेव शा दोप्पदी

जे शे पेक्खदि नेदिशं ववशिदं पुचाह शूलत्तणम् ॥३७॥

भोडु । संपदं बुद्धलोडे आगमिश्यदि चि । ता ओशलीअ चिस्टामि ।

[एतां दोषकण्डिकामयिनयस्यावासभूता खला

रत्नां तस्य किल्यगतस्य रमणे कालगतमागतम् ।]

(મારવા તૈયાર થાય છે.)

વસન્તસેના : અરે રે ! માડી ! (પ્ર) ક્યાં છે ? જોરે ! આર્થ ચારુદત ! મનોરથ પૂરા થયા નથી ને જ આ જનને મારી નાખવામા આવે છે. તો મોટયા ખૂમ પાડીશ. અથવા વસન્તસેના મોટયા રડે એમ એ ખરેખર શરમજનક છે. પ્રણામ (મારા) આર્થચારુદત.

શકાર : હજી પણ ગર્ભદાશી તે જ પાપીનું નામ લે છે. (મૃદુ દયાનીને) શંભાર, જન્મની દાશી ! શંભાર.

વસન્તસેના : નમસ્કાર આર્થ ચારુદત.

શકાર : મરી જ ! ગર્ભદાશી ! મરી જ (અભિનયથી મૃદુ દયાની મારી નાખે છે.)

(વસન્તસેના મૂર્છિત થઈ, નિષ્પેદ થઈ પડે છે.)

શકાર : (સહર્ષ)

દોષની ટોપલી, અવિનયના નિવાસરૂપ, બનેલીને, હગારીને, અતુર-જ્ઞાને, મેં શાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે (ત્યાં) આવેલા (ચારુદત) સાથે મન માણવા આવેલીને, (પણ) કામને શરણ થયેલીને, (આને મેં મારી નાખી) પોતાના બાહુનું પરાક્રમ અહીં શું જતાવું? તેમ ભારતમાં શીતા (મરી હતી) તેમ, બિચારી સ્ત્રી ! બરાબર મૂર્છ છે-છેક શ્વાસ સુધી મૂર્છ છે. (૩૬)

તેને ઇચ્છતા મને નથી ઇચ્છતી એમ કરી, પુષ્પકરંડક ગુનો છે એમ જોઈને, ભય પામેલીને, એકદમ દુષ્ટો દર્શને શુરશાથી મેં મારી ન.ખી. માથે બાઈ, (મારો) બાપ અને માતા જેવી પેલી દ્રૌપદી (એ) આનંદથી પંચિત થયા છે- (કે) તેમણે પુત્રનો આવો પ્રયત્ન (અને આવું) પરાક્રમનું કાર્ય જોયું નથી. (૩૭)

નાસ, હવે ધરડો ટિપાળ આવશે એમ તેથી દૂર જઈને બેસો રહું. (તેમ કરે છે.)

किमेव समुदाहरामि । नञर्कं बाह्याः शूरत्वं
 निःश्वासाऽपि म्रियतेऽम्बा सुमृता सीता यथा भारते ॥
 इच्छन्तं मां नेच्छतीति गणिका रोपेण मया मारिता
 शून्ये पुष्पकरण्डक इति साहसा पाथेनाश्रयिता ।
 सेवाश्रितो भ्राता मम पिता मातेव सा द्रौपदी
 योऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य शूरत्वम् ॥

भवतु । सापते रुद्धशृगाल आगमिष्यतीति ततोऽप्युत्थ्य तिष्ठामि ।] (तथा करोति ।)

(प्रविश्य चेटेन सह)

विटः—अनुनीतो मया स्थावरकश्चेटः । तस्यावत्काणेलीमातर पश्यामि । (परि-
 क्रम्यावलोक्य च) अये मार्गे एव पादपो निपतितः । अनेन च पतता त्वा व्यापा-
 दिता । भो पाप किमिदमकार्यमनुष्ठितं स्वया । तवापि पापिनः पतनात्स्त्रीवधदर्शनेनातीव
 पातिता वयम् । अग्निमित्तमेतत् । यस्सत्यं वसन्तसेना प्रति शङ्कित मे मदः । सर्वथा
 देवताः स्वस्ति करिष्यन्ति । (शकारमुत्सृत्य) काणेलीमातः एवं मयाऽनुनीतः स्थावर-
 कश्चेटः ।

शकारः—भावे शाब्द दे । पुष्टका थावरका चेष्टा तथावि शाब्दम् । [भाव
 स्वागत ते । पुत्रक स्थावरक चेष्ट तवापि स्वागतम् ।]

चेटः—अथ ई । [अथ किम् ।]

विटः—मदीय न्यासमुपनय ।

शकारः—क्रीदशो नाशे । [क्रीदशो न्यासः ।]

विटः—वसन्तसेना ।

शकारः—गडा । [गता]

विटः—कथ ।

शकारः—भावश्च उज्ज्व विष्टदो । [भावस्यैव पृष्टतः ।]

विटः—(सवितर्कम्) ॥ गता सखु सा तथा दिश्या ।

शकारः—तुमं कदमाप दिश्या । गडे । [त्वं क्तमया दिश्या गतः ।]

विटः—पूर्वया दिश्या ।

शकारः—द्या वि दक्खिणाए गढा । [साऽपि दक्षिणया गता ।]

विटः—अह दक्षिणया ।

शकारः—द्या वि उत्तराय । साऽप्युत्तरया ।]

विटः—अत्पाकुल कथयसि । न शुष्यति मेऽन्तरात्मा । तत्कथय सत्यम् ।

(પ્રવેશ કરીને ચેટ સાથે)

ચિટ : સ્થાવરક ચેટને હું લઈ આવ્યો છું. તેથી જરા કાઢેલીપુત્રને મળું.
(ફરીને અને જોઈને) અરે ! રસ્તામાં જ વૃક્ષ પડ્યું છે. એણે પડતાં (પડતાં)
ઓને મારી નાખી છે. અરે ! પાપી ! આ કુકર્મ તું તે કર્મ ? તારા પાપીના
પણ પડવા કરતાં ઓછે આ અપશુકન છે. જે સાચું કહું તો, મારું મન
વસન્તસેના તરફ શંકા રાખે છે. દરેક રાતે દેવના કલ્યાણ કરશે. (ચકાર પામે
જઈને) ઓ કાઢેલીપુત્ર ! આમ હું સ્થાવરક ચેટને પાછો લઈ આવ્યો છું.

શકાર : ભાવજી ! તમને સ્વાગત ! બેટા ! સ્થાવરક ! ચેટ ! તને પણ
સ્વાગત.

ચેટ : જી.

ચિટ : મારી થાપણુ લાવો.

શકાર : કેવી થાપણુ ?

ચિટ : વસન્તસેના.

શકાર : ગઈ.

ચિટ : ક્યાં ?

શકાર : આવની પાછળ જ.

ચિટ : (વિચારપૂર્વક) તે ખરેખર તે દિશામાં ગઈ નથી.

શકાર : હું કઈ દિશામાં ગયેલો ?

ચિટ : પૂર્વદિશામાં

શકાર : તે પણ દક્ષિણમાં ગઈ છે.

ચિટ : હું દક્ષિણમાં ?

શકાર : તે પણ ઉત્તરમાં

ચિટ : બધું જોડાગાજરેણું નોડે છે. મારું મન સંતોષાતું નથી. તેથી સાચું

शशारः—शशामि भावस्य शीश अत्तण्णेल्लवेहिं पादेहिं । ता शठावेसि हिअ-
वम् । एधा मए मण्डा । [शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्या पादाभ्याम् । ततः
सस्थापय हृदयम् । एषा मया मारिता ।]

विट —(सत्रिपटम्) सत्य त्वया व्यापादिता ।

शशारः—जइ मम वअणे न पात्तआभणि ता पेक्क पटम लट्ठिअशाल-
मोठाणाह शून्तमम् । [यदि नम वचनं न प्रत्ययसे तत्पक्षे एव रक्षितस्थालसंस्था-
नस्य शूरत्वम् ।] (इति दर्शयति)

विट —हा इतोऽस्मि म दध्मय । (इति मूर्छितः पतति ।)

शशारः—ए ही । इण्णे भाव । [ही हो । उपरतो भावः ।]

चेटः—शमशशशदु शमशशशदु भावे । अविचलितं पवहणं अण्णत्तेण एजेव
नट रदम मण्डा । [नगा प्रतिमु समाश्रितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतैव
मया प्रथम मारिता ।]

विट —(समाश्रित्य सकृदगम्) हा वस-तसेने

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्पवेशं रति-

र्हा हाऽलंक्रुतभूषणे सुन्दने क्रीडारसोद्भासिनि ।

हा सोज्जन्यनदि प्रहासपुलिने हा माहशामाथये

हा हा नश्यति मन्मथस्य त्रिपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥३८॥

(सालम्) कष्ट भा वशम् ।

किं नु नाम भवेत्कार्यमिदं येन त्वया कृतम् ।

अपापा पापकल्पेन तगराग्निपातिता ॥ ३९ ॥

(स्वगतम्) अर कश्चिदयं त्वय इदमकार्यं मये सक्रामयेत् । भयम् । इतो गच्छामि ।
(इति परिक्रामति ।)

विट —पाप मा मा शशो । अलं त्वया । गच्छाग्यहम् ।

(शशार उगम्य वारयति ।)

शशारः—अले वस-तसेणअं शअं एजेव आलिअ म दूखिअ कहिं पलाअसि ।
शवदं इदिसे हस्से अणाधे पाण्डे । [अर तम तसेना स्वयम्भू मारयित्वा मा दूरायत्वा
कुन पलायसे । शपण्णोदशोऽस्मनाथ प्रप्तः ।]

विट.—अगभ्वस्तोऽसि ।

શકાર : ભાવજીના માધાના (અને) મારા પત્નના શમ જાઉં તો હૃદય ડેકાણે રાખજો મેં એને મારી નાખી.

વિદ : (ખેદથી) તેં સાચેસાચ મારી નાખી ?

શકાર : જો મારા વચન પર વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો રાજના શાળા શંસ્થાનકનું પહેલું પરાક્રમ જોઈ લે. (ગતાવે છે.)

વિદ : અરરર ! હું હણાયો ! (હું) મંદમાગી છું. (મૂર્છા ખાઈને પડે છે.)

શકાર : હી હી ! ભાવજી મરી ગયા.

ચેદ : શાંત થાઓ, ભાવજી ! શાંત થાઓ. વચર વિચારેં ગાડી લાવવામાં જ નેં પડતાં મારી નાખી.

વિદ : (સ્વસ્વ થઈને ખેદથી) અરેરે ! વસન્તમેના !

વિનયરૂપી જળવાળી રતિ પોતાને કેશ ગઈ છે. અરેરે ! આભૂષણોનું આભૂષણ ઓ સુમુખી ! ઓ ક્રીડાના રસથી ગમકતી ! અરેરે ! હાસ્યરૂપી રેતીના કિનારાવાળી ! સૌજન્યની નદી ! અરેરે ! અરેરે ! મારા જેવાનો આશ્રય ! રે ! રે ! અતંગનું બળાર, સૌભાગ્યને પાળનો નાશ પામ્યો છે. (૩૮)

(આસુ સાથે) અરેરે ! અરેરે ! શિવ શિવ !

(એવો તે) ઝો ઉદેશ હશે વારુ (કે) જેથી, તેં આ ક્યું ? લગભગ પાપ જેવાએ (તેં) નિષ્પાપ, નગરદેવતાને મારી નાખી. (૩૯)
(સ્વગત) અરે ! કગય આ પાપી આ કુકર્મ મને ઓઢાડશે. વારુ, અગ્રીંથી, જાઉં છું. (એમ કહી ફરે છે.)

(શકાર પાસે જઈને રોકે છે.)

વિદ : પાપી ! મને સ્પર્શતો નહીં. તારાથી બસ, હું જાઉં છું.

શકાર : અરે ! પોતે જ વસન્તસેનાને મારીને મને રૂંડેયાર ઠરાનીને ક્યાં લાજે છે ? આમ હવે હું અનાથ થઈ ગયો.

વિદ : તું પિયારને ચોગ્ધ છે.

शकारः—

अस्थं शदं देमि शुवण्णअं दे कहावणं देमि शवोडिअं दे ।

एशे दुशद्वान्ण पलक्कमे मे शामाण्णए भोदु मणुअभाणम् ॥४०॥

[अर्थ अत ददामि सुवर्णक ते कार्पाषण ददामि सवोदिक ते ।

एष दोषस्थान पराक्रमो मे सामान्यको मयन्तु मनुष्यकामम् ॥]

चिटः—धिक् तवैवास्तु ।

चेटः—शान्त पापम् । [शान्त पापम् ।]

(शकारो हसति ।)

विटः—

अप्रीतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो

धिक्प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम् ।

मा भूच्च त्वयिमम संगतं कदाचि-

दाच्छिन्नं धनुरिव निर्मुषं त्यजामि ॥४१॥

शकारः—भावे प्रसीद प्रसीद । एहि । [एलिण्णिए पविशिय क लेम्ह । [भाव प्रसीद प्रसीद एहि नलिन्या प्रविश्य ओडाव ।]

विटः—

अपतितमपि तावत्सेवमानं भवन्तं

पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।

कथमहमनुयायां त्वां इतस्वीकमेनं

बुनरपि नगरस्त्रोन्नद्धिवार्धासिद्धम् ॥४२॥

(वक्त्राणम्) वसन्तसेने ।

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

शकारः—मम केतके पुष्पकृत्तम्बकविष्णुज्वाणे वसन्तरोणिअ माकिअ अहि एका-
अयि एहि । मम आनुत्तरण अगगो ववहालं देहि । [महीये पुष्पकरणकृषीर्गोयाने
वसन्तसेनां मारयित्वा कुप पलायते । एहि । मम आनुत्तरस्याग्रतो व्यवहार देहि ।]
(इति शरवति ।)

विटः—आः तिष्ठ आत्म । (इति खड्गमाकर्षति ।)

શકાર .

તને શેા ચોનામહોરનું દ્રવ્ય આપીશ. તને કિંમતનાં ચાંદીના સિલ્કા આપીશ. દોપના સ્થાનરૂપી આ મારુ પરાક્રમ લોકોને (લોકો માટે) આમાન્ય થાઓ. (૪૦)

વિદ : કદે ! તારી પાસે જ રહેવા દે.

ચેદ : પાપ શાંત થાઓ.

વિદ :

અપ્રીતિ લલે થાઓ. હસવું છોડી દે. ખરેખર અપકીર્તિ લાવનારી હલકી, (તારી) પ્રીતિને ધિક્કાર છે. વળી મારે તારી સાથે કદાપિ સંગ ન થાઓ. દોરી વગરના ભાંગેલા ધનુષ્યની માફક (તને શુદ્ધ વગરનાને) ત્યજું છું. (૪૧)

શકાર : ભાવશ ! પ્રશન્ન થાઓ, પ્રશન્ન થાઓ. ચાલો, કમળચરોવરમાં ભિતરીને મોજ માણીએ.

વિદ .

ત્યારે તને સેવતાર મને, આ લોકો પડેલા ન હોવા છતાં પડેલા જેવો હલકટ માને છે, જેણે સ્ત્રીને મારી છે એવા અને વળી નગરની નારીઓથી શંકાને લીધે અધીર મીચેલી આખે જોવાતા એવા તને કેવી રીતે અનુસરું ? (૪૨)

(ખેદથી) ઓ વસન્તસેના !

ઓ મુંદરી ! ખરેખર તું બીજા જન્મમાં પણ વેરયા ન થઈશ. આરિત્ય અને શુદ્ધ ધરાવતા (કાઈ) નિર્મળ કુળમાં જન્મ પામજે. (૪૩)

શકાર મારા જૂના પુષ્પકરંડક બાગમાં વસન્તસેનાને મારી નાખો કયા નાતે છે ? ચાલ, મારા બનેરી આગળ ફરિયાદ માટે જિભો રહે. (તેને પકડે છે.)

વિદ : અરે ! જિભો રહે રાક્ષસ ! (તલવાર ખેંચે છે.)

शक्रः—(समयमपसृत्य) किं ते भीदेशि । ता गच्छ । [किं रे भीतोऽसि । तद्वच्छ ।]

विटः—(स्वगतम्) न युक्तमवस्थानुम् । भवतु । यत्रार्थशर्विलकचन्दनक-
प्रभृतयः सन्ति तत्र गच्छामि । [इति निष्पन्नतः ।]

शक्रः—निघणं गच्छ । अले यावलभा पुस्तका कीलिशे मए कडे । [निघनं
गच्छ । अरे स्थावरक पुत्रक कीदृशं मया कृतम् ।]

चेटः—भट्टके महन्ते अकज्जे कडे । [भट्टक महदकार्यं कृतम् ।]

शक्रः—अले चेडे किं मणायि अकज्जे कडेत्ति । भोदु । एव दाव ।
(नामाभरणान्यवतार्य) गेण्ह एदं अलंकारअम् । मए दाव दिण्णे । जेत्तिके धेले अल-
कज्जेमि तेत्तिकं धेल मम । अण्ण तव । [अरे चेट किं भणस्यकार्यं कृतमिति । भवतु ।
एवं तावत् । ..गृहाणेममलंकारम् । मया तावद्वत्तम् । वावत्या वेलायामलकरोमि तावती
वेला मम । अन्यदा तव ।]

चेटः—भट्टके ज्जेव एदे नोहन्ति । किं मम एदेहि । [भट्टक एवैते शाभन्ते ।
किं ममेतैः ।]

शक्रः—ता गच्छ । एदाह गोणाई गेण्हिअ मम केल्काए पासादबालगपदोलि-
काए चिदट । जाव हम्मो आअच्छामि । [तद्वच्छ । एतौ द्वयभौ गृहीतवा मदीयार्थं
पासादबालगपदोलिकाया तिष्ठ । यावदहमागच्छामि ।]

चेटः—जं भट्टके आणवेदि । [इति निष्पन्नः] [मृच्छकटिक आशापयति ।]

शक्रः—अत्तरलित्ताने भावे गवे अदशणम् । चेड वि पासादबालगपदोलि-
काए निगलपूलिदं कदुअ थावइद्वम् । एवं मन्ते लखिस्सदे भेदि । ता गच्छामि ।
अथ वा देक्कामि दाव एदम् । किं एशा मला आदु पुण्णो वि मालइद्वम् ।
(अवलोक्य) कथं गुमना । भोदु । ऐदिगा पावालएण पच्छादमि णम् । अथ वा
णामिद्वेदे एरो । ता के वि अज्जपुल्ले पच्छहिजाणेदि । भोदु । ऐदिगा वादाली-
पुण्ड्रदण गुक्कण्णपुण्ड्रेण पच्छादमि । [तथा कृत्वा । चिन्त्य] भोदु । एव
दाव संरद अधिअण्ण गच्छिअ वयहाट लिहावेमि जहा अत्थदश कालणादो
शरथराहवाउद्वरदण मम केज्ज पुक्कण्णइक्क विग्गुज्ज, पच्छादअ पद-तरोमिभा
वायादिदे ति ।]

नान्द्रुत्तरिणाशाय कळेमि क्वटं णयम् ।

णनळीए विनुद्धाए पनुवादं वर दान्ठणम् ॥४४॥

શકાર : (ભવથી ખસી જઈને) કેમ રે ! કરી ગયો ! તો જ.

ચિદ : (સ્વગત) રોકાવું યોગ્ય નથી. અગ્નિ જ્યાં આવે શનિવંશક, ચન્દ્રવંશક વગેરે છે ત્યાં જાઉં છું. (ગકાર બાજુ છે.)

શકાર . મરી જા. અરે ! સ્વાવરક ! બેટા ! મેં કહ્યું કયું !

ચિદ : રોકજી ! બહુ ખરાબ કામ કર્યું.

શકાર : અરે ! ચેટ ! શું અકાર્ય કર્યું એમ કહે છે ? અગ્નિ, એમ ત્યારે. (જુદાં જુદાં ઘરેણાં જિતારીને) લો, આ ઘરેણાં મેં ત્યારે (તને) આપી દીધાં. જેટલો વખત (મારી જાતે) પહેરું તેટલો વખત મારા, બાકી (બાકીને વખતે) તારા.

ચિદ : એ રોકજીને જ શોભે છે. મને એતાથી શું ?

શકાર : તો જા. આ બગદાર લઈને, મારા મહેલની નાની અગાસીના ખંડમાં જોતો રહેજો. દરમ્યાન કું આવું છું.

ચિદ : જીવી રોકજીની આજ્ઞા. (ગકાર બાજુ છે.)

શકાર : પોતાની જાતને જાણવા, ભાવજી ન દેખાવા જતા રહ્યા. ચેટને પશુ મહેલની નાની અગાસીમાં બેઠીમાં જકડીને રાખીશ. આમ છૂપી વાત રક્ષાયેલી રહેશે તેથી જાઉં. અથવા જરા આને જોઈ. શું આ મરી ગઈ છે ? નહિ તો વળી પાછી મારી નાખું. (જોઈને) શું ? બરાબર મરી ગઈ છે. હલે, તો આ ઉપરણાથી એને ઢાંકી દઉં. અથવા આ નામવાળી છે તેથી કોઈ પશુ સાધુ પુરુષ જાળખી જશે. ઠીક, આ પવનના વંદાણી પાથી ભેગા થયેલા સૂકાં પાંદડાંથી ઢાંકી દઉં. (તેમ કરીને વિચારીને) ઠીક એમ કરું. ત્યારે હવે અદાલતમાં જઈને એવી ફરિયાદ લખાવું કે પૈસા માટે રોક ચારુદતે મારા જૂના પુષ્પકરંડક બાગમાં પ્રવેશીને વંશતરોનાને મારી નાખી.

ચારુદત્તના વિનાશ માટે પવિત્ર નગરીમાં પશુવધ જેવું ભયંકર નવું કપટ કરું. (૪૪)

भोटु । गच्छामि । (इति निकम्प इष्ट्वा समयम्) अविद मादने । जेण तेण गच्छामि मग्गेण तेण जेण एदे दुष्टमणके गहिदकशाआदक चीवल गेहिअ भाअच्छदि । ऐशे मए णसि ॥ उदिअ वाहिदे किदवेले कदावि म पक्खिअ एदेण मान्दिदेत्ति पआशइग्गदि । ता कघ गच्छामि । (अवलोक्य) भोटु । ए. अद पडिद पाआलखण्ड तल्ल इअ गच्छामि ।

ऐशे म्हि तुलिदत्तुं दे लल्लणअलीए गअणे गच्छन्ते ।

भूमिए पाआले हणुमसिहले विअ महेन्दे ॥४५॥

[आत्मपरिभाषणे भावो गतोऽदर्शनम् । चेष्टमपि प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया निगड पूरित कृशा स्थापयिष्यामि । एव मन्त्रो रक्षितो भवति । तद्वच्छामि । अथवा पद्यामि तावदेनाम् । किमेषा मृता अथवा पुनरपि मारयिष्यामि । कथं मुमृता । भवतु । एतेन प्रावारकेण प्र-उदयाम्येनाम् । अथवा नामाङ्कित एष । तत्कोऽ-प्यायपुरुष प्रत्यभिज्ञास्यत । भवतु । एतेन वातालीपुञ्जतेन पुष्कपर्णपुटेन प्र-छादयामि । भवतु एव तावत् । साप्रतमचिकरण गत्वा व्यवहारं लेखयामि यथाऽ-यस्य कारणास्वाथवाहकचारुदत्तकेन मदीय पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यान प्रवक्ष्य वसन्त सेना व्यापारितेति ।

चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।

नगर्या विभ्रुदाया पशुघातमिव दारुणम् ॥

भवतु गच्छामि । अविद मादके । येन येन गच्छामि मार्गेण तनैवैप दुष्ट भ्रमणको गृहोत्तकपायोदक चीवरं गृहीत्वाऽऽगच्छति । एष मया नासा छित्त्वा बाहित कृतवैर कदापि मा प्रेक्ष्येतेन मारितेति प्रकाशयिष्यति । तत्कथं गच्छामि । भवतु । एतमर्धशतित प्रकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।

एषोऽहं स्वार्तत्वरितो लङ्कानगर्या गगने गच्छन् ।

भूम्या पातालं हन्मच्छिर इव महेन्द्र ॥ (इति निष्का त ।)

(प्रविश्यापटीक्षेण)

सवाहको भिक्षु — पक्खालिदे एशे मए चीवलखण्डे । किं शु क्खु शाहाए पुक्खावइदधम् । इअ वागअ विलुपति । किं शु क्खु भूमिए । धूलीदोरो होदि । ता कहिं पशालिअ पुक्खावइदधम् । (दृष्ट्वा) भोटु । इअ वादालीपुञ्जिदे पुक्ख नवत्तसच्चए पणालइअम् । (तथा कृत्वा) जमो कुददध । (इत्युपविशति) भोटु । धम्म कललाइ उदाहलामि । (पञ्चजण जण मान्दिदा ८/२ इयादि पूर्वोक्त पठति ।) अथ ना अल मम एदेण शग्गेण । जाव ताए वधन्तरोणिआए बुद्धोपाशआए पच्चुवकाल ण क्खेमि आए दशाण पुक्कण किदे न्दिशळेहिं णिकादे । ततो पणुदि ताण कीद विअ अत्ताणअ अक्खामि । (दृष्ट्वा) किं शु क्खु पणो तल्ल शमुग्गशाद । अथवा

અચ્છા, જાઉં છું. (બહાર જઈને, જોઈને બચથી) ઓ બાપ ! જે જે રસ્તે જાઉં છું ત્યાં જ (તે જ રસ્તે) આ દુષ્ટ ચાકુડો લાલ રંગના પાણીમાં બોળેલું કપડું લઈને આવે છે. મેં નાક કાપીને ઢાંડી કાઢેલો વેરલાવવાળો આ કદાચ મને જોઈને 'આણે મારી' એમ જાહેર કરી દેશે. તો કેવી રીતે જાઉં ? (જોઈને) કીક, અધી પહેલી દિવાલનો આ લાગ ફેંદોને જાઉં.

આકાશમાં, ભૂમિ ઉપર, પાતાળમાં (અને) હાલુમતના શિખર ઉપરથી લંકા માફક આ હું જલદી જલદી (જાઉં છું). (૪૫)

(બહાર જાય છે.)

(પડેલા ખસેડીને પ્રવેશ કરીને)

સંવાદક બિંદુ : આ કપડાનો કટકો મેં ધોઈ નાખ્યો. શું ખરેખર કાળી ઉપર ચૂકવું કે ? અહીં વાંદરા ફૂટે છે. શું ખરેખર જમીન ઉપર કે ? ધૂળથી ખરાબ થાય. તો પટોળું કરીને ક્યાં ચૂકવું ? (જોઈને) વારુ, અહીં પવનનાં એકાં થયેલાં મૂકાં પાદાંના ઢગ ઉપર પટોળું કરીશ. (તેમ કરીને) હુલને નમસ્કાર ! (બેમે છે.) કીક ધમન અશ્વર બોલીશ.

(જેણે પાંચ માર્યા...૮:૨ વચ્ચે ફરીથી પડેલાં બોલેલું બોલે છે) અથવા નને એ સ્વર્ગથી જસ. જ્યાં સુધી જેણે દસ મોનામદોર માટે જગારી પ.મેયા ખરીદો હતો તે હુલની ઉપાસિકા વત્તનનેના ઉપર પ્રત્યુપકાર ન કરું, ત્યાં સુધી મારી જાતને તેનાથી ખરીદપેલી ડોષ એવી માતું છું. (જોઈને) ખરેખર પાંદાંની વચ્ચે શું ઠાલવું હતો વારુ ? અથવા,

वादादवेण तत्ता चीवरलोचणे तिमिमदा पत्ता !

एदे विधिरणपत्ता मरणे पत्ता विअ फुलन्ति ॥४६॥

[प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम् । किं नु खलु शाखाया शुष्क करिष्यामि । इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् । धूलीदोषो भवति । तत्कुन प्रसार्य शुष्क करिष्यामि ।...भवतु । धर्माश्रयान्मुदाहरामि । ..अथवाऽलं ममेतेन स्वर्गेण । यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि यया दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्या निष्क्रीतः तत् प्रयति तथा क्रीतमिहात्मानमनगच्छामि ।...किं नु खलु पर्णाशरे समुच्छ्वसिति । अथ वा

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्तिमितानि पत्राणि ।

एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणोव स्फुरन्ति ॥]

(वसन्तसेना सञ्जालञ्च हस्तं दर्शयति ।)

भिक्षु — हा हा शुद्धालकालभूषिदे इयिआहृत्ये निक्कमदि । कथम् । बुदिए वि हस्ये । (बहुविध निर्वर्ण्य) पच्चभिजानामि विअ एदं हस्तम् । अथ वा किं विचालेण । शच्च दो ज्जेव हस्य जेण मे अभअ दिण्णम् । भोदु । पेक्खिअशम् । (नाटवेनोद्गाढ्य दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) शा ज्जेव बुद्धोवास्सिआ । [हा हा शुद्धालकारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्कामति । कथम् । द्वितीयोऽपि हस्तः....प्रत्यभिज्ञानामीवैत हस्तम् । अथ या किं विचारेण । सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम् । भवतु पश्यामि...सैव बुद्धोपासिका ।]

(वसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति ।)

भिक्षुः—कथं उदअ मग्गेदि । दूले च दिग्घिआ । किं दाणिं एत्थ कलह-
दशम् । भादु । चीवर दो उवलि गालइशम् । [कथं उदकं याचते । दूरे च दीर्घिका ।
किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतु । एतञ्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि ।]

(वसन्तसेना सञ्जालञ्चोत्तिष्ठति । भिक्षुः पशान्तेन वीजयति ।)

वसन्तसेना—अज्ज का तुमम् । [आर्यं कस्त्वम् ।]

भिक्षुः—किं मे ण शुमलेदि बुद्धोवाशआ दशमुवण्णक्कीदम् ।

[किं मा न स्मरति बुद्धोपासिका दशमुवर्णनिष्क्रीतम् ।]

वसन्तसेना—मुमरामि । ण उण जघा अज्जो मणादि । वर अहं उयरदा उज्जव ।
[स्मरामि । न पुनरथाऽऽर्यो मणति । वरमहमुपरतेव ।]

भिक्षु—बुद्धोपासिके किं निदम् ।]

वसन्तसेना—(सनिर्वेदम्) ज सरिअ वेसभावस्स । [यत्तद्वचं वेशभावस्य ।]

(હું) ધારું છું કે પવનથી (અને) તડકાથી સુકાઈ ગયેલાં, કપડાના પાણીથી ભીજીએલા આ પાદડા, જેના જેના પીછા પહોળા થયા છે તેવી પાખની માફક હાલે છે (૪૬)

શિક્ષુ અરે! અરે શુદ્ધ અલકારથી સચુત્તારાયેલો, સ્ત્રીને હાય બહાર આવે જે શુ ખીજે હાથ પણ? (જુદી જુદી રીતે વર્ણવીને) આ હાથને જાણે જાણખુ છું. અથવા વિચારવાથી શુ? સાચુ, તે જ હાથ છે (કે) જેણે મને અમય આપ્યું વારુ, જોઈ. (અભિનયથી બોલીને, જોઈને અને જાણખીને) તે તે જ શુદ્ધની ઉપાસિકા।

(વસન્તસેના પાણી માગે છે)

શિક્ષુ : શુ? પાણી માગે છે? પણ વાવ દૂર છે. અડી હવે શુ કરું? વારુ, આ કપડું ખાના ઉપર નીચોવું (તેમ કરે છે)

(વસન્તસેના ભાનમાં આવી બેઠી થાય છે શિક્ષુ કપડાના છેડાથી પવન નાખે છે)

વસન્તસેના : આર્થ? તમે કોણ?

શિક્ષુ દસ સોનામહોરથી ખરીદેલા મને શુ શુદ્ધની ઉપાસિકા જાણખતા નથી?

વસન્તસેના . સાક્ષર છે પણ આર્થ કહે છે તેન નહીં. હું મરી મઈ હોત તો જ વધારે સારું.

શિક્ષુ શુદ્ધોપાસિકા! આ શુ વારુ?

વસન્તસેના (બેઠીથી ચાલવાના પ્રયાસને જે યોગ્ય છે તે)

वादादवेण तच्चा चीवलत्तोएण तिम्मिदा पत्ता !

एदे विथिरणपत्ता मरणे पत्ता विअ फुलन्ति ॥४६॥

[प्रक्षालितमेतन्मया चीवरखण्डम् । किं नु खलु शाप्ताया शुष्कं करिष्यामि । इह वानरा विलुम्पन्ति । किं नु खलु भूम्याम् । घूलोदोषो भवति । तत्कुन प्रसार्य शुष्कं करिष्यामि ।...भवतु । चर्मोश्चराण्युदाहरामि ।...अथवाऽलं मर्मतेन स्वर्गेण । यावत्तस्या वसन्तसेनाया बुद्धोपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि यथा दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्या निष्कीतः ततः प्रच्युति तथा स्त्रीतमिवारमानमवगच्छामि ।...किं नु खलु पर्णादरे समुच्छ्वसिति । अथ वा

वातातपेन तप्तानि चीवरतोयेन स्तिमितानि पत्राणि ।

एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणोऽयं स्फुरन्ति ॥]

(यसन्तसेना संज्ञा लब्ध्वा हस्तं दर्शयति ।)

भिक्षुः—हा हा शुद्धालकालभूषादे इत्थिआहृत्ये णिस्कमदि । कथम् । तुदिए वि हृत्ये । (बहुविध निर्वर्ण्य) पच्चभिज्जाणामि विअ एद हृत्यम् । अथ वा किं विचालेण । दाच्च शे ज्जेव हृत्ये जेण मे अभअ दिणम् । भोदु । पेक्खिददाम् । (नाटयेनोद्घाटय दृष्ट्वा प्रत्यभिज्ञाय च) आ ज्जेव बुद्धोपासिका । [हा ॥ शुद्धालकारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्कामति । कथम् । द्वितीयोऽपि हस्तः....प्रत्यभिज्ञानानीवैव हस्तम् । अथ वा किं विचारेण । सत्यं स एव हस्तो येन मेऽभयं दत्तम् । भवतु पश्यामि...सैव बुद्धोपासिका ।]

(यसन्तसेना पानीयमाकाङ्क्षति ।)

भिक्षुः—कथं उदअ मग्गेदि । दूले च दिग्घिआ । किं दाणि एरथ कलइ-ददाम् । भोदु । चीवल शे उवल्लि गालइददाम् । [कथं उदकं याचते । दूरे च दीर्घिका । किमिदानीमत्र करिष्यामि । भवतु । एतच्चीवरमस्या उपरि गालयिष्यामि ।]

(यसन्तसेना संज्ञा लब्ध्वाोत्तिष्ठति । भिक्षुः पटान्तेन वीजयतिः।)

यसन्तसेना—अज्ज का तुमम् । [आर्यं कस्त्वम् ।]

भिक्षुः—किं मे ण शुमलेदि बुद्धोपासिका दशमुवण्णवक्कीदम् ।

[किं मा न स्मरति बुद्धोपासिका दशमुवर्णनिष्क्रीतम् ।]

यसन्तसेना—सुमरामि । ण उण अघा अज्जो मणादि । वरं अहं उवरदा ज्जेव । [स्मरामि । न पुनरथाऽऽर्यो भणति । यमहमुपरतेव ।]

भिक्षुः—बुद्धोपासिके किं विदम् ।]

यसन्तसेना—(स्मिर्वेदम्) अं सरिछ वेसभावस्स । [यत्सदृशं वेसभावस्य ।]

(હું) ધારું છું કે પવનથી (અને) તડકાથી સુકાઈ ગયેલા, કપડાના પાણીથી ભીંજાયેલા આ પાટકા, જેના જેનાં પી છાં પહોળાં થયા છે તેવી પાંખની માફક હાલે છે (૪૬)

બિહુ : અરે! અરે શુદ્ધ નંદકારથી શરૂઆતેલો, શ્રીનો હાથ ખડાર આવે છે. તું ખીજો હાથ પછી ? (જુદી જુદી ગીતે વર્ણવીને) આ હાથને જાણ્યું છું. અથવા વિચારવાથી તું ? સાચું, તે જ હાથ છે (૩) જેણે મને અમલ આપ્યું વારું, જોઈ. (અભિનયથી જોલીને, જોઈને અને જોળખીને) તે તે જ છુદ્ધની ઉપાસિકા !

(વસન્તસેના પાણી માગે છે.)

બિહુ : તું ? પાણી માગે છે ? પછી વાવ ફર છે. અડી ઉવે શું કરું ? વારું, આ કપડું આના ઉપર નીચોવું. (તેમ કરે છે)

(વસન્તસેના જાનમા આની જેવી થાય છે બિહુ કપડાના છેડાથી પવન નાખે છે)

વસન્તસેના : આર્થ ! તમે મળ્યું ?

બિહુ : દસ સેનામહોરથી ખરોદેલા મને તું છુદ્ધની ઉપાસિકા જોગખતા નથી ?

વસન્તસેના : સાબરે છે પછી આર્થ કહે છે તેમ નહીં. હું મરો ગઈ દેશ તો જ વધાર સાડું

બિહુ : છુદ્ધોપાસિકા ! આ તું વારું ?

વસન્તસેના : (ખેદથી) રાત્રિના મંધાને જે યોગ્ય છે (તે)

भिक्षुः— उदठेदु उदठेदु बुद्धोपाशिआ एद पादवसमोवजादं लदं भोलाभिरअ ।
 [उत्तिष्ठन्तिष्ठन्तु बुद्धोपाशिकैता पादपसमीपजाता लतामवलम्ब्य ॥] (इति लता नामरति ।
 वसन्तसेना गृहीत्वोत्तिष्ठति ।)

भिक्षुः—एदस्स विहाले मम धम्मवहेगिआ चिट्ठदि । तहि शमदशशिदमणा
 भविअ उवादिआ गेह गमिदधदि । ता शेण शेणं गच्छदु बुद्धोपाशिआ । (इति परि-
 व्रामति । दृष्ट्वा) ओशलव अज्ज ओशलव । एशा तलुगी इरियआ एशो भिक्खु चि
 शंढे मम एशे धम्मे ।

हृत्थशंजदो सुहशंजदो उन्दिअशंजदो शे कखु माणुशे ।

किं कछेदि लाअउछे तज्ज पललोओ हत्थे णिच्चछे ॥४७॥

[एतस्मिन्विहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति । तत्र समाश्वस्तमना भूत्वोपासिका
 गेह गमिष्यति । तच्छूनैः शनैर्गच्छन्तु बुद्धोपासिका । .. अशरत आर्या अपसरत ।
 एषा तरुणी स्त्री एषा भिक्षुरिति शुद्धो ममैव धर्मः ।

हस्तसयतो मुखसयत इन्द्रियसयतः स खलु मनुष्यः ।

किं करोति राजकुल तस्य परलोको हस्ते निश्चलः ॥]

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

‘ इति वसन्तसेनामोटनी नामाष्टमोऽङ्कः ।

ભિક્ષુ : જો બુદ્ધોપાસિકા ! આ પગ પાસે રહેલી લતાને ટેકે જો.
(લતા નમાવે છે.)

(વત્તન્તસેના આધાર લઈને ઊભી થાય છે.)

ભિક્ષુ : આ વિહારમાં મારો ધર્મની ખરેખર રહે છે. ત્યાં સ્વસ્થ ચિત્તવાળા થઈ ઉપાસિકા ઘેર જઈ શકે. તેથી બુદ્ધોપાસિકા ધામે ધામે ચાલો (બય છે. જોઈને) ખસો, લાઈઓ ! ખસો, લાઈઓ ! ખસો, આ યુવાન સ્ત્રી છે, (અને) આ ભિક્ષુ છે. એન મારો આ ધર્મ શુદ્ધ છે (ચોગ્ય છે).

જે હાથમાં સંયમવાળો મુખમાં સંયમવાળો (અને) ઇન્દ્રિયમાં સંયમવાળો છે તે ખરેખર મનુષ્ય છે. તેને રાજકુળ શું કરે? (તેના) હાથમાં પરલોઠ નિશ્ચિત છે. (૪૭)

(બધાં ખડાર બય છે.)

"વત્તન્તસેનામોહન" નામનો આહમો અંક સમાપ્ત

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति शोधनकः ।)

शोधनक—आणत्तम्हि अधिअरणभोएहिं—अरे सोहणआ' ववहारमण्डवं गदुअ आसणाई सज्जोरेहिं चि । ता जाव अधिअरणमण्डवं सज्जिदु' गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एदं अधिअरणमण्डवम् । एत पविसामि । (प्रविश्य समा-
चर्यासनमाधाय) निवित्तं कारिद मए अधिअरणमण्डवम् । विरइदाई मए आसणाइ ।
ता जाव अधिअरणिआण उण निवेदेमि । (परिक्रम्यावलोक्य च) कथ एसो रद्धिअ-
स्सालो दुट्टदुज्जगमनुस्सो इदो एव्व भाअच्छदि । ता दिट्ठिपथ परिहारअ गमिस्सम् ।
[आह्वतोऽस्म्यधिकरणभोजकैः—अरे शोधनक व्यवहारमण्डप गत्वाऽऽसनानि सज्जिकुव
इति । तयावदधिकरणमण्डप सज्जितु गच्छामि । पपोऽधिकरणमण्डपः । एष प्रवि-
शामि । . विवित्तः कारितो मयाऽधिकरणमण्डप । विरचितानि मयाऽऽसनानि ।
तयावदधिकरणकाना पुनर्निवेदयामि । ..कथम् एष राष्ट्रियस्थालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत
एव्वागच्छति । तद्दृष्ट्वाथ पारेद्वत्थ गमिष्याम ।] (इत्येक-न्त स्थितः ।)

(ततः प्रविशत्युज्ज्वलवेषधारी शकारः ।)

शकारः—

ण्हादेहं शन्तिलज्जेहिं पाणिएहिं उज्जाणे उवरणकाणणे णिशण्णे ।
णालीहिं शइ पुनदोहिं इडितआहिं गन्धन्वेव शुविहिदेहिं अङ्गकेहिं ॥

खणेण गण्ठी खणजूलके मे खणेण वाला खणकुन्तळे वा ।

खणेन मुम्के खण उद्धच्छे चित्ते विचित्ते हगे लाअशाले ॥२॥

अवि अ । विशगण्टिगअपविस्टेण विअ कीडएण अन्तलं मग्गमाणेण पाविक्
मए महदन्तम् । ता कश्च एदं क्रिणिणचेदिअ पाडइइयम् । (स्मृत्वा) आं शुभ-
लिदम् मए । दलिइचाउदत्तश्च एदं क्रिणिणचेदिअ पाडइइयम् । अण्ण च । दलिहे
पल्लु रो । तदश्च शर्वं शंभासोअदि । भादु । अधिअलग्नमण्डव गदुअ अग्गदो
यवहाल लिहावइयं जथा चाउदत्ताकेन वय-उत्तरोणआ मोहिअ मालिदा । ता जाव
अधिअलग्नमण्डव ज्जेव्व गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एदं तं अधिअलग्नमण्डवम् ।
एत्थ पविसामि । (प्रविश्यावलोक्य च) कथं आसणाइ दिण्णाइ चिइन्ति । जाव
आअरशन्ति अधिअलग्नभइआ दाव एदरिश्च दुव्वचच्छे मुट्ठअ उपविशिअ
पट्टिवाल्इइयम् ।

અંક ૯

(પછી શોધનક પ્રવેશ કરે છે.)

શોધનક ન્યાયાધીશાએ મને હુકમ કર્યો છે કે “અરે શોધનક, ન્યાયા-
લયના જઈને આસન પીડ કર તેથી ધાવ ત્યારે કચેરી તૈયાર કરવા જાઉં. (ફરીને
અને જોઈને) આ રહી કચેરી. તો પ્રવેશ કર. (પ્રવેશ કરી, વાળીને, આસન
ગોઠીને) મેં ન્યાયાન્ય ચોખ્ખું કર્યું, મેં બેઠકો ગોઠવી, તથા ઉભે પાછો ન્યાયા
ધાગોને જણાવ્યું. (ફરીને અને જોઈને) શુ આ દુષ્ટ નીચ માણસ, રામ્મનો
સાજો અગ્રી જ આવે છે? તેની નમ્મર ટાળાને જઈય (અંકાતમા બિનો રહે છે)

(પછી ભાગ્યકાળધ પોશાકમા ચક્રાર પ્રવેશ કરે છે)

શરશ દેખાવના (કે સ્વરસ રાણગારેલા) અંગવાળા ગાંધર્વની માફક
વાડીમા, બાગમા (અને) વનમા નારી, યુવતી (અને) સ્ત્રીઓની સાથે
બેઠેલા હું પાછીમાં, જળમા (અને) શલિલમા નાદો (૧)

ઘડીકમા ચોટલી, ઘડીકમા અંજોડી, ઘડીકમા મારા લાળા વાળ,
ઘડીકમા વાકડિયા વાળ, ઘડીકમા છૂટા (તો) ઘડીકમાં બિંચો ચોટલો !
હું રામ્મનો સાજો ચિત્રવિચિત્ર છુ. (૨)

અને ઉપરાત, ત્રેરી વેતના જ દરના જાગના પ્રવેશોવા અને માર્ગ મોપતા
કીડાની નાક ન મોટા નાઈ કર્યો છે. તો આ ફૂડ કામ ઢોળા ઉપર ઢોળું !
(બાદ ફરીને) હા, મને નામયું ત્રીમ આરુદ્ધ ઉપર આ દરવીજ કામ
રોજશ. અને ખીડ તો ખરેખર દરિદ્ર પશુ છે. તેને માટે બધું સભવે છે.
વારુ. કચેરીના જઈને હું પરદા ફરિયાદ લખીશ કે ચારુદત્તે વચ્ચત્તેનાને
દુષ્ટો દડને નાગી નાખી. તો ઉભે કચેરીમા જ જાઉં. (ફરીને અને જોઈને) આ
રહી કચેરી. અગ્રી પ્રવેશ કર. (પ્રવેશ કરીને અને જોઈને) શુ ! આશનો ત્રાકવેલાં
ઉ. ત્યા નુધી ન ચાધીતો આવે ત્યા નુધી આ ધરોના ચોકડના ઘડીક બેતીને
વાટ જોઉં. (તેમ બેત છે.)

[स्नातोऽहं सलिलबलैः पानीयैरुद्यान उपवनकानने निपण्णः ।

नारीभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व इव मुविहितैरङ्गकैः ॥

क्षणेन ग्रन्थिः क्षणजुटको मे क्षणेन बाल्यैः क्षणमुत्तला वा ।

क्षणेन मुक्ताः क्षणमूर्ध्वचूडाभिन्नो विचित्रोऽहं राजश्यालः ॥

अपि च । विषग्रन्थिगर्भप्रविष्टेनेव कोटकेनान्तरमार्गमाणेन प्राप्तं मया महद-
न्तरम् । तत्कस्येद कृपणचेष्टित पातयिष्यामि ।....आम् स्मृतं मया । दरिद्रचारुतस्येद
कृपणचेष्टित पातयामि । अन्यच्च । दरिद्रः सखु सः । तस्य सर्वं संभाष्यते । भवतु ।
अधिकरणमण्डपं गत्वाऽग्रतो व्यवहारं लेखयिष्यामि यथा चासदत्तेन वसन्तसेना मोट-
यित्वा मारिता । तद्यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि ।....एष सोऽधिकरणमण्डपः ।
भञ्ज प्रविशामि । कथम् आसनानि दत्तानि तिष्ठन्ति ।...यावदागच्छन्त्यधिकरणभोजकाः
तावदेतस्मिन्पूर्वाचत्वरं मुहूर्तमुपविश्य प्रतिपालयिष्यामि ।] (तथा स्थितः ।)

शोधनकः—(अभ्यतः परिक्रम्य पुरो दृष्ट्वा) एदे अधिभरणआ आभच्छन्ति ।
ता आव उवसप्यामि । [एतेऽधिकरणिका आगच्छन्ति । तद्यावदुपसर्पामि ।]

(ततः प्रविशति श्रेष्ठिकायस्थादिपरिवृतोऽधिकरणिकः ।)

अधिकरणिकः—भो भाः श्रेष्ठिकायस्थो ।

श्रेष्ठिकायस्थो—आणवेदु अज्जो । [आज्ञापयत्वार्यः ।]

अधिकरणिकः—अहो व्यवहारपराधीनता दुष्करं खलु परचित्तग्रहणमधिकरणिकैः ।

छन्नं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं

स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।

तैः पक्षापरपक्षवर्षितबलैर्दोषैर्नृपः स्पृश्यते

संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥३॥

अपि च ।

छन्नं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः

स्वान्दोषान्कथयन्ति नाधिकरणे सन्तोऽपि नष्टा ध्रुवम् ।

ये पक्षापरपक्षदोषसहिताः पापानि सकुर्वन्ते

संक्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः । ४॥

ततः अधिकरणिकः सख—

શોધનક : (ખીજી તરફ ફરીને, આગળ જોઈને) ન્યાયાધીશ! આ આવે.^૧
તેથી જરા દૂર પાને જાઉં, (પાસે જાય છે)

(પછી શ્રીમતી, કાયસ્થ વચ્ચેથી વીટળાયેલ ન્યાયાધીશ પ્રવેશે છે.)

ન્યાયાધીશ : અરે ! અરે ! શ્રીમતી અને કાયસ્થ !

શ્રીમતી અને કાયસ્થ : આપ સાહેબ ફરમાવો.

ન્યાયાધીશ : અહો ! વ્યવહાર ઉપર અવલંબિત હોવાથી અરેખર, ખીમતુ^૨
મન જાયુલુ^૩ ન્યાયાધીશ! માટે મુશ્કેલ છે.

ન્યાયથી દૂર કરેલ કાય^૪ લોકો છાવરીને રજૂ કરે છે. સ્વાયંથી
લંપટ થયેલા પોને પોતાના દોષ ન્યાયાલયમાં જણાવતા નથી. વાદી
અને પ્રતિવાદીના પક્ષથી વધેલા ખર્ચાના (નિંદા ઇત્યાદિ) દોષો રાજાને
સ્પર્શે છે. દુકમાં ન્યાયાધીશ માટે અજવાદ જ મુશ્કેલ છે. શુભ
(વખાણ) દૂર છે. (૩)

અને વળી,

ન્યાયથી વેગળા રહેલા, શુભે થયેલા માણસો (ખીમતા) મૂઠ
દોષો જણાવે છે, પણ અને પ્રતિવાદના દોષાના જે માણસો પાપ કરે
છે, તે પણ નહિ થયાં હોય તેમ ન્યાયાલયમાં જણાવતા નથી. દુકમાં
ન્યાયાધીશને નિંદા મળવી સહેલી છે, પણ શુભ તો દૂર છે. (૪)

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।
वञ्जीवान्पालयिता शठान्वययिता धर्म्यो न लोभान्वितो
द्राभीवे परतत्त्ववद्बहदयो राज्ञश्च कोपापठः ॥५॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—अञ्जस्स वि नाम गुणे दोषो चि बुच्चदे । जइ एव ता चन्दा-
लोए वि अचभारो चि बुच्चदे । [आर्यस्यापि नाम गुणे दोष इत्युच्यते । यद्येव
तदा चन्द्रालोकेऽप्यन्वकार इत्युच्यते ।]

अधिकरणिकः—भद्र शोधनक अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनक—एदु एदु अभिभरणभोइआ एदु । [एत्वत्वधिकरणभोजक एतु]
(इति परिक्रामन्ति ।)

शोधनक—एद अभिभरणमण्डवम् । ता पविइनु अभिभरणभोइआ । [अय-
मधिकरणमण्डप । तत्प्रवेशनधिकरणभोजकः ।]

आधिकरणिक—भद्र शोधनक बहिर्निष्क्रम्य शायता क क कार्यार्थी इति ।

शोधनक—ज अञ्जो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य) अञ्ज अभिभरणिआ
भगन्ति—को को इध कञ्जत्थी चि । [यदर्य आञ्ज पयति । आर्या अधिकरणिका
भगन्ति—क क इह कार्यार्थी इति ।]

शकार—(सहर्षम्) उवत्थिए अभिभरणिए । (साटोपं परिक्रम्य) हरगे बल-
पुलिरो मणुइरो बाणुदेव लहिअशाले लाभशाले कञ्जरथी । [उपस्थिता अधिकर-
णिका । अहं वरपुरुषो मनुष्यो बाणुदेवो राष्ट्रियशालो राजशाला कार्यार्थी ।]

शोधनक—(ससभ्रमम्) हीमादिके पटम उजेव रट्टिअशाले कञ्जरथी ।
भोडु । अञ्ज मरुत चिठ्ठ । दाव अभिभरणिभाण णिवेदेमि । (उपगम्य) अञ्जा
एसो क्खु रट्टिअशाले कञ्जरथी बवहार उवत्थिदो । [हन्त प्रथममेव राष्ट्रियशाल
कार्यार्थी । भवतु । भार्य सुहूर्त तिष्ठ । तावदधिकरणिकाना निवेदयामि । .
आर्या एए खउ राष्ट्रियशाल कार्यार्थी व्यवहारमुपस्थितः ।]

अधिकरणिक—कथम् । प्रथममेव राष्ट्रियशाल कार्यार्थी । यथा सूर्योदय
उपरागो मद्रापुररनिगतमेव कथयति । शोधनक व्याकुलेनाथ व्यवहारेण भवितव्यम् ।
भद्र निष्क्रियोऽप्येताम् गच्छ अद्य न दृश्यते तव व्यवहार इति ।]

शोधनक—ज अञ्जो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य शकारमुपगम्य) अञ्ज
अभिभरणमा भगन्ति अञ्ज गच्छ । ण दीशदि तव बवहारो । [यदर्य आञ्ज-
पयति । . भार्य अधिकरणिका भगन्ति अद्य गच्छ । न दृश्यते तव व्यवहार ।]

શાસ્ત્રનો બાણકાર, પ્રપંચ બાણી લેવામાં કુશળ, વક્તા, ગુસ્સો ન કરે તેવો, વસ્તુ પૂરી તપાસીને જ નિષ્કર્ષ આપનારો, ધર્મયુક્ત, નિર્દોષી, દરેક રસ્તે ખરા સત્ય ઉપર જોતું મન ધરોવાયું છે તેવો અને રાજાનો કેાપ સમાવનારો (હોવો જોઈએ). (૫)

શ્રીમદ્-કાયસ્થ : આપશ્રીના શુભમાં પણ ખરેખર દોષ છે એમ કહેવાય ? જો એમ છે તો ચંદ્રનું અજવાળું હોય ત્યારે પણ અંધકાર છે એમ કહેવાય.

ન્યાયાધીશ : ભાઈ શોધનક ! અદાલતનો માર્ગ જતા.

શોધનક : આવો, આવો, ન્યાયાધીશ સાહેબ ! આવો. (બચ છે.)

શોધનક : આ રહી અદાલત. તો ન્યાયાધીશ સાહે ! પ્રવેશ કરો.

ન્યાયાધીશ : ભાઈ શોધનક ! બહાર જઈને જો કે કોણ કોણ અરજદાર છે ?

શોધનક : જેની સાહેબની આગળ (બહાર જઈને) ભાઈઓ ! ન્યાયાધીશ કહે છે કે અહીં કોણ કોણ હરિયાદી છે ?

સકાર : (સદર્પ) ન્યાયાધીશ આવી ગયા. (આલુગાલુ રોયથી ચાલતા) હું મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય, વાસુદેવ, રાષ્ટ્રીય શાળો, રાજાનો શાળો હરિયાદી છું.

શોધનક : (મહારાષ્ટ્રથી) અરે ! પહેલો જ રાજાનો સાથે અરજદાર ! શ્રીક. મહેરમાન ! પછી ધોળો, જરા હું ન્યાયાધીશને નિવેદન કરું. (પાને જઈને) સાહેબ, આ રાજાના સાગણ ખરેખર હરિયાદી છે. (તે) અદાલતમાં આવ્યા છે.

ન્યાયાધીશ : શું ! પહેલો જ રાજાનો સાથે હરિયાદી ? સૂર્યોદયે મહાબળી મારૂં મહાપુરુષનો વિનાશ જ સુચવે છે. શોધનક ! આજ (અદાલતનું) કામ ખૂબ રહેશે. ભાઈ ! બહાર જઈને કહે કે જાઓ, આજે તમારી હરિયાદ નહિ લેવાય.

શોધનક : જેની આપશ્રીની આગળ. (બહાર જઈને સકાર પાને જઈને) સાહેબ ! ન્યાયાધીશ કહે છે. “જાઓ, આજે તમારું કામ નહીં લેવાય.”

शकार.—(सक्रोधम्) आः किं न दीशदि मम व्यवहारे । जह न दीशदि तदा
आवुत्ते त्वभाण पालअ बहिणीवदिं विण्णविअ बहिणिं अतिक च विण्णविअ एद
अधिअलणिअ दूले फेलिअ एत्थ अण्ण अधिअलणिअ ठावइइशम् । [आ, किं
न दृश्यते मम व्यवहारः । यद् न दृश्यते तदाऽऽवुत्त राजान पालकं भगिनोपतिं
विश्राप्य भगिनीं मातरं च विश्राप्यैतमधिकरणिकं दूगोक्त्यात्रान्यमधिकरणिकं
स्थापयिष्यामि । (इति गन्तुमिच्छति) ।

शोधनकः.—अज्ज रट्टिशालअ मुटुत्तअ चिह । दाव अधिअरणिआणं णिवेदेमि ।
(अधिकरणिकमुपगम्य) एसो रट्टिअशालो कुविशो भणादि । [आर्यं राष्ट्रियशालः
कुपितो भणति । (इति तदुक्तं भणति) ।

अधिकरणिकः.—(स्वगतम्) सयंसस्य मूर्त्तस्य संभाव्यते । भद्र उच्यताम्—
आगच्छ दृश्यते तव व्यवहारः ।

शोधनकः.—(शकारमुपगम्य) अज्ज अधिअरणिआ भणन्ति — आगच्छ ।
दीशदि तव व्यवहारो । ता पविअतु अज्जो । [आर्यं अधिकरणिका भणन्ति—
आगच्छ । दृश्यते तव व्यवहारः । तत्प्रविशत्यार्यः ।]

शकारः.—पटमं भणन्ति न दीशदी सरदं दीशदि त्ति । ता णाम भीदभीदा
अधिअलणभोइआ । जेत्तिअ हम्मे भणिअशे तेत्तिअ पत्तिआवइइशम् । भोदु । पवि-
शामि । (प्रविश्योपसृत्य) शुशुह अग्हाणं तुग्हाणं पि गुहं देम न देमि अ । [प्रथम
भणन्ति न दृश्यते साम्रतं दृश्यत इति । तन्नाम भीतभीता अधिकरणभाजकाः अद्यत्तद्
भणिष्यामि तत्तत्प्रवचययिष्यामि । भवतु । प्रविशामि । मुमुन्मस्माक युष्माकमपि
सुप्त ददामि न ददामि च ।]

अधिकरणिकः.—(स्वगतम्) अहो स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः । (प्रकाशम्)
उपविश्यताम् ।

शकारः.—आ अत्तणकेलका शे भूमी । ता जहि मे रोअदि तहि उवविशामि ।
(अर्पितं प्रति) एअ उवविशामि । (शोधनकं प्रति) न एत्थ उवविशामि । (इत्यधि-
करणिकमस्तके हस्तं दत्त्वा) एअ उवविशामि । [आं आत्मोपेया भूमिः । तद्यत्र
मग्नं रोचते तत्रोपविशामि ।...एष उपविशामि ।.. नन्वनोपविशामि ।...एष उपवि-
शामि ।] (इति भूमावुपविशति) ।

अधिकरणिकः.—भवा-कार्यार्थी ।

शस्त्ररः.—अथ इ । (अथ किम्) ।

अधिकरणिकः.—तत्कार्यं कथय ।

શકાર : (કોધથી) હું...શું મારું કામ નહીં ચાલે તો બનેલી રાખજી પાલકને, (મારી) બહેનના પતિને કહીને અને બહેનને (તથા) માતાને કહીને આ ન્યાયાધીશ દૂર કરીને અહીં બીજો ન્યાયાધીશ નીમીશ. (જવા કરે છે.)

શોધનક : મહેરબાન રાખના સાળાજી ! ઘડીક ચોભો, જરા ન્યાયાધીશને કહું. (ન્યાયાધીશ પાસે જઈને) આ રાખના સાળા ગુસ્સે યઈને કહે છે. (તેનું કહેલું કહે છે)

ન્યાયાધીશ : (સ્વગત) ખુબ આ મૂખ માટે સંભવે છે બાઈ ! કહે, “આવો, તમારું કામ ચાલશે”.

શોધનક : (શકાર પાસે જઈને) સાહેબ ! ન્યાયાધીશો કહે છે, “આવો, તમારું કામ ચાલશે”. તેથી આપ સાહેબ અંદર પધારો.

શકાર : પહેલાં કહે છે નહીં ચાને ! હવે ચાલશે, એમ ! ત્યારે ચોક્કસ ન્યાયાધીશો ખૂન કરી ગયા છે. જે જે હું કરીશ તે તે સાચું મનાવડારીશ. અમ્મ, બાઈ, (પ્રવેશીને, પાસે જઈને) અમે બહુ મનમાં છીએ. તમને સુખ આપુ ને ન પસંદ આપુ.

ન્યાયાધીશ : (સ્વગત) વાલ રે ! ફરિયાદીના દંડ સંસ્કાર ! (મોટેથી) બેસો.

શકાર : અરે ! આ ભૂમિ મારી પોતાની છે. તેથી ભ્યાં મને ગમશે ત્યાં બેસીશ. (મિલિ તરફનું) આ બેશું છું. (શોધનક તરફ) કહું છું. અહીં બેશું છું. (ન્યાયાધીશના માથા પર હાથ મૂકીને) અહીં બેશું. (અમીન પર બેસે છે.)

ન્યાયાધીશ : તમે ફરિયાદી હો ?

શકાર : અલગત.

ન્યાયાધીશ : તો કાજ કરો.

शकार.—कृष्णे कञ्च कचइशम् । एव्व बह्दके मल्लकप्पमाणाह कुले
हग्गे जादे ।

लाभशुले मम पिदा लाभा तादश्श होइ जामादा ।

लाभशिआले हग्गे ममाचि बहिणीवदी लाभा ॥६॥

[कृष्णे कार्यं कथयिष्यामि । एवं बृहति मल्लकप्रमाणस्य कुलेऽहं जातः ।

राजश्वशुरो मम पिता राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजश्यालोऽहं ममापि भगिनीपती राजा ॥]

अधिकरणिकः—सर्वं शयते ।

किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्फीताः सुक्षेत्रे कण्टकिद्रुमाः ॥७॥

तदुच्यता कार्यम् ।

शकार.—एव्व भगामि । अवलद्धाह वि ण भ मे किं पि कलइशदि । तदो
तेण बहिणीवदिणा परितुष्टेण मे कीलिट्ठं लक्खित्तु शब्बुज्जाणं पवले पुप्फकलण्डक-
जिण्णुज्जाणे दिग्गे । तहिं च पेक्खित्तु अणुदिअइं शोशावेदुं शोषावेदुं पोशटावेदुं छणा
वेट्ठं गच्छामि । देवजोएण पेक्खामि ण पेक्खाम वा इत्थभाशलील निवडिदम् ।
[एवं भगामि । अपवादस्यापि न च मे किमपि करिष्यति । ततस्तेन भगिनीपतिना
परितुष्टेन मे श्रोत्रितु रक्षितु सर्वोद्यानानां प्रवर पुष्पकरण्डकबीर्णोद्यानं दत्तम् । तत्र
च प्रेक्षितुमनुदिरसं शुष्कं कारयितुं शोषयितुम् पुष्टं कारयितुं लूनं कारयितुं गच्छामि ।
दैवयोगेन पश्यामि न पश्यामि वा श्लोशरीरं निपतितम् ॥]

अधिकरणिक—अथ शयते का स्त्री विपन्नेति ।

शकार.—हहो अधिभलणभोइआ कित्ति ण जानामि त तादिशि ण भलमण्डणं
कञ्चगशदभूशणिअं । केण वि कुपुलेण अरथकलवत्तदश कालणादो दुण्ण पुप्फकलण्डक-
जिण्णुज्जाणं पवेशिअ बाहुपाशबलकालेण वशन्तरोणिआ मालिटा । ण मए । [अहो
अधिकरणभोजकाः किमिति न जानामि ता तादृशीं नगरमण्डना काञ्चनशतभूषणाम् ।
केनापि कुपुत्रेगार्थकृत्यवर्तस्य कारणाच्छून्यं पुष्पकरण्डबीर्णोद्यानं प्रविश्य बाहुपाशबल-
रक्षणेन वशन्तसेना मारिता । न मया ।] (इत्यर्थाक्ते मुष्णमात्रणोति ।)

अधिकरणिक.—अहो नगररक्षिणा प्रमादः । भोः श्रेष्ठिकायस्थो न मरेति व्यव-
हारसदं प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थः—अ अज्जो आणवेदि । (तथा वृत्त्वा) अज्ज लिहिदम् । [यदप्यं
आज्ञापयति । ..आर्यं लिखितम् ॥]

શકાર : કામ કાનમાં કહીશ, આમ મલ્લક' (જેવા) પ્રમાણિત ઉચ્ચ કુળમાં હું જન્મ્યો છું.

રાજાનો શશરો મારો બાપ છે. રાજા (મારા) બાપનો જમાઈ થાય, હું રાજાનો શાળો છું, મારો બનેલી પણ રાજા છે. (૯)

ન્યાયાધીશ : બધું જણાવે છીએ.

કુળ ખતાવવાથી શું ? અહીં ચારિત્ર્ય જ કારણ છે. સારા ખેતરમાં કાંટાનાં ઝાડ ખૂબ ફાલે છે. (૭)

તો ફરિયાદ કહો.

શકાર : આમ કહું છું. હું અપરાધી હોવા છતાં મને કંઈ પણ ન કરી શકે. તેથી તે બનેલીએ યંત્રણ થઈને મને શોખ કરવાને અને શાયવવાને બધા બાગમાં શ્રેષ્ઠ (એવો) જૂનો પુષ્પકરંડક બાગ આપ્યો છે. અને ત્યાં રોજ જેવા, શકો કરાવવા, શાકશાક કરાવવા, ફૂલોફાલો કરાવવા, કાપ-ફૂપ કરાવવા ભર્યાં છું. દેવોએ સ્ત્રીનું શરીર પડેનું હોયું કે ન હોયું.

ન્યાયાધીશ : વારુ, કોણ સ્ત્રી મરેલી છે તે જાણો છો ?

શકાર : અરે ! ન્યાયાધીશો ! તે તેની શો શો શોનાના દાગીનાવાળી, નખરના આભૂષણને કેમ ન ઓળખું વારુ ! કો'ક કુપૂતરે પેશા જેવી તુલ્ય બાળત માટે થતા જૂના પુષ્પકરંડક બાગમાં પ્રવેશીને ગમે દુ'ખો લઈને વચનતોનાને મારી નાખી, મેં નહીં.

(અધુરું બોલી મેં ઢાંકા દે છે.)

ન્યાયાધીશ : અહો ! નખરના ઝોળીદારની જેવી બેઠકાળી ! અરે ! શ્રેષ્ઠ-કાવચ ! મેં નહીં એમ બ્યવહારનો મુદ્દો પડેલો લખો.

કાવચ : જેવી સાહેબની આજ્ઞા ! (તેમ કરીને) સાહેબ લખ્યું.

शकारः—(स्वगतम्) होमादिके । उत्तलावन्तेण विभ 'पाअशपिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एव णिष्णासिदो । भोदु । एव्वं दाव । (प्रकाशम्) अहो अधि-
अलणभोईआ ण भणामि मए ज्जेव्व दिट्ठ । किं कोलाहलं । (होमादिके । उत्तराय-
माणेनेव पायसपिण्डारकेणाद्य मयाऽऽत्मैव निर्नाशितः । भवतु । एवं तावत् ।...अहो
अधिकरणभोजकाः ननु भणामि मयैव दृष्ट । किं कोलाहलं कुरुत ।] (इति पादेन
लिखितं प्रोच्छति ।)

अधिकरणिकः—कथं स्वयां ज्ञातं यथा स्वस्वर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता ।

शकारः—हहो णूणं शृणुणाए मोघडाणाए गीवाल्लिआए णिशुवण्णकेहि आहल-
डाणेहि तत्तकेमि । [हंहो नूनं शूनशूनया मोघस्थानया ग्रीवाल्लिकया निःसुवर्णकैराभरण-
स्य नैस्तर्कयामि ।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—जुज्जदि विभ । [युज्यत इव ।]

शकारः—(स्वगतम्) दिशिट्ठा पच्चुज्जीविदम्हि । अवदि मादिके । [दिष्टया
प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ।]

श्रेष्ठिकायस्थौ—मो कं एसो बवहारो अवलम्बदि । [मोः कमेव व्यवहारोऽव-
लम्बते ।]

अधिकरणिकः—इह हि द्विविधो व्यवहारः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—त्रैविधो । [त्रीदृशाः ।]

अधिकरणिकः—वाक्यानुसारेण अर्थानुसारेण च । यस्तावद्वाक्यानुसारेण स
लक्ष्यार्थप्रत्यर्थिभ्यः । यश्चार्थानुसारेण स चाधिकरणिद्रुद्धिनिष्पाद्यः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—ता वसन्तसेनामादर अवलम्बदि व्यवहारो । [तद्वसन्तसेनामातर-
मवलम्बते व्यवहारः ।]

अधिकरणिकः—एषमिदम् । मद्र घोधनक वसन्तसेनामातरमनुद्वेजयन्नाह्वय ।

घोधनकः—तथा । [इति निष्क्रम्य गणिकायात्रा सह प्रविश्य] एदु अज्जा ।
[तथा ।...एवैवार्था ।]

पृष्ठा—गदा मे दारिआ मित्तपरभ अत्तणो जोव्वणं अणुभविदुम् । एसो उण
देहाळ भणादि—आअच्छ । अधिअरणिओ सदावेदि । ता मोहपरयधं विभ अत्ता-
णअं अवच्छामि । हिअअं मे थरथरेदि । अज्ज आदेसेहि मे अधिअरणमण्डवस्स
मग्गम् । [गता मे दारिका मित्रं हमात्मनो यौवनमनुभवितुम् । एष पुनर्दर्शार्थं पुर्नगति-
—आगच्छ । अधिकरणिक आह्वयति । तन्मोहपरवद्यमिवास्मानमवगच्छामि । हृदयं मे
प्रकम्पते । आर्य आदिश मद्यमधिकरणमण्डपस्य मार्गम् ।]

घोधनकः—एदु एदु अज्जा । [एवैवार्था ।]

(उभौ परिक्रामतः ।)

શકાર : (સ્વગત) અરે ! ઉતાવળને લીધે ખીરના ઘોળા-ભિખારીની જેમ આજ મેં જ મારી ભતનો નાશ કર્યો. ઠીક, ત્યારે એમ. (મોટેથી) અહો ! ન્યાયાધીશ ! કહું છું, 'મેં' નથી જોઈ' (એમ) કહેતો હતો. ગરબક કેમ કરો છો ! (ધખેલું પગથી લૂંછી નાખે છે.)

ન્યાયાધીશ : તમે કેવી રીતે ભણ્યું કે ખરેખર ચૈસા માટે દૂંપો દઈને મારી નાખી ?

શકાર : અરે ! ખરેખર થજી ત્રયેલી ખાલી ડોકથી (અને) ઘરેણાંની જગ્યા રોનાના લાગીના વગરની જોઈને અનુમાન કરું છું.

એડી-કાયસ્થ : ખતવા જોગ છે.

શકાર : (સ્વગત) સદ્ભાગ્યે હું ફરીથી છુટ્યો. હા ! હા !

એડી-કાયસ્થ : અરે ! આ ફરિયાદ કેને લગતી છે ?

ન્યાયાધીશ : અહીં ખરેખર બે પ્રકારની ફરિયાદ હોય છે.

એડી-કાયસ્થ : કેની !

ન્યાયાધીશ : વાક્યાનુસાર અને (ખીજી) અર્થાનુસાર જે પેલી વાક્યાનુસાર છે તે ખરેખર વાદીપ્રતિવાદીને લગતી છે. અને જે અર્થાનુસાર છે તે ન્યાયાધીશની સુધ્ધિ નક્કી થાય છે.

એડી-કાયસ્થ : તેથી ફરિયાદ વસન્તસેનાની માતા ઉપર અવલંબે છે.

ન્યાયાધીશ : એ એમ છે. બાઈ શોધનક ! વસન્તસેનાની માતાને ફોલ પમાડા વગર બોલાવો.

શોધનક : વારુ. (બહાર જઈને ગણિકાની માતા સાથે પ્રવેશ કરીને) આવો, આવો, માજી !

ધૃત્ત : મારી છાકરી મિત્રને ઘેર પોતાનું ધોવન માણવા ગઈ છે. ન્યારે આ ચિરંજીવ કહે છે, "આવો, ન્યાયાધીશ બોલાવે છે". તેથી મારી ભતને ભણે મળ્યાથી વધ થયેલી જોઈ છું. મારું દેવું પડક છે. બાઈ ! મને કચેરીના રસ્તે દેખાડો.

શોધનક : આવો, માજી ! આવો. (જને લય છે.)

शोधनकः—एदं अचिभरणमण्डवम् । एतथ पविसदु अग्जा । [एयोऽधिकर-
णमण्डपः । अत्र प्रविशत्वार्या ।]

(इत्युभौ प्रविशतः)

वृद्धा—(उपसृत्य) मुह तुम्हाणं भोदु मावमिस्साणम् । [मुखं युष्माकं भवतु
भावमिश्राणाम् ।]

अधिकरणिकः—भद्रे स्वागतम् । आस्यताम् ।

वृद्धा—तथा । [तथा ।] (इत्युपविश ।)

शस्करः—(साक्षेपम्) आगदासि बुद्धकुट्टणि आगदासि । [आगताऽसि वृद्ध-
कुट्टिनि आगताऽसि ।]

अधिकरणिकः—अये एवं किल वसन्तसेनाया माता ।

वृद्धा—अथ इह । [अथ किम् ।]

अधिकरणिकः—अयेदानीं वसन्तसेना क गता ।

वृद्धा—मित्तपरअम् । [मित्रग्रहम् ।]

अधिकरणिकः—किं नामधेय तस्या मिनम् ।

वृद्धा—(स्वगतम्) इदं इदी । अदिलज्जणीअं कखु एदम् । [पकाशम्] ।
जनस्स पुच्छणीओ अअं अथो न उण अधिभरणिअस्स । [हा चिक्क हा चिक्क ।
अतिलज्जनीयं एस्सेठद् ।... जनस्य पृच्छनीयोऽयमर्थः न पुनरधिकरणिकस्य ।]

अधिकरणिकः—अल नज्जया व्यवहारस्सवा पृच्छति ।

भेष्टिअयस्थी—ववहारो पुच्छदि । जरिय दोसो । कधेहि । [व्यवहारः पृच्छति ।
नास्ति दोषः । कथय ।]

वृद्धा—कथं ववहारो । जइ एव्वं ता मुणन्तु अज्जमिस्सा । सो कखु सरयवाहविण-
अदत्तस्स जत्तिओ सागरदत्तस्स तणओ मुगहिदणामहेओ अज्जचारुदत्तो णाम सेट्ठिवत्तरे
पटिवसदि । तहि मे दारिआ जेव्वणमुह अणुभवदि । [कथं व्यवहारः । यथेवं तदा
शृण्वन्तवार्धमिधाः । स एतत् सार्यवाहविनयदत्तस्य नप्ता सागरदत्तस्य तनयः सुगृहीतनामधेय
आर्यचारुदत्तो नाम भेष्टिवत्तरे प्रतिवर्तति । तत्र मे दारिआ यौवनमुत्तमनुभवति ।]

शस्करः—एदं अज्जेहि । लिहीअन्दु एदे अक्खला । चाणुदत्तेन सह मम
वियादे । [भुतनार्यैः । लिख्यन्तामेतान्यधराणि । चारुदत्तेन सह मम वियादः ।]

भेष्टिअयस्थी—चारुदत्तो मित्तो चि जरिय दोसो । [चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति
दोषः ।]

अधिकरणिकः—व्यवह रोऽयं चारुदत्तमवलम्बते ।

भेष्टिअयस्थी—एदं विअ । [एषमिव ।]

શોધનક : આ (રહી) કચેરી. આપ અહીં પ્રવેશ કરો. (જાન પ્રવેશ છે)

વૃદ્ધ : (જઈને) બાપજી, તમને સુખ યાગ્યા.

ન્યાયાધીશ : માજી ! પારો, બેસો.

વૃદ્ધ : વારુ.. (બેસે છે.)

શાહર : (કટાક્ષપૂર્વક) તું આવી ? કુટણી એકી ! આવી ?

ન્યાયાધીશ : અરે ! તમે ખરેખર વસન્તસેનાનાં માતા હો !

વૃદ્ધ : હા જી.

ન્યાયાધીશ : હવે અત્યારે વસન્તસેના ક્યાં રહી છે ?

વૃદ્ધ : મિત્રને ઘેર.

ન્યાયાધીશ : તેના મિત્રનું નામ શું !

વૃદ્ધ : (સ્વતઃ) અરેરે ! રામ રામ ! ખરેખર આ જાકુ સરમવા જેવું છે. (મેટીથી) આ બાબત (સાધારણ) માણસે પૂછવાની છે; નહિ કે ન્યાયાધીશ.

ન્યાયાધીશ : સરમની જરૂર નથી, કાપડો તમને પૂછે છે.

મેષ્ટી-કાયસ્થ : કાપડો પૂછે છે. દોષ નથી, કડો.

વૃદ્ધ : શું કાપડો ! એ એમ છે તો આપ મદેરગાન સાંભળો. ખરેખર તે મેષ્ટી વિનયકતન્ય પીત્ર (અને) સાતરકતના પુત્ર શુભનામગણા આજે આરુઢ નામના છે (અને) નગરચોકમાં રહે છે. મારી હાકરી ત્યાં ઘોવનનુખ માણે છે.

શાહર : સાંભળું મદેરગાનો ! આ અમુકે લખો મારી ફરિયાદ ચારુકત સામે છે.

મેષ્ટી-કાયસ્થ : ચારુકત મિત્ર છે એટલે દોષ નથી.

ન્યાયાધીશ : આ ફરિયાદ ચારુકતને લખી છે.

મેષ્ટીકાયસ્થ : એમ, એવું !

अधिकरणिकः—घनदत्त वसन्तसेनाऽऽर्यचारुदत्तस्य गृहं गतेति लिख्यता व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथम् आर्यचारुदत्तोऽप्यस्माभिराह्वययितव्यः । अथ वा व्यवहारस्तमाह्वयति । भद्र शोधनक गच्छ । आर्यचारुदत्तं स्वैरमसभ्रान्तमनुदिग्ने सादरमाह्वय प्रस्तावेन—अधिकरणिकस्त्वा द्रष्टुमिच्छति इति ।

शोधनकः—अ अञ्जो आणवेदि । (इति निष्पन्नतः) । चारुदत्तेन सह प्रविश्य च) एदु एदु अञ्जो । [यदार्य आह्वयति ।...एत्वेत्वार्यः ।]

चारुदत्तः—(विचिन्त्य)

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।

यत्सत्यमिदमाह्वानवस्थाममिशङ्कते ॥८॥

(सवितर्क स्वगतम्)

ज्ञातो नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो

मार्गागतः प्रवहणेन मयाऽपनीतः ।

चारेक्षणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा

येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ॥९॥

अथवा किं विचारितेन । अधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । भद्र शोधनक अधिकरणस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः—एदु एदु अञ्जो । [एत्वेत्वार्यः ।] (इति परिक्रामतः ।)

चारुदत्तः—(सशङ्कम्) तत्किमपरम् ।

रुक्षस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या सुहुराह्वयन्ति ।

सच्यं च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥१०॥

शोधनकः—एदु एदु अञ्जो सैरं अहमन्तम् (एत्वेत्वार्यः स्वैरमसभ्रान्तम् ।)

चारुदत्तः—(परिक्रम्याप्रतोऽवलोक्य च)

शुष्कपृष्ठस्थितो ध्वाङ्क्ष आदित्याभिमुखस्तथा ।

मयि चोदयते वामं चक्षुर्धोरमसंशयम् ॥११॥

(पुनरन्यन्तोऽवलोक्य) अये कथमयं सर्पः ।

मयि विनिहितदृष्टिर्भिन्ननीलाञ्जनाभः

स्फुरतिविततजिह्वः शुक्लदप्त्राचतुष्कः ।

अभिपतति सरोपो जिह्मिताध्मातङ्गक्षि-

र्भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२॥

ન્યાયાધીશ : ધનદત્ત ! “વસન્તસેના આર્થ ચારુદત્તને ઘેર ગઈ છે” એમ તપાસતો પહેલો મુદ્દો ધખો. શું આર્થ ચારુદત્તને પશુ આપજો બોલાવકાવવા પડશે ? અથવા તેમને કાયદો બોલાવે છે. ભાઈ ! ભાઈ ! શોધનક ! જા “ન્યાયાધીશ તમને મળવા માગે છે” એવા પ્રસ્તાવથી શ્રીમાન ચારુદત્તને ધીમે રહીને ફાળ ન પડે તેમ ફોલ પમાડ્યા વગર માન આપી બોલાવે.

શોધનક : જેની સાહેબની આગા. (ળહાર ભય અને ચારુદત્ત સાથે પ્રવેશ કરે છે.) આવો આર્થ ! આવો.

ચારુદત્ત : (વિચારીને)

ચારિત્ર્ય અને કુળથી રાજાને પરિચિત (એવા) મને (કરવામાં) આવેલું તેડું, જો સાચું કહું તો, (ગરીબાઈની) દયાની ચંકા છે. (૮)
(વિચાર સાથે, સ્વમત)

અંધનમાંથી મુક્ત થયેલો, રસ્તા ઉપર આવેલો, (અને મારી) ગાડીમાં, મારાથી નસાડાયેલો તે શું ખરેખર ઓળખાયો હશે વાદુ ? કે જાસૂસફૂંપી આંખવાળા રાજાને કામે આવ્યો હશે ? (કે) જેથી હું આમ અંદિવાનની માફક જાઉં છું ! (૯)

અથવા વિચારવાથી શું ? (કું) ન્યાયાધ્યક્ષમાં જ જાઉં છું ભાઈ ! ગોધનક ! ન્યાયાધ્યક્ષનો માર્ગ જતાવ.

ગોધનક : આવો, આપત્રી, આવો. (ભય છે.)

ચારુદત્ત : (ચંકા સાથે) આ બીજું શું ?

આ કાગડો કઠોર અવાજ કરે છે, પ્રધાનના નોકરો (મને) વારંવાર બોલાવે છે. અને (મારી) ડાબી આંખ ભેરથી ફરકે છે. ખરેખર, અપ. શુકનો મને ફોલ પમાડે છે. (૧૦)

શોધનક : આવો, આર્થ ! ધીમે ધીમે ચતરાઈ વગર આવો.

ચારુદત્ત : (ફરીને અને આગળ જોઈને)

સૂકા વૃક્ષ ઉપર રહેલો અને સૂર્ય તરફ મુખવાળો કાગડો મારા તરફ ડાબી આંખ ફેરવે છે. ચોક્કસ અનિષ્ટ છે (૧૧)

(ફરીથી બીજી તરફ જોઈને) ગરે ! આ શું ? સાપ !

મારા તરફ દષ્ટિ નાંખતો, વાટેલા કાળા સુરમા જેવા રંગનો, હાલતી લાંબી જીભવાળો, ચાર (ચેરી) ચોદક દાઢવાળો, મુજેલા અને પૂંચળું વળેલા પેશવાળો આ સાપ ગુરુમાં ફૂટે છે (અને) મારો માર્ગ રોડીને સૂતો છે. (૧૨)

अपि च इदम् ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतमा मही

स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।

शकुनिरपरश्चायं तावद्विरोति हि नैकशः

कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥१३॥

सर्वथा देवता. स्वस्ति करिष्यन्ति ।

शोधनकः—एदु एदु अज्जा । इम अधिअरणमण्डव पविसदु अज्जा । [एत्वे-
स्वार्यः । इममधिकरणमण्डपं प्रविशत्वार्यः ।]

चारुदत्तः—(प्रविश्य समन्तादवलोक्य) अहो अधिकरणमण्डपस्य परा भीः ।

इह हि,

चिन्तासक्तनिमग्नमन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्काकुलं

पर्यन्तस्थितचारनक्रमकरं नागाश्वहिस्त्राश्रयम् ।

नानावाशककङ्कपक्षिनिचितं कायस्थसर्पास्पदं

नीतिक्षुण्णतटं च राजकरणं हिसैः सतुद्रायते ॥१४॥

भवतु । (प्रविशच्छिष्टोपातमभिनीय सवितर्कम्) अहह इदमपरम् ।

सर्वं मे स्पन्दने चक्षुर्विरोति वायसस्तथा ।

पन्थाः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु दैवतम् ॥१५॥

तावत्प्रविशामि । (इति प्रविशति ।)

अधिकरणिकः—अयमगौ चारुदत्तः । य एषः

घोणोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं

नैतद्धि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

न द्यौः सुसदृशं विजहाति वृत्तम् ॥१६॥

चारुदत्तः—भोः अधिकृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः अपि कुशलं भवताम् ।

अधिकरणिकः—(ससम्पन्नम्) स्वागतमार्यस्य । भद्र शोधनक आर्यस्यासनमुप-

नय ।

शोधनकः—(आसनमुपनीय) एदं आसनम् । एत्थ उवविसदु अज्जो ।

[एतदासनम् । अत्रोपविशत्वार्यः ।]

અને વળી આ,

જમીન ઉપર મૂકેલો પગ લપસે છે. પણ જમીન ઘણી લીની નથી. (ડાબી) આંખ ફરકે છે અને ડાબો હાથ વારંવાર કંપે છે. અને વળી આ બીજું પંખી, ખરે ! વારંવાર રડે છે, મોઢું ઘોર મૃત્યુ સૂચવે છે. અને આમાં (કોઈ) શંકા નથી, અનેક રીતે દેવતા કલ્યાણ કરશે. (૧૩)

શોધનક : પધારો, આપ, પધારો. ન્યાયાલયમાં આપશ્રી પ્રવેશ કરો.

ચારુદત્ત : (પ્રવેશીને ચોપાસ ભેઠને) વાહ ! ન્યાયાલયની (કેવી) અદ્ભુત શોભા ! અહીં ખરેખર

ચિંતામાં મગ્ન અને રૂબેલા મંત્રીરૂપી પાણીવાળું, દ્વતરૂપી મોભાં અને શંખથી ભરપૂર, (હઠની) અંદર રહેલ જસુસરૂપી મત્સ્ય (અને) મગરવાળું હાથી, અશ્વ અને હિંસક (પ્રાણીના) આશ્રયરૂપ, ગુફા ગુફા ખલરૂપી કંક પક્ષીથી ભરેલું, કાયસ્થરૂપી સાપના રહેઠાણવાળું, અને નીતિ (રૂપી નદી)ના તૂટેલા કિનારાવાળું, રાજાનું ન્યાયાલય હિંસક (તરવેના) સમુદ્ર જેવું લાગે છે. (૧૪)

દીક. (પ્રવેશીને-માથું અક્ષણાનું હોય તેમ અભિનય કરીને-તર્ક સાથે) અરર, આ બીજું.

મારું ડાબું નયન ફરકે છે તથા કાગડો રડે છે અને આ માર્ગ સાથે રોક્યો છે. દેવતા અમારું કલ્યાણ કરે. (૧૫)
ત્યારે અંદર જઈએ. (અંદર જાય છે.)

ન્યાયાધીશ : આ તે ચારુદત્ત ! જો આ

ઉન્નત નાકવાળું (અને) ખૂણા ઉપર વિશાળ આંખોવાળું આ સુખ ખરેખર અકારણ દોષનું સ્થાન નથી. કારણ હાથી, ગાય, અશ્વ અને માણસોમાં આકૃતિ સુંદર (આકૃતિને અનુરૂપ) આરિચ્ય ત્યજતી નથી. (૧૬)

ચારુદત્ત : અરે ! અરે ! ન્યાયાધીશોનું કલ્યાણ થાઓ. અહોહો ! નિયુક્તો ! તમે કુશળ છો ને ?

ન્યાયાધીશ : (અભરાટથી) આર્ધને સ્વાગત ! ભાઈ શોધનક ! આર્ધને આસન લાવી આપ.

શોધનક : (આસન લાવીને) આ આસન. આપશ્રી અહીં બેસો.

(चारुदत्त उपविशति ।)

शकारः—(सकोधम्) आगदेशिले इरियआपादआ आगदेशि । अहो णाए ववहाले अहो धम्मे ववहाले ॥ एदाह इरियआपादकाह आशणे दीअदि । (सगर्वम्) भोदु । ण दीअदु । [आगतोऽस्ति रे स्त्रीघातक आगतोऽस्ति अहो न्याय्यो व्यवहारः अहो धर्मो व्यवहारः यदेतस्मै स्त्रीघातकायासन दीयते ।...भवतु । ननु दीयताम् ।]

अधिकरणिकः—आर्यं चारुदत्त अस्ति भवन्तोऽस्या आर्याया दुहिना सह प्रसक्ताः प्रणयः प्रीतिर्वा ।

चारुदत्तः—कस्याः ।

अधिकरणिकः—अस्याः । (इति वदन्तसेनामातर दर्शयति ।)

चारुदत्तः—(उत्थाय) आर्ये अभिवाद्ये ।

बुद्धा—जाद चिरं मे जीव । (स्वगतम्) अअं सो चारुदत्ता । तुणक्कित्त कल्लु दारिआए जोस्सवणम् । [आत चिर मे जीव ।...अय स चारुदत्तः मुनिक्षिप्तं खलु दारिकया यौवनम् ।]

अधिकरणिकः—आर्यं गणिका तव मित्रम्

(चारुदत्तो लज्जां नाटयति ।)

शकारः—

लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अल्लिए णिगूहिदुम् ।

शअं मालिअ अत्थकालणा दाणिं गूहिदि ण त हि भइटके ॥१७॥

[लज्जया भोक्तया वा चारित्रमलोक निगूहितम् ।

स्वयं मारयित्वाऽर्थकारणादिदानीं गूहति न तद्धि भट्टकः ॥]

श्रेष्ठिकायस्थी—अज्ज चारुदत्त भणाहि । अल लज्जया । ववहारो कल्लु एसो ।

[आर्यं चारुदत्त भण । अलं लज्जया । व्यवहारः खल्वेषः ।]

चारुदत्तः—(सलज्जम्) मो अविज्जता मया कथमीदृश वक्तव्यं यथा गणिका मम मित्रमिति । अथवा यौवनमप्रापयति न चारिणम् ।

अधिकरणिकः—

व्यवहारः सविध्नोऽयं त्यज लज्जां हृदि स्थिताम् ।

ब्रूहि सत्यमल धैर्यं छलमत्र न गृह्यते ॥ ५ ॥

अलं लज्जया । व्यवहारस्त्वा पृच्छति ।

चारुदत्तः—अपिक्कत वेन सह मम व्यवहारः ।

शकारः—(वाटोपम्) अले मए धह ववहाले । [अरे मया सह व्यवहारः ।]

चारुदत्तः—त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः ।

ચારુદત્ત બેસે છે

શકાક : (ક્રોધથી) તું આવી પહોંચ્યો ! ઓ સ્ત્રી-હત્યારા ! તું આવી પહોંચ્યો ? કેવો ન્યાયી વ્યવહાર ! કેવો ધર્મયુક્ત વ્યવહાર ! કે આ સ્ત્રી-હત્યારાને આશન અપાય છે. (ગર્વથી) કીક, કહું છું આપો.

ન્યાયાધીશ : ભાઈશ્રી ચારુદત્ત ! આપને આ માણની પુત્રી સાથે મૈત્રી, લાગણી કે પ્રીતિ છે ?

ચારુદત્ત : કોની ?

ન્યાયાધીશ : આમની. (વસન્તસેનાની માતાને દેખાડે છે.)

ચારુદત્ત : (ભીતિ) માણ ! પ્રણામ.

જૂઠા : ખેટા ! મારા માટે ધણું જીવો. (સ્વગત) આ રહ્યા તે ચારુદત્ત. ખરેખર બેટીએ યૌવન સારી જગ્યાએ સમર્પું છે.

ન્યાયાધીશ : ભાઈશ્રી ! ગણિકા તમારી મિત્ર છે ?

(ચારુદત્ત લજ્જાનો અભિનય કરે છે.)

શકાક :

શરમથી કે બીડુપણાથી પૈસા માટે પાતે મારીને હવે, ખરેખર, ખરાબ ચારિત્ર્ય ઢાંકવા માટે શેકજી છુપાવે છે, નહિ ? (૧૭)

શ્રેષ્ઠી-કાયસ્થ : સેઠ ચારુદત્ત ! કહો, લજ્જા છોડો. આ ખરેખર વ્યવહાર છે.

ચારુદત્ત : (લજ્જાથી) અરે, અધિકારીઓ ! મારાથી એમ એવું કેવી રીતે બોલાય કે ગણિકા મારી મિત્ર છે ? અથવા અડીં યૌવન અપરાધો છે, ચારિત્ર્ય નહીં.

ન્યાયાધીશ :

આ ન્યાયનું કામ વિધનવાળું છે. મનમાં રહેલી શરમ છોડી દો સત્ય બોલો. વાર ન કરો. અહીં છળ સ્વીકારાતું નથી. (૧૮)

શરમ ન રાખો, તમને કાવદો પૂછે છે.

ચારુદત્ત : ન્યાયાધીશ સાહેબ ! કોની સાથે મારું કામ ચાલે છે ?

શકાક : (ચિંતાથી) અરે ! મારી સાથે કામ છે.

ચારુદત્ત : તારી સાથે મારું કામ અત્યંત અસહ્ય છે.

शकारः—अले इदंयथाप्रादभा तं तादिशि लभ्यन्तश्चभूषाणिअं वदन्तरोणिअं
मालिअ शपदं वदन्तकावदिके भविअ निगूहेशि । [अरे स्त्रीघातक ता तादृशीं रत्न-
शतभूषणा वसन्तसेना मारयित्वा साप्रतं कपटकापटिको भूत्वा निगूहसि ।]

चारुदत्तः—अयं वदः खल्वसि ।

अधिकरणिकः—आर्यचारुदत्त अलमनेन । ब्रूहि सत्यम् । अपि गणिका तव
मित्रम् ।

चारुदत्तः—एवमेव ।

अधिकरणिकः—आर्य वसन्तसेना वव ।

चारुदत्तः—गृहं गता ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कथं गता कदा गता गच्छन्ती वा केन अणुगता । [कथं
गता कदा गता गच्छन्ती वा केनानुगता ।]

चारुदत्तः—(स्वगतम्) किं प्रच्छन्त्य गतेति ब्रवीमि ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—अञ्ज कथेहि । [आर्य कथय ।]

चारुदत्तः—गृहं गता । किमन्यद्ब्रवीमि ।

शकारः—ममकेवलक पुष्पकलण्डकजिष्णुस्त्राणं पवेशिअ अरथणिमित्तं बाहुपाश-
वलककाले मालिदा । अए शपदं वदशि घल मदे चि [मदीयं पुष्पकलण्डकजीर्णोद्यानं
प्रविश्यार्थनिमित्तं बाहुपाशवलककारेण मारिता । अये साप्रतं वदसे गृहं गतेति ।]

चारुदत्तः—आः असद्वदप्रलापिन्

अभ्युक्षितोऽसि सलिलेर्न बलाहकानां

चापाक्षपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।

मिथ्यैतदानर्नामदं भवतस्तथा हि

हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥१९॥

अधिकरणिकः—(वनान्तिकम्)

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।

ग्रहणं चानिलस्येव चारुदत्तस्य दूषणम् ॥२०॥

(प्रकाशम्) आर्यचारुदत्तः खल्वसौ कथमिदमकार्यं करिष्यति । (घोरो (९/१६)
इत्यादि पठति ।)

शकारः—किं पक्षपादेन वदहाले दीशदि । [किं पक्षपातेन व्यवहारो दृश्यते ।]

अधिकरणिकः—अपेहि मूर्ख ।

શકાર અરે ! સ્ત્રી હત્યારા ! પેલી એની શો શો રત્નોથી શણગારા પેલી વસન્તસેનાને મારીને હવે કપની બગમત યઈને છુપાવે છે ?

ચારુદત્ત તમે ખરેખર અસબદ્ધ (યાઓ) છો

ન્યાયાધીશ આર્થ ચારુદત્ત ! એનાથી બસ (=એની લપ મૂકો) સાચું કહો શું ગણિકા તમારી મિત્ર છે ?

ચારુદત્ત હા જી

ન્યાયાધીશ શેઠજી ! વસન્તસેના ક્યા (છે) ?

ચારુદત્ત ઘરે ગઈ

શ્રેષ્ઠી કાયસ્થ કવી રીતે ગઈ ? ક્યારે ગઈ ? (અને) ગઈ ત્યારે કની સાથે ગઈ ?

ચારુદત્ત (સ્વગત) શું જૂપી રીતે ગઈ હતી એમ કહું ?

શ્રેષ્ઠીકાયસ્થ શેઠજી ! કહો

ચારુદત્ત ઘરે ગઈ બીજી શું કહું ?

શકાર મારા જૂના પુષ્પકરકક બાગમા પ્રવેશીને પેસા ખાતર ગઈ પો દઈને મારી નાખી અલ્યા, હવે કહે છે કે પેર ગઈ !

બગલીઓની પાખના છેડાનો માફક તું અત કરજુમા આઠાવાના વાહજના પાણીથી ખૂબ છાગ્યો નથી, એ ખોટું છે આમ તારું આ મુખ શિયાળાના કમળની માફક ગાળુ થાય છે (૧૯)

ચારુદત્ત એ સબંધ વચરતું બોલનારા !

ન્યાયાધીશ (બાહુ પર)

ચારુદત્તનું ક્ષપણ હિમાલય (અદ્રિગઞ્)ને ભેજવા બરોબર છે અને તમુદ્ર તરવા બરાબર છે તથા પવનને ચક્રડવા બરાબર છે (૨૦)

(મોટા) ખરેખર, આ આર્થ ચારુદત્ત છે આ કર્મ કવી રીતે કરી રહે ! (હિત ૬-૧૬ કલ્પ દિ કરીયા બોલે છે)

શકાર પક્ષપાતથી કામ નલાવતું છે ?

ન્યાયાધીશ દૂર રહે મુરખા !

वेदार्थोन्प्राकृतस्त्वं वदमि न च ते जिह्वा निपत्तिता
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नी पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धो भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ॥२१॥

आर्यचारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ।

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं

दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।

स श्रेयसां कथमिवैकनिधिर्महात्मा

पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् ॥२२॥

पृथ्वा—हदास सो तदाणि गावीकिदं मुक्कणमण्डअ गत्ति चोरेहिं अवहिदं चि
तस्स कारणादो चहुस्समुदसारभूद रअणावलिं वेदि सो दाणि अत्थकल्लवत्तस्स कार-
णादो इमं अकण्ठ करेदि । हा जावे एहि मे पुत्ति । [हताश यस्तदानीं ग्यासीकृतं
मुषर्णभाण्ड रानी चोरैरपहृतमिति तस्य कारणाच्चतुःसमुद्रमारभूता रत्नावली ददाति स
इदानीमथकल्पवर्तस्य कारणादिदमकार्यं करोति । हा आते एहि मे पुत्ति ।] (इति रादिति ।)

अधिकरणिकः—आर्य चारुदत्त किमसौ पद्भ्या गता उत प्रवहणेनेति ।

चारुदत्तः—ननु मम प्रत्यक्षं न गता । त-न खाने किं पद्भ्या गता उत प्रव-
हणेनेति ।

(प्रविश्य सामपैः)

वीरकः—

पादप्रहारपरिभवविमाणणावदगुरुवैरस्स ।

अणुसोअन्तस्स इअं कथं पि रत्ती पभादा मे ॥२३॥

ता जाव आधमरणमण्डय उवसप्पामि । (प्रवेष्ट्वेन) मुह अक्कमिस्सागम् ।

[पादप्रहारपरिभवविमाननावदगुरुवैरस्य ।

अनुशाचत इय कथमपि राविः प्रमाता मे ॥

तत्रादधिकरणमण्डपमुरसर्पामि ।....मुत्तमार्यमिधानाम् ।]

अधिकरणिकः—अये नगररक्षाधिकृतो वीरकः । वीरक किमागमनप्रयोजनम् ।

वीरकः—हो हो बन्धनमेअणसेममे अक्कअ अण्णेसन्तो आत्ताहिदं पवहण वत्तदि
चि विभार करन्तो अण्णेसन्तो अरे नुए वि आत्तोइदे मए वि आत्तोइदंभो चि भणन्तो

શુદ્ર (એવો) તું વેદાર્થની વાત કરે છે. છતાં તારી છુલ તૂટી પડતી નથી ! જાર બપોરે સૂર્ય જુઓ છે (છતાં) તારી આંખ એકદમ ખસી જતી નથી ! સળગતા અગ્નિની અંદર હાથ નાખે છે, છતાં તારો તે (હાથ) દાઝી જતો નથી ! ચારુદત્તને ચારિત્ર્યમાંથી ચળાવે છે, (છતાં) તારો દેહ પૃથ્વી હરી જતી નથી ! (૨૧)

આર્દ્ર ચારુદત્ત કેવી રીતે અકાર્ય કરી શકે ?

સમુદ્રને માત્ર પાણીના હોષિત સમૂહવાળો બનાવીને જોણે ખરેખર અકલ્પ્ય ધન અપાળ્યું તે કલ્યાણના એક ભંડાર જેવો મહાભા, ધનને ખાતર, હુશ્મન (પણ) ન કર તેવું પાપ કેવી રીતે કરે ? (૨૨)

ધૃષ્ટા : અરે પાપી ! યાપણનો સોનાનો દાળકે રાત્રે ચોર ચોરી લઈ ગયા એમ કરી, તેને માટે જોણે તે વખતે ચાર સમુદ્રના સાર જેવી રતનાવળી આપી હતી, તે હવે નજીવા પેસા ખાતર આ અકાર્ય કરે ? અરેરે ! ઓ ખેટા ! આવ મારી દીકરી ! (૨૩ છે)

ન્યાયાધીશ : રોહણ ચારુદત્ત ! શું તે પત્રે ચાલીને ગઈ કે રથમાં ?

ચારુદત્ત : કહું છું, મારી હાજરીમાં ગઈ નથી, તેથી બચીતો નથી કે પત્રે ચાલીને ગઈ કે રથથી.

વીરક : (પ્રવેશ કરીને ગુસ્સાથી)

પગની લાતના અપમાનથી અપમાનિત થવાને લીધે જેને બારે વેર બંધાણું છે તેવા મારી, શોક કરતાં કરતાં આ રાત્રિ ગમે તેમ કરી મેભાત થઈ. (૨૩)

તેથી ત્યારે ન્યાયાસથમાં બહી. (અંદર જઈને) મહેરમાન સાહેબ ! ડુશળ છા ને !

ન્યાયાધીશ : અરે ! નગરનો કોટવાળ વીરક ! વીરક, આવવાનું શું પ્રયોજન ?

વીરક : અરે કારાગૃહ તુલ્યાના ગબરાટમાં આર્યકને શોધના “હાકેલો રથ બપ છે” એમ વિચાર કરતો તપાસવા બહી છું-ત્યાં “અરે ! તે તપાસ્યો છે,

ज्जेव चन्दनमहत्तरएण पादेन ताडिदो म्हि । एद मुणिअ अज्जमिस्सा पमाणम् ।
[ही ही चन्धनभेदनसंभ्रम आर्यकमन्वेपयन् अपवारितं प्रवहणं धनञ्जयीति विचारं कुर्वन्-
न्वेपयन् अरे त्वयाऽप्यालोकित मयाऽप्यालोकितभ्यम् इति मणन्नेव चन्दनमहत्तरकेण
पादेन ताडितोऽस्मि । एतच्छ्रुत्वार्यमिश्राः प्रमाणम् ।]

अधिकरणिकः—भद्र जानीये कस्य तत्प्रवहजमिति ।

वीरकः—इमस्स अज्जचारुदत्तस्स । वसन्तसेणा आरुढा पुप्फकरण्डकजिष्णुज्जाणं
कीलिट्ठु णीअदि त्ति पवहणवाहएण कहिदम् । [अस्मार्थचारुदत्तरथ । वसन्तसेनाऽऽरुढा
पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रीडितुं नीयत इति प्रवहणवाहकेन कथितम् ।]

शरारः—पुणो वि शुभ अज्जेहिं । [पुनरपि श्रुतमार्यैः ।]

अधिकरणिकः—

एव भो निर्मलज्योत्सनो राहुणा प्रस्यते शशी ।

जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषायते ॥२४॥

वीरक पश्चादिह भवतो न्याय द्रक्ष्यामः । य एषोऽधिकरणद्वार्यवशः स्तिष्ठति तमेन-
मारुह्य गत्वा पुष्पकरण्डकोद्यानं दृश्यतामस्ति तत्र काचिद्विपन्ना स्त्री न वेति ।

वीरकः—अ अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्तः । प्रविश्य च] गदो म्हि
तहिं दिट्ठं च मए इत्थिआकलेवर सावदेहिं विलुप्पन्तम् । [यदार्य आश्लेषयति ।
गतोऽस्मि तत्र । दृष्टं च मया स्त्रीकलेवरं श्लेषदेर्विलुप्यमानम् ।]

श्रेष्ठिकायरथी—कथ तुए आणिद इत्थिआकलेवरं त्ति । [कथ त्वया ज्ञातं
स्त्रीकलेवरमिति ।]

वीरकः—सावसेसेहिं केसहत्थपाणिपादेहिं उववस्सिदं मए । [सावशेषैः
केसहस्तपाणिपादैरुपलक्षितं मया ।]

अधिकरणिकः—अहो धिग्वैषम्यं लोक्रव्यवह रस्य ।

यथा यथेदं निष्णुणं विचार्यते तथा तथा संश्रुतेव दृश्यते ।

अहो सुसन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौः पङ्कगतेव सीदति ॥२५॥

चारुदत्तः—(स्वगतम्)

यथैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।

एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्गा बह्वलीभवन्ति ॥२६॥

अधिकरणिकः—आचारुदत्त सत्यमभिधीयताम् ।

જતા મારે પણ તપાસવાનો છે' એમ બોલ્યો, એટલામાં જ સરદાર ચન્દનકે મને પગથી માર્યો. આ સાલગીને આપ સાહેબ પ્રમાણ છે.

ન્યાયાધીશ બાઈ ! તે કોનો રથ હતો તે જાણો છો ?

વીરક આ રોડ ચારુદતનો 'વસતસેના બેળી છે (અને) જુના પુષ્પ કરડક ખાગમા સહેલ કરવા લઈ જવાય છે', એમ ગડીવાને કહ્યું.

શકાર ફરીથી પણ આપથીએ સાલજ્યુ

ન્યાયાધીશ

અરે ! આ નિર્મળ ચત્રિકાવાળો અદ્ર રાહુથી ગળાય છે. કિનારે પડવાથી ચોખ્ખુ પાણી કાઢવવાળું થાય છે (૨૪)

વીરક ! અડી તારો ન્યાય પછી જેઈશ્યુ આ જ ન્યાયાલયના પારશ્વે અશ્વ બોલો છે, તેના ઉપર જ સ્વાર થઈને પુષ્પકરડક ખાગમા જોઈ આવો કે ત્યાં ઠોઈ બી મરેલી (પડી) છે કે નહીં.

વીરક જેવી આપની આગા (ખઠાર જન છે, અને આરીને) કુ ત્યાં જઈ આવ્યો અને ત્યાં જનવરોથી ખવાતુ સ્ત્રીનું શરીર મેં જોયું.

એકની કાયસ્થ સ્ત્રીનું શરીર છે એમ તે કેવી રીતે જાણ્યું ?

વીરક બાકી રહેલા લામા વાગ, હાથ (અને) પગ પરથી મેં ધાર્યું.

ન્યાયાધીશ . અરેરે ! લોકવ્યવહારની વિષમતાને ધિક્કાર !

જેમ જેમ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ તેમ સકંટ જ કેખાય છે જહો ! ન્યાયની નીતિ સારી થટેલી છે પણ (મારી) બુદ્ધિ કાઢવમાં ગયેલી ગાયની માફક રૂબે છે (૨૫)

ચારુદત (સ્વગત)

જેવી રીતે પ્રથમ વિકાસ સમયે લમરા લોગા થઈને પુષ્પને પીવા (પુષ્પરસ પીવા) લમે છે, તેમ મનુષ્યની કુખની વેળાએ નળગી બાળુએ અનર્થો વધે છે (૨૬)

ન્યાયાધીશ રોક ચારુદત, સમુ બોલો.

चारुदत्तः—

दुष्टात्मा परगुणमत्सरो मनुष्यो
रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।
किं यो यद्वदति मृपैव जातिदोषा-
त्तद्ग्राह्यं भवति न तद्विचारणीयम् ॥२७॥

अपि च,

याऽहं लतां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-
राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।
सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे
केशे प्रगृह्य रुदनीं प्रमदां निहन्मि ॥२८॥

शकारः—हंहो अधिअलणभोइआ किं तुम्हे पक्खवादेण बवहाल पेक्खव ज्जेण
अअज वि एसे हदाशचालुदत्ते आशणे घालीअटि । [हहा अधिकरणभोजकाः किं पूयं
पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत येनाद्याप्येव हताशचारुदत्त आसने धार्यते ।]

अधिकरणिक.—भट्ट शोधनक एवं क्रियताम् ।

(शोधनकस्तथा करोति ।)

चारुदत्तः—विचार्यताम् । भो अधिज्ञताः विचार्यताम् । (इत्यासनादवतीर्य
भूनाबुधविशति ।)

शकारः—(स्वगतम् । सहर्षं नर्तित्वा) ही अणेण मए कडे पावे अण्णइय मइतके
निबडिडे । ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि तहिं हम्मे उवविशामि । (तथा हृष्टा)
चालुदत्ता पेक्ख पेक्ख मम । ता भण भण मए मालिदे त्ति । [ही अनेन मया कृत
पापमन्यस्य मस्तके निपतितम् । तद्यत्र चारुदत्त उपविशति तत्राहमुपविशामि ।...चारु-
दत्त पश्य पश्य माम् । तद्भण भण मया मारितेति ।]

चारुदत्तः—भो अधिज्ञताः । (दुष्टात्मा—(९/२७) इति पूर्वोक्तं पठति । (सनिः-
श्वाम स्वगतम्)

मैत्रेय भो किमिदमद्य ममोपघातो
हा ब्राह्मणि द्विजकुले विमले प्रद्यता ।
हा रोहसेन न हि पश्यसि मे विपत्तिं
मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥२९॥

ચારુદત્ત :

દુષ્ટ આત્માવાળો, બીજના શુભ તરફ—ઈર્ષ્યાવાળો, રાગાન્ધ, બીજને આરવાની બુધ્ધિવાળો જે મનુષ્ય અહીં (પોતાના) બાંધવને લીધે જે સાવ ખોટું કહે તે શું સ્વીકારવા ચોગ્ય થાય છે ? તે વિચારણીય નથી ? (૨૭)

અને વળી,

હું કે જે કૂલીફાલી વેલને પણ કૂલ માટે ખેંચીને કૂલ એકઠાં ન કરું તે હું જમરની પાંખો જેવી કાંતિવાળા ખૂબ લાંબા વાળ પકડીને રહતી સ્ત્રીને કેવી રીતે મારું ? (૨૮)

શકાર : અરે એ કચેરીના અધિકારીઓ ! શું તમે પક્ષપાતથી કામ ચલાવો છો ? (૩) જેથી હજી સુધી પણ આ દુષ્ટ ચારુદત્તને આસન પર બેસાડી રાખ્યો છો ?

ન્યાયાધીશ : ભાઈ શાધનક ! એમ કરો.

(શાધનક તેમ કરે છે.)

ચારુદત્ત : વિચારો. અરે ! અધિકારીઓ ! વિચારો. (આસન પરથી ઉતરીને જમીન ઉપર બેસે છે.)

શકાર : (સ્વગત, હર્ષથી નાચીને) હી ! હી ! આથી મેં કરેલું પાપ બીજને માથે ઢાળ્યું. તેથી જ્યાં ચારુદત્ત બેઠો હતો ત્યાં હું બેઠું છું. (તેમ કરીને) ચારુદત્ત ! જો, મને જો. તો કહે, કહે કે 'મેં મારી'.

ચારુદત્ત : અરે અધિકારીઓ ! (દુષ્ટ આત્માવાળો... (૬-૨૭) છત્યાદિ ચરેલા બોલેલું બોલે છે.) (નિઃશ્વાસ સાથે સ્વગત)

અરે ગૌત્રેય ! આજે મારે આ શો અનર્થ ! અરેરે ! નિર્મળ પ્રદાણ કુળમાં જન્મેલી એ પ્રાદક્ષી ! અરેરે ! રાહસેન ! અરે, તું મારી વિપત્તિ બેતો નથી. બીજની વિપત્તિથી તું આનંદ અનુભવે છે, તે મિથ્યા જ છે. (૨૬)

प्रेषितश्च मया तद्गतोन्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेनासकाशं शकटिकानिमित्तं च तस्य प्रदत्तान्यलंकरणानि प्रत्यर्पयितुम् । तत्कथं चिरयते ।

(ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः ।)

विदूषकः—पेसिदोम्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेनासकाशं तर्हि अलंकरणानि गेण्हिअ जथा अज्जमित्तअ वसन्तसेनाए वज्जो रोहसेणो अपत्थो अलंकारेण अलंकरिअ जणो-सिआस पेसिदो । इमस्स अपहरणं दादम्भ ण उण गेण्हिदम्भम् । ता समप्पेहिं ति । ता जाव वसन्तसेनासकाशं उज्जेव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे) कथं भावरेभिलो । भो भावरेभिल किणिमित्तम् तुमं उन्विगो विअ लक्खीअसि । (आकर्ण्य) किं भणसि—पिअवअस्सो चारुदत्तो अधिअरणमण्डपे सदाइदो ति । ता ण हु अप्पेण कज्जेण होदम्भम् । (विचिन्त्य) ता पच्छा वसन्तसेनासकाशं गमिस्सम् । अधिअरणमण्डप दाव गमिस्सम् । (परिक्रम्यावलोक्य च) इदं अधिअरणमण्डवाम् । ता जाव पविसामि । (प्रविश्य) सुहं अधिअरणभोइआणम् । कर्हिं मम पिअवअस्सो । [प्रेषितोऽस्म्यार्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशं तनालंकरणानि गृहीत्वा यथा—आर्य मैत्रेय वसन्तसेनया वसो रोहसेन आत्मनोऽलंकारेणालङ्कार्य जननीसकाशं प्रेषितः । अस्या आभरणं दातव्यं न पुनर्गृहीतव्यम् । तत्तमर्पय इति । तद्यावद्वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि ।... कथं भावरेभिलः । भो भावरेभिल किंनिमित्तं त्वमुद्दिग्ग उद्दिग्ग इव लक्ष्यसे । किं भणसि—प्रियवयस्यआरुदत्तोऽधिकरणमण्डप आहूत इति । तन्न खल्वल्पेन कार्येण भवितव्यम् ।...तत्पश्चाद्वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि । अधिकरणमण्डपं तावद्वनिष्यामि । ...अयमधिकरणमण्डपः । तद्यावत्प्रविशामि ।...मुखमधिकरणभोजकानाम् । कुन मम् प्रियवयस्यः ।]

अधिकरणिः—नन्वेव तिष्ठति ।

विदूषकः—वअस्स सोरिथ दे । [वयस्य स्वस्ति ते ॥

चारुदत्तः—भविष्यति ।

विदूषकः—अवि वन्वेम दे । [अपि क्षेमं ते ।]

चारुदत्तः—एतदपि भविष्यति ।

विदूषकः—भो वअस्स किणिमित्तं उन्विगो उन्विगो विअ लक्खीअसि । कुदो वा सदाइदो । [भो वयस्य किणिमित्तमुद्दिग्ग उद्दिग्ग इव लक्ष्यसे । कुतो वाऽऽहूतः ।]

चारुदत्तः—वयस्य

मया खलु नृशंसेन परलोकमजानता ।

स्त्रो रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेपोऽभिधास्यति ॥३०॥

અને તેના સમાચાર જાણવા અને ગાડી માટે તેણે આપેલા અલંકાર પાછા આપવા મેં મૈત્રયને મોકલ્યો છે. તે કેમ વાર લગાડે છે ?

(પછી ઘરેણાં લઈ વિદ્વપક પ્રવેશે છે.)

વિદ્વપક : “ભાઈ મૈત્રય ! પોતાના અલંકારથી લાડકા રોડમેનને શણગારીને વસન્તસેનાએ મારા પાસે મોકલ્યો હતો. એને ઘરેણાં ભણે આપે. પણ લેવાય નહીં-તેથી પાછાં આપી આવ.”-એમ (કંટી) અલંકાર લઈ, ત્યાં વસન્તસેના પાસે મને આર્થ ચારુદત્તે મોકલ્યો છે. તો ત્યારે વસન્તસેના પાસે જાઉં છું (ચાલીને અને જોઈને-આકાશ તરફ) શું મિત્ર રેખિલ ! અરે, દોસ્ત રેખિલ ! તું શા માટે ઉદાસ ઉદાસ જોવા જણાય છે ? (સાંજળીને) શું કહે છે ? ‘મિત્રમિત્ર ચારુદત્તને કચેરીમાં બોલાવ્યો છે’ એમ ? તે ખરેખર સાધારણ કામ માટે નહીં દેાય. (વિચારીને) ત્યારે વસન્તસેના પાસે પછી જઈશ પહેલાં ન્યાયાલયમાં જઈશ. (ચાલીને અને જોઈને) આ (રશ્મિ) ન્યાયાલય. તો ઉવે અંદર જાઉં. (અંદર જઈને) કચેરીના અધિકારીઓ કુશળ છે ? મારા મિત્ર મિત્ર ક્યાં ?

ન્યાયાધીશ : ખરેખર આ જિભા.

વિદ્વપક : ભાઈ ! તમારું કસ્યાણુ...

ચારુદત્ત : થશે.

વિદ્વપક : તમે કુશળ છો ને ?

ચારુદત્ત : એ પણ થશે.

વિદ્વપક : ઓ ભાઈ ! શા માટે ઉદ્વિગ્ન દેા તેમ જાણે છે ? ઉવે શા માટે બોલાવ્યા છે ?

ચારુદત્ત : મિત્ર !

પરલોકની પરવા ક્યાં વગર ખરેખર નિર્દયે મેં આ અથવા સાક્ષાત્ રતિને....., બાકીનું આ બોલ્યો. (૩૦)

विदूषकः—किं किम् । [किं किम् ।]

चारुदत्तः—(कण्ठे) एवमेवम् ।

विदूषकः—ओ एव भणदि । [क एव भणति ।]

चारुदत्तः—(संज्ञया शकार दर्शयति ।) नन्वेष तपस्वी हेतुभूतः कृतान्तो मा
गाहरति ।

विदूषकः—(वनान्तिकम्) एवं कीस ण भणिअदि गेहं गदे स्ति । [एवं किमर्थं
न भण्यते गृह गतेति ।]

चारुदत्तः—उच्यमानमप्यवस्थादोषान्न गृह्यते ।

विदूषकः—भो भो अञ्जा जेण दाव पुरट्ठावणविहारारामदेउलतडागकूवजूवेहि
अलकिटा णभरो उज्जइणो सा अणोभो अस्यकलउत्तफालणादो एरिस अकउजं अणुवि-
हदि स्ति । (सक्कोषम्) अरे रे काणेलीमुदा राअदशालसठाणभा उस्तुहल्लला किद-
जणदोसभण्डभा बहुसुवणमण्डिदमक्कडभा भण भण मम अगादो । जो दाणिं मम
पिअवअस्सो कुसुमिद माधवोलद पि आकिदिठअ कुसुमावचअं ॥ करेदि कदा वि
आकिदिठदाए पल्लवच्छेदो भोदि स्ति सो कथं एरिस अक्कज उहअलोअविहद करेदि ।
चिदठ रे कुट्टणिपुत्ता चिदठ जाव एदिणा तव हिअअकुडिलेण दण्डअठेण मत्थअ दे
सदलण्ड करेमि । [भो भा आर्याः येन तावत्पुरस्थापनविहारारामदेवालयतडागकूपयूषै-
रलज्जता नगर्युग्जयिनी सोऽनिशोऽर्थकल्यवर्तधारणादीदृशम् कार्यमनुतिष्ठतीति । ...अरे रे
कुलटापुन राजदयालसंस्थानक उच्छृङ्खलक कृतजनदोषभण्ड बहुसुवर्णमण्डितमर्कटक
भण भण ममामतः । य इदानीं मम प्रियवयस्यः कुसुमिता माधवीलतामप्यावृण्व कुसु
मावचय न कराति कदाचिदादृष्टतया पल्लवच्छेदो भवतीति स कथमीदृशमकार्यमुभय-
लोकविहदं करोति । तिष्ठ रे दुष्टिनीपुन तिष्ठ । यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्ड-
काष्ठेन मस्तक उ शतखण्डं करोम ।]

शकारः—(सक्कोषम्) शुणन्तु अञ्जमिदसा । चाट्टत्ताजेण शह मम विवादे
धवहाले वा । ता कीय एरो काकपदशीशमस्तका मए गिले शदलण्डे कलेदि । मा
दाव । ले दाशीएपुत्ता दुष्टबहुका । [शृण्यन्तु शृण्वन्वार्यमिधाः । चारुदत्तेन सह मम
विवादो व्यवहारो वा । तत्किमर्थमेव काकपदशीपमस्तको मम शिरः शतखण्डं
करोति । मा तावत् । रे दास्यापुन दुष्टबहुक ।]

(विदूषको दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तं पठति । शकारः सक्कोषमुत्थाय ताडयति ।
विदूषकः प्रनयं ताडयति । अन्योन्य ताडयतः । विदूषकस्य कथादेशादाभरणानि पतन्ति ।)

शकारः—(तानि गृहीत्वा दण्ड्वा सप्ताध्वसम्) पेक्कण्णु पेक्कण्णु अञ्जा ।
एदे वत्तु ताए तउदिशणीए केलका अलकाला । (चारुदत्तमुद्दिश्य) इमदय अत्थकल-
यत्तदय काल्लादो एय मालिदा वावादिदा अ ।

વિદ્વષક : શું ? શું ?

આરુદત : (કાનમાં) આમ, આમ.

વિદ્વષક : કોણ એવું કહે છે ?

આરુદત : (ઈશ્વારાથી ચક્રારને દેખાડે છે.) કહું છું, વિધિનું નિમિત્ત બનેલો આ બિચારો મને (એવો) કહે છે.

વિદ્વષક : (ખાજી પર) એમ શા માટે કહેતા નથી કે ઘેર ગઈ છે ?

આરુદત : કહ્યું. છતાં દયાના દોષથી સ્ત્રીકારાતું નથી.

વિદ્વષક : અરે ! અરે ! સજ્જનો ! જોયે ત્યારે પરા, વિહાર, ખામ, દેવાલય, તળાવ, ફૂવા (અને) યમસ્તંભોથી ઉજ્જવિની નગરી શાભાવી, તે નિર્ધન ધવાથી, નજીવા પૈસા ખાતર આવું કુકર્મ કરે એમ ? (ક્રોધથી) અરે ! એઈ ! કુલટાપુત્ર ! રાગના સાળા સંસ્થાનક ! એા હજાજીના ! લોકોને પાપ ઓઠાડનારા ! એા મુરખા ! બહુ મોનાથી રાજ્યમારાયેલા માકડા ! કહે, મારી આગળ, જે મારા પ્રિય મિત્ર કૃષીકાલી માધની લતાને પપ્પ ખેંચીને—રખે ખેંચવાથી પાદડા તૂટી જાય એમ વિચારી—ફૂલ એકઠા કરતા નથી તે હવે આવું બંને લોક વિરુદ્ધતું કુકર્મ કેવી રીતે કરે ? જીભો રહે, અત્યા કૂટણીના છોકરા ! જીભો રહે જરા તારા હૃદય જેવા વાકા આ ક્રોરોથી તારા માથાના સો સો ટૂકડા કરી નાંખુ છું.

શકાર : (ક્રોધથી) શાકળો, શાકળજો, મહેરબાનો ! આરુદત સાથે મારે કેમ ચાલે છે. તો શા માટે કાગડાના પંજની નિશાનીવાળા મસ્તકવાળો (અને) શિરવાળો મારા માથાના સો કટકા કરે ? ખરેખર નહીં. એા દાસીપુત્ર ! દુષ્ટ પોરીઆ !

(વિદ્વષક ક્રોરો હજામીને પહેલાના જેવું બોલે છે. ચક્રાર ક્રોધથી જીભને મારે છે. વિદ્વષક સામે મારે છે. અન્યોન્ય મારે છે. વિદ્વષકની બગલમાંથી ધરેણું પડી જાય છે.)

શકાર : (તે લઈને, જોઈને, લયપૂર્વક) જુઓ, ચાહેજો ! જુઓ આ ખરેખર તે મિચારીનાં. (આરુદતને હૃદયીને) આ નજીવા પૈસા ખાતર એને મારી અને મારી નાખી.

[पश्यन्तु पश्यन्तवार्याः एते खलु तस्यास्तपस्विन्या अलंकाराः ।...अस्यार्थकल्प-
वर्तस्य कारणादेषा मारिता व्यापादिता च ।]

(अधिकृताः सर्वेऽघोमुखाः स्थिताः)

चारुदत्तः—(जनान्तिकम्)

अयमेवविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।

अस्माकं भाग्यवैषम्यात्पतितः पातयिष्यति ॥३१॥

विदूषकः—भो कीदृश भूदश ण निवेदोर्भाद । [भोः किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते ।]

चारुदत्त—वयस्य ।

दुर्वलं नृपतेऽचक्षुर्नैतत्तत्त्वं निरीक्षते ।

केवल वदतो दैन्यमश्लाघ्यं मरणं भवेत् ॥३२॥

अधिकरणिक—कष्ट भोः कष्टम् ।

अङ्गारकविरुद्धस्य प्रक्षीणस्य बृहस्पतेः ।

ग्रहोऽयमपरः पाश्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥३३॥

अष्टिकायस्थौ—(विलोक्य वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य) अवहिदा दाव 'अज्ञा एद
सुवर्णभण्डं अवलोएदु सो ज्जेव एसो ण वेत्ति । [अवहिता तावदार्येदं सुवर्णभण्ड-
मवलोकयतु तदेवेदं न वेत्ति ।]

वृद्धा—(अवलोक्य) सरिसो एसो । उण सो । [सदृशमेतत् । न पुनस्तत् ।]

शर्णिरः—आ बुद्धदुट्ठणि अक्खीहि मन्तिद वाभाए मूक्किदम् । [आं बुद्धकुट्ठणि
अक्षिभ्या मन्तिदं वाचा मूक्किदम् ।]

वृद्धा—हदास अवेहि । [हताश अवेहि ।]

अष्टिकायस्थौ—अप्पमत्तं कथेहि सो ज्जेव एसो ण वेत्ति । [अप्रमत्तं कथय
तदेवैतन्न वेत्ति ।]

वृद्धा—अज्झ सिप्पिमुसलदाए ओबन्धेदि दिट्ठिम् । ण उण सो । [आर्यशिल्पि-
कुशलतयाऽवबभूवति दृष्टिम् । न पुनस्तत् ।]

अधिकरणिक—भट्टे अपि जानास्येतान्याभरणानि ।

वृद्धा—ण भणामि ण द्दु ण द्दु अणभिच्चाणिदो । अह वा कदा वि सिप्पिणा
गहिदो भवे । [ननु भणामि न खलु न एतस्मिन्महातः । अथवा कदापि शिल्पिना
घटितो भवेत् ।]

अधिकरणिकः—पश्य भेट्ठिन् ।

(બધા ન્યાયાધીશો નીચું મુખ કરી રહે છે.)

ચારુદત્ત : (બાજુ પર)

આવા સમયે દેખાયેલો, (અને) અમારા અવળા નસીબને લીધે પડેલો આ દાગીનાનો સમૂહ (મને) પાડ્યો. (૩૧)

વિદુષક : અરે ! શા માટે સાચી વાત જણાવતા નથી ?

ચારુદત્ત : ભાઈ !

રાત્રાની આંખ નખળી છે. એ સાચું જોતી નથી. કેવળ દીનતા-સચું બોલું તો અપકીર્તિભયું મરણ થાય. (૩૨)

ન્યાયાધીશ : હરિ હરિ ! અરે રામ !

અંગારકની વિરુદ્ધે, નષ્ટ થતાં જૃહસ્પતિની પાસે આ બીજો ગ્રહ ધૂમકેતુની મારફતે જીગ્યો છે. (૩૩)

ત્રેગ્નિકાયસ્થ : (જોઈને-વસંતસેનાની માતાને ઉદ્દેશીને) માણ ! જરા ધ્યાનથી જુઓને કે આ ઘરેણું એ પેલા જ છે કે નથી.

વૃદ્ધા : (જોઈને) આ એવાં છે, પણ એ જ નથી.

શકાર : એઈ ! છુટ્ટી ફૂટણી ! જીલ ચુપ રહી (પણ) આંખોએ ફક્ત,

વૃદ્ધા : હટ, મૂરખા.

ત્રેગ્નિકાયસ્થ : ભૂલ વચર કહો કે આ તે જ છે કે નથી.

વૃદ્ધા : સાહેબ ! કારીગરની કુશળતાથી દ્રષ્ટિ કરે છે. પણ તે નથી.

ન્યાયાધીશ : માણ ! આ ઘરેણું (તમે) જાળખો છો કે ?

વૃદ્ધા : વારું કહું છું, અરેખર 'ના'. અરેખર 'ના'. (ફ) જાણતી નથી. અથવા કદાચ (એક જ) શિલ્પીએ ઘડ્યાં હશે.

ન્યાયાધીશ : જુઓ, શેઠજી !

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं
 रूपस्य भूषणधुणस्य च कृत्रिमस्य ।
 दृष्ट्वा क्रियामनुसूरोति हि शिल्पिवर्गः
 सादृश्यमेव कृतदस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

श्रेष्ठिकायस्थौ—अञ्जचारुदत्तस्य केरकाइ एदाइ । [आर्यचारुदत्तीयान्येतानि ।]

चारुदत्तः—न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—ता कस्स । [तदा कस्य ।]

चारुदत्त—इदानीं भवत्या दुहितुः ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—कथं इदाइ ताए विओलं गदाइ । [कथमेतानि तस्या वियोग-
 गतानि ।]

चारुदत्तः—एव गतानि । आ इदम् ।

श्रेष्ठिकायस्थौ—अञ्जचारुदत्त एत्थं सच्चं वत्तव्वम् । पेक्ख पेक्ख ।

सच्चेण सुहं वस्तु लब्भइ सच्चात्तावे ण होड पावम् ।

सच्चं त्ति दुवे वि अवत्तरा मा सच्च अलिण्ण गूहेहि ॥ ३५ ॥

[आर्यचारुदत्त अत्र सत्य वक्तव्यम् । पश्य पश्य

सत्येन सुख खलु लभ्यते सत्यावापेन न भवति पातकम् ।

सत्यमिति द्वे अप्यक्षरे मा सत्यमलीकेन गूह्य ॥]

चारुदत्त—आभरण-दाभरणानीति । न जाने, किन्तुस्मद्गदादानीनानीति

जाने ।

शय्यार—उग्गवाण पवेदिअ पदमे मालेसि । करदकावदिआए शंपद गिगूहेसि ।

[उद्यान प्रवेश्य प्रथमं मारयति । करदकावदितया शय्यारं निगूहति ।]

अधिराणिकु—आर्यचारुदत्त सत्यमभिधीयताम् ।

इदानीं मृगुमारोऽस्मिन्निःशङ्कं कर्तुंशः कथाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्माकं मनोरथेः ॥ ३६ ॥

चारुदत्तः—

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।

यदि संभाष्यते पापमपापेन च किं मया ॥ ३७ ॥

(स्वगतम्) न च मे वचनसेनाविरहितस्य च यत्नेन वृत्त्यम् । (प्रकाशम्) भोः

हि वदता ।

ચોક્કસ, બીજી વસ્તુઓ મળતી આવે છે. કારણ કારીગરવર્ગ ઘડેલા અલંકારના ઘાટ (અને) કળા ભેદને ક્રિયાનું અનુકરણ કરે છે. અને હાથ જેસી ગયો હોવાથી મળતાપણું જ દેખાય છે. (૩૪)

ત્રેષ્ઠિ-કાયસ્થ : આ આર્થ ચારુદતનાં છે ?

ચારુદત : ના, ખરેખર, નહીં જ.

ત્રેષ્ઠિ-કાયસ્થ : ત્યારે કોનાં ?

ચારુદત : અહીં આ માણની પુત્રીનાં.

ત્રેષ્ઠિ-કાયસ્થ : એની પાસેથી આ કેવી રીતે અલગ થયાં ?

ચારુદત : આમ થયાં, અરે આમ.

ત્રેષ્ઠિ-કાયસ્થ : શેઠ ચારુદત ! અહીં સાચું બોલવું ભેદભ્રે. જુઓ,

ખરેખર, સત્યથી સુખ મેળવાય છે. સત્ય બોલવાથી પાપ નથી થતું. સત્ય એમ બે અક્ષરો જ અમર છે. સત્યને જૂઠાણાથી ઢાંકવું ભેદભ્રે નહિ. (૩૫)

ચારુદત : ઘરેણાં ! શીઠ, હું બાચુતો નથી. પરંતુ અમારે ઘેરથી લાવવામાં આવ્યાં છે તે જાણું છું.

શેકાર : બાગમા પ્રવેશીને જહેલા ભારી નાખે છે. હવે કપટની ચાલાકીથી ઢાંકી દે છે ?

ન્યાયાધીશ : આર્થ ચારુદત ! સાચું કહો.

હવે આ તમારા સુકોમળ દેહ ઉપર ચોક્કસ અમારા મનોરથો સાથે, બારે સાબૂક પડશે. (૩૬)

ચારુદત :

પાપ વગરના કુળમાં જન્મેલા મારામાં પાપ નથી. જો પાપ ધારવામાં આવે તો પાપરહિત મારાથી શું ? (હું પાપરહિત હોઉં તો શું ?) (૩૭)

(સ્વગત) વસન્તસેના વગરના જીવનથી મને અર્થ નથી. (મોટથી)

मया क्लिप्तं नृशसेन लोकद्वयमज्ञानता ।

स्त्रीरत्नं च विशेषेण शेषमेवोऽभिधास्यति ॥३८॥

शस्त्रार — वावादिदा । अले नुम पि भण मए वावादिदेत्ति । [न्यापादिता । अरे स्वमपि भण मया न्यापादितेति ।]

चारुदत्त — त्वयैवोक्तम् ।

शस्त्रार — गुणेण गुणेण भट्टारका एदेण मालिदा । एदेण जेव दशए ठिण्णे । एददश दलिह्वाउदत्तदश शालोले दण्डे धालीअदु । [शृणुत शृणुत भट्टारका. एतेन मारिता । एतेनैव सशयदेउ न । एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य शारीरत दण्डो धार्यताम् । अधिकरणिक — शोधनक यथाऽऽह राष्ट्रीय । भो राजपुरुषा यद्व्यतामय चावदत्त ।

(राजपुरुषा गच्छन्ति ।)

शृङ्गा — पसीदन्तु पसीदन्तु अञ्जमिस्सा । (जो तदाणि चोरेहि अवहिद त्ति (१-२२-१) इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।) ता जदि वावादिदा मम दारिआ वावादिदा । जीवदु मे दीहाऊ । अण्ण च । अत्थिपत्तवत्थिण्ण ववहारो । णह अत्थिणी । ता मुञ्चथ एदम् । [पसीदन्तु पसीदन्तवार्यमिआ । तद्यदि न्यापादिता मम दारिका, न्यापादिता जीवतु मे दीर्घायु । अयञ्च । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्न्यवहार । अहमर्थिनी । तन्मुञ्चतैनम् ।]

शस्त्रार — अवहि गम्भदाशि गच्छ । किं तव एदिणा । [अपेहि गर्भदाशि गच्छ । किं तवैतेन ।]

अधिकरणिक — आर्ये गम्यताम् । हे राजपुरुषा निष्कामयतैनम् ।

शृङ्गा — हा बाद हा पुत्तअ । [हा जात हा पुत्रक ।] (इति वदती निष्कान्ता ।)

शस्त्रार — (स्वगतम्) कइ मए एददश अत्तणो थलिअम् । धंपद गच्छामि । [कृत मयैतस्यात्मन सङ्ग्रहम् । संप्रत गच्छामि ।] (इति निष्कान्तः)

अधिकरणिक — आर्ये चारुदत्त निर्णये वयं प्रमाणम् । शेषे तु राजा । तथापि शोधनक विज्ञाप्यता राजा पालक —

अयं हि पातकी विप्रो न वध्यो मनुरब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात्तु निर्वास्यो विमचैरक्षतैः सह ॥३९॥

शोधनक — ज अञ्जो आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुन प्रविश्य । साक्षम्) अञ्जा गदग्दि त्रिहि । राआ पालओ भणादि—जेण अत्थकत्तवत्तस्स काल्णादो वसतसेणा वावादिदा न ताह ज्जेव आहरणाह गळे बधिअ डिण्डिम ताडिअ दक्खिण-

બંને લોકની પરવા ક્યાં વગર ખરેખર મે - વિદ્યે ત્રીરતને
અને ખાસ કરીને—ખાતીનુ આ કહેશે (૩૮)

શકાર મારી નાખી અરે ! તુ પણ કહે કે મે મારી

ચારુદત્ત . તે જ કયુ

શકાર શાબજો શાબજો—મહેરમાનો ! આણે મારી આણે જ સશય
કાળ્યો આ શિદ ચારુદત્તને શારીરિક શિક્ષા કરો

ન્યાયાધીશ શોધનક ! જેમ રાજના સાળા કહે છે તેમ (કરો) સિપાઈઓ !
ચારુદત્તને પકડો

(સિપાઈઓ પકડે છે)

જુદા પ્રસન્ન થાઓ બાપજી ! પ્રસન્ન થાઓ (જેણે તે વખતે ન્યાસ
મૂકેલા - ઇત્યાદિ ફરીયા બોલે છે) તો જો મારી છે તો મારી ફીકરીને મારી
છે મારો દીધાંબુ ભલે જીવતો અને બીજુ વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચે ફરિયાદ છે કુ
વાદી છુ તેથી આને છોડો

શકાર હટ રે ગર્જદાશી ! જા, તારે એનાથી શુ ?

ન્યાયાધીશ માજી ! જાઓ એઈ સિપાઈઓ ! આને બહાર કાઢો

જુદા અરે ફીકરા ! ઝો બેટા ! (રડતી રડતી જાય છે)

શકાર (સ્વત્ર) મે આને માટે થોડાં કયુ હવે જાઉં (જાય છે)

ન્યાયાધીશ શેડજી ! નિજુ વમા અમે પ્રમાણુ છીએ પણ બાકીનામા
રાજ છતા શોધનક ! રાજ પાલકને વિનતી કર-

ખરેખર, આ પાપી બ્રાહ્મણ છે મનુષ્યે કહ્યું છે (તે મુજબ)
મારવો જોઈએ નહીં પણ બધી સમૃદ્ધિ સાથે આ રાષ્ટ્રમાધી (તેને)
કાઠી મૂકવો જોઈએ (૩૯)

શોધનક જેવી સાહેબની આજ્ઞા (બહાર જઈને પાછો આવીને આસુ
સાથે) સાહેબ ! કુ ત્યા જઈ આવ્યો રાજ પાલક કહે છે કે જેણે તુરંત પેસા

मंसाणं गहअ सृले भज्जेष च्चि । जो को वि अवरो एरिअ अरुअं अणुचिट्ठदि सो
एदिणा सणिआरदण्णेण सासीअदि । [यदार्य आशापयति ।....आर्याः गतोऽस्मि तत्र ।
राजा पालको भगति—येनार्थकृत्यवर्तस्य कारणाद्रसन्तसेना व्यापादिता तं तान्येवाभरणानि
गले बद्ध्वा ढिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणमशानं नीत्वा सृले भङ्क । यः कोऽप्यर
इदंशमकार्यमनुतिष्ठति स एतेन सनिकारदण्डेन शास्यते ।]

चारुदत्तः—अहो अविमृश्यकारी राजा पालकः । अयवा

ईदृशे व्यवहाराग्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।

स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥४०॥

अपि च ।

ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूपकैः ।

अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च इतानि च ॥४१॥

सखे ! मैत्रेय गच्छ । मद्रचनादग्नामपश्चिममभिवादयस्व । पुत्रं च मे रोहसेन
परिपालयस्व ।

विदूषकः—भूले छिण्णे कुदो पादवस्स पालणम् । [मले छिन्ने कुः पादपस्य
पालनम् ।]

चारुदत्तः—मा मैवम् ।

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः ।

मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥४२॥

विदूषकः—भो वअस्स अहं ते पिअवअस्तो भविअ तुए विरहिदाई पाणाई
घारेमि । [भो वयस्य अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहितान्प्राणान्धारयामि ।]

चारुदत्तः—रोहसेनमपि तावदर्शय ।

विदूषकः—एवम् । जुज्जदि । [एवम् । युज्यते ।]

अधिकरणिकः—मद्र शोधनक अपसार्यतामय बटुः ।

(शोधनकस्तथा करोति ।)

अधिकरणिक —कः कोऽत्र भोः । चण्डालाना दीयतामादेयः ।

(इति चारुदत्तं विस्मय्य निष्क्रान्ता सर्वे राजपुरुषाः ।)

शोधनकः—इदो आअच्छदु अज्जो । [इत आगच्छस्वार्थः ।]

चारुदत्तः—(सकणम् । मैत्रेय भोः किमिदमद्य (९/२९) इत्यादि पठति ।

માટે વસન્તસેનાને મારી, તેને તે જ અલંકાર ગળે બાધીને, (અને) ઢંઢેરા પીટીને દક્ષિણ (તરફના) સ્મશાનમાં લઈ જઈને શળાએ ચડાવે. જે કાંઈ પણ બીજો આવું કુકર્મ કરશે તેને એવી અપમાનભરી સજા થશે.

ચારુદત્ત : અહો ! રાજા પાલક વિચાર વગર (કાર્ય) કરનારા છે. અથવા,

મંત્રીઓથી આવા વ્યવહારાગ્નિમાં નંખાયેલા રાજાઓ ખરેખર યોગ્ય રીતે દયનીય દશા પામે છે. (૪૦)

અને ઉપરાંત,

આવા, રાજાના ન્યાયને દોષિત કરનારા સફેદ કાગડાઓથી, હબ્બરે નિદોષ વ્યક્તિઓ મરાય છે, અને મરાયા છે. (૪૧)

ભાઈ મૈત્રેય ! જા, મારા વચનથી માતાજીને છેલ્લા પ્રભુત્વ કરને અને મારા પુત્ર રોહસેનને પાળજે.

વિદ્વષક : મૂળ નાશ પામ્યું હોય ત્યારે વૃક્ષનું પોપણ કેવું ?

ચારુદત્ત : ના. એમ નહિ !

પરલોકે સીધાવેલા માણસોની પ્રતિકૃતિ એનો પુત્ર છે. તારો ખરેખર મારા તરફ જે રુનેહ હતો તે રોહસેન તરફ રાખજો. (૪૨)

વિદ્વષક : અરે ભાઈ ! હું તમારો પ્રિય મિત્ર થઈને તમારા વગર પ્રાણ ટકાવીશ !

ચારુદત્ત : જરા રોહસેનને તો બતાવ.

વિદ્વષક . ભલે, બરાબર છે.

ન્યાયાધીશ : ભાઈ શોધનક ! આ બહુકને અહીંથી દૂર કરો.

(શોધનક તે પ્રમાણે કરે છે.)

ન્યાયાધીશ : અરે ! કેણું કાણું છે ? ચાડાગોને હુકમ આપો.

(ચારુદત્તને સૂઝી બધા રાજપુરુષો બધે છે.)

શોધનક : આર્થ ! અહીં આવો.

ચારુદત્ત : (કરુણતાથી) અરે મૈત્રેય ! આજે આ શું ? (૬.૨૬) વચ્ચે, ફરીથી બોલે છે. (આકાશમાં જોઈને)

(भाष्ये)

विपसलिलतुलाग्रिप्रार्थिते मे विचारे
 क्रूरचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमघ ।
 अथ रिपुवचनाद्वा ग्राह्यं मां निहंसि
 पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥४३॥

अयमागतोस्मि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

इति व्यग्रहारो नाम नवमोऽङ्कः



दशमोऽङ्कः :

(ततः प्रविशति चाण्डालद्वयेनानुगम्यमानश्चारुदत्तः ।)

उभौ—

तर्विकृ ण कलअ कालण णववइवन्धणअणे णिउणा ।

अचिळेण शीशळेअणशूलोणेवेशु कुशलम्ह ॥१॥

ओशलध अज्ज ओशलध । एसे अज्जचाणुदत्ते

दिण्णकलवीलदामे गिहिदे अम्हेहि वज्जणुलिसेहि ।

दीवे व्य मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥२॥

[तर्विकं न कलय कारण नववधवन्धनयने निपुणौ ।

अचिरेण शीर्षच्छेदनशूलारोपेषु कुशलौ स्वः ॥

अपसरतार्या अपसरत । एष आर्यचारुदत्तः

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्या धध्यपुरुषाभ्याम् ।

दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं जय याति ॥]

चारुदत्तः—(सविषादम्)

नयनसलिलसिक्तं पांशुरुक्षीकृताङ्गं

पितृजनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।

विरसमिह रटन्ती रक्तगन्धानुलिप्तं

वलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तरुयन्ति ॥३॥

चाण्डालौ—ओशलध अज्ज ओशलध ।

किं पेयसव छिज्जन्तं शणुलिशं कालपलधुधालाहिं ।

शृअणशउणाधिवासं शज्जणपुलिशददुमं पदम् ॥४॥

आगच्छ ले चालुदत्ता आगच्छ । [अपसरतार्याः अपसरत ।

किं पश्य छिद्यमानं सत्पुरुषं कालपरशुधाराभिः ।

मुञ्चनशकुनाधिवासं सज्जनपुरुषद्रुममेतम् ॥

आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ ।]

चारुदत्तः—पुरुषभ्रातृयानामचिन्त्यः खलु व्यापाराः, यदहमीदृशीं दशामनुप्राप्तः ।

सर्वगात्रेषु विन्यस्तै रक्तचन्दनहस्तकैः ।

पितृघ्नाविहीर्षश्च पुरुषोऽहं पशुकृतः ॥५॥

અંક ૧૦

(પછી બે ચાંડાળોથી અનુસરતો ચારુદત્ત પ્રવેશ કરે છે.)

અને :

તો શું ? કારણનો વિચાર ન કરો. નવાને (નવા વધને) મારવામાં, ખાંધવામાં અને લઈ જવામાં (અમે બે) કુશળ છીએ. ટૂંક સમયમાં વધ કરવામાં (અને) શૂળીએ ચડાવવામાં અમે બે પાવરધા છીએ. (૧)

હર ખસો, ભાઈઓ ! હર ખસો, જા શ્રીમાન ચારુદત્ત.

કરેણની માળા પહેરાવેલા, અમારા જેવા ચાંડાળોથી પકડાયેલા, ચોડા તેલવાળા દીવાની જેમ ધીમે ધીમે નાશ પામે છે. (૨)

ચારુદત્ત : (ખેદ સાથે)

અશ્રુજળથી સીંચાયેલું, રેતીથી કુણ થયેલા અરયવોવાણું, સમયાનતાં પુષ્પોથી ચોપાસ છવાયેલું, લાલ ચંદનયુક્ત મારું ચરીર અહીં ઠકંચ રટતા કાગડાઓ બલિની માફક ખાઈ જવા વિચારે છે. (૩)

ચાંડાળો : હર ખસો, મહેરબાનો ! આપા ભર.

સજ્જનરૂપી વિહંગોત્તું નિવાસસ્થાન બનેલા સલ્જનવૃક્ષને કાળરૂપી ફરસીની ધારથી રહેસાતું શું જોઈ રહ્યા છે ? (૪)

આવો, ચારુદત્ત, આવો.

ચારુદત્ત : પુરુષના જાત્યનો વ્યવહાર, ખરેખર અચિંતનીય છે કે (જેથી) હું આવી દશાને પામ્યો.

ખંધા અવયવો ઉપર લગાડેલા લાલ ચંદનના છાપાથી અને દળેલો (ચોખાનો) આટો લગાડેલો હું પુરુષ છતાં ધમ્મ બનાવાયો છું. (૫)

(अग्रतो निरूप्य) अहो तारतम्यं नराणाम् । (सकृष्णम्)

अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्तिवत्युपजातवाष्पाः ।

अश्वनुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः ॥६॥

प्राण्डालो—ओशलघ अज्जा ओशलघ । किं पेक्खघ ।

इन्दे प्पवाहिअन्ते गोप्पसवे संकमं च ताळाणम् ।

शुपुल्लिशपाणविपत्ती चत्तालि इमे ण दट्ठ्वा ॥७॥

[अवसरतार्याः असरत । किं पश्यथ ।

इन्दः प्रवाह्यमाणो गोप्रसवः संक्रमश्च ताराणाम् ।

मुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥]

एकः—दृष्टे अरहीन्ता पेक्ख पेक्ख ।

णभल्लीपधाणभूदे वज्झोअन्ते कदन्तअण्णाए ।

किं लुअदि अन्तलिवखे आदु अणग्गे पडदि वज्जे ॥८॥

[अरे आहीन्त पश्य पश्य ।

नगरीप्रधानभूते बध्यमाने कृतान्ताशा ।

किं रोदित्यन्तरिक्षमधवाऽनग्गे पतति वज्रम्]

द्वितीयः—अले गोही ।

ण अ लुअदि अन्तलिवखे णेअ अणग्गे पडदि वज्जे ।

महिलाशमूहमेहे निवडदि णअणम्बु धाराहि ॥९॥

अवि अ

वज्झम्मि णीअमाणे जणइश शन्वइश लोदमाणइश ।

णअणशलिलेहिं शित्ते लच्छादो ण उण्णमइ लेणू ॥१०॥

[अरे गोह ।

न च रोदित्यन्तरिक्षं नैवानभ्रं पतति वज्रम् ।

महिलाशमूहमेधान्निपतति नयनाम्बु धारयिः ॥

अपि च ।

वज्रं नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।

नयनसलिलैः सिक्तो रथ्यातो नोन्नमति रेणुः ॥]

चासदत्तः—(निरूप्य सकृष्णम्)

(આગળ જોઈને) વાહ રે ! લોકોની નિષ્કર્ષ બુદ્ધિ ? (બેઠી)

ખરે ! મારા ઉપર આવી પડેલું આ (દુઃખ) જોઈ, ‘મત્ય’લોકને ધિક્કાર છે’ જોમ જેમને આંધું આંખ્યાં છે તેવા આ નાગરિકો મને બચાવવા અશક્તિમાન હોવાથી ‘સ્વર્ગ’ મેળવ’, જોમ (મને) કહે છે. (૬)

બ’ને આંકાળો : દૂર ખસો, બાઈઓ હતી જાઓ. શું જુઓ છો ?

લઈ જવાતો ઇન્દ્રધ્વજ, ગાયત્રી પ્રસૂતિ અને તારાતું ‘ખરલું’ (અને) સભજનના પ્રાણુ ઉપરની આપત્તિ-આ ચાર ન જોવાં જોઈએ. (૭)

એક : અરે આહિન્ત ! જો, જો.

નગરમાં અગ્રગણ્ય બનેલાનો, જ્યારે વિધિના આદેશથી વધ થાય ■ ત્યારે શું આકાશ રહે છે ? કે મેઘ વગર વજ્ર પડે છે ? (૮)

બીજો : અરે બળદિયા,

નથી આકાશ રડતું કે નથી મેઘ વગર વજ્ર પડતું. નારીવુંદરૂપી મેઘની અશ્રુધારાઓ પડે છે. (૯)

અને વળી,

વધ લઈ જવામાં આવી રહ્યો છે અને બધાં રડી રહ્યાં ■ ત્યારે જળથી સીંજાયેલી શેરીઓમાંથી ધૂળ ઊડતી નથી. (૧૦)

ચારુદત્ત : (જોઈને સકરુણ)

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां वातायनार्धेन विनिःसृतास्याः ।

हा चारुदत्तस्त्यभिभाषमाणा वाप्यं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥११॥

चाण्डालौ—आभच्छ ले चारुदत्ता आभच्छ इमं घोषणद्वयम् । आहणेष
डिण्डिमम् । घोषध घोणम् [आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ । इदं घोषणस्थानम् ।
आहत डिण्डिमम् । घोषयत घोषणाम् ।]

उभौ—शुणाध अज्जा शुणाध । एते शत्रुवाहविणभदत्तश्च गरियके शाभल-
दत्तश्च पुत्तके अज्जचारुदत्तं नाम । एदिणा किल अकञ्जुक्कालिगो माणिआ वसन्तसेणा
अत्थकत्तवत्तश्च कालणादो शुण्ण पुप्फकलण्डआवण्णुज्जाणं पवेदिअ बाहुपाशबल्लकालेण
मालिदे त्ति एते शत्रोते गहिदे शभ अ पाडवण्णे । तदो लण्णा पालएण अग्गे
आणत्ता एद मालेदुम् । जदे अवत्ते ईदिश उभअलोअविज्जुई अकञ्ज कलेदि त पि
ल्लाआ पालए एव्व ज्जेव शाशदि । [शृणुतार्याः शृणुत । एष सार्धवाहविणभदत्तस्य
नप्ता सागरदत्तस्य पुनरु आर्यचारुदत्तो नाम । एतेन विलाकार्यकारिणा गणिका
वसन्तसेनाऽर्थकल्पवर्तस्य कारणात्कृत्य पुण्यकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबल्लका-
रेण मारितेति एष सलोप्पो गृहीत्वा स्वयं च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमा-
ञ्जप्ता एतं मारयितुम् । यत्रर ईदृशमुभयलोकविद्वद्व्यकरणं करोति तमपि राजा पालक
एवमेव शास्ति ।]

चारुदत्तः—(सनिर्वेदं स्थगतम्)

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासित मे

सदसि निविडचैत्यव्रक्षधोपैः पुरस्तात् ।

मम मरणदशायां वर्तमानस्य पापै-

स्तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥१२॥

(उद्दीप्य कर्णौ पिचाय) हा प्रिये वसन्तसेने ।

शशिविमलमयूरसुश्रुदन्ति सुरुचिरविद्रुमसन्निभाधरोष्ठि ।

तव वदनभवामृतं निषीय कथमवशो ह्यवशोविष पिचामि ॥१३॥

उभौ—ओशल्ल अज्जा ओशल्ल ।

एते गुणलअणणिही शज्जणदुक्खाण उत्तलणशेद् ।

अशुवण्ण मण्डणअ अवणीअदि अज्ज णअलीदो ॥१४॥

વળી મહેલમાં રહેલી આ સ્ત્રીઓ અર્ધભારીમાંથી મુખ બહાર કાઢીને ‘હા ! ચારુદત્ત !’ એમ મને (અનુલક્ષીને) કહેતી; જાણે આંસુનાં પૂર વહાવે છે. (શબ્દશઃ— જાણે નહેરો વાટે આસુ વહાવે છે.) (૧૧)

આંડાળો : ચાલો ! રે ચારુદત્ત ! ચાલો, અહીં ઘોષણાનું સ્થાન છે, દેવ વગાડો, ઢંઢેરો પીટાવો.

ખંતે : સાંભળો, ભાઈઓ સાંભળો. સાર્થવાહ વિનયદત્તના પૌત્ર, (અને) સાગર-દત્તના આપ્ત ચારુદત્ત નામે આ પુત્ર છે કહે છે કે અકાર્ય કરનાર એમણે પૈસા જેવી દુરુદ વ્યાજત માટે ગણિકા વસન્તસેનાને જાના (અને) સૂના પુષ્પકરંકક બાગમાં પ્રવેશ કરાવીને ગળે દૂંધો દઈને મારી નાંખી, એમ મુદ્દામાલ સાથે પકડાયો છે અને એમણે પોતે કબૂલ કર્યું છે. પછી રાજા પાલકે આમને મારવાની અમને આજ્ઞા કરી છે જે ખીજે કાઈપણ આવું ખંતે લોકની વિરુદ્ધ કામ કરશે તો તેને પશુ રાજા પાલકે આવી રીતે જ શિક્ષા કરશે.

ચારુદત્ત : (ખિન્ન થઈને, સ્વગત)

સેંકડો ચણથી પવિત્ર થયેલું (અને) પહેલાં ચણમંડપમાં બ્રાહ્મણોથી ભરચક વેદી પાસે મોટેથી ઉચ્ચારતા વેદ સાથે ગવાયેલું, માણું તે ગોત્ર, હું મરણની વેળાએ લિસો છું ત્યારે ચાપી, અયોગ્ય માણસો ઢંઢેરામાં ઉચ્ચારે છે. (૧૨)

(ઉદ્દેગ અનુલવીને કાન બંધ કરીને) હાય, પ્રિય વસન્તસેના !

ચંદ્રનાં નિર્મળ કિરણો જેવા પ્રકાશિત દાંતવાળી, અતિસ્થ પરવાળા જેવા અધરોષવાળી, તારા મુખમાંથી ઉદ્ભવેલું અમૃત પીને (હવે) પરવશ હું ખરે ! કેવી રીતે અપયશનું વિષપાન કરું ? (૧૩)

ખંતે : ખસી જવ. લાઈઓ ! દૂર હટો.

આ શુભ રૂપી સન્નોનો લંડાર, સજ્જનોનો દુઃખ તરવાનો સેતુ, સોના વિનાનું આબૂલણ, આજે નગરની બહાર લઈ જવાય છે. (૧૪)

अण्ण च

शब्दे वस्तु डोइ लोए लोए शुद्धशंठिदाण तत्तिल्लः ।
विणिवडिदाण णलाणं पिअकाली दुल्लहो होदि ॥१५॥
[अपसरतार्याः अपसरत ।

एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।

असुवर्णं मण्डनकमपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥

अन्यच्च

सर्वं खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः ।

विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥]

चारुदत्तः—(सर्वतोऽवलोक्य)

अमो हि वृत्तान्तनिरुद्धवक्त्राः प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।

परोऽपि बन्धुः समसंस्थितस्य मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥१६॥

चाण्डालौ—ओधालण किदम् । विवित्तं लाअमग्गम् । ता आणेअ एदं दिण्ण-
वज्झविण्हम् । [अपसरणं कृतम् । विवित्तो राजमार्गः । तदानयत्तैनं दत्तवध्यचिह्नम् ।]
(चारुदत्तो निःश्वस्य मैत्रेय भोः किमिदमद्य (९/२९) इत्यादि पठति ।)

(नेपथ्ये)

हा ताद हा पिअवयस्स । [हा तात हा प्रियवयस्य ।]

चारुदत्त —(आकर्ष्य सकृद्वणम्) भोः स्वजातिमहत्तर इच्छाम्यहं भवतः सका-
शात्प्रतिग्रहं कर्तुम् ।

चाण्डालौ—किं अग्घाणं हत्थादो पडिग्गह कलेहि । [किमस्माकं हस्तारम-
तिग्रहं करोषि ।]

चारुदत्तः—शान्त पापम् । नापरीक्ष्यकारी दुराचारः पालक इव चाण्डालः ।
तत्परलोकार्थं पुत्रमुप द्रष्टुमभ्यर्थये ।

चाण्डालौ—एब्बं कलीअडु । [एवं क्रियताम् ।]

(नेपथ्ये)

हा ताद हा आवुक्क । [हा तात हा पितः ।]

(चारुदत्तः श्रुत्वा सकृद्वणम् 'भोः स्वजातिमहत्तर (१०-१६-५)' इत्यादि
पठति ।)

चाण्डालौ—अठे प उल खणं अन्तलं देअ । एसे अअ । चालुदत्त पुनमुत्तं पेक्कडु
(नेपथ्याभिमुखम्) अअ इदो इदो । आवन्ठ ठे दालआ आवन्ठ । [अरे वीराः
क्षणमन्तरं दत्त । एष आर्यचारुदत्तः पुनमुखं पश्यतु । ...आये इत इतः । आगच्छ
रे दारक आगच्छ ।]

અને બીજું

‘ખરેખર, હુનિયામાં બધા લોકો સુખથી રહેનારા (માણસો) માટે ચિન્તાયુક્ત થાય છે. વિનાશ પામતા મનુષ્યોનું સહુ કરનાર મળવો મુશ્કેલ છે. (૧૫)

ચારુદત્ત : (ઓપાસ જોઈને)

ખરે ! વચ્ચેના છેડાથી સુખ છુપાવીને આ મારા મિત્રો વધારે દૂર ચાલ્યા જાય છે. સુખમાં રહેનારનો અભાવો પશુ મિત્ર બને છે. હુઃખ પડેલાને કોઈ મિત્ર નથી. (૧૬)

ચાંડાળો : લોકોને ખસેડી દીધા. રાજમાર્ગ ખાલી છે. તેથી વધ્યના સાજ સજનીને આને લાવ. (ચારુદત્ત નિઃશ્વાસ મૂકીને, ઓ મૈત્રેય, આ મારો આ.... ઇત્યાદિ (૬-૨૬ પ્રમાણે) બોલે છે.)

(પડદા પાછળ)

ઓ ખાપુ ! ઓ બહાલા ભાઈ !

ચારુદત્ત : (સાંભળીને સકરુણ) ઓ પોતાની જાતિના મહેતર (પોતાની જાતિના નાયક) ! હું તમારી પાસે જાન લેવા ઇચ્છુ છું.

ચાંડાળો : શું અમારા હાથનું જાન લેશો ?

ચારુદત્ત : શાન્તમ્ પાપમ્. પાલકની માફક ચાંડાલ અવિચારી અને દુરાચારી નથી. તેથી પરલોક માટે હું (મારા) પુત્રનું સુખ જોવા માંગુ છું.

ચાંડાળો : બલે એમ કરો.

(પડદા પાછળ)

ઓ ખાપુ ! ઓ તાત !

(ચારુદત્ત સાંભળીને ‘ઓ પોતાની જાતિના નાયક !’ ઇત્યાદિ બોલે છે.)

ચાંડાળો : ઓ પુરવાસીઓ ! સહેજ ‘માર્ગ’ આપો. આ આર્થ ચારુદત્તને પુત્રનું સુખ જોવા દો. (પડદા તરફ ફરીને) ભાઈ ! આ ખાજુ. આ તરફ આવ. ઓ ભાઈ ! આવ.

(ततः प्रविशति दारकमादाय विदूषकः ।)

विदूषकः—तुवरदु तुवरदु भद्रमुहो । पिदा दे मारिदु जीअदि । [त्वरता त्वरता भद्रमुतः । पिता ते मारयितुं नीयते ।]

दारकः—हा ताद हा आवुक्क । [हा तत हा पितः ।]

विदूषकः—हा पिअवअस्स कहि मए तुमं पोक्खदब्बो । [हा प्रियवयस्य कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः ।]

चारुदत्तः—(पुनं मित्रं च वीक्ष्य) हा पुत्र हा मैत्रेय । (सकलम्) भोः कष्टम् ।

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥१७॥

किं पुत्राय प्रयच्छामि । (आत्मानमवलोक्य । यशोपवीतं दृष्ट्वा) आम् इदं तावदस्ति मम च ।

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितृणां च भागो येन प्रदीयते ॥१८॥

(इति यशोपवीतं ददाति)

चाण्डालः—आअच्छ ले चालुदत्ता आअच्छ । [आगच्छ रे चारुदत्त आगच्छ ।]

द्वितीयः—अले अरुज्जचालुदत्तं णिलुववदेण णामेण आलवेदि । अले पेक्ख । अणं च ।

अब्भूदए अवसाणे तद्देअ लत्तिदिअं अइदमग्गा ।

उद्दामे व्व किशोली णिअदी वसु पडिच्छिदुं जादि ॥१९॥

अणं च ।

शुवक्खा ववदेशा शे किं विणमिअमत्थए ण काअव्वम् ।

लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदश्श ॥२०॥

[अरे आर्यचारुदत्तं निरूपयदेन नाम्नाऽऽलपति । अरे पश्य ।

अम्युदयेऽवसाने तथैव रात्रिदिवमहतमार्गा ।

उद्दामेव किशोरो नियति एतु प्रयेषितुं याति ॥

अन्यच्च ।

शुक्ला न्यरदेशा अस्य किं विनमितमस्तकं न वर्तन्यम् ।

राहुग्रहोतोऽपि रुद्रो न वन्दनीयो अनपदस्य ॥]

(પછી છોકરાને લઈને વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદ્વપક : ઉતાવળ કર, ઓ લક્ષ્મણ ! ઉતાવળ કર, તારા પિતાને મારવા લઈ જાય છે.

હારક : ઓ બાપુ ! ઓ બાપુ !

વિદ્વપક : હાય રે ! પ્રિય મિત્ર ! તમે મને ક્યાં મળશો ?

ચારુદત્ત : (પુત્રને અને મિત્રને જોઈને) હા ! પુત્ર ! હા ! મૈત્રેય ! (સકરુણ) અરે રામ !

પરલોકમાં હું ખરેખર લાંબો કાળ તરસ્યો રહીશ. તર્પણના પાણીનું લોજન અમારે માટે ખહુ થોડું હશે. (૧૭)

પુત્રને શું આપું ? (પોતાના શરીર તરફ જોઈને-જનોઈ જોઈને) હા. આ હજી મારી પાસે છે.

વગર મોતનું, સુવર્ણવિહીન (છતા) વ્રાહ્મણોનું આભૂષણ (અને) જોતાથી દેવતાઓનો અને પિતૃઓનો ભાગ અપાય છે. (૧૮)

(જનોઈ આપે છે.)

એક ઘાંઘાળ : ચાલો ઓ ચારુદત્ત ! ચાલો.

બીજો ઘાંઘાળ : અરે ! આપું ચારુદત્તને (માનસ્યક) વિરોધી વગર નામ લઈ ખોડાવે છે ! અરે જો,

ઉન્નતિમાં અને અવનતિમાં, અહોરાત્ર જોતો માર્ગ રોકાતો નથી તે વિધિ, છૂટી મૂકેલી યુવાન ઘોડીની જેમ ખરેખર (માનવ) ઉપર સવાર થઈને જાય છે. (૧૯)

અને ખીજું,

આના બધા માન મરતબા ખલાસ થઈ ગયા. (એટલે) શું (એને માટે) માથું ન નમાવવું જોઈએ ? ચંદ્રને રાહુ ગળી ગયો હોય તોયે લોકોને વંદનીય નથી ? (૨૦)

दारकः—अरे रे चाण्डाला कहि मे आबुं केण । [अरे रे चाण्डालौ कुत्र मम पितर नयथः ।]

चारुदत्तः—वत्स ।

अंसेन विभ्रत्करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमघादमनुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥२१॥

चाण्डालः—दालभा

ण हु अम्हे चाण्डालकुलम्मि जादपुव्वा वि ।
जे अहिभवन्ति शाहुं ते पावा ते अ चाण्डाला ॥२२॥

[दारक ।

न खलु वयं चाण्डालाश्चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि ।

येऽभिभवन्ति साधुं ते पापास्ते च चाण्डालाः ।]

दारकः—ता केस मारेष आबुक्कम् । [तत्किमर्थं मारयथः पितरम् ।]

चाण्डालः—दीहाओ अत्त लाभणिओओ कलु अवलण्णदि ण कलु अम्हे ।

दीर्घायुः अत्र राजनियोगः खल्वपराभ्यति न खलु आशाम् ।]

दारकः—वावादेश मम् । मुञ्च आबुक्कम् । [व्यापादयतं माम् । मुञ्चतं पितरम् ।]

चाण्डालः—दीहाओ एवं भणन्ते चिले मे बीव । [दीर्घायुः एव भगंभिर मे बीव ।]

चारुदत्तः—(साखं कण्ठे गृहीत्वा)

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममादधदरित्रयोः ।

अचन्दनमनौशीरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥२३॥

(अंसेन विभ्रत्- (१०/२१) इत्यादि पुनः पठति । अवलोक्य स्वगतम् । अमी हि वस्त्रान्तनिरुद्धयवनाः । (१०/१६) इत्यादि पुनः पठति.... ।

विद्रूपकः—ओ भदमुहा मुञ्चध पिअवमस्स चालुदत्तम् । मे वावादेश । [ओ भदमुखो मुञ्चत प्रियवयस्यं चारुदत्तम् । मा व्यापादयतम् ।]

चारुदत्तः—शान्तं पाप्म । (हृदवा स्वगतम्) अद्यावगच्छामि । (समसं-
स्थित (१०/१६) इत्यादि पठति ।) (प्रक्षालयम्) (एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्
(१०/११) इत्यादि पुनः पठति ।)

દારક : અરે ! અરે ! ઓ ચાંડાલો ! મારા બાપુને ક્યાં લઈ જવ છે ?

ચારુદત્ત : બેટા !

ગળામાં કરેલુની માળા, ખલા ઉપર શૂળી (અને) હૃદયમાં શોક ધારણ કરતો હું આજ, યજ્ઞના વધસ્થાન આગળ મારવા માટે લઈ જવાતા બકરાની જેમ વધસ્થાને પાછળ પાછળ ભઈ છું. (૨૧)

ચાંડાળ : ભાઈલા !

ચાંડાળ કુળમાં જન્મ્યા હોવા છતાં અમે ખરેખર ચાંડાળ નથી. જેઓ સન્નજનતુ' અપમાન કરે છે તે પાપીઓ છે અને તે ચાંડાળ છે. (૨૨)

દારક : તો બાપુને શા માટે મારો છો ?

ચાંડાળ : ઓ ચિરંજીવી ! અહીં ખરેખર રાક્ષસી આત્મા અપરાધી છે, અમે નહિ.

દારક : મને મારી નાખો. બાપુને છોડો.

ચાંડાળ : ચિરંજીવ ! આવું જોલતો (તું) મારે માટે ઘણું જીવ.

ચારુદત્ત : (આંસુ સાથે પુત્રને ડાટે વળગાડી)

ધનવાન કે દરિદ્રને સૌને માટે સમાન, ચન્દન કે ઉશીર નહિ એવો હૃદયનો (શીતળ) લેપ સ્નેહનું સર્વસ્વ - તે આ, (૨૩)

(ખલા ઉપર કરેલુ..... (૧૦-૨૧) વગેરે ફરીથી જોલે છે.)

વિદૂષક : અરે બાઈઓ ! (મારા) વડાલા મિત્ર ચારુદત્તને છોડી દો. મને મારી નાખો.

ચારુદત્ત : ઠરિ ઠરિ ! (જેઈને સ્વગત) આજ સમજ્યો છું. (સમસંસ્પૃત(૧૦-૧૬)-ધૃત્વાદિ જોલે છે.)

(મોટીથી) ("આ ઘરમા રહેલી સ્ત્રીઓ" (૧૦-૧૧) ધૃત્વાદિ ફરીથી જોલે છે.)

चाण्डालः—ओशलघ अच्चा ओशलघ ।

किं पेक्खथ शप्पुल्लिशं अज्जशवसेण प्पणट्ठनीवासम् ।

कूवे खण्डितपाशं कळ्ळणकल्लं च्चि डुब्बन्तम् ॥२४॥

[अपसरतायाः अपसरत ।

किं पश्यथ सत्पुरुषमयशोवशेन प्रनष्टजीवाशम् ।

कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशमिव मञ्जन्तम् ॥]

(चारुदत्तः सकलम् शशिविमलमयूर.... (१०/१३) इत्यादि पठति)

अपरः—अले पुणोवि घोशेहि । [अरे पुनरपि घोषय ।]

(चाण्डालस्तथा करोति ।)

चारुदत्तः—

प्राप्तोऽहं व्यसंनकृतां दशमनार्यां

यदिदं फलमपि जीवितावसानम् ।

एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे ।

श्रोतव्यं यदिदमसौ मया इतेति ॥२५॥

(ततः प्रविशति प्रासादस्थो रघुः स्थावरकः।)

स्थावरकः—(घोषणामाकर्ण्य उवैकलभ्यम्) कथं अरावे चालुदत्त वावादाअदि ।

हग्गे णिअलेण शामिणा बन्धिदे । भोदु । आक्कदामि । शुग्गध अच्चा शुग्गध ।

अरिथ दाणि मए पावेण पवहणपडिबत्तेय पुप्फकल्लडआज्जणुअवाणं वशन्तसेणा णीदा ।

तसे मम शामिणा म ण कामेक्षित्ति कहुअ बाहुपासवल्लकालेण मालिदा ण उण

एदिणा अज्जेण । कथम् । विदूदए ण को वि शुग्गादि । ता कि कलेमि । अत्ता-

णअ पाडेमि । (विचिन्त्य) जइ एव्व कलेमि तदा अज्जचालुदत्त ण वावादीअदि ।

भोदु । इमादो पाशादालगारदोलफादो एदिणा त्रिण्णगवक्खेण अत्ताणअ णिम्मित-

वामि । वलं हग्गे उवल्दे ॥ उण एसे कुलपुत्त वहगाण वाशपादवे अज्जचालुदत्ते ।

एव्वं जइ विज्जवामि लद्धे मए पल्लोए । (इत्यारम्भान पातयित्वा) ह्री ह्री । ण उव-

ल्दमिह । भग्गे मे दण्डणिअले । ता चाण्डालघोशं शमण्णेयामि । (दृष्ट्वोपगत्य)

इदं चाण्डाला अल्ल अन्नलम् । [कथमरावध्यादत्तो व्यापात्रने अहं निगडेन स्वमिना

वदः । भरतु । आक्कदामि । शृणुनार्या शृणुत । अस्तदान्ती मया पापेन प्रवहण-

परिवर्तेन पुष्पकण्ठकजीर्णोद्यानं रसन्तसेना नाता । ततो मम स्वामिना मा न काम-

यस इति कृत्वा बाहुपासवल्लादारेण मारिता न पुनरेतेनार्येण । कथम् । विदूरतया

ચાંડાળ :

હટી જાઓ. ભાઈઓ ! આઘા ખસો. અપયશને વશ થયેલા (અને) જીવનની આશા ખોઈ બેઠેલા, દોરડું કપાતાં કૂવામાં ડૂબતા સુવર્ણકળશ પેઠે (આ) સજ્જન (પુરુષ)ને શા માટે નિરખો છો ? (૨૪)

(ચારુદત્ત સકરુણ ‘ચંદ્રતાં નિર્મળ કિરણ જોવા’—(૧૦-૧૩) વગેરે બોલે છે.)

બીજો : અરે ! એક વખત ફરી દાડી પીટો.

(ચાંડાલ તેમ કરે છે.)

ચારુદત્ત :

હુ.ખને લીધે ખરાબ અને ધિષ્ઠાસ્વા યોગ્ય દશાને હું પામ્યો કે જ્યાં ફળ પલ્લુ આ જીવનનો અંત છે અને આ ઠંડેરો મારું મન વ્યથિત કરે છે કે “એને મેં મારી” એમ સાંભળવાનું. (૨૫)

(પછી મહેલમાં રહેલો નાથેલો સ્થાવરક પ્રવેશ કરે છે.)

સ્થાવરક : (ઠંડેરો સામગીને દુ ખખી) શું નિર્દોષ ચારુદત્ત મરાય છે ? મને શેડજીએ સાકળથી બાધ્યો છે. અન્ન. ખૂમ પાડું. સામજો ! ભાઈઓ ! સામજો. ઉવે એમ થયું કે રથ મદદાઈ જવાથી હું પાપી વચનતેતાને જૂના પુષ્પકરંડક બાગમાં લઈ ગયો. પછી મારા શેડજીએ “ગને એમ નથી કરતી”, એમ ગળે ટૂંપો દઈને મારી નાખી. નહિ કે આ શ્રીમાને. શું ? ફર ડોવાયી ઢાઈપખ સામગીનું નથી ત્સારે શું કરું ? મારી જાને પડવું મૂકું ? (નિચારીને) ને એમ કરું તો આર્થ ચારુદત્તનો વન ન થાય. વાડુ. આ મહેલની નાની અખાતીને ઊંડેથી આ જૂની બારીએથી નારી જાને પડવું મૂકું બહેતર નહી

न कोऽपि शृणोति । तस्मिन् करोमि । आरमान पातयामि ।...यद्येवं करोमि तदाऽऽ-
र्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु । अस्याः प्रासादबालाग्रप्रतोलिकात् एतेन जीर्णगवा-
क्षेणात्मानं निक्षिपामि । वरमहमुपरतः न पुनरेष कुलपुत्रविह्वाना वासपादप आर्य-
चारुदत्तः । एवं यदि विपत्तं लब्धो मया परलोकः ।...आश्चर्यम् । नोपरतोऽस्मि । भग्नो
मे दण्डनिगडः । तच्छाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हहो चाण्डालौ अन्तर्गमन्तरम् ।]

चाण्डालौ—अले के अन्तर्लं मग्गेदि । [अरे कोऽन्तर याचते ।] (चेटः
शुणाष (१०-२५-४) इति पूर्वोक्तं पठति ।)

चारुदत्तः—अये

कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ॥२६॥

भोः श्रुतं भवद्भिः ।

न भीती मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥२७॥

अन्यच्च

तेनास्म्यकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

शरेणैव विपाकतेन दूषितेनापि दूषितः ॥२८॥

चाण्डालौ—धावलअ अवि शब्बे भगाधि । [स्थावरक अपि सस्यं भणसि ।]

चेटः—शब्बम् । हग्गे वि मा कदश्च वि कधइश्चसि त्ति प्रासादबालाग्रपदो-
लिभाए दण्डनिगडेण नग्धिअ निक्खित्ते । [सत्यम् । अहमपि मा कस्यापि कथं दिष्य-
सीति प्रासादबालाग्रप्रतोलिकाया दण्डनिगडेन बद्ध्वा निक्षिप्यः ।]

(प्रविश्य)

शकारः—(सहर्षम्)

मंशेण तिवस्त्रामिलकेण भस्ते शाकेण शूपेण शमच्छकेण ।

भुत्तं मए अत्तणअइश मेहे शालिइशकूलेण सुलोदणेण ॥२९॥

(कर्णं दत्त्वा) भिण्णकंशखट्खणारे चाण्डालयाआए शलशंजोए । जप्पा अ एदो
ऊक्खल्लिदे वग्गसिण्डिमशहे पड्डहणं अ शुणीअदि तथा तक्केमि दलिइचालुदत्ताके
वग्गसट्ठाण णीअदि त्ति । ता पेक्खिअशम् । शत्तुविणाशे णाम मम महन्ते हलक्कइश
पलिदोरो होदि । शुद अ मए जे वि किल शत्तु वावादअन्त पेक्कदि तइश अण्णदिश
जम्मन्तले अक्खिलोणे ॥ होदि । मए कखु विशगण्ठिमन्मगविट्ठेण विअ कीइएण किं पि
अन्तं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिइचालुदत्ताह विगाशे । शंपदं अत्तणकेलिअए

ભઉં; પણ આ કુળવાન મનુષ્યરૂપી પક્ષીઓનું વિશ્રામસ્થાન જણ એવા આયં ચારુદત નહિ. આમ જો મરુ' તો મને સ્વર્ગ' મળશે. (નીચે પડતું મૂકે છે.) એટલે ! હું ન મર્યો. મારી ગંધનની બેડીઓ તૂટી ગઈ, તો ચાંડાલની દાંડી (ની જગ્યા) શોધું. (જોઈને પાસે આવે છે.) અરે ! અરે ! ચાંડાળો ! સખર ! સખર !

ચાંડાળો : અરે ! કોણુ જિભા રાખે છે ?

(એટ 'સાંભળા....' વગેરે પહેલાં ઉચ્ચારેલું બોલે છે.)

ચારુદત : અરે !

પાકે દુષ્કાળથી સૂકાઈ ગયો હોય ત્યારે જેમ દ્રોણ મેઘ ચડી (આવે) તેમ જ્યારે હું મૃત્યુપાચથી બંધાયો છું ત્યારે આ કોણુ આવી ચડયું ? (૨૬)

અરે ! તમે સાંભળ્યું ?

હું મરણથી બીતો નથી. કેવળ યથાને કલંક લાગ્યું. ખરે ! હું વિશુદ્ધ હોઉં ત્યારે મને મૃત્યુ આવે તે પણ પુત્રજન્મ જેવું લાગે. (૨૭) અને બીજું,

(તે પોતે) દૂષિત હોવા છતાં (મેં) જેની સાથે વેર નથી બાંધ્યું તેવા તે નીચ તુચ્છ બુદ્ધિવાળાએ વિપયુક્ત બાણથી જાણે મને કલંકિત કર્યો. (૨૮)

બંને ચાંડાળો : સ્થાવરક ! શું તું સાચું કહે છે ?

એટ : સાચું. "કોઈને પણ કહેતો નહિ" એમ કહીને મને પણ બેડીથી જકડીને મહેલની નાની અગાસીને છેડે નાખી રાખ્યો.

(પ્રવેશ કરીને)

શકાક : (ઉર્ધ્વથી)

(આજ) મેં મારે વેર તીજું અને ખાટું માંચ, ચોખા, શાક, મગધી અને શૂપ ઉકાળેલા શાલીચોખા અને ગોળભાત ખાધા. (૨૯)

(કાન દઈને) લાગેલા કાંચ જેવી ખણખણતી ચાંડાળની વાણીને અચળ સંભળાય છે. કારણ કે મોટેથી આવતો આ વધ્વના શેલનો તથા ડિંડિમનો અવાજ સંભળાય છે. તેથી પારું છું કે ભિખારવા ચારુદતને વધસ્થાને લઈ જવામાં આવે છે. તો જોડે. ખરેખર, યતુનો વિનાશ માથા દહાયનો મોટો સંતોષ છે, અને મેં સાંભળ્યું છે કે જે ખરેખર, યતુને મરતો જુએ છે તેને ખીબ

प्रासादबालगपदोलिकाए भद्रिलुहिम अत्तणो पलकमं पेक्खामि । (तथा कृत्वा दृष्ट्वा च) ही ही एदाह दलिद्वचालुदत्ताह वज्जं णीअमाणाह एवद्धे ज्ञणशंभे । जं वेळं अम्हालिसे पवळे वलमणुदसे वज्जं णीअदि तं वेळत्तकीदिसे भवे । (निरीक्ष्य) कथम् । एसे से णवचलहके विअ मण्डिदे दक्खिणं दिश णीअदि । अथ किंणिमित्तं मम-केलिकाए प्रासादबालगपदोलिकाए शमीवे घोषणा निवडिदा निवालिदा अ । (विलोक्य) कथं थावलके चेडे वि णरिथ इध । मा नाम तेण इदो गदुअ मन्तभेदे कडे भवि-इदादि । ता जाव ण अण्णेशामि ।

(इत्यवतीर्थोपसर्पति ।)

[मासेन तित्ताम्नेन भक्तं धाकेन सूपेन समत्सरेण ।

भुक्तं मयाऽऽत्मनो गेहे शालीयकूरेण गुह्यदेनेन ॥

भिन्नकास्यल्लखणायाश्चाण्डालवाचायाः स्वरसयोगः यथा चैव उद्गीतो बध्य-विण्डिमशब्दः पटक्षानां च भूयते तथा तर्कयामि दरिद्रचारुदत्तको बध्यस्थान नीयत इति । तत्प्रेक्ष्ये । शत्रुविनाशो नाम मम महान्दयस्य परितोषो भवति । भुक्तं च मया योऽपि किल शत्रुं व्यापाद्यमान पश्यति तस्याम्यस्मिञ्चम्मान्तरेऽद्वारोगो न भवति । मया लल्ल विद्यमन्धिगमप्रविष्टेनेव कीटकेन किमप्यन्तर मृगयमाणेनोत्पादितस्तस्य दरिद्र-चारुदत्तस्य विनाशः । साप्रतमात्मीयाया प्रासादबालगपदोलिकायामचिरद्वारमनः पराक्रमं पश्यामि ।...ही हो एतस्य दरिद्रचारुदत्तस्य बध्य नीयमानस्यैतावज्जनसमर्दः । यस्या धेलायामस्मादशः प्रवरो वरमानुषो बध्य नीयते तस्या चेलाया कीदृशो भवेत् ।... कथम् । एष स नवबलावर्द इव मण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते । अथ किंनिमित्तं मदी-यायाः प्रासादबालगपदोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च ।...कथं स्थाव-वरकभेदोऽपि नास्ति ह । मा नाम तेनेतो गत्वा मन्त्रभेदः कृतो भविष्यति । तद्यावदेन-मन्विष्यामि ।]

चेटः—(हादवा) भद्रालका एसें से आगदे । [भद्रारकाः एष स आगतः ।]

चाण्डाली—

ओशलथ देध मग्गं दालं द्वक्केध होध तुण्हीआ ।

अविणभ्रतिवसुविज्ञाणे दुद्धवइल्ले इदो एदि ॥३०॥

[अपसरत दत्त मार्गं द्वारं विपत्तं भवत तूष्णीकाः ।

अविनयतीश्नविषाणो दुष्टवर्त्तवर्द इति एति ॥]

शस्त्रारः—अळे अळे अन्तल अन्तले देध । (उपसृत्य) पुत्तका पावलका चेदा

एदि । गच्छगइ । [अरे अरे अन्तरमन्तरं दत्त ।... पुत्रक स्थावरक चेट एदि ।

गच्छावः ।]

જન્મમાં આપનો રોગ થતો નથી. ખરેખર, વિષથી ભરેલા વનસ્પતિનાં અંદરના ભાગમાં પેઠેલા કીડાની માફક કંઈ પણ રસતો કાઢતા મેં તે ગરીબ ચારુદત્તનો વિનાશ કરાવ્યો. હવે મારા મહેલની નાની અગ્રાશીને છેડે ચડીને નારુ' પરાક્રમ જોઈ'. (તેમ કરીને અને જોઈને) અધધધ ! વધ માટે લઈ જવાતા આ દરિદ્ર ચારુદત્તને માટે સોડાની ઠઠ છે તો જે વેળાએ અમારા જેવા ક્રોધ (અને) મોટા માણસને વધ માટે લઈ જવાય તે વેળાએ કેવી (ઠઠ) હશે ? (જોઈને) શું નવા બળદની માફક ચણુગારેલો પેલો એ દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ જવાય છે. અરે ! મારા મહેલની નાની અગ્રાશીના છેડા પાસે ચામાટે દાડી પીટાઈ અને ગંધ થઈ ગઈ ! (જોઈને) શું ? સ્થાવરક ચેટ પણ અડી નથી ! ઇચ્છુ' છુ કે અડીથી જઈને છુપી વાતનો રફાટ કર્યો હશે. તો જરા એને રોકાવું. (જિતરીને બપ છે.)

ચેટ : (જોઈને) ભાઈઓ ! આ તે આવ્યો.

બંને આંદાબ :

ફર હટો. જગ્યા કરો. ખાસત્તો બપ કાઢો. ચાંન રહો. અવિનય-રૂપી અત્પીકાર શીંગડાવાળો આ દુષ્ટ બગલ અહીં આવે છે. (૩૦)

સકાર : એઈ ! એઈ ! જગ્યા કરો. (પાને જઈને) મન્ય સ્વચ્છ ! ચેટ ! આરો. જઈએ

चेट—ही ही अणञ्ज वंशन्तशेणिअ मालिअ ण पलित्तुद्देशि । शपद पण.
इज्जकप्पपादव अज्जचालुदत्तं माल्हुदु ववशिदे । [ही ही अनार्य वसन्तसेना मारयित्वा
न परितुष्टोऽसि । साप्रत प्रणयिजनकल्पपादपर्यचारुदत्त मारयितु व्यवसितोऽसि ।]

शकारः—ण हि सअणकुम्भशलिसे हग्गे इरियअं वावादेमि । [न हि रत्न-
कुम्भसदृशोऽह स्त्रियं व्यापादयामि ।]

सर्वे—अहो तुए मारिदा । न अज्जचारुदत्तेण । [अहो त्वया मारिता । नार्य-
चारुदत्तेन ।]

शकारः—के एव भणादि । [क एवं भणति ।]

सर्वे—(चेटमुद्दिश्य) ण एसो साहु । [नन्वेव साधुः ।]

शकारः—(अपचार्य समयम्) अविदमादिके अविदमादिके कथ थावलके चेडे
शुशु न मए शंजदे । एरो खु मम अकज्जइया शक्खी । (विचिन्त्य) एव दाव
कल्हइयम् । (प्रकाशम्) अलिअ भरटालका । हहो एरो चेडे शुवण्णचोलिआए मए
गहिदे पिश्टदे मालिदे बद्धे अ । ता किद्वेले एरो ज भणादि कि शच्चम् । (अप-
वारितकेन चेटस्य कटकं प्रयच्छति । स्वरकम्) पुस्तका थावलका चेडा एई नेपिहअ
अण्णधा भणाहि । [हन्त कथ स्थावरक-चेटः सुशु न मया सयत । एष खलु ममा-
कार्यस्य साक्षी । एष तावत्करिष्यामि ।] अलीकं भट्टारका । अहो ऐष चेट सुवर्ण-
चोरिकया मया गृहीतस्ताडितो मारितो बद्धश्च । तत्कृतवैर एष यद्भणति किं सत्यम् ।
.. पुनरक स्थावरक चेट एतद्गृहीत्वाऽभ्यथा भण ।]

चेटः—(गृहीत्वा) पेक्खअ पेक्खअ भट्टारका । हहो शुवण्णेण म पलोभेदि ।
[पश्यत पश्यत भट्टारका । अहो सुवर्णेन मा प्रलोभयति ।]

शकार—(कटकमाच्छिद्य) एरो रो शुवण्णके जइश काल्णादो मए बद्धे ।
(सक्रोधम्) हहो चाण्डाला मए खु एरो शुवण्णभण्डाले णित्त शुवण्ण चोलअन्ते
मालिदे पिश्टदे । ता जदि ण पत्तिआअथ ता पिश्ट दाव पेक्खअ । [एतत्सुव-
र्णकं यस्य कारणा-मया बद्ध ।.. हहो चाण्डालो मया खल्वेव सुवर्णभाण्डारे नियुक्त-
सुवर्ण चोरय मारितस्ताडित । तद्यदि न प्रत्ययेये तदा पृष्ठ तावत्पश्यतम् ।]

चाण्डालौ—(दृष्ट्वा) बोहण भणादि । वितत्ते चेडे किं ण पलवदि । [धोभन
भणति । वितत्तश्चेटः किं न प्रपति ।]

चेटः—हीमादिके ईदिशे दासमावे जं शच्च कपिण पत्तिआअदि । (सक्रुणम्)
अज्ज चालुदत्ते एत्तिके मे विहवे । [हन्त ईदृशो दासमावो यत्सस्य कमपि न प्रत्या
ययति । आर्य चारुदत्त एतावान्ये विभव ।] (इति पादयो पतति।)

ચેટ : હા ! હા ! અનાર્થ ! વસંતસેનાને મારીને સંતુષ્ટ થયો નથી ? હવે અર્થાળનોત્તું કલ્પવૃક્ષ એવા આર્થ ચારુદત્તને મરાવવા તૈયાર થયો છે ?

શકાકર : ખરેખર, રત્નના ઘડા જેવો હું સ્ત્રીને ન મારું.

ખધા : અરે ! તેં મારી છે, આર્થ ચારુદત્તે નહિ.

શકાકર : એવું કાણુ કહે છે ?

ખધા : (ચેટને બતાવવાને) વાહ ! આ બલો માણુસ (કહે છે).

શકાકર : (બાજુ ઉપર) (બચથી) અરે રામ ! શું સ્થાવરક ચેટને મેં ખરાખર બાંધ્યો ન હતો ! ખરેખર ખરાબ કામનો આ સાક્ષી છે. (વિચારીને) ત્યારે એમ કરીશ. (મોટથી) જૂકું, બાઈઓ ! (જૂકું). વાહ ! સોનાની ચોરી કરતાં આ ચેટજીને મેં પકડ્યો, માર્યો અને બાંધ્યો. તેથી જોવે વેર રાખ્યું છે એવો આ જોણે તે શું સાચું ? (જાનામનો ચેટને કહું આપે છે.) (કાનમાં) બેટા સ્થાવરક ! ચેટજી ! આ લઈને જૂકું બોલ.

ચેટ : (લઈને) જુઓ ! જુઓ ! લાઈઓ ! વાહ રે ! સોનાથી મને લોભાવે છે.

શકાકર : (કહું ખૂચવી લઈને) આ પેકું સોનું (રે) જોને મારે મેં બાંધ્યો હતો. (કોધથી) અસા ચાંડાળો ! ખરેખર મેં આને સોનાના ભંડાર ઉપર નીચો હતો. સોનું ચોખું એટલે માર્યો. ટીપ્યો. તેથી જો વિશ્વાસ ન બેસતો હોય તો જરા (એની) પીક તપાસો.

ખને ચાંડાળ : (જોઈને) જરાનર કહે છે. બલેલો નોકર શું ન બકે !

ચેટ : અરે બચવાન ! દાસપણું આવું (દેખ છે) કે સાચું કાઈ પજુ ન માને. (બેથી) આર્થ ચારુદત્ત ! આટલું મારું વજુ. (પડે પડે છે.)

चारुदत्तः—(सकृदुक्तम्)

उत्तिष्ठ भो पतितसाधुजनानुकम्पि-

न्निष्कारणोपगतवान्धव धर्मशील ।

यत्नः कृतोऽपि सुमहान्मम मोक्षणाय

देवं न संवदति किं न कृतं त्वयाऽद्य ॥३१॥

चाण्डालौ—भट्टके पिडिठअ एदं चेडं णिक्खालेहि । [भट्टकं ताडयित्वैत चेडं निष्कास्य ।]

शक्रारः—णिक्कम ले । (इति निष्कामयति) अले चाण्डाला कि विरुग्गेव । मालेध एदम् । [निष्काम रे ।....अरे चाण्डाली कि विरुग्गेवे । मारयतमेतम् ।]

चाण्डालौ—जदि तुवलसि ता शअ उजेव मालेहि । [यदि स्वरयसे तदा स्वयमेव मारय ।]

रोहसेनः—अले चाण्डाला भं मारेव । मुग्घव आडुक्कम् । [अरे चाण्डाली मां मारयतम् । मुग्घतं पितरम् ।]

शक्रारः—शपुत्त उजेव एदं मालेध । [सपुत्रमेवैतं मारयतम् ।]

चारुदत्तः—सर्वमस्य मूर्त्यस्य सभाभ्यर्त्त । तद्गच्छ पुत्र मातुः समीपम् ।

रोहसेनः—किं मय गदयेण कादम्बम् । [किं मया गतेन कर्तव्यम् ।]

चारुदत्तः—

आभ्रमं वत्स गन्तव्यं गृह्णीत्वाऽद्यैव मातरम् ।

मा पुत्र पितृदापेण त्वमप्येवं गमिष्यसि ॥३२॥

नट्टयस्य पट्टीरवैन यज ।

त्रिदूषकः—भो वअस्स एव्वं तुए नाणिद तुए विगा अह पाणाई धारेमि सि । [भो वयस्य एव त्वया ज्ञात त्वया विनाऽह प्राणान्धारयामीति ।]

चारुदत्तः—वयस्य स्वाधीनत्वावितस्य न युज्यते तव प्राणपरित्यागः ।

त्रिदूषकः—(स्वगतम् लुम् नेदम् । तथा वि ण सककुणामि निअवअस्सविहिदो पाणाई धरेदु सि । ता वट्टणीए दारअ समप्पिअ पाणपरिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सम् । (प्रकाशम्) भो वअस्स पराणेमि एदं लहुम् । [युक्तं न्विदम् । तथाऽपि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान्धर्तुमिति । तद्वाक्ष्ये दारकं समर्थं प्राणपरित्यागेनात्मनः प्रियवयस्यम्नुममिष्यामि ।.. भो वयस्य परानयाम्येत लघु ।] (इति सकपटप्रद पादयोः पठति दारकाऽपि रुदन्पतते ।)

ચારુદત્ત : (સકંડુણ)

રે દુઃખી ! સર્વજન તરફ દયા કરનાર, નિઃસ્વાર્થરીતે આવેલા એ સ્વજન ! એ ધાર્મિક ! ભિક્ષુ મને છોડાવવા ભારે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ વિધિ અનુકૂળ નથી. તેં આજ શું નથી કર્યું ? (૩૧)

બંને ચાંડાળો : શેઠજી ! આ એટલે મારીને બહાર કાઢો.

શકાર : નીકળ રે ! (કાઠી મૂકે છે.) અધ્યા ચાંડાળો કેમ વાર લગાડો છો ? આને મારો.

બંને ચાંડાળો : જો ઉતાવળ છે તો જાતે જ મારો.

રોહસેન : અરે ચાંડાળો ! મને મારો. પિતાજીને છોડી મૂકો.

શકાર : એને પુત્ર થાથે જ મારી નાખો.

ચારુદત્ત : આ મૂર્ખત્વ જુ' સંભવિત છે. તેથી જ બેટા ! માતા પાસે.

રોહસેન : મારે જઈને શું કરવું છે ?

ચારુદત્ત :

બેટા ! માતાને લઈને આજે જ (તારે) આશ્રમમાં જવું. પિતાના દોષથી તું પણ આણું (દશાપરિવર્તન) ન પામતો. (૩૨)

તો બાઈ ! આને લઈને જા.

વિદૂષક : અરે બાઈ ! તું એમ જાણે છે કે તારા વચરકું માખું દેશારીય !

ચારુદત્ત : બાઈ ! સ્વાધીન જીવનવાળા તને પ્રાણત્યાગ પડતો નથી.

વિદૂષક : (સ્વત્રન) એ ખરેખર જરાગર છે. છતાં પણ વડાદા મિત્ર વચર પ્રાણ પારવા કું સક્રિયમાન નથી. તેથી બ્રાહ્મણને છોડશે નોંખી કું પ્રાણત્યાગ કરી મારા મિત્ર પાછળ જઈશ. (મોટથી) એ બાઈ ! જાને જાણી લઈ જાઉં. (તેને લઈ બેરતી ફેરે છે અને પગે પડે છે)

(છોકરે પણ રડતો પગે પડે છે.)

शकार —अले ण भणामि शपुत्ताक चालुदत्ताकं वावादेध त्ति । [अरे ननु भणामि सपुत्रक चारुदत्त व्यापादयतमिति ।] (चारुदत्तो भय नाटयति ।)

चाण्डालौ—णहि अग्गहाणं ईदिशी लाआण्णत्ती अघा शपुत्त चालुदत्त वावादेध त्ति । ता णिक्कम् ले दाढआ णिक्कम् । (इति निष्क्रामयतः) न ह्यस्माकभीदशी राक्ष-
ज्ञान्तिः यथा इमं सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयतमिति । तन्निष्क्राम रे दारक निष्क्राम ।...
इदं तृतीयं घोषणास्वानम् । ताडयत डिण्डिमम् ।]

(पुनर्घोषयत. ।)

शकार.—(स्वगतम्) कध एदो ण पत्तिआर्मा-त पीला । (प्रकाशम्) इहो चालुदत्ता बडुका ण पत्तिआअदि एदो पीलजणे । ता अत्तणकेलिकाए जीहाए भणाहि मए वस-तसेना मालिदत्ति । [कथमेते न प्रययन्ते पीरा. ।... अरे चारुदत्त बडुक न प्रययत एए पीरजन । तदाऽभोयथा जिह्वाया भण मया वस-तसेना मारितेति ।]

(चारुदत्तस्तूष्णीमास्ते ।)

शकार.—अले चाण्डाल गोहे ण भणादि चालुदत्तबडुके । ता भणावेध इमिणा वज्जलवशखण्डेण शङ्खलेण तालिअ तालिअ । [अरे चाण्डाल मनुष्य न भणति चारुदत्तबडुक । तद्भ्रमयतमनेन वज्जलवशखण्डेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा ।]

चाण्डालौ—(प्रहारमुच्यते) भो चालुदत्त भणाहि । [भोभ्यारुदत्त भण ।]

चारुदत्त—(सकरुणम्)

प्राप्य तद्वचसनमहार्णवप्रपातं

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विपादः ।

एको मा ददति जनापवादवद्भि-

र्वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥३३॥

(शकार पुनस्तथैव ।)

चारुदत्त —भो भो. पीरा. । (मया खलु वृक्षसेन (९-३०, ९-३८) इत्यादि पुन. पठति ।)

शकार.—वावादिदा । [व्यापादिता ।]

चारुदत्त —एवमस्तु ।

प्रथमचाण्डालः—अले तव अत्त वज्जपालिआ । [अरे तवात्र वज्जपालिका ।]

द्वितीयचाण्डालः—अले तव । [अरे तव ।]

प्रथम —अले लेक्खअ वळेम्ह । (इति बहुविधं लेखकं कृत्वा) अले अदि मम-
केलिका वज्जपालिआ ता चिह्णं दाध मुहुत्तअम् । [अरे लेख कुर्मः ।...अरे यदि
मदीया वज्जपालिका तदा तिष्ठतु तावन्मुहूर्तकम् ।]

શકાર : અરે ખરું કહું છું કે ચારુદત્તને છાકરા સાથે મારી નાખે.
(ચારુદત્ત બધ દાખવે છે.)

બાંડાળ : ખરેખર, અમને રાજની એ પ્રમાણે આઠા નથી કે ચારુદત્તને પુત્ર સાથે મારવો તેથી જતો રહે. તો એ બાપુ ! જતો રહે (બંને ખડાવ બધ છે.) આ ત્રીજું ચકલું (ધોધધાતું રથાન) આપ્યું. દાંડી પીટા.

(કરીયા દાંડી પીટાય છે.)

શકાર : (સ્વગત) શું આ નગરજનો માનતા નથી ? (મોટેથી) અરે ચારુદત્ત ! પોરિયા ! આ સહેરના લોકો માનતા નથી. તેથી તારી (પોતાની) છબથી કહે કે વશન્તરીનાને મેં મારી. (ચારુદત્ત ચાંત રહે છે.)

શકાર : અલ્યા ચાંડાળા ! ચારુદત્ત બેટા બોલતો નથી. તેથી આ જૂના પાંશના કકડાથી (ટામતા દાંડિયાથી) મારી મારીને બોલાવો.

ચાંડાળ : (પ્રકાર ઉઘાળીને) એ ચારુદત્ત ! બોલો.

ચારુદત્ત : (સકરણ)

આ દુઃખના મહાસાગરમાં પડવાનું પ્રાપ્ત કરીને મને ત્રાસ નથી, અને મનનો વિવાદ નથી. એક લોકનિકાનો અગ્નિ જ મને બાળે છે કે અહીં “મેં પ્રિયાને મારી” એમ કહેવું પડે છે. (૩૩)
(શકાર કરીયા તે પ્રમાણે જ બોલે છે.)

ચારુદત્ત : અરે એ નગરજનો (“મેં તુજસે ખરેખર (૬-૩૦)”) પ્રમાણે બોલે છે.)

શકાર : મારી નાખી.

ચારુદત્ત : બલે એમ થાઓ.

પહેલો ચાંડાળ : અલ્યા અહીં ઘા કરવાનો તારો વારો છે.

બીજો ચાંડાળ : અરે તારો.

પહેલો : ચાલ લીટી દોરી રજતરી કરીએ. (લુપી લુપી રીતે લીટી દોરીને) અરે ! એ ઘા કરવાનો મારો વારો છે. તો જરા (એક) ફગ દોમ.

द्वितीयः—किं निमित्तम् । [किं निमित्तम् ।]

प्रथमः—अले भणिदां गिह पिदुणा शग्ग गच्छन्तेण जघा पुत्त वीरअ जइ तुह वज्जपालिआ होदि मा सहसा वावादअधि कप्पम् । [अरे भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता यथा पुत्र वीरक यदि तव वज्जपालिका भवति मा सहसा व्यापादयति वध्यम् ।]

द्वितीयः—अले किं निमित्तम् । [अरे किं निमित्तम् ।]

प्रथमः—कदावि कोवि साहु अत्थं दइअ वज्जं मोआवेदि । कदावि लण्णो पुत्ते भोदि तेण वदावेण शम्भवज्ज्ज्ञाण मोक्खे होदि । कदावि हत्थी बन्ध लण्णेदि तेण र्वाभमेण वज्जे मुक्के होदि । कदावि लाअणलिवत्ते होदि तेण शम्भवज्ज्ज्ञाणं मोक्खे होदि । [कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा बध्य मोचयति । कदाऽपि राज्ञः पुत्रो भवति तेन वृद्धिमहोत्सवेन सर्ववध्याना मोक्षो भवति । कदाऽपि हस्ती बन्ध लण्डयति तेन संधर्मेण बध्यो मुक्तो भवति । कदाऽपि राजपरिवर्तो भवति तेन सर्ववध्याना मोक्षो भवति ।]

शकारः—किं किं लाअणलिवत्ते होदि । [किं किं राजपरिवर्तो भवति ।]

चाण्डालः—अले वज्जपालिआए लेक्खअ कलेइह । [अरे वध्यपालिकाया लेख कुर्म ।]

शकारः—अले शग्ग मालेध जलुदत्ताकम् । [अरे शीघ्रं मारयत चारुदत्तम् ।]
(अयुक्त्वा चेष्ट गृहीत्वैकान्ते स्थितः ।)

चाण्डालः—अहं चारुदत्त लाअणिओओ वसु अवल्लक्षदि ण कसु अग्गे चाण्डाल । ता शुमलेहि ज शुमल्लिद्वम् । [आहं चारुदत्त राजनियोगः खल्वपराधयति न खलु वर चाण्डाली । तस्मै यत्स्मर्तव्यम् ।]

चारुदत्तः—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य

प्रबलपुरुषवाक्यैर्भाग्यदोषात् कथंचित् ।

सुरपतिभवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा

व्यपनयतु कलहकं स्वस्वभावेन सैन ॥३४॥

मो कं तावन्मया गन्तव्यम् ।

चाण्डालः—(अग्रतो दर्शयित्वा) अले एद दीयादि दक्खिणमशानं ज पेक्खिअ वज्जा क्षत्ति पाणाइ मुच्चन्ति । पेक्ख पेक्ख ।

अद्धं कळेवलं पडिबुत्तं कट्टन्ति दीहगोमाथा ।

अद्धं पि शूलकम्मां वेशं विअ वट्ठाशश ॥३५॥

બીજો : અરે શા માટે ?

પહેલો : કદાચ કાઈપણ સાધુ પૈસા આપીને વધ્યને છોડાવે. કદાચ રાજને (ત્યાં) પુત્ર જન્મે તેથી વૃદ્ધિ મહોત્સવને લીધે બધા વધ્યનો છુટકારો થાય. કદાચ કાપી ખંધન તોડે તેથી ગરબકર્મા વધ્ય મુક્ત થાય. કદાચ રાજ બદલાય તેથી બધા વધ્યનો મોક્ષ થાય.

શકાર : શું ? શું ? રાજ બદલાઈ જવાનો ?

ચાંડાળ : એઈ ! મારવાના વારાની (લીટી દોરીને) ગણતરી કરીએ.

શકાર : અરે ! જલ્દી ચારુદતને મારી નાખો. (એમ બોલીને ચેટને લઈને એક ખૂણામાં બિતો રહે છે.)

ચાંડાળ : બપો ચારુદત ! ખરેખર રાજની આગા અપરાધી છે; અરે ! અમે ચાંડાળ નથી, તેથી જે યાદ કરવાનું હોય તે યાદ કર.

ચારુદત :

આજે બળવાન માણસોના વચનથી કે લાગ્યતા હોયથી ગમે તે રીતે કલંકિત હોવા છતાં જો મારો (કંઈ) ધર્મ હોય તો ઇન્દ્રના ભવનમાં રહેલી કે ગમે ત્યાં રહેલી તે (વસન્તસેના) જ પોતાના સ્વભાવથી (મારું) કલંક દૂર કરે. (૩૪)

અત્યા ! ત્યારે મારે ક્યાં જવાનું છે ?

ચાંડાળ : (આગળ બતાવીને) અરે ! આ દેખાય દખલગીર મંડાળ, લુઓ જે નોઈને વધ્યો એકદમ પ્રાણ સ્વજ દે છે. લુઓ.

ચિયાળવાં લાંબાં થઈને અધુરું નીચે લટકતું થય ખેંચે છે. (બીજું) અધુરું પણ અદૃશ્યવાળાનો (મૃત્યુનો) વેશ હોય તેમ શૂળીએ લાગ્યું છે. (૩૫)

[अरे एतदृश्यते दक्षिणश्मशानं यत्प्रेक्ष्य बभूव हतिति प्राणान्मुञ्चन्ति । पश्य पश्य ।

अर्धं कलेवरं प्रतिवृत्तं कर्षन्ति दीर्घगोमायवः ।

अर्धमपि शूललम्बं वेश इवाट्टशस्य ॥

चारुदत्तः—हा हतोऽस्मि मन्दमाय । [इति सवेगमुपविशति]

शस्त्रारः—एष दाव गमिष्याम् । चारुदत्ताकं वावादभन्तं दाव पेक्षामि [परि-
कस्य हृदवा] कथं खनिशटे । [न तावद्गमिष्यामि । चारुदत्तकं श्वापाद्यमानं ताव-
त्पश्यामि ।....कथमुपनिष्ठः ।]

चाण्डालः—चारुदत्ता किं भीदेशि । [चारुदत्त किं भीतोऽस्ति ।]

चारुदत्तः—[सहस्रोत्थाय] मूर्ख । [न भीतो मरणादस्मि केवलं क्षुण्णित यशः ।
(१०/२७) इत्यादि पुनः पठति ।]

चाण्डालः—अञ्जं चारुदत्त गबजदले पडिवशन्ता चन्द्रशुक्ला वि विपत्तिं लहन्ति ।
किं उग जगा मन्त्रगभोलुभा माणय वा । लोए कोवि उद्विदो पडिदि कोवि पडिदोवि
उद्वेदि ।

उद्वन्तपडन्ताह लक्षणपाडिआ शवश्च उग अस्थि ।

एदाई हिअए कदुअ संधालेहि अत्ताणअम् ॥३६॥

[द्वितीयचाण्डाल प्रति] एदं चउट्ठ घोषणहानम् । ॥ उग्गोशम् । [आर्यं
चारुदत्तं गगनतले प्रतिबसन्ती चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते । किं पुनर्जना मरणभीरुका
मानवा वा । लोके काऽप्युत्थितः पतति काऽपि पतितोऽप्युचिष्ठेते ।

उत्तिष्ठस्वततो वसनपादिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये फूत्रा सभारयात्मानम् ॥...

एतच्चतुर्थं घोषणास्थानम् । तदुदघोषयावः ।]

[पुनस्तथैवोदघोषयन्]

चारुदत्तः—हा प्रिये वसन्तसेने । [शशिविमलमयूत (१०/१३) इत्यादि पठति ।]

[ततः प्रविशति ससंभ्रमा वसन्तसेना मिथुअ ।]

मिश्रुः—हीमाणहे । अट्टगजालशन्तं शमश्चाशिम वसन्तरोणिअ गअन्ते अणु-
माहिदग्दि पवज्जए । उवायिके कडि तुन णइश्चम् । [आश्चर्यम् । अस्थानपरिधान्ता
समाश्वास्य वसन्तसेनिका नय-ननुग्रहीतोऽस्मि प्रत्रयया । उपासिके सुत्र त्वा नेष्यामि ।]

वसन्तसेना—अत्रचारुदत्तस्य ज्ञेयं गेहम् । तस्य दंशणेन मिअलाण्डगस
विअ उमुदगि आगन्देहि मम् । [आर्यचारुदत्तस्यैव गेहम् । तस्य दर्शनेन मृग-
लाभ्यस्त्येव कुमुदनीमानन्दय माम् ।

ચારુદત્ત : હાય ! કમનસીબ હું મરાયો. (ચોકથી બેસે છે.)

શકાર : 'ત્યાં સુધી જઈશ નહિ જ્યાં સુધી ચારુદત્તિયાને મરાતો જોઈશ નહિ. (ફરીને જોઈને) શું ? બેઠા છે ?

ચાંડાળ : ચારુદત્ત ! કેમ કરી ગયા ?

ચારુદત્ત : (એકદમ જીદીને) મુરખા ! ("હું" મૃત્યુથી ખીટા નથી. કેવળ યશને કલંક લાગ્યું") (૧૦-૨૭) છત્વાદિ ફરીયા બોલે છે.)

ચાંડાળ : આર્થ ચારુદત્ત ! આકાશમાં રહેતા સૂરજચંદરને પણ આકત આવે છે. તો પછી માનવોની કે મરણ્યથી કરતા લોકોની શી વાત ?

હુનિયામાં કોઈ ચડેલો પડે છે; કોઈક પડેલો પણ ચડે છે. વળી ઊંડતા, પડતા શબની કપડું કાઢવા જેવી ક્રિયા છે. આ મનમાં વિચારીને તમારી ભાતને તૈયાર કરો. (૩૬)

આ ચોથું ચકલું (દાંડી પીટવાની જગ્યા), તો દાંડી પીટો.

(ફરીયા તેવી જ રીતે દાંડી પીટે છે.)

ચારુદત્ત : હાય ! પ્રિયા વસન્તસેના ! ("ચંદના નિર્મળ કિરણ જેવા...." (૧૦-૧૭) પ્રમાણે ફરી બોલે છે.)

(પછી ત્રજસાયેલી વસન્તસેના અને બિંધુ પ્રવેશે છે.)

બિંધુ : વાહ વાહ ! અસ્થાને યાકા પ્રયેલી વસન્તમેનિકાને જ્ઞાનમાં લાવીને માર્ગ દેખાડતા મારી પ્રમજ્જાથી હું ખરેખર ઉપકૃત થયો છું. ઉપાસિક ! તને ક્યાં લઈ જઈ ?

વસન્તસેના : આર્થ ચારુદત્તને જ ઘેર ચંદ જેમ કુમુદિનીને તેમ તેના દર્શનથી મને આનંદ આપે.

भिक्षुः—(स्वगतम्) कदलेण मग्गेण पविशामि । (विचित्रम्) लाअमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिके एहि । इमं लाअमग्गम् । (आकर्ण्य) किं शु वल्लु एशे लाअमग्गे महन्ते कलअले झुणीअदि । [कतरेण मार्गेण प्रविशामि । ...राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके एहि । अयं राजमार्गः । ...किं नु खल्वेयं राजमार्गे महान्कल-कलः श्रूयते ।]

वसन्तसेना—(अप्रती निरूप्य) कथं पुरतो महाजनसमूहो । अत्र जाणाहि दाव किं जेदं स्ति । विषमभरककन्ता विअ वसुंधरा एअवातोण्णदा उज्जणी वट्टदि । [कथं पुरतो महाजनसमूहः । आर्यं जानीहि तावदिकं न्विदमिति । विषमभराकान्तेव वसुंधरा एकवासोन्नतोज्जयिनी वर्तते ।]

चाण्डालः—इमं अ पच्छिमं घोशणट्ठाणम् । ता तालेधं द्विण्डिमम् । उग्घो-रोध घोशणम् । (तथा कृत्वा) भो चारुदत्त पडिवालेहि । मा भाआहि । लल्लुं ज्जेव मालीअशि । [इदं च पश्चिम घोषणास्थानम् । तत्ताद्वयत द्विण्डिमम् । उद्योपयत् घोषणम् । ...भो चारुदत्त प्रतिपालय । मा भैयीः । शीघ्रमेव मार्यसे ।]

चारुदत्तः—भगवत्यो देवताः ।

भिक्षुः—(भूत्वा ससंभ्रमम्) उवाशिके तुम किल चालुदत्तेण मालिदाशि स्ति चालुदत्ता मालिदुं णीअदि । [उपासिके त्वं सीलं चारुदत्तन मारिताऽसीति चारुदत्तो मारयितुं नीयते ।]

वसन्तसेना—(ससंभ्रमम्) हट्ठ । कथं मम मन्दभाङ्गीए कीदे अज्जचालु-दत्तो वावादीअदि । भो त्वादे आदेसेहि मग्गम् । [हा धिक् हा धिक् । कथं मम मन्दभागिन्याः कृत आर्यचारुदत्ता न्यापायते । भो. त्वारत त्वरितमादिश मार्गम् ।]

भिक्षुः—तुवल्लु तुवल्लु बुद्धोवाशिका अज्जचालुदत्त जीअन्तं शमशशाशितुम् । अज्जा अन्तलं अन्तलं देध । [स्वरता स्वरता बुद्धोपासिकार्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम् । आर्याः अन्तरमन्तरं दत्त ।]

वसन्तसेना—अन्तरम् अन्तरम् । [अन्तरमन्तरम् ।]

चाण्डालः—अज्जचालुदत्तं श्यामिणिओओ अवल्लसिदि । ता शुमलेहि जं शुम-लिदव्वम् । [आर्यचारुदत्तं श्यामिनिशोऽपराध्यति । तत्स्मरं यत्स्मर्तव्यम् ।]

चारुदत्तः—किं वट्टना । (प्रभवति)....१०/३४ इत्यादि श्लोकं पठति ।]

चाण्डालः—(सङ्गमामृष्य) अज्जचालुदत्त उत्ताणे भविअं समं चिद्धं एक-प्यहालेण मालिअं तुम शग्गं जेह्म । [आर्यचारुदत्त उत्तानो भूत्वा समं तिष्ठ । एक-प्रहारेण मारयित्वा त्वा स्वर्गं नयावः ।] [चारुदत्तस्था तिष्ठति ।]

चाण्डालः—(प्रहर्तुमीहते । खड्गपतनं हस्तादर्भनयन्) ही कथम् ।

आभट्टिदे श्लोशं मुट्ठीए मुट्ठीणा गहीदे वि ।

धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशणिहे सुग्गे ॥३७॥

ભિક્ષુ : (સ્વયત) ક્યાં માર્ગે પ્રવેશું ? (વિચાર કરીને) રાજમાર્ગે જ પ્રવેશું. ઉપાસિકા ! આવો આ (રહો) રાજમાર્ગ. (સાંભળીને) ખરે ! આ રાજમાર્ગ ઉપર શેરબંકાર થેનો સંભળાતો હશે વાર ?

વસન્તસેના : (આગળ બતાવીને) શું ? આગળ માણસોની મેદની છે ! લાઇ જુઓને જરા કે આ શું છે વાર ? પૃથ્વી બહે વિષમ ભારથી દબાઈ ગઈ હોય તેમ ઉન્નયિની (બહે) એક બાજુ જોયી થઈ છે.

ચાંડાળ : અને આ છેલ્લું ચક્રુ (દાંડી પીટવાનું સ્થાન). તેથી ઢેલ વગાડો. દાંડી પીટો (તેમ કરીને) અરે ચારુદત્ત ! થોભો. ખીશો નહિ. જલદીથી જ મારી નાખીએ છીએ.

ચારુદત્ત : ભગવતી ! દેવતા !

ભિક્ષુ : (સાંભળીને-ગભરાટથી) ઉપાસિકા ! કહે છે કે, તને ચારુદત્તે મારી નાખી છે એમ કરી ચારુદત્તને મારવા લઈ બધ છે.

વસન્તસેના : (ગભરાટથી) ઝો માડી રે ! ઝો બાપ ! શું કમનસીબ મારે માટે આર્થ ચારુદત્ત મરાય છે ? અરે ! જટ જટ રસ્તો બતાવો.

ભિક્ષુ : જલદી કરો. બુદ્ધોપાસિકા જલદી કરો-જીવતા આર્થ ચારુદત્તને આશ્વાસન આપવા. લાઈઓ માર્ગ આપો, માર્ગ આપો.

વસન્તસેના : રસ્તો કરો, માર્ગ આપો.

ચાંડાળ : બાપુ ચારુદત્ત ! માલિકના હુકમનો ગુનેગાર છે. તેથી સંભારવાનું સંભારો.

ચારુદત્ત : વધારે બોલવાથી શું ? (જો મારો ધર્મ છે તો (૧૦-૩૪) વગેરે ફરીથી બોલે છે.)

ચાંડાળ : (તલવાર ખેંચીને) આર્થ ચારુદત્ત ! ટકાર થઈ બરાબર જિંદા રહો. એક ગ્રાંટકે તને મારીને સ્વર્ગ લઈ જઈએ. (ચારુદત્ત તેમ કરે છે.)

ચાંડાળ : (મારવા બધ છે. હાથમાંથી તલવાર પડી હોય તેમ અભિનય કરીને) હે ! શું ?

મુઠ્ઠીથી ગુસ્સાથી કાઢ્યું, (અને) મુઠ્ઠીમાં (રાખી) પકડ્યું હોવા છતાં દારુણ (અને) વજ્ર જેવું ખડગ જમીન ઉપર ચા માટે પડ્યું ? (૩૭)

जघा एद संवुत्तं तथा तक्केमि ण विवज्जदि अज्जचालुदत्ते त्ति । भवदि
राज्जवाशिणि पशीद पशीद । अवि णाम चालुदत्तस्य मोक्खे भवे तदा अणुगहिदं
तुए चाण्डालउल भवे । [ही कथम्]

आकृष्टः सरोप मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि ।

घरण्या किमर्थं पतितो दारुणक्रोशानिषनिमः खड्गः ॥

यथैतत्सदृशं तथा तर्कयामि न विपद्यत आर्यचारुदत्त इति । भगवति सहा-
वासिनि प्रसीद प्रसीद । अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत् तदानुगृहीतं त्वया चाण्डाल-
कुलं भवेत् ।]

अपरः—अवाण्णत्तं अणुचिट्ठम्ह । [ययारुप्तमनुतिश्रवः ।]

प्रथमः—भोदु । एव्व कलेम्ह । [भवतु । एव कुर्वः ।]

(इत्युभौ चारुदत्तं श्ले समारोपयितुमिच्छतः ।)

(चारुदत्त. प्रभवति....(१०/३४) इत्यादि पुनः पठति।)

भिक्षुर्वसन्तसेना च—(इष्ट्वा) अज्जा मा दाथ मा दाव । अज्ज एसा अहं
मन्दभाणी जाए कारणादो एसो वावादीअदि । [आर्याः मा तावन्मा तावत् । आर्याः
एसाऽहं मन्दभागेनो यस्याः कारणादेव व्यापाद्यते ।

चाण्डालः—(इष्ट्वा)

का उण तुल्लिदं एसा अंशपडन्तेन चिउलभालेण ।

मा मेत्ति वाहलन्ती उट्ठिदहस्था इदो एदि ॥३८॥

[का पुनस्त्वरितमेपांसपतता चिकुरभारेण ।

मा मेति व्याहरन्त्युत्थितहस्तेत एति ॥]

वसन्तसेना—अज्ज चारुदत्त किं ण्णेदम् । [आर्य चारुदत्त किं निवेदम् ।]
(इत्युरति पठति ।)

भिक्षु.—अज्ज चारुदत्त किं ण्णेदम् । [आर्य चारुदत्त किं निवेदम् ।] (इति
पादयोः पठति ।)

चाण्डाल—(समग्रमपसृत्य) कथम् वसन्तसेना । न खु अग्देहि शाहु न
वावादिदे । [कथं वसन्तसेना । ननु खल्लावाम्हा साधुर्न व्यापादितः ।]

भिक्षुः—(अधाय) अले जीवदि चालुदत्ते । [अरे जीवति चारुदत्त. ।]

चाण्डालः—जीवदि वरशशदम् । [जीवति वर्षशतम् ।]

वसन्तसेना—(सहर्षम्) पच्चुज्जीविट्ठम्ह । [प्रत्युज्जीविताऽस्मि ।]

चाण्डाल.—ता जाय एद तुच राण्णो जण्णवाडगदस्य निवेदेम्ह । तथावदे-
तद्दृष्ट राशो यत्तवाटगतस्य निवेदयावः ।] (इति निष्क्रमतः ।)

બ્યારે આમ થયું છે ત્યારે ધાડું છું કે આર્થ ચારુદત નહિ મરાય. હે માતા સદ્યવાસિનિ ! પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. ખરેખર જો ચારુદતનો છુટકારો થશે તો તે ચાંડાળજાતિ ઉપર મહેર કરી ચલુશો.

ખીન્ને : આગા પ્રમાણે કરીએ.

પહેલો : હીઠ એમ કરીએ.

(ખીન્ને ચારુદતને ઘણીએ ચડાવવા છાંછે છે.)

(ચારુદત 'જો મારો ધર્મ હોય તો...' પ્રમાણે (૧૦-૩૪) ફરીથી બોલે છે.)

વિશ્વુ અને વસન્તસેના : (જોઈને) બાઈઓ ! સખૂર કરો, સખૂર કરો. બાઈઓ ! જેને કારણે આ મરાય છે તે અભાગણી હું આ રહી.

ચાંડાળ : (જોઈને)

ખસા ઉપર પડેલા વાળના જઠધાવાળી "ચોસો, ચોસો," એમ હાથ જીંચો કરીને કહિતી આ વળી કેાણ અહીં આવે છે ? (૩૮)

વસન્તસેના : આર્થ ચારુદત ! આ શું વાર ? (વક્ષસ્થળ ઉપર પડે છે)

વિશ્વુ : આર્થ ચારુદત ! આ શું વાર ? (પગે પડે છે.)

ચાંડાળ : (ભયથી દૂર ખસીને) શું ? વસન્તસેના ? સાચું, ખરેખર અમે સંજ્ઞાનને ન માર્યો.

વિશ્વુ : (જોઈને) અરે ! ચારુદત જીવે છે ?

ચાંડાળ : સૌ વર્ષ જીવે છે.

વસન્તસેના : (હર્ષથી) જીવમાં જીવ આપ્યો.

ચાંડાળ : ત્યારે આ સંગ્રામ્યાર યજ્ઞશાળામાં ગયેલા સભાજને પહોંચાડીએ. (બહાર જાય છે.)

शकारः—(वसन्तसेना दृष्ट्वा सनासम्) ह्रीमादिके । केण गन्भदाशी जीवा-
विदा । उक्कन्ताइ मे पाणाइ । भोदु । पलाइश्शम् । [आश्चर्यम् । केन गर्भदासी
जीवनं प्रापिता । उक्कन्ता मे प्राणाः । भवतु । पलायिष्ये ।] (इति पलायते ।)

चाण्डालः—(उपसृत्य) अले णं अम्हाण ईदिशी छाआणत्तीजेण शा वावा-
दिदा त मालेध त्ति । ता छट्ठिअशालअ ज्जेव अण्णेअम्ह । [अरे नन्वावयोरीदृशी
राजाञ्जलिः, येन सा व्यापादिता त मारयेतेति । तद्वाष्ट्रियस्यालमेवान्विष्यावः ।] (इति
निष्क्रान्ती ।)

चारुदत्तः—(सविस्मयम्)

केयमभ्युद्यते शस्त्रे मृत्युवक्त्रगते मयि ।

अनावृष्टिहते सस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता ॥३९॥

(अवलोक्य च)

वसन्तसेना किमियं द्वितीया समागता सेव दिवः किमित्थम् ।

भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां वसन्तसेना न मृताऽथ सैव ॥४०॥

अथवा ।

किं नु स्वर्गात्पुनः प्राप्ता मम जीवातुक्काम्पया ।

तस्या रूपान्तरूपेण किमुतान्येयमागता ॥४१॥

वसन्तसेना—(सालग्रथाय पादयोर्निपत्य) अञ्ज चाण्डत्त सा ज्जेव अहं
पावा आप कारणादा इअ तुए असरिनी अवस्था पाविदा । [आर्यं चारुदत्त सैवाहं
पापा यस्याः कारणादिय त्वयाऽसहृदयवस्था प्राप्ता ।]

(निपत्ये)

अञ्चरिअं अञ्चरिअम् । जीवदि वसन्तसेना । [आश्चर्यम् आश्चर्यम् । जीवति
वसन्तसेना ।] (इति सर्वे पठन्ति ।)

चारुदत्तः—(आकर्ण्य सहस्रेः रथाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताक्ष एव हृदयगद्-
गदाश्रम) प्रिये वसन्तसेने त्वम् ।

वसन्तसेना—सा ज्जेवाह मन्दभाआ । [सैवाहं मन्दभाग्या ।]

चारुदत्तः—(निरूप्य सहर्षम्) कथं वसन्तसेनेव । (सानन्दम्)

कुतो बाष्पाम्बुधाराभिः स्नपयन्ती ययोधरी ।

मयि मृत्युवक्त्रं प्राप्ते विधेव समुपागता ॥४२॥

શકાસ : (વસન્તસેનાને જોઈને ખીકથી) આશ્ચર્ય ! આ ગર્ભદાશીને કાણે જવતી કરી ? મારો જીવ ભડી ગયો. અગાધ લાગી જઈશ. (નાસે છે.)

શાંડાળ : (પાસે જઈને) અરે ! સાચું, આપણને એવી રાજ-આરા ઉતી કે જેને તેને મારી હોય તેને મારો. તેથી રાજજીના સાળાને જ શોધીએ. (મહાર નય છે.)

ચારુદત્ત : (વિસ્મયથી)

હુકાળથી સુકાર્ધ ગયેલા પાક ઉપર દ્રોણ વૃષ્ટિની જેમ, રાજ ઉગ્રાશ્રુ' છે ત્યારે મૃત્યુના મુખમાં ગયેલા મારી પાસે આ કાણુ આવી છે ? (ઉઠ) (અને જોઈને)

શુ' આ ખીજી વસન્તસેના છે ? શુ' આમ તે જ સ્વર્ગમાંથી પાછી આવી છે ? કે મારું જ્ઞાન્ત મન તેને જુએ છે ? (કે) વસન્તસેના મરી નથી (અને) તે જ આ છે ? (૪૦)

કે યહી મને જીવાડવાની ઇચ્છાથી તે સ્વર્ગમાંથી ફરી આવી છે ? કે શુ' તેના રૂપને મળતી આ ખીજી (કોઈ) આવી છે ? (૪૧)

વસન્તસેના : (આંસુ સાથે બીડીને પૂત્રે પડીને) આર્થ ચારુદત્ત ! હું તે જ પાપિણી છું (કે) જેને કારણે તમે આ અયોગ્ય દશાને પ્રાપ્ત કરી. (પડા પાછળ) આશ્ચર્ય ! વસન્તસેના જીવે છે. (બધા એમ જોલે છે.)

ચારુદત્ત : (સાંભળીને) એકદમ બીડીને સ્પર્શસ્પર્શનો અભિનય કરીને, મી'ચેલી અંખિએ જ હર્ષથી ગદગદિત વાણીમહિત) પ્રિયે ! વસન્તસેના ! તું !

વસન્તસેના : હું તે જ અભાગણી.

ચારુદત્ત : (જરાજર જોઈને સહર્ષ) શુ' વસન્તસેના જ ! (આનંદથી)

હું મૃત્યુને વશ થયો છું ત્યારે, આંસુના જળની ધારાથી વદનસ્થળ જી'નવતી (તું) વિદ્યાની જેમ ક્યાંથી આવી પહોંચી ? (૪૨)

प्रिये वसन्तसेने ।

त्वदर्धमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।

अहो प्रभावः प्रियसंगमस्य मृतोऽपि को नाम पुनर्ध्रियेत ॥४३॥

अपि च । प्रिये पश्य

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियं च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च वध्यपटहध्वनयस्तथैव

जाता विवाहपटहध्वनिभिः समानाः ॥४४॥

वसन्तसेना—अदिदक्षिणदाए किं ण्णेदं ववसिदं अज्जेण । [भतिदक्षिणतया किं निवदं व्यवसितमार्येण ।]

चारुदत्तः—प्रिये एवं किल मया हतेति—

पूर्वानुवद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥४५॥

वसन्तसेना—(कर्णो पिचाय) सन्त पावम् । तेण मिह राअवालेण वावादिदा । [शान्तं पावम् । तेनास्मि राअवालेन व्यापादिता ।]

चारुदत्तः—(भिक्षुं दृष्ट्वा) अपमपि कः ।

वसन्तसेना—तेण अणज्जेण वावादिदा । एदिणा अज्जेण जीवाविदमिह । [तेनानार्येण व्यापादिता । एतेनार्येण जीवं प्रापिताऽस्मि ।]

चारुदत्तः—कस्त्वमकारणबन्धुः ।

भिक्षुः—एण पच्चभिज्जणादि मं अज्जो । अहं शे अज्जइश चलग्गेशवाहचिन्तए शवाहके णाम । जूदिअलेहिं गहिदे एदाए उवाशिकाए अज्जइश केलेके ति अल्ल कालपणगिकीदे मिह । तेण अ जूदणिवेदेण शककशमणके शवुत्ते मिह । एशावि अज्ज पवहणविपज्जाशेण पुप्फकलण्डकजिणुज्जाणं गदा । तेण अ अणज्जेण ण म बहु मण्णेशि ति बाहुपाशबलकालेण मारिता । मए दिट्ठा । [न प्रत्यभिजानाति मामार्यः । अहं स आर्यस्य चरणसवाहचिन्तकः संवाहको नाम । शूतकरैर्यहीत एतयोपासिकयार्यस्यास्मीय इत्यलंकारपणनिष्क्रीतोऽस्मि । तेन च शूतनिर्वेदेन शक्यभ्रमणकः सदृशोऽस्मि । एषा-
प्यार्या प्रवहणविपर्यसेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं गता । तेन चानार्येण न मा बहु मन्यस्य इति बाहुपाशबलकालेण मारिता । मया दृष्ट्य ।]

(नेपथ्ये कलकलः)

પ્રિયે ! વસન્તસેના !

તારે માટે નાશ પામતા આ મારા દેહને તે જ મુક્ત કર્યો છે. અહો ! પ્રિયના મિલનનો કેવો પ્રભાવ ! ખરેખર ! મૃત્યુ પામેલો હોય છતાં ફરીથી કોણ જીવાડાય ? (૪૩)

અને વળી, પ્રિય ! જો

આ માળા ખરેખર પ્રિયના આગમનથી વરની (માળા) હોય તેવી લાગે છે અને તેવી જ રીતે આ વધના ઢોલના અવાજ વિવાહના ઢોલના અવાજ જેવા થયા છે. (૪૪)

વસન્તસેના : અતિશય વિનયને કારણે આપઓએ આ શું ધાર્યું વાર ?

ચારુદત્ત : પ્રિય ! કહે છે કે તને મેં મારી.

પહેલાં જેણે વેર બાંધ્યું હતું તેવા તે શક્તિશાળી રાત્રીએ નરકમાં (પોતે) પડતાં પડતાં મને લગભગ પાડ્યો છે. (૪૫)

વસન્તસેના : (કાન ઢાંકીને) અરે રામ, રામ ! પેલા રાગના સાળાએ મને મારી નાખી.

ચારુદત્ત : (ભિન્નને જોઈને) આ વગી કોણ ?

વસન્તસેના : પેલા શ્રીમાને મારી નાખી, આ ભાઈએ મને જીવન આપ્યું.

ચારુદત્ત : નિઃસ્વાર્થ સ્વચ્છ એના તમે કોણ છો ?

ભિક્ષુ : મને આપઓ ઓળખતા નથી ? હું આપઓના સંવત્સરના નાનને પત્રચંપી કરનારો. જુગારીથી પકડાયેલો આપઓનો આત્મીય છું એમ મળી દાગીનાનું વગતર આપી આ ઉપાસિકાએ મને હોડાયો અને એ જુગારના દુઃખે હું બોદ સાધુ થઈ ગયો છું. રથની અઢલા-પઢલાથી આ ખરેખર પશુ જૂના પુષ્પ-કરણના ત્રાસમાં મારાં બતાં. મને માનથી જોતી નથી એન કરી તે શ્રીમાને પશુ મને દુઃખે દળિ અરહિ મેં જોઈ.

(પડત પડત મારવાર)

जयति वृषभकेतुर्दक्षयज्ञस्य इन्ता
 तदनु जयति भेत्ता षण्मुखः क्रौञ्चशत्रुः ।
 तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकैलासकेतुं
 विनिहतवरवैरी चार्यको गां विशालाम् ॥४६॥

(प्रविश्य सहसा)

शर्विल्लः—

इत्वा नं कुनृपमहं हि पाळकं भो-
 स्तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्यकं तम् ।
 तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां
 मोक्षयेऽहं व्यसनगतं च चारुदत्तम् ॥४७॥
 इत्वा रिपुं तं बलमन्निहीनं पौगन्समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
 प्राप्तं समग्रं वसुधाधिराग्यं राज्यं बलारेखि शत्रुराज्यम् ॥४८॥

(अप्रतो निरूप्य) भवतु । अत्र तेन भवितव्यं यथायं अनपदसमवायः । अपि
 मामापमारम्भः क्षितिपतेरार्यकस्यार्यचारुदत्तस्य जीवितेन सकलः स्यात् । (स्वरिततर-
 नुपसृत्य) अस्यात जाह्माः । (दृष्ट्वा सहर्षम्) अपि प्रियते चारुदत्तः सह वसन्त-
 तेनया । संपूर्णाः स्वस्वस्मत्स्वामिनो मनोरथाः ।

दिष्ट्या भो व्यसनमहार्णवादपारा-
 दुत्तार्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।
 नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्ष्ये
 ज्योत्स्नाढ्यं शशिनमिवोपरागमुक्तम् ॥४९॥

तत्कृतमहापातकः यथमिवैनमुत्सामि । अथवा सर्वत्रार्जवे शोभते । (उपसृत्य
 वद्धाञ्जलिः प्रकाशम्) आर्यं चारुदत्त ।

चारुदत्तः—ननु को भवान् ।

शर्विल्लः—

येन ते भवनं मित्र्या न्यासापहरणं कृतम् ।
 सोऽहं कृतमहापापस्त्वामेव शरणं गतः ॥५०॥

चारुदत्तः—सखे मेवम् । त्वयाऽसौ प्रणयः कृतः । (इति कण्ठे गृह्णाति ।)

દશયજ્ઞના સંહારક શિવનો જય થાઓ. તે પછી કૌંચનો શત્રુ અને (તેના) લેહનાર કાર્તિકેય (વરુમુખનો) જય થાઓ. અને તે પછી જેણે પ્રબળ શત્રુને માર્યો છે તેવા આર્યક શુભ ડેલાસરૂપી ધનવાળી વિશાલ સમસ્ત પૃથ્વી છતે છે. (૪૬)

(પ્રવેશ કરીને એકઠમ)

શર્વિલક :

અરે ! ખરેખર, તે ખરાબ રાજા પાલકને મારીને મેં તેના રાજ્ય પર ઉપર તે આર્યકને એકઠમ બેસાડીને અને તેની આજ્ઞા (મૂર્તિ ઉપરથી લીધેલ પવિત્ર કૂલની માળાની જેમ) (ભગવાનના) નિર્મોહ્યની પેઠે માથે ચડાવીને હું હું ખમાં પડેલા ચારુદત્તને છોડાવીશ. (૪૭)

લશ્કર અને મંત્રી વગરના તે શત્રુને મારીને, લોકોને ફરીથી ખૂબ આશ્વાસન આપીને જેમ ઇન્દ્રને યજુર્નું રાજ્ય (મળે) તેમ પૃથ્વીના આધિપત્ય સાથેનું સમગ્ર રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે. (૪૮)
(આગળ બતાવીને) વાર જ્યાં આ લોકોનું ટાળું છે ત્યાં અહીં તે હશે. આર્ય ચારુદત્તના જીવનથી મહારાજ આર્યકનો આ પ્રયત્ન સફળ થશે કે? (એકઠમ પાસે જઈને) ઓ અવિચારીઓ ! દૂર હટો. (જોઈને સડધ) શું ચારુદત્ત વચનતમેના સાથે જીવે છે ? ખરેખર, અમારા સ્વામીના મનોરથ સફળ થવા.

અરે ! ગ્રહણથી મુક્ત થયેલા (અને) ખૂબ ચાંદનીવાળા ચંદ્ર જેવા (તેમને) સદ્ગુણોએ લાગે સમયે, (સારા દોરડાવાળી અને સારી બાંધણીની) નાવ જેવી શુણ્વતી (અને) સદ્ગુણોથી સ્થિતનાદી હુખરૂપી અપાર સાગરમાંથી પાર જીતેલા નિકાળું છું. (૪૯)

તો જેણે મહાપાપ કર્યું છે તેણે હું કેવી રીતે જાણે આમની પાસે જઈ. અથવા બધે સત્ય સોમે છે. (પાસે જઈને ઠાથ જોડીને મોટેથી) આર્ય ચારુદત્ત !

ચારુદત્ત : કરું છું. તમે કાલુ છો !

શર્વિલક :

જેણે તમારું ઘર ફોડીને ન્યાસનું હરણ કર્યું હતું તે મહાપાપ કરનારો હું તમારે જ ચરણે આજ્યો છું. (૫૦)

ચારુદત્ત : મિત્ર ! એમનાં. તે જે ઉપકાર કર્યો હતો (અને ધમાવે છે.)

शर्विलकः—अन्यच्च ।

आर्यकेणार्यवृत्तेन कुलं मानं च रक्षता ।

पशुवधज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको इतः ॥५१॥

चारुदत्तः—किम् ।

शर्विलकः—

त्वधानं यः समारुह्य यातस्त्वां शरणं पुरा ।

पशुवदितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥५२॥

चारुदत्तः—शर्विलक योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटानारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ।

शर्विलकः—यथाह तत्रभवान् ।

चारुदत्तः—प्रियं नः प्रियम् ।

शर्विलकः—प्रतिष्ठितमात्रेण मुहूर्त्तार्यकेणोज्जयिन्या वेणातटे कुशावत्या राज्यमति-
मृष्टम् । तत्प्रतिमान्यता प्रथमः मुहूर्त्तप्रणयः । (परिवृत्त्य) अरे रे आनीयतामयं पापो
राष्ट्रघटः । (नेमध्ये) यथाज्ञापयति शर्विलकः ।

शर्विलकः—आर्य नन्वयमार्यको राजा विशापयति—इदं मया पुष्पदगुणोपाजित
राज्यम् । तदुपयुज्यताम् ।

चारुदत्तः—अस्मद्गुणोपाजितं राज्यम् ।

(नेमध्ये) अरे रे राष्ट्रियशालक एतेहि । स्वस्याविनयस्य फलमनुभव ।

(ततः प्रविशति पुरुषैरभिष्टितः पश्चाद्वाहुबद्धः शकारः ।)

शकारः—हीमादिके

एवं दूलमदिवरुन्ते उद्दामे विअ गद्गहे ।

आणीदे वसु हगे वद्धे दुहे अण्णे व्व दुक्कले ॥५३॥

(दिशोऽवलोक्य) शमन्तदो उवट्टिदे एसे लल्लिअक्खे । ता क दाणि अशलणे
शलण वजामि । (विचिन्त्य) भोदु । तं ज्जेव अण्णुववण्णशलणवच्छलं गच्छामि ।
(इत्युपसृत्य) अज्जचालुदत्त पलित्ताआहि पलित्ताआहि । [आश्चर्यम् ।

एव दूरमतिक्खन्त उद्दाम इर गर्दभः ।

आनीतः खन्वहं बद्धः कुक्कुरोऽन्य इव दुष्करः ॥

....शमन्तत उपस्थित एव राष्ट्रियक्वधः । तत्कमिदानीमशरणः शरणं प्रजामि ।
...भवतु । तमेवाम्पुपन्नशरणवत्सलं गच्छामि ।....आर्यचारुदत्त परित्रापस्व परित्रा-
पस्व परित्रापस्व ।] (इति पादयोः पतति ।)

સર્વિંદક : અને ખીજું.

પૂજા અને માન રૂપના સહચારી આર્થિક યજ્ઞસ્થાનમાં રહેલા હું
પાવકને પશુની માફ માયો. (૫૧)

ચારુદત્ત : શું ?

સર્વિંદક :

જે પહેલાં, તમારા રથમાં બેઠીને તમારે ચરણે આપ્યો હતો
તેણે આજે યજ્ઞ આરંભ્યો હતો ત્યારે, (યજ્ઞના) પશુની જેમ પાવકને
માયો. (૫૨)

ચારુદત્ત : સર્વિંદક ! અર્થિક નાશના જેને પાવક નાશમાયો લાગીને
કરુણ વિના દુષ્ટ કરાત્તરમાં ૧૬ કપો હતો (અને) તને ઊઠાવ્યો ને જ કે ?

સર્વિંદક : આપમો જે પ્રભુએ કરો હો તેમ.

ચારુદત્ત : જદુ ચરણ. અમને ને જદુ ચંદુ.

સર્વિંદક : રાજ્ય ઉપર અધિષ્ઠિત થતાં જ તનારા મિત્ર આર્થિક ઈભગ-
વિનીનાં વેળાને તીરે કુશાચરીનું સંભવ (તમને) અર્પણ કર્યું છે. તેથી મિત્રની પહેલી
વિનંતી સ્વીકારો (કરીને) અરે, એ... પેલા પાપી સહ રાજના તાગાજીને લઈ
આવો.

(પક્ષ પાછળ)

જેની સર્વિંદકની આગ.

સર્વિંદક : તાર્ ! કદું પૂ ના આર્થિક રાજવિનંતી કરે છે—આ રાજ્ય
ને તનારા ગુણને લીધે મેળવ્યું છે. તેથી જોતવો.

ચારુદત્ત : અમારા ગુણથી મેળવેલું રાજ્ય ! (નેપથ્યમાં) અરે એઈ !
રાજના સાગા ! આન પોતાના અવિનયનું કળ જોતવ.

(પક્ષી માણુતોથી રથાતો (અને) નેના લાથ

પાછળ બાંધ્યા છે તેવો સહાર પ્રવેશે છે.)

ગકાર : જાપ રે !

હૂટા ગધેડાની માફક આમ દૂર ગયેલો હું ખરેખર બીજા ખરાબ
ફૂતરાની માફક બાંધી લવાયો છું. (૫૩)

(દિશાઓમાં જોઈને) આ રાજના સાગા ચારેબાજુની જકડાયા છે. તેથી
નિરાધાર (હું) હવે કાને ચરત્રે જઈ ? (લિયારીને) કીક ચરણે આવેલા તરફ
પાશલ એવા તેમની જ પાને જઈ. (પાસે જઈને) અર્થ ચારુદત્ત ! જાવો !
(૫૩ ૫૩ છે.)

(नेपथ्ये) अञ्जचालुदत्त मुञ्च मुञ्च । वावदेम्ह एदम् । [आर्यचारुदत्त मुञ्च मुञ्च । व्यापादयामैतम् ।]

शकारः—(चारुदत्त प्रति) भो अशल्लणशल्लणे पलित्ताहि । [भो अशरणशरण परित्रायस्व ।]

चारुदत्तः—(सानुकम्पम्) अहह अभयमभयं शरणागतस्य ।

शर्विल्लः—(सावेगम्) आः अपनीयतामय चारुदत्तपादवात् । (चारुदत्त प्रति). ननूच्यतां किमस्य पापस्यानुष्ठीयतामिति ।

आकर्षन्तु सुबद्ध्वैनं श्रमिः संखाद्यतामथ ।

श्ले वा तिष्ठतामेपः पाटयतां क्रकवेन वा ॥५४॥

चारुदत्तः—किमहं यद्वर्षामि तत्क्रियते ।

शर्विल्लः—कोऽत्र सदेहः ।

शकारः—भयतालभा चालुदत्त शल्लणागदे मिह । ता पलित्ताहि पलित्ताहि । जं तुए शल्लिं तं कलेहि । पुणो ॥ ईदिश फलिदशम् । [भयारक चारुदत्त शरणागतोऽस्मि । तत्परित्रायस्व प्रवित्रायस्व । यत्तव सदृशं तत्कुर्व । पुनर्नैदृशं करिष्यामि ।]

(नेपथ्ये पौराः) वावादेव । किंनिमित्तं पादकी जीबाबोअदि । [पौराः व्यापादयत । किंनिमित्तं पादकी जीब्यते ।]

(वसन्तसेना बध्यमाला चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्योपरि क्षिपति ।)

शकारः—गन्मदाशीघीए पसीद पसीद । ग उण मालइदशम् । ता पलित्ताआहि [गर्भदासीपुनि प्रसीद प्रसीद । न पुनर्मोरयिष्यामि । तत्परित्रायस्व ।]

शर्विल्लः—अरे रे अपनयत । आर्यचारुदत्त स्थाप्यताम् किमस्य पापस्यानुष्ठीयताम् ।

चारुदत्तः—किमहं यद्वर्षामि तत्क्रियते ।

शर्विल्लः—कोऽत्र सदेहः ।

चारुदत्तः—सत्यम् ।

शर्विल्लः—सत्यम् ।

चारुदत्तः—यद्येवं शीघ्रमयम्

शर्विल्लः—किं हन्यताम्

चारुदत्तः—नहि नहि । मुच्यताम् ।

शर्विल्लः—किमर्थम् ।

चारुदत्तः—

शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।

अस्त्रेण न हन्तव्यः

(૫૬૬ પાછળ)

ચારુદત્ત : હાઈ ! છોડો છોડો. અમે એને મારી નાખીએ છીએ.

શકાર : (ચારુદત્ત પ્રતિ) ઓ અચરણ્યના ચરણ ! બચાવો.

ચારુદત્ત : (દયાથી) અરે ! અરે ! ચરણ્યતને અભય છે.

શર્વિલક : (ક્રોધથી) અરે ! આને ચારુદત્ત પાસેથી છોડાવો. (ચારુદત્તને)

કહું છું. ખોલો કે આ નીચનું શું કરવું.

એને સારી રીતે બાંધીને ખેંચે ? કે કૂતરાથી ફાંસી ખવાય ? કે

એને શૂળીએ ચડાવીએ ? કે કરવતથી વહેરાવીએ ? (૫૪)

ચારુદત્ત : શું, હું જે કહું છું તે યશો !

શર્વિલક : એમાં સંદેહ શું ?

શકાર : શેઠજી ચારુદત્ત ! હું ચરણે આવ્યો છું. તેથી બચાવો, મચાવો.

જે તમને ઘટે તે કરો, હું આવું ફરીથી નહિ કરું.

(૫૬૬ પાછળ)

હે નગરજનો ! મારી નાખો. પાપી શા માટે જીવે છે ? (વચન્તસેના વધ્વની માળા ચારુદત્તના ગળામાંથી ફાંસીને ચકાર ઉપર નાખે છે.)

શકાર : અરે ! દાશીપુત્રી ! પ્રથન્ન થા. ફરીથી નહિ મારું. તેથી બચાવો.

શર્વિલક : અરે ! અરે ! દૂર કરો. આર્થ ચારુદત્ત ! આ પાપીનું શું કરવું છે ?

ચારુદત્ત : શું હું જે કહું છું, તે યશો ?

શર્વિલક : એમાં સંદેહ શું ?

ચારુદત્ત : ખરેખર !

શર્વિલક : ખરેખર.

ચારુદત્ત : જો એમ છે તો આને જલદી,

શર્વિલક : મારી નાખીએ શું ?

ચારુદત્ત : નહિ નહિ. છોડી મૂકો.

શર્વિલક : શા માટે ?

ચારુદત્ત :

જેણે અપરાધ કર્યો છે તેવો યજ્ઞ ચરણે આવીને થશે પડે તો ચરણથી ન મારવો જોઈએ.

शर्विलकः—एवम् । तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ।

उपकारहतस्तु कर्तव्यः ॥५५॥

चारुदत्तः—नहि ।

शर्विलकः—अहो आश्चर्यम् । किं करोमि । वदस्वार्थः ।

चारुदत्तः—तन्मुच्यताम् ।

शर्विलकः—मुक्तो भवतु ।

शकारः—हीमादिके । पञ्चुञ्जीविदेग्निह । [आश्चर्यम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि ।
(इति पुरुषैः सह निष्क्रान्तः ।)

(नेपथ्ये कलकलः)

(पुनर्नेपथ्ये)

एषा अञ्जचारुदत्तस्य बहुधा अञ्ज धूता पदे वसनाञ्चले विलग्नान्तं दारकं
अस्त्रिवन्ती बाष्पभरितगणनेहि जणेहि गिवारिणमाणा पञ्जलिदे पावए पविसदि ।
[एषाचारुदत्तस्य वधूया धूता पदे वसनाञ्चले विलग्नान्तम् दारकमाक्षिपन्ती बाष्प-
भरितनयनैर्निवार्यमाणा प्रज्वलिते पावके प्रविशति ।]

शर्विलकः—(आकर्ष्य नेपथ्याभिमुत्तमबलोक्य) कथं चन्दनकः । चन्दनक किमेतत् ।

चन्दनकः—(प्रविश्य) किं न पेक्खदि अञ्जो । महाराअप्पासादं दक्खिणेण महन्तो
जणसंमहो बह्वदि । (एषा इत्यादि पुनः पठति ।) क्विदं अ मए तीए जणा—अञ्जे
मा साहसं करेहि जीवदि अञ्जचारुदत्तं सि । परन्तु दुक्खाबाहुडदाए को मुणेदि को
पत्तिआएदि । [किं न पश्यस्वार्थः महाराजप्रासादं दक्षिणेन महाजनसंमहो वर्तते...
कथितं च मया तस्यै यथा—आर्ये मा साहसं कुरुष्व । जीवस्वार्थचारुदत्त इति ।
परन्तु दुःखभ्यापृततया कः शृणोति कः प्रत्ययते ।]

चारुदत्तः—(सोद्रेगम्) हा प्रिये जीवत्वपि मयि किमेतद्व्यवसितम् ।

(ऊर्ध्वं दीर्घं च निश्चस्य)

न महीतलस्थितिसङ्गानि भवच्चरितानि चारुचरिते यदपि ।

उचितं तथाऽपि परलोकसुखं न पतिव्रते तव विहाय पतिम् ॥५६॥

(इति मोहमुपगता)

शर्विलकः—अहो प्रमादः ।

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमायोऽत्र चागतः ।

॥ धिक्प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्वतोमुखम् ॥५७॥

શર્ચિલક : એમી તો કુતરા ભલે ફાડી ખાતા.

ચારુદત્ત : નહિ.

પણ ઉપકારથી મારવો બેઈએ. (૫૫)

શર્ચિલક : અહો ! આશ્ચર્ય ! શું કરે ? આપશ્રી કહેા.

ચારુદત્ત : તો છોડી મૂકો.

શર્ચિલક : ભલે મુક્ત થાય.

શકાક : ઓતારી ! હું જીવતો રહી ! (માણસો સાથે જતો રહે છે.)

(પડદા પાછળ દેવાહલ)

(ફરીથી પડદા પાછળ)

લોકોથી આંસુભરી આંખે શકાતી આ આશ્ચર્ય ચારુદત્તની લાચારી આશ્ચર્ય ધૂતા થયે અને વચ્ચેને પાસવે અટવાતા બાળકને ફર કરતી, સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશે છે.

શર્ચિલક : (સાંભળીને પડદા તરફ જઈને) શું ? ચન્દનક ? ચન્દનક ! આ શું ?

ચન્દનક : (પ્રવેશ કરીને) આપશ્રી શું જોતા નથી ? રાજમહેલની દક્ષિણે લોકોનું મોટું ટાળું છે. (આ....વચ્ચે ફરીથી બોલે છે.) અને મેં તેમને એમ કહ્યું કે 'આશ્ચર્ય ! સાહસ કરો મા. આશ્ચર્ય ચારુદત્ત જીવે છે'. પરંતુ દુઃખમાં ગરકાવ થયેલા કોણ સાંભળે ? કોણ માને ?

ચારુદત્ત : (ખેડથી) અરે રે રે ! પ્રિયે ! હું જીવતો છું જ્યાં આ શું નિર્ધાર્યું છે ! (જાંચે જોઈને અને લાખો નિસાસો મૂકીને)

ઓ સદાચારિણી ! જો કે તારાં કર્મો પૃથ્વી ઉપરનો નિવાસ સહેવાને યોગ્ય નથી, છતાં પણ ઓ પતિવ્રતા ! (તારા) પતિને ત્યજીને પરલોકનું સુખ તને ઉચિત નથી. (૫૬)

(મૂર્છા પામે છે.)

શર્ચિલક : કેવી આપત્તિ !

ત્યાં સત્વર જવું (છે.) પણ આ આશ્ચર્ય મૂર્છિત થયા છે. અરે રામ ! બધી બાબતોથી પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે. (૫૭)

वसन्तसेना-समस्ससिद्ध अज्जो । तत्त गदुअ जीवावेदु अज्जाम् । अण्णवा
अधीरत्तणेण अणत्थो संभावीअदि । [समाश्वसित्वायः तत्र गत्वा जीवयत्वार्याम् ।
अन्यथाधीरत्वेनानर्थः संभाज्यते ।]

चारुदत्त- (समाश्वस्य सहस्रत्याय) हा प्रिये ववाधि । देहि मे प्रतिवचनम् ।

चन्दनकः-इदो इदो अज्जो । [इत इत आर्यः ।]

(इति सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशति यथानिदिष्टा धूता चेलाञ्जलमाकर्षन्विद्रूपकेनानुगम्यमानो रोहसेनो
रदनिका च ।)

धूता- (साक्षम्) जाद मुच्चेहि मम् । मा बिग्घं करेहि । भीआमि अज्जउत्तस्स
अमङ्गलाकण्णदो । [जात मुच्च माम् । मा बिघ्न कुब्ध । बिभेम्यार्यपुत्रस्यामङ्गला-
कर्णात् ।] (इत्युत्थायाञ्जलमाह्वय पावकाभिमुखं परिक्रामति ।)

रोहसेनः-माद अज्जए पडिबालेहि मम् । तुए विणा ण सक्कुणोमि जीविदं
धारेदुम् । [मातरार्ये प्रतिपालय माम् । त्वया विना न शक्नोमि जीवितं वर्तुम् ।]
(इति स्वरितमुपसृत्य पुनरञ्जलं गृह्णाति ।)

विद्रूपकः-भोदिए दाव बम्हणीए भिण्णत्तणेण चिदाघिरोहण पावं उदाहरन्ति
रिसीओ । [भवत्पास्तावद् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताघिरोहण पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।]

धूता- वर पापचरणे । ण उण अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकण्णम् । [वर पापा-
चरणम् । न पुनरार्यपुत्रस्यामङ्गलाकर्णनम् ।]

शर्विलकः- (पुरोऽवलोक्य) आसन्नहुतवह्नाऽऽर्या । तत्त्वयैता त्वयैताम् ।

(चारुदत्तस्वरितं परिस्मरति ।)

धूता-रअणिए अवलम्भ दारअ । जाव अहं समीहिद करेमि । [रदनिके
अवलम्बस्व दारकम् । यावदहं समीहितं करोमि ।]

चेटी- (सकृणम्) अह पि जघोवदेसिणि गिह भट्टिणीए । [अहमपि यथो-
पदेशिन्यस्मि भट्टि-याः ।]

धूता- (विद्रूपकमवलोक्य) अज्जो दाव अवलम्भेदु । (आर्यस्तावदवलम्बताम् ।)

विद्रूपकः- (सावेगम्) समीहिदसिद्धिए पउत्तेण बम्हणो अगगदो कादब्बो । अदो
भोदिए अह अगगणो होमि । [समीहितसिद्धयै प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽग्रे कर्तव्यः । अतो
भवत्या अहमग्रणीर्भवामि ।]

धूता-कथं पञ्चादिहमिह दुवेहिं । (बालकमालिङ्ग्य) जाद तुम ज्जेव्व पज्ज-
वट्ठवेहि अत्ताणं अम्हाण तिलोदअदाणाअ । अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं । (सनिः-
श्वासम्) ण नल्लु अज्जउत्तो तुमं पञ्जवट्ठायिस्सदि । [कथं प्रत्यादिष्टाऽस्मि ब्राम्ह्याम् ।]

વસન્તાસેના : આપશ્રી ધીરજ ધરે, ત્યાં જઈને આપાને જીવાડો. નહિ તો ધીરજ હારી જવાથી અનર્થ થવા સંભવ છે.

આરેહતા : (સ્વસ્થ થઈને ત્વરિત બેઠીને) અરે રે પ્રિયે ! ક્યાં છે ? મને જવાબ આપ.

અન્દનકે : આ તરફ આર્થ ! આ તરફ

(બધાં જાય છે.)

(પછી ક્યા પ્રમાણે ધૂતા, તેના) વચ્ચેના
છેડા જેવો રોહસેન, અને પાછળ
વિદૂષક તથા રદનિકા પ્રવેશ કરે છે.)

ધૂતા : (આંસુ સાથે) બાપુ ! મને છોડ, વિધ્ન ન કર. આર્થપુત્રનું અમંગળ સાંભળીને મને ભવ લાગે છે. (બેઠીને છેડો—જેવીને અગ્નિ તરફ જાય છે.)

રોહસેન : માડી ! માતાજી ! મારી વાટ જુઓ. તમારા દેવના હું નહિ જીવી શકું, એકદમ જઈને ફરીથી છેડો પકડે છે.)

વિદૂષક : ત્યારે ભવતીના, આહાણના જુદા ચિતારોહણને ઋષિઓ પાપ માને છે.

ધૂતા : પાપ કરવું સારું. પણ આર્થપુત્રનું અમંગળ સાંભળવું નહિ (સારું)

શશિલક : (આગળ જઈને) આર્થા અગ્નિની પાસે છે. તો ઝટ કરો, ઝટ કરો. (ચારુદત્ત જઈ જાય છે.)

ધૂતા : રદનિકા ! બાળકને પકડ; જેથી હું ઇચ્છત (કાર્ય) કરું.

ચેટી : (કરુણતાપૂર્વક) હું પણ દેવીના ઉપદેશ પ્રમાણે કરનારી છું.

ધૂતા : (વિદૂષક તરફ જોઈને) ત્યારે આપશ્રી પકડો.

વિદૂષક : (આવેમથી) ઇચ્છત (વસ્તુ)ની સિદ્ધિ માટે પ્રવ્રત થયેલાએ આહાણને આગળ કરવો જોઈએ. તેથી હું તમારી આગળ થાઉં છું.

ધૂતા : શું ? જાને વડે હું નકારાઈ ? (બાળકને ભેટીને) બેટા ! અમને તિલોદક આપના માટે તું જ તારી જાનને સંભાળ. જે (વસ્તુ) દૂર હોય ત્યારે અભિલાષાઓથી શું ? (નિઃશ્વાસ સાથે) અરેઅર ! મારા સ્વામી તારી દેખભાળ નહિ રાખે.

....जात त्वमेव पर्यवस्थापयार्थानमस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथैः ।
न खल्वार्यपुत्रस्त्वां पर्यवस्थापयिष्यति ।]

चारुदत्तः— (आकर्ष्य सहस्रोपसृत्य) अहमेव पर्यवस्थापयामि बालिशम् । (इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वक्ष्यशालिङ्गति ।)

धूता—(विलोक्य) अग्ने । अञ्जउत्तस्स ज्जेव सरसंजोभो । (पुनर्मिपुणं निरूप्य सहर्षम्) दिआ अञ्जउत्तो ज्जेट्ठिअ एसो । पिअं मे पिअम् । [आश्चर्यम् । आश्चर्यम् । आर्यपुत्रस्येव स्वरसयोगः । ...दिष्ट्यार्यपुत्र एवैषः प्रियं मे प्रियम् ।]

बालकः—(विलोक्य सहर्षम्) अम्मो आबुको म परिस्सज्जदि । (धूता प्रति) अञ्जए वड्ढवीअसि । आबुको ज्जेव मं पञ्जवडावेदि । [आश्चर्यम् । तातो मा परिष्वसति ।आर्ये एव र्षसे । तात एव मा पर्यवस्थापयति ।] (इति प्रशलिङ्गति ।)

चारुदत्तः—(धूता प्रति)

हा प्रेयसि प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठारो व्यवसाय आसीत् ।

अम्मोजिनीलोचनमुद्रणं किं भानावनस्तंगमिते करोति ॥५८॥

धूता—अञ्जउत्त अहो ज्जेव सा अचेतणेत्ति चुम्बीअदि । [आर्यपुत्र अत एव साऽचेतनेति चुम्ब्यते ।)

• विवूपकः (दृष्ट्वा सहर्षम्) ही ही भो एदेहि ज्जेव अक्खोहि पिअवअस्सो पेक्खीअदि । अहो सदीए पहावो खदो ज्जणप्पवेसअवसाएण ज्जेव पिअवमागम पाविदा । (चारुदत्तं प्रति) जेदु जेदु पिअवअस्सो । [आश्चर्यं भोः एताभ्यामेवास्मिन् प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते । अहः सत्याः प्रभावे यतो चकलनप्रवेद्यव्यवसायेनैव प्रियवमागमं प्रापिता । ...अयत्तु अयत्तु प्रियवयस्यः ।]

चारुदत्तः—एहि मैनेय । (श्यालिङ्गति ।)

चेटी—अहोसविधानअम् । अञ्ज वन्दामि । [अहो संविधानकम् आर्य वन्दे । (इति चारुदत्तस्य पादयोः पठति ।)]

चारुदत्तः—(शृष्टे करदत्त्वा) रदनिके उत्तिष्ठ । (इत्युत्थापयति ।)

धूता—(वसन्तसेनां दृष्ट्वा दिदृष्ट्वा कुशलिणीं बहिषिआ । [दिष्ट्वा कुशलिनीं भगिनी ।]

यसन्तसेना—अद्दुणा कुशलिणी सपुत्तमिह । [अपुना कुशलिनी संवृत्तास्मि ।]

(इत्यन्योन्यमालिङ्गतः ।)

शर्निलकः—दिष्ट्वा धीवितमुद्गर्ग आर्यः ।

चारुदत्तः—मुष्पत्यसादेन ।

ચારુદત્ત : (સાંભળીને એકદમ પહોચીને) હું એ વ્હાલા પુત્રું પાલન કરીશ. (બાળકને હાથથી પકડી ભેટે છે.)

ધૂતા : (જોઈને) ઓ હો ! આર્યપુત્ર જેવો અવાજ ! (ફરીથી બરાબર જોઈને સહર્ષ) સદ્બાળ્યે આ આર્યપુત્ર છે. સરસ, મને ગમ્યું.

બાળક : (જોઈને સહર્ષ) વાહ વાહ ! બાપુજી મને ભેટે છે. (ધૂતા પ્રત્યે) મા ! (તને) લાભ થયો. બાપુજી જ મને સંભાળશે. (ફરીથી ભેટે છે.)

ચારુદત્ત : (ધૂતાને)

અરેરે ! મિથે ! મિથતમ જીવતાં છતાં આ કંઠાર નિશ્ચય કેવો હોતો ! સૂર્ય આથમ્યો ન હોય ત્યારે શું કમલિની (કમળાની પાંદડીરૂપી) નયન ખીડી દેશે ? (૫૮)

ધૂતા : આર્યપુત્ર ! એટલે જ તો અચેતન છે એમ કરીને તે ચૂમાય છે.

વિદૂષક : (જોઈને હર્ષસહિત) અરે વાહ, વાહ આ જ નવનોથી મિથ મિત્ર નોવાય છે. અહો સતીનો (કેવો) પ્રભાવ ! કારણ અગ્નિમા પ્રવેશવાના નિશ્ચયથી જ મિથસમાગમ પ્રાપ્ત કર્યો, (ચારુદત્ત તરફ) જય, જય મિથ મિત્ર ! જય જય ! (આલિંગે છે.)

ચારુદત્ત : આવ મૈત્રેય !

રહનિકા : અહો કેવી ઘટના ! આર્ય, પ્રણામ. (ચારુદત્તને પગે પડે છે.)

ચારુદત્ત : (પીઠ ઉપર હાથ મૂકીને) રહનિકા ! ભઠ. (ઉઠાડે છે.)

ધૂતા : (વસન્તસેનાને જોઈને) ભગવાનની દયાથી બહેન કુશળ છે ?

વસન્તસેના : હવે કુશળ થઈ છું.

(અન્યોન્ય આલિંગે છે.)

શર્વિલક : સદ્બાળ્યે આપત્રીનો મિત્રવત્ જીવંત છે.

ચારુદત્ત : તમારી કૃપાથી

शर्विल्लकः—आर्ये वसन्तसेने परितुष्टो राजा भवती बधूयन्देनानुगृह्णाति ।

वसन्तसेना—अञ्ज कदरयञ्चि । [आर्यं कृतार्थास्मि ।]

शर्विल्लकः—(वसन्तसेनामवगुठय्य चारुदत्तं प्रति) आर्यं किमस्य भिक्षोः कियताम् ।

चारुदत्तः—भिक्षो किं तव बहुमतम् ।

भिक्षुः—इमं ईदिशं अणिच्चत्तणं पेक्खिअ दिठ्ठगतले मे पम्बज्जाए बहुमाणे संबुत्तम् । [इदमीदृशमनित्यत्वं प्रेक्ष्य द्विगुणतरो मम प्रव्रज्याया बहुमानः सङ्गतः ।]

चारुदत्तः—सखे हटोऽस्य निन्दयः । तत्पृथिव्या सर्वविहारेषु कुलपतिर्यं कियताम् ।

शर्विल्लकः—यदाहार्यः ।

भिक्षुः—पिअं णो पिअम् । [प्रियं नः प्रियम् ।]

वसन्तसेना—सपदं जीवादिदग्धि । [साप्रत जीवापिताऽस्मि ।]

शर्विल्लकः—स्थावरकस्य किं कियताम् ।

चारुदत्तः—सुवृत्तः अदासो भवतु । चाण्डालाः सर्वचाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनको पृथ्वीदण्डपालको भवतु । तस्य राष्ट्रयस्यालस्य यथैव क्रिया पूर्वमासीत् वर्तमाने तथैवाश्वास्तु ।

शर्विल्लकः—एव यगाहार्यः । परमेनं सुञ्च सुञ्च । व्यापादयामि ।

चारुदत्तः—अभयं शरणागतस्य । (शत्रुः कृतापराधो (१०-५५) इत्यादि पठति ।)

शर्विल्लकः—तदुच्यतां किं ते भूयः प्रियं करोमि ।

चारुदत्तः—अतः परमपि प्रियमस्ति ।

लब्धा चारित्रशुद्धिशरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः

प्रोत्सातारतिमूलः प्रियसुहृदचक्षामार्यकः शास्ति राजा ।

प्राप्ता भूयः प्रियेयं प्रियसुहृदि भवान्संगतो ये वयस्यो

लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ॥५९॥

कांश्चित्पुच्छयति प्रपूरयति वा कांश्चिन्नयत्युन्नतिं

कांश्चित्पातयिषी करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।

अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्यति बोधय-

न्नेष क्रीडति कूपयन्त्रपटिकान्यायप्रसक्तो विधिः ॥६०॥

શવિંલક : આર્થ વસંતસેના ! સંતુષ્ટ થયેલા મહારાજ તમને 'વધુ' પદ આપે છે.

વસન્તસેના : કાઈ ! કૃતાર્થ થઈ.

શવિંલક : (વસન્તસેના ઉપર કપડું ઓઢાડીને-ચારુદત્ત પ્રતિ) આર્થ ! આ સાધુનું શું કરવાનું છે ?

ચારુદત્ત : ઓ સાધુ મહારાજ ! તમને અત્યંત પ્રિય થું છે !

બિંહુ : આ આવી અનિત્યતા નિહાળીને મને પ્રમત્ત તરફ બમણું માન 'ઉપજાયું' છે.

ચારુદત્ત : મિત્ર ! એનો નિશ્ચય દૃઢ છે. તેથી પૃથ્વી ઉપર બધા વિહારમાં આને કુલપતિ બનાવો.

શવિંલક : જેવી આર્થની ઇચ્છા.

બિંહુ : સરસ, મને મધ્યું.

વસન્તસેના : હવે મને જવાડી.

શવિંલક : સ્થાવરકનું શું કરવાનું છે ?

ચારુદત્ત : સદાચારીને મુક્ત કરોઃ પેલા ચાંડળો બધા ચાંડળોના ઉપરી થાય, પેલા રાજના સાળાનું જેવું પહેલાં કામ હતું તેવું જ હમણાં તેને આપો.

શવિંલક : જેમ આર્થ કહે છે તેમ. પણ એને હોડો. હું મારી નાખું.

ચારુદત્ત : સરજાગતને અશ્રય છે. (જેણે અપરાધ કર્યો છે તેવા યતુને....
(૧૦-૧૫) વચ્ચે બોલે છે.)

શવિંલક : તો કહો તમારું હજુ શું પ્રિય કરું ?

ચારુદત્ત : આનાથી વધારે પણ પ્રિય છે ?

ચારિત્ર્યશુદ્ધિ મળી. ચરણે પડેલો આ યતુ પણ મુક્ત થયો. દુરમનનું મૂળ ઉખેડી નાખનાર પ્રિય મિત્ર આર્થ રાજા બની પૃથ્વીનું શાસન કરે છે. આ પ્રિયા ફરીથી મળી. પ્રિય મિત્ર સાથે સંકળાયેલો તું મારો મિત્ર થયો. અને આથી વધારે શું મેળવવાનું કે હવે હું તારી પાસેથી બીજું માગું ? (૫૬)

કોઈકને રંક કરે કે કોઈકને ધનવાન કરે. કોઈકને ચડાવે છે, કોઈકને પાડે છે અને વળી કોઈકને મૂંઝવે છે. પરસ્પર વિરુદ્ધ દ્વન્દ્વોની આ દુન્યવી ઘટમાળ ખતાવીને રેંટના ન્યાયે રહેલો આ વિધિ (મનુષ્યો સાથે) ખેલે છે. (૬૦)

तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम्)

क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसंपन्नसत्या
पर्जन्यः कालवर्षी सकलजनमनोनन्दिनो वान्तु वाताः ।
मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिषवो धर्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥६१॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति संहारो नाम दशमोऽङ्कः ।

॥ समाप्तं मृच्छकटिकम् ॥



હતાં પણ આમ થાઓ.

(લરનાવાક્ય)

ગાયેા દુઝણી થાઓ, પૃથ્વી દરેક રીતે ધાન્યવાળી બનો. વાદળ સમયસર વરસાદ વરસાવો. સર્વના મનનું રંજન કરનાર વાયુ વહો. જન્મ દેનારા આનંદ કરો. સદા સાચા પ્રાદુષ્ણો બહુમાન પામેા. શ્રીમંતો પૃથ્વીનું પાલન કરો. અને જેમના યત્નુઓનું શમન થયું છે તેવા અધિપતિઓ ધર્મનિષ્ઠ બનો. (૬૧)

(બધાં જાય છે.)

‘સંહાર’ નામનો દશમેા અંક સમાપ્ત.

મૃચ્છકટિક સમાપ્ત.



ટિપ્પણ :

પ્રથમ અંક :

સ્રો. ૧. નાન્દીસ્તવનના મૌલિક સ્લોક સાથે આ નાટકનો આરંભ થાય છે.

સ્રો. ૧ અ-વ-ય-:—પર્યંક...જાનો:, અન્ત:....ન્દ્રિયસ્ય આરમ્ભિ આત્માનમ્
एव तत्त्वदृष्ट्या व्यपगतकरणं पश्यतः शंभोः शून्येष्वणवटितलपत्रझलमनः समाधिः वः
પાતુ ।

અમ્ધરા ૭૬ છે. જમવાન શંભુની સમાધિ તમારું રક્ષણ કરે એવી મંગલા-
શિષ સાથે પ્રસ્તુત નાટક શરૂ થાય છે. અહીં શંકર અને તેમની સમાધિને માટે
નીચેનાં વિશેષણો પ્રયોજ્યાં છે:—

(૧) પર્યંક—પર્યંક: (આસનવિશેષ:), તસ્ય યો પ્રતિય: રચનં તસ્ય વન્ધેન
द्विगुणितो यो भुजगस्तस्य यः आश्लेषः संव-धत्तेन संवीतो आवृत्तो जानू यस्य सः ।
(વહુ૦)

પર્યંક નામના આસનની રચનાના બંધથી બેવડા વળેલા (દ્વિગુણિત) સાપના
બંધનથી (ભુજગાશ્લેષ) ધૂંટણ (જાનૂ) ઢંકાયેલા છે (સંવીત) તેવા, (શંકર)

પર્યંક એટલે સમાધિ કરતાં સ્પીકારેણ એક પ્રકારનું આસન. તેને ‘વીરાસન’
પણ કહેવાય છે. एकगदमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितम् । इतरस्मिस्तथा चान्य
वीरासनमुदाहृतम् । (વસિષ્ઠ)

(૨) અન્ત:પ્રાણા૦—અન્ત: શરીરમધ્યે પ્રાણાનાં શરીરસ્ય પચ્ચવાયુનાં અવરોધેન
व्युपरतानि सकल (बाह्य) ज्ञानानि अत एव रुद्धानि व्याप्तानि इन्द्रियाणि यस्यतः ।
(વહુ૦). શરીરની અંદરના પ્રાણોના અવરોધથી, બધું (બાહ્ય જ્ઞાન (સકલજ્ઞાન)
હુપ્ત થવાથી (વ્યુપરત) જેમની ઈન્દ્રિયો સંયમિત (રુદ્ધ) થઈ છે, તેવા.

અહીં શંકરની ધ્યાનસ્થ દશા વર્ણવે છે. તેમણે ૧૧ ઈન્દ્રિયો—(પાંચ જ્ઞાને-
ન્દ્રિયો પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન) અને શરીરગત પાંચ વાયુઓ (પ્રાણ, અપાન, સમાન,
ઉદાન અને વ્યાન)નો નિરોધ કર્યો છે.

(૩) આત્મન્યાત્માનમેવ વ્યપગતકરણ તત્ત્વદૃષ્ટ્યા પશ્યતઃ—ઈન્દ્રિયનું જ્ઞાન હુપ્ત
થાય તે રીતે (વ્યપગતકરણમ્) તત્ત્વદૃષ્ટિથી આત્મામાં આત્માને જ જોવા.

સમાધિરૂપ થી કરે, જાણ વિષયોમાંથી મનને હટાવી લઈ, આત્માભિમુખ બનાવ્યું હતું, પરિણામે નિજ દૃષ્ટના જ પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરતા હતા.

સમાધિનું વિશેષણ—શૂન્યેષગર્ગટતલ્યમ્મલ્લગ્ન —શૂન્યેન દશ્યેન વટિત મ લ્ય તેન મ્મલ્લગિ લગ્ન સમાધિ ।

શૂન્યદષ્ટિયા ઉદ્ભવેલી (શૂન્યેષગર્ગટ) એકાગ્ર યોધા (લ્ય) (મ્મલ્લગ્ન) સમાધિ—સમાધિ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ ઉપર લાગેલું એકાગ્ર ધ્યાન શિવજીની આવી સમાધિ તમારું રક્ષણ કરે—એવી મ ગદાચિષ વ્યક્ત થઈ છે

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં વ્રદે સ કરને યોગની મદ્ધથી પોતાના આત્મામાં પરમાત્માના દર્શન કરતા વર્ણવ્યા છે, આ વર્ણનમાં ચદ્ધકનો યોગ અને વેદાત શાસ્ત્ર ઉપરનો અધિકાર જણાઈ આવે છે

શ્લોક ૨ ગૌરીમુગ્ધલ્લા યત પાતુ ય ॥

અનુક્રમ ૭૬ છે આ પાતુ નાન્દી શ્લોક છે સ કરનો કંઠ તમારું રક્ષ કરે એવી શુભાચિષ વ્યક્ત થઈ છે. નીલકંઠ —સ કર દેવો અને દાનવોએ સમુદ્ભવન કપુ ત્યારે ૧૪ રત્નો નીકળ્યા હતા તે પૈકી 'હાવાહવા' વિષ પાતુ હતું સ કરે આ હાવાહવા એર પીતુ અને પરિણામે, તેમના કંઠ ઉપર નીલો ગ્રાધ પડી ગયો, જેથી તેઓ 'નીલકંઠ' કહેવાયા.

નાન્દી—નન્દિત દેવતા યસ્યા તસ્માન્નાન્દીતિ કથ્યત્ । નાટકના પ્રરબના માટે બાજે મગગ શ્લોક આવે છે, જેને નાન્દી કહેવાના આવે છે વિદ્યોનાની સાતિને માટે આ એક ભાતની ઈંટદેવને પ્રાર્થના છે હજુ દેવ, તુષ કે નાનની ગુતિ કરી કવિ આધીવાંદ નાને છે. નાટકની પૂર્વના પૂર્વરત્ર વિધિના રર અગો પૈકાનુ એક અત્ર આ એક અત્રત્વનો વિધિ છે, જે પદ ૧ ૫૮૫ ૫૫ છે. (૧૩ નાંદે છુઓ સાહિત્યવર્ધણ) સૂત્રધાર.—મુત્ર ખરવતિ અહી મુત્રધાર. । નાટકની વ્યવસ્થા, પાત્રોની વહેવટી, આયોજન, વગેરે જેના દ ધના દોષ તે 'મુત્રધાર' કહેવાય છે.

મુત્તકર્ષટિક નામ પ્રસરણમ્—મુત્તકર્ષટિકમ્—આ વી રીક આ રીતે સનની યકાઃ (૧) (ગદહસમુત્તરહસેનકેદનાર્થ) મુત્ર નિર્વિન ચક્રત્તનાસ્ત્ત મુત્તકર્ષટિકમ્ । મુત્તકર્ષટિકા । (૨) મુત્તકર્ષટિકા ચન્નન વર્તિન્નુ ત્ત્ત । (૧) મુત્ત. અધ્યય ૧૨૧ નિર્વિન ચક્ર ત્ત્ત મુત્તકર્ષટિકા । આ પ્રકાશનાવાગમ્યુત્તકર્ષટિક વક્તવ્યમ્ । અધ્યા મુત્તકર્ષટિકા ત્ત્તના પ્રાધાન્યેન દીનદેય અસ્તવસ્ત્ત વક્તવ્યે ર્તિ ।

અંક ૬ માં આવેલા “માટીની માલ્લીનો પ્રસંગ”-એક નાનકડી વાત-આ નાટકમાં અમત્યનો ભાગ બજાવે છે-એના ઉપરથી નાટકનું શીર્ષક રચાયું છે. પ્રણાલિકાગત શીર્ષક આપવામાંથી ચૂદક બાકાત રહ્યા છે, નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ વિરુદ્ધ જઈને પણ-તેઓ સફળ થયા છે, આનાથી પણ કાવ્યમય-સૂચક શીર્ષક હોઈ શકે ? પ્રકરણ-૬૨૩ રૂપકો પૈકાનો એક પ્રકાર છે. તેનાં લક્ષણો માટે જુઓ વિશ્વનાથનું સાહિત્યદર્પણ. મૃત્તકટિક ‘પ્રકરણ’ પ્રકારનું નાટક છે.

શ્લો. ૩ નાટ્યકાર ચૂદકનો પરિચય એના ત્રણ શ્લોકોમાં આપ્યો છે.

શરદેન્દ્રગતિઃ-ગજરાજ જેવી મતિવાળો. કવિ અને ઇતરુકવિઃ-માં એક જગ્યાએ કવિ અર્થાત્ ‘વિદ્વાન્’ અર્થ સમજવાથી પુનરુક્તિ થતી નથી.

શ્લો. ૪ જ્ઞાન્વેદમ્...ચૂદકોઽન્નિં પ્રવિષ્ટઃ ।... સમ્પદા હંદ. કવિ તરીકેની શાન, પ્રતિભા, લાયકાત ચૂદકમાં હતી. આચાર્ય મમ્મટ નોંધે છે કે કવિમાં ‘લોકશાસ્ત્ર’ નો અભ્યાસ હોવી જરૂરી છે. અર્થાત્ લોકસ્ય સ્થાવરજંગ્ગમામલોક-દૃત્તસ્ય શાસ્ત્રાણા છન્દોવ્યાકરણમિધાનકોશકલાચતુર્વિગ્ચતુરંગાદિ સ્વજ્ઞાનપ્રધાનમ્ ।

કવિ તરીકે ચૂદક પણ વેદ તેમજ અન્ય શાસ્ત્રો, લલિતકળાઓનો અભ્યાસી હતો એ વાત પ્રસ્તુત શ્લોકમાં નિર્દેશી છે. ગણિતમ્-ગણિતશાસ્ત્ર. વૈશિકીં કદાં-ગણિકાઓને હસ્તગત કળા-જેમ કે, વૃત્ત, ગીત વગેરે હસ્તિવિદ્યા-હાથીઓનું શાસ્ત્ર. અન્નિં પ્રવિષ્ટઃ-૧૧૦ વર્ષનું ઊંઘાયુ ભોગવીને ચૂદકે અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો ને ઐતિહાસિક મૃત્યુ મેળવ્યું.

પ્રસ્તાવનામાં પોતાને વિશે કહેલી આ વાત ચૂદકને વિશે બારે સમસ્ત્રના જોભી કરે છે. કેટલાક કહે છે કે અર્થમધાત કરવાની મનાઈ છે. તેથી આનો અર્થ મૃત્યુ પામ્યો એમ કરી ચકાવ. પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં આવું જનવું. અરે, ક્યારેક તો શાસ્ત્રકારોએ પણ આ રીતે જ જીવનનો અંત લાવવા મુચ્છ્યું છે. રણવંશમાં, અજ, ગંગા અને સરસ્વતી પવિત્ર સંગમમાં પડીને જીવનનો અંત આણ્યું છે. ચૂદકે પણ અશ્રમેવ કરી, જીવનની ઇચ્છા ન રહેતાં “દેવર્ગાદિમહાકવિજીતીપથા” અગ્નિપ્રવેશ કર્યો હતો. ચૂદકે આમ કર્યું હોય અથવા તો શ્રી કાળે કહે છે તેમ તે હતો એ દર્શાવવા ‘મૃત્યુ પામ્યો’ને બદલે આ સબ્દો વાપર્યાં હોય ! ગમે તેમ, અગ્નિદેવો પરંતુ પોતાના-મૃત્યુ વિષે તે કઈ રીતે લખી ચક્રો ? એ વિવાદ તો રહે છે જ. દીકાકાર પૃથ્વીપર કહે છે તેમ આ હકીકત ચૂદકે જ્યોતિષના જ્ઞાનની ગણતરીયા નોંધી હશે. કદાચ સંભવિત તો એ છે કે પ્રસ્તાવનામાં આપેલી ચૂદકની હકીકત પાછળથી કાંઈક ઊભરી હશે.

શ્લો. ૫. સમરણ્યસની.....ઇદ્દકો કિલ્લ નમૂવ । કકુદ્-બળદની ખૂંધ. તેથી એનો અર્થ 'ઢોધ' થાય છે. કિલ્લ નમૂવ-ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે ભૂતકાળમાં બનેલી ખીના કોઈ કહી રહ્યું છે-એટલે કે શ્વક માટે લખનાર અન્ય કોઈ હશે.

શ્લો. ૬. અન્વન્તિપુર્વા વસન્તસેના ।

આ નૃપાળ અને જ્ઞાની ઠવિએ પ્રસ્તુત નાટકમાં વર્ણવેલ વસ્તુવિષયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અવન્તિનગરીમા બનેલી એક પ્રણયકથા અહીં ઉલ્લેખાઈ છે. ચારુદત્ત, અને મણિકા વસન્તસેનાની વાત છે. સામાન્ય વાતથી ટાઈક ન્યારી વાતનો નિર્દેશ કરે છે. ઉપેન્દ્રવજ્રા હ'ંદ છે.

શ્લો. ૭. તયોરિદં. ઇદ્દકો નૃપઃ ।

વંશસ્થવિલ્લ હ'ંદ છે. વસન્તસેના અને યુવાન વેપારી ચારુદત્તની પ્રણયકથાના નવીન વસ્તુની સાથે સાથે શ્વકે આ નાટકમાં અન્ય વિષયોને પણ ગૂંથી લીધા છે-નવમ્પ્રચારમ્-તટકાલીન રાજ્યનીતિ, બ્યવહારદુષ્ટતા-પાયક્ષેત્રે પ્રવર્તત્' માલિન્ય, જ્વલજ્વભાવમ્-તટકાલીન જનસમાજમાં શકાર જેવા ખલ જનોનો સ્વભાવ કેવાં હલકાં કામ કરે છે. મલિતગત્તા-સમસ્ત વિશ્વના જનગણમાં 'કૂપયન્ત્રવટિકા' ન્યાયે ખેલતી વિધિના પણ અદ્ભુત દર્શન શ્વકે કરાવ્યાં છે.

શ્લો. ૮. અપુત્રસ્ય શ્વ શ્વ-એ....

આર્થા હ'ંદ છે. અપુત્ર-પુત્રવિહીન મનુષ્ય. આવો માનવી શ્વ્ય છે, તેનું ધર શ્વ્ય છે. કારણકે પુત્ર વગર તેને આનન્દ નથી. આપણી સંસ્કૃતિએ પુત્રને આનન્દપ્રત્યિ' કહેલ છે. પુત્ર તો પિતાને નરકમાંથી તારનાર છે. પુન્નામ્નો નરકાદસ્માત્ પિતરં ત્રાયતે મૃતઃ । તસ્માત્ પુત્ર इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयંभुवा ।।

પરંતુ પુત્રહીન માનવી કરતાં મિત્રહીણે માનવી તો સાવ જ શ્વ્ય છે. પુત્રવિહીનનું તો માત્ર ધર જ ખાલી છે, જ્યારે મિત્ર વગરનાનું 'ચિરંજીવમ્' સઘળો સમય શ્વ્ય છે. મૂર્ખ વ્યક્તિની સઘળી દિશાઓ શ્વ્ય છે. ભુદ્ધિ વગર ચારે બાજુ શ્વ્ય છે. પરંતુ શ્વક કહે છે કે વધારે દયાબળકે તો દરિદ્ર જન છે. દરિદ્ર મનુષ્યને બધું જ શ્વ્ય છે. ધર, દેશ અને કાળ-બધુએ ખાલી સાચું જ કહ્યું છે કે, નિધનતા સર્વાપદામાસ્પદમ્ ।

અન્યદિવ સંવિધાનક્રમ-ગિન્ન પ્રકારનો મામલો. શ્વકે વાપરેલો શબ્દ ભાષાની પોલિશ બતાવે છે. એ પછીની સૂત્રધારની વાતોમાં કોઈ સમારંભ સમયના ઢિંદુ શ્રદ્ધસ્થના રસોડાનું તાદશ ચિત્ર ખડું થાય છે.

તત્ત્વમ્-પોતાના દારમાં આવેા મોટા ઠાઠમાઠ અને તૈયારીઓ જોઈ સૂત્રધાર કહ્યે છે કે નક્કી કોઈ પૂર્વજોએ દાટેલાં ખજનો જ મળ્યા આવ્યો હશે, એ સિવાય આવેા ભલકો ક્યાંથી હોઈ શકે ?

નેપથ્ય-ત્રણ રીતે અર્થ થઈ શકે. (૧) પડદો (૨) પ્રસાધન માટેનો ઝોરડો (૩) પ્રસાધન અને નટનો પોષાક નેપથ્ય સ્વાસ્થ્યવનિકા શાસ્ત્રમિપ્રલાષનમ્ ।

યદિદાનોમહં ચરણહલ્મ્બૂક.....પાતિતઃ

નાટકની પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધાર પોતાના ઘરનું રસોડું જોઈ વિચારે છે કે આજે પોતાને ભાતભાતનું વૈવિધ્યપૂર્ણ ભોજન પેટ ભરીને મળશે. પરંતુ એ બધું બજારમાં છે-એવા નટીના શબ્દોથી ભૂખ્યો સૂત્રધાર કોપાયમાન થઈને ગમે તેમ બોલે છે. નટીના શબ્દોએ હુધાતુર સૂત્રધારની આશાઓ જીએ ચડી હતી, તે હવે એકદમ નીચે પટકાય છે. આને વર્ણવતાં સૂત્રધાર કહે છે કે “લટ-કતા ધાસના પુજાની માફક જીએ જીચકાઈને નીચે ફેંકાયો છું.”

ચરણહલ્મ્બૂક..... શબ્દો સમભવતાં ટીકાકારોમાં મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. તે નીચે પ્રમાણે જુદી જુદી રીતે સમભવાયેલ છે : - (૧) પૃથ્વીધર સમભવે છે કે-ગામડામાં દૂવામાંથી પાણી ખેંચવાનું આ એક ધંત્ર છે. (૨) આપ્ટેના શબ્દકોષમાં સમભવ્યા પ્રમાણે એવી ઢળતી દિવાલ કે જે જમી ખેંચવાનાં આવે તે જરૂર પડે. (૩) કેટલાકને મતે ચરણ એટલે મકાનની દિવાલનો મોટોભાગ અને હલ્મ્બૂક એટલે ખીજો છંદનો કે પથ્થરનો ભાગ.

પરંતુ હત્તિષ્ણ્ય અને પાતિત શબ્દો ઉપરોક્ત અર્થધટનો સાથે બંધ બેસતા નથી. ભાસના ચારુકતમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો છે-મહ ચણ્ડપ્રવાતવિષ્ણિત્ત્વ ચરણ્ડઃ પર્વતાદ્ દુર્માશોય પાતિતઃ । આ શબ્દો ઉપરથી થક્રક શું કહેવા, માગે છે, તેના ઉપર પ્રકાશ પડે ■ એટલે ‘વરણ્ડ’ અર્થાત્ ધાસનો પુજા. પ્રો કારે નોંધે ■ તેમ કોંકણમાં વરણ્ડ આ અર્થમાં વપરાય છે. ‘વરણ્ડલખૂક એટલે ગમે તેમ લટકતો ધાસનો પુજા. વટોળિયાથી આ પુજો એકદમ જામે ફેંકાય અને પછી એકદમ નીચે પટકાય. સૂત્રધારની આશાઓનું પણ એવું જ બ-યું છે.

સૂત્રધારની આ પરિસ્થિતિનું વર્ણન થક્રકની નાટ્યકલાની ઝાંખી કરાવે છે સૂત્રધાર સૂત્રધાર છે છતાં સૂત્રધારોમાં નોખો વરતાય છે. એની સાધારણ સ્થિતિમાં પણ એને ભોજન જોઈને હરખાતો તથા ભૂખ ન સહન કરી શકતો-એમ એક જુદો જ માનવી બતાવ્યો છે.

નવમિવસંવિધાનકં વર્તેતે..... આશબ્દો વારંવાર પ્રયોજને થકે પોતાના નાટકમાં આવતું નવીન સંવિધાન સૂચવે છે. અલબત્ત, પ્રસ્તુત વસ્તુ-સ્થિતિ જોતા આ શબ્દો સૂત્રધારના મુખમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવી ગયા છે, ખાસ પ્રયોજનયા હોય એમ લાગતું નથી.

પદ્મવર્ણકુસુમો..... શ્રી કાળે માને છે તેમ અહીં નાટકને અંતે પાંચ ઇચ્છિત વસ્તુઓ સંધાય છે તેનું સૂચન છે. અંક ૧૦ શ્લોક ૪૯માં ગણાવ્યું છે તે પ્રમાણે પાંચ વસ્તુઓ આ પ્રમાણે છે, — (૧) ચારુદત નિર્દોષ પુરવાર થયો. (૨) શત્રુ શકારને શવતદાન મળ્યું (૩) પાલકને મારીને આર્યક રાજ થયો. (૪) વસંતસેનાને વધૂપદ મળ્યું, ચારુદત-વસંતસેનાનું મિલન, (૫) શર્વિલક જેવા મિત્રની પ્રાપ્તિ.

જૂર્ણવૃદ્ધ કદા તુ સ્વહુ.....

પોતાના જ ખર્ચે પરલોકનો સ્વામી થેળવવો એવો નદીનો ઉત્તર સૂત્રધારને પ્રોધિત કરે છે. વળી, આલો ખર્ચવાળો ઉપવાસ બતાવનાર જૂર્ણવૃદ્ધ છે, એમ જાણી, તેના ઉપર જ સૂત્રધાર ગુસ્સો ઠાલવતા આ વાક્ય ઉચ્ચારે છે. જૂર્ણવૃદ્ધને બદલે જૂર્ણવૃદ્ધ પાકેર છે. પોતાને વ્યક્તિગત લાલ વગરના આવા મોટા પ્રતના ખર્ચમાં ઉતારવા બદલ પોતાનો મિત્ર જૂર્ણવૃદ્ધ નવવધૂના કેશની માફક રાજ પાલકને હાથે કપાઈ જાય તેમ ધ્રુવે છે. રાજ પાલકને નવવધૂના વાળ કપાયેલા જોવાનો શોખ હશે. અલબત્ત, હિંદનાં દેશી રજવાડાઓમાં આ પ્રથા દેખાય છે. તો પછી, રાજ પાલક માટે તે અસંભવિત ન હોય. આવા બળાત્કારને લીધે જ કદાચ એને ગાદી ઉપરથી દૂર કરવાનું કાવતરું રચાયું હોય ।

આમ, પ્રથમ અંકથી જ રાજ પાલકના દમનની, અત્યાચારની સહેજસાજ ઝાંખી થાય છે. અને એ રીતે નાટકનું રાજકીય-ગૌણ કથાનક પણ અહીં આછેરી વિદુર્લેખાની માફક ચમકી જાય છે. આવા દમનને કારણે જ પ્રજામાં પાલક વિરુદ્ધ અસંતોષ જન્મે હોય. પરિણામે જળવો પોકાયો હોય.

આમુલ્કમ્-પ્રસ્તાવના, જે પ્રયોગાતિશય પ્રકારની છે. અહીં નાટકનું મુખ્ય કથાનક, ગૌણવસ્તુ અને નાટકની અન્ય અત્યની બાબતોનું સૂચન થાય છે. જેમ કે સૂત્રધારની ઝરીબાઈ દ્વારા ચારુદતની ઝરીબાઈ, પાલકના ઉલ્લેખ દ્વારા ગૌણવસ્તુનું સૂચન, સૂત્રધારના રસોડાના વર્ણન દ્વારા વસંતસેનાના આવાસનું એક દૃશ્ય, નવવધૂના કેશવપન દ્વારા વસંતસેનાનું મૃત્યુ-એમ વિવિધ સૂચનો

રહેલાં છે. હાસના ‘ચારુદત’માંના આ પ્રસંગ કરતાં મૃત્તકૃતિકનો આ પ્રસંગ વધુ રસપ્રદ બન્યો છે.

સુખ્ય દૃશ્ય:-

અથવા મયાપિ... એક વખતનો ઉજ્જયિનીનો ધનિક શીડિયો ચારુદત આજે સાધારણ સ્થિતિમાં છે. ત્યારે તેનો મિત્ર મૈત્રેય તેનો સાથી છે. આ મૈત્રેયને આજે ભોજન માટે અન્યનાં આમંત્રણને શોધવાં પડે છે, ત્યારે પોતાની હાલતી આ સ્થિતિ ઉપર જીવ ખાળતો પ્રવેશ કરે છે. તે પોતાના સુખી દિવસો યાદ કરે છે. ‘તે હિ નો દિવસા ગતાઃ ।’ કવિ કલાપીએ કહ્યું જ છે કે “માપયું તેનું સ્મરણ કરવું એવું છે એક દહાણું”. મૈત્રેય સુખી દિવસોનાં સંભારણાને માણે છે, ને દુઃખી બને છે. ક્યાં એના એ સુખી દિવસો કે બ્યારે એને આવાં ભોજનનાં નોતરાંની કંઈ પડી નહોતી ? ચારુદતની સમૃદ્ધિમાં પોતે મનમાન્યાં મિષ્ટાન્ન ઉડાવતો અને આજે એને ભોજન માટે આમંત્રણની વાટ જોવી પડે છે ! મૈત્રેયની પણ આ દશા !

હા અવસ્થે તૂલ્યસિ.....૨ે અવસ્થા ! માણસને ઉલકો બનાવનાર તું જ છે. કોઈકે સાચું જ કહ્યું છે કે “મનુષ્ય પરિસ્થિતિનો દાસ છે”. રંકને રાય અને રાયને રંક બનાવતી ભવિષ્યતાનાં આ પ્રથમ પ્રવેશથી જ દર્શન થાય છે. મૈત્રેય એનો એ જ, પણ મિત્ર ચારુદતની સ્થિતિ ખરાબ થઈ છે. સમૃદ્ધિ દાનમાં શુભાવી છે, જેની અસર મૈત્રેય જેવાએ ઉપર પણ થઈ છે. મનમાન્યાં મિષ્ટાન્ન જમનારો મૈત્રેય આજે નોતરાં ઉપર પેટ ભરનારો ખાણ્યું થઈ ગયો છે ! મૈત્રેય આ પરિસ્થિતિ માટે કહે છે કે અવસ્થા જ મનુષ્યને ઉલકો બનાવે છે ! ખરે ! વિધિ ચોક્કસ બળવાન છે જ. તૂલ્યસિ તુલ્ય ક્રિયાપદ ઉપરથી નહિ પણ તુલ્ય (નર) નામ ઉપરથી નામધાતુ છે. “ઉલકું લેખવું” અથવા ‘મૂર્ખ બનાવવું.’ તૂલ્યસિ તુલ્ય “ત્રાજવા” ઉપરથી નામધાતુ—ત્રાજવામાં માપવું, આપવું એટલે કે ઉલકું પાડવું. અવસ્થાએ જ ચારુદતને ઉલકો પાડ્યો છે. જો અવસ્થા આનું કારણ ન હોય તો ચારુદતની સમૃદ્ધિમાં અહોરાત્ર ફાવે તેમ ફાવે તેટલી ડીશ ચડાવનાર મૈત્રેયની આ દશા હોય ખરી ?

ચતુઃશલક—ચારે બાજુ ચાર ખંડવાળું ચોક્કું. મલ્લક—ખાલો. ચિત્રકારને રંગના ખાલા, બ્યારે વિદ્વપકને ભોજનના રસ ભરેલા ખાલા. સુગંધિત સાડવા ખાઈને ધરાયેલો વિદ્વપક, ચોક્કામાં બેઠો બેઠો ભોજનના ખાલાને ખાવા થોભતો નહિ. ચિત્રકાર જેમ એક રંગના ખાલામાંથી માત્ર

ચોડો જ રંગ લઈ, બાકીનો ખસેડી દે તેમ વિદ્યુત્ત પણુ જરા ચાખીને માકીની વાનગી અપચાને ભયે છોડી દેતા ।

શુદ્ધપારાવત્ત દ્વ-મસ્ત મૈત્રેયની દશા ધરના કળૂતર જેવી થઈ છે ધરનું કળૂતર દિવસે કાલે તેમ ફરીને, રાતે પોતાને રહેઠાણે આવે, તેમ મૈત્રેય પણુ ભોજનની શોધમા દિવસ પસાર કરીને રાતે ચારુદતને ઘરે સૂવા જતા.

મૈત્રેય અહીં વિદ્યુત્ત છે. શાસ્ત્રોક્ત વિદ્યુત્તના લક્ષણો પ્રમાણે અહીં એને ભોજનપ્રિય અને લોકપ્રિય સ્વભાવ દેખાય છે. પરંતુ એ પરંપરામાં પણુ નીનતા એ છે કે એ વિદ્યુત્તના લક્ષણો દ્વારા જ ચારુદતની કટુણુ દશાનું ચિત્ર ખડું થાય છે. એટલે શ્વકનો વિદ્યુત્ત કેવળ શાસ્ત્રોક્ત નથી તે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નોખું સ્થાન ધરાવે છે. ભાસ કરતા શ્વકની આ રચનામા વિનોદ તથા કટુણુતા સુંદર રીતે વ્યક્ત થાય છે.

શ્લોક ૬ : વનન્તતિવકા હદ છે. ચારુદતની બદલાયેલી દશાનું સુરેખ અને સુંદર ચિત્ર છે. ચારુદત હમેશા બલિ આપતો. અલગત, અત્યારે પણુ આપે છે, પરંતુ પડેલા તે બલિ નાખતો, તેનું પ્રમાણુ એટલુ બધું ઠણું કે મોટા હસો ને તારસોના ટોળા એ બલિ પડે કે તરત જિંચકી જતા બ્યારે આળે ? આળે એ જ જિમરા પર ગલિ તો પડે છ. પણુ માત્ર મૂળી જેવડો જ, જે હસો અને સારમોને તો દેખાય પણુ નહિ. એટલે માત્ર કીડા-મ કોડા જ એ વીણી ખાય છે. દહલીના-બ. વ. સચવે ■ કે બલિ ધરના બધા બારણાને જિમરે પડના અને પડે છે. મમ્મટના ને અહીં પર્વાય અલંકાર છે.

અયે । સર્વકાલમિત્રં મૈત્રેયઃ પ્રાપ્તઃ ।

મૂવઝકટિકનો વિદ્યુત્ત-મૈત્રેય કેવળ શાસ્ત્રોક્ત મૂખ વિદ્યુત્ત નથી, એનું પોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છે. ભોજનપ્રીતિ કે ભોલકણાપણાની જ માત્ર એની પરંપરાગત ટેવો નથી, ચારુદતનો એ પરમ મિત્ર છે, ચારુદતની દુર્દશામા પણુ એને તે છોડતો નથી. એના વૈભવની મોજ તેણે નાણી છે, અને ઠવે દરિયાના દુઃખનાં એનો સાથીદાર બની રહે છે. આવા સાથી નિન મૈત્રેયને જોતા જ ચારુદતના હૃદયનો ઉદ્ગાર નીકળી પડે કે—“નડો ! નરાયે વખતનો ડ થી, મારો મૈત્રેય આવ્યો છે ! આમ વિદ્યુત્ત મૈત્રેય એનું સ્વપ્ન વ્યક્તિત્વ લઈને આપણી સન્ન આવે છે અને એ જ આ નાટકની વિચિત્રતા ને સ્પર્શતા કે જે મનમ સંસ્કૃત સાહિત્યમા નાતી નુરોલ છે. દૂંકના અહીં શ્વક લેકઅવડ રનું અનોખું દર્શન કરાવે છે.

શ્લો. ૧૦ ગાદ અધકારમા દીવાનો પ્રકાશ જોઈ આનંદ થાય તેમ દુ ખ ભોગવીને હુખ મળે તો વધારે આનંદ થાય આમ અહીં ઉપમા અલંકાર છે, વચસ્થવિષ હદ છે

શ્લો. ૧૧: આર્થા હદ છે, દારિદ્ર્ય કરતા મૃત્યુ વધારે સારું છે. કારણ કે મૃત્યુ તો અનુપકલ્પીત દુ ખ આપનાર છે, જ્યારે દરિદ્રતાનું દુ ખ તો અતત છે.

પ્રણયિજનસંક્રામિતવિભવસ્ય ..

દરિદ્રતાના દુ ખથી પીડાતા ચારુદત્તને આશ્વાસન આપતા વિદ્વપક કહે છે, બાઈ, તમારો વેભવ તમે બંધે અર્થાંશોને આપી દીધો, પરંતુ તમે આ દશામાં પપુ શોભો છો તો ખરા જ. જેમ દેવોએ પીતા બાકી વધેલો પડવાના ચક્રનો ક્ષય પણ રમણીય લાગે તેમ ચારુદત્ત પણ રમણીય લાગે છે

આપણી પૌરાણિક માન્યતા મુજબ ચંદ્રમા અમૃત રહેલું છે. વાયુપુરાણ કહે છે તેમ, તે સૂર્યમાથી તેજ લઈને શુકલ પક્ષમાં વધે છે. પૂનમને દિવસે એક દિવસ દેવો તેને પૂજે છે. પૂનમ પછી દેવો પિતૃઓ અને ઋષિઓ સાથે મળીને જ્યાં સુધી ચંદ્રમાનું બધું જ અમૃત ખલાસ થાય ત્યાં સુધી રોજે રોજ તેની એક એક કળા પીએ છે અમાવાસ્યાને દિને સુધાપાનથી ચક્રનો ક્ષય થાય છે, અને હતા તેની સુંદરતામાં કોઈ બિચુપ વરતાતી નથી તેમ, મૈત્રેય કહે છે કે ચારુદત્તની નિર્ધનતા એના ઔદાર્યને કારણે છે અને પશ્ચિમામે એના તેજથી તે રમણીય લાગે છે. ચંદ્ર પ્રાણીઓને માટે ભોજન આવે છે, અને એટલે લોકો 'પ્રતિવચ્ચન્દ્ર'ને જોવા ઉત્સુક હોય છે. ચારુદત્તની તરીનાઈ પણ એને માટે શોભારૂપ છે. ભાસના ચારુદત્તમાં આવે જ વિચાર મળે છે-આમમુદ્રવાનવિવન્ન વિભવસ્ય મનુલવક્ષર્ચદસ્ય ય્યોસ્નાપરિશ્વય ફવ મશત એવ રમણીયોડય દરિદ્રમાયઃ ।

શ્લો. ૧૨: ચારુદત્તને નિર્ધનતાનું દુ ખ નથી, પરંતુ પોતાને ધનહીન જણીને અતિથિઓ તેનું ઘર ત્યજે છે એના એને સતાપ છે. ઔદાર્યની તે કેવી ને કેટલી સીમા ! ચારુદત્તનું ઘર ટાળનારા ઉપરોક્ત અતિથિઓને અહીં ભ્રમર સાથે મરખાવ્યા છે. ભમતા મધુકરો મદસાવનો સમય જતા હાથીઓના ચંડસ્થન છોડી દે છે. તેમ અતિથિઓ પણ ચારુદત્તનું ઘર ત્યજે છે. આમ અહીં ભ્રમરોને અનિથિઓ તરીકે, ચારુદત્તના ધનહીન ઘરને હાથીના સપ્તજ્વાન્દ્રમદહેતુ કપલ સાથે સરખાવ્યા છે તેથી કરમા અલંકાર છે. વચન્તતિવક્ષા હદ છે

एवं रात्रि—ચારુદત્તને નિર્ધનતાનું દુ ખ નથી, એ બાણી ઉભે, વિદ્વપક રત્રમા આવે છે તે ધનને ધિકારે છે. જેમ ભ્રમરથી ખીતેલા જ મધમાના

ગોપાલદારકો જ્યાં ન કરડાય ત્યાં જય 'તેવી રીતે પૈસા જ્યાં જરૂર ન હોય ત્યાં જ હબરાય. આથી એ પૈસાને દારીપુત્ર એટલે કે તુચ્છ લેખે છે.

અર્થકલ્પવર્ત—કલ્પે વર્તે એનેન । સવારે જે જીવન આપે છે તે, સવારને । નાસ્તો. એ કંઈ જરૂરી નથી, તે તુચ્છ વસ્તુ છે. આગ, વિદ્યુત્ત સમજે છે તેમ પૈસા એ સવારના નાસ્તા જેવી તુચ્છ વસ્તુ છે. ટૂંકમાં 'કલ્પવર્ત' એટલે નજીવી વસ્તુ ગોપાલદારકા—'ગોપાલ' શબ્દ સૂચક છે. એ દ્વારા હવે આવનાર, ગોપાલદારક અર્થે કંતુ સૂચન થાય છે. આર્થિક પણ ગોપાલપુત્ર હતો. આમ, શબ્દકે અહીં કુશળતાથી ગૌણ રાજકીય વસ્તુનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી દીધું છે.

શ્લો. ૧૩: વિદ્યુત્ત ધારે છે તેવું પૈસા ગુમાવ્યાનું દુઃખ નથી. પરંતુ ધનહીન હોવાને કારણે મિત્રો પણ ત્યજ દે છે, એનું ચારુદત્તને મેરડું દુઃખ છે. 'સહદો' પણ મૈત્રી ત્યજે છે એનું કારણ નદ્ધનાઘ્રયસ્ય'માં કાવ્યમય રીતે આપ્યું છે. તેથી અહીં કાવ્યલિંગ અલંકાર છે. ભાસના ચારુદત્ત (૧-૫)માં ચોડાક ફેરફાર સાથે આ શ્લોક મળે છે. અવગત, શબ્દકનો શ્લોક વડુ કાવ્યમય છે. હંદ વસન્તતિલકા.

શ્લો. ૧૪ : શાદ્વલવિક્રીડિત હંદ છે. અહીં, જીવનની જાદી આપતિઓનું મૂળ નિર્ધનતાને બતાવી છે. નિષનતા નિવૃત્ત ધન યસ્માત્ સ નિષનઃ તસ્ય ભાવઃ । દુઃખ દુઃસ્તાનુમ્બીતિ ન્યાયેન દાદિધમન્યામપિ દુઃસ્તપરમ્પરામનુકરણીયાહ । —(ધર્મનિવાસાચાર્ય)

શ્લો. ૧૫ : રિક્તતા કેવાં કેવાં દુઃખોને આણે છે, તેનું અહીં વર્તન કંઈ છે. ચારુદત્તના હૃદયમાં રોકામિ પ્રજ્વળી રહ્યો છે, પરંતુ એ અતિ જાળનો નથી, પણ પીડે છે. બાળતો હોય તો તો એકદમ ભસ્મ થઈ જવાય, પરંતુ આ તો પીડાકારી બને છે. અહીં દાગિરખને ચિન્તાનો નિવાસ, પરારિમય, અર્ચ વૈરમ, મિનાગાં જુગુપ્સા કણ્ઠ છે. એથી માલાસપક અલંકાર છે. શિખરિણી હંદ છે, વાંચો, વરં વનં ન્યામગજેન્દ્રલેલિતમ્ ।

શ્લો. ૧૬ : તપશ્ચ મનસા.....કિ વિચારિતે ।

અનુષ્ટુભ હંદ છે. વિદ્યુત્તની હવે ઈશ્વરીય આસ્થા જનુકી રહી છે. જાલિ આપી, ભજવા છતાં પ્રસન્ન ન થાય એને પૂજ્યથી શું કાયદો ? ત્યારે ચારુદત્ત કહે છે કે જાલિ આપવો એ ગૃહસ્થનું નિત્યકર્મ છે. તે તો અવરયમેવ કલ્પનમ્. એમાં કાઈ શંકા કે વિચાર હોય જ નહિ,

(૧) નિત્ય—યજ્ઞ કરવાનાં કર્મ જેમ કે સંધ્યાવંદન, બલિપ્રદાન વગેરે. (૨) નૈમિત્તિક—અમુક વખતે જ કરવાનાં જેમ કે ઉપનયન. (૩) કામ્ય—કાંઈક ઇચ્છાની પૂર્તિ માટે કરતાં કર્મો.

મમ પુનર્જાણસ્ય—વિદ્યુષક પોતે જ પોતાની કમનસીમી વર્ણવતાં જણાવે છે કે અરે બાઈ હું એવા કમનસીબ છું કે જે કંઈ કરવા બંધે તે થાય નહિ પણ તેનાથી ઠાડું જ થાય. જેમ દર્પણમાં પ્રતિબિંબ હોય તે કરતાં ઊંડું દેખાય તેમ વિદ્યુષકનું કામ જીંદું જ થતું.

નામૂચિતઃ પાત્રપ્રવેશો મવેત્ । એવા નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ અનુસાર વિટ, ચેટ અને રાજવસ્ત્રમ વગેરે શબ્દોથી હવે પછી પ્રવેશનાર વિટ, ચેટ અને શકારતું સૂચન થાય છે.

તસ્માન્મજ્જ્વલ્લપ્તસ્ય—વિદ્યુષકનું શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણ અહીં દેખા દે છે. સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વિદ્યુષક ડરપોક, બીરુ હોય. સંધ્યા સમયે ચારુદત્ત મિત્રને બલિ આપવાનું કહે છે. પરંતુ વિદ્યુષકથી એ કેમ અને ? રાજમાર્ગ ઉપર અત્યારે તો ગણિકા, ચેટ, રાજપુરુષ વગેરે દેટલાય લોકો હોય, જે પીધેલી હાસતમાં હોય અને પરિણામે વિદ્યુષકને હેરાન કરે. માપના મુખમાં સામેથી આવી પડેલા જાંદર જેવી જ એની દશા થાય તો !

અહ સમાધિ નિર્વર્તયમિ । — આ એક નાટ્યવિધાનનો સુંદર નમૂનો છે । આ જ રંગમંચ ઉપર વર્તમાનના વગેરે પ્રવેશવાનાં છે. તો એ દરમિયાન મૈત્રેય અને ચારુદત્ત શું કરે ? વિદ્યુષક બલિ આપવા એકલો નથી જતો પણ ચારુદત્તને સાથે આવવા કહે છે. ચારુદત્ત કહે છે, ધીક થોસ, હું સમાધિ પતાવી લઉં. આમ, વર્તમાનના, વિટ, ચેટ અને શકારતું હવે પછીનું જે દ્રશ્ય આવવાનું છે તે દરમિયાન ચારુદત્ત સમાધિ પતાવે અને મૈત્રેય તેમના માટે વાટ જોતો જોતો રહે. કેની સુંદર ભેગવાઈ ! કેતું સુંદર નાટ્યવિધાન ! એક જ સ્ટેઈજ ઉપર આમ આ દ્રશ્ય—નિરૂપણ દરમિયાન ચારુદત્ત અને મૈત્રેય આમ સાંત અને મૂંગા રહે છે.

દ્રશ્ય : ૨

વિટ—સંસ્કૃત નાટકોનું આ એક વિશિષ્ટ પાત્ર છે. વિશ્વનાથના મત પ્રનાણે તેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે છે : સંમોગહીનસંપદ્ વિટસ્તુ ધૂતઃ વેલૈકદેરાજઃ । વંશોવચારકુશલો વામ્ની મધુરોઽય ચતુમતો ગોષ્ઠયામ્ ॥ ચેટ—નોંધ.

શ્લોક :—

મદમૂર્ચતાભિમાની દુષ્કૃતૈશ્વર્યસંયુતઃ ।

ચોડયમનુદો ભ્રાતા રાજઃ ક્વાલઃ શકાર હતુકઃ ॥—સાહિત્યદર્પણ.

રાજના સગપણને લીધે તે પદવી ધરાવતો હોય છે. તે ચકારી ભાષા બોલે છે તેથી પશુ ચકાર કહેવાય છે અથોગ્ય, સખધ વગરનું, વ્યર્થ બોલે પુનરુક્તિ કરે, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ બોલે, ખોટી ઉપમા આપે, દેશ કલા ન્યાય અને સમયથી જીંધું બોલે છે.

આ નાટકનો વિટ આમ તો શાસ્ત્રોક્ત પાત્ર છે પરંતુ અહીં થદ્રકે તેને નિજી વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે આ ચકાર દુષ્ટ, ધાતકી અને પોતાની સત્તા અને હોદ્દાનો દુરુપયોગ કરનારો છે.

શ્લો. ૧૭ : ભયથી ભાગતી વસન્તસેનાનું વર્ણન છે. વિટ તેને ચિકારીથી ડરીને નાસતી હરિણી સાથે સરખાવે છે વસન્તતિલકા છદ છે. વિવ્રજને સ્થાને નિવ્રજ પાકેર મળે છે ભાસ સાથે અહીં સામ્ય નોધી શકાય તેમ છે વાચો (આરુદત ૧ : ૬.)

શ્લો. ૧૮ : અહીં પશુ નાસતી, દોડતી, પડતી વસન્તસેનાની હાલતનું વર્ણન છે. ભાસના આરુદતર્થા ચકારનો આ શ્લોક પ્રથમ આવે છે જેમ કે કિં વાંચિ પ્રજાવસિ પ્રસ્થાવન્તી, સાધુ પ્રસીદ ન માર્યસે વિષ્ણુ તાવત્ ।

અહીં જોઈ શકાય કે ભાસ કરતા થદ્રક કવિની ભાષામાં પૌલિશ વડુ છે વસન્તતિલકા છદ છે

શ્લો. ૧૯ : ઉપખતિ છદ છે. જેનું પાત્ર તેની તેના મુખમાં રૂપમા, એ થદ્રકની શૈલીની વિશિષ્ટતા છે હીનાના હીનોપમેવ નૈવર્ગિકી । ચેટ નોકરડો છે, તેથી તેના મુખમાં શોભે તેની જ ઉપમા વાપરે છે એ વસન્તમેનાને ત્રાસેની મીઠમપૂરી સાથે સરખાવે છે

શ્લો. ૨૦ : વસન્તતિલકા છદ છે રત્નોદયલઃ—રત્નોત્પલપ્રકરણદ્ કુદ્મલગ્ન કુદ્મલકદશપ્રસ્તરણઙ્ગાન્ ઊત્થિવન્તી । —વાય કમળની કળી જેવા કમ્બા ફેંકતી. દઙ્ક—૧૨થી દઙ્ક પાપાણ્દારણ ।—અમરકોર.

વસન્તસેનાએ લાય વસ્ત્રો પહેર્યા છે અને લાલ કમળની માળા ધારણ કરેલી છે. તે ભયથી ધ્રુગે છે, નાસે છે આથી તેને નાની કેળ સાથે (ચાલકદલી) સરખાવી છે. વળી, નાસતી વસન્તસેનાની કમળની માળામાંથી લાલ કળાઓ નીચે પડતી હતી આથી તેને મહાશિલની ગુફા સાથે સરખાવી છે કારણ મહાશિલ લાલ છે. તેને ફરસીથી કાપે ત્યારે તેમાંથી પશુ લાલ કમળની કળી જેવા કટકા ફેંકાય છે આમ આ ઉપમા યોગ્ય છે અહીં વસન્તસેના માટે વિટે બે ઉપમાન આપ્યા છે. આથી અહીં માલોપમા છે.

શ્લો. ૨૧ : માલિની છંદ અહીં શકારનાં લક્ષણો દષ્ટિગોચર થાય છે. મદન, અનંગ, મન્યથ વિજેરેમાં તેની પુનરુક્તિ છે, તેા રાવણસ્યેવ કુન્તીમાં રાણ રાવણ અને કુન્તીની શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાત છે. આથી હીનોપમા છે. અહીં, આવી ઉપમાઓમાં શકારની જગ્યાતી મૂખાઈ પાછળ સ્પષ્ટ રીતે તેા હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતભાષા પરત્વેનો શ્વેકનો કટાક્ષ નથી શું ?

શ્લો. ૨૨ : વસંતતિલકા છંદ છે પતંગેન્દ્ર-ગરુડ, તેનાથી બીનેલી. બ્યાલીબ-સાપણની જેમ બ્યાલ-સાપ, બ્યાલી-સાપણ, મેચલિફ. થાટે બ્યાલ: પુંસિ શ્વાપદ-સર્પયો:—અમરસાર ૪૭૨.

ન રુખ્યામ્—નિરુખ્યામ્ એવા બે પાઠબેદ મળે છે.

નિરુખ્યામ્—‘પકડી પાડું’—એમ સીધો જ વાત છે. જ્યારે ન રુખ્યામ્માં કાકુ—ઉક્તિ છે. ‘પકડી ન શકું શું ?’ અર્થાત્ ચોક્કસપણે પકડી શકું. એ રીતે આ પાઠ વધારે ભાવદર્શક, ભારદર્શક તેમ જ કાવ્યમય લાગે છે. તેથી ન રુખ્યા એ વધુ યોગ્ય છે.

વિટ કહે છે—વસન્તસેના ! જો હું દોડું અને ધારું તો પવનને પણ પકડી પાડું, તો તું શું વિસાતમાં ? પણ તને પકડવાનો મારો પ્રયત્ન જ નથી. અર્થાત્ એ સૂચવાય છે કે વિટને વસન્તસેના માટે જાંડી જાંડી પણ લાગણી છે.

શ્લો. ૨૩. શાકુંલચિક્રીઢિત છંદ છે. દેવદેરીએને પ્રસન્ન કરવા આપણે ત્યાં એમના નામનાં સ્તોત્રો રચાયા છે. તેા વલ્લભશેષિકાને પ્રસન્ન કરવા શકારજી દશ નામ ગણાવે છે.

(૧) નાગકમોપી—પૃથ્વીધર પ્રભાણે, પૈસા પડાની લેનારો કામદેવનો પાશ. નાર્ગ શિવાઢ્ઠ દઢ્ઠા દિવિતં તસ્ય મોષણશીલઃ કામો । તસ્ય કશિકા ।

(૨) નાગક મુદ્રાચિહ્નિત નિષ્કાદિક, તસ્ય મોષણશીલસ્તસ્કરઃ, । તસ્ય યઃ કામઃ । તસ્ય કશિકા તાઢ્ઠની । કામનાચિનીત્યર્થઃ । પૈસા ચોરનારનો કામ નાશ કરનારી (અર્થાત્ ચોરનો કામ તોષનારી)—રામરાય શર્મા

(૩) પરબ પણ આપું જ અર્થઘટન બતાવે છેઃ નાગકં બહુમૂલ્યં રસવિશેષ મુખાતિ ઇતિ નાગકમોપી તસ્કરઃ । તસ્ય કામકશિકા કામનાચિની ।

(૪) નાગકસ્ય મોષિણી । સા ચ કામસ્ય કશિકા ચ ।

(૫) કાળેનો અર્થ વધુ સારો લાગે છે કે — નાગકાદિ મુખ્યન્તીતિ નાગકમોષિણઃ । તેપાં કામસ્ય કશિકા લાલિકા તત્તેકી ।

નિર્નાશ-બૂચી. શકારની દૃષ્ટિમાં બધું વિપરીત જ ભાસતું લાગે છે. બૂચું નાક એને સૌંદર્યપ્રકત લાગ્યું ! યલ્પ્યુચત્ત્વમેવ નાસિકાયાઃ સૌન્દર્ય તથાપિ શકારવચસિ વૈપરીત્ય ન દૂષણમ્—શ્રીનિવાસાચાર્ય. કુલનાયિકા કુળનો નાચ કરનારી.

વેશવધૂ, મુવેશનિલયા, વેશાદ્રના, વેશિકાવરેરેમા શકારની પુનરુક્તિ ગણાય છે બલમત, અહીં નામની સંખ્યા અગિયાર થાય છે. પણ શકાર ગણિતનો કાચો લાગે છે. આ દ્વારા પણ ચહેડે સહસ્રનામ, દશાવતાર વગેરેની વિરુદ્ધ જખમર કઠાક્ષ કર્યો છે

શ્લો. ૨૪ : પુષ્પિતાગ્રા ૭૬ છે.

વિટજન—વિટજનસ્ય નરૈ વદિતા । વિટ નનુબોના નખથી ધસાયેલી વીણાની માફક. જલધર. સારસીચ—જલધરસ્ય ગર્જિતાત્ મીના સારસી ઇવ । વાદ્યના અર્જનથી ખીનેલી સારસીની માફક અહીં વસતસેનાને વીણા તથા સારસી સાથે સરખાવી છે જેથી માલોપમા થઈ ગણાય.

શ્લો. ૨૫ : પુરાણ અને મહાભારતની કથા શકારે સાબળી હશે, પરંતુ અહીં પોતાની યાદદાસ્ત પ્રમાણે એ એનો તાલ બેસાડે છે । ક્યાં દ્રૌપદી ને ક્યા રામ ? મહાભારત અને રામાયણનું નિશ્ચય ।

વિશ્વાવસુ નહાભારતના આવતો મધર્વ છે, એને મુમદા સાથે કાઈ સંજ્ઞા નથી. આમ આ મેળ પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોવાથી અહીં હીનોપમમ્ છે.

શ્લો. ૨૬ : માત્રાસમક ૭૬ છે. ચદ્રકનું ચારિત્ર્યદર્શન બનોયું છે । એટલે જુ ૭૫કું પાત્ર તેના જેવા જ વિચારો મેવે છે । તેને મન માહલાં ને માંસ ખાવા મળે, એ જીવનનો પરન આનંદ । અહીં તે કહે છે કે શકારને ઘેર એટલા માહલાં ને માંસ છે કે કૂતરાં પણ ધરાઈ બચે છે ને શય નામું જોતા સુદા નથી.

શ્રીનિવાસાચાર્ય આ બિન્ન રીતે સમજાવે છે. તેઓ અહીં કાફ હકિત સમજે છે. ન ચેવન્તે ? તેવન્ત ઇવ । માન વગેરે આપનાર સ્વામીને શું કૂતરાં નથી સેવતાં ? સેવે છે જ. તેમ જ દ્રવ્ય આપનાર શકારનો તું સ્વીકાર કર. જો કે આ અર્થઘટન મારી મગેડીને ક્યું હોય તેવું લાગે છે.

શ્લો. ૨૭ : વસન્તતિલકા ૭૬ છે. ચિર્મચિર્મ ચિર્મચિર્મ (૨૫૧ જતી) જૂનમન.શિલા (ચૂરો કરેલો મણીધ) વસન્તમેનાનું મુખ બલથી લાલ થઈ ચ્યું હતું. વસ્તાદદ્યમ્ ને બદને વસ્તાદદ્યમ્ પાડ પણ છે, જે મારો લાગે છે કારણ

શ્લો. ૨૧ : માલિની છંદ. અહીં શકારનાં લક્ષણો દૃષ્ટિએયર થાય છે. મદન, અનંગ, મન્મથ વિગેરેમાં તેની પુનરુક્તિ છે, તો રાવણસ્યેવ કુન્તીમાં રાજ રાવણ અને કુન્તીની શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વાત છે. આથી હીનોપમા છે. અહીં, આવી ઉપમાઓમાં શકારની જણાતી મૂખાઈ પાછળ સ્પષ્ટ રીતે તો હિંદુધર્મ અને સંસ્કૃતભાષા પરત્વેનો થકનો કટાક્ષ નથી શું ?

શ્લો. ૨૨ : વસંતલિલકા છંદ છે. પતંગેન્દ્ર-ગરુડ, તેનાથી બીનેલી. ગ્યાલીન-સાપધુની જેમ ગ્યાલ-સાપ, ગ્યાલી-સાપધુ. મેચલિદ્ધઃ ઘટે ગ્યાલઃ પુંસિ શ્વાપદ-સર્વયોઃ—અમરસાર ૪૭૨.

ન રુધ્યામ્—નિરુધ્યામ્ એવા એ પાઠભેદ મળે છે.

નિરુધ્યામ્—‘પકડી પાડું’—એમ સીધો જ વાત છે. બ્યારે ન રુધ્યામ્માં કાકુ-ઉક્તિ છે. ‘પકડી ન શકું શું ?’ અર્થાત્ ચોક્કસપણે પકડી શકું. એ રીતે આ પાઠ વધારે ભાવદર્શક, ભારદર્શક તેમ જ કાવ્યમય લાગે છે. તેથી ન રુધ્યા એ વધુ યોગ્ય છે.

વિટ કહે છે—વસન્તસેના ! જો કું, દોડું અને ધારું તો પવનને પણ પકડી પાડું, તો તું શું વિચારતો ? પણ તને પકડવાનો મારો પ્રયત્ન જ નથી. અર્થાત્ એ સૂચવાય છે કે વિટને વસન્તસેના માટે જિંદી જિંદી પણ લાગણી છે.

શ્લો. ૨૩. શાર્દૂલવિક્રીદિત છંદ છે. દેવદેરીઓને પ્રસન્ન કરવા આપણે ત્યાં એમના નામનાં સ્તોત્રો રચાયાં છે. તો વસન્તશેનિકાને પ્રસન્ન કરવા શકારશ્લોક નામ ગણાવે છે.

(૧) નાળકમોષી—પૃથ્વીધર પ્રભાણે, પૈસા પડાવી લેનારો કામદેવનો પાશ. નાળં ઘિવાઙ્ક ટઙ્કા દિવિતં તસ્ય મોષણશીલઃ કામો । તસ્ય કશિકા ।

(૨) નાળક મુદ્રાચિહ્નિત નિષ્કાદિકં, તસ્ય મોષણશીલસ્તસ્કરઃ, । તસ્ય યઃ કામઃ । તસ્ય કશિકા તાઢની । કામનાશિનીત્યર્થઃ । પૈસા ચોરનારનો કામ નાશ કરનારી (અર્થાત્ ચોરનો કામ સંતોષનારી)—રામરાય શર્મા

(૩) પરમ પથુ આવું જ અર્થઘટન ખતાવે છે : નાળકં નહુમૂલ્યં રસવિરોપ મુષ્ણતિ ઇતિ નાળકમોષી તસ્કરઃ । તસ્ય કામકશિકા કામનાશિની ।

(૪) નાળકસ્ય મોષિણી । સા ચ કામસ્ય કશિકા ચ ।

(૫) કાળેનો અર્થ વધુ સારો લાગે છે કે — નાળકાનિ મુષ્ણન્તીતિ નાળકમોષિણઃ । તેવા કામસ્ય કશિકા લાસિકા નર્તકી ।

નિર્નાસા-ખૂચી. શકારની દૃષ્ટિમાં બધું વિપરીત જ લાગતું લાગે છે. ખૂચું નાક એને સૌંદર્યયુક્ત લાગ્યું ! યદ્યપ્યુત્તત્ત્વમેવ નાસિકાયાઃ સૌન્દર્યં તથાપિ શકારવચસિ વૈપરીત્યં ન દ્રુપદમ્—શ્રીનિવાસાચાર્ય. કુલનાશિકા કુળનો નાશ કરનારી.

વેશવધૂ, મુવેશનિલયા, વેશાઙ્ગના, વેશિકાવગેરેમાં શકારની પુનરુક્તિ ગણાય છે. અલમત, અહીં નામની સંખ્યા અગ્રિયાર થાય છે. પણ શકાર ગણિતનો કાચો લાગે છે. આ દ્વારા પણ થકે સહસ્રનામ, દશાવનાર વગેરેની વિરુદ્ધ જખમર કટાક્ષ કર્યો છે.

શ્લો. ૨૪ : પુષ્પિતાગ્રા હંદ છે.

વિટજન—વિટજનસ્ય નલૈઃ વદ્વિતા । વિટ મનુષ્યોના નખથી ધસાશેલી વીણાની માફક. જલધર.. સારસીવ—જલધરસ્ય મર્જિતાત્ મીના સારસી ઇવ । વાળના મર્જનથી ખીનેલી સારસીની માફક. અહીં વસંતસેનાને વીણા તથા સારસી સાથે સરખાવી છે જેથી માલોપમા થઈ ગણાય.

શ્લો. ૨૫ : પુરાણ અને મહાભારતની કથા શકારે સાલળી હશે, પરંતુ અહીં પોતાની માદદાસ્ત પ્રમાણે એ એનો તાલ બેસાડે છે ! ક્યાં દ્રૌપદી ને ક્યાં રામ ? મહાભારત અને રામાયણનું મિશ્રણ !

વિશ્વાવસુ મહાભારતમાં આવતો મંધવ છે, એને મુલદા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આમ આ મેળ પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ હોવાથી અહીં હીનોપમનું છે.

શ્લો. ૨૬ : માત્રાસમક હંદ છે. યુદ્ધકનું ચારિત્ર્યદર્શન અનોખું છે । એટલે જુદાં જુદાં પાત્ર તેના જેવા જ વિચારો એવે છે । તેને મન માહલાં ને માંસ ખાવા મળે, એ જીવનનો પરન આનંદ । અહીં તે કહે છે કે શકારને ઘેર એટલા માહલાં ને માંસ છે કે કૂતરાં પણ ધરાઈ જાય છે ને શન આમું જોતાં હલાં નથી.

શ્રીનિવાસાચાર્ય આ ભિન્ન રીતે સમજાવે છે. તેઓ અહીં કાકુ ઉક્તિ સમજે છે, ન સેવન્તે ? સેવન્તે एव । માંસ વગેરે આપનાર સ્વામીને શું કૂતરાં નથી સેવતાં ? સેવે છે જ. તેમ જ દ્રવ્ય આપનાર શકારનો તું સ્વીકાર કર. જો કે આ અર્થઘટન મારી મચેડીને ક્યું હોય તેવું લાગે છે.

શ્લો. ૨૭ : વસંતવિષકા હંદ છે. નિર્મણિત નિર્મણિત (ટપી નતી) ચૂર્ણમનઃશિલા (ચૂરો કરેલો મધુધીલ) વસંતસેનાનું મુખ ભવથી લાલ રહ્યું હતું. પ્રસ્તાદ્દુત્તમ ને જલ્દી પ્રસ્તાદ્દુત્તમ પાક પડ્યું છે, જે સારો લાગે છે. કારણ

નમરદેવતા સાથે મરખાવી હોવાથી પાક યોગ્ય લાગે છે. અહીં 'નણુશીલ' ઉપમાન કરતા મુખને વધારે સુંદર કહ્યું છે. તેથી વ્યતિરેક અર્થકાર થયો.

શ્લો. ૨૮ : ઉપેન્દ્રવજ્ર છંદ છે. કૃતરાં શિયાળની પાછળ ન પડે તેથી આ ઉત્તોપમા છે. શીર્ષ ત્વરિત સવેગમાં ચકારની પુનરુક્તિની લાક્ષણિકતા છે સ્ત્રીના શર્ત.... શૂદ્રકનો હાસ્યરસ અહીં નોધનીય છે। ચકારજી કહે છે, તે એવે। શૂરો છે કે પોતે સો સ્ત્રીઓને મારી નાખે. આમજ, ઉજી ઉમણા જ, માણસોથી કરી ગયેલા ચકારની આ ઉક્તિ પ્રેક્ષકોમાં હાસ્યરસના કુવારા જરૂર ઊરાડો શૂદ્રકે માત્ર નિયમેના જડ ચોક્કામાંથી જ પાત્રસૃષ્ટિ સર્જી નથી. દરેક પાત્ર એક નિજ વ્યક્તિત્વથી દીપે છે। અને એ જ તેની નાટ્યકાર તરીકેની મદ્યતા ગણાય।

વસન્તસેનિકે વિલ્પ વિલ્પ... ચકાર મૂર્ખ નહિ પણ એક ખલપાત્ર છે તેની અહીં પ્રતીતિ થાય છે. પલ્લવક-વસન્તમાસમાં દેખાતા નવા પત્તવ, પરમૃતિકા-કામલ, તે પોતાના ઈંડા કાતકાના માળામાં મૂકે છે. આથી તેને પરમૃતિકા કહી છે. માધવિકા-વસન્તમાં ફાલતી એક વેલ, ઘાસતી માધવી રજા।-અમરકોશ

વસન્તસેનાના પરિજનો પણ આ નામના જ હોય છે. પરંતુ ચકાર અહીં વસન્તમાસનો સંજય લઈ અધાર્ષપૂર્વક બોલે છે કે જોઈ' છું, તને કોણ ઓડાવે છે..

શ્લો. ૨૯ : ઇન્દ્રવજ્ર છંદ છે. અહીં ફરીથી ચકાર અમ બધ ઉદ્દેશ્યે કરે છે. જમદગ્નિનો પુત્ર પરશુરામ હતો, ભીમસેન નહિ. કુન્તીનો પુત્ર રાવણ નહિ, પાંડવો છે. કેશહસ્ત-વાળનો ભારો વાઘ. વલ્લભ હસ્તશ્ચ કલાપાર્થા કચાત્ પરે। વાળ અર્ધવાળા શબ્દ પછી હસ્ત, પછ, વાઘ વગેરે શબ્દ આવે તો એનો 'કલાપ' અર્થ થાય છે.

શ્લો. ૩૦ ઉપજાતિ છંદ છે

ચકારની દુષ્ટતા, ધાતકીપણાતુ કેવું રૂપ। વસન્તસેનાને મારવા કેટલી સહે-લાઈથી તૈયાર થયો છે। આગામી આઠમાં અકના બનાવતું અહીં સૂચન છે. ચકાર કહે છે કે જોને મારવા ઈચ્છે છે એને એ મારે છે જ અને વાસ્તવમાં અંક-૮માં આ નજરોનજર જણાય છે જ અહીં મુજૂરું વગેરેમાં સિન્દુ ધર્મની લાવના તરફનો શૂદ્રકનો કટાક્ષ જોઈ ચકાવ છે. ભાસના ચારુદત્તમાં આવો જ શ્લોક છે.

અત एव વસન્તસેના અળગા છે. માટે જ જીવે છે, એવા વિઠના શબ્દો ચકારને યોગ્ય ન લાગ્યા. તેથી એ કહે છે કે અત एव ન માર્યસે (તેથી જ મારી નથી ન'આઈ!).

શ્લો. ૩૧ : ગણિકા કોઈ માલિકીવાળી ઉદાનલતા જેવી નથી, પણ માર્ગમા જરેલી લતા જેવી છે. તેથી ગમે તે એને વખાણી શકે છે, ભોગવી શકે.

શ્લો. ૩૨ : તત્કાલીન, સમાજની ધર્મયુસ્તતા અહીં પ્રતિબિંબિત થઈ હોય તેમ લાગે છે. વર્ણાશ્રમઃ અને હવે શબ્દો શાંતિવાદ માટેની યુસ્તતા દર્શાવે છે. શૂદ્રનું સ્થાન તદ્દન હલકું હતું, બ્યારે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય જેવા અણાતા હતા.

નામ્યતિ—નેરકર કહે છે તેમ અહીં નમ્ ના પ્રેરકરૂપ નમ્યતિને બદલે અનિયમિત 'નામ્યતિ' છે. પરંતુ કાળે સમજાવે કે તેમ ચામને કણ્ઠવાદિ વર્ગનો શબ્દ લેવાથી તે ક્રિયાપદ અને નામ બંને તરીકે વપરાય, બ્યારે ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય ત્યારે લે છે. તે વખતે ય જો પણ નામ નો અ લોપાય. તેથી નામ્યતિ થાય. પરંતુ નામ ઉપરથી ય ઉમેરી નામધાતુ લઈ સમજાવવું વ્યારે સુગમ છે.

ગુણઃ સ્વભાવઃ—વસંતસેના ભલે વેશ્યા છે, પરંતુ તેનો સ્નેહ કંઈ બળાતકારે ન મેળવાય. અલગત, ગણિકાનો સ્નેહ સામાન્યતઃ પૈસા માટે જ હોય છે. પરંતુ આ ગણિકા તો નિર્નિરાળા છે. એને શરીર વેચવું નથી, તેમ બળાતકારથી તેનો સ્નેહ મળે તેમ પણ નથી. તે પોતે જ કહે છે કે પ્રેમનું કારણ ગુણ જ બની શકે. વસંતસેના દશકુમારચરિતની રામબંજરી જેવી છે. ગુણશુદ્ધિ હિ ન ચનશુદ્ધિઃ । દશ—ચારુદત્ત ની વસંતસેના પણ એવી જ છે : ચોલચરિતોપોષ્ણીવિતી ગણિકા સ્વભાવઃ ।

રત્ન—વસંતસેના ચારુદત્ત ઉપર અનુરાગવાળી છે એ સ્પષ્ટ જણે છે. અને ચારુદત્તનું ઘર કામી બાજુ છે એટલે રખેને તે હટકી બધા । એની પૂરી તકેદારી રાખવા વિટને જણાવે છે. ત્યારે વિટ વિચારે છે કે વસંતસેનાનો ચારુદત્ત સાથેનો પ્રણય ઉચિત જ છે. રત્ન આવે રત્ન ભલે જતું. મહાકવિ કાલિદાસ પણ કહે છે કે રત્ન સમાગચ્છતુ કાચનેન ।

કાળેલીમાતઃ—વસંતસેના ચારુદત્તને ઘેર જઈ શકે એટલા માટે વિટ ખાસ આ શબ્દો પ્રયોજે છે. કાળેલીમાતઃ—અપરિણીત સ્ત્રીનો પુત્ર, કાળેલી—(૧) અપવિત્ર, અસતી સ્ત્રી, (૨) કન્યકા, અનુદા-કાષ્ટેસર ન પરણેલી સ્ત્રી.

અપવિત્ર—વસંતસેનાને તો “વેશ્યો વૈકુંઠ” મળવા જેવું થયું । ચારુદત્તનું ઘર કામી બાજુ છે, એમ કહીને સ્પષ્ટ ઉપકાર જ કર્યો છે. નહિ તો પ્રિયનો સમાગમ કાંઈ થાય । વસંતસેનાના પ્રેમનો આ ઉદ્ધાર છે ।

શ્લો. ૩૩ . આર્થાં હંદ છે તિમિર-તિમિરે પ્રવેશેન નષ્ટ અધારામા પ્રવેશ થવાથી કપાઈ જતી અડી ઉત્પ્રેક્ષા છે.

શ્લો. ૩૪ . અનુષ્ટુપ છંદ છે. અધકારનું અડી સુદર વર્ણન છે. અધકાર ઉપર લીપવાની અને આકાશ ઉપર કાજળ વરસાવવાની ક્રિયાની સભાવના કરવામા આવી છે, તેથી ઉત્પ્રેક્ષા થઈ અથવા ખીજી રીતે જોઈએ તો અધકારની મૂળ કિરા વ્યાપ્ત થવાની અને કાજળની નીચે પ્રસરવાની પણ તેને બે બે લેખન, વર્ણણ વગેરે સભાવના કરવામા આવી છે તેથી ઉત્પ્રેક્ષા થઈ. અનુષ્ટુપનાદિ લેખનાદિરૂપતયા સમાવિતમ્ । - કાવ્યપ્રકાશ

અસત્પુરુષ- જેમ ખરાબ માણસની સેવા નકામી જાય તેમ દષ્ટિ અધકારને લીધે નિષ્ફળ થઈ છે ઉપમા અલંકાર છે ભાસના ચારુદતમા આ શ્લોક છે, પરંતુ તેના 'વિક્રમતા'ને બદલે નિષ્ફળતા પાડે છે. હંડીના કાવ્યાદર્શમા પણ આ જ શ્લોક છે.

હિમ્વતોયતમોઽદ્રાણિ વર્ષેતોવાજ્ઞન નમ । શ્વીદમપિ ॥ આ ઉપરથી પ્રો. પિંગલ માને છે કે મૃચ્છકટિક પણ હંડીની રચના હતો. જો કે 'સરસ્વતીક કા-ભરણ'મા પણ આ શ્લોક મળે છે

અડી અસત્પુરુષ- દારા આઠમા અકમા વિટ ઉપર આવનાર મુશીબતનું સંચય છે.

શ્લો. ૩૫ . વસતતિલકા છંદ છે. જલોદર- સૌદામિની-વ્રજદાનામ્ સદરસધિ. । તસ્મિન્ સીના । વાદળના અંદરના ભાગમા (સધિ) છુપાયેલી (સીના) વિદ્યુતની માફક વસતતેના સાજના અધકારને લીધે કેખાતો નથી ઉપમા અલંકાર છે.

હંચિલીના, સચિલીના । આ બે પાદફર છે, 'સચિલીના'—સાવ અદસ્ય થયેલી, પરંતુ એવું નથી. વાદળનો અંદર રહેલી વિદ્યુત લેખા વારંવાર ઝબૂકે છે તેમ વસતતેના ભેડે અધકારમા ભાગતી હોય, તો પણ એનો જરા સંકેત તો જણાય જ. આથી 'સચિલીના' પદ વધુ યોગ્ય છે. વિટ ઉવે ઇચ્છે છે કે વસતતેના જલદીથી નાતે. જેથી માણનો સુખ અને ધરણનો અવાજ એને શોધી આપવાના સફળ થશે અર્થાત્ તે બંને કાઠી નાખવાનું અડી સ્થળ છે.

અલંકાર, મૃચ્છકટિકનો આ શ્લોક વધુ કાવ્યમય છે.

વરસ્ય સમાપ્ત-સ્ટેઈજકર્તાનું ચારુદત્ત કૌશલ અડી જણાય છે. ચારુદત્તની સનાધિ પૂરી થઈ કારણ ઉવે વસતતેના આવી ગઈ છે. વળી પાછું દારિદ્ર્યનું

વર્ણન આવે છે. અલખત, અહીં પુનરુક્તિ કે પુનરાવર્તન થતું હોય, પરંતુ તેમાં ચૂકની નિપુણતા રહેલી છે. આ દ્વારા આગળ અધૂરા રહેલા દૃશ્ય તરફ પ્રેક્ષકને લઈ જાય છે. લાસમાં આવું દૃશ્ય આવે છે, પરંતુ તે અસરકારક જણાતું નથી.

શ્લો. ૩૬ : શાર્દૂલવિકીરિતિ ઇદં છે. સ્ફારીભવન્તિ-સ્ફાર ઉપરથી ચિત્ત-રૂપ. વાપ કર્મ ચં-અહીં નાટ્યાત્મક વ્યોક્તિમાં લાસનું અનુકરણ જણાય છે. આગામી નવમા અંકમાં વસંતસેનાને મારવાનું આજ ચારુદત્તને યિરે આવવાનું છે. એ બતાવતું સૂચન છે કે અહીં પ્રથમ અંકથી જ નાટ્યાત્મક વ્યોક્તિ Dramatic Irony દ્વારા કરી દીધું છે. ભારતના ચારુદત્તમાં આવે જ શ્લોક મેળ છે જેની પ્રથમ અને છેલ્લી લીટી સાવ સરખી છે. વાંચો, ચારુદત્ત : ૧-૬.

શ્લો. ૩૭ : શાર્દૂલવિકીરિતિ ઇદં છે. છદ્ઃ-કપડાં. મનુસ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણેના પાંચ પાપો ગણાવાયાં છે. બ્રહ્મહત્યા સુરાગારં સ્તેયં ગુર્વજ્ઞનાગમઃ । મહાન્તિ વાતકાન્યાદુઃ સર્ગસ્ત્વાપિ તૈઃ સહ ॥

નિર્ધનતા એટલા બધા અનર્થ લાવનારી છે કે ચારુદત્ત એને ઇડકું મહાપાતક જ સમજે છે । મનુએ પાંચ પાપ ગણાવ્યા એ ભૂલ જ લાગે છે ।

શ્લો. ૩૮ : ઉપખતિ ઇદં છે. ચારુદત્ત પોતાની જાતને મંદભાગ્ય ગણાવે છે અને એ દરિદ્રતા, પોતે નહિ હોય ત્યારે ક્યાં જશે ? એની ચિંતા વ્યક્ત કરે છે.

મવતિ રદ્ધિર્નિકે-ભાસના વિધાન કરતા મૂંઝકટિકનું આ વિધાન વધારે સાહાજક જણાય છે કારણ કે વિદ્વષક રદ્ધિનાને દીવે આખી બારણું ખોલે છે. જો મૈત્રેયના હાથમાં દીવો હોય તો વસંતસેના જરૂર જોવાઈ જાય. વળી, મૈત્રેયના હાથમાંથી દીવો એકદમ હોલવવો એ સહેલું થયું નથી. એ એતાં આ વધુ સહજ લાગે છે.

પિણ્ડીમૂતેન-પિણ્ડ ઉપરથી ચિત્ત રૂપ; ભેગા થયેલા.

અન્વિષ્યતામ્ અન્વિષ્યતામ્ । હતો માવ હત્યોટઃ ।

ઉપરોક્ત વાક્યોમાં પ્રસંગથી ઉદ્ભવતો વિનોદ જણાય છે. એ દૃશ્ય એક સાથે ભજવાય છે. શકાર વસંતસેનાને રોધે છે ત્યારે ઘરની અંદર ચારુદત્ત અને વિદ્વષક વાર્તાવાચ કરે છે. વિદ્વષક બારણું ખોલે છે તેવી જ વસંતસેના દીવો હોલવી અંદર જતી રહે છે ને રદ્ધિના બહાર આવે છે.

શ્લો. ૩૯ : અનુદુલ ઇદં છે. ચાણક્ય અને દ્રૌપદીનો ક્યાંથી મેળ ? દીનાયમા છે.

શ્લો. ૪૦ : અનુબુદ્ધ છંદ છે. શકારને ખુશ કરવા પૂરતું જ વિટ આ શ્લોક ઉચ્ચારે છે. અવગત, શકારના કામ તરફ તેને સ્પષ્ટ તિરસ્કાર લાગે છે. એનું કારણ સેવિત્તયેષુ શબ્દ છે. અહીં વ્યાજસ્તુતિ છે. મુખે સ્તુતિ પણ અંતે નિન્દા એ પ્રકારની વ્યાજસ્તુતિ થઈ.

શ્લો. ૪૧ : ઇન્દ્રવજ્રા છંદ. કેશ બાલ શિરોહમાં ચક્રારી પુનરુક્તિ છે. આશ્વોશ વિક્રોશ.....મા પણ એ જ પુનરુક્તિ છે. માવ માવ યથા દધિન્-સ્વરપરિવર્તનને વિટ તો સમજી જાય છે કે આ અન્ય સ્ત્રી છે પરંતુ શકારજી એમ માને તેમ નથી. એ વ્યવહારુ ટીકા કરે છે કે વેશ્યાઓ તો સ્વર બદલવામાં નિપુણ હોય છે. વગી, ગિલાડીની ઉપમા બહુ યોગ્ય છે. શકાર જેવા ખંધા ખલજનને માર્ગ-રિકા જ યાદ આવે ને? પાત્રોને યોગ્ય ઉપમા શોધવામાં શૂદ્રની નિપુણતા જણાય છે.

શ્લો. ૪૨ : અનુબુદ્ધ છંદ છે. વેશ્યા હોવાથી સ્વરપરિવૃત્તિ હોય, એમાં શું ? રંગપ્રવેશ અને જ્ઞાની શિક્ષા એને આ જ્ઞા યોક્ષસ પછે શિખવાડે જ. પશુબન્ધ-વશ્ય વ્યવસ્થે અત્રઃ જ્યા યથર્થમાં વધને માટે બકરા બંધાય છે ત્યાં, અહીં પણ શૂદ્રની પાત્ર પ્રમાણે ઉપમા યોજવાની કુનેહના દર્શન થાય છે. વિદૂષક બ્રાહ્મણ હોઈ તેને યજ્ઞના વધના બકરાની જ ઉપમા યાદ આવે છે.

સ્વકે મેદે-પોતાના ધરમાં તો કૂતરો ચે શૂરો હોય ! અર્થાત્ અત્યંત નિર્માત્મ્ય પુરુષ પણ પોતાના ધરમાં શૂરવીર હોય ! આ દ્વારા વિદૂષક પોતે બ્રાહ્મણ હોઈ, પોતાની જાતિ ઉપર કટાક્ષ કરે છે ! આ એક કહેવત રૂપ છે.

મહાબ્રાહ્મણ-ચાડાલ. કેટલાક શબ્દોની આગળ મહત્ શબ્દ આવે તો ભુદો અર્થ થાય. શબ્દે તૈલે તથા માસે વૈષ્ણે વ્યૌતિથિકે દ્વિજે । યાગ્યાયં પથિ નિદ્રાયા મહચ્છન્દો ન દીયતે ॥

અસંભવત અહીં વિટ વિદૂષક તરફ માનથી જુએ છે તેથી ગમ્મતમાં જ આ શબ્દ વાપર્યો છે.

શ્લો. ૪૩ : ત્રાયા છે. જ્ઞાન્તઃ-કૃતઃ અન્તઃ યેન સઃ । મૃત્યુના દેવ, ભાવિ અથવા દેવ. જીવનનું એક તત્ત્વજ્ઞાન અહીં શૂદ્ર જણાવે છે કે યમ આગળ અથવા તો દેવ આગળ બધા જ માનવી સરખા છે. ચારિત્ર્યહીન ધનવાન પણ ગરીબ જ જણાય ! શીલ વચરતું ધન પણ વ્યર્થ છે. ચારિત્ર્યચ્યુતિરેવ દારિદ્ર્યં ન ધનચ્યુતિઃ યેન ચારિત્ર્યચ્યુતઃ ત્વમેવ દૈવદૂતઃ ન ચારુદત્ત इति માવઃ ।-મીનિવાસચાર્ય.

શ્લો. ૪૪ : અનુકુલ હ'ંદ છે. વિટ કટકે કટકે આ શ્લોક બોલે છે. પરિણામે ભાવની ઉત્કટતા વધે છે.

શીલવન્વના—આરિન્ધમાં દુપણ. સ્વાધીનયૌવના, સકામા વગેરે શબ્દો બતાવે, છે કે એ વેસ્થા હતી, તેની પાછળ પડવામાં કોઈ અપરાધ ન હતો.

શ્લો. ૪૫ : અનુકુલ હ'ંદ છે. ગુણશ્ચયૈઃ—ગુણાઃ દય શસ્ત્રાણિ । તૈઃ । વિટને ચારુદત માટે આદરભાવ છે, તેથી પોતાનું આ દુષ્કૃત્ય તેને કાને ન જાય તેવું તે છાંટે છે.

શ્લો. ૪૬ : ઉપભતિ હ'ંદ છે. ઉનાળામાં દુવો લોકોની તરમ છીપાવતાં છીપાવતાં પોતે જ સૂકાઈ જાય તેમ બધાની વિનંતીનો સ્વીકાર કરતાં કરતાં, દાનનો પ્રવાહ વહેવડાતાં, તેઓ પોતે જ ધનહીન, વેશવ વગરના બન્યા છે !

શ્લો. ૪૭ : અહીં શકારની અસંબંધ વાતો અને પુનરુક્તિ જોવા મળે છે. રાવણ અને રાધાનો કોઈ સંબંધ નથી, તેમ જટાયુ ધર્મરાજ મુષિધિરનો પુત્ર નથી. જટાયુ તો રામાયણમાં સીતાનું હરણ કરી જતા રાવણ સાથે મુદ્દ કરી પ્રાણુ બોનાર, રામાયણનું પાત્ર છે.

શ્લો. ૪૮ : સમ્બરા હ'ંદ છે. અહીં ચારુદતના શુણેને વિટ બતાવે છે. શુણેને કારણે પૃથ્વી પર બસ એ એક જ જીવે છે. સ જીવતિ ગુણા યસ્ય ધર્મે યસ્ય સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનો ચો નિષ્કલં તસ્ય જીવિતમ્ કલ્પશ્ચ ॥—પાંચ દેવતરુ-ઓમાંનું એક. ચારુદત ગરીબોની ઇચ્છા પૂરનાર કલ્પવૃક્ષ છે. શીલવૈભવસમુદ્રઃ—સમુદ્ર માઝા મૂકતો નથી, તેમ ચારુદત શીલરૂપી કિનારો ઓળંગતો નથી.

શ્લો. ૪૯ : વસંતતિલકા હ'ંદ છે. અહીં વિટ જણાવે છે કે શકારની મૂર્ખતાને કારણે જ તે આવેલી જતી રહી. અહીં શુદિશિવ વ.માં શ્રી કાળે શકારને અનુલક્ષીને વિટનો કટાક્ષ જુએ છે. વધુ માટે શ્રી કાળેની નોંધ જુઓ. આતુર-રાગી, વિહ્વલચારિતુરઃ । —અમરસાર

શ્લો. ૫૦ : અનુકુલ હ'ંદમાં આ શ્લોકના બહુ સહજ રીતે સુંદર વાત અને વાસ્તવિકતા વિટે વર્ણવી દીધી છે. અમુક વસ્તુઓ અમુક રીતે જ પ્રાપ્ત થાય છે, કેવળ બળ ત્યાં નિરર્થક બને છે. જેમકે બાંધવાનો સાંકળથી જ હાથી બંધાય, ઘોડો લગામથી જ વશમાં રહે, તેમ સ્ત્રી હૃદયથી જ જીતી શકાય. આજ્ઞાન-વન્ધનસ્તમ્મે । અમરકોથ. અથવા નિર્ચયિતો—શુદ્ધકની વસ્તુમયન અને વિકાસની પકડ નોંધવા જેવી છે. વર્મતસેનાને નહિ સોંપે તો આમરણાંત વેર થશે એ શકારની ધાતકી ધમકી આઠમા—નવમા અંકમાં સિદ્ધ થાય છે !

શ્લો. ૫૧ : અહીં શકાર જણાવે છે કે વેર વર્ષોનાં બાણાં પછી પણ એવું જ રહે છે. જેમ લીંપેલી દાંડીવાળું કાળું, સૂકું શાક, તળેણું માંસ અને શિયાળાની રાતે ઉકાળેલા જાત, વખત નવ તોય જમડે નહીં તેવું જ બાણ અને વેરની ખાખતમાં છે । કુપ્પાળ્લી-કાળું ગોમય-છાણ કપોતપાલિકા-અગાસી.

શ્લો. ૫૨ : નિર્વલ્કલં-તલવાર મ્યાન વગરની. સ્કન્ધેન ગૃહોવા-સામાન્ય રીતે તલવાર હાથમાં હોય, ત્યારે શકારજી ખભે ધર્ધને ચાલે છે । બુદ્ધ્યમાન-બુક્(ભસધુ) તું કર્મણિ વર્ત. કૃદંત.

રવનિકા સ્વલ્પહં-રદનિકા અર્થાત્ (૧) નામ અને (૨) મજાજ ખીડેલા દાંતવાળી. રદન=દાંત. રદનિકા કહે છે કે પોતે તો બંધ મુખવાળી છે. પરિણામે તેની પાસેથી વાત ક્યાંય જશે જ નહિ. એટીના નામ ઉપર આ રીતે શ્લેષ કરવો સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને સહજ તેમ પ્રિય પણ છે. જેમકે અઠઃ સ્વલ્પ પ્રિયવદાસિ ત્વમ્ । -શાકુન્તલ.

અનુદાસીનમ્-વસંતસેનાના પ્રેમનો આ પ્રથમ પ્રત્યાધાત છે । નાટકની આ એક વિશિષ્ટતા છે કે અહીં નાયક તરફથી નહિ, પરંતુ નાયિકા વસંતસેના જ સ્નેહનો એકરાર અને અભિવ્યક્તિ કરે છે । અલખત, ચારુદત્તનો સ્નેહ સ્થિર અને ગંભીર છે જ, પરંતુ પહેલ તો નાયિકાથી થાય છે. શકારના ઉદ્દેશ્યથી ચારુદત્તના શુદ્ધમાં તે પ્રવેશી છે. ચારુદત્તે નાખેલા ઉપરણામાંથી આવતી ભૂતિ પુષ્પોની સુવાસ એને આશ્વાસન આપે છે કે દરિદ્ર હોવા છતાં ચારુદત્ત રસિક છે. પરિણામે પોતાનો સ્નેહ સફળ થશે જ. અનુદાસીન યૌવનમસ્ય પટવાસગમ્થઃ સૂચયતિ ।

મન્દમાગિની-શૈલસેનને અંદર ધર્ધ જવાનું કહેવાતાં જ વસંતસેના પોતાને કમનસીમ જણાવે છે કે તમારા અંતઃપુરમાં જવા હું બામ્બચાળી નથી, અહીં 'અમ્યન્તર' શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. (૧) અંતઃપુર (૨) ચારુદત્તનું હૃદય. તરકાલીન સમયે કદાચ વેસ્થાઓ ઘરની અંદર જઈ શકતી નહિ હોય. તેથી વસંતસેના આમ બોલતી હશે. અથવા પોતે ચારુદત્તના સ્નેહને પાત્ર નથી એમ માનીને પણ તે આમ બોલતી હોય.

શ્લો. ૫૩ : વંશસ્થવિલ્હ હંદ છે. ચારુદત્તને પોતાની દશાનો ખેદ છે. કારણ વિદુષકે અગાઉ બલિ આપવા જવાની ના કહી. હવે, રદનિકા જેવી વિશ્વાસુ દાસી જવાળ આપતી નથી । પરિણામે, ચારુદત્તને દુઃખ થાય છે.

શ્લો. ૫૪ : આ શ્લોકમાં વસંતસેનાને ચંદ્રલેખાની ઉપમા આપી છે. અહીં ચારુદત્તની રસિકતા જણાય છે.

મો. અલં પરચ્છદ્ય-ચારુદત્તા ચારિત્ર્ય માટે આ વાક્ય મૂચક છે. વસન્તસેનાનું વર્ણન કરતો ચારુદત્ત પારકી સ્ત્રીના વર્ણનમાં દોષ માની અટકી જાય છે। ત્યારે વિદ્યુષક સમય પરિસ્થિતિનો ઘટસ્ફોટ કરે છે કે આ તો વસન્ત-સેના છે। અહીં વસન્તસેના ચારુદત્ત તરફ આકર્ષાઈ છે એ વાત શૂદ્રકે વિદ્યુષકને મુખે કડાવીને એની કલાની પ્રતીતિ દેરાયી છે। ઉભય પરસ્પરના પ્રેમની પ્રતીતિને પામે છે અને છતાં ચારુદત્ત નિર્ધન હોવાથી સ્નેહને શમાવે છે, સંવમ સ ચવે છે.

શ્લો. ૫૫ : ચારુદત્તા પ્રેમની અહીં પ્રતીતિ થાય છે. તે કહે છે કે નિર્નળનો ક્રોધ ટાઈની ૫ ઉપર અસર કરી શકે નહિ. તે પોતાના જ સરીરમા શમી જાય તેમ પોતે વૈભવહીન હોવાથી તેનો સ્નેહ પણ અંતરમાં જ શમાવવો પડ્યો છે.

શ્લો. ૫૬ : પુષ્પિતામા હંદ છે. પ્રેમનો વિકાસ કેવી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે, પ્રવૃત્તિપણે થઈ રહ્યો છે ! વિદ્યુષકે જનાવેલી ચક્રરની ધમકીઓનો જવામ વાળતાં ચારુદત્ત અહીં વસન્તસેનાએ બતારેલ વિનયનું વર્ણન કરે છે. ઘરમાં પ્રવેશવાનું કહેવા છતાં પોતે વેશ્યા હોવાથી પ્રવેશી નથી. વળા, ગણિકા હોવાથી પુરુષો સાથે છૂટથી બોલતી હશે, છતાં અહીં કંઈ જ મોરેથી નથી બોલી.

પુરુષેષુ ન્યાસા-સ્નેહની ગતિ વસન્તસેના દ્વારા જ થાય છે. વસન્તસેના ફરીથી મિલન શક્ય બને એ હેતુથી ધરેણીની સોંપાણી ચારુદત્તને કરે છે. પરંતુ ચારુદત્ત પોતાના ઘરને તે માટે અયોગ્ય ગણે છે. ત્યારે વસન્તસેના કહે છે- સોંપણી પુરુષોને કરાય છે, ધરને નહિ. અર્થાત્ વસન્તસેના ચારુદત્તના શુણ્ણને માહે છે, તેના ધનને નહિ.

ચયોવમ્-પતાકાસ્થાનકની રચનાથી શૂદ્રકે ભાવિ વસ્તુનું સૂચન કરી દીધું છે. અલકારો દ્વંક સમયમા ચોરો ચોરી જવાના છે એનું સૂચન થાય છે.

શ્લો. ૫૭ : અન્વયઃ હિ કામિનીમણ્ડપાણ્દુઃ પ્રહગણપરિવારઃ રાજમાર્ગપ્રવીપઃ શશાન્કઃ હદયતિ, યસ્ય ગૌરાઃ રક્ષમયઃ તિમિરનિકરમખ્યે ક્ષીરધારાઃ સુતજલે પદ્મે ઇવ પતન્તિ ।

માલિની હંદ છે. કામિની- સુંદર સ્ત્રી. રાત્રિનું વર્ણન છે. ગાઠ અંધ-કારને વહી ગયેલા પાણીવાળા કાંદવ સાથે તથા શ્વેત ચંદ્રિકાને દૂધની ધારા સાથે સરખાવામાં ઉપમા દે.

શ્લો. ૫૮ : અનુકુલ હંદ છે. રાત્રિ અત્યંત દોષવાળી છે. એમાં હવે આવનાર ચોરીના પ્રસંગનું સૂચન મળે છે.

અંક ૨

પરહૃદયગ્રહણ—‘મદનિકા’ નામ પર સ્પેષ છે. મદનિકા અર્થાત્ (૧) વસંત-સેનાની દાસી. (૨) અન્યના હૃદયને બળુવામાં નિપુણ. ચારુદતના સ્નેહની ખાતરી થયા પછી વસંતસેના પોતાને ઘેર અન્યમનસ્ક બેઠી છે. મદનિકા આ વસ્તુ પકડી પાડે છે. એક તો એ પોતે બોલી નથી છતાં વસંતસેના પૂછે છે—તતસ્તત ? બીજું, તબિયતના બહાના હેઠળ, વસંતસેના સ્નાન-પૂજામાંથી પરવારવાના માતાના સંદેશને ટાળે છે. આ બંને કારણથી વસંતસેનાનું ‘સુતું’ હૈયું મદનિકા સમજે છે અને પૂછે છે કે આનું કારણ શું ? આમ મદનિકા, સાચે જ, પારકાના હૃદયને પીછાણવામાં પડિતા છે.

રત્નમિચ્છામિ—વસંતસેના ગણિકા છે છતાં ગણિકાથી ભિન્ન છે. સામાન્ય રીતે ગણિકાઓ રાજા કે રાજાના માણસને પ્રીતિપાત્ર બનાવે, પરંતુ વસંતસેના કહે છે—હું તો સેવવા ઇચ્છતી નથી, માણવા ઇચ્છું છું. અર્થાત્ સ્નેહ તો સમાન કક્ષાની વ્યક્તિ સાથે જ હોય. રાજા પાસે તો સત્તા ને મમ્મદિને સંબંધ હોય. એમાં શેઠ-શુભામનો સંબંધ રહે, પ્રિયજનોનો નહિ, આત્મીય જનનો નહિ. પરિણામે આનંદ મળવો મુશ્કેલ બને. બાકી, બ્રાહ્મણ તો વિદ્યાવિશારદ એટલે પૂજનીય બને, સ્નેહી નહિ. વેપારી પણ નહીં, કારણ તે વિયોગ્યું કારણ બને.

અતઃ પથ—ચારુદત દરિદ્ર છે એટલે જ વસંતસેના તેને ચાહે છે, જોથી લોકોનિંદાનો ભોગ ન બને. ધનવાનને ધનને કારણે તો સૌ ચાહે પરંતુ દરિદ્રને સ્નેહ કરનારી ગણિકાની તો લોકોમાં પ્રસંસા થશે.

આર્યે કિં હીન—નિર્ધન ચારુદતને ચાહવાની વાત દાસીને મન આશ્ચર્ય-કારક છે. તે કહે છે કે કૃષ વત્રરના આંગાના વૃક્ષને મધુકરીઓ સેવે ખરી ? ગણિકા કહી ધનહીનને ચાહી શકે ખરી ?

અતઃ એવ તા મધુકર્યં ઉચ્યન્તે—દાસીને વસંતસેના સુંદર પ્રત્યુત્તર વાળે છે. મધુકરી રસને, મધને માત્ર એકદું જ કરી બાળે છે—મધની મીઠાશનો એને અનુભવ નથી—પરાર્થ મધુ કુર્વન્તિ, ન જ આતમના આસ્વાદયન્તિ । તેમ ગણિકાઓ માત્ર ધનનો સંચય જ કરી શકે છે. પ્રેમની આઘાદકતા માણી શકતી નથી. વસંતસેના તો ધનની પૂજારણ બનવા માંગતી નથી, પરંતુ સાચા સ્નેહને માણવા ઇચ્છે છે—પછી ભલે ચારુદત નિર્ધન હોય, પરંતુ સ્નેહી તો. નથી શકે તેમ છે જ.

મટ્ટારક—જીતેલા જુનારીને સલિક, માથુર આ રીતે બોલાવે છે. આ પ્રસંગ દ્વારા સૂદે જનજીવનનું એક આબેહન ચિત્ર ખૂબ કડું છે, ધીંગી ધરતીનું દર્શન કરાવ્યું છે.

શ્લો. ૧ : મર્દમી—(૧) ગધેડી (૨) એ નામનો પાસો. બધનમાથી છૂટેલી ગધેડી બધંકર હોય છે તેમ અહીં સંવાહક જણાવે છે કે એવી ગધેડીની માફક મને મર્દમી નામના પાસાએ માર્યો. અર્થાત્ તે એ દાવ હાર્યો છે.

શક્તિ—કર્ણની શક્તિનું નામ, જેના વડે તે એક જ માધુસને મારી શકે. કર્ણ તેનો ઉપયોગ અર્જુન સામે કરવાનો હતો પરંતુ કર્ણને એ શક્તિ ઘટાડાય સામે વાપરવી પડી હતી. (૨) છૂતના એક પાસાનું નામ—એ શક્તિ નામના પાસાના દાવમાં પણ સંવાહક હાર્યો હતો.

શ્લો. ૨ : જુગારખાનાનો માલિક મલિક કહેવાતો. જુગારીની જીતમાંથી એની કમાણી થતી. હારેલા જુગારીની પાસેથી એ રમે તે કરી વસૂલ કરી શકતો. સલિક લખવામાં છે, તે દરમ્યાને સંવાહક ભાગી છૂટ્યો છે.

શ્લો. ૩ : હારીને ભાગનારા આ જુગારીને રક્ષવા સલિક સિવાય કોઈ સમર્થ નથી. ન તરતિ—સમર્થ નથી.

શ્લો. ૪ : સુલભિકસ્ય—સરલમ્યયહારિણઃ । માથુર ચતુર અને ખરેખર સુલભિક છે. અવળાં પગલાં જોઈને અને મૂર્તિ વચ્ચરનું મદિર જોઈને તે ધારે છે કે જુગારી અહીં સંતાપે હશે. એની ધારણા સાચી પડે છે.

અન્યોન્ય સજાપ્ય—આ સમગ્ર પ્રસંગ દ્વારા શુદ્ધે હાસ્ય રસ નિષ્પન્ન કર્યો છે. સાથે લોકવ્યવહારનું અને લોકમાનસનું હૃદયગમ તે સચોટ દર્શન કરાવ્યું છે.

શ્લો. ૫ : દક્ષા—(૧) મુદ્ધમાં દુંદુભિનો અવાજ. (૨) રાજાના વિજયના માનમાં થતો એક પ્રકારનો ઢોલનો અવાજ. આ દુંદુભિનો ખ્વનિ હારેલા રાજાના મનમાં પણ વિજયની આશા જગાડે, તેમ કરાનો અવાજ સાલણીને પૈસા વગરના જુગારીનું મન પણ આનંદિત થઈ જાય. કક્તા—પાસાનો કે કોડીનો અવાજ.

શ્લો. ૬ : અહીં સંવાહક માને છે કે છૂત ખેલવું એ તો સુમેરુ શિખર ઉપરથી પડવા જેવું છે—છતાં દેવલ જેવો પેલો કરાનો મધુર સ્વર એવું મન હરી લે છે.

પાઠ—દાવ. વારો. ગણ્ડ—ખાતરી આપરી. यदि इदानीं द्रविण नास्ति तर्हि कालात्यये दातुं मग्नको विधीयताम् इत्यर्थः । —શ્રીનિવાસાચાર્ય

સંવાહક સલિકને છેતરવાની એક યુક્તિ કરે છે, જેમાં વિનોદ ભરેલો છે.

હા, આર્ય ચાલ્દસસ્ય—સંવાહક રાજમાર્ગ ઉપર પોતાને વેચાતો લેવા લેકિને વિનતી કરે છે. પણ કોઈ એને વેચાતું લેવા તૈયાર નથી, ત્યારે એ એના

જૂના શેકને યાદ કરે છે । આર્ય ચારુદત્તની દરિદ્રતાની અસર છેક એના ઉપર પડ્યું થઈ છે । એથી જ એની આ દશા થઈ છે મૂળ કથાનકની સાથે શુદ્ધ કેવી નિષ્કૃતથી આ મૌલ્ય કથાનકને જોડી દે છે । વળી, નીચલા સ્તરના લોકોના જીવનનું તાદૃશ ચિત્ર ખુબી તો શુદ્ધ જ કરી ચકે ।

દર્દુરક — મૂર્તિમત વિનોદભય પાત્ર છે નામ જ એનું છે કે મન ખુશ થઈ જાય. દર્દુર-દેડકો આ પાત્રના નામમાં જ દર્દુર હોવાથી હાસ્ય નિધનનું થાય છે

એ શૂત નામ—દર્દુરકની આ પ કિતમા શૂત વિરેના ખ્યાલો આપી દીધા છે । જેમકે તે સિંહાસન વગરનું રાજ્ય જ છે ।

શ્લો ૭ પુષ્પિતામા હદ છે. અહીં શૂત કે શૂનકરની સરખામણી રાજ સાથે કરી છે

શૂત-શૂનકર,

રાજ,

(૧) એ અપમાન કે હારને
મણ્ણતો જ નથી

(૧) એવો શક્તિશાળી હોય
છે કે અપમાન યા હારની
શક્યતા જ નથી

(૨) રાજ ધન જતાય છે અને
જાય છે.

(૨) કેમકે ધન રાજ આવે
છે અને અપાય છે

(૩) હ મેશા લાભ જોનારો

(૩) હ મેશા લાભ જોનારો.

(૪) ધનિદાથી સેવાય છે

(૪) રાજ પશુ પૈસાદારોથી
પૂજાય છે

આમ, જુગારીનાં લક્ષણો અહીં જણાવ્યા છે

શ્લો. ૮ : દર્દુરક જેવા અઠગ જુગારીને તો મિત્ર, દારા, દ્રવ્ય સર્વસ્વ છૂટથી જ મળતું જણાય છે તે નષ્ટ પશુ શૂતમાં જ થાય છે ।

શ્લો. ૯ આર્યા હદ છે દર્દુરક પલાયન થવાના કારણો ત્રણ વે છે અહીં નેતા, દાપર, નર્દિત અને કટ—આ ચાર અમુક જાતના નાખણેલા દાણા છે. આ દાણા નાખવામાં જીતની ખુબી શક્યતા ન દેખાઈ તેથી ઘરનો માર્ગ પકડે છે

શ્લો. ૧૦ : અય પટ મા હારેલ જુગારીની કરુણ હાલતનું ચિત્ર છે !

અથવા કિમય તપસ્વી—દર્દુરકનું આ વાક્ય અનેકાર્થી બને છે (૧) તપસ્વી અર્થાત્ માથુર પોતાનું વસ્ત્ર તો જઈ રહ્યું છે. એટલે તે જોડીને માથુરથી છુપાવું શક્ય નથી પરંતુ માથુર શું કરવાનો હતો ? (૨) તપસ્વી—દર્દુરક પોતે વસ્ત્ર

સાવ ફાટેણ દોય તેમા તે પોતે શુ કરે ? નવુ વસ્ત્ર ક્યાથી લાવી શકે ? (૩) તતસ્વી અય પદ - બિચારુ કપડુ. તે બિચારુ ધણ ઉપયોગી બન્યું, હવે તો ફાટે જ ને ? ડો-રાઈડર તપસ્વી=વાવુ અર્થે લે છે અલગત, પૂર્વાપર સદર્શ જોતા એ અર્થ બધેસતો નથી.

શ્લો ૧૧ - અનુક્રુબ છદ છે દ્વૈરક અહી પોતાની સહનશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે પોતે સુરોદયથી સ્પર્શિત સુધી એક પત્રે જમીન પર જીભો રહી શકે છે તો પછી માથુરને મગવામા શુ ? માસ્કસ=તેજનો કરનાર, સૂધ

શ્લો ૧૨ શાફલવિરોડિત છદ અહી કેટલાક કાકુ લઈ નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે ન આસ્તે કિમ્ આમ્તે એવ, ન જાત કિમ્, જાત એમ ન ચર્ચ્યતે કિમ્ ચર્ચ્યતે એવ. તથાપિ સતત દ્યૂતપ્રસંગેન કિમ્ ? તત્કિં યસ્યાસ્તિ—નીચલા ધરના જનજીવનનુ કેવુ તાદશ દર્શન. શ્રી યરેકાલ કરતા જુગારીઓ બહારથી લક્ષ્યાધિ પતિનો ડોળ કરે છે. મોટા લખપતિ હોય તેમ દસ સોનામહોરને કત્યવર્ત જેવી નજીની બાખત કહે છે, પરંતુ માથુર એની પરિસ્થિતિ પેલા જર્જરિત વસ્ત્ર દ્વારા ખુલ્લી કરી દે છે. જનસમાજનુ કરણ કેવુ સુદર દર્શન ? છતાં દ્વૈરકને આ મળક-હાસીની પરવા નથી. ઉપરથી કહે છે, શુ ધનવાન પાતે ખોળાના ધન લઈને બતાવતો હત ?

શ્લો ૧૩ અનુક્રુબ છદના તત્કાલીન સમાકર્ણ સુદર દર્શન છે દુર્બળ દુષ્ટ વર્ગે યસ્ય સ ૧-હલકા કુળનો.

અહમપિ નામ માથુરો—દ્વૈરક અલમસ્ત ફની કરે છે પણ માથુર કટાક્ષ-પૂર્વક કહે છે હુ માથુર છુ સુસજ્જિત છુ-દ્યૂતને ખોડુ બતાવુ ? શ્રી શર્મા સમજાવે છે કે-દ્યૂત મિથ્યા આદાયામિ ।

એવ મવાન—દ્વૈરકનુ આ વાક્ય પ્રસન્ન હાવ્યરસથી ભરપૂર છે આ વાક્ય ત્રણ રીતે સમજી શકાય (૧) શુ મે આમ-(કપટ આદરીને) દ્યૂત ખેલ્યું ? વસ્તુતઃ એમ નથી (૨) મે આમ અર્થાત્ (સવાહક જેવા ગરીબોને મદદ કરીને) જુગાર ખેલ્યો (૩) મે એમ (તુ કહે છે તેન કપટથી) દ્યૂત ખેલ્યુ જ આ બધામા તત્કાલીન નિમ્ન સ્તરના જનજીવનની વાસ્તવિકતા રજૂ થઈ છે.

આવેકનામા ગાવાલ—ગૌણ કથાવસ્તુનો અહી શુદ્ધ રૂપ ઉત્તેજ કરો છે આર્થિક જોવાલનો પુત્ર હતો લાસના સ્વપ્ન અને પ્રતિજ્ઞા નાટકમા આ બંનેનો ઉત્તેજ છે.

જુગારીના આ દેશનુ એક અન્ય પ્રયાજન પણ છે જ કે દ્વૈરક જેવા પાપ આર્થિકને ધણ છે હવે પછી થનાર બળવાનુ પણ અહી સૂચન થાય છે.

શ્લો. ૧૪ : વૈતાલીય ૭૬ છે. વસન્તસેનાને બ્યારે ખાતરી થઈ કે પોતે આ બધને સહેલાઈથી નિવારી શકવા સમર્થ છે ત્યારે તેણે દાર ખોલાવી નાખ્યું. આ બેઈ સંવાહકને સમજાય છે કે પોતે શક્તિ ઉપરાંતનું છૂત રમ્યો છે, પરિણામે આ દુર્દશાને પામ્યો છે. તેથી તે કહે છે કે પોતાની શક્તિને અનુસાર જે યોગ્ય હારતું વહેન કરે છે તે કદાપિ નિષ્ફળ જતો નથી.

અન લલિતોઽસ્મિ-પોતે પોતાનો જ દાખલો આપે છે. મૂતાનિ મુર્ખાનિ-વસન્તસેનાના ધરમાં સંવાહક ગયો છે તેમ બાણી માથુર બોલી બેઠે છે કે સોનામદોર મળી ગઈ. કારણ વસન્તસેના જેવી પ્રખ્યાત ગણિકાને, તેના ધનને ને તેની ઉદારતાને માથુર બાણે છે. કેટલાક મૂતાનિ મુર્ખાનિ='સોનામદોર ગઈ' એમ અર્થ લે છે, પણ આ બરાબર લાગતું નથી.

આહિન્દકાનામ્-(આ+હિન્દ્ ભટક્યું ઉપરથી)-મુસાફર.

ક્ષિમમ જાયતે-—દુર્લભા ગુણ વિમલાસ્વ । સંવાહક સાથેની વાતચીત દરમ્યાન વસન્તસેના જ કહી દે છે કે શું તે વૈભવહીન બની ગયો છે ? આરુદત વિષેની વસન્તસેનાની બાણીથી સંવાહક નવાઈ પામે છે. ત્યારે વસન્તસેના જણાવે છે કે એમાં શું નવાઈ ? વૈભવ અને ઉદારતા જેવા ગુણો સાથે મળવા મુશ્કેલ છે. તળાવમાં કો'વાણુ હોય તે પાણી વધારે જ હોય, કારણકે દોઈ પી શકે જ નહિ. તેમ જ્યાં ઉદારતા ન હોય ત્યાં લક્ષ્મી રહી શકે. એકસ્મિન્ દુર્લભો ગુણવિમલ ક્ષતિ ।-આરુદતમ્.

શ્લો. ૧૫ : માત્રાસમકમ્ ૭૬ છે. આરુદત ધનિક કઈ રીતે ? એના જવાબમાં સંવાહક પ્રસ્તુત શ્લોક બોલે છે, જેમાં સજ્જનોના ગુણની વાત કરી છે. સત્કાર રૂપી ધન એ જ સાચું ધન છે. ખીજી લીટીમાં પાઠભેદ છે—

(૧) યઃ પૂજયિતુમપિ ન જાનાતિ, સ પૂજાવિશેષ જાનાતિ । (૨) યઃ પૂજયિતુમપિ જાનાતિ સ પૂજાવિશેષમપિ જાનાતિ । પહેલા પાઠમાં કોટુ છે. પૂજાવિશેષ જાનાતિ ? અપિ તુ ન જાનાતિ । 'લજ્જા' આરુદત અને વસન્તસેના બંનેના અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે.

શ્લો. ૧૬ : કુર્વિત્રીત-નહારી વ્યક્તિ. નીચલા સ્તરની વ્યક્તિ તેને અનુરૂપ હલકું બોલે છે, તેનો અહીં પુરાવો મળે છે.

આર્યે यदि एव...हेतुं ચૂકते ધર્મ ગયા પછી વસન્તસેના વિવેકથી સંવાહકને વિદાય આપે છે કે તમારા બંધુજનોને શાંતિ આપો. ત્યારે પોતાની કૃતજ્ઞતા દર્શાવવા સંવાહક આ વાક્ય બોલે છે, જે બે રીતે સમજવાય : (૧) જે એમ હોય તે આ : સંવાહન-કલા તમારા પરિજન પાસે રહેવા દો. અર્થાત્ મને તમારા પરિજન

તરીકે રાખી લેા. અલબત્ત, આ અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. (૨) પોતે વળતો ઉપ-
કાર કરવા અસમર્થ છે તો આ કળા તમારા પરિજ્ઞાને સિખવવા દો, કે જ્યાં
તમે પશુ તેની મળ માણી શકો. આ અર્થ વધુ સારો છે. પ્રત્યુપકારાય તે હિ ન
સમર્થોઽસ્મિ, અતઃ પરિજ્ઞા શિક્ષિતુમાદિશ્ય તામિત્યર્થઃ ।

સવાહકો દૂતકરઃ શાક્યમમળકઃ સંવૃત્તઃ... પોતે પ્રત્યુપકાર કરવા અસમર્થ છે.
એટલે હવે, તેનું હૃદય પરિવર્તિત થઈ જાય છે. તે બીજા સાધુ બનવા વિચારે છે.
વસંતસેનાને આ ત્રણેય નામ યાદ રાખવા કહે છે. આ ત્રણ સંવાહકના જીવનની
ત્રણ અવસ્થા બતાવે છે. આડંબા અંકમાં આ જ શબ્દો તે વસંતસેનાને યાદ
અપાવે છે.

શ્લો. ૧૭ : અહીં સાધુ બનવાના નિશ્ચયથી હવે સંવાહક પ્રત્યુત્થતા
અનુભવે છે. મસ્તક ડાંચું રાખી હવે તે ગર્વભર ફરી શકશે. વિહસ્તઃ-વિગતઃ
હસ્તઃ यस્ય સઃ વિહસ્તઃ । વિહસ્તં બ્યાકુલત્વમ્ । કેટલાક વિહસ્તમ્ અર્થાત્ ‘અપમાન’
લે છે. કેટલાક વિમત્સમ્ પાઠ લે છે.

શ્લો. ૧૮, ૧૯ : અહીં હાથીની ધાંધલથી મબરાયેલા લોકોનું સુંદર
રૂપ છે.

વામચરણેન દ્યુતલેલકમ્-પોતાના પરાક્રમની બડાઇ હાંકતો કર્ણપૂરક પોતે
સાધુને કઈ રીતે છોડાવ્યો તેની વાત કરે છે. અહીં ‘દ્યુતલેલક’ને કેટલાક
સંવાહક સમજે છે. કહે છે કે કદાચ પૂરતો સમય નહિ હોય તેથી આટલી નિશાની
રહી મઈ હશે ! પરંતુ સંવાહક માત્ર જુઝારી જ હતો, ધૂનલેખક ન હતો. વળી,
કર્ણપૂરક તેને કઈ રીતે ઓળખે ? ડા. રાઈડર અને લમખત્ર અન્ય વિદ્વાનો પશુ
અહીં સંવાહકને જ આ પરિવાજક સમજે છે. પરંતુ તે બરાબર બંધબેસતું નથી.
હજી હમણાં જ વસંતસેનાને ત્યાંથી નીકળેલો સંવાહક, એકદમ જ સાધુના વેશમાં
કઈ રીતે હોઈ શકે ? તેથી તે ખીત્તે કોઈ સાધુ હોવાની શક્યતા વધુ છે. અને
તે જ યોગ્ય છે.

શ્રીનિત્રાસાચાર્ય, વામચરણેન=‘કાખે પગે દોદાનો સળિયો લઈને’-એવો અર્થ
કરે છે. તો પછી ‘ઉદ્દુષ્ટ’નું શું પ્રયોજન ?

સામતં-ચારુદત્તનું નામ જોઈને જ કર્ણપૂરકનો ઈનામમાં મળેલો ઉપરણો
વસંતસેના લઈ લે છે, બદલામાં ધરેલું આપે છે. ત્યારે કર્ણપૂરક કહે છે, હવે ઉપ-
રણો બરાબર શોભે છે । નોકરોના સ્વભાવનું કેવું સુંદર ચિત્રણ !

મિશ્રુ સંવાહક અને આ કર્ણપૂરકનો એમ બંને પ્રસંગો, વસંતસેનાના
સ્નેહમાં પૂર્તિ કરે છે.

અંક ૩

શ્લો. ૧ : વૈતાલીય ઇંદ્ર. પિચ્ચનઃ—પિચ્ચનઃ દુર્જનઃ સ્વલઃ । અમરચારઃ ૩૭૭.
એકમાં ચારુદતનું ચિત્ર છે, તો ખીખમાં ચક્રારનું, જેનો અનુભવ અંક ૬માં
વિદને અને એટને થવાનો જ છે.

મનુષ્યના સ્વભાવસદૃશ દોષને ટાળવો શુશ્લુષ છે તેની વાત કરે છે. જેમ
કે ચારુદતની ઉદારતા, સંગીતપ્રેમ, એના શુદ્ધોનો અતિરેક દોષમાં પરિણમ્યા છે.

ગાન્ધર્વમ્-ગન્ધર્વસ્યેદમ્ । ગીત.

અવમુદ્ગોરિયત્તમ્—સામાન્ય રીતે સમુદ્રમાંથી ૧૪ રતનો નીકળેલાં છે. વીણા
એક રતન છે, પરંતુ સમુદ્રમાંથી નીકળેલું નહિ.

રેમિલ—શેઠિયો કે જે ગાયક છે. તે શર્વિલકનો મિત્ર છે.

શ્લો. ૩ : વસંતતિલકા ઇંદ્ર છે. વીણા અવમુદ્ગોરિયત્તું રત્ન શા માટે છે
તેના કારણે ચારુદત અહીં ગણાયે છે.

સંસ્થાપના—આશાસન. વયસ્યા—સખી. મેઘદૂતમાં પણ યક્ષપત્નીના વિરહમાં
વીણાને એક આશાસન તરીકે ગણાવી છે.

કાકલી—કલસૂક્ષ્મધ્વનિગીતમ્—ધીમ્ ધીમ્ ધીમ્ તે. માવ—વિદ્વાન્ સંગીતવિદ્યા-
રત્ન इत्यर्थः । છટ્ટિ—એક જ વાહરડીવાળી ગાય.

સ્ત્રીના સંસ્કૃતં.....

વિદુષક એક સુંદર મળક કરે છે. રેલિલની સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તે મળક કરી
શકતો નથી, પરંતુ છુદ્ધિપૂર્વક તે ઊભી કરે છે । સ્ત્રી સંસ્કૃત બેઠે અને પુરુષ
ધીમેથી ગાય, તે હાસ્યાસ્પદ છે કારણકે, સ્ત્રીનો કામળ સ્વર અસ્પષ્ટાણુ કે મહા-
માણ્યવાળા સંસ્કૃત શબ્દોને ઉચિત ન્યાય આપી શકતો નથી. ભલકું નથી નાથથી
ટેવાયેલી નહિ હોવાથી ગાય જેમ સ્...સ્...અવાજ કરે તેવું તે લાગે છે ।
પુરુષનો પહાડી અવાજને તે ધીમે ધીમે મીઠે સાદે ગાય ત્યારે ભલે સૂકાં ફૂલની માળા
પહેરેલો છુદ્ધા પુરોહિત મંત્ર ગણગણતો હોય તેવું લાગે છે. અર્થાત્ જેમ દક્ષ
પુરોહિતને ફૂલની માળા શોભતી નથી તેમ પુરુષને કાકલી ગીત શોભતું નથી.
દૂંકમાં મૈત્રેય કહેવા મંત્ર છે કે પોતાને શ્રીમાન રેલિલનું ગીત ગમ્યું નથી.

શ્લો. ૪ : વસંતતિલકા ઇંદ્ર છે. રક્ત—રાગયુક્તમ્ । કર્ણસ્વાદુ-મધુરમ્ ।
સ્ફુટ-સ્પષ્ટ (૧) અન્તર્હિતા યદિ મવેત્ અને (૨) અન્તર્હિતો યદિ મવેત્—એમ બે પાઠ
મળે છે (૧) ગાનારના અવાજની કામળતા અને મધુરતા બોધને લાગે કે રેલિલ

તરીકે છુપાયેલી કોઈ સ્ત્રી જ ગાઈ રહી છે. (૨) રેલિયને પડકારી ઢાકી દઈએ તો તે સ્ત્રી હોય તેમ જ હાત્રે.

શ્લો ૫ . અન્વય . તસ્ય મૃદુગિર. ત સ્વગ્નમ્, તન્ત્રીસ્વન ચ સ્મિટમ્ અપિ વર્ગાના મૂર્છાનન્તરગત તારં, વિરામે મૃદુ , હેલાસયમિતં પુન ચ લલિત સરયં ગીતસમયે વિરતે અપિ શૃણ્વન્ इव गच्छामि ।

અહીં શાર્દૂલવિકીરિત છે છે. સ્વરમંકમમ્—સ્વરોનો આરોહઅવરોહ—સ્મિટમ્—ગીત સાથે મળતો તન્ત્રીસ્વન—વીણાનો અવાજ મૂર્છના—ક્રમાત્ સ્વરાણા સપ્તાનો આરોહશ્વાવરોહમ્ । સા મૂર્છાંત્યુચ્યતે ગ્રામસ્થા एता सप्त सप्त च ॥ इति वचनात् मूर्छना स्वरणामारोहावरोह इति तु मस्तिनाथ । (૧) રાગદ્વિરચારિતમ્ (૨) રાગાત્ દ્વિરચારિતમ્—અર્થાત્ (૧) રાગેષુ દ્વિરચારિતમ્—રાગમા બે વખત ઉચ્ચારેલું, અને, (૨) પ્રેમ (રાગ)ને કારણે બે વખત ઉચ્ચારાયેલું.

ચારુદતનો સંગીતશોખ અને એનો અતિરેક દર્શાવવા કદાચ આ લખાણ કહ્યું હશે અથવા કૃટલાક માને છે તેમ ચૂકે પોતાનું જ સંગીતજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરવા આવું લખાણ કહ્યું હશે ।

શ્લો ૬ . ઉપભતિ છે છે મધરાત પછી આવેલો ચારુદત ચ દ્ર અસ્ત થવાની વિગત આપે છે તે કદાચ ચોર—શર્વિતકના પ્રવેશને બતાવવા માટે જ હશે. આ શ્લોક નાટકનો સમયનિર્દેશ કરી બંધ છે

હુકુમ—ઝેર વગરનો સાપ

યથા સર્વનાગાના—

વિદૂષકની પોતાના દારા જ હાસ્ય નિબંધન કરવાની કલા અહીં જોઈ શકાય છે વર્ધમાનક મૈત્રેયને મગ ધોવાવવાનું કહે છે ત્યારે પોતાની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આપતા તે કહે છે કે હું બ્રાહ્મણ હોવા છતાં એવા આદરને યોગ્ય નથી, કારણ કે જેમ ઝેર વગરના સાપની લોકો દરકાર નથી કરતા તેમ મારો પણ લોકો દરકાર કરતા નથી. તેથી સાપોની વચ્ચે જેમ કુકુલુ તેમ બ્રાહ્મણોની વચ્ચે મારું સ્થાન છે.

અચાપ્યેત્તિષ્ઠિતિ—નાટ્યાત્મક વકીરિત દ્વારા લાવેલ કથાનકનું સૂચન છે

શ્લો ૭ ઉપભતિ છે છે, ચતુ શાલ—અમ્બ-તરચતુ શાલ્મ ।

અહીં પોતાની પત્ની ધૂતા માટેના ચારુદતનું માન જણાય છે. વેશ્યાના ઘરેણા હોવાથી પોતાની પત્ની સાથે રાખવાની ના કહે છે વળી ઉંજી વસન્ત-સેનાના ગુણનો ધૂતાને પરિચય નથી, ત્યાં સુધી એને પણ આ ન ગમે એ સહજ છે. ‘ચારુદત’મા પણ આવી જ વાત ચારુદત સ્પષ્ટ કહે છે.

શ્લો. ૮ : વંશસ્થ હંદ છે. નિદ્રાને વૃદ્ધાવસ્થા સાથે સરખાવી છે. જ્ઞાન-
દેશાનુસરવર્તિ—નિદ્રા પહે-પહેલા વિચારો કરવામાં મગજ મંદ બને અને પછી
આંખો ધેરાય; જરા સાથે લેતાં—માયાના વાળ ધોળા થાય પછી બીજે પ્રસરે.

શ્લો. ૯ : વસંતતિલકા હંદ છે. ચોરી કરવા પ્રવેશતા શર્વિકલનું દસ્ય છે.
પરિણાદ—આંધો. અમરકાષ : પરિણાદો વિચાલતા । નિર્મુચ્યમાન—નિર્મોચિત્ત ત્વચ્ચમાન : ।
જેણે કાંચળી કાઢી છે તેવા. (૧) જીર્ણતનુઃ મુનઃ (૨) જીર્ણતનુ મુનઃ—એવા બે
પાઠ મળે છે. (૧) જીર્ણ તનુર્યસ્ય સઃ । (૨) બીજે પાઠ લક્ષ્યે તો જીર્ણતનુ
એટલે જ ‘જૂની કાંચળી’ અર્થ થાય. તો પછી ‘નિર્મુચ્યમાન’ નો ‘કાઢી નાખતો’
એટલો જ અર્થ લેવો ન પડે મૂર્ધિપરિસર્પણ—મૂર્ધ્ને પરિસર્પણેન છુટે પાશ્વં વસ્ય સઃ ।
જમીન ઉપર પેટે ચાલવાથી જેનાં પડખાં ઘસાયાં છે તેવા.

શ્લો. ૧૦ : પુષ્પિતામ્રા હંદ છે. અહીં રજનીની માતા સાથે સરખામણી
કરી છે. દરેક વિશેષણમાં શ્લેષ છે. નૃપતિપુરુષ—ના બે અર્થ : રજનીપદ્મે—ચોર,
માતાપદ્મે—માળક; પરગૃહદૂષણ—રજનીપદ્મે—પર—ખીજનું. ગૃહ—ધર દૂષણ—જેદવામાં,
માતાપદ્મે : પર=મોડું, ગૃહ=કુટુંબ, દૂષણ=લાજન રજની આવ્યા ચોરને રહે, માતા
એવા બાળકને રહે (૧) ઘનતિમિરનિક્કલર્વભાવા (૨) ઘનપટલતમોનિક્કલતાય । આ
બંને પાઠ રજનીને અને માતાને લાગુ પડે છે. (૧) ઘનતિમિર—ગાઢ અંધકારથી
જેમાં બધા પદાર્થ ઢંકાયા છે તેવી (રજની). ગાઢ પ્રેમના અંધકારથી જેના બધા
ભાવ ઢંકાયા છે તેવી (માતા) (૨) ઘનપટલ—ખૂબ ગાઢ અંધકારથી જેમાં તારા
ઢંકાયા છે તેવી (રજની).

શ્લો. ૧૧ : અન્વય-યત્ કર્મ ચ સ્વપ્ને વર્ધતે તત્ત્વદ નીચમ્ (હતિ) પુરુષઃ
કામં વદન્તુ. વિશ્વસ્તેષુ ચ વંચના પરિભવઃ ચૌર્ય, તત્ત્વદિ ચૌર્ય ન, (તપાસિ)
સ્વાધીનચત્તનીયતા અપિ હિ વરમ્, વદ્ધઃ સેવાશ્ચલિઃ ન (વરણ) । ૧૫ઃ હિ માર્ગઃ
નરેન્દ્રસૌપ્તિકઋદ્ધે પૂર્વે ત્રીણિના કૃતઃ ।

અહીં શાર્દૂલવિકોડિત હંદ છે. ચોરી એ બધે, નિંદનીય ધંધો દોષ છતાં
સ્વતંત્ર તો છે. વળી, શર્વિકલ કહે છે કે આ તો પરાપૂર્વથી ચાલતો ધંધો છે. એક
પૌરાણિક તંદર્જનો ઉલ્લેખ કરતાં તે કહે છે કે મહાભારતના યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ
આ જ ધંધો કર્યો છે. યુદ્ધમાં કોરવો હેડા પડ્યા હતા ત્યારે એક રાત્રિએ
અશ્વત્થામાએ જોયું નો ધુન્ન શાંતિપૂર્વક પોતાના સન્નિધિને મારતો હતો. આ
ઉપરથી અશ્વત્થામાને પ્રેરણા મળી અને પાંડવોની જાવણીમાં જઈ પાંડુપુત્રોને
હરા. જો અશ્વત્થામા જેવો મહાન યોદ્ધો, ધાત્રીય દોષો છતાં આવો માર્ગ
અપનાવે તો ચોરો ગરીબ ધાત્રીય પ્રેમને ખાતર ચોરી કરે એમાં શું ધરમ ?

શ્લો ૧૨ અન્ય— ક તુ દેશ જાવસેકશિયિલ યસ્મિન્ ચન્દ્ર ન
મવેત્, મિત્તોના ચ સન્ધિ (યસ્મિન્) કરાલ દશના તરગત ન મવેત્ । ક્વ હર્મ્ય ધાર-
ક્ષીણતયા લોટકકૃષ્ણં બીજં મવેત્ ? કસ્મિન્ ચ સ્ત્રીજનદર્શન ન મવેત્, મે અર્થસિદ્ધિ
ચ સ્યાત્ ?

અહીં શાદ્દેલવિકીડિત ૭૬ ૪૪ દર્શના તરગત —(૧) દર્શનસ્ય અન્તરગત ખીજને
ન દેખાય તેવું. (૨) દર્શન શાસ્ત્ર—ચોરીનું શાસ્ત્ર, દર્શનાન્તરગત—ચોરીના શાસ્ત્રમાં
કલા પ્રમાણે લોટકકૃષ્ણમ્—ખવાઈ ગયેન ઈંટાવાળું. કરાલ—મોટું. ન સ્ત્રીજનદર્શનમ્—
સ્ત્રીનું દર્શન ન થાય તેવું કારણ કે સ્ત્રીઓ ખૂબાખૂબ કરી મૂકે. વળી સ્ત્રીઓ
ખવખ્ય ! એટલે પકડાઈ જવાની સીતિ રહે

મૂષિકોત્કર—મૂષિકાણા ઉત્કર । ઉદરનું દર રુદ્ધપુષ્પ—ચોર રુદ્ધ શિવનો
પુત્ર અને ચોરનો ગુરુ છે રુદ્ધવૃત્તશાસ્ત્રોપજીવિનામ્—કહેવાય છે કે યોગાચાર્યે ચૈર્થ-
શ સ્વ લખ્યુ તથા કાર્તિકેયે યોગાચાર્યને શીખવ્યું. કનકચક્તિ—કર્ત્તિકેય, સોનાની
શક્તિવાળા કેટલાક માને છે તેમ ચૈર્થશાસ્ત્રના તે આચાર્ય છે.

શ્લો ૧૩ પચમ્યાકોશમ્—પૂર્ણ ખીલેલ કમળ અહીં ખાતરના સાત પ્રકાર
ગણાવ્યા છે. ચોરીમાં કળાનું દર્શન છે.

શ્લો ૧૪ અહીં વસતતિલકા ૭૬ છે કલ્પનામુ—(રચનાની) જગ્યા.
શર્વિલકે અગાઉ અનેક રથો જઈને ખાતર પાકવા ત્યારે ખીજે દિવસે લોહીએ
તેની ખાતર પાકવાની કળાની પ્રશંસા કરી હતી સાથે સાથે ચોરી કરવાના દોષને
પણ તેઓ જોતા હતા.

યજ્ઞોપવીત દિ નામ બ્રાહ્મણસ્ય મહદુપકરણદ્રવ્યમ્ । વિશેષતોડ્મસદ્વિધસ્ય ।

બ્રાહ્મણોની યજ્ઞોપવીત—જનોઈ ઉપર કેવો કટાક્ષ ! જનોઈ જે બ્રાહ્મણોનું
સ સ્કાર-ચિહ્ન છે, તેને ચોર લોહી કઈ દષ્ટિથી જુએ છે ને કેવા ઉપયોગમાં
લે છે ! શર્વિલકને માટે તે માપની દોરીના ઉપયોગમાં આવે છે આ વડુ કટાક્ષ
અને હાસ્યથી મુક્ત છે.

શ્લો ૧૬ જનોઈનો ઉપયોગ શર્વિલક જેવા બ્રાહ્મણો કઈ રીતે કરે છે
એ જણાવી શુદ્ધકે અહીં બ્રાહ્મણો ઉપર ટાક્ષ ન કરો હોય તો નવાઈ । અલગત
ચારુદત્તને મન યજ્ઞોપવીત બ્રાહ્મણોનું મોટું ધરેણું છે. ઝમીક્તિકમ્સોવર્ણ બ્રાહ્મણના
વિમૂષ્ણમ્ ।

શ્લો ૧૭ . વચસ્ય ૭૬ છે પર્યંતતમ સમાવૃતા—ત્યારે બાળુ અધકારથી
ધેરાયેલી હોવાથી. પ્રતિપુરુષમ્—મનાવટી માણસ, મનુષ્યાકારનું પૂતળું ચોર લોહી

ધરના માણસો જાગે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી જોવા પહેલાં આવી મનુષ્ય આકૃતિ દાખલ કરે છે.

શ્લો. ૧૮ : અહીં ચાર્લ્સવિકીકૃતિ હ'દ છે. સુવિચાર:-રૂપરૂ, ચોખ્ખો, સ્વચ્છમુક્ત-જીંધવાનો યોગ કરતા, ખોટા સૂતેલા. અહીં નિદાધીન માણસનું આજે-હજી સુંદર વર્ણન છે. પુસ્તકાઃ=દી'ગલીઓ, કારણ ચારુદત્ત સંગીત-દોષીન છે. અથવા 'હાપવાની ઉસ્તલિખિત પ્રત' અર્થ પણ થાય.

અથવા ન યુક્તં મુલ્યામયં કુલપુત્રજનં પીઢયિતુમ્ ।-

ચોરી કરવા અનેક પ્રયત્નો ને મદેનત પછી પોતે ધરમાં પ્રવેશ્યો છે. હવે હકમી સામે આવે છે ત્યારે ચર્વિલક ધડાક વિચાર કરે છે કે પોતાના જોવી જ રિયતિવાળા કોઈક કુળવાનને દુઃખી કરવો ચોખ નથી. અહીં ચર્વિલકની સજ્જનતા અને તેનું માનસિક ધર્મજી જણાય છે. કોઈ કુધીન વ્યક્તિને દુઃખી કરવાની તેની લેશમાત્ર ઇચ્છા નથી. માત્ર ચોરી કરવાની ફરજ જોમી થઈ હોવાથી જ તે આ કામ કરે છે.

અનનિક્ષ્ણનીયા મગવતી ગોઠામ્યા ગ્રાહ્યગઠામ્યા ચ ।

ચોરી નહિ કરવાના નિશ્ચયથી ચર્વિલક પાછો ફરતો હોય છે. પરંતુ વિદુષી સ્વપ્નમાં આવેલા ગાય અને બાહ્યજના સોગંદથી પાછો ધરણીની કબજે લેવા લલચાય છે. કારણ કે હિંદુ સંસ્કૃતિ પ્રમાણે તો ગાયની અને બાહ્યજની ઇચ્છા કદી નિષ્ફળ ન કરવી જોઈએ. એ ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ કરનારો પાપમાં પડે છે. એણે ચર્વિલકને તો ગો-બાહ્યજ ઇચ્છાના સોગંદને કારણે ધરણી લેવા જ પડે છે.

અથવા મયાપ્યામદુ-ગ્રાહ્યજ કુલે ન કુલમન્યચ્ચરમ્ ।

ભરપીઠ કાઢાએ દીવો દોલવી નાખ્યો છે. પરિણામે અંધકાર થઈ ગયો. હવે અંધારામાં ધરણી લેવાનું કપરું હતું. આથી તે તત્કાળ બોલી જાય છે-અરેરે ! અંધારું મઈ મયું । પરંતુ બીજી જ ક્ષણે એનું સંવેદનચીલ હૃદય વ્યથા અનુભવે છે. પોતાના આ હુકમનું બદલ દુઃખ અભિવ્યક્ત કરતાં કહે છે કે પોતે પાપ લેજના કુળમાં આવું કુકર્મ કરીને અંધારું જ મયું છે ! પોતે કોણ ? અપાત્રી બાહ્યજને પુત્ર, આર્થિક જોવાનો મિત્ર, ને મનિકાનો પ્રિયજન ! અને હતાં આ ચોરીનો ધંધો ! અને તે પણ એક ગણિકા મટે !

આમ, અહીં ચર્વિલકનો માનસિક સંઘર્ષ જોવા મળે છે તો તેના હૃદયની સંસ્કાર પત્રી પણ દર્શાવે છે.

અહીં એ પાઠ છે—(૧) મયાપિ ચિરુત્તમ-ષકારમ્ । (૨) અગતા મયાપિ ન ચિરુત્તમ અષકારમ્ । (૧) મેં પણ મારા કુળમાં અધારુ જ ક્યું છે ! (૨) અથવા ધિક્કાર છે ! મેં પણ મારા બ્રાહ્મણકુળમાં અધિકાર ક્યાં નથી કર્યો ? અર્થાત્ લક્ષ્મીકે અધિકાર કર્યો પણ પોતે તો કુકર્મના કલકરૂપી અધનાર પોતાના બ્રાહ્મણકુળમાં કર્યો છે । અહીં પ્રશ્નાર્થ લેવાથી જ શર્વિલકનું મનોદર્શન સુદર રીતે વ્યક્ત થાય છે

અધના આત્મા પાતિત ।—

શર્વિલકની મનોદર્શની અહીં અભિવ્યક્તિ છે કેવળ મહનિકાના સ્નેહને અર્થે કુળને કલ કિત કર્યું । અથવા તે કહે છે—પોતાના આત્માને જ પાક્યો છે આત્મા જ કલ કિત કર્યો ! શર્વિલક સ્વભાવથી ચોર નથી પોતે ઉચ્ચ કુળનો છે અને મજબૂરીથી આ લીધું કર્મ કરે છે, પણ એનો આત્મા કંપે છે !

શ્લો ૧૯ અનુષ્ટુપ ૭૬ છે અહીં દુષ્ક્રમ કરવા બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા શર્વિલકના મનોભાવો છે દરિદ્રતા જ આના મૂળમાં છે, એમ તે દારિદ્ર્યને ધિક્કારે છે

શ્લો ૨૦-૨૧ એક શર્વિલકનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ છે અનેક શુભો તેનામાં છે હુહુમ—એર વગરનો સર્પ, અચ્ચર પતંગપતિ—મરુડ

શ્લો ૨૨ પુષ્પિતામાં ૭૬ છે ચારુદત્તનું ઔદ્યય તો નિમીમ છે ! તે એક ચોરના નિષ્ઠ કર્મને પણ વખાણે ! તેણે પાડેલું બકિરું બાણે કોઈ અયોગ્ય વ્યક્તિના સપકથી ભરાયેલ મોટા ઘરનું હૃદય ન ફાટી પડ્યું હોય ! ચારુદત્તની કલાપ્રિયતા પણ એમાં વ્યક્ત થાય છે ! (૧) ઉપરિતલઃ (૨) ઉપરેતનઃ—એ પાઠ છે (૧) ઉપરના ભાગમાંથી છંદો એ બી કહેલું ઉપરના અને નીચેના ભાગ માંથી છંદો એ બી કહેલું (૨) ઉપરથી સાકડું

શ્લો ૨૩ શાસ્ત્રલવિક્રીડિત ૭૬ છે વેદેશ્યેન—વિદેશે મય । તેન । વિદેશીએ નવા આગ વૃક્ષે ન્યાપારમ્—કામ શીખતા

ચારુદત્તની ઉદારતા તો જુઓ ! ચોરની દયા લાવે છે કે આશાઓ સાથે આવેલ એ ચોરની મહેનત વ્યર્થ ગઈ હશે, એ યાદીને ત્રણે હશે એવા તે ચોરની ચિંતા કરે છે !

શ્લો ૨૪ અનુષ્ટુપ ૭૬ છે દરિદ્રતા દોષ લાવનારી બનશે તેની ચિંતા છે તુલ્યબળતિ-ધિક્કારશે, સશય લાવશે ખીજો પાઠ તુલ્યિવ્યતિ = ૨ જેવો હલકો ગુણો ન્યાસપદ્ધત્તવાદાત તુલમિવ લઘૂકરિષ્યતિ । તુલ-૨.

શક્કનોયા હિ લોકેઽસ્મિન્નિષ્પત્તપા વરિદ્રતા ।

‘ઉલ્લુ’ લોહી હવાલદારનું”-એ ન્યાયે દરિદ્ર ઉપર આજ ચઢાવવા સૌ કાઈ તૈયાર હોય છે. ગરીબની ઉપર શક આવે એ સહજ વાતનો અહીં ઉદ્દેશ છે. નવમા અંકનાં ચારુદતની દરિદ્રતા જ એની ઉપરના આગનું કારણ બને છે તેનું અહીં સૂચન થાય છે.

શ્લો. ૨૬ : ચારુદતનું ક્ષીય અહીં પ્રગટ થાય છે. લિપ્તા માગીને પણ ન્યાસનું વળતર કરી આપશે. પણ પોતે અસત્ય બોલવા તૈયાર નથી.

ચરમિદાનીં ■ ગરીરેણ પરિશ્વિતઃ ન પુનઃપ્રારિજિજ્ઞઃ ।

ચારુદતની પત્ની ધૂતા એક આદર્શ નારી છે. ચારુદત કુશળ છે, પણ વક્તવ્યતાની થાપણ ચોરાયાની વાત જાણી તે મૂર્છા પામે છે અને કહે છે કે ચારુદતનું ચારિત્ર્ય ક્ષતિ થાય તે કરતાં તો મૃત્યુ ઉચિત છે. ક્રાંતિવાન માનવીને અપક્રાંતિ એ મૃત્યુથી પણ વધુ આઘાતજનક હોય છે. ગીતા પણ કહે છે—સંભવિતસ્ય ચાકોર્નિર્મરણાદનિરિચ્યમે ।

શ્લો. ૨૭ : અનુદ્રુપ હંદ છે.

અર્થતઃ પુરુષો નારો યા નારી સાર્થતઃ પુમાન્ ।

અહીં અર્થાન્તરન્યાસ અંલકાર દ્વારા ચારુદત સ્ત્રી અને પુરુષનું કાર્યક્ષેત્ર જણાવી એ દ્વારા ચારુદતની નિઃસહાયતા ને દરિદ્રતાનું કારણ ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. સામાન્ય રીતે પુરુષ પાલક છે અને સ્ત્રી પાલ્ય ગણાય. પરંતુ જો સ્ત્રી પાલક બને તો પુરુષ-સમોવડી કહેવાય. અર્થાત્ કે પૈસાને કારણે જ પુરુષ નારી અને નારી નર કહેવાય છે. ધૂતાએ મૈત્રેય દ્વારા આપેલી સ્તનમાળા સ્ત્રીકારતાં ચારુદત આજે અહીં દરિદ્રતાનો અકસોસ વ્યક્ત કરી રહ્યો છે.

શ્લો. ૨૮ : હવે ચારુદત ખીજી રીતે વિચારે છે કે પોતે દરિદ્ર નથી, કિન્તુ પોતાની પત્ની ઉદાર છે, સુખદુઃખનો સાથીદાર ચિત્ર છે. ને દરિદ્રનોમાં ન હોય તેવું સખ્ય પણ હજી રહ્યું છે !

શ્લો. ૩૦ : પરિવાદબહલોપાન્ન યસ્ય રથાં પરિહરામિ ।

ચોરે પાડેલું ખાતર જલ્દીથી પૂરી દેવા ચારુદત વર્ધમાનકને જણાવે છે. કારણ કે લોકાપવાદને તે ટાળવા માગે છે. અહીં ત્રણ પાક છે—(૧) પરિવાદબહલ-દોષાત્ ન સ્વયં-લોકનિન્દાના મોટા દોષને લીધે. (૨) પરિવાદબહલોપાન્નયસ્ય । (૩) પરિવાદબહલોષાત્ નૃપસ્ય ।

અર્થાત્ જો આ ખાતર ન પૂરુ તો ચોરીની ફરિયાદ માટે રાજા પાસે જવું પડે. તેમ કરતાં વળી, વધુ નિંદા થાય. તેથી ન્યાયની કે રાજાની રક્ષા પણ ટાળું છું. ડૉ. રાઈડર ખીજે પાઠ માન્ય રાખે છે. રક્ષામ્-(૧) રક્ષણ કરવું-(૨) છુપાવવું તે.

દરિદ્રઃ ક્ષિપ્તકૃપણં મન્ત્રયતિ ।

મિત્ર ચૈત્રયના સ્વભાવને ચારુદત જાણે છે. તેથી તે કહે છે કે વસંતસેનાને આ રત્નમાળા આપતાં તારે ઉદારતાથી બોધવું, દીનતાથી બોધવું નહિ. ત્યારે વિદૂષક કહે છે કે દરિદ્રજન દીનતારહિત બોલે ખરો ? એ રીતે આ વાક્ય સમજી શકાય. (૧) દરિદ્રજન શું ઉદાર વસ્તુ બોલે ? (૨) દરિદ્રજન ઉદારતાથી બોલી શકે ખરો ? અર્થાત્ દરિદ્રતા અને દીનતા તો સાથે જ હોય.



અંક ૪

ષ્ટેટિ કિં વેશવાસદાક્ષિણ્યેન મદનિકે યથા ભજસિ ।

પ્રિયજનના વિરહને અસહ્ય બનવાથી એ રનેહને વ્યક્ત કરવા ચિત્રમાં પ્રિયજનને વસંતસેના ઉતારે છે. પણ પોતે ચીતરેવું ચારુદતનું એ ચિત્ર ખરાખર છે કે નહિ એની ખાતરી માટે મદનિકાને પૂછે છે, મદનિકા તેને જરાખર કહે છે ત્યારે પણ વસંતસેના કહે છે કે કેવળ વેશવાસને લીધે ઉપજેલો મદનિકાનો આ વિનય છે. વેશ્યાઓને અનેક પુરુષોના સંસર્ગમાં આવવું પડે, તેથી વેશ્યાજનો ખોટો વિનય દર્શાવવામાં નિપુણ હોય છે.

સત્પોજનચિત્તામુર્ત્યવલ્લજનો ભવતિ ।

ચારુકની સંવાદકથાનો આ સુંદર નમુનો છે. ચારુદતના ચિત્રની બાબતમાં વસંતસેના મદનિકાને પૂછી રહી છે કે ચિત્ર મૂળ ચારુદત જેવું સુંદર બન્યું છે કે નહિ. જો ચિત્ર સરખું નહિ હોય તો સખીઓ હસશે કે આવા કદરૂપા સાથે પ્રેમ ક્યાં. પરંતુ મદનિકા પ્રશ્નને જોડાણથી જુએ છે ને કહે છે કે સ્ત્રીઓ તો સખીજનની ચિત્તટત્તિને અનુસરનારી હોય છે. દુઃકમાં, ચિત્ર સુંદર હોય કે નહિ, પણ સખીઓ તો સારું જ કહેવાની અને એ રીતે સખીની ચિત્તટત્તિને અનુસરવાની, કારણ તમારું હલ્લ બ્યાં હતું, ત્યાં બલે કુરૂપતા હોય, તો પણ સખીઓ તેને વધારી લેશે !

યદિ મા જીવન્તીમિચ્છસિ તદેવ ન પુનરહં માત્રાજ્ઞાપયિતવ્યા ।

વસંતસેના ભતિથી ભલે ગણિકા હોય, બાકી ગુણે ગણિકા અલગત, નથી જ. શકાર અને પૈસાની વાત લાવનાર ચેટીના સદેશ તરફ વસંતસેના કોપાય-માન થઈ ગઈ છે. પોતાની માતાને ફરીથી આપું ન કહેવાની સૂચના કરે છે. વસંતસેના ધનની લોભી નથી કે ધનને સ્નેહ કરનારી ગણિકા નથી એ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. ચૂકકની અનોખી પાત્રાલેખન-કલાના અહીં દર્શન થાય છે.

શ્લો. ૧ : ઉપભતિ હંદ છે વચ્ચીયદોષ-નિંદાનો દોષ રજાન્-ચોડિયાતો; ખીજો પાઠ રક્ષાન્=(રાખથી) રક્ષાયેલા. ચોરી કરીને રાખના ચોડાદરેથી રક્ષાય કરવામા જ હોશિયારી છે અહીં શર્વિલક કહેવા માગે છે કે પોતે જે કામ રાત્રે કરતા હતા તે સૂર્યોદય થવાથી મંદ પડી ગયું છે.

શ્લો. ૨ : કાવ્યની દૃષ્ટિએ આ ઉત્તમ શ્લોક છે વળી, માનવસ્વભાવનું સુદર દર્શન જણાય છે. પોતે ચોર હોવાથી સ્વાભાવિકતયા ઉતાવળથી ચાલનારો છે તેથી કોઈ તેની નજીક આવે તો પશુ શર્વિલકને શંકા થાય તેમ છે. માણસ પોતાના દોષોથી જ શંકાશીલ બને છે. દોષિત અંતરાત્મા બધે જ દોષદર્શન કરે છે. ભાસના 'ચારુદત્ત'મા આવો શ્લોક અન્ય સ્થળે મળે છે જે જરારે શર્વિલક વસંતસેનાને ધરેણા આપવા બધ છે ત્યારે બોલે છે જુઓ ચારુ. ૪-૧.

શ્લો. ૩ : હરિણી હંદ છે. ચોર શર્વિલકને રાત્રે પડેલી મુઠીનતોનું કવિ અહીં સુંદર રીતે વર્ણન કરે છે. પરિબનકથાતત્ત્વઃ-પરિજ્ઞેતા સાચે વાત કરવામાં મથાય. નારીનાથ-નારી નાથઃ યસ્ય તત્ત્વમ્ । ગ્રીથી અધિષ્ઠિત ધર નરપતિરહે-સૈનિક વ્યવહિતચતૈઃ-સો સો પ્રયત્નો વડે.

શ્લો. ૪ : પુષ્પિતામા હંદ છે. મદનિકા ૩૫, શુભ વ.મા મદનને પશુ ટાં બન તેની છે! કારણ કામદેવે શર્વિલકનું હંદન તપાવ્યું. તો મદનિકાએ બાણે કે તેને શીતળ કરી દીધું !

મા વસ્યાપિ પ્રીતિચ્છેદો ભવતુ ।

ચૂકકનું માનસચાત્રીય નિરૂપણ અહીં જોઈ શકાય છે. શર્વિલક સાચે વાર્તાવાદ્ય કરતી મદનિકાને વસંતસેના જુએ છે. પરંતુ તે તેમ કરવા દે છે. તે કહે છે, “ભને પ્રેમ કરતા, કોઈનો પત્તુ પ્રીતિચ્છેદ ન થાય,” અર્થાત્ પોતાની પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ તે દાસીના વ્યક્ત કરે છે. ચારુદત્ત સાથેના એનો પ્રણય, આમ દાસી પ્રતોની તેનો તત્કાલમુક્તિમા જણાતો દોષ તેનું વાગે છે. બંને

સ્નેહીજનોને વાત કરવાની તે પોતે જ તક આપે છે, પોતે છૂપી રહે છે. એટલું જ નહીં મદનિકાને એ દરમ્યાન તે બોલાવતી પણ નથી.

અપણ્ડિતે સાહસે શ્રીઃ પ્રતિવસતિ ।

દરિદ્રતાથી હારેલા પરંતુ મદનિકાના સ્નેહથી પ્રેરાયેલા એવા શર્વિલકે ચોરી કરી છે, એ તેને મન એક મોડું સાહસ છે. વસંતસેના મદનિકાને ઠાકશે એવી આશા બંધાતાં હવે શર્વિલકે જરા ઉત્સાહપૂર્વક છૂટથી બોલે છે. એક સ્ત્રી માટે શરીર અને આરિય પરાન કરતાં શર્વિલકને મદનિકા ઠપકા આપે છે. ત્યારે શર્વિલક કહે છે “મૂખી ! સાહસમાં જ શ્રી વસે છે.” અર્થાત્ પ્રયત્નોથી જ લક્ષ્મી મળે. અન્યત્ર પણ આવા અર્થવાળાં વાક્યો મળે છે. જેમ કે—સાહસે સહુ શ્રીર્વસતિ ।—વંચતં. વળી, ડયોગઃ પ્રત્યુનઃ કસ્માચ્છ્રોનં સ્તોપમિચ્છતિ ।

શ્લો. ૬ : શાર્દૂલવિકીડિત હંદ છે. ચોરીના કાર્યમાં પણ શર્વિલકે જેવા ચોરાએ કેટલાક નિયમ રાખ્યા હોય છે । તેને તે અહીં ગણાવે છે. (૧) સ્ત્રીને ન લૂંટરી (૨) બ્રાહ્મણ-ધન ન લૂંટવું (૩) યજ્ઞ-ધન અને (૪) ધાત્રીના ખોળામાં રહેલું બાળક. વિપ્રસ્વમ્-બ્રાહ્મણની પોતાની મિલકત.

અપ્રકાશોડ્ભાવઃ । અયં ચ જન इति द्वयमपि न युज्यते ।

મદનિકાને ઠાકાવવા શર્વિલકે ચોરી કરીને મેળવેલાં ધરેણ્યાં વસંતસેનાને આપે છે, પરંતુ તેને જાહેરમાં નહિ પહેરવા જણાવે છે. આ સાંભળી મદનિકા વિચારમાં પડી વ્યંગ્ય કરે છે કે ધરેણ્યાં જાહેરમાં નહિ ? અને તે આ વ્યક્તિ ? ગણિકા જેવી સ્ત્રી ને કંઈ પહેરે તે જાહેરમાં જ હોય । એ ચાર દિવાલો વચ્ચે રહેનારી સ્ત્રી નથી, કે લોકો એના અલંકારોને જુએ નહિ । તેથી આવી અસંબંધ વાતથી તે નવાઈ પામે છે. અહીં વેશ્યાવાસનું કારણ પણ સૂચવાય છે.

શ્લો. ૮ : વસંતતિલકા હંદ ॥ સદૃશતિપૂર્વપુરુષે—જેના પૂર્વજો સારા આરિયવાળા છે તે જ્યવદિશસિ—તું જહારથી મતાવે છે.

ચારુદત્તના ધરમાં ચોરી કરી છે, પરંતુ કાંઈને ઈજા નથી કરી કે માયું નથી એમ સાંભળી મદનિકા આનંદિત બની મિયં એમ બોલી બેઠે છે. ત્યારે શર્વિલકે કોધે જરાઈ મદનિકાને અને તેમ બોલે છે અને કહે છે કે હું ખેતે ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હોવા છતાં તારા સ્નેહને કારણે આ કુકર્મ કરું છું. છતાં હું મૂખ બનું તેમ નથી. મદનિકા મિત્ર તરીકે પોતાને ઝાળખાવે અને આસક્તિ અન્ય તરફ રાખે એ શર્વિલકને અપમાનજનક લાગે છે.

શ્લો. ૧૦ અનુષ્ટુપ છંદ છે સર્વસ્વફલિન-અર્વસ્વરૂપી ફળવાળા કુલ
પુત્રમહાદુમા.-કુળપુત્ર રૂપી મહાવૃક્ષો

વેશ્નાઓની દૃષ્ટિ ધન ઉપર જ હોય છે । જેમ પખીઓ મોટા વૃક્ષોના
ફળ ખાઈને સંતોષ મેળવે તેમ આ વેશ્નારૂપી પખીઓ કુળજનોરૂપી વૃક્ષોની
સમૃદ્ધિરૂપી ફળ ખાઈને જીવે છે. આમ સમગ્ર વેશ્યાભતિ ઉપરનો શર્વિલકનો
રોષ ઠટાક્ષરે પ્રગટ થયો છે

શ્લો. ૧૧ કામાગ્નિમા ધન અને ધૌવન હોમાઈ જવાની અહીં વાત છે

શ્લો. ૧૨ સમગ્ર સ્ત્રી-ભતિ તરફનો રોષ શર્વિલક અહીં બ્યક્ત કરે છે
લક્ષ્મીની જેમ સ્ત્રીઓ પણ ચ ચળ હોય છે ।

શ્લો. ૧૪ સમગ્ર વેશ્યા-ભતિ ઉપર કટાક્ષ કરે છે. વેશ્યા તો સ્મશાનના
પુષ્પની જેમ ત્યાજ્ય જ છે મુમનસ્-કુલ

શ્લો. ૧૫ ઉશ્કેરાયેલો શર્વિંગક ફરીથી સ્ત્રીઓના આટકશ્ચુ કાઢવાનું બાકી
રાખતો નથી તે કહે છે કે લૃષ્ટિક સ્નેહવાળી સ્ત્રીઓ ધનહીન પુરુષને ‘અલક્ષતક’ની
જેમ ચૂસીને ત્યજ દે છે ।

કોવિ-તરંગ, મોહુ નિષ્પાઠતાલકકવત્-પીસેલા ‘અલક્ષતક’ની માફક
‘અલક્ષતક-અળતો, જેનાથી સ્ત્રીઓ હાથ-પગ રૂંચે છે

શ્લો. ૧૬ સ્ત્રીઓનો ચચળતા ઉપર કટાક્ષ છે મદપ્રસેકમ્-મદસ્પ ગર્વસ્પ
વા પ્રસેકો સિન્ચનમ્ । હર્ષનો, ગર્વનો કે મદનો અતિરેક વાચો,

અરન્નિ સાર્ધમયેન પચ્યત્યય સવિભ્રમમ્ ।

હૃદયે ચિન્તયત્યય પ્રય કો નામ યોષિતામ્ ॥

શ્લો. ૧૭ સ્વભાવો દુરાતક્રમ-પ્રકૃતિગત સ્વભાવને ટાળવો મુશ્કેલ છે
અહીં કહે છે કે વેશ્યાઓ શ્દી પ્રેમ ફરી શકે જ નહીં, કારણ કે એ એના
સ્વભાવ નથી

શ્લો. ૧૮ સ્ત્રીઓ સ્વભાવથી જ નિપુણ હોય છે. પુરુષોની પડિતતા
શાસ્ત્રોમાથી લાણી લાણીને આવે છે મહાકવિ કાલિદાસે પણ સ્ત્રીઓની આવી
નિસ્સર્ગપદુતાનો ઉપેક્ષ કર્યો છે જ. વાચો, સ્ત્રીનામચિહ્નિતપદ્મત્વમાતુપીયુ સદશયતે
કિમુત વા પ્રતિજોષત્ત્વ ।-શાકુન્તલ

ન ચન્દ્રાદાતપો ભવતિ ।

ચારુદત્તના સ્વભાવનો બહુ સ્વાભાવિક રીતે મદનિકા અહીં નિર્દેશ કરે છે.
શર્વિલકને એ ચારુદત્તના ધરેણા પાછા વાળવાની સલાહ આપે છે. પરંતુ એવી

હિંમત શર્વિલકની ક્યાંથી હોય ? કદાચ ચારુદત સીધો રાજદરબારમાં જ પહોંચાડી દે તો ! પરંતુ મદનિકા કહે છે કે એમ થવું અસંભવિત છે. જેમ ચંદ્રમાથી કદી તાપ આવી શકે નહિ, તેમ ચારુદત એ કદી કોઈનેય હેરાનગતિ પહોંચાડે નહીં. અર્થાત્ ચારુદત એવો ઉદાર અને મહાન છે. વિક્રમોઝમાં કવિ કાલિદાસ પણ એ જ કહે છે—અથવા ચંદ્રાદમૃતમિતિ કિમત્રાશ્ચર્યમ્ ? ચંદ્રમાથી અમૃત ઝરે એમાં શું નવાઈ ?

શ્લો. ૨૦ : સીધે સીધી ચોરીની કબૂલાતની વાત શર્વિલકને ગળે જિતરતી નથી. અલગત તે કરવામાં તેને ભર કે સંકેત કે ચરમ નથી. પરંતુ આ તો ચૌર્યાશસ્ત્રની નીતિની વિરુદ્ધ વાત થઈ. વળી કદાચ રાજા પાસે નિવેદન કરે, તો પણ રાજા અમારા જેવા થોડાને 'ડું' કરી ચકશે ? અહીં નેદમ્ અને નેદમ્ એમ બે પાઠ છે. પહેલા પાઠ પ્રમાણે પ્રશ્ન છે, ખીજામાં સીધી વાત છે.

અન્યથાતિસાહસમ્—મદનિકા કહે છે તેમ ધરેણી વસંતસેનાને સોંપી દો, નહિ તો મોટું સાહસ છે. કારણ એ વગર વસંતસેના અને ચારુદત વચ્ચે ગેરસમજૂતી જિભી ધાય અથવા ચારુદતને એ ન્યાસ ચૂકવેા પડે, અને એમ થતાં ય કદાચ ધરેણી પકડાય તો કંઈક હિપાધિ જિભી ધાય, ને વળી સજા થાય ! આ બધું છતાં મદનિકા કહે છે કે મારી મુકિત તો સંભવિત નથી ! માટે વસંતસેનાને આ ચોરીનો માલ સોંપી દો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

આર્યે ભાતમસન્નિવનમપિ ન જાનામિ । ધરેણી ધાવનાર ચારુદતનેા માણસ છે. એમ મદનિકા કહે છે. પરંતુ વસંતસેના પૂછે છે કે તમે એ કેરી રીતે જાણ્યું ? મદનિકા જરા ગૂંચવાય છે. પરંતુ ચાલાકીપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપે છે કે 'કેમ વળી ? પોતાના સંજ ધીને ન જાણ્યું ?' અર્થાત્ ચારુદતનેા માણસ એ આપણેા માણસ, ને આપણા સંજ ધી એ પોતાના સંજ ધી થયા. તો એને કું કેમ ન જાણ્યું ?

અયે વિજ્ઞાતોઽહમનયા ।-શું કું જાણખાઈ ગયો ?

ધરેણી ધાવનારને મદનિકા સોંપવી એવી વાત વસંતસેનાને ચારુદતે કહી છે, એમ વસંતસેના બ્યારે કહે છે ત્યારે શર્વિલક પોતે જાણખાઈ ગયાનું આશ્ચર્ય અનુભવે છે. અલગત, ચોર તરીકે નહિ, મદનિકાના પ્રેમી તરીકે.

ભાસના ચારુદતમાં તો વસંતસેના સ્પષ્ટપણે ધરેણી પાઝાં આપવાની વાત કહી દે છે. મહં જાનામિ તસ્મિન્ને સાહસં હૃત્વાનીતોઽયમન્દ્વારઃ । તસ્ય ગુણાન-નુકમ્પતામાર્યઃ ।

શ્લો. ૨૨ અનુબુદ્ધ ઇદમ્ ઇ શુણવાન અને ધનવાન એ બંનેમા શુણ-
વાન ચઢિયાતો છે. મનુષ્યે શુણ માટે જ પ્રયત્નશીલ બનવું જોઈએ, એમ ચારુ-
દત્તા શુણને જોઈને શર્વિલકને લાગે છે.

દેશ્વરે—ધનિક, “इभ्य आदयो घनी स्वामी ईश्वरः पतिरीक्षिता ।—અમરકોષ.

શ્લો. ૨૩ ઉપેન્દ્રવજ્રા છદ્ધ છે ઇન્દુવ—નક્ષત્રોનો સ્વામી, ચદ્ર શુણવાનને
માટે જગતમા કઈ જ અપ્રાપ્ય કે અસાધ્ય નથી. એ માટે ઉદા. આપ્યું છે કે
ખીજનો ચદ્ર શુણને કારણે જ શિવમસ્તક ઉપર સ્થાન પામ્યો છે, પ્રવહણિક—
ચાલીવાળો.

સામ્પ્રત સ્વમેવ ઘનનીયા સચ્ચા ।—કેટલું ભાવગર્ભું દેશ્ય । મહનિકાને વત્ત ત-
સેના વિદાય આપી રહી છે. તે કહે છે કે તુ તો હવે વદનીય બની, વધૂપદને પામી ।
અર્થાત્ પોતે હજી વેરયા છે તેતુ દુ.ખ થાય છે શદ્ધે અહીં માનસશાસ્ત્રીય
નિરૂપણ કર્યું છે. વસતસેનાનુ મનોદર્શન બહુ સુંદર ને સકળ રીતે ઉત્તી આવે
છે. હાલના જીંડાણમા પોતે પણ ચારુદત્તનુ વધૂપદ પ્રાપ્ત કરી વદનીય બને
એની ઇચ્છા છે ! અવગત હજી તેના માઈ એવાણ જણાતા નથી કારણ
હજી તો પ્રેમનો એકરાર પણ થયો નથી ।

જો કે, આ દ્વારા શુદ્ધે ભાવિ બનાવતો શુભ સંકેત આપી દીધો છે.
અવિધ્યમા વસંતસેનાની દહ્યેન્દ્રા વધૂપદની પ્રાપ્તિથી પૂર્ણ થવાની છે.

આ શર્વિલક ને મહનિકાની ગોણ કથાનો ખીજે પણ એક દેશ્ય છે કે હવે
પ્રેક્ષકો પણ ચારુદત્ત અને વસતસેનાના યુગલને વરાવવા તત્પર અને.

શ્લો. ૨૪ અનુબુદ્ધ છદ્ધ છે. અવગુઠનમ્—મૂરખો કે પડદો પ્રાચીન
સમયમા સ્ત્રીઓ પડદો રાખતી ખીજ રીતે—વધૂચન્દ્ર એવ અવગુઠનમ્ । વધૂચન્દ્ર-
સ્ત્રી અવગુઠન, અવગુઠનમ્—આવરણમ્ । વધૂં ચન્દ્ર સાથે આવણ મન

શ્લો. ૨૫ : સપ્રતિ તુ મુન્દરીણા શ્વતમપિ મુહુર્દિશિષ્ટતમ ।

જીવનમા માનનીને પ્રિય વ્યક્તિ બે હોય—મિત્ર અને પત્ની, પરંતુ અત્યારે
શર્વિલકને મિત્રની મહત્તા વધુ લાગે છે “અત્યુત્તમ પદ મિત્રતણું”. તેનો દોસ્ત આર્થિક
અત્યારે આફતમા છે. રાજ્યએ તેને પકડ્યો છે, એ સાબળી પોતાનું મિત્રકર્તવ્ય
અગ કરવા તે તત્પર બને છે. કારણ કે મિત્રને નહક કરી તેને એ પોતાની નેતાના
મોટી ફરજ ગણે છે, આમ અહીં, ઉત્તમ મિત્ર તરીકે શર્વિલક જણાય છે

ઉદવસિતમ્—ધર. યદ્યમેહોદવસિતમ્ દશ્યન્તર. ।

શ્લો. ૨૬ : વસંતતિલકા છંદ છે. જળવાખોરોનો સરદાર શર્વિલક છે. એટલે હવે આર્યકને મુક્ત કરાવી ગાદીએ સ્થાપવામાં નગરના અમુક પ્રકારના લોહા સાથે આપી શકે તેમ છે. તેઓને તે ઉશ્કેરે છે. જાતીન્-જાતીગનો (શર્વિલકના કાં તો આર્યકના.) વિદ્યન્-શઠ લોકો; વિટ જેવા. વર્ણ:—પોતાના પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા. ઘરેન્દ્રમૂત્યાન્-રાબળના નોકરો કે જેમને રાબળએ અપમાનિત કર્યા હોય અથવા મોકરી ઉપરથી, કાઠી મૂક્યા હોય.

આ બધા લોકોને ઉશ્કેરીને પાલક વિરુદ્ધ જળવો કરી જેમ યોગન્ધરાયણે પોતાના રાબળ ઉદયનને છોડાવ્યો તેમ તે આર્યકને છોડાવવા છૂટે છે. ઉદયનની અને યોગન્ધરાયણની આ વાત સાસકૃત પ્રતિમા નાટકમાં ઉલ્લેખાઈ છે. ‘કથા-સરિત્સાગર’ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉદયનના ઉલ્લેખો મળે છે.

શ્લો. ૨૭ : પુષ્પિનામા છંદ છે. આહિતાત્મશઙ્કૈઃ—આત્મશંકાથી પીડાતા. સરમસન્—એકદમ. અહીં મિત્રને છોડાવવાની શર્વિલકની વાતમાં એક પૌરાણિક દંતકથાનો ઉલ્લેખ છે. સ્થિતમિત્ર રાત્રુમુસ્રેન્—સમુદ્રમંથન પછી અમૃતની વહેંચણી વખતે ત્યાં દેવોની હારમાં રાહુ અને કેતુ નામના દાનવો પણ આવ્યા. પરંતુ સૂર્ય અને ચંદ્રે તેમને પકડી પાડ્યા. પરિણામે, વિષ્ણુએ તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. આત્મ-વેર લેવા ચંદ્રમહાત્મ્ય અને સૂર્યમહાત્મ્ય વખતે રાહુ અને કેતુ સૂર્ય-ચંદ્રને ઢેરાન કરે છે.

અહો રમણોચતાચ દિવસસ્ય ।

ચારુદત્તના સંજીવી પ્રાણાણુ આવ્યાના સમાચારથી વસંતસેના આનંદિત બની જાય છે એટલું જ નહીં, આજનો દિવસ તેને અતિ સુંદર લાગે છે। કારણ આજના દિવસમાં એક પછી એક શુભ જન્મો જનતા રહ્યા છે. (૧) મનિકાને મંજુલું વધૂપદ, (૨) શર્વિલકનું આગમન. (૩) ચારુદત્ત તરફથી વિદ્વષકનું આગમન અને (૪) હવે ચારુદત્તને મળવાની જિમી થયેલી તક.

પ્રિયજનના ઉલ્લેખોથી જ વસંતસેનાનો દિવસ સુધરી ગયો છે । પ્રેમની કેરી સુંદર અગિયવડી ।

વનુલઃ—વનુસ્વમતીમુતઃ શ્યમરઃ । શ્લોક ૪ : -૮માં તેનું પૂણું વર્ણન ચુટે આવ્યું છે. આ વનુલ સાથે વિદ્વષક વસંતસેનાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. એક પછી એક એમ સાત દોડા, અર્થાત્ ગહેલના લુદા લુદા વિભાગનું વર્ણન વિદ્વષક કરતો જાય છે. તેમાં ચુડકની વર્ણનકલાનું નૈપુણ્ય તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે આનું વિરતન લંગાણુ નાટ્યદષ્ટિએ દોષપૂર્ણ પણ ગણાય.

પ્રથમ તો વસતીસેનાના મહેલના મુખ્ય દ્વારનું વર્ણન છે. મગનતઠાવન-
મગનતલસ્ય અવલોકને ચત્કોન્નદહ તેન દૂરમ્ ઝન્નામિત શીર્ષ્ય યસ્ય । તેણે ડોક એટલી
જીવી કરી છે કે બાણે મનનમ ડળ જેવા ન લખાઈ હોય । મહાનુર-દિરધ્યકશિપુ.

પછી પ્રથમ કોઠાનું વર્ણન છે. શશિચત્વલમૃણાલસ-છાય અર્થાત્ ચન્દ્ર,
શખ અને મૃણાલ જેવા ઘોળા દૌનારિક દરવાન શોનિય વેદન બ્રાહ્મણ વાણી,
જામના મ જાગો જેથ સસ્કારૈર્દિવ્ય ઇચ્યતે । વિચયા યાતિ વિપ્રત્વ શિમિ શોનિય ઇચ્યતે ॥

દ્વિતીય કોઠો કે જેમા પ્રાણીઓનું વર્ણન છે. રલીવર્દ-બળદ સૈરિમ-ભેશ
સૌર અસ્તિ અસ્ય । અથવા સૌરસ્ય સૂર્યસ્ય રમ રવ પુનવદનત્વાત્ । પાટચ્ચર
ચોર મન્દુરા-તખેલો ઘાજિશાલ તુ મન્દુરા ।

પછી તૃતીય કોઠો કે જેમા દિવાનખાનાનું વર્ણન છે. વાશકરીઠ-રમવાનું
ટબલ સારિકા કે નારિકા-ખે અર્થ લાઈ શકાય. શતરજના મહોરા કે સોગઠા.

ચોથો કોઠો કે જેમા સંગીતશાળાનું વર્ણન છે. સાર્યતે-નઅર્થી વગાડવામા
આવે છે. પ્રગીતા-મુકુટ ગોત યાસા તા । અવલિતા-જીધે મુખે લટકાવેલી ગર્ગર્ય
ગાગરો.

પાંચમી પરચાળ જના રસોડું છે. લગ્નચિત-ખૂડ, અત્ય ત પચ્ચરમ્-ફાટેલું
કપડું રુપશરફ ખાટકીનો છોકરો. રુપિન્-ખાટકી કસાઈ રુપ મૃગ અત્ય
અસ્તીત । તસ્ય દારક । અપૂરક પુરી.

છઠ્ઠો કોઠો કે જ્યાં નીલમ પોખરાજ અને પરવાના છે.

સાતમા કોઠામા પખીશાળા છે. મૃત સુભાપિત, સારા વચનો (પોપટ પક્ષે),
વેદના મત્રો (બ્રાહ્મણ પક્ષે) કુમ્મવાસીવ-પાણિયારીની માફક.

છેલ્લે આઠમો કોઠો આવે છે. વદ-રેશમી.

શ્લોક ૨૬ આવાંટતનો આ શ્લોક લાગે છે. પરતુ મોટા ભાગના
વિદ્વાનો તેને મૂલ જ ગણે છે. અહીં વેશ્યાઓની તત્કાલીન સ્થિતિનો ખ્યાલ
છે. સ્મરણના રહેલા ચપાના દૃશ્યની જેમ વેશ્યા રૂપ યુલ્લ ને સૌન્દર્યુક્ત હોવા
જતા લોકોએ તેની પાસે જવા જેવું નથી.

કિં ઇના પ્રથમ પ્રવેશ્ય

વસતીસેનાની માતાનું અહીં વર્ણન છે. તે સાથે તેની ભારે મળક કરી છે ।
વિદ્યુક કહે છે કે કોઠીની ડાકણનો આ શો ઉત્તરવિસ્તાર । દ્વારવિસ્તાર કરતા
પણ વસતીસેનાની માતાના ઉત્તરવિસ્તારનું પ્રમાણ વધારે લાગે છે. એટલે વિદ્યુક

અનુમાન કરે છે કે પહેલાં આ માળને અંદર જોડવાને પછી આ દ્વાર બંધાવ્યું હશે. જેમ મહાદેવજીના મંદિરમાં પ્રથમ મૂર્તિ સ્થાપન કરીને પછી દ્વાર બાંધે તેમ અહીં પણ ક્યું હોવું છે. બારણું બંધાવ્યા પછી આ ઓનો અંદર પ્રવેશ શક્ય જ નથી, કારણ કે એનો ઉદરવિસ્તાર મોટો છે.

અહીં આ વિનોદ ને હાસ્ય પાછળ એશઆરામી, વૈભવી, વિલાસી જીવન જીવતી વેશ્યાઓ ઉપર ભારોભાર કટાક્ષ છે, તેમ તિરસ્કાર પણ વ્યક્ત થાય છે ! શૂદ્રકનો વિદ્યુપક માત્ર પરંપરાગત શાસ્ત્રોક્ત મૂળ પાત્ર નથી. એના વિનોદમાં જગન્નર કટાક્ષ, મનક અને એક અનુસવ જેવા મળે છે.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આવેા કટાક્ષયુક્ત વિનોદ 'ગ્રાહસ્મિથ'ના The citizen of the world'માં મળે છે. અક્ષયપત્ર, અહીં વિદ્યુપકની મનકમાં માત્ર કટાક્ષ જ છે, કારણ કે અંક દ્વાં ગિયારાં માણ છેક અદાવત સુધી આવે છે !

મગધન્ ચાતુર્થિક, ઇતેનોપકરણેન મામપિ દ્રાક્ષામવલોકય ।

વિદ્યુપકના હાસ્યરસનો ખીજે એક આ સુંદર નમૂનો છે ! માતાજી ગિયારાં ચાતુર્થિક (એક પ્રકારના તાવ)થી પીડાય છે અને આ તાવ મટાકવેા મુશ્કેલ છે. તો વિદ્યુપક કહે છે કે ભલે, એ ચોથિયા ભગવાન, મારા ઉપર પણ કૃપા કરો ! કારણ વિદ્યુપકને તો માતાજીની જેમ ભડા યવા સાથે કામ છે. પછી ભલે એ તાવ હોય કે રોગ હોય ! અહીં આ વિનોદ પાછળ ભારોભાર કટાક્ષ છે ! ચોથિયાથી કંઈ હજુપુછ ન બનાય. વિદ્યુપક ભણે છે કે ! એ તો સુરાપાન, વૈભવ ને વિલાસ જ માણસને આવી તંદુરસ્તી અર્પી શકે !

શ્લો. ૩૦ : અહીં પણ માતાજી માટે કટાક્ષયુક્ત વિનોદ જ છે કે જો તે મરે તો હજારો શિયાળવાંતું ભોજન મળે. સીધું, સુરા ને આસવ-ત્રણ પ્રકારનાં મદ્યપાન છે.

શ્લો. ૩૨ : ચારુદત્તને સાધુટક્ષ કહ્યો છે અને તેની ઉપર આશ્રય કરનારા સુહૃદ્દર્શી ૫૫નીઓ મુએ રહે છે ! અર્થાત્ 'ચારુદત્તના મિત્ર પૂર્વવત્ તેની પાસે આવે છે કે કેમ, એમ પૂછવા માગે છે. આ સાધુટક્ષનું નીચે મુજબ વર્ણન છે : ગુપ્તવાલ્મ્-ગુણર્શી પદ્મનોવાણું; ગુણ=સંગીતજ્ઞાન, કથા વગેરે, વિનયપ્રણાલમ્-વિનયર્શી શાખાવાણું. વિશ્વમ્મૂલ્મ-વિશ્વાવર્શી મૂળવાણું, મહનીવપુષ્પમ્-વશર્શી પુષ્પવાણું.

ચારુદત્ત જુગાર રમે છે એ બાણી ચેટી વસંતસેનાને અભિનંદન આપે છે કારણ કે હવે ચારુદત્ત જુગારી બની ગયો છે અને એવા લોકો જ ગણિકા પાસે

બધ. તેથી હવે ચારુદત્ત ચોક્કસ વસંતસેના પાસે આવવાનો. જેથી વસંતસેનાનો રનેહ સ્ફૂળ થવાનો. ચોટી આ માટે અભિનંદન આપે છે.

અતઃ એવ કામ્યતે ।

વસંતસેનાની ચાપણ ચોરાઈ ગઈ છે અને છતાં જુગારમા હારી ગયાની વાત વિદ્વપક કરે છે. એટલું જ નહિ, બદનામા રત્નમાળા ચારુદત્તે મોકલાવી છે. આ બાણી વસંતસેનાનો ચારુદત્ત માટેનો આદરભાવ વધી બધ છે. આવા કપરા કાળમા પણ આટલી પ્રામાણિકતા અને એ જ સ્વાભિમાની સ્વભાવ જોઈને જ વસંતસેના કહે છે કે હું તેમને રનેહ કરું છું. અર્થાત્ વસંતસેના ચારુદત્તના શુભને જ રનેહ કરે છે, ધનને નહીં એ દ્વિતિ ચાલે છે.

વથ હીનકુસુમાવપિ સહકારપાદપાન્નકરન્દવિન્દવો ત્તિપતન્તિ ।

શું પુષ્પહીન આગા ઉપરથી પણ રસબિંદુ ટપકે છે ? ધરેણીની બદલીમા ચારુદત્તે કીમતી રત્નમાળા મોકલાવી છે તેનો સ્વીકાર કરતા વસંતસેના ઉપર્યુક્ત શબ્દોમા ચારુદત્તની સમૃદ્ધિતું સૂચન કરે છે. દરિદ્રાવસ્થામા હોવા છતાં એ હજી આવી અલુભોક્ષ રત્નમાળા ચારુદત્ત આપી શકે છે । પુષ્પ વમરનો આભો રસ-બિંદુ આપી શકે તેના જેવું આ છે. આપણી ગુજરાતી કહેવત વાપરીએ તો “ભાગ્યું ભાગ્યું તોય ભર્યું”.

નિવર્તતામસ્માદ્રણિકામસદ્ગાત્ ।-વિદ્વપકની ઉત્કટ પ્રવચા હતી કે વસંતસેના આ માળાનો અસ્વીકાર કરે. પણ એ ઈચ્છા સફળ ન થઈ. જિવંદુ હજી વસંતસેના કહે છે કે સાજે હું આર્થ ચારુદત્તને મળવા આવીશ. વિદ્વપક મનમા ખીબ્બ છે કે આ રત્નમાળા એટલી પડી છે તેથી લોભિયણુ ગણિકા કંઈક વધારે પડાવવા આવવાની હશે ! એટલે મનમા સમનમી જોઈને વિદ્વપક ચારુદત્ત ઉપર ગુસ્સે ચઈને કહે છે કે એને આ ગણિકાનો સંગ છોડાવવા પોતે કહી દેવાનો છે । વિચારો વિદ્વપક એ ભોળો માણસ વસંતસેનાની દીર્ઘદષ્ટિ કયાથી પામી શકે ?

વસંતસેના હવે કાઈ પણ રીતે ચારુદત્ત પાસે જવાનું નક્કી કરે છે.

અંક ૫

શ્લો. ૧ : અન્યથ—ઠક્લપૈઃ ગૃહચિત્તણ્ડિભિઃ આલોકિતં, યિયાસુભિઃ
ઉન્મનસ્કં હૃદયૈઃ અવાકૃતમ્ આકાર્લિકં દુર્દિનમ્ સપદિ અન્તરિક્ષં ઝરકંઠિતસ્ય હૃદયં
ચ સમ રુણદિ ।

વસંતતિલકા ૭૬ છે. આકાર્લિકં—એકાએક યિયાસુભિઃ—જવાની ઇચ્છાવાળા.
દુર્દિનમ્—માવડું. રુણદિ—ઘેરે છે.

વર્ષા ઋતુ ચૈતન્યની ઋતુ છે. વર્ષા આવતાં સમસ્ત વિશ્વ નવચૈતન્ય અનુભવે
છે. પશુ-પંખીઓમાં પણ નવા જ ભાવો જાણાય છે. મયૂરો જાંચે કલાપે કેકારવ
કરે છે. હંસો માનસરોવર તરફ પ્રયાણ કરે છે કારણ તેમના નિવાસનું પાણી
કહોળાઈ જાય છે. વિરહીજનોની લાગણી પ્રબળ બને છે. અરે ! સુખી મનુષ્યો
ઉત્કંઠિત બને તો વિરહીજનોને તો તે પીડે જ ! કવિલગુરુ કાલિદાસે સરસ
અને ચોખ્ખી રીતે કહ્યું છે—

મેધાલોકે મવતિ મુતિનોઽપ્યન્યથાવૃત્તિચેતઃ

ઋણાશ્લેષપ્રગવિનિ ધને કિં પુનર્દૂરંતસ્યે ।

અહીં ચારુદત્ત પણ એવું જ વણન કરે છે.

શ્લો. ૨ : અન્યથ—જ્ઞાતૃમહિયોદરમૃદ્ગનીલઃ વિદ્યુત્પ્રમારંચિતવીતપટોત્તરીયઃ
સંહતવલ્કલમ્પ્રહીતઘણ્ઞઃ મેધઃ અવરઃ કેચવઃ ફવ તમ્ આક્રમિતું પ્રવૃત્તઃ આભાતિ ।

અહીં વસંતતિલકા ૭૬ છે. કવિએ મેધને દેશવ સાથે સરખાવ્યો છે.
જ્ઞાતૃમહિયોદરમૃદ્ગનીલઃ—પાણીથી ભીંજાયેલી બેંસના પેટ જેવો—મહિયસ્ય સ્વભાવતઃ
દ્વામરવેનિ જ્ઞાતૃતાવાનનિદ્રામસ્વ દૃશ્યતે તથાપ્યુદરસ્યાધિકૃતરમિતિ નિપુર્ણૈરવગન્તવ્યમ્ ।
વિદ્યુત્પ્રમારંચિતવીતપટોત્તરીયઃ— મેધ અને દેશવ જાંચે; પણ, મેધને પટ્ટે—
વિદ્યુત્પ્રમારંચિતવીતપટલવત્ ઉત્તરીયં યસ્ય । દેશવપટ્ટે—વિદ્યુત્પ્રમારંચિતં વીતપટઃ
અથ ઉત્તરીય યેન સઃ । સંહતવલ્કલમ્—ગરજાના જેવો થંખ જેવો ધારણ કર્યો છે
તેમ દેશવ; મેધ પાસે બલાકા રૂપી થંખ છે. વિદ્યુત્ પાસે બલાકા જેવો સફેદ થંખ
છે, મેધ આકાશને ઝાળતો છે, દેશવ પણ વામનરૂપે આકાશને ઘેરી વળ્યા હતા.

વામનરૂપધારી નારાયણઃ વિષ્ણુના પાંચમા અવતાર વામનનો. અહીં ઉદ્દેશ્ય
છે. વામનરૂપે બહિ નામના રાક્ષસ પાસેથી ત્રણ ઇંચાં પૃથ્વી માગી. વામન બનવાને
વિગટ થતી બે ઇંચાનાં પૃથ્વી અને આકાશ માપી લીધાં, ત્રીજા પગલાને બહિના
મસ્તક ઉપર મૂકી પાનાગમાં ચાંપી દીધો અને એન દેવાને આ રાક્ષસના ત્રાસ-
માધી ઉઘાડી દતા.

શ્લો. ૩ : અન્યથ-કેશવ. કુટિલ. વિદ્યુત. મેઘઃ ચક્રવર્તઃ. ઇવ ટન્નતઃ । આર્થા
૭૬ છે. આડીં વપરાયેલા વિશેષણો મેઘ અને વિદ્યુત બંનેને લાગુ પડે છે. મેઘને
બ્રહ્માકાવલીરૂપી શંખ છે વિદ્યુતને ગલાકાવલી જેવો શંખ છે. મેઘને વિદ્યુતરેખા
રૂપી રેશમી વસ્ત્ર છે. વિદ્યુતરેખા પીળા હોવાથી આ સરખામણી થોડી છે.

શ્લો. ૪ : અન્યથ—નિપિસ્તરજતદ્રવત નિકારાઃ જલદોદરેમ્ય જલેત પતિતાઃ
વિદ્યુત્પ્રદીપધિલયા ધનનષ્ટદશાં પતા. ધારાઃ અન્નરપટસ્વ ક્ષિન્નાઃ દશાઃ ઇવ પતન્તિ ।

વસન્તતિલકા ૭૬ છે. આકાશમાધી પડતી ધારાઓ દેખાતી જેવી છે- એ
માટે આડીં ઉપમા આપી છે, વ્યોમરૂપી વસ્ત્રના કપાયેલા છેડા જેવી. દશાઃ-છેડા
નિપિસ્ત-પીગળેલી.

શ્લો. ૫ : અન્યથ-સસક્તૈઃ ચક્રાકમિધુનૈ. ઇવ, પ્રહીનૈઃ હસૈઃ ઇર, વ્યાવિદેઃ
મીનચક્નકરૈઃ ઇચ, પ્રોચ્છુનૈઃ હર્મ્યૈઃ ઇર, તે. તૈઃ આકૃતિવિસ્તરૈઃ અનુગતૈઃ સમમ્યુન્નતૈઃ
વાયુના વિશ્લેષિતૈઃ મૈષૈઃ ગગનં પત્તચ્છેદ્યમ્ ઇવ ઇહ ભાતિ ।

આકાશની રોભા ચીતરેલી આકૃતિ જેવી લાગી રહી છે તેનું આડીં વર્ણન છે.
પત્તચ્છેદ-રોભાનાં ચિત્રો. વર્ષાકાળે આકાશમા ભાતભાતની આકૃતિવાળા
વાદળા નજરે પડે છે-કોઈ વાદળું ઊંચી જેવું, કોઈક ઊંચ જેવું. એમ તે વિવિધ
આકૃતિ ધારણ કરે છે. કવિવર કાસિદાસ મેઘને હૃન્દ્રનો મોટો મંત્રી કહે છે.—

જાતં વશે ભુવનવિદિતે પુષ્કરાવર્તજન!

જાનામે સ્વા મદ્દત્તપુરુષં કામરૂપ મધોનઃ ।

સસક્તૈઃ—નિકટ આવેલાં. ચક્રવાકયુગ્મ ૭૬ મેથા સાથે જ હરે છે. પરંતુ રામના
શાપથી રાત્રે તેમને વિયોગ થાય છે. પ્રધુથી જળોની ઉત્કટતા દર્શાવવા સંસ્કૃત
સાહિત્યમા આ બોડલી પ્રખ્યાત છે. પ્રહીન-ગીડા. વ્યાવિદ-ફેંકાયેલા અનુગતૈઃ-
ધારના સમમ્યુન્નતૈઃ—ખૂન ધીમાં.

શ્લો. ૬ : અન્યથ-સપતિ ઇતન્ મેઘાન્ધકાર મમઃ પૂતરાપૂત્રક્રસદશમ્
અતિદર્શિતવન્ શિશો ચ દુર્વાધન વા(ઈવ) દ્રુષ્ટઃ ગર્જન્તિ, અચત્સુનજિતઃ સુધિષ્ઠિરઃ ઇવ
કાકિલઃ અધ્ધાનં ગતઃ, પાણ્ડવાઃ ઇવ હનાઃ યનાન્ અજાતચર્યાં ગતાઃ ।

શાઈલવિગીડિત ૭૬ છે. વર્ષા સમયના આકાશનું અગ્નીં કાંન છે અને
તે માટે મહાભારતની કથામાં પ્રસિદ્ધ પૂતરાપૂત્રના મુખની ઉપમા આપી છે. અગ્નીં
મે પાડ મળે છે. (૧) પૂતરાપૂત્રક્રસદશમ્-પૂતરાપૂત્રના મુખ જેવું (૨) પૂતરાપૂત્ર
ચક્રસદશમ્-પૂતરાપૂત્રના સીન્ધ જેવું. અજગત, પ્રથમ અર્થ વધુ કાવ્યમય લાગે છે

ધૃતરાષ્ટ્રના મુખ ઉપર દષ્ટિ ન હોવાથી અધકાર જ હોય-તેમ આકાશ પણ મેઘને લીધે કાળું જ જણાય.

અતિદર્પિતચલઃ શિશી ચ દુર્યોધન.—મોરને દુર્યોધન સાથે સરખાવ્યો છે. મોર મેઘના આવવાથી આનંદિત અને જળવાન બને. દુર્યોધન, દૂતમાં જીતવાથી આનંદિત થયો અને તેનું ચલ (=સૈન્ય) પણ અભિમાની બન્યું મર્જતિ—(મોરપક્ષે) કેકારવ કરે, (દુર્યોધનપક્ષે) સ્વપૌષ્પમુચ્ચૈર્વદતિ । પોતાના પરાક્રમની બાઈ હાકે. વર્નાના આગમન પછી જોયવનો અવાજ બધ થઈ જાય છે—જેમ યુધિષ્ઠિર પરાજયથી ઉદ્ભવતા દુઃખથી મૌન રજા હતા.

વરસાદથી પાણી કડોળાઈ જતા હસો પાડવોની જેમ અત્યંત સ્થળે ગયા. આમ, વર્ષાકાળના આકાશ અને પશુ-પક્ષીની સ્થિતિને મહાભારતની કથા અને પાત્રો સાથે સરખાવેલ છે

અપ્વાન ગત.—મૌન થઈ ગયા. અથવા—‘વનને માજે’ ગયા’ એમ સ્ત્રા દીક્ષિત સમજાવે છે

અલુબ્ધા ગણિકેતિ દુષ્કરમેતે સમાવ્યન્તે ।—

વસંતસેનાને ત્યાંથી પાછા વળેલા લટજ ચિડાયા છે ! એક તો વસંતસેનાએ ન તો વિવેક બતાવ્યો, ન તો પાણીનો ભાવ પૂછ્યો ! ઉપરથી રત્નાવલીની માળા તરત જ લઈ લીધી. આટલો વૈભવ, સમૃદ્ધિ અને છતાં આવો લોભ ! તે હવે આપણા સમાજની પ્રચલિત માન્યતાઓનો આધાર લે છે અને કહે છે કે ગણિક છેતર્યા વગર ન રહે, સોની ચોર્યા વગર ન રહે, ગામડાનો સમાજમ કવક વગરનો ન હોય અને ગણિકા લોભ વગરની ન હોય ।

વિદૂષકની આ ઉક્તિમાં માર્મિક વિનોદ છે. અલગત ધનના લોભ વગરની ગણિકા મનની મુશ્કેલ છે, એમ વિદૂષક ભને કહે, પણ આ ગણિકા, ગણિકાના એ ગુણોથી તદ્દન વિપરીત સ્વભાવની જ છે ! અને દૂક સમયમાં વિદૂષકને તે પરચો થશે જ

નિવર્ત્યતામાત્માસ્માદ્વહુપ્રયવાયાઘ્રણિકાપ્રસન્નાત્ ! અપિ ચ ગણિકા હસ્તીકાયસ્યો મિત્રુક્ષાટો રામમથ્ર યૌતે નિવસન્તિ તન દુષ્ટા અપિ ન જાયન્ત ।

ગણિકા સાથેના સંગ ધને કાપી નાખવા વિદૂષક ચારુદત્તને વિનવે છે અહીં મહુપ્રયવાયાત્—મા તો નાટ્યાત્મક વ્યક્તિ જોઈ શકાય છે. બહુ વિધનવાદો એ સંગ ધ છે એમાં વિદૂષકના વચનમાં ભાવિ બનાવતું એ ધાણ છે. અલગત વિદૂષકનો એવો આશય નથી, ચારુદત્ત પણ એનું સમજતો નથી છતાં શક્યું સૂચન છે

કે આગળ ચારુદત્તને માટે એ સંબંધ વિધનરૂપ બનશે જ. વળી ગણિકાઓ તો પગરખામાં પેસેલી કાંકરીની જેમ નિવારવી મુશ્કેલ છે. અને એમ કહીને વેશ્યઃ ઉપરનો સીધો કટાક્ષ કરે છે કે—દોસ્ત ગણિકા, હાથી, કાવસ્થ, લિપ્તુ, ઠગ અને ગધેડાનો સંગ તો ફુટેા પથુ ન કરે ! આ બધા જ બધંકર છે. એમના પાશમાં ફસાયા એટલે વિનાશને જ નોતરવા બરાબર છે.

હાથી—એક તો તેનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ; ખીજું, તેના મપાટામાં આવેલાને તે ભારી જ નાખે, વિલામૈઃ સર્વસ્વહારિણી ગણિકા હસ્તી ચ પ્રભૂતભયપોષ્યઃ । કાવસ્થ-લખનાર. તે બહુ ઉસ્તાદ હોય છે. કાવસ્થશ્ચ ગણનયા વજ્રવતિ । વાંચો,

કાવસ્થેનોદરસ્થેન માતુર્માસં ન મહિતમ્ ।

દયાદેતુર્નૈવેવાન દન્તામાયો દિ વારણમ્ ॥

સર્વાપહારચતુગ દેલચીત્કારકારિણઃ ।

કાવસ્થા કર્મા કરિષ્યન્તિ મુપિરા મૂપકા ઇવ ॥

મિશ્રુ—મિશ્રુઓ, ધર્મને નામે ઉતરે છે. મિશ્રુશ્ચ નિવૃત્તિમુપદેશિન્ સર્વ-પ્રવૃત્તિપ્રત્યર્થી ॥ ચાટ—ઠગ. રાસમઃ—ગધેડો. તે પથુ લેકોને લેશનકર્તા છે. રાસમાતુ સર્વસ્યાદિકં મશ્યન્નશિવશ્ચાપચયદેતુરિતિ માવઃ । આમ ઉપરોક્ત પાત્રો સમાજને ઉતરનારાં ને વિનાશને નોતરનારાં છે. વાંચો,

ચારસ્તસ્કરતુર્જીતમહાસાહસિકાદિભિઃ ।

પીઢયમાતાઃ મજા રક્ષેત્ કાવસ્થૈશ્ચ વિશેષતઃ ॥

શ્લોક ૮ : તુરગઃ ત્વરિતં પ્રયાતું વેગં કરોતિ, ચરણાઃ ॥ પ્રાણવ્યયાત્ તથા ન વહન્તિ । પુરુષસ્ય ચલાઃ સ્વભાવા સર્વાં ચાન્તિ, તિન્નાઃ તતઃ હૃદયમ્ એવ પુનઃ વિશન્તિ ।

અહીં વર્ણતતિલકા છે. તુરગઃ—ધોડો. મનુષ્યની અંશજ મનોવૃત્તિ બધે બધે છે એમાં એક સર્વવ્યાપક વિચાર રજૂ થયો છે. વાંચો,

અથાય દૃદિ લીયન્તે નિર્ધનના મનોરથાઃ ।

અદાસન્તે વિલીયન્તે દરિદ્રાણા મનોરથાઃ ।

સાલ્યવૈષ્ણવદમ્પાના કુલસ્વીણાં કુચા ઇવ ॥

ગુણહાર્યો દાસો જનઃ ૧—આ માણસ ખરેખર શુણ્ઠી હરાય તેવું છે. ચારુદત્ત મિત્રને નચિંત કરતાં કહે છે કે જો વસંતસેના ગણિકા હશે તો તે ધનની લલચુ હોય અને તો એના જેવા નિર્ધન પુરુષ પાસે એ પોતે જ નહિ આવે. પરિણામે

કોઈ ભય રહેશે જ નહિ. પરંતુ મનમાં ચારુન્ત જુદું જ વિચારે છે કે વસંત સેના ધનહારી નહિ પરંતુ ગુણથી હરાય તેવી છે—ગુણનુસ્ક્રાંત છે અત્યાર સુધીના વસંતસેનાના વર્તનમાંથી ચારુદત્તનો આવો વિશ્વાસ પેદા થયો છે. વળી, આ સૂચવે છે કે વસંતસેના પ્રત્યે ચારુદત્તનું આકર્ષણ છે જ

તત્સુપ્તુ લલ્લેવમુચ્યતે—કામો વામ ઇતિ ૧—કામની ગતિ જાંધી હોય છે ! વિદ્વધ ચારુદત્તના નિઃસ્વાસને કળી જાય છે ! માને છે કે આની—ચારુદત્તની ઉત્ક્રાંતિ પોતાને મોકુ યવાથી વધી ગઈ છે. એટલે કહે છે કે કામની ગતિ કેવી વિપરીત છે, કામસ્ય વામા ગતિ ! પ્રેમ આવળું જ સૂઝાડે છે શેફપિયર કહે છે પ્રેમ આધજો છે ! Love is blind! ત્યારે અહીં પ્રેમને આવજો ઠીકો છે ! ખરેખર, પ્રેમની ગતિ ન્યારી જ હોય છે.

અહીં વિદ્વધનું વ્યક્તિત્વ જીવંત લાગે છે ! હો રાઈડર નોંધે છે તેમ આ દૃશ્યમાં આ ખીજ રોજ દી કહેવત મૈત્રેય ટાકે છે અને એટલે જ એ શાઓક્ટ ખીખાહાજ વિદ્વધ કરતા નિરાજો અને જીવંત બની રહે છે

વામ કામો મનુષ્યાણા યસ્મિન્ ક્લિષ્ઠ નિબધ્યતે ।

જતે તસ્મિન્નુક્તોઃ સ્નેહશ્ચ ક્લિષ્ઠ જાયતે ॥—રામાયણ

શ્લોક. ૧૦-૧૧ : અહીં વિટનું સ્વભાવ-દર્શન થાય છે. તે એક એવો આનંદી માણસ છે કે જે બસ ગાયન, વાદન ને મોજમજામાં જ મસ્ત છે.

ગર્દભસ્વાનુરુપ—ખાલી મજા ખાતર આ બોલે છે

નુમ્બુક—ઘોડાના મામાવાજો ગાધર્વ નારદ બ્રહ્માપુત્ર અને દેવર્ષિ હતા. તે બંને સ્વર્ગના સારા સંગીતકાર ગાયક છે.

પ્રાકાર—જૂઠ્ઠા રક્ષણ માટેની વાક કે કોટ.

તિષ્ઠનુ દયિતાસહિતસ્વપસ્વી પારાવત ૧—ચારુદત્તનું મનોદર્શન રબૂ થયું છે લોકકીર્તિ કબૂતરને ઉડાડતા વિદ્વધને એ રોકે છે અને કહે છે કે પ્રિયા સાથે એ બંધે બેસે, હવે ચારુદત્તને અનુમતિ થાય છે કે ઉત્ક્રાંતિ એ શું છે ! અગાઉ ત્રીજા અકમાં વસંતસેનાનું પોતાની દાસી તરફનું આવું વર્તન જોઈ શકાય છે ! અહીં ચારુદત્તની મનોદૃશ્ય સમ્રોધે બેઠેલા પારાવતની દૃશ્ય ખાવામાં વ્યક્ત થઈ જાય છે !

શૂકનું માનસશાસ્ત્રીય નિરૂપણ નોંધપાત્ર બને છે અન્યતઃ, રતનાવલીમાં આવું જ દૃશ્ય છે ત્યાં વિદ્વધક ડોઝારો ઉગ્રામીને સારિકાને મારવા દોડે છે ત્યારે ઉત્ક્રાંતિ રાજા કહે છે, કિમયેષા રમણીય વ્યાહરતિ ! તત્ કિમેનાં વાસયતિ ?

કિમિદાનીં દાસ્યા.પુત્ર દુર્મિષ્ઠકાલે વૃદ્ધરઠ્ઠ દ્વોર્ધ્વક શ્વાસાયસે—અથા સા સા ઇતિ ।

વિદ્યુત્ત અને ચેટનો આ સવાદ અને સમગ્ર પ્રસંગ વિનોદથી ભરપૂર છે. રક્ત-ભિખારી. વસંતસેનાના આગમનના સમાચાર આપવા ચેટ આવ્યો છે, પણ ‘આ આ’-કહેતો પૂરેપૂરું બોલી શકતો નથી તેથી વિદ્યુત્ત જરા ચિડાઈને કહેતા ઉપરોક્ત વાક્ય ઉચ્ચારે છે જેમ કેટલાય દિવસ ખાધા વગરનો ભિખારી જૂનો તો શું પાડી શકે, પણ સમજાય નહિ તેમ અસ્પષ્ટ બોલે અને જોરથી શ્વાસ લે તેથી અડી ચેટની પરિસ્થિતિ છે.

ઇન્દ્રમહકામુક-ઇન્દ્રમહે કામુક. । વિદ્યુત્ત વિદ્યુત્તને કાગડો કહે છે । ઇન્દ્રના ઉત્સવ સમયે કાગડાને બહિ વધારે મજે તેથી કા કા કરે છે. આ ઉત્સવ વરસાદને માટે કરવામાં આવે છે. ઇન્દ્રના માનમાં એક સ્તબ ઉપર ધબ્બ ચઢાવીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ભાદરવા સુદ આઠમથી બારણ સુધી તે ઉજવાતો માન્યતા એવી છે કે ઇન્દ્રનો પુત્ર જ્યંત રામની વિષ્ણુ તરીકેની શક્તિની પરીક્ષા કરવા કાગડા રૂપે આવ્યો હતો. તેથી કાગડાને યજ્ઞમાં વિશેષ આહુતિ અપાય છે કાફાયસે-કાક ઉપરથી નામધાતુ

આ આખાય પ્રસંગમાં શુદ્ધે પરિસ્થિતિ દારા વિનોદનું નિર્માણ વધુ છે ચેટ કહે છે કે વહે પરિવર્ત્ય-અર્થાત્ સન્દો ફેરવ. પરંતુ આપણા મૈત્રેયજ્ઞ સમજ્યા ‘પગ ફેરવ’ અને પગ ફેરવીને બોલે છે—‘સેના વચન્તે’ । આ આખું દ્રશ્ય ગમે તેવો પ્રેક્ષકર્તા પણ હર્ષથી વધાવી લે તેવું છે. રમત ચ ઉપર તેની રજુઆત પણ મુદ્દર રીતે થઈ શકે. વળી, શુદ્ધકની સવાદકલાની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રસંગ નોંધપાત્ર છે.

ન કદાચિત્પ્રિયવચનં નિષ્કલીકૃત મયા । તદ્ગૃહ્યતા પારિતોષિકમ્ ।

વસંતસેનાના આગમનના સમાચાર ચારુદત્તને માટે પ્રિય વચનો છે, અને તેથી ચેટને ઉપરજો પારિતોષિક રૂપે આપે છે. અહીં ચારુદત્તનો ઉદાર સ્વભાવ તેમ જ વસંતસેના માટેની તેની ઉત્કંઠા બંને વ્યક્ત થાય છે.

(સ્વગતમ્) પરિતુષ્ટા યાસ્યતિ—વસંતસેના આવી છે, તે પણ આવા માવઠામાં. શા માટે ? તો બોળા બટજ કહે છે કે રત્નાવલીથી સંતોષાઈ નથી તેથી. તો ચારુદત્ત કહે છે કે સંતોષાઈને જશે. અલગત, તે આ સ્વગત જ ઉચ્ચારે છે. કારણ, હવે તો ચારુદત્ત પાસે દ્રવ્ય કે મિલકત નથી કે જેથી તેને સંતોષી શકે. તેથી પોને આ વિચાર પોતાની પાસે જ રાખી મનમાં જ બોલે છે, અર્થાત્ વસંતસેના હવે ચારુદત્તના પ્રેમનું ભાજન બની શકશે ।

અભિસારિકા—પ્રિયતમને મળવા જતી અથવા તેનો મળવાનો સમય સાચવતી સ્ત્રી. વાચો,

અભિસારયતે કાન્ત યા મન્મથચંદ્રદા ।

સ્વયં વામિસરસ્યેષા ચારૈસ્કતામિસારિકા ॥

ગણિકા પ્રિયતમને ઘેર ભારે ભભકાથી જતી હોય છે. અહીં વસંતસેના ગણિકા હોવાથી ભલકાળખ ને ઠાઠમાઠથી ચારુદત્ત પાસે જવા નીકળી છે.

શ્લો. ૧૨ : અન્વયઃ પપા અવદ્યા મીઃ, અનજ્ઞાત્ય લલિતં પ્રદર્શનં, કુલસ્ત્રાણ શોકઃ, મદનવરકુલસ્ય કુસુમમ્ । સલીલં ગચ્છન્તી (સા) રતિસમયલગ્નાપ્રણયિની । રતિક્ષેત્રે રજ્જે (સા) પ્રિયપથિકસાચૈરનુગતા ।

શિખરિણી હંદ છે. વસંતસેનાને હૃદયેથીને અહીં તેને કમળ વગરની લક્ષ્મી, કામદેવતું મનોહર શબ્દ, કુલસ્ત્રીઓનો શોક વિગેરે કહી વર્ણન કર્યું છે. અનજ્ઞા-કામદેવ. લલિત-સુંદર, કુલસ્ત્રીણ શોકઃ-વસંતસેના પાસે આવનાર કુલીન પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓને અવગણે, તેથી તે સ્ત્રીઓ શોક કરે અને તેનું કારણ વસંતસેના જ હોય. રતિક્ષેત્રે રજ્જે-આ ગણિકાના શુભનીવિરુદ્ધ છે. ગણિકાને લગ્ન ન હોય, પરંતુ વસંતસેના બિન્ન પ્રકારની ગણિકા છે જે રતિક્ષેત્રે વખતે લગ્નનું ઇચ્છતી. પ્રિયપથિકસાચૈરનુગતા-પ્રિય પથિકાના ટોળાથી અનુસરતી.

શ્લો. ૧૩ : અન્વયઃ : ચૈતચિત્તરેણ ચિત્તચિત્તચિત્તઃ વિયુક્તચિત્તાદ્વદવાનુચારાઃ મેઘાઃ ગર્જન્તિ, યેષા (મેઘાના) રથેણ સદૃશા ઉત્પતિતૈઃ મયૂરૈઃ મર્મિમયૈઃ તાલપૃન્નૈઃ દિવ દંતે યોગ્યતે ।

વસંતતિલકા હંદ છે. ચિત્તચિત્તચિત્તઃ-જેમનાં વર્ણન લટકે છે. તાલપૃન્ન-પંખો. આકાશમાં ઘેરાઈ આવતાં વાદળોનું સુંદર વર્ણન છે. આ વાદળ વિરહિણી વનિ-તાના હૃદય સમાન છે. અર્થાત્ વિરહિણી સ્ત્રીનું હૃદય સોડથી કાળું હોય, અને પાણી ભરેલાં આ વાદળાં પણ કાળાં હતાં. આ વાદળોની ગર્જનાથી મોર એકદમ ઝડવા લાગ્યા. આથી તેમનાં પીઝાંથી, કવિ કલ્પના કરે છે કે બહે આકાશ મંજિતિ ૫'આથી વીંઝાય છે ।

શ્લો. ૧૪ : અન્વયઃ : પદ્મચિત્તમુખાઃ ધારાહતાઃ દર્શુરઃ સલિલં પિવન્તિ, સમદનાઃ વર્દિણઃ કન્થ મુચ્ચન્તિ, નીપઃ પ્રયોગવતે, કુલકૂળજૈઃ ધનૈઃ સન્યાસઃ દિવ મેઘૈઃ ચન્દ્રનાઃ ક્રાઃ, નીચકુલોદ્રતા ચુર્ચતરિવ વિચુત્ત્વ એકમ ન િતિષ્ઠતે ।

ચાઈલવિકોડિત હંદ છે. પદ્મચિત્તમુખાઃ-કાદંબી ખરડાયેલા મુખવાળા દર્શુરઃ દેડકાં, 'દર્શુરં મેઘમેષ્વરો'રિતિ ।-દેવચંદ્ર. કન્થ મુચ્ચન્તિ-ચાથ છે. વર્દિણઃ-મોરો સમદનાઃ-મદમદ નીચ-નીચ નાનું ૧૬. દેવકાક મદન-દેઈક દક્ષ અર્થ લે છે.

સ્વક્તુલાચારેણ સંન્યાસો ન શોભતે इति भावः । કુળના દ્વષણરૂપ માણસોથી સંન્યાસના નિયમો નહિ પળાતાં સંન્યાસ દ્વષિત થાય છે, તેમ ચંદ્રમા મેઘથી ઢકાઈ ગયો છે.

શ્લો. ૧૫ : અન્યથા : મૂઠે, यदि निरन्तरपयोधरया मया एव सह कान्तः अभिरमते अत्र तव किम् इति कुपिता इव निशासपत्नी गर्वितैः मां मुहुः विनिवारयन्ती मार्गे रुणद्धि ।

વસંતતિલકા છંદ છે. સુંદર શ્લોક છે. રાત્રે ભરતોફાનમાં જતી વસંતમેના, મેઘજળના સાંભળી સંભાવના કરે છે કે આ રીતે બહુ એ નિશાંપત્ની સપત્ની એના માર્ગ રૂંધે છે ! કામીજનોની વૃત્તિનું કેવું સુંદર નિરૂપણ ! મહાકવિ કાલિદાસ તો કહે જ કે—કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃષ્ણાન્વેષનાચેતનેણ ।—મેઘહૃત.

શ્લો. ૧૬ : गणयन्ति न शोभेष्णं रमणाभिमुक्ताः स्त्रियः । અહીં પણ કામીની મનોદશા જ બતાવે છે. વસંતસેના કહે છે કે નિશાંપત્નીને ઠપકા આપવાથી શુ ? કારણ કે પ્રિયજનને મળવા જતી સ્ત્રીઓ કોઈ પણ મુશ્કેલીની પરવા કરતી નથી. તાપ કે ઠાક, વર્ષા કે વીજળી-કષ્ટાયનો કર તે અનુભવતી નથી.

શ્રી કરમારકર આ રીતે સમજાવે છે— ‘અખ વાદ્ય અર્થાત્ પુરુષોથી બપારે તે ડરતી નથી ત્યારે એક સ્ત્રીથી વિદ્યુતથી શું તે ડરી બશે ?’ જો કે આ અર્થને ખાસ અવકાશ રહેતો નથી. શ્રીનિવાસાચાર્ય કહે છે તેમ અહીં સરળ ભાવ એ છે કે રમણાભિમુખ સ્ત્રીઓ કષ્ટથી ડરતી નથી—જેમ કે ક રૂપિતાર્થ-સ્થિરનિશ્ચય મનઃ પયશ્ચ વિગ્નાભિમુક્ત પ્રતીપચેત્ ।—કુમારસંભવ. ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવામાં દૃઢ નિશ્ચયવાળી વ્યક્તિને અને નીચે વહેતા પાણીને ફાણ શેડી શકે ? વળી, અહીં તો વસંતસેના જેવી ગણિકા પ્રિયતમને મળવા ઇચ્છે તો તેને કયું વિધન શેડી શકે ? કામદેવ જ તેને ખેરે છે. વિગ્નઘટમપ્યનાદૃશ્ય પ્રિયવર્તિ ગમયિતુમસ્તિ મદનઃ સહાય इति भावः ।—શ્રીનિવાસાચાર્ય.

શ્લો. ૧૭ : अन्यथा : पवनचपलवेगः स्कूलघाराशरीरैः स्तनितपटहनादः स्पष्टचिचुत्पताक, (अयम् अपरः) मेघः नृपः पुरमध्ये मन्दबोर्यस्य सत्रोः इव खे शशाङ्कस्य करलमूढ हरति ।

અહીં માલિની છંદ છે. અહીં વર શબ્દ છપર શ્લેષ છે. મેઘને નમળા શબ્દને છરાથી કર વસૂલ કરતા બળવાન રાજા સાથે સરખાવેલ છે. રાજા તો નળના ઝતુ પાસેથી કર વસૂલ કરે છે. પણ કોની પાસેથી કર લે ? કર= (૧) કિરણ (ચંદ્ર પક્ષે) (૨) કર (રાજાપક્ષે).

વિશેષણે મેધને અને રાજને જ'નેને લાગ્ય પાડી શકાય છે.

(૧) પવનચપલવેગઃ—(મેધપક્ષે) પવનને લીધે ચપળ વેગવાળો. (રાજપક્ષે) પવન જેવા ચપળ વેગવાળો.

(૨) સ્થૂલધારાશરૌઘઃ—મેધ પક્ષે, સ્થૂલ ધારાઓ જેવા બાણના સમૂહવાળો; (રાજપક્ષે) સ્થૂળ ધારાઓ જેવા બાણના સમૂહવાળો.

(૩) સ્તનિતપટ્નહનાદઃ—(મેધપક્ષે) ગર્જનરૂપી નગારાના અવાજવાળો; (રાજપક્ષે) ગર્જન જેવા નગારાના અવાજવાળો.

(૪) સ્પદ્ધિચ્છુત્પતાકઃ—(મેધપક્ષે) વિછુતરૂપી સ્પદ્ધ ધબવાળો (રાજપક્ષે) વિછુત જેવી સ્પદ્ધ ધબવાળો.

(૫) શ્લે શશાઙ્કસ્ય કરસમૂહં હરતિ ।

(મેધપક્ષે) આકાશમાં ચન્દ્રમાનાં કિરણોનો સમૂહ ફેરે છે, (રાજપક્ષે) પુરમણે મન્દવર્યસ્ય શસ્ત્રોઃ કરસમૂહં હરતિ । નગરની વચ્ચે નળના શત્રુનો કરવેરો લે છે. આમ અહીં બળવાન રાજ સાથે મેધની ઘુલના કરી છે.

સૂત્રો. ૧૮ : અન્યથ : યદા મજેન્દ્રમલિનૈઃ આધ્માતલમ્બોદરૈઃ ગર્જન્નિઃ સતઙ્કિદ્-
ચલાકાશવલૈઃ યતૈઃ મંથૈઃ મનઃ સદાસ્થં તત્ શ્રેયિતમર્તુવશ્યપટ્નઃ હતાઘઃ (કથં યપઃ
અપરઃ) શઙ્કીઃ ચક્રઃ ક્ષતે છાર પ્રતિપન્ હા હા પ્રાશ્વદ પ્રાશ્વદ્ ઇતિ કિં વ્રજીપિ ?

અહીં શાફૂલવિક્રિડિત કંદ છે. મજેન્દ્રમલિનૈઃ—મજેન્દ્ર જેવાં કાળાં, આધ્માત-
લમ્બાદરૈઃ—આધ્માતાનિ અથ યવ લમ્બાનિ હદરાણિ યેવા તે । (નહુ.) જેમનો અંદ-
રનો ભાગ બગેલો અને નમેલો છે તેવાં. શ્વલમ્બેઃ—રંગબેરંગી વાદળાંથી.

વર્ષાત્રય આવતાં પ્રેમીજનોનાં હૃદયાં સવેદના અનુભવે છે. તેમના દુઃખની ઉત્કટતા વધી બધ છે. તેમાં ય વિરહિણી સ્ત્રીનું પ્રુપસમ હૃદયું વર્ષાની ગાજ-
વીજ અને તૃપ્તિ સદન કરવા અશક્તિમાન હોય છે. વર્ષાંતસેનાની પથ્ય આવી જ
દશા છે, અને એમાં પેલો દુષ્ટ બગેલો, 'પ્રાશ્વદ પ્રાશ્વદ' બોલીને બળતામાં ઘી
હોમે છે । અર્થાત્ આવી સ્ત્રીઓની હૃદયવ્યથા વધારી મૂકે છે । જેમ કે-

ચિત્તિનિ કૂચતિ ગર્જતિ ટોચદે

સ્પુર્ડતિ જ્વાલિત્વાકુમુમાકરે

અદ્દ ! વા-ય ન ઓચતિ તે પ્રિયા

નભઃિ નાશિ ન યાશિ યદ્દં યદિ ॥

હતે ક્ષાર તો સસ્કૃતમા પ્રચલિત કહેવત જેવું બની ગયું છે. હતે ક્ષારમિ-
વાસલ જાત તસ્યૈવ દર્શનમ્ । વળી, હતે પ્રહરા નિપતત્યમીક્ષમ્ ।

શ્લો. ૧૯. અન્યથ ચલકાઁ અમ્બર મત્તવારણસારુપ્ય કર્તુકામમ્ ॥ (માતિ) ।

અનુધુપ ૭૬ છે. અહીં આકાશ બાજુ કે મત્ત હાથી જેવું લાગે છે એવી
ઉપેક્ષા કરી છે. અહીં પણ વિશેષણ આકાશને અને વાગ્ધ્યને બંનેને લાગુ
પડે છે.

શ્લો. ૨૦ અન્યથ નમ આર્દ્રમાલપન્મલિનૈ ઇતૈ (મથે) આવીતસૂર્ય,
ચારાહતા વલ્મીકા ધરતાદિતા ગચ્છા इव સીદન્તિ, વિગુત્ કાન્ચનદીપિકા इव
પ્રાસાદસન્નારિણી રાચતા, ય્યાસ્ના દુર્બલમર્તૃકા ઘનિતા इव પ્રોત્સાર્ય મેધે હતા ।

શાદ્ધલવિકીડિત ૭૬ છે આર્દ્રમાલપન્મલિને—શીના તમાવપત્ર જેવું નીવું.
આવીતસૂર્ય—જેમા સૂર્ય ૬ કારો છે તેવું. સીદન્તિ—ડૂળે છે. કાન્ચનદીપિકા—સોનાની
દીવડી, વલ્મીકા—કાંડિયારા.

અહીં પ્રથમ લીટીમા સૂર્ય ૬ કારવાની વાત છે. છેલ્લી ૫ ક્રિયામા ચંદ્રિકાની
વાત છે. કાન્ચ સાગરુ દરન હોય । પરંતુ આગળના શ્લોકમા જ વસ તસેનાએ
‘નિગાતરાની’ની વાત કરી છે તેથી આ અસંગતિ છે, વિરોધ બહુાય છે.

શ્લો. ૨૧ અન્યથ વિગુદ્ગુચ્ચદ્રવ્યા ગચ્છા इव અન્યોન્યમ્ અમિદ્રવન્ત
ઇતે દિ વારવારા. ચક્રાચયા યા રોમ્પરજ્જવા इव સમુદરન્તિ ।

અહીં ઉપજાતિ ૭૬ છે. અમિદ્રવન્ત—દોડે છે. અન્યોન્ય દોડતા હાથીને
ચક્રાચયા હાથીઓ સાથે સરખાવ્યા છે. જ્યારે બીજી બે પંક્તિઓમા સુદર
ઉપેક્ષા છે બાજુ કે ઇન્દ્રની આસપાસી વાદળા રૂપાના રજગુથી પૃથ્વીને ધીરકી
રસા ન હોય ।

શ્લો. ૨૨ અન્યથ મહાવાતાધ્માતે માદ્યકુન્ડનીલે વિશુતપડે અન્ત-
પ્રવલિતૈ જરધિમિ इव જલે જરધરે. ગન્ધદ્રામા નવશ્રિતચણાદ્દુરવતી इव ધરા
ધારાપાતૈ મનિમયધરૈ. મિચતે इव ।

અહીં સિખરશ્મી ૭૬ છે. મહાવાતાધ્માતૈ—મહાનાતે આધ્માતા તે । ૧૭૮-
જિયાથી બેત્રા થયેલા. વિશુતપડે—તિશ્વજ્ઞાથી પાખવાળા. અન્ત પ્રવલિતૈ જરધિમિ
इव—અદરના લાગના ઊછળના સમુદવાળા હોય તેવા. ગન્ધદ્રામા—ગંધેન ડરાના ।
ત્રીન જલવાળા. વાદળમયી પડતી ધારાઓ રૂપી મણિમય નાણુથી પૃથ્વી બને
કે બેઢાય છે એવી ઉપેક્ષા છે.

શ્લો. ૨૩ : અન્યથા : શિલ્પિદના કેદમિઃ 'एहि एहि' इति पठतरं आनन्दित
बलाक्या सरभस प्रोद्वीय सोदकण्ठ आलिङ्गितः इव हंसैः उज्जितपक्षजैः अतितरा सोद्वेगम्
उद्दीक्षितः (एषः अपरः) मेघः दिशः अञ्जनमेचका इव कुर्वन् समुत्तिष्ठति ।

અહીં શાર્દૂલવિક્રીડિત ઇંદ છે. વાણાઓ વેરાય છે, તેના મિત્રો-મોર,
ખલાકા, વગેરે તેને આવકારી રહ્યાં છે. અણત, અહીં ડંસો તેના શત્રુઓ છે, તે મેઘ
તરફ ઉદ્વેગથી જુઓ છે. કવિસમયાનુસાર વર્ણના આરંભે ડંસો માનસ તરફ પ્રયાણ
આદરી દે છે. પરંતુ આ તો અયાનક માવકું આવ્યું છે. એટલે ડંસો સમયસર
માનસરોવરે પહોંચી શક્યા નહિ. આથી કદાચ મેઘ તરફ તેઓ અણુગમે વ્યક્ત
કરતા હોય ! અજ્ઞનમેચકા ! અજ્ઞનવત્ મેચકા ! અથવા અંજનેન મેચકા !
મેચક=કાળું. કૃષ્ણે નીલાસિતદયામલાલમેચકા :

શ્લો. ૨૪ : અન્યથા : कान्तस्याम निषन्दीकृतपक्षगण्डनयनं, नष्टपाबासर
विद्युन्निः क्षणनष्टदृष्टतिमिर मच्छादिताद्यामुखं, पयोधगयद्वाम्तर्गतं स्फीताम्भोषरधामनेक-
क्षलदच्छतापिधान जगत् संप्रति निश्चेष्ट स्वपिति इव ।

અહીં શાર્દૂલવિક્રીડિત ઇંદ છે. સમગ્ર વિશ્વ બાજુ કે માથુસની માફક
નિશ્ચેષ્ટ સત્ છે એવી સંભાવના અહીં કરી છે. આ જગત ટેલું ! તેને માટે
વિશ્લેષણ આપ્યાં છે.

(૧) નષ્ટપાબાસરમ્—જેમા રાત્રી-દિવસ નષ્ટ પાખ્યાં છે તેલું.

(૨) ક્ષણનષ્ટદૃષ્ટિમિરમ્—ક્ષણ નષ્ટ પશ્ચત્ દૃષ્ટ તિમિર વસ્ય તત્ । વીજ-
જાને લીધે અંધારુ એક ક્ષણ દેખાય છે, પાછું નષ્ટ થાય છે.

(૩) મચ્છાદિતાદ્યામુખમ્—જેનાં દિશા રૂપી મુખ દંડાય છે તેલું.

(૪) સ્ફીતામ્ભોષરધામનેકક્ષલદ....જેને વિશાળ (સ્ફીટમ્) વ્યોમમાંનાં અનેક
વાદ્યો રૂપી ઇન્દ્રનું આનંદન છે. અર્પિધાનમ્—આનંદન.

શ્લો. ૨૫ : અન્યથા : तावः अवापो जने उपमृन्म इव नाद्य गताः, ककुभः
कान्तेन विपुक्ताः शिखयः इव न सञ्चिन्त; त्रिदशपतिश्चस्वस्व शिखिना प्रफानान्तस्तस्व
गगने द्रक्षीमूर्तं त्रस्स्वयेग पतति (हति) मन्वे ।

તપાતમવન્ધી રાત્રીનું અંધા સુંદર વર્ણન છે. તારા દંડાઈ બંધ છે,
જળપાગનો પડે છે અને દિશાઓ ચોપાત અંધકારને કાનપે રોબતી નથી.
પરંતુ કવિ કહે છે કે અવાપોને કરતો ઉપકાર નષ્ટ થાય તેન તારા નષ્ટ થાય છે.

પ્રકામાન્તઃસ્તપ્તમ્ પ્રકામમ્-અન્તઃ તત્તમ્ । અંદરથી ખૂબ તપેલું. નિદરાપતિ-
 ઇન્દ્ર વિદરા-દેવો તૃતીયા યોવનાસ્થ્યા દશા યેવામ્ । (કારણ તે હંમેશ યુવાન જ હોય
 છે) અથવા જે સંખ્યામાં ત્રીસ કે તેનોસ છે. અષ્ટી વસવઃ, એકાદશ કદાઃ,
 દ્વાદશાદિત્યાઃ તે એકત્રિંશત્ । ઇન્દ્રશ્ચેવ પ્રજાપતિશ્ચ ।-ચ. બ્રા. નિદરાપતેઃ શસ્ત્રસ્ય-
 ઇન્દ્રના શસ્ત્રના, વજ્રના. શિલિન્-અગ્નિ

શ્લો. ૨૬: લક્ષ્મી પ્રથમ વખત પ્રાપ્ત થયેલ છે તેવા પુરુષની જેમ મેધ અનેક
 આળા કરે છે. જેમકે ઉત્તમતિ, વર્ષતિ, ગર્ભતિ વગેરે.

શ્લો. ૨૭: અન્વયઃ : અમ્બર વિદ્યુદ્ભિઃ જ્વલતિ इव, ચલકાકાશતઃ ઉચ્ચૈઃ સ્વિ-
 દ્ધસતિ इव, ઘાગદશદ્વારિણા માહેન્દ્રેણ ઘનુષા વિસ્પટ્તાતિ इव, વિસ્પટ્તાનિનિઃસ્વનેન
 અનિલે. આઘૂર્ણતિ इव, જલધરૈઃ નીલૈઃ અહિભિઃ સાર્દ્ધં ધૂવાયતિ इव ।

અહીં શાહુલવિક્રોડિત છે કે. વર્ષાસમયે આકાશ કેવું લાગે છે, તેવું વર્ષુન છે.
 વિસ્પટ્તાતિ— કુદકા મારે છે. વિસ્પટ્તાનિનિઃસ્વનેન— ગર્જનના સ્પષ્ટ અવાજથી
 રસતિ-ખૂમે પાડે છે. આઘૂર્ણતિ-ભમે છે. આઘૂર્ણતું વર્ષકા. ત્રી.પૂ.એ.વ.

અહીં રાત્રિએ મેધનુષ્ય પ્રણુષ્યું છે, બધા કાદશન પણ રાત્રિએ સંભવિત
 નથી, તો પછી આ સાંજ હતો કે પછી કવિની નિર્ગાધ વશ્ચિત્તું અનોખું
 સર્જન ! અપારે કાવ્યસહારે કવિરેકઃ પ્રજાપતિઃ ।

શ્લો. ૨૮: અભિસારિકાને કરાવતી વિદ્યુતનો સંસ્કૃતમાં ઉલ્લેખ છે. અહીં
 તો જલધરની વાત છે, જે સાવ નિર્લજ્જ છે, અભિમારિકા વસંતસેનાને તે
 ગર્જનથી કરાવે છે, એટલું જ નહિ, ધારદશી હાથથી એનો સ્પર્શ પણ કરે છે.

શ્લો. ૨૯: અન્વયઃ : કિં હિ અહં તે પૂર્વવતિપ્રસન્ના યત્ત્વમ્ અમ્બુદતિહનાદૈઃ
 નદસિ, પ્રિયકાષિતાયાઃ મમ માર્ગે વર્ષપાતૈઃ ત્રિશેકુમ્ ઘટત્ ન યુક્તમ્ ।

અહીં ઉપજાતિ છે કે. પરશ્ચીને આ રીતે પ્રિયસમામમમાં વિશેષ કરવા
 જોખતો નથી, એવો કપકો વસંતસેના ઇન્દ્રને સંભળાવી રહી છે.

શ્લો. ૩૦: અન્વયઃ : (હે) યાક, યદ્વત્ અહસ્થાદેહોઃ મૌતમઃ અસ્મિ શ્ચિ
 મૂપા દદસિ તદ્વત્ મમ અપિ દુ સં (મરતિ) । હે નિરપેક્ષ, જન્મઃ નન્યાયંનામ્ ।

અહીં આવી છે કે. વસંતસેના ઇન્દ્રને કપકો આપે છે કે તું પોતે જ
 અહસ્થાના પ્રેમમાં જૂકું બોલ્યો છે. પ્રેમની પીડાથી તું આવ છે. તો આપાટે
 મારા માર્ગને રુધે છે ! અહીં એક પીરાણિક ઠાણો ઉલ્લેખ છે. અહસ્થા મૌતમ
 નાપિની પત્ની હતી, પરંતુ ઇન્દ્ર તેના તરફ આકર્ષિત છે. એક વખત મૌતમ

ત્રિપિ સ્નાનાચે' બહાર ગયો છે ત્યારે ઇન્દ્ર ગૌતમના રૂપે અહત્યા પાસે આવે છે એણે તેને દૂષિત કરી ગૌતમ નસિ પાછા ફરતા આ વાત જાણે છે ત્યારે ઇન્દ્રને તે શાપ આપે છે કે તેને શરીરે ૧૦૦૦ કાણા પડશે અને અહત્યાનો પથ્થર થઈ જશે પાછળથી રામના સ્પર્શથી અહત્યા ફરીથી યુવતી બને છે અને ઇન્દ્રના હાનર કાણા સહસ્ર લોચન બને છે વસતસેના અહીં ઉપરોક્ત વાતનો ઉત્તેજ કરી કહે છે કે તે ઇન્દ્ર પોતાને શામાટે પીરે છે ?

શ્લો. ૩૩ અન્યથા દેરાવતોરસિ ચલા મુવળરણ્યુ ઇવ, શૈલસ્ય મૂર્ધ્નિ નિહિતા સિતા પતાકા ઇવ, આલ્પજલસ્ય ભવનોદરશીપિકા ઇય તે પ્રિયતમસ્ય સનિવેશમ્ હિ આશ્વાસિતિ ।

અહીં વસતિલક્ષા ૭૬ છે કવિની કરૂણાની દૃષ્ટિએ આ ઉત્તમ કાંટિનો શ્લોક છે વિદ્યુત અહીં કહે છે કે વીજળીને દોષ દેવો વ્યર્થ છે કારણ તે તો પ્રકાશથી પ્રિયતમના ઘરનો રસ્તો બતાવે છે દેરાવત-ઇન્દ્રનો હાથી સમુદ્રમાથી મળેના ચૌક રત્નો પૈકીનું એક દેરાવતસ્ય હરસિ સકલકલા -મધી જ કળાઓ ચોસક કળા

શ્લો. ૩૪ અન્યથા યદિ કુપ્યસિ રતિ નાસ્તિ, અથવા કોપેન વિના કુત કામ । ત્વ કુપ્ય ચ કોપય ચ (કા તમ્) । ત્વ પ્રવીદ ચ કાન્ત પ્રભાદય ચ ।

અહીં ગીતિ ૭૬ છે પ્રણયમા ક્રોધ એ મળ આવે છે પરંતુ એ વધુ વખત પહોંચે તો ? મળ સળભા ફેરવાઈ જાય વિદ્યુત પછી વસન્તસેનાને કહે છે કે ક્રોધ વગર પ્રણયનો મળ શું ? સહેજ કૂતકકાપ આનંદમા વધારો કરે છે વાંચો,

પ્રેમ્ય કુટિલગામિત્વાત્ કોપો ય કારણ વિના ।

ન વિના વિપ્રલમ્બેન સમોગ પુષ્ટિમશ્નુતે ॥

શ્લો. ૩૫ અન્યથા - કુલ્લકદમ્બનીપમુરમૌ ઘનોદ્રાસિતે કાલે સમદના દુષ્ટા જલાદ્રાલકા સચકિતા સ્વર્ચનાકાપિગ્ની કાન્તસ્ય આલયમ્ આગતા યથા નૂપુરલગ્ન કર્દમધરો પાદો પ્રશાલયન્તી સ્થિતા ।

અહીં શાઈલવિકીરિત ૭૬ છે કુલ્લકદમ્બનીપમુરમૌ-ખીલેલ કદમ અને નીચાં સ્વધી વસતસેનાનું વર્ણન છે

શ્લો. ૩૬ અન્યથા સાટોપકૂટકપટાનૃત્તજ મમૂમે, શાટચાત્મકસ્ય રતિકેલિ કૃતાલયસ્ય, વેદયાપણસ્ય મુરતો સ્વસમ્રહસ્ય દાક્ષિણ્યપણ્યમુપાનિષ્કયસિદ્ધ અસ્તુ ।

અહીં વસતિલક્ષા ૭૬ છે સાટોપકૂટકપટાનૃત્તજ મમૂમે-ગર્વ ઉતરપિડી કપટ અને જુઝાણાનું ઉદ્ભવસ્થાન આલય=નિવાસસ્થાન દાક્ષિણ્ય-વિનય

અહીં વિટ કહેવા માત્રે છે કે તને અર્થાત્ વસંતસેનાને માત્ર દક્ષિણ જ મળશે. કારણ ચારુદત્ત પાસે હવે કશું રહ્યું નથી,

અપિ પારયિષ્યામિ । - ચારુદત્તની વૃક્ષવાટિકામાં પ્રવેશીને 'શું બોલવું?' એની વસંતસેનાને મૂંઝવણ છે. ચેટી જ'નેને સમજાવે છે કે જુગારી તમારી સાંજ સુખમય ખરી કે, એમ પૂછવું. પરંતુ વસંતસેનાને શંકા છે કે પોતે આપું કહેવાની હિંમત કરી શકશે?

અહીં ગણિકામાં રહેલી સ્ત્રીનું સાચું સ્વરૂપ મૂર્ત થાય છે. પોતે લજ્જા અને સંક્રાંત્ય અનુભવે છે એમાં જ એના સ્ત્રીત્વનાં દર્શન થાય છે.

શ્લો. ૩૭: અન્યથ : સદા મમ પ્રદોષઃ જાપ્રતઃ યાતિ, સદા ચ મે નિશા નિઃશ્વસતઃ ગતા । હે વિશાલમોચને, અથ ત્વયા સમેતસ્ય મમ પ્રદોષકઃ શોકાન્તકરઃ ।

અહીં વંશસ્થ હ'ંદ છે અને ચારુદત્તની વસંતસેના વચ્ચરની ઉત્કંઠિત હોયતવું વર્ણન છે. પ્રદોષકઃ— શ્રી કાળે બતાવે છે તેમ અહીં પ્રદોષ અર્થાત્ પ્રથમ રાત હોય તો જ અર્થ બેસે. બાકી બે 'સાંજે' એવો અર્થ હાઈએ તો આ શબ્દોના અર્થ ન બેસે કારણ ચારુદત્ત શું સાંજે પછુ જિંધતો હશે?

શ્લો. ૩૮: અન્યથ : ચર્વોદકમ્ ઉદ્વિરતા અવગાન્તવિલમ્બિના કદમ્બેન દકઃ ફંતનઃ યોશરાગ્યસ્ય નૃપમુતઃ દય અભિપિક્તઃ ।

અહીં આપાં હ'ંદ છે. વસંતસેનાનાં જીંજતા વશ્તુઃસ્થાને યુવરાજ તરીકે રહેલા રાજકુંવર સાથે સરખાવેલ છે

પ્રધાનવાસલી-હિત્તમ બે કપડાં જાનુકઃ સીધા.

અથ કિંનિમિત્તં પુનરીદશે પ્રતહચન્દ્રાલોકે કુર્દિનાન્ધકાર આગગા ભવતી ।

મિચારો વિદુષક । પ્રેમજાણેના થાથી તો હલુ અભણ છે. એટલે આશ્ચર્ય પામતાં પૂછે છે કે આવા દુર્દિને વસંતસેના શામાટે આવી છે? તે બીલકુલ સીધા છે. એટલે તો આમ પૂછી બેસે છે.

મન્ત્રિતમેવ મન્મથે । બોલેલું જ બોલે છે. ચેટી જલ્દ ચતુર છે. તે કહે છે કે 'વસંતસેના રત્નાવધીનું મૂલ્ય પૂછના આત્મ્યાં છે.' એ રત્નાવળી પાછી આપતાં વિદુષકે ઉચ્ચારેલા શબ્દો એને પાછા વાળે છે. ત્યારે વિદુષક કહે છે કે આ તો મારું બોલેલું જ બોલે છે. અલગત, વિદુષક એ સમજી શકતો નથી. પરંતુ વાસ્તવમાં, સ્નેહ વધારવા અને સ્નેહની સ્પષ્ટતા કરવા જ ચેટી આ શબ્દોનું પુનરુચ્ચારણ કરે છે. અર્થાત્ આ શબ્દો સાંભળીને વસંતસેનાએ અનુભવેલી

વેદનાંતુ ચારુદત્તને તે જ્ઞાન કરાવવા માગે છે. ઉપરાંત, વસતસેનાનો પ્રેમ પૈસા ઉપર નથી. તે પોતે પૈસાની લાલચુ નથી, એવો ખ્વનિ એમણી નીકળતો લાગે છે

શિલ્પકુશલતયાવબધ્નાતિ દાદમ્ ।-

રત્નાવલીના જલ્લામાં ચોટી સોનાના ધરેણાનો દાખડો વિદ્વષકને સોપે છે ધરેણા જોઈ વિદ્વષક આશ્ચર્ય અનુભવે છે કારણ ધરેણા તેજ હતા કે જે મોરાર્જ ગયા હતા તે પછી તે પાછા વસતસેના પાસે કયાથી આવ્યા ? વિચારમગ્ન મૈત્રેય ધરેણા સામુ તાડી રહે છે એમ આ વિચારમગ્નતાનું કારણ પૂછે છે ત્યારે એકાએક જાગ્રત ધર્મને વિદ્વષક કહે છે, 'કંઈ નહિ, હું તો જરા એની કારીગરી જોઈ રહ્યો હતો' "

શ્લોક ૩૯ જ્ઞાન — બહાનુ

કિંતુ તસ્ય વિદ્વમ્બના ।-

ધાપણ પાછી સોપવા ચારુદત્તે જે બહાનુ સોધ્યુ હતું, તે જ વસતસેનાએ બતાવ્યું અર્થાત્ ચારુદત્ત વિચારે છે કે જેમ આ ચબ્દો તેને દુ ખઠારક છે તેમ પોતે રત્નાવલી મોકલી ત્યારે વસતસેનાને પણ થયું જ હશે વસતસેના ભલે ગણિકા છે, પરંતુ પૈસાની લોભી નથી એ બતાવવા જ તેણે આ યુક્તિ રચી વળતો પ્રકાર કર્યો છે પરંતુ આ કેવી રીતે બને ? એક ગણિકા આવો સ્નેહ કરી શકે—એ સાચું છે કે પછી વિદ્વમ્બના, મસ્કરી જ છે ? ચારુદત્તને મન આ મોડું આશ્ચર્ય છે

અતઃ एव काम्यते ।-

મોરાર્જેલા ધરેણા પાછા મગી થયા છે—એવા ખુશ ખગર કહેનારને ચારુદત્ત ઇનામ આપવા જાય છે તેના સ્વભાવ મુજબ આગળી ઉપરની વીટી આપવા ઇચ્છે છે, પરંતુ કમનસીબ ! આગળી વીટી વચરની છે ચારુદત્ત લજ્જા પામે છે પરંતુ આ જોઈ વસતસેના મનમાં વિચારે છે કે તેથી જ હું સ્નેહ કરું છું અર્થાત્ અહીં બસિન આપવાની તત્પરતા ચારુ તનો ઉદારતા બતાવે છે અને આ બીદાર્થનો ગુણ જ ચારુદત્ત માટેના સ્નેહનું કારણ બન્યો છે સપત્તિ અને વિપત્તિના ચારુદત્ત સરખો છે. તેથી જ વસતસેના તેને સ્નેહ કરે છે, નહિ કે પૈસાને આમ વસતસેનાના પાત્ર ઉપર અહીં પ્રકાશ પડે છે

શ્લોક ૪૦ અન્યથા લોકે ઘનૈઃ વિયુક્તસ્ય નરસ્ય જ્ઞાદિતઃ શ્રેવિતેન एव તાવત્ કિં તસ્ય પ્રતીકાર્પનરયશ્ચવાત્ ક્રોધપ્રસારા વિષ્ણીમયન્તિ ।

અહીં ઉપજાતિ ૭૬ છે. આદિત-પહેલા જ ધનહીન વ્યક્તિની પ્રસન્નતા કે ગુસ્સાની કોઈ ગણતરી થતી નથી. સાચુ જ કંચુ છે કે, સર્વે ગુણ કાઢન-માધ્યમેથી અર્થપ્રધાન યુગ્મા અર્થની, દ્રવ્યની જ મહત્તા છે. નહિ અસ્ય કોપેન કસ્યચિદર્થહાનિ પ્રસાદેન વાડર્થલાભ इति भाव ।

શ્લોક ૪૨ અન્યથા : પશ્ચવિકલ પક્ષી જ, શુષ્ક તરુ જ બલહીન સર જ, સદૃતદંષ્ટુ સર્પ જ દરિદ્ર જ લોકે કુલ્યમ્ ।

દરિદ્ર મનુષ્યને પાખ વિનાનું પખી, સૂકુ વૃક્ષ, પાણી વિનાનું સરોવર અને દાત વિનાના સર્પ સાથે સરખાવ્યો છે.

શ્લોક ૪૨ અન્યથા : દરિદ્રા પુરુષા શ્ચયૈ રહે, તોયરહિતૈ કૂરૈ જ શીર્ષે તરુભિ જ સમા લલુ, યત્ દૃષ્ટપૂર્વેનસગમવિસ્મૃતાના પરિતોષકાલાં एष विफला भवन्ति ।

અહીં વસતતિલક્ષ ૭૬ છે. ચારુદત્ત કહેવા માગે છે કે વસતસેનાના મિનનના આનંદમા પોતે દારિદ્ર્યનું દુખ વિસરી ગયો છે ।

भवति समर्प्यता मम स्नानशायिका ।-

દારિદ્ર્યનું દુખ અનુભવતા ચારુદત્તને વિદ્વપક દિલાસો આપે છે વાતાવરણ જરા હળવુ બનાવતા કહે છે—તાવો મારો ફાટેલો ટુવાલ. અહીં ગરીબોની મનોવેદના વ્યક્ત થાય છે । ગરીબાઈ કેવી ને કુશી ઉમેરે કે વિદ્વપક ધરેણા બાધતા ફાટેલો ટુવાલ પણ પાછો માગી લે છે ।

आर्य मैत्रेय अतिमात्रमिदानीमृजुमात्मान दर्शयसि ।

વિદ્વપકનું ભોળપણુ હવે ૮૬ કરે છે । વસતસેનાને અગાઉ વિદ્વપકે સીધે સીધુ જ પૂછ્યું હતું કે ‘આવા દુર્નિમા તો માટે આવ્યા છો હવે ફરીથી પણ વિદ્વપક પૂછી રહ્યો છે કે તું વસતસેના અહીં જ રહેવાનો છે ? કારણ, ધરેણા અંગેની વાત હવે પતી ગઈ છે અને સુચનો સમય થઈ ગયો છે, છતાં તે જતી નથી એટલે વિદ્વપક ભણી એઈને પૂછી રહ્યો છે કે તું તે અહીં રહેવાનો છે ? મતલબ કે હજી તું સેનાનું બાકી છે ? ત્યારે એની હવે કહે છે કે હવે તમે અત્યંત સીધા-સરળ બચાવ છો. આ તો ભોળપણુની ૭૬ થઈ

શ્લોક ૪૪ અન્યથા અમ્ વારિધારા હિ મૃણાન્સૂન્ય પશ્ચાન્તરાગિ રવ ચલદાન્તરાગિ મિરશા ચન્દ્રમ્બઘનાત્ વિમુક્તા. દિવાઃ અભુધારા હૃદય પતતિ ।

અહીં ઉપજાતિ ૭૬ છે અહીં ‘વારિધારા’ને ભણે કે આકાશની અનુવાસ રહી છે ।

શ્લો. ૪૫ : અન્યથ : સ્લદેવપટપ્રકાશાઃ મેષાઃ આર્યજનચિત્તમુનિર્મલાભિઃ
અર્જુનશરપ્રતિકર્કશાભિઃ ચન્દાભિઃ પારાભિઃ શકસ્ય મૌક્તિકનિધાનમ્ ઉદ્વિરન્તઃ સ્વ
સ્વન્તિ ।

અહીં વસંતતિથકાં છંદ છે આ શ્લોકમાં આકાશમાધી પડતી વારિધારાઓનું
વર્ણન છે. સ્લદેવપટપ્રકાશાઃ—બળદેવના વસ્ત્ર જેવું કાળું. બળદેવ (શ્રીકૃષ્ણના
મોટાભાઈ)નું કપડું કાળું છે તેમ વાદળ કાળાં છે. અર્જુનશરપ્રતિકર્કશાભિઃ—
અર્જુનના પાશુ જેવી કર્કશ છે. શકસ્યમૌક્તિકનિધાનમ્—ધન્વનો મોતીનો ખજાનો
ન વહેવડાવતાં હોય । મોતી ધોળાં છે ને ધારા પશુ ધોળી.

શ્લો. ૪૬ : અન્યથ : પિષ્ટમાલવર્ણકનિમૈઃ પતૈઃ અમ્મોઘરૈઃ આલિપ્તં સંસક્તૈઃ
મુરભિભિઃ શીતૈઃ પ્રદોષાનિલૈઃ ઉપચીજિતં અમ્બરં અમ્મોદસમાગમપ્રણયિની સ્વચ્છન્દ
અન્યાગતા રક્તા ઇષા વિદ્યુત્પ્રયતમા કાન્ત સ્વ સમાલિહ્વતિ ।

અહીં શાફૂલવિકીડિત છંદ છે. વીજળી મેઘને આપિ રે છે, જેમ પ્રિયતમ
પ્રિયતમને. અહીં વપરાયેલા વિશેષણો બંને પક્ષે લાગુ પડી શકે છે. રક્તા—(૧) રક્ત-
વર્ણવાળી (૨) અનુરક્તા (પ્રેમવાળી, પ્રિયતમા માટે) આલિપ્ત—પેલું પિષ્ટમાલવર્ણક-
નિમૈ—(વાદળ પક્ષે) પીસેલાં તમાલના વિવેપન જેવું; (કાન્ત માટે) કુંકુમ, અગ્રુ
વગેરે અંગરાગ લગાડેલા અંગવાળો સંસક્તૈઃ—કંડા, સુખંધી, પવન જેને ટોળાય
છે તેવા. આમ, ચારુદત પશુ વસંતસેનાને આલિંગવાનું આવાહન કરે છે.

શ્લો. ૪૭ : અન્યથ : મો મેષ । ગમ્મીરતરં નદ, મે સ્મરપીજિતં ગાત્રં ત્વ
પ્રસાદાત્ સ્વર્ણરોમાશ્ચિતજાતરાગ કદમ્બપુષ્પત્વ ઉપૈતિ ।

અહીં ઉપભતિ છંદ છે. કદમ્બપુષ્પત્વમ્—કદમ્બ પુષ્પ જેવું. મેઘ આવતાં
કદમ્બ પુષ્પ ઉપર એક સાથે કળીઓ આવે છે. આમ શરીર ઉપર રોમાંચ થઈ
આવ્યો છે.

શ્લો. ૪૮ : અન્યથ : દુર્દિનં અવિરતધારં વર્ષશતં અસ્તુ, શતહ્રદા સ્ફુરતુ યત્
અસ્મદ્વિષદુર્લભયા પ્રિયયા અહ પરિત્યક્તઃ ।

શતહ્રદા—વીજળી સાથે. ચારુદત ઇચ્છે છે કે આ તોફાન અવિરત રહે.
કારણ જેને કારણે દરિદ્રને સ્વપ્નમાં પણ ન મળે તેવું વસંતસેનાનું પરમ સુખ
સોંપડ્યું છે.

શ્લો. ૪૯ : અન્યથ : યે ગ્રહમ્ આગતાના કામિનોના મેષોદકશીતલાનિ
આર્દ્રાણિ ગાત્રાણિ ગાત્રેષુ પરિશ્વજન્તે તેષાં લલ્લ જાલિતાનિ ધન્યાનિ ।

અહીં મન્દવળા હંદના શ્લોકમાં ચારુદત પ્રિયાના આલિંગનને શવનની ધન્યતા માને છે.

શ્લો. ૫૦ : અન્યથ : સ્તમ્ભેયુ પ્રચલિતવેદિસંચયાન્ત વિતાનં શીર્ણવાત્ કથમપિ ધાર્યતે, યથા ચ ચિન્નમિત્તિઃ સ્ફુટિતસુષાદ્રવાનુલેપાત્ . સલિલભરેણ સંવિભગ્ના ।

વેદિ-કુંભી, સંચય-ચણતર, પ્રચલિત-હાલો ગયા છે તેવી વિતાનમ્-છત, અંદરેલી, શીર્ણવાત્-કાટેલી હોવાથી. સ્ફુટિતસુષાદ્રવાનુલેપાત્-ચૂનાનું પડ તરકાઈ ગયું હોવાથી. બહારની આસરીમાં ઘોલવું સલામત નથી, એમ ચારુદત અહીં વિચારે છે.

શ્લો. ૫૧ : અન્યથ : વિચુન્નિજ્ઞેન મહેન્દ્રચાપોન્નિહૃતાયતમુજેન જલશરવિદૂદ-હનુના અંતરિક્ષેણ દ્વદં વિજ્ઞમિતં દ્વ ।

અહીં આંખો હંદ છે. વિચુન્નિજ્ઞેન-વિદ્યુતરૂપી શબ્દવાળા. આકાશે ભણે બગાડું ખાધું । વિદ્યુત રૂપી શબ્દ, ઇન્દ્રનું ચાપ બાદુ, અને વાદળ લંબાવેલી દાઢી છે. જુમ્માનો દિ દર્શિતઙ્ગિહ્વઃ ઋર્ધ્વશતુરુચ્છૂનહનુર્મયતીતિ તથોત્પ્રેશ્યતે ।-શ્રી નિવાસાચાર્ય.

શ્લો. ૫૨ : અન્યથ : તાલીપુ તારં, વિટપેયુ મન્દ્ર, ધિલામુ રક્ષં સલિલેયુ ચન્દ્ર (યથા તથા) ધારાઃ તાદ્યમાનાઃ સંગીતવીણાઃ દ્વ તાલાનુસારેણ વતન્તિ ।

તાલીપુ-તાલપત્રેયુ । વરસાદની ધારાઓથી જે જુદા જુદા અવાજ થા તે સંગીતના જલસામાં આવતી વીણાના સ્વર જેવો લાગે છે.



અંક ૬

કથં રાત્રિરેય પ્રમાલં સંવૃત્તમ્ ।

જંધતી વસંતસેનાને ચેટી ભગૃત કરે છે. ત્યારે એકાએક પ્રભાતને જોઈને વસંતસેના ઉપર્યુક્ત વાક્ય ઉચ્ચારે છે. વસંતસેનાને રાત્રે કયાંય સુધી જંધ આવી નહિ દોષ, તેથી પ્રભાત થઈ ગયું છે એ સાંજળા તેને નવાઈ લાગે છે. તે પૂછે છે કે મું રાત્રી જ ચોતે પ્રભાત થઈ ગઈ ? અથવા કદાચ આવા પરમ સુખમાં પીતી ગયેલ રાત્રિ ક્ષણ જેવી લાગી હશે. ધ્યક્ષ્યયા રાત્રિવિશ્વન્તેતિ ભાવઃ । આવે જ લાવ ૩૦ ૨૦ ચંમાં જોશ મને છે. અવિદિતમતયામા રાત્રિરેવ મ્પરંહીત્ ।

વર્ષમાનક-ચારુદત્તનો દાસ છે.

ન કેવલમભ્યન્તરચતુઃશાલ્મ્ । સર્વજનસ્યાપિ દ્વદયં પ્રવિષ્ઠા ।

પોતાની હૃદયેષ્ટા પાર પડી છે એટલે વસંતસેના આનંદિત છે. પરંતુ ઠણ તેને વિશ્વાસ ખેસતો નથી, એટલે પોતાની ચેટીને પૂછે છે કે શું સાચેસાચ જ એને ચારુદત્તના ઘરમાં સ્થાન મળ્યું છે? ચેટી પ્રત્યુત્તર બહુ સુંદર આપે છે. તે કહે છે કે એકલા ચારુદત્તના ઘરમાં જ નહિ, અપિત્ત, ઘરના પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં પણ તેમને સ્થાન મળ્યું છે. અર્થાત્ વસંતસેનાએ ચારુદત્તના ઘરનાં કુટુંબીજનો, પરિજનો વગેરેને પણ છતી લીધાં છે. કારણ, ગુણઃ લલ્લ અનુરાગસ્ય કારણમ્ । પોતાના ગુણોથી તે ઘરના સર્વ મનુષ્યોથી અભિનંદનીયા બની છે.

તદા મયા પ્રથમં સંતપ્તમ્યમ્ ।

ઘરનાં સર્વજનોને વસંતસેના પ્રિય છે. પરંતુ હવે વસંતસેના પૂછે કે ચારુદત્તના પરિજનો તો સંતાપ નથી પામ્યા ને? કદાચ એક ગણિકાને રાખવાનું ચારુદત્તના નોકરોને ન પશ્ય મમ્યું હોય? ચેટી જવાબ આપે છે કે “ચારુદત્તના માણસો સંતાપ પામશે, પણ જ્યારે આપ આર્થા અડીથી જશે ત્યારે!” અર્થાત્ તમારું આગમન નહીં પરંતુ તમારું અડીથી ચતારું ગમન બધાને દુઃખી બનાવશે. ત્યારે વસંતસેના વિચારે છે કે “તો તો પહેલા પોતાને જ દુઃખી થવું પડશે.” કારણ કે હવે ચારુદત્તનું ઘર છોડવું એને ગમે નહિ તે સ્વાભાવિક છે. તેથી હવે પ્રથમ દુઃખ તેને પોતાને જ થવાનું છે.

આર્યપુત્ર एव ममाभरणविशेष इति जानातु भवती ।

ચારુદત્ત તો મહાન છે જ, પરંતુ એથી થ વિશેષ એની પત્ની ધૂતાની મહાનતા તો જુઓ. મિયલલીલ્લિત સ્વપત્નીજને એ કવિદુલ્લભ કાલિદાસની શિખા-મણ્યુ એનામાં મૂર્તિમંત રૂપે જણાય છે. અલગત, વસંતસેનામાં પણ એ ગુણ છે જ. ધૂતા પ્રત્યે તેને અપાર આદર અને સ્નેહ છે. તેથી તેની રતનાવલી-માળા ધૂતાને પાછી મોકલાવે છે. પરંતુ પતિ એ જ જેનું ધરણું હોય તેને આ હિપરહસ્યા આશ્રયણની શું આવશ્યકતા? ધૂતા હિપરહસ્ય જવાબ સાથે રતનાવલી પાછી વાળે છે. વળી, એ વસંતસેનાને આપેલી છે, એને પાછી કેમ કરી લેવાય? એટલે, આમ, આરંભથી જ વસંતસેના કે વસંતસેનાના સંગ્રામ તરફ ધૂતા તરફથી કોઈ વિરોધ કે ઈર્ષા નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે.

અસંગત, ધૂતા આદર્શ આર્થનારીનું સંજનજૂનું પાત્ર છે. કારણ કે ઓ-સહજ ઈર્ષ્યાવૃત્તિનો ધૂતામાં સદંતર અભાવ વર્તાય છે. પતિના સુખમાં એને બધી વાતે

સુખ દેખાવ છે. શકટિકા-નાની રમકડાની ગાડી.

નાટકનું શીર્ષક જેને આધારે અપાયું છે તે મહત્વનો પ્રસંગ હવે અહીં રજૂ થાય છે.

અનલકૃતશરીરોઽપિ ચન્દ્રમુખ આનન્દયતિ મમ હૃદયમ્ ।

સોનાની ગાડી માટે હઠે ભરાયેલા બાળકને જોતાં જ વસંતસેનાના હૃદયમાં લાગણી ઊભરાય છે. એ બાળક કોણ છે તે વસંતસેના બચ્ચલી નથી. વળી, બાળક અલંકાર વગરનું છે. છતાં બાળકને જોતા એનું હૃદય પ્રસન્નતા અનુભવે છે, બાળકે કોઈ જૂનો આંતર-સંબંધ હોય તેમ વસંતસેનાને આ ચારુદત્તનો પુત્ર જોઈ આનંદ થાય છે । અહીં આખા પ્રસંગનો ખનિ છે. હવે પછી સોનાનાં ધરણ્યાથી તેની ગાડી તે ભરી દેવાની છે, અને તે પણ એક માત્રપૂર્ણ પ્રેમથી જ.

एहि मे पुत्र आन्त्रि ।-આ ચારુદત્તનો પુત્ર રાહસેન છે, એ ભણ્યા પછી તે વસંતસેના કાબૂ રાખી શકતી નથી, વાતસલ્યથી એનું દેહું ઉભરાઈ જાય છે. એનો સૂઝતો માતૃરનેહ પોકારી જાડે છે, “આવ મારા દીકરા, મને ભેટ”.

प्रतिवेशिक—પાડોશી. અહીં ઘડકે બાળકનું મનોવૈજ્ઞાનિક હોયે સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે.

भगवन्कृणान्त पुण्डरजलजिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयेः ।

ભાગ્યની જેની અસ્થિરતા । રાહસેન પડોશીની સોનાની ગાડી જોઈ, હવે પોતાની માડીની ગાડીથી રમવાનો ઇન્કાર કરે છે. એટલું જ નહિ, સોનાની ગાડી માટે રડી રહ્યો છે. આ જોઈ વસંતસેના કહે, ‘હે વિધિ ! કમળના પાંદડા ઉપર પડેલા જલજિન્દુ જેવા પુરુષના ભાગ્ય સાથે તમે ખેલો છો ।’ અર્થાત્ કમળના પાંદડા ઉપર પડેલું પાણી સ્થિર રહેતું નથી તેમ મનુષ્યનું ભાગ્ય પણ ચંચળ હોય છે. ક્યાં ચારુદત્તની સમૃદ્ધિ અને ક્યાં આગળની એની નિર્ધનતા । એ બંધો નસીબનો જ ખેલ છે નહિ તે શું ? સાચું જ કહ્યું છે કે વિધિવદ્ધો વસ્તુના ।

यशस्मास्मार्या जननी तत्किमर्थमलंकृता ।

બાળ-માનસનું અહીં આબેહૂન દર્શન થાય છે. ઘટ્ટી વસંતસેનાનો પરિચય બાળકને તેની માતા તરીકે આપે છે. પરંતુ એનું બાળનાનવને માનસ તૈનાર નથી. દારિદ્ર્યની એક બાળક ઉપર કેવી ધેરી અસર પડી છે । પોતાની માતા ધરણ્યાથી અલંકૃત ક્યાથી દોષ । ચારુદત્તની આ પદ્મપેશી દયાને લીધે પૂતાને ધરણ્યાં માડી નાખ્યાં હશે. તેથી રાહસેનને લાગે છે કે પોતાની માતા તે

ધરેણી વગરની જ હોય, અને આ વર્મતસેના તો આબૂષણોથી લદાયેલી છે— પોતાની માતા ક્યાંથી હોઈ શકે? વર્મતસેનાને પથ્ય એ વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન થાય છે. એને સમજાય છે કે ચારુદતની સાચા અર્થમાં પત્ની અને રોહસેનની માતા બનવા માટે તો આ ઠાકમાઠનો ત્યાગ કરવો પડશે । અને એટલે ધરેણીથી બાળકની ગાડી ભરી દે છે.

અપેહિ । ન પ્રહીપ્યામિ । રોદિપિ ત્વમ્ ।

ચારુદતના ધરની, તેના બાળકની આવી ઠરુણ હાલત જોઈ વર્મતસેના રડી પડે છે, પરંતુ બાળકને લાગે છે કે પોતાને આ ધરેણી આપવા પશ્ચાં, તેથી તે રડી રડી છે. એટલે બાળસહજભાવે કહે છે, ‘હું’ નહિ લઉં, તમે રડો છો’. બાળ-માનસનું ‘હેયું’ અદ્ભુત ચિત્રણ ! હવે વર્મતસેના હસતે મુખે માટીની ગાડીમાં ધરેણી મૂકે છે ને ત્યારે તો રોહસેન પ્રકુલ્લ લાગતી સર્વરી સમેા શોભી રહે છે !

તિષ્ઠતુ મુહૂર્તકમ્ । યાવદહમાત્માનં પ્રસાધયામિ ।

ભાવિ ‘હેયું’ બળવાન છે । અથવા ભવિષ્યના દ્વારાણિ ભવન્તિ સર્વં । વર્ધ-માનક ગાડી તૈયાર હોવાનું નિવેદન કરાવે છે. પરંતુ હજુ વર્મતસેના તૈયાર નથી. એક તો પોતે મોડી જીરી છે. અને રોહસેનને કારણે તૈયાર થવામાં વિલંબ થયો છે દરમિયાન ગાડી થોભે છે. પરંતુ ભાવિના ભૂતભામાં કંઈ જૂઠું જ લખાયું હશે. એટ ગાડી ભૂલી ગયો છે, અને વળી બળદ તોફાની હોવાથી વર્ધમાનક ગાડી લઈને જતો રહે છે. દરમિયાન ત્યાં શકારની ગાડી આવીને જોભી રહે છે !

શૂદ્ધકતું નાટ્યમવિધાન દાદ માગી લે તેમ છે । કેટલી કુશળતાથી અને છતાં સહજ રીતે—Logically શૂદ્ધ વર્ધમાનકને દૂર કરે છે । અને આ ગાડીની અલ્લા-બલ્લી ઉપર જ નાટકના દ્વિવિધ વસ્તુનું પરિવર્તનનિર્મિત છે । ગાડીની ફેરબદલીથી આર્થકનેા બાગ્યપલટો થાય છે, ત્યારે તે જ ગાડીની બદલીથી એક પ્રેમીયુગ્મની કરુણ દશાના પગરણ મડાય છે ।

કિન્નિર્વદં સ્ફુરતિ દક્ષિણં લોચનમ્ । અથવા ચારુદતસ્વૈવ દર્શનમનિમિત્તં પ્રમાર્જયિષ્યતિ ।—

શકારની ગાડી ચારુદતના દરવાજા આગળ જોભી રહે છે—‘જાહુ સ્વાભાવિક રીતે શૂદ્ધ આ જોડવણુ કરે છે. કોઈના ગાડાનું પૈડું કાઢવમાં ફસાઈ ગયું’ છે. તેને ખેંચી કાઢવામાં મદદ કરવા સ્થાવરક નીચે જીતરે છે. દરમિયાન ત્યાં જ ગાડીનો અવાજ સંભળાતાં વર્મતસેના તેને ચારુદતની ગાડી માની તેમાં જોડવાઈ બંધ અલખપત ત્યારે તેનું જમણું અંગ સ્ફુરે છે ને આ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ દ્વારા

શ્રદ્ધે આવનારા અનિષ્ટ ભાવિતું સૂચન કરી લીધું છે ! આપણી ભારતીય માન્યતા મુજબ સ્ત્રીઓનું જન્મણું અંગ સ્કુરે અને પુરુષનું કાણું અંગ સ્કુરે તો તેને અશુભ મનાય છે.

પરંતુ વસંતસેના આશ્વાસન લે છે કે ચારુદત્તનું દર્શન આવનાર અનિષ્ટનો નાશ કરશે કારણ કે, પવિત્ર માણસનું દર્શન ઇષ્ટ દેવતાનું નામ, બ્રાહ્મણની પૂજા વગેરે અશુભ નિવારનારાં છે. જો કે અહીં ભાગ્યદશા વસંતસેનાની આ ધગ્ગા કળીભૂત થવા દેતી નથી.

પરંતુ કદાચ શંકા ધાય કે વસંતસેના આવી ભૂલ કેવી રીતે કરે ? પરંતુ એ ભૂલ અતિ સ્વાભાવિક છે કારણ કે આ અગાઉ ચારુદત્તની ગાડી વસંતસેનાએ જોઈ જ નહિ હોય. વળી તે વખતે ગાડીવાળો હાજર પણ ન હોતો. માટે આવી ભૂલ યાપ તે સહજ લાગે છે.

મારવત્ પ્રવહનમ્—શ્રદ્ધાની સંવિધાનકથાનો આ ખીલો ઉત્તમ નમૂનો છે. વસંતસેનાના ખેસવાથી સ્થાવરકને ગાડી ભારે લાગે છે ખરી ! પણ આખરે એ છે કાણ ? રાજાજીના સાળાના નોકર ! આળસુ ! જેવાની દરમર કરતો નથી. અથવા ‘કૃપયન્નચટિકાન્યાય’થી મનુષ્ય સાથે ખેલી રહેલું ભાવિ એને ભ્રષ્ટાવે છે. તે ધારે છે કે પોતે પેડું ખેંચવામાં થાકી ગયો હશે, તેથી આ માડી ઉવે ભારે લાગી રહી છે !

ગુલ્મસ્થાન—પોલિસથાણું. ગુલ્મ=સરકરનો ભાગ પણ માય. વાંચો,
દ્વયોસ્પ્રવાણી પચ્ચાનાં મધ્યે ગુલ્મમધિષ્ઠિતમ્ ।

તથા મામચતાનાં ચ કુર્યાદ્રાષ્ટ્રસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ નિગદ્—ખેડી દિશ્વા—‘પાર કરીને’ એ અર્થમાં. વાચ્ય—સાંકળ વિચલને—મારી નાખવા માટે.

અહીં શ્રદ્ધાની શૈલીની ચિથિયતા વર્તાવ છે. નરપતિવચન—વગેરેનાં લાંબા લાંબા સમાસો વિચિત્ર રીતે ઘાબળ્યા છે.

શ્લોક, ૨ : વસંતતિલકા હંદ છે. દેહમાંથી ભાગતા, છુપાતા, લપાતા આર્થિકની આ ઉક્તિ છે. માત્ર ભવિષ્યવેત્તાની આગાહી ઉપરથી જ પાલકે તેને પકડ્યો છે, તેમાં પોતાનો શો અપરાધ ! અગમ્યઃ નૃપઃ—રાજા અપ્રાપ્ય છે. અર્થાત્ અત્યારે પોતે નિઃશસ્ત્ર છે, વળી એકલો છે. તેથી રાજા પાસે જઈ સહે તેમ નથી. વળી તે બળવાન છે માટે તેની સાથે વિરોધ કરવો પણ યોગ્ય નથી.

આમ, પોતાને અકારણ પકડનાર રાજ્ય તરફ આર્થિક ગુસ્સે થયો છે. પરંતુ પોતાની સ્થિતિ જોઈને તે પાછો પડે છે. આર્થિકના મનોભાવોને અનુરૂપ આ અર્થ બરાબર લાગે છે. ગમ્ય:—ખીજો પાઠ મળે છે. અર્થાત્ રાજ્ય સેવવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ પાલક રાજ્ય સાથે વેર કેલું ? એ રાજ્ય ૩૩ તેથી બધાથી સેવવા યોગ્ય છે. પરંતુ આ અર્થ બધેસતો નથી. કારણ કે પછી પાલકને મારીને તે પોતે ગાદીએ આવે છે ત્યારે આ ભાવના ક્યાં જાય છે ?

ગમ્ય:—બે રીતે ઘટાવાય (૧) પાસે જવાય તેવો, એટલે કે પાસે જઈને કુમલો થાય તેવો (૨) પાસે જઈને ચાંત પકાય તેવો. અહીં ડૉ. રાઈડર, આર્થિકના માનસિક ભાવને અનુરૂપ અર્થ બતાવે છે કે “મને તેણે વનના ડાથીની માફક બાંધ્યો છે ? પણ મારું લાગ્યું છે તો મારો શો વાંક ? દેવી સિદ્ધિ પણ નિવારી ચકાય તેવી નથી. તેથી હું કે જે રાજ્ય થવા સરભયો છું તેને જ સાત કરવો જોઈએ. મારા જેવા બળવાન સાથે વિરોધ કેવો ?”

પરંતુ પાછળથી પોતાની જાતને “મંદભાગી” ગણાવતા આર્થિક સાથે આ ઉપરોક્ત અર્થ બધેસતો નથી.

શ્લો. ૩ : ઉપેન્દ્રવજી હંદ છે. મહાકપાટ:—મોહું કમાડ. અરત્તદળ:—આગળ દીધા વગરનું. વિશ્વોર્ગચન્નિઃ—દીલો થઈ ગયેલા સાધાવાળું.

ચારુદત્તાના અર્જુનીયું થઈ ગયેલા ધરનો દેખાવ જ ચારુદત્તાની આર્થિક અવ-દશાની જાણે કે આડી ખાઈ રહ્યો છે !

શ્લો. ૪ : સિખરિણી હંદ છે. વિષમચોલૈઃ—વિસદસ ચારિત્ર્યવાળાથી. નોટ્ટી-યાનમ્-જલદેરવાહન, વધૂસંયાનમ્-વધૂ માટેની ગાડી, પ્રવરજનયોગ્યસ્ મોટા માણસને યોગ્ય..

જેલમાંથી લાગેલો આર્થિક દુસ્થી કોઈ ગાડીને જુએ ૩ અને સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને તે અનુકૂળ નીવડે તેવી ધારણા વ્યક્ત કરે છે. વળી, આ કોઈ ‘વધૂસંયાનમ્’ હોય તો એને વધુ અનુકૂળ નીવડે, કારણ કે એમાં કોઈ હોય જ નહિ !

કથં નૂપુરચન્દ્ર:—ચંદ્રકની કળા અહીં પરિસીમાએ પડેલો છે ! પોતાની બેડી ઉતાવળમાં આર્થિક કાઠી નહોતો ચક્ર્યો. માર્ગમાં એને તે નડે છે, પણ અહીં પહોં ઉપયોગી થઈ પડે છે ! કારણ કે ગણિકાની ગાડીમાં આર્થિક ખેસી જાય છે. બેડીના અવાજને વર્ધમાનક નપરનો રણકાર સમજે છે અને માને છે કે વસંતસેના ગાડીમાં ચડી ગઈ છે ! ખરેખર, લાવિ બળવાન છે. મલિતવ્યતા રાત્રી ચલવતી !

ચંદ્રકની સાંકળ જેવી નિર્જીવ વસ્તુને પણ કેવી સુંદર રીતે વિકસાવે છે ! ગ્રાહવણી પણ દેટલી સ્વાભાવિક છે ! આર્થિક ગાડીમાં ચલ્યો છે તે માટે બરાક

પણ શક વર્ધમાનકને ન આવે એવી કળા થકી ગોઠવી છે. જો રહેજ પણ શકા ગઈ હોત તો આર્યક તો પકડાઈ જાત, પરંતુ પાછળથી વસંતસેના ચારુદત્તની ગાડીમાં નહોતી એવો પુરાવો તો રહેત. પરંતુ વિધિની લીલા કંઈ જુદી જ હતી.

શ્લોક ૫ : સાકળ તોડવાની સાથે આર્યક, રાજ્યનું હૃદય તોડીને નાઠો છે ને બધા વિશ્વાસથી કેમ જિભા છે ! હવે બધાને તપાસ કરવાનો આદેશ અપાયો છે. પ્રતોલી-મુખ્ય શેરી. પ્રતોલી વિશિષ્ટા ત્રીણિ ગ્રામમધ્યમાર્ગસ્ય ક્વચિત્તમર :

અરે આર્યચારુદત્ત ન જાનાલિ ન વા વસન્તસેનામ્ । - આર્ય ચારુદત્તના ગુણોથી રાજ્યના અમલદારો પણ આકર્ષાયા છે તેના આ વાક્ય પુરાવો આપે છે.

ભાગેલા આર્યકની તપાસ કરવાનો આદેશ અપાયો છે. ઠાકેલી ગાડી રાજમાર્ગ ઉપરથી પસાર થઈ રહી છે તેને તપાસવાનું કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આ ગાડી ચારુદત્તની છે અને વસંતસેનાને લઈને જઈ રહી છે, એ સાંભળી ચંદનક કહે છે કે હવે ગાડીને તપાસવાની જરૂર નથી, કારણ કે ચારુદત્તનો વિશ્વાસ જ એવો છે. પરંતુ ફરજ બબલતા અમલદારો તો ચિડીના ચાકરો. એ તો કહે છે કે “કોણ ચારુદત્ત ને કોણ વસંતસેના, ? હુકમ પ્રમાણે ગાડી જોતી જ જોઈએ. ત્યારે ચંદનક કહે છે-કે શું આપ આર્ય ચારુદત્તને નથી જાણતા કે વસંતસેનાને નથી જાણતા ? તે કહે છે કે “જો ગુણવિધિ ચારુદત્તને અને નમરદેવતા જેવી વસંતસેનાને જાણતો નથી તે આકાશમાં રહેલા જ્યોત્સ્ના સ્થંભને જાણતો નથી”. એક સામાન્ય માનવી પણ ચારુદત્તના ગુણની કેવી કદર કરે છે ! આ જ છે ચારુદત્તની મહાનતા !

શ્લોક ૬ : અનુક્રુપ હંદ છે. પોતાની ફરજ બબલતા વીરકનું પણ શક નિરાળું વ્યક્તિત્વ આપ્યું છે. પોતે ફરજ પર હોવાથી ગાડીની તપાસ કરવાનું કહે છે કારણ કે ચારુદત્ત કે વસંતસેના તો શું પણ ફરજ આમળ સમા પિતાનેય તે ઓળખતો નથી. આ સાંભળી ગાડીમાં રહેલો આર્યક વિચારે છે કે અહીં એક મારો યત્રુ છે, ને બીજો મારો મિત્ર છે. જેમ વિવાહમાં કે ચિતામાં-અગ્નિ તો એક જ છે, પરંતુ બંનેનું કાર્ય ભિન્ન છે, તેમ અહીં બંને રાજકાર્ય બત્તરી રહ્યા હોવા છતાં એક મિત્રનું અને એક યત્રુનું કાર્ય કરી રહ્યો છે !

તન્નિલ - કાર્યની વ્યવસ્થા જોનારો વહીવટી હપરી. પ્રત્યક્ષિતઃ-વિશ્વાસુ.

શ્લોક ૭ : અનુક્રુપ હંદ છે. બીમની જેમ આર્યક પણ પોતે હાથથી મુદ્દ કરવાનું વિચારે છે કારણ કે અત્યારે તે નિઃશસ્ત્ર છે. વ્યાયજ્ઞઃ-લડતાં લડતાં.

અમય શરણાગતસ્ય—વીરકના કહેવાથી ચન્દનક ગાડીમા તપાસ કરવા ચઢે છે. ત્યારે આર્થિક કહે છે કે શરણાગતોઽસ્મિન્-કું શરણે આવ્યો છું. પ્રત્યુત્તરમા ચન્દનક કહે છે—અમય શરણાગતસ્ય । અર્થાત્ શરણે આવેલાને અભય. તત્કાલીન સુમને । આ એક મહાન આર્થ્ય લાગે છે, કે શરણાગતને અભય આપવું—એટલું જ નહિ તેને માટે બધું જ કરી છૂટવું વળી, જેને અભય આપ્યું હોય તેને છોડવો કે છેતરવો તે એક નૈતિક ગુનો ગણાતો, બ્યારે શરણાગતને આશ્રય આપવું એ મહાન પુણ્યકાર્ય હતું.

વળી અહીં આ શબ્દો ન સ્ફુટનો આશ્રય લઈને બોલવામા આવે છે, જેથી ગાડીની વાતચીત વીરક ન સમજી શકે

વચ્ચ -જે પાખ ઉપર ચાલે છે તે પક્ષી

અથવા ચદમવતુ તદ્દવતુ । પ્રથમેવામય દત્તમ્ ।—ચારુદત્તની ગાડીમા આર્થિક એકા છે એ જોઈ ચન્દનક દ્વિધામા મૂકાઈ બળ્ય છે, કે હવે શું કરવું ? એક તરફ રાજ્યની જવાબદારી છે તો બીજી બાજુ આર્થિકને પ્રથમથી જ અભયવચન આપી દીધું છે વળી આર્થિક પોતે તો નિર્દોષ છે વળી પોતાના પ્રાણરક્ષક યર્વિલકનો તે મિત્ર છે અને પાછો આર્થ ચારુદત્તની ગાડીમા બેઠો છે કિં કર્તવ્યમ્ની દ્વિધામય પરિસ્થિતિમા તે મૂકાયો છે વચનપાલન અને રાજ-આચાર્ય એ બેમા વચનનું પક્ષ નીચું બળ્ય છે । રાજ-આચાર્યને વચનપાલકતા આગળ તે દુબલ લેખે છે અને કહે છે કે 'ભલે જે થવાનું હોય તે થાય પોતે તો આર્થિકને બદને આર્થ વસ લેતેના છે—એમ કહી જવા દે છે કારણ કે અભયદાન એ ધંડ લોક અને પરલોક બંને લોકોમા મોટો ગુણ ગણાય છે

શ્લો. ૧૯ અહીં ચન્દનક પરાપકાર અને અભયગુણની પ્રશંસા કરે છે—ભલે પછી પરાપકારીનો કે અભય આપનારનો નાશ થાય '

શ્લો. ૨૦ વીરક કાબેલ છે. આય એમ બોલીને તરત જ અટકી આર્થ્ય બોલ્યો, તેનો નોંધ વીરક લે છે અને તેથી તેના મનમા સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્ણાટકલહપ્રયોગ કરોમિ ।—

વીરકને ચારુદત્તની ગાડીમા કોઈક હોવાની શંકા થઈ છે પરંતુ જો વીરક ગાડી ફરીથી તપાસે તો આર્થિક પકડાઈ બળ્ય અને અર્થ ચારુદત્તને સમ થાય આમાથી ઉગારવાનો ઉપાય તે વિચારે છે કે હવે હું આની સાથે ઘર્ષાટકાવડ કરું. અર્થાત્ કલ્પાનિકા લોકો જેમ કલંક કરે છે તેમ તત્કાલીન સમયમા આ લોકો કારણ વચરનો મિથ્યા કકળાટ-કલેશ ઉત્પન્ન કરતા હશે. એટલે ઘર્ષાટકાવડ બાંધી જોઈને

જિભો કરેલો ગ્રધરો. ચંદનક પણુ હવે ઝાડીં કારણુ વગર બાણી-બુજીને ટરેા જિભો કરે છે, જેથી ગાડી તપાસવામાં વિધાન થાય અને આર્થિક અને આર્થ ચારુદત ખાને જિગરી જઈ શકે !

શ્લો. ૨૧ : કવિત્થપલ - જેને બાંજવાથી અંદરથી ખાસ કંઈ નીકળતું નથી તેવું કળ, કોકું

સંતાં દદાતિ-હસ્તાન્વિયા કેશવનમમિનયતિ । અન્તો ધસવાની ક્રિયાનો ચાળો કરે છે

શ્લો. ૨૨ : ચંદનક વીરકને સંજળાવે છે કે અત્યારે તું સેનાપતિ બલે રહ્યો, પણુ તારી જન્મભાર્તિ તો વાળંદની છે ।

શ્લો. ૨૩ : વીરક ચંદનકને મોચી તરીકે જ ઓળખે છે. કરટકાય ખાતા-મોચી.

શ્લો. ૨૪ : ગાડીમાં બેઠેલા આર્થિકનો જમણો બાકુ ફરકે છે જે શુભ સૂચન છે.

શ્લો. ૨૫ : ચંદનક પોતે લોભથી નહિ પરંતુ પ્રેમથી કહી રહ્યો છે કે પોતાના આ કાચા બદલ ક્યારેક તેને યાદ કરે ।

શ્લો. ૨૬ : ભવિષ્યવેદાઓનો આગાહી સત્ય ઠરશે તો પોતે જરૂર ચંદનકને સંભારશે. આર્થિકના આ શબ્દો અતિ આચા કરે છે. રાજ્ય બનતાં આર્થિક ચંદનકને વૃધ્વીદગ્ધવાલક બનાવે છે.

શ્લો. ૨૭ : શુંલ અશુંલ નામના દાનવબાઈઓનો ઝાડીં ઉદ્ભવ છે. દેવી દુર્ગાએ તેમનો સંહાર કર્યો હતો તેવી રીતે આર્થિકને પણ ચત્રુપક્ષનો સંહાર કરી અમય અર્થે એવી ચંદનકની શુભેચ્છાઓ છે.



અંક ૭

શ્લો. ૧ : એક વેપારીના મુખમાં શોભે તેવી કદપના છે. અહીં ચારુદત્ત કહેવા માંજે છે કે વૃક્ષને પુષ્પો આવી ત્યાં છે ને મધુકરો મધસંચય કરવા લાગ્યા છે. શુલ્કમ્-રાજદેયમ્, નાંકાવેરો. પળ્યાનીવ-વેચવાની વસ્તુઓ જેવા.

શ્લો. ૨ : શાર્દૂલવિક્રીડિત હંદ છે. વર્ધમાનકને આવતાં વાર થઈ છે, તેથી ચારુદત્ત અહીં અનેક વિકલ્પો કરે છે કે— (૧) વર્ધમાનકને આમળ ગાડી જવાથી જગ્યા નહિ મળી હોય (૨) ધરી તૂટી જવાથી પાછો ફરે છે ? (૩) કે પછી પ્રગ્રહ, અછોડો, લગામો તૂટી ગઈ હશે ? (૪) કે માર્ગમાં પડી રહેલાં લાકડાંઓથી તેના માર્ગ રૂધાઓ હશે ? (૫) કે પછી ધીમેધીમે મરણ પ્રમાણે બળદ હાંકતો આવતો હશે ?

શ્લો. ૩ : માધિની હંદ છે. અપસારઃ— નાસી જવું. આર્થિક પોતાનો જાતને નરકાયલ સાથે સરખાવે છે. કાયસ્ર જેમ ખીબથી (કાંચકાના માળામાં) રક્ષાય તેમ આવારે આર્થિક પશુ ખીબના રક્ષણ હેઠળ હવો.

અભ્યુપપન્નવત્સલઃ સલ્લુ સત્રમવાનાર્યચારુદત્તઃ ભૂયતે ।

આર્થિક હવે નગરથી દૂર આવી ગયો છે. પરંતુ તે ચારુદત્તની ગાડીમાં આભ્યેક છે, એટલે પોતે હવે શું કરવું એની મંજવણુમા છે. ગાડીના માલિકને મળું એમ વિચારે છે. છેવટે આર્થ ચારુદત્તના શુભોને જોતાં પ્રત્યક્ષ રીતે તેને મળવાનો વિચાર કરે છે. કારણ કે આર્થ ચારુદત્ત તો સરવ્વાંગત તરફ વતસલ છે, એવું તેણે સમજ્યું છે. આમ અહીં પણ ચારુદત્તની મહાનતાનું જ નિરૂપણ છે.

શ્લો. ૪ : વંશસ્થ હંદ છે. ચારુદત્તને કારણે જ પોતે જીવતા રહેવા પામ્યો છે, એવી કપૂલાત આર્થિક અહીં કરી રહ્યો છે.

ફિ નિગઢેન ન્દારસ્થોઃ વાદો યેન સ્વય નાવતર્ગતિ । મોઃ ન વચંતસેના વચંતસેનઃ

સર્વેવ.૧-વિવેકના આ વાક્યમાં સુંદર Dramatic Irony (નાટ્યાત્મક વ્યોક્તિ)સાથે ઉચ્ચ ઉત્પન્ન કર્યું છે. ગાડી આવતાં ચારુદત્ત વચંતસેનાને ઉતારવાનું વિદ્વાકને કહે છે. પણ એ જાણ્યું અહમ્ ઘવાતું હોય તેમ લાગે છે કે પોતે પ્રાપ્ત થઈ એક વેત્યાને ઉતારે ? અસમત દે આમ તો બોલી શકતો નથી પરંતુ કહે છે કે શું એના પગ ભેડીથી બાધ્યા છે કે જાતે ન બિતરી ચક્ર ? વિદ્વાક બહુ મુઝબ બાવે આ વાક્ય બોલે છે. પણ હવે અભ્યુત્તાં જ બોલાયેલું આ વાક્ય સત્ય બનવાનું

ગાડીમાંથી ઉતરનાર આર્થિકના પગ ખરેખર

બેડીથી બંધાયેલા છે ! કેવું સુંદર રીતે સૂચન કરી દીધું છે ! શુંકે ઉંમેરા વિદ્યુતકના મુખે જ ભાવિ પ્રસંગોની સૂચના આપતો રહે છે. જેમ કે આગળ, કિમ્બોજ્જયિન્ધામાં ચોરીના દૃશ્યનું સૂચન હતું, અહીં પણ બેડીનું સૂચન કરી આર્થિકના પ્રવેશની વાત સૂચવી છે.

અને બ્યારે ગાડી ખોલે છે ત્યારે આશ્ચર્ય અનુભવનો તે કહે છે, અરે બાઈ આ તો વસંતસેના નહિ. વસંતસેન છે ! જેથી પ્રેક્ષકોમાં મુક્ત હાસ્ય નિષ્પન્ન થાય છે.

ગાડીમાંથી વસંતસેના હજુ ઊતરી નથી. આરુદ્ધ વિદ્યુતકને ઉતારવાનું કહે છે. કમને વિદ્યુતક વસંતસેનાને ઉતારવા બળ છે તો ખરો પણ આશ્ચર્ય ! આ તો વસંતસેના નહિ પણ કોઈક વસંતસેન છે એમ તે કહે છે. આરુદ્ધને આ મનક અત્યારે સભ્ય નથી કારણ કે એક તો ગાડી મોડી આવી છે એટલે વસંતસેના માટેની ઉતારવા વધી ગઈ છે. એમાં વિદ્યુતક વિશ્વંબ કરે છે જે આરુદ્ધ સડન કરી શકતો નથી ! આરુદ્ધની ધીરજ હવે ખૂટી ગઈ છે. તે અને જ વસંતસેનાને ગાડીમાંથી ઉતારવા અધીરો બને છે.

ન કેવલં દ્યુતિરમણીયો દૃષ્ટિરમણીયોડપિ । હન્ત રશ્મિતોડસ્મિ ।-

ગાડીમાં વસંતસેના જ છે એમ માની ચારુદત્ત પોતે તેને ઉતારવા બળ છે ત્યારે આર્થિકને પ્રથમવાર ચારુદત્તને પ્રથમ રીતે નિહાળવાની તક મળે છે. તેને જોતા જ આર્થિક પ્રભાવિત થઈ બળ છે. તે બોલી જાહે છે કે આ માત્ર સાંભળવામાં જ નહિ, જોવામાં પણ રમણીય છે ! અર્થાત્ આર્થ ચારુદત્તના શુષ્ક વિશે પ્રથમ સાંભળી હતી, પરંતુ આ તો તેમનું રૂપ. તેમની આકૃતિ પણ દર્શનીય નીકળી ! હવે આર્થિકને વિશ્વાસ થાય છે કે પોતે નિર્ભય છે-હન્ત રશ્મિતોડસ્મિ । કારણ-આકૃતિર્ગુણાન્ કથયતિ । અનુબંધની આકૃતિ તેના શુદ્ધની ઘોનક દોષ છે, આજુસનું બીતર તેના મુખ ઉપર પ્રતિગિમિત થનું જ દોષ છે ! અથવા યનાકૃતિસ્ત્ર ગુણ વસન્તિ । રૂપ અને શુષ્ક આમ સંબંધિત છે. ચારુદત્ત જે રમણીય વ્યક્તિ પોતાનું રૂપ કસો જ એવી તેને આશ્ચર્ય થાય છે, ને તે યોગ્ય જ છે. ચારુદત્તના પાત્રાલેખન માટે આ ઉક્તિ નોંધનીય છે.

શ્લોક ૫ : માસિની હંદ છે. રાત્રના જેવાં લઘુજ્વા ધરાવતો આ બેડીયા બંધાયેલો કેવો છે ! એ ચારુદત્તને પ્રમ્ન થાય છે, કારણ કે અગ્નિ દર્શાવેલ લઘુજ્વા-વાળો વ્યક્તિ જરૂર રાત્ર બને. વાંચો,-માઘનુર્મયનો રાટ્ રુચર્નો નવેશ્ચઃ ।

કરિદરભમનદુઃ-હાથીની શૂંદ નેવા જાદુવાળા. મિહરનોત્તરાંશઃ-તિંદ જેવા ભડા અને જિંદા ખખડા. વૃષ્ણસન્નદયાઃ-વિશ્વજ અને વરુણ વદનસ્ય છે. સંસ્કૃતમાં રાત્રજોનું આર્થ જ વર્ણન મળે છે.

શ્લો. ૬ : શરણાગતનું રક્ષણ કરવાની ચારુદત પૌતાની નૈતિક ફરજ સમજે છે અને આર્યકને નિર્ભય બનાવે છે.

સ્નેહમયાન્યન્યાનિ દદત્તરાણિ દત્તાનિ ।-

શરણાગત આર્યકના બેડીનાં બંધન ચારુદત દૂર કરાવે છે. પરંતુ આર્યક ને ચારુદત વચ્ચે બીજું એક બંધન બંધાયું છે; તેથી આર્યક કહે છે, સ્થૂળ બંધન કાપ્યા, પરંતુ બીજાં સ્નેહરૂપી બંધન બાંધ્યાં । અર્થાત્ આર્યક અને ચારુદત વચ્ચે અદ્ય સમયમા પશુ ગાઢ મૈત્રી થઈ ગઈ છે. એટલે હવે એ કહે છે કે આ સ્નેહની સાંકળ તોડી મુરઠેલ છે. બેડીનાં બંધન તો પ્રયત્નથી તોડી શકાયાં, પણ પેલા પ્રેમ-પાશનું શું ?

સંગઠસ્થ નિગઢાનિ । एषोऽपि मुक्तः । सांप्रतं वयं....

આર્યક સ્નેહ-બંધનમાં બંધાયેલી વાત કરે છે ત્યારે વિદુષકજી કહે છે, “બંધાઓ બંધનમાં. આ તો છૂટ્યા. હવે આપણે જઈએ”.

હવે આ ઉક્તિના અર્થઘટન પરત્વે મતભેદ છે. કેટલાક માને છે તેમ જો આ ઉક્તિ ચારુદતને હિંદેશીને હોય તો વિદુષક ચારુદતને કહેવા માત્રે છે કે હવે તમે બંધનમાં જકડાશો. આ ભાઈ તો છૂટ્યા પશુ તમે સડોવાશો. માટે આપણે હવે ભાગીએ !

પરંતુ આવા જિંડા અર્થમાં ન જઈએ તો તે આર્યકને કહે છે કે ભાઈ, બંધે બંધનમાં બંધાઓ. પછી તે ચારુદતને કહે છે કે તમે આમને મુક્ત કર્યા, માટે હવે આપણે અહીંથી જઈએ.

नयमन-બંધન. અભ્યુવંચાર-જેની ગતિ ધીમા સંચારવાળા છે.

આર્યક અને ચારુદતની આ મૈત્રીનાં ફળ અંતમાં જોવા મળવાનાં છે. આર્યક-ચારુદતનો મિત્રતામાં ચારુદતની ભાવિ સુખ-શાંતિ-સમૃદ્ધિનું સ્થપન રહેલું છે. વળી, આર્યક અને ચારુદતના સ્નેહસંબંધનું આ દ્રશ્ય બહુ સુંદર રીતે રજૂ થયું છે જે શુદ્ધની નાટ્યકલા માટે પ્રશંસનીય છે.

શ્લો. ૭ : સાર્ફલવિક્રીડિત હ'ંદ છે. આર્યક અને ચારુદતની પરસ્પરની લાગણી અહીં અલિપ્યક્ત થાય છે. શ્લોકની પંક્તિઓને યાત્રાનાં મુખમાં વહેંચી નાંખીને શુદ્ધ પ્રસંગની ધારી અસર ઉપભવી છે. અલ્પબત્ત, તેમ કરવામાં ભાસની શેડીનું અનુકરણ જણાય છે.

શ્લો. ૮ : રાજાનો ગુન્હો કર્યો છે માટે હવે પોતાની સલામતી માટે ચારુ-દત્ત બેઠીને જૂના કૂવામાં નાંખી દેવાનું કહે છે.

ચલોક્ત્-ગુન્હો, અપરાધ. ચારદૃષ્ટ્યા-અસૂસની દૃષ્ટિથી.

શ્લો. ૯ : Coming events cast their shadows before. આવનાર અનિષ્ટનાં એવાં છાંય ચારુદત્તને મળી ચૂક્યાં છે. એક તો પોતાની પ્રિયા આવવાની હતી પણ હજી આવી નથી, તેનું કાણું નયન ફરકે અને હૃદય બળે છે, પુરુષનું કાણું અંજ ફરકે તે અશુભનું સૂચક છે. એમાં વળી, સામે આવતા સાધુ-અમણ્યકે પણ અનિષ્ટ-સૂચન કર્યું છે. આમ, અનર્થનાં ઝોઝોયા પડવા માંડ્યા છે.



અંક ૮

શ્લો. ૧ : સંન્યાસી માટે સંયમ એ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. અહીં તેની તરફ ધ્યાન દોરે છે. ધ્યાનપદ્ધતિ-ધ્યાન રૂપી નગારું.

શ્લો. ૨ : સ્વર્ગપ્રાપ્તિ-મેક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયો બતાવ્યા છે. વચ્ચજ્ઞાના-પાંચ માથુસો-પાંચ ઇન્દ્રિયો સ્ત્રિયમ્-અવિદ્યા રૂપી સ્ત્રીને ધ્યાન-શરીર રૂપી ગામ.

શ્લો. ૩ : મનને છતાનારે જ સાચો સાધુ છે. કારણ, મનઃ એવ મનુષ્યાનાં કારણે વન્ધમોહયોઃ । મન જ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. બાકી લગભગ કે ટીકા-૮૫-કાંતો ફાલ કરનારા તો માત્ર કહેવાતા સાધુ છે. અહીં આવા સાધુ ઉપર કટાક્ષ છે ।

આપાનકમધ્યપ્રવિષ્ટસ્યેવ રક્તમૂલ્લક્ષ્ય શોર્પે તે મહુક્ચ્યામિ ।-

બીજા બિંદુને જોતાં જ ચક્રાર રોયે લરાયો છે. કદાચ કોઈક વાર કોઈક સાધુએ તેને અપમાનિત કર્યો હશે. તેનું વેર લાગવા ચક્રાર હવે આવા સાધુઓ સામે પડ્યો હશે. અહીં બીજા સાધુ (જે સંવાહક છે તે) ને જોતાં ચક્રાર કહે છે કે બિંદો રહે. પીઠાની વચ્ચે પડેલા લાલ મૂળાની માફક તારું માથું ફાડી નાખીશ. અર્થાત્ તેને મારી નાખવાની ધમકી ઉચ્ચારે છે. લાલ મૂળો એ તૃષા વધારવા અને દારૂની સૂત્રધ વધારવા તે સમયે વપરાતો હશે. આમ આ દ્વારા તત્કાલીન સામાજિક રીવાજ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

શ્લો. ૪ : બાગમાં આવેલા સાધુને મારી ન શકાય એમ વિદ્ય અહીં સમજાવે છે.

ધન્યઃ પુણ્ય ઇતિ મા મળતિ । કિમિદ્ ચાર્વાકઃ કોટ્યકઃ કુમ્ભકારો વા ।— શકાર અને ભિક્ષુકનો આ વાર્તાલાપ હાસ્ય રસ નિબ્ધન કરે છે. શકારને જોઈ ભિક્ષુ તેને હિંદુશીને તેનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે ત્વ ધન્યઃ ત્વં પુણ્યઃ । અર્થાત્ ત્વ ધન્ય છે, પુણ્ય છે. પરંતુ શકાર આ બધા શબ્દોનું વિપરીત અર્થ-ઘટન કરે છે, કારણ કે તે ભિક્ષુને મારવા જ ઇચ્છે છે. તેથી તે કહે છે કે “શુ” હું, ચાર્વાક, હવાડો કે કુંભાર છું ?”

અહીં ભિક્ષુએ વાપરેલા ‘ધન્ય’, ‘પુણ્ય’ શબ્દો દ્વિ-અર્થી છે. ધન્યઃ-(૧) નસીમદાર, (૨) ધનની ચિંતા કરનાર=ચાર્વાક કે જે “ઋણ કૃત્વા દૃત વિવેત્” માં માને છે. પુણ્ય-(૧) પવિત્ર. (૨) હવાડો. કારણ કે પાણી આપીને હવાડો પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરે છે. ત્રીજો અર્થ કુંભાર. યજ્ઞોપયોગી વાસણો બનાવતો હોવાથી તે પણ પુણ્ય કહેવાય.

અહીં શકાર બધા અર્થ લઈને ભિક્ષુ ઉપર વધુ યસ્તે ભરાય છે.

શ્લો. ૫ : શાર્દૂલવિકીડિત હાંદ છે. નવા બનેલા સાધુનું સ્વર વાસ્તવિક વર્ણન છે. લલાટચ્છયિઃ-કપાળનું તેજ. ધણી સમયથી સાધુ હોય તો તકે રખડીને તેનું કપાળ કાળુ બન્યું હોય, પરંતુ આની કપાળની આભા એવી ને એવી જ છે. તેથી તેણે હમણા જ સાધુનો વેશ ધારણ કર્યો હોવો જોઈએ, કાપાયવસ્ત્રરચના-ભગનું પહેરવાની ઢગ દૂર નિગૂદાન્તસ્-કેડનો ભાગ સખત બાંધ્યો છે. પ્રાશિચિલ્મ-ખૂબ ઢીલું પડેલ.

“વગર કારણે વઢવું તો તરત બેલવું આડું”-એવું જો કહેવાય છે તેનો આ સુંદર નમૂનો છે. ગમે તે રીતે શકારે સાધુને પૂછી કરવો છે. વિદ્ય સાધુને જવા દેવાનું શકારને કહે છે. ત્યારે બધો શકાર કહે છે, “જવા દઈએ, પણ એક શરતે કે એ એની રીતે કાદવ નાખે કે પાણી કાદવવાળું ન થાય અથવા પાણીનો ઢગનો કરીને કાદવમાં નાખે”.

મને કાર્ય ‘શશવિષાણવત્’ અશક્ય છે. અર્થાત્ આ દુષ્ટ શકાર એની શરત મૂકે છે કે જે પાળી શકાય તેમ છે જ નહિ. પરિણામે પોતે એ સાધુને મારી શકે. અલગત, વિદ્યને શકારની આ મૂર્ખતા લાગે છે, પરંતુ હકીકતમાં અહીં મૂર્ખાઈ કરતા બધાઈ જ દેખાય છે. વળી, અહીં શકાર દ્વારા યદ્વકનો સાધુઓ તરફનો કટાક્ષ જણાતો લાગે છે.

શ્લો. ૬ : વિષયસ્તઃ—અવળાં વર્ષામિ—શરીરવાળાં.

શ્લો. ૭ : બાજમાં શોભતાં વૃક્ષોને પત્નીથી શોભતા પુરુષો સાથે સરખાવ્યાં છે. કઠોર—પરિપક્વ, નિષ્પન્દ—સ્થિર.

શ્લો. ૮ : ચકારના મુખમાં શોભે તેવી હીનોપમા છે. વિનામિતા—નમાવેલાં સ્તનનિ—કટકે છે.

શ્લો. ૯ : દુર્ગન અને સજ્જનોના ઓઝો તરફના વર્તાવને શુદ્ધે વર્ણવ્યો છે. સત્પુરુષો સ્વયં પરસ્પરને માટે ઉદ્ભવતા રનેહને સ્વીકારે છે, તેથી જ એવા રનેહ ન હોય તો કાં તો એ છોડી દે છે, કે કાં તો ઝોઝો કરે છે. જ્યારે દુર્ગન ઓઝોથી અપમાનિત થતા તેનો કામ વધે છે, એ ઓની વધુ ને વધુ પાછળ પડે છે. ચકાર તેનું ઉદાહરણ છે.

શ્લો. ૧૦ : અન્યથઃ : ગોકુલ પ્રતિમુક્તશબ્દવલ્લ છાયામુ નિદ્રાયતે, તૃષ્ણાર્તઃ ચનમૃગૈઃ ચ ડાળં સારસ પયઃ નિષીયતે, સંતાપાત્ અંતિશક્તિઃ નરૈઃ નગરોમાર્ગઃ ન સૈવ્યતે, પ્રવહન ચ તસા ભૂમિમવાસ્ય સંસ્થિતં મન્યે ।

અહીં શાકુંલવિકીરિત ઇંદ્ર છે. પ્રતિમુક્તશબ્દવલ્લ—સખના કાળિયા છોડ્યા છે તેવું. ચકારનો ગાડીવાન સા માટે મોડો પકથો છે તેનું અહીં અનુમાન વિટ દ્વારા મળે છે. ભરમધ્યાહ છે, સખત તાપ છે, પશુઓ પણ જાં પી ગયાં છે. આથી વિટ માને છે કે ચકારનો ગાડીવાળો પણ ક્યાંક આરામ કરતો હશે.

શ્લો. ૧૨ : માલિની ઇંદ્ર છે. ચકારી પુનરુક્તિથી ભરપૂર આ મોડકાં ચકાર કહે છે કે આ ભરખપોરે બધા આરામ કરી રહ્યા છે ત્યારે પોતે એકલો તાપમા તપે છે.

કિમુચ્યતે ગન્ધર્વો ભવાન્—પોતાની ગાડી હજી આવી નથી. તેથી વિનોદ માટે ચકાર ગીત ગાય છે અને ચેટને પૂછે છે કે “મેં ગાયું તે તેં સાંભળ્યું ?” ત્યારે આવજી જરા વ્યંગ્યમાં કહે છે, “શું કહેવું ? તમે તો ગાંધર્વ છો”.—અર્થાત્ તમે ઉત્તમ ગાયક છો. અહીં મોટે સ્તુતિ પણ જીંડે નિંદા છે. અથવા તો કદાચ જ ક્યો છે એમ મનન્ય.

શ્લો. ૧૩ : વિટ ચકારને ‘ગાંધર્વ’ કહે છે. જ્યારે મૂર્ખ ચકાર ‘મન્ધ’ શબ્દ સાથે તેને સમજે છે. અર્થાત્ ‘ગન્ધર્વ’નો ઉપયોગ કરવાથી ગાંધર્વ થવાય. આથી ને પોતે ઉપયોગ કરેલી અધ્યક્ષત ઓળે ગણાવે છે.

શ્લો. ૧૪ : કોયલનું માંસ ખાવાથી પોતે ‘કાકિલસ્વર’ છે એમ જણાવતા ચકારની મૂર્ખતાની સાથે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

ન લલુ વર્ષમાનકસ્વરસંયોગઃ ।-પુષ્પકરંક બાગમાં વસંતસેનાવાળી શકારની માડી આવી પહોંચે છે. વસંતસેના હજી ચારુદત્તાના બમમાં છે. પરંતુ ચેટનેા અવાજ સાંભળી ગમરાય છે. કારણ કે આ અવાજ ચારુદત્તાના માડીવાળા વર્ષ-માનકનેા નથી ! તે વિચારે છે કે બળદ અને ગાડીવાનને આરામ આપવાને માટે કદાચ ગાડીની ને ગાડીવાળાની બદલી પણ કરી હોય ! પરંતુ તેની જમણી આંખ સુરે છે, જે કંઈક અનિષ્ટના એંધાણ સૂચી રહી છે—“Coming events cast their shadows before.” અથવા વિધિહો ચલવાન ! ભાવિ બળ-વાન છે. ભાવિના ગર્ભને કાણુ જોઈ શક્યું છે ?

सर्वमुपपन्नं भविष्यति । अहमात्मोयो न भविष्यामि ।-

ચેટ ગાડી લઈને આવી પહોંચેા છે. પણ ગાડીને કયે રસ્તેથી અંદર લઈ જતી ! શકાર કહે છે કે-ભાંગેલી દીવાલને રસ્તે. ત્યારે ચેટને શંકા છે કે એ માગંથી આવતાં તો ગાડી ભાંગે, બળદ પણ મરે ને પોતે પણ ન રહે. દુષ્ટ શકારને તો એમાં જરા પણ રંજ નથી. કારણ એ તો ગાડી, બળદ કે ગાડીવાન નવા લાવી શકવા સમર્થ છે. આ સાંભળી ચેટ ઉપચુકત શબ્દો ઉચ્ચારે છે કે શકારે કરેલી બધી ચોક્કસ ઉપપન્ન છે, પરંતુ એક વસ્તુ ન ગમી કારણ કે પોતે ભતથી જ જાય ! ગાડીવાળા ભલે બદલાય, પણ પોતે જાય તો ફરીથી આવવા ન પામે ! નરી વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરાવ્યું છે ! તો ખીજી તરફ શકારની દુષ્ટતાનું અને કૂરતાનું પણ.

यद्यप्यहमेव भवामि तथापि तवैव भाचारः अपिरोह भट्टारक इति भणितुम् ।-શકારના પાત્રાલેખન માટે આ નોંધનીય હકિત છે. તેની નીચતા ને દુષ્ટતા તો જુઓ ! ગાડીમાં ચઢવાને માટે પહેલાં ભાવને કહે છે કે તું પૂજનીય છે તેથી તું પહેલો ચઢ. પણ ભાવજી ચઢવા જાય છે ત્યારે એ દુષ્ટ કહે છે કે શું તારા પાપની ગાડી છે ? ભાવજી તરત જ કહે છે કે આપશ્રીએ જ તેમ કરવા કહ્યું છે. ત્યારે શકાર કહે છે કે હું કહું તો પણ આખરે તું મારી નીચેને ભાણુસ છે. તેથી શિષ્ટાચાર ખાતર પણ તારે કહેવું જોઈએ કે “શ્રેષ્ઠ ! તમે પહેલાં ચઢો.” અર્થાત્ વિટે શકારનું સ્થાન સમજવું જોઈએ. દૂંકમાં અહીં શકારનેા ધૂર્ત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

मृतोऽसि मृतोऽसि प्रवहणाचिरुद्धा राक्षसी चौरा वा ।-

આ સમગ્ર પ્રસંગ હાસ્ય-ભરપૂર છે. ગાડીમાં ચઢવા જતા શકાર સીને જુએ છે ને ગમરાય છે. કદાચ તેણે ગાડીમાં વસંતસેના છે એમ જોઈ પણ લીધું

હોય ! અને વિટને મૂખ જનાવવા આ પ્રમાણે બોધતો હોય । પરંતુ તે બરાબર નથી લાગતું કારણ શકારણ આમેય છે તો કર્પોક અને આમ અણુધારી આકસ્મિકપણે કોઈક સ્ત્રીને પોતાની ગાડીમાં જુએ તો રાક્ષસી કે ચોરની યંકાથી કરે તો નવાઈ નથી ।

શ્લો. ૫ : વિટનો આ શ્લોક વિટનું સભામાં ગૌરવવંતુ સ્થાન બતાવે છે કે જેથી તે કુલીન સ્ત્રીઓના દર્શનથી કરે છે. અવનતચિરસઃ—નીચે મુખે. વર્ષતાદિ-તાલ-વરસાદથી રુંધાઈ જતી અંગિવાળા.

કથમયે મૃગો મ્યામમનુસરતિ ।—પોતાની ગાડીમાં સ્ત્રીને જોઈ કર્પોક શકાર કોઈ રાક્ષસી કે ચોર હોવાની યંકા સેવે છે. પરંતુ વિટ ગાડીમાં જુએ છે તો વસંતમેના । આ જોઈ તે પરમ આશ્ચર્ય અનુભવે છે અને ખેદ વ્યક્ત કરે છે કે ‘તું’ મગસી વાધને અનુસરે છે ।’ અર્થાત્ મૃગલીનું વાધનું અનુસરણ મૃગને જ નોતરે છે તેમ વસંતમેના શકાર પાસે આવે તે તેના વિનાશને આશંકાથી આપવા સમાન છે. આપણે જોયું છે તેમ વિટને પહેલેથી જ વસંતમેના માટે લાગણી, આદર ને સ્નેહભાવ છે. કોઈપણ રીતે—પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ—શકારના પંજ-માથી વસંતમેનાને તે મુક્તિ અપાવતો રહ્યો છે ને એમ મદદ કરતો આવ્યો છે. પરંતુ આજે સ્વયં વસંતમેના સામે ચાલીને શકાર પાસે આવી છે, એ જોઈ તે આશ્ચર્ય અને ખેદ બંને અનુભવે છે.

શ્લો. ૧૬ : હંસો હંસ પરિત્યજ્ય ધાયસં સમુપધિષ્ઠા ।—

શકારની ગાડીમાં વસંતમેનાનું આગમન જોઈ વિટ નવાઈ પામે છે ને સાથે વિવાદ પણ અનુભવે છે અને કહે છે કે આ તો જાણે કે મુંદર મેતાન પ્રદેશમાં મૂતેશા શરમ્બંદ જેવા ઠંસને ત્યજીને હંસી કાગડા પામે આવી ! અર્થાત્ સૌન્દર્યવાન અને ગુણવાન ચાતુર્યને ત્યજી વસંતમેના આ કાગડા જેવા દુષ્ટ, ખલ શકાર પાસે આવી એવું સૂચન છે. આમ, અમસ્તુત હંસ, ઠંસી, કાગડા દ્વારા પ્રસ્તુત ચાતુર્ય, વસંતમેના ને શકારનું સૂચન છે. એટલે કે ‘અમસ્તુતમયંસ’ અલંકાર દ્વારા તે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે.

શ્લો. ૧૭ : વસંતમેનાને શકાર પાસે આવેલી જોઈને વિટ હવે ટાળે મારે છે. કારણ કે અગાઉ વિટે શકારનો સ્વીકાર કરવાનું કશું જ હતું. પરંતુ અસિનાની વસંતમેનાને તેની અવગણના કરી હતી. હવે આજે માતાની આજ્ઞાને વચ મર્યાદાને દ્રવ્યના ઘોળે આવી છે. અથવા વસંતમેનાને જોઈ એ કહે છે કે કદાચ આ સ્વમાનસીન વેરવાળા પંથાને કારણે હવે આને સ્વીકારે છે.

સમુપચર મદ્રે સુપ્રિયે ચાપ્રિય ચ ૧-ચકાર જેવા દુષ્ટ, જંગલી મનુષ્ય પાસે, સામે ચાલીને આવવા બદલ વિદને વસંતસેના માટે દુઃખ થાય છે. તેથી ઉપરોક્ત શબ્દોમાં તેને ટાણે મારે છે કે પોતે તો કહ્યું જ હતું કે “પ્રિય અને અપ્રિયને સરખી રીતે સેવ”. અર્થાત્ વિદની, અગ્રાહની ચેતવણીને વસંતસેનાએ અવગણી છે તેનો તે ઉલ્લેખ કરે છે.

દુષ્ટકર ત્રિપદોપધીકર્તુમ્ ૧-

“પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જ બધું”. મનુષ્યનો સ્વભાવ પ્રકૃતિગત લાક્ષણિકતા દ્વારા કરી શકાતો નથી. અહીં ચકારની દુષ્ટતા ઉપર ટાણે છે. ગાડીમાં રાક્ષસો છે. માટે ઉજ્જયિની નગરીમાં ચાલીને પ્રવેશ કરવાનું વિચારે છે. ચકાર પહેલાં તો મજૂર થાય છે. પરંતુ તુરંત જ પાછો કહે છે કે હું તો ગાડીમાં બેસીને જઈશ કે જેથી દૂરથી મને બેઠેને લોકો કહે-“આ રાખના સાળા શેઠજી બધા છે”-આ સાલળી વિદ ઉપરોક્ત શબ્દો બોલે છે કે વિષ તે કદી ઔષધ બને ? અર્થાત્ ચકાર એટલો હંસી તે જાક્કો છે કે એ એની ઇચ્છાનુસાર જ વર્તવાનો એમ કહેવા માંડે છે. વાંચો.

દુર્બનઃ સુજનીકર્તુ યત્નેનાપિ ના શક્યતે ।

સંસ્કારેણાપિ લગ્ન કાઃ સુગન્ધીકરિષ્યતિ ।

શ્લો. ૧૮ : વસંતસેના આવી છે એમ કહી ચકાર પોતે પૂર્વે કરેલી ભૂલો બદલ વસંતસેનાની માફી માંગે છે.

શ્લો. ૧૯ : વસંતસેનાની લાત પડવાથી ચકાર અપમાનિત બને છે.

પદ્મવતુ તદ્મવતુ ૧- વસંતસેના સ્વયં અહીં આવી છે એમ બાણી ચકાર આનંદિત થાય છે. વસંતસેનાના પગમાં પડી તે માફી માંગે છે. પરંતુ વસંતસેનાની લાત પડતાં જ ઘણાં કંઈક કાણું હોવાની તેને ચંકા થાય છે, અને એટલે પુછે છે કે આ વસંતસેના ક્યાંથી મળી ? ચેટ દ્વારા બાણુવા મળ્યું કે એ તો ગાડી બદલાવાથી બૂલથી આવી છે, નહિ કે પોતાને પ્રેમ કરવા. એ તો પેલા દરિદ્રને પ્રેમ કરે છે. ચકારના આ શબ્દો સાલળી વસંતસેનાને બળ મળે છે. હવે તે નિર્ધાર કરે છે કે જે થવાનું હોય તે ભવે થાય અર્થાત્ પોતે ચારુદત્તાના પ્રેમ-માથી ચલિત થવાની નથી. અહીં વસંતસેનાના પાત્રાલેખન પરત્વે પ્રકાશ પડે છે.

શ્લો. ૨૦ : ચકારની મૂર્ખતા ને અસંગદ બકવાટ અહીં જેવા મળે છે. વસંતસેનાને તે ગાડીમાંથી નીચે ઉતારતે એમ કહેવા માંડે છે : એ માટે યોગ્ય

ઉપમા જટાયુ અને વાલ્મીકી સ્ત્રી તારાનો કાઈ સંબંધ નથી. જટાયુએ તો સીતાને બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શ્લો. ૨૧ : ન હતાઃ પલ્લવચ્છેદમર્દન્ત્યુપવનોદ્મનાઃ ।-

વસંતસેનાની હાતથી ઢોપાયમાન થયેલો શકાર વસંતસેનાને વાળ પકડી ગાડીમાંથી નીચે ઉતારવા માંજે છે, પરંતુ વિટ તેમ કરતાં અટકાવે છે. તે કહે છે કે આવી ગુણવાન સ્ત્રીઓને વાળથી પકડવી ન જોઈએ જેમ ઉપવનમાં પાંગરતી હતા તેમના પલ્લવ તોડવાને યોગ્ય નથી, તેમ ગુણવાન સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવું વર્તન યોગ્ય નથી.

શ્લો. ૨૨ : શકારતુ' સાચું સ્વરૂપ અડી' પ્રગટ થાય છે. પ્રાવારકમ્-ઉપરોક્તો સ્વપ્નશતૈર્બુક્તમ્-સો તારથી વણેલો.'

માવ, અકાર્યસ્ય ગન્ધોડપિ નાસ્તિ । રાષ્ણો કાપિ નાસ્તિ ।-શકાર શક છે એટલું જ નહિ, કૂર અને ધાતકી પણ છે તેનાં અડી' દર્શન થાય છે. વિટને તે કહે છે કે તું મને ત્રમતું કાર્ય કર, વિટ કુકર્મ, અકાર્ય સિવાયતું કાર્ય કરવા તૈયાર થાય છે. ત્યારે શકાર અકાર્યને અસાધ્ય ના અર્થમાં સમજે છે અને કહે છે કે અડી' કશું જ અકાર્ય અસાધ્ય નથી કારણ આ રાક્ષસી નથી કે એને હસી ન શકાય. આ તો વસંતસેના છે કે તેને મારી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ ધાતકી શકારને ખૂન એ અકાર્ય-કુકર્મ હાતતું નથી. શું તેનો કુટ્ટ અને ધાતકી સ્વભાવ ।

શ્લો. ૨૩ : વસન્તતિલકા હંદ છે. વિટ કહેવા માંજે છે કે પોતે આવા પોર પાપમાંથી કઈ રીતે છૂટી શકે ? પરલોકનદી અર્થાત્ વૈતરણી નદી. પરલોકમાં જતાં તેને ઝોળાગરી પડે, અને તે માટે પ્રવશ રૂપી નાવ દોલું જોઈએ. જો પોતે આવું પાપ આચરશે તો ક્યારે છૂટશે ? રુદ્રપ-નાવ, ઢોડી.

શ્લો. ૨૪ : વસન્તતિલકા હંદ છે. વિટ જોવા નોકર કુકર્મનાં સાક્ષી-સ્પૃશ્વરૂપે બંધે ન દોષ-પદ્ય કુરતી વરતે તો છે જ-એ હિંદુ માન્યતાને અડી' જનાવે છે.

પ્રમપતિ મટઃ ઘરીરસ્ય ન પારિગ્રસ્ય ।-

વસંતસેનાને મારી નાંખવાનું અપમૃત્ય કરવાનું વિટ મ-કારે છે. એટલે, શકાર હરે એટલે પલાળી જુને છે, અનેક લોખ-લલ્લો આપે છે. છેવટે ધમકી નાપે છે કે "શું તારા ઉપર મારો અધિકાર નથી ?" એટલે બેવડક મત્યુત્તર વાયે છે, મારા દરીદ્ર તમે નાવિક દો, ચારિત્રના નહીં.

અહીં શુદ્ધકની પાત્રાલેખનકળા દાદ માગી લે તેવી છે. ચોટ એક તુચ્છ નોકર હોવા છતાં નિરાળું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. વિશાળ વ્યોમમાં અનેક ખૂણે ટમટમતા તારલાની જેમ શુદ્ધકની આ વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિમાં ચેટિયા જેવા નોકર અનોખું વ્યક્તિત્વ ધરાવી શકે છે । પોતે આવું ધોર કૃત્ય કરવા હરગીજ ના પાડે છે.

મદ્ધક મુક્તદુષ્કૃતસ્ય પરિણામઃ ।—ચોટ પરલોકથી કરીને આવું દુષ્કૃત્ય કરવા તૈયાર નથી ત્યારે શકારજી ભણે હિંદુ માન્યતાની હાંસી ઉઘાડતાં પૂછે છે કે પરલોક કેવો ? ત્યારે ચેટ પોતાની પરલોકની માન્યતા સમજાવતાં કહે છે કે પરલોક એટલે સારાં-નરસા કાર્યોનું પરિણામ.

શ્લો. ૨૫ : ચેટને માર આવો પડે છે. છતાં તે ધોર કૃત્ય કરવા તૈયાર નથી. કારણ તે કહે છે કે પોતે જન્મે નોકર છે તે જ જતાવે છે કે તેના ભાગ્યમાં પૂર્વે કેટલાય દુષ્કર્મો જમા થયેલાં છે. હવે નવા પાપ વધારવા તેની કામના નથી.

શ્લો. ૨૬ : વસંતતિલકા હંદ છે. પરિમૂલદયઃ—જેની કશા ઉલકા છે તે. ગ્રેયઃ—નોકર.

ચેટના ચબ્દોથી ખુશ થઈ વિટ ચેટને ધન્યવાદ આપે છે તો શકારને નિંદે છે કે ચેટ જેવો સામાન્ય માનવી પરલોકનો ભય રાખે છે, બ્યારે શકાર જેવો સુખી પાપનો વિચાર કરે છે ।

શ્લો. ૨૭ : ઉપભતિ હંદ છે. વિધિની વિચિત્રતાને વિટ વર્ણવે છે કે તે હિંદને, નળળી બાલુને અનુસરનારું વિષમ છે. બળવાન વ્યક્તિ અયોગ્ય હોય તો પણ તે વિધિ તેને વધારે જ આપે છે, બ્યારે યોગ્ય પણ નમળાને વિધિ સહાયક બનતું નથી, જેમ કે ચેટ અને શકાર જાનેની યોગ્યતા અને વિધિની સહાયતા જોઈ વિટ આ બોલે છે. રંધ્રાલુભારી—હિંદને (નળળી બાલુને) અનુસરનાર.

શ્લો. ૨૮ : શકાર અહીં વિટ ઉપર પોતે કરેલા ઉપકાર બ્યર્થ નીવડ્યા, તેના અફસોસ વ્યક્ત કરે છે.

શ્લો. ૨૯ : કિં કુલ્લેનોપદિષ્ટેન, શીલમેવાજ કારણમ્ । મવન્તિ મુતરા સ્ફોટાઃ મુઘ્ધેને ક્ષ્ણકકિદુમાઃ ।

સામ, દામ, દંડ અને ભેદનો ઉપયોગ કરવામા રાજાજના સાળા હોશિયાર છે । વિટ આમજ જોર આદ્યુ નહિ, એટલે નમ્ર થઈને કહે છે કે મદ્ધક જેવા કુળમાં જન્મેલો હું કુકર્મ કેવી રીતે કરું ? તેથી મેં તને કહેલું. આનો વિટ આ શ્લોક દ્વારા જવાબ આપે છે કે કુળથી શું ? મનુષ્યની યોગ્યતા નક્કી કરવામાં શીલ એ જ પ્રમાણુભૂત ગણાય, કારણ કે સારાં ખેતરોમાં પણ કાંટાનાં અનેક વૃક્ષો

હોય છે, તેમ સારા જીવ્ય કુળમાં પણ દુષ્ટ લોકો પાકે છે. અર્થાત્ કુળવાન હોવું એના કરતાં ચારિત્રવાન હોવું એ મનુષ્યની યોગ્યતાનું પ્રમાણ ગણવું જોઈએ, તેમ અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શ્લો. ૩૦ : ઉપભતિ હંદ છે. વસંતસેના અને ચક્રાર બંનેને વિટ એકાંત આપવા ઇચ્છે છે. કદાચ પોતાની ઉપસ્થિતિમાં વસંતસેના આવા મૂખને સ્વીકારતાં ચરમ અતુલવતી હોય, એ વિચારે વિટ તેમને એકાંત આપે છે, કારણ કે કામ એકાન્તના વિદ્યાભના રસવાળો છે. અર્થાત્ એકાંત કામને વધારનાર છે. અહીં પણ ‘મલિતગત્તા મલકતી’ બને છે. ભાવિ જ વિટને સુલાવામાં નાખે છે.

શ્લો. ૩૧ : વસંતસેનાને પીગાળવાના ચક્રારના પ્રયત્નો અહીં જણાય છે.

શ્લો. ૩૨ : સોના વજેરની લાલચથી ચક્રાર વસંતસેનાને લોભાવે છે. પરંતુ વસંતસેના ગણિકાના ગુણોથી ભિન્ન છે. એ કહે છે કે તું મને ધનથી લોભાવવા માગતો હોય તો તે વ્યર્થ છે. જેમ ભ્રમરો સદૈચરિત્રવાળા, વિશુદ્ધ કમળોનો ત્યાગ કરતો નથી, તેમ પોતે પણ ચારિત્રવાન અને વિશુદ્ધ એવાં ચારુદત્ત લલે દરિદ્ર હોય પરંતુ તેને ત્યજવાની નથી. એવો ભાવ રહેલો છે. આમ, અપ્રસ્તુત કમળની પ્રશંસાથી ચારુદત્તની પ્રશંસા ને ગુણોનું સૂચન થાય છે. તેથી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે.

શોભા હિ પણ્યસ્ત્રીणां सदृशजनसमाश्रयः कमः ।-

ચક્રારનો લોભામણી લાલચોનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં વસંતસેના અહીં કહે છે કે દરિદ્ર પણ કુળવાન અને શીશ્વવાન મનુષ્ય જ સેવવા યોગ્ય છે. એમાં ય ગણિકા-જ્ઞાની તો એ શોભા છે કે યોગ્ય પ્રદુષ સાથે જ સ્નેહ થાય, અર્થાત્ વસંતસેના કહેવા માગે છે કે દરિદ્ર પુરુષને સ્નેહ કરવો એ ગણિકાની શોભા છે કે નેથી લોકનિંદાને ટાળી શકાય. આમ અહીં ગુણાનુરક્તા વેસ્ત્રા વસંતસેનાનું વ્યક્તિત્વ નિરાણું છે !

सदृशकारपादपं सेनित्या न पत्यशपादपमद्वीकरिष्यामि ।-

પેસાનો દ્રવ્ય કરનાર ચક્રારને કુશલી વસંતસેના ચારુદત્તનાં પેટમરીને વખાણ કરતાં કહે છે કે આંગાના દૃશ્યને સેવ્યા પછી ટાઈ પલાયદૃશ્યથી જો બપુ કે ? અર્થાત્ ચારુદત્ત આંગાના દૃશ્ય જેવો ઘટાદાર, જાણ રસ ને આનંદ આપનાર છે, બધારે ચક્રાર પલાયદૃશ્ય જેવો છે જેનાં પુષ્પ માત્ર સુંદર છે પણ સુવાસવિદોષાં વ્યર્થ ! એટલે ચારુદત્તને પ્રેમ કર્યા પછી ચક્રારને પોતે કેવી રીતે સ્વીકારે ?

अह पुनः पत्यसः कृतः ? मित्रकः अपि न कृतः ?-

અહીં શુદ્ધકની પાત્રલેખનકળા દાદ માગી લે તેવી છે. એટલે એક તુચ્છ નોકર હોવા છતાં નિરાણું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. વિશાળ વ્યોમમાં અનેક ખૂણે ટમટમતા તારલાની જેમ શુદ્ધકની આ વિશાળ પાત્રસૃષ્ટિમાં એટિયા જેવો નોકર અનોખું વ્યક્તિત્વ ધરાવી શકે છે. પોતે આવું ધોર કૃત્ય કરવા હરગીજ ના પાડે છે.

મદ્ધક સુકૃતદુષ્કૃતસ્ય પરિણામઃ ।—એટ પરલોકથી કરીને આવું દુષ્કૃત્ય કરવા તૈયાર નથી ત્યારે શકારજી બહુ હિંદુ માન્યતાની હાંસી ઉઠાવતાં પૂછે છે કે પરલોક કેવો ? ત્યારે એટ પોતાની પરલોકની માન્યતા સમભવતાં કહે છે કે પરલોક એટલે સારા-નરસાં કાર્યોનું પરિણામ.

શ્લો. ૨૫ : એટને માર આવો પડે છે. છતાં તે ધોર કૃત્ય કરવા તૈયાર નથી. કારણ તે કહે છે કે પોતે જન્મે નોકર છે તે જ બતાવે છે કે દેના ભાગ્યમાં પૂર્વે કેટલાંય દુષ્કર્મો જમા થયેલાં છે. હવે નવાં પાપ વધારવા તેની કામના નથી.

શ્લો. ૨૬ : વસંતતિથિકા ઇંદ છે. પરિમૂતદયઃ—જેની દશા હલકી છે તે. મૃચ્છા—નોકર.

એટના શબ્દોથી ખુશ થઈ વિટ એટને ધન્યવાદ આપે છે તો શકારને નિંદે છે કે એટ જેવો સામાન્ય માનવી પરલોકનો ભય રાખે છે, બ્યારે શકાર જેવો સુખી પાપનો વિચાર કરે છે !

શ્લો. ૨૭ : ઉપજાતિ ઇંદ છે. વિધિની વિચિત્રતાને વિટ વર્ણવે છે કે તે હિંદુને, નળળી બાલુને અનુસરનારું વિષમ છે. બળવાન વ્યક્તિ અયોગ્ય હોય તો પણ તે વિધિ તેને વધારે જ આપે છે. બ્યારે યોગ્ય પણ નળળાને વિધિ સહાયક બનતું નથી, જેમ કે એટ અને શકાર. બંનેની યોગ્યતા અને વિધિની સહાયતા જોઈ વિટ આ બોલે છે. રંગ્રાજીવારી—હિંદુને (નળળી બાલુને) અનુસરનાર.

શ્લો. ૨૮ : શકાર અહીં વિટ ઉપર પોતે કરેલા ઉપકાર વ્યથા નીવડ્યા, તેનો અફસોસ વ્યક્ત કરે છે.

શ્લો. ૨૯ : કિં કુલ્લેનોપદિષ્ટેન, ગીલમેવાત્ર કારણમ્ । ભવન્તિ સુતરા સ્ત્રીતાઃ મુહ્યંતે કણ્ટકિટ્ટુમાઃ ।

સામ, દામ, દંડ અને ભેદનો ઉપયોગ કરવામાં રાજાના સાજા ડોંશિયાર છે ! વિટ આજીવ જીવે ચાલ્યું નહિ, એટલે નવ્ર થઈને કહે છે કે મદ્ધક જેવા કુળમાં જન્મેલો કું કુકર્મ કેવી રીતે ઠરું ? તેથી મેં તને કહેલું. આનો વિટ આ શ્લોક દ્વારા જવાબ આપે છે કે કુળથી શું ? મનુષ્યની યોગ્યતા નક્કી કરવામાં શીલ એ જ પ્રમાણુત્ત ગણાય, કારણ કે સારાં ખેતરોમાં પણ કાંટાનાં અનેક વૃક્ષો

હોય છે, તેમ સારા ઉચ્ચ કુળનાં પણ દુષ્ટ લોકો પાકે છે. અર્થાત્ કુળવાન હોયું એના કરતાં ચારિત્ર્યવાન હોયું એ મનુષ્યની યોગ્યતાનું પ્રમાણ ગણ્યું જોઈએ. તેમ અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા સુંદર રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

શ્લો. ૩૦ : ઉપજાતિ હંદ છે. વસંતસેના અને સકાર બંનેને વિટ એકાંત આપવા ઇચ્છે છે. કદાચ પોતાની ઉપસ્થિતિમાં વસંતસેના આવા મૂખને સ્વીકારતાં સરથ અનુભવતી હોય, એ વિચારે વિટ તેમને એકાંત આપે છે, કારણ કે કામ એકાન્તના વિશાસના રસવાળો છે. અર્થાત્ એકાંત કામને વધારનાર છે, અહીં પણ ‘મવિત્યતા મલતી’ બને છે. ભાવિ જ વિટને ખુલાવામાં નાખે છે.

શ્લો. ૩૧ : વસંતસેનાને પીમાળવાના સકારના પ્રયત્નો અહીં જણાય છે.

શ્લો. ૩૨ : સેના વગેરેની લાલચથી સકાર વસંતસેનાને લોભાવે છે. પરંતુ વસંતસેના ગજિકાના ગુણોથી ભિન્ન છે. એ કહે છે કે હું મને ધનથી લોભાવવા માગતો હોય તો તે વ્યર્થ છે. જેમ ભમરે સદ્યશિવગાળા, વિશુદ્ધ કમળોનો ત્યાગ કરતો નથી, તેમ પોતે પણ ચારિત્ર્યવાન અને વિશુદ્ધ એવાં ચારુદત્ત ભલે દરિદ્ર હોય પરંતુ તેને ત્યજવાની નથી. એવો ભાવ રહેલો છે. આમ, અપ્રસ્તુત કમળની પ્રશંસાથી ચારુદત્તની પ્રશંસા ને ગુણોનું સ્તવન થાય છે. તેથી અપ્રસ્તુતપ્રશંસા અલંકાર છે.

શોભા દિ પચ્ચત્રીણાં સદશજનસમાશ્રયઃ કામઃ ।-

સકારનો લોભામણી લાલચોનો પ્રાપ્તર વાળતાં વસંતસેના અહીં કહે છે કે દરિદ્ર પણ કુળવાન અને શીલવાન મનુષ્ય જ સેવવા યોગ્ય છે. એમાં ય ગજિકા-એની તો એ શોભા છે કે યોગ્ય પુરુષ સાથે જ સ્નેહ થાય, અર્થાત્ વસંતસેના કહેવા માગે છે કે દરિદ્ર પુરુષને સ્નેહ કરવો એ ગજિકાની શોભા છે કે જેથી લોકગીર્દાને ટાળી શકાય. આમ અહીં ગુણાનુકૂળ વેસ્થા વસંતસેનાનું વ્યક્તિત્વ નિરાશું છે ।

સદશરણાર્થ સેવિત્વા ન પલ્લવપાદપમક્તીકરેપ્યામિ ।-

પૈસાનો દમ કરનાર સકારને ડુકરાતી વસંતસેના ચારુદત્તનાં પેટભરીને વખાણ કરતાં કહે છે કે આંગાના દૃશ્યને સેવ્યા પછી કાઈ પલાશટટ્ટ નીચે બંધ ખડું કે ? અર્થાત્ ચારુદત્ત આંગાના દૃશ્ય જેવો પટાદાર, બાધા રસ ને આનંદ આપનાર છે, જ્યારે સકાર પલાશટટ્ટ જેવો છે જેનાં પુષ્પ માત્ર નુકસ છે પણ સુવાસવિદોષનાં વ્યર્થ । એટલે ચારુદત્તને પ્રેમ કર્યા પછી સકારને પોતે કેવી રીતે સ્વીકારે ?

અહં પુનઃ પલ્લવઃ કૃતઃ ? ધિગ્રુઃ અપિ ન કૃતઃ ।-

ચારુદત્તને સહકાર જુદા ને પોતાને પલાય જુદા કહ્યો. આથી શકાર શેષે ભરાઈને કહે છે કે ભલે ચારુદત્તને સહકાર કહ્યો પરંતુ પોતાને છેક જ પલાય કહ્યો ! કમસે કમ કિંશુક તો કહેવો હતો । અર્થાત્ પોતાને કંઈક વધારે સારો કહેવો ભોઈતા હતો એમ શકારજી કહેવા માગે છે. પરંતુ અહીં મળ્યું છે શકારી પુનરુદ્ધિતની । વસ્તુતઃ પલાય અને કિંશુક એક જ છે. પલાયન હરન મતં, ઘટી કિન્નકરધન્વ પુંલિ સ્યાદરિતે ત્રિપુ રિતિ મેદિની ।

હૃદયગત દય કિમિતિ ન સ્મર્યતે ।-મૃત્યુજ્ઞે પશુ વસંતસેનાના મુખમાં ચારુદત્તનું નામ છે એ શકારને માટે નવાઈ અને ક્રોધ હપખલે તેવું છે. ત્યારે વસંતસેના કહે છે કે હૃદયમાં રહેલો જ યાદ આવે ને ! ઠેથે હોય તેજ હોડે આવે ! હવે વસંતસેના હિંમતવાન બહાદુર બની ગઈ છે. પ્રિયતમનું નામ, તેનો સ્નેહ તેનામાં બળ અર્પે છે.

અથાપિ સૈ હૃદયગતં તથા ચ સમમેષ મોટ્યામિ ।-વસંતસેનાના હૃદયમાં જ ચારુદત્તનું સ્થાન છે એમ બાળી શકારને આનંદ થયો. કારણ કે એથી તો એક પંથને દો કાજ સધાશે. ચારુદત્તને મારવા બીજો નહિ જેવું પડે. વસંતસેનાને મારવાથી તેના હૃદયમાં સ્થિત ચારુદત્તનો પશુ અંત આવી જશે । અર્થાત્ તું જ ચારુદત્તના મૃત્યુનું કારણ બનીશ !

અહીં લાવિ ઘટનાનું સૂચન ભોઈ શકાય છે. લવિષ્યમાં આ જ વસ્તુ ચારુદત્તની સખનું કારણ બને છે । શકારની શકતાની હદ છે !

શ્લો. ૩૪ : ચારુદત્ત હવે વસંતસેનાને બચાવી શકવાનો નથી. એવો કટાક્ષ શકારજી આ દ્વારા કરે છે.

શ્લો. ૩૫ : અહીં ફરીથી શકારી અસંબલ બકવાટ છે. ચાણક્ય ને સીતાને કોઈ સંબંધ નથી તેમ દ્રૌપદી ને જટામુની વાત બિલકુલ અસંબલ છે.

શ્લો. ૩૬ : કરણિકામ્-પેટી આગતસ્વ-‘ખરાબ સ્થિતિનો’-ગરીબ, દરિદ્ર સુમૃતા-ખરાબર મૂઈ છે. વસંતસેનાને શકારે મારી નાખી તેવું તે પોતે વર્ણન કરે છે.

શ્લો. ૩૭ : શાર્દૂલવિક્રીડિત હંદ છે. પોતાના માતા, પિતા, ભાઈ, બેન વગેરે અત્યારે ઉપસ્થિત હોત તો પોતાના પરાક્રમથી કેવા આનંદિત થાત એવો પરાક્રમનો ભાવ શકાર અનુભવી રહ્યો છે. સેવાવચ્ચિત્તઃ-સેવા એટલે કે આનંદ, તેનાથી વંચિત.

અનેન ચ પતતા સ્ત્રો વ્યાપાદિતા ।-અદૃષ્ટા લવિતવ્યતા કેટલી બળવાન છે. આ પ્રસંગ તેનો પુરાવો છે. ચેટને લઈને વિટ હવે પાછો ફરે છે. માર્ગમાં એક

૪૬ પડી ગયું છે, એની નીચે કાંઈક અભણી-સ્ત્રી છટાઈ મરી છે. એ જોઈ વિટ કાંઈક અપશુકન થયાની ચિંતા સેવે છે. અને સાચે જ તેને વસંતસેનાના મૃત્યુના અશુભ સમાચાર સોંપડે છે.

આ સ્ત્રીનું શબ જ ચારુદત્તના વિરુદ્ધ પુરાવા બને છે. નવમા અંકમાં ન્યાયાધીશ આ સાક્ષીધી જ ચારુદત્ત ઉપર કામ ચલાવે છે.

શ્લો. ૩૭ : શાદ્ધવિકોડિન ઇંદ છે. દાક્ષિણ્ય-વિવેક વિગલિતા-નાશ પામી, પ્રહાસપુલ્લિને-હારપરપો રેતીના કિનારાવાળી, વણ્યાકર:-ખબનો વિપર્ણિ:-ખબર, વિટ મૃત પામેલી વસંતસેના માટે શોક વ્યક્ત કરે છે. કુરુણુરમ છે,

શ્લો. ૩૮ : પાપકલ્પેન-પાપ જેવાએ (શકારે) સામસમીદ્યોઽહમનાયઃ સંવૃત્તઃ :- શકાર મૂર્ખ નથી, હવે તે ચાલાકી વાપરે છે. વિટ તેના સ્વભાવને બરાબર પિછાને છે. તેથી વસંતસેનાના ખૂનનો આરોપ પોતાની ઉપર ચલાવે તે પહેલાં તે ત્યાંથી ભાગવા માડે છે. પરંતુ શકાર કહે છે, કે તું પોતે જ વસંતસેનાને મારી અને મને દોષિત દેરાવી ક્યાં ભાગે છે ? હવે હું સાવ અનાથ થઈ ગયો ? આમ, તેનાં દુટતા અને ખલ-સ્વભાવનું દર્શન થાય છે.

શ્લો. ૪૦ : કાર્ણવણ-ત્રાંખાનો કે ચાંદીનો સિક્કો ચોટિ-૨૦ ટોડી જેટલી કિંમતનું

શ્લો. ૪૧ : પરિમલકારિકામ્-અપમાન લાવનારી. અનાયામ્-હલકી, નીચ,

અહીં વિટ શકારને ધિક્કારે છે. શુભ વચરના શકારને દોરી વચરના ધનુષ્ય સાથે સરખાવ્યો છે.

પદિ : નલિ-યા પ્રવિદ્ય ક્ષીઢાવઃ :- શકાર તો સાવ મૂર્તિમંત ખલસ્વભાવ જ હોય છે ! વસંતસેના જેવી ગણિકા હજારી ગઈ છે, અને હતાં શકાર પર તેની કોઈ અસર નથી ! પાપાલુવત્ કંઠા કલેજે બોલે છે, ચાલો કમળતળાવમાં જઈને ખેલીએ.

શ્લો. ૪૨ : માલિની ઇંદ છે. વિટ હવે શકારની સંજત કરવામા સ કોય અનુભવે છે. કારણ કે તે (શકાર) સ્ત્રીહત્વારો છે. નગરની નારીઓ પણ શકાર તરફ ચંકાયાી જશે, તો પોતે કેવી રીતે તેને અનુસરે ?

શ્લો. ૪૩ : વસંતસેના તરફની વિટની ધામણી પ્રગટ થાય છે. વસંતસેના બીબ્બ જ-મમાં હવે કાંઈ કુશવાનને ત્યાં જ-મે જીવી છેલ્લે પ્રાર્થના કરે છે. આશુત્ત-મનેવી.

અથવા નામાક્રિત ણ્ણ. ૧-વસંતસેનાને મારીને પોતે લાગે છે. પણ જતાં પહેલાં વસંતસેના મરી ગઈ છે તેની સંપૂર્ણ ખાતરી કરી લે છે અને પોતાના ઉપરણો તેની ઉપર ઝોઢાડે છે. પરંતુ તરત જ તેની ઉપર પોતાનું નામ લખેલું વાંચીને એ વિચાર માડી વાળે છે ! કારણ કે નામ ઉપરથી કોઈ પોતાને પકડી પાડે તો ! સ્વરક્ષણાર્થે ચક્રાર પૂરો સજ્જ છે. તે મૂર્ખ નથી, પણ એક ચાલાક ખલજન છે.

શ્લો. ૪૪ : ચારુદત્તાના વધને માટે હવે ચક્રાર યોજના ઘડે છે.

શ્લો. ૪૫ : ચક્રારી રીત છે, અસંખ્ય ઉલ્લેખો છે.

શ્લો. ૪૬ : અન્યથ : વાતાતપેન તપ્પાનિ, ચૌરતોયેન સ્તિમિતાનિ ઇત્યાનિ પત્રાણિ વિસ્તોર્ણપત્રાણિ પત્રાણિ હવ સ્ફુરન્તિ इति मन्ये ।

વસંતસેના જાનમા આવવા લાગી છે. તેથી પાંદડાંના ઢગલાની વચ્ચે રહેલી તે હાલવા લાગી. બંને બાજુના પાંદડાં પંખીની પહોળી થયેલી પાંખની માફક ફફડવા માંડ્યાં તેનો અહીં સંવાહક લિખુ ઉલ્લેખ કરે છે. આ સંવાહકનું પાત્ર હવે નાટકમાં અગત્યનું બનવાનું છે. વસંતસેનાના પ્રત્યુપકાર માટેની તક એ ઝડપી લે છે.

દશદશ વેદ્યમાવસ્ય ૧-વસંતસેના જાનમાં આવી છે. સંવાહક પોતાની ઝોળખ દસ સોનામહોરથી ખરીદેલા તરીકે આપે છે. અલબત્ત, વસંતસેના ઝોળખે છે ખરી, પરંતુ તે કહે છે કે પોતાનું મૃત્યુ જ વધુ ધન્યનીય છે. કારણ કે તે પોતે જ કહે છે તેમ તેના ગણિકાના ધંધાને એ જ યોગ્ય છે. અહીં વસંતસેનાના ચારિત્ર ઉપર, તેના સમગ્ર પાત્ર ઉપર પ્રકાશ પડે છે. પોતે ગણિકા હોવા છતાં યુજીથી તદ્દન દુદી જ છે.

શ્લો. ૪૭ : જે શુદ્ધ અને ધન્યોને સંયમમાં રાખે છે, તેને ઇહલોક કે પરલોકમાં કથાયનો બધ નથી એવી લિખુની આ વાણી સારે આ અંક સમાપ્ત થાય છે.

અંક ૯

શોધનકઃ--યાયાલયનો નોકર અધિકરણિકનામ્--યાયાધીસોને. ન્યવહારઃ--
ન્યાયનું કામ. વિવિક્તઃ--ચોખ્ખો.

શ્લો. ૧ : સુદર રીતે ચણગારાયેલો અને સ્ત્રીંગાથી તીંટળાયેલો ચક્રાર પોતાની જાતને માધર્વ જેવો માને છે. અહીં ચક્રારી પુનરુક્તિઓ છે.

શ્લો. ૨ : ચક્રરજ્જ્વલકલાપના શોખીન હશે કે જેથી સ્નાનકાર્ય બાદ આમ વિવિધ રીતે વાળ ઓળતા હશે ।

વિપ્રમન્યિયર્મ-ઝેરી વેલના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશવા. શ્રેષ્ઠિન્-મુખ્ય શૈલિયો. હિસાબ વગેરે તપાસવામાં તેની મદદની જરૂર પડતી.

કાયસ્થ-શરીરનો કારકૂન હશે. તેઓ ન્યાયાધીશના મદદનીશ હશે. આ, મદદનીશો બ્રાહ્મણ જ હશે.

શ્લો. ૩ : શદ્ધિલવિકીરિત હંદ છે. છન્ન-છાપરીને ઉદાહરન્તિ-રજૂ કરે છે. રાગામિભૂતા-સ્વાર્થયા હંપટ બનેલા. ન્યાયાધીશનું કાર્ય કપરું તેનું વર્ણન કરે છે. કારણ કે બાણસો પોતાના દોષોને ઢાંકીને વિગતો રજૂ કરે છે અને પરિણામે ન્યાયાધીશને અપયથ જ મળે છે.

શ્લો. ૪ : અન્યથ : ન્યાયેન દૂરંજ્ઞતાઃ કુપિતાઃ છન્નં દોષં ઉદાહરન્તિ, સ્વાન્ દોષાન્ અધિકરણે ન કથયન્તિ । વચ્ચરપસદોષવર્હિતાઃ ચે સન્તઃ પાપાન્તિ સંકુર્વન્તે (તે) અપિ ભુવ નટાઃ । સંશ્લેષાત્ દ્રષ્ટુઃ અપવાદઃ एव મુલખઃ ગુણઃ દૂરતઃ ।

અહીં પણ ન્યાયાધીશના દુષ્કર કાર્યને વર્ણવ્યું છે.

શ્લો ૫ : શદ્ધિલવિકીરિત હંદ છે. આ શ્લોકમાં આદર્શ ન્યાયાધીશનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. યાની, બુદ્ધિશાળી, અક્રોધી, પ્રત્યેક તરફ સમાન દૃષ્ટિવાળો, પૂર્ણ તપાસ કર્યા પછી જ નિર્ણય આપનારો અને કૃવણ સત્ય શોધનારો હોવો જોઈએ. કપદાનુકારકુશલઃ-અપયથપટને બાણવામાં કુશળ. પરતન્વ-સાચું, સત્ય. ડો. રાઈડર પરતન્વ અર્થાત્ “બ્રાહ્મણ” અર્થ કરે છે.

यद्यं तदा चन्द्रालोकैऽप्यन्वकार इयुच्यते ।

શ્રેષ્ઠી-કાયસ્થ ઉપરોક્ત વાક્ય દ્વારા ન્યાયાધીશનું ભુવ્ય ચારિત્ર્ય અને ન્યાયાધીશ તરીકેની તેની ચોખ્ખતાનું વર્ણન કરે છે. તે કહે છે કે તમારા જેવાના ગુણમાં પણ દોષ-દર્શન થાય તો તો પત્તી પૂછવું જ શું? ચંદ્રની સ્વેત ચાંદની પ્રકાશી રહી હોય અને અંધકાર છે, એ કેમ કહેવાય? અર્થાત્ ન્યાયાધીશને દોષ-મુક્ત કહેવો એ ચંદ્રલોક સાથે અંધકારને જોડવા જેવું છે.

यथा सूर्योदय उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति ।-

શોધનક આવીને સમાચાર આપે છી કે રાબજીનો સાબો ફરિયાદી છે. એ સાંભળતાં જ ન્યાયાધીશ બોલે છે કે શું શુકનમાં પહેલો જ રાબજીનો સાબો! સૂર્યોદયે મહાપુરુષી માથક મહાપુરુષનો વિનાશ જ સૂચવે છે । ખગોળશાસ્ત્રને

આધારે શુદ્ધ કરેલું આ વિધાન સચવે છે કે સર્વોદય સમયે જ પ્રલંબ થાય એ ઠોઠ મહાપુરુષના મૃત્યુનું સચક છે. તેમ આ ન્યાયનું કાર્ય શકારથી શરૂ કરવામાં અનિષ્ટ નોતરવા જેવું છે. આ બતાવે છે કે એક તુચ્છ નોકરથી માંડીને છેક ન્યાયાધીશ સુધી- રાજ્યના દરેક વર્ગને શકાર માટે કેવી ધૂણા છે ! વળી આ નાટ્યાત્મક વ્યક્તિ દ્વારા ભાવિ અનિષ્ટનાં એવાં વરતાઈ બચે છે ! ઠોઠ મહાપુરુષ ચારુદત્ત જેવાનો વિનાશ સચવાય છે ! અને તેથી જ ન્યાયાધીશ કહેવાય છે કે આને ઠોઠમાં કામ ધણું હોવાથી આપનું કામ ચાલી શકશે નહિ. સર્વમસ્ય મૂર્ક્ષસ્ય સંભાવ્યતે ।

શકારની ફરિયાદને સાંભળવાનો ન્યાયાધીશ આને ઇન્કાર કર્યો હતો. પરંતુ શકારની ધમકાથી તે મલરાઈ બચે છે અને કામ ચલાવવાની હા બાણી દે છે. કારણ કે શકારની દુષ્ટતાને એ પીછાને છે કે “આ મૂર્ખમાં બધું જ સંભવે છે”. અર્થાત્ આ મૂર્ખ ગમે તેવી દુષ્ટતા આચરી શકે તેમ છે.

એક નાનકડા વાક્યમાં શુદ્ધ સત્તા હેઠળ ક્યાઈ જતા માનવહૃદયની વેદના કેવી તીવ્ર અને સચોટ રીતે ઉપસાવી છે ! તત્કાલીન સમયનું ન્યાયતંત્ર રાજાના ખાંધિયાઓની ધાકધમકી, ન્યાયતંત્રનો સડો, સત્તાનું દમન વ. કેવી વાસ્તવિકતાથી વર્ણવ્યું છે ! અલગત શુદ્ધનો ન્યાયાધીશ આદર્શ ન્યાયાધીશના શુભોથી સંપન્ન છે. પરંતુ સત્તા આગળ શાણપણ શું કામનું ? આદર્શ ન્યાયાધીશ આખરે એક માનવહૃદય ધરાવે છે. પેટ ઉપર કુહાડીનો પ્રહાર ક્યાંથી છારવી શકે ? કદાચ આદર્શવાદી બની પોતે આ નોકરી છોડી દે તો પણ આવા દુર્જન સત્તાવાહી માણસોના કાંઈને કાણ રોડી શકવાનું હતું ? આવો એક જબરદસ્ત સંધર્ષ ન્યાયાધીશ એક પણ માટે અનુભવે છે ને તે આ નાનકડા વાક્યમાં કેવી સુંદર રીતે અભિવ્યક્ત થયું છે ! શુદ્ધની બેનમૂન કથાનો આ સુંદર નમૂનો નહિ તો શું ? પ્રથમં ભગન્તિ ન દદ્યતે સાંપત્તે દદ્યતે इति ।

ન્યાયાધીશની ‘હા’ સાંભળીને શકાર કહે છે “પહેલાં તો ના કહી, હવે કામ ચાલશે” ! આવું બોલનાર ખંધો પીઠ શકે જ હોઈ શકે. તેની ચાલાક શકબુદ્ધિ એ પકડે છે કે ન્યાયાધીશ સત્તાથી ડર્યો છે અને હવે પોતે પોતાનું ધાણું કરાવી શકશે. સંસારમાં ચાલતી આવી વ્યવહારદુષ્ટતાનું શુદ્ધનું નિરીક્ષણ કેટલું સાચું છે !

શકારની દુષ્ટતા તો નથી કલિગાન કે નથી શેકસપિયરના દંયાજો જેવી. એનાથીયે નીચ. કલિગાન તો એક અસુર હતો તો ઈયાજો પરહિતનો નિરર્થક

નાશ કરનારો હતો. પણ સકારની શક્તિ એવી સ્વાર્થ-વિહોણી નથી. વસંતસેનાને બદલો લેવા એ કેવી નીચતા આવે છે.

અહો સ્થિરસંસ્કારતા વ્યવહારર્થિનઃ ।

ન્યાયાલયમાં પ્રવેશતાં સકાર કહે છે કે પોતે તો મઝામાં છે, તમને સુખ આપું કે ન આપું. અલખત ન્યાયાધીશ સકારની સત્તા આગળ પોતાના શાબ્દપણને અક્ષાવતો નથી, કંઈ વિરોધ કરતો નથી, પણ મનમાં કિંમત કરે છે કે વાહ, હરિવાદીનો શું દેહ સંસ્કાર? અર્થાત્ અહીં સકારના અવિનય તરફ ન્યાયાધીશનો આ કટાક્ષ છે. માત્ર નરી દુષ્ટતા જ છે. વિનયનો અંશ પણ સકારમાં નથી તેની તરફ ન્યાયાધીશનો આ કટાક્ષ છે.

શ્લોક. ૬ : અહીં સકાર પોતાની સત્તા અને એ દ્વારા ધમકાઈ ઉઠ્યારે છે.

શ્લોક. ૭ : સકારની ધમકાઈ આગળ ન્યાયાધીશ છેક જ કરી જતો નથી. પોતે બહાદુર તો છે જ. તે કહી દે છે કુળથી શું? જીવનમાં શીલ અને સંસ્કાર મહત્વનાં છે. કાલ્પમાંથીય કમળ નીકળે છે અથવા સારા ખેતરમાંય કંટોકોનાં વૃક્ષ હોય છે તેમ ઉચ્ચ કુળમાં પણ નીચ માણસો જન્મી શકે છે.

સકાર શક છે પરંતુ અંદરથી અજાય છે. પોતાની રજૂઆત તે મજબબલે સ્વસ્થતાથી કરી શકતો નથી. પુષ્પકરંડક બાગમાં વસંતસેનાને કોઈકે મારી નાખી છે એમ જણાવતાં બોલી બધે છે કે, 'મેં નહિ'. ન્યાયાધીશ આ શબ્દો પકડી પાડે છે અને હરિવાદ નોંધતાં આ શબ્દો નોંધાય એ પહેલાં લખાવે છે. અર્થાત્ ન મળ્યા શબ્દો સકારના મુખમાંથી સડજપલે નીકળ્યા છે એ સૂચવે છે કે એના હૃદયમાં જીંડે જીંડે કાઈક શંકા છે. એનો અંતરાત્મા એને ડાખતો હશે. જેમકે,

સ્વભાવેનૈવ યદ્વ્યુસ્તદ્માણં ધ્યાવહારિકમ્ ।

અતો યદ્વ્યર્ વિમૂર્ધર્માર્થ તદપાર્યમ્ ॥

આમ સકારની બોલવાની રીત ન્યાયાધીશને શંકાકીય બનાવવા પૂરતી છે.

ઉત્તરાયમાળેનેવ પાપલ વિનાશિતઃ । સકાર રમરાટને કારણે અથવા તેને guilty consciences જ બોલાવે છે કે 'મેં નહિ'. અર્થાત્ તે કહેવા માંગે છે કે મેં વસંતસેનાને મારી નથી. પરંતુ ન્યાયાધીશ આ શબ્દો પકડી પાડે છે અને તે પહેલાં લખાવે છે. આ સાંભળી સકાર પોતાની આંતરે ઉતાવળમાં તરમ તરમ ખાંખા કાઢિયા ખાતા સોમોભિખારી સાથે સરખાવે છે. લોભમાં અને ખાવાની ઉતાવળને કારણે તરમ તરમ ખીર ખાઈ ગિખારી પછી પીણય તેમ પોતે સરુદાત્મ્ય વિનાશના સોભમાં ઉતાવળમાં નહિ બોલવાના શબ્દો બોલી ત્રપો છે અને એમ કરતાં પોતે

જ પોતાનો વિનાશ નોતર્યો છે. પાવસ (પવસઃ અયમ્ વિષ્ઠારકઃ)-અર્થાત્ ઉકળતા દૂધમાં રાંધવામાં આવતું અનાજ દૂધપાક અર્થાત્ જેમ એવું અન્ન નાશ પામે છે. તેમ મેં મારો વિનાશ નોતર્યો એમ શકાર કહેતો હોય છે.

વાચયાનુસારેણ ફરિયાદી અને આરોપીના કથનથી લેવાનો નિર્ણય અર્થાનુસારેણ-કેટલીક વિષયો ઉપરથી થતો નિર્ણય.

અહં લગ્નયા । જ્યવહારસ્ત્વાં પૃચ્છતિ । વસંતસેનાની માતાની કોર્ટમાં જુલાની લેવાય છે. તેને પૂછે છે કે અત્યારે વસંતસેના ક્યાં ગઈ છે ? વૃદ્ધા જવાળા આપતાં શરમાય છે. ચારુદત્તાના ઘરે ગઈ છે એમ કહેતાં સંકોચ અનુભવે છે. પરંતુ શ્રેષ્ઠિ-કાયસ્થ કહે છે કે “શરમાવાની જરૂર નથી, કારણ કે કાયદો તમને પૂછે છે.” અર્થાત્ કાયદેસર જવાળા આપો.

શ્લો. ૮ : પોતાની નિર્ધનતાને કારણે જ ‘કોર્ટ’નું ‘તેકું’ આવ્યું છે એમ ચારુદત્ત સમજે છે.

શ્લો. ૯ : કદાચ આર્યક પકડાઈ ગયો હશે એવી શંકા ચારુદત્તાના મનમાં જોડે છે. ચારેક્ષણસ્વ-જનસૂત્ર રૂપી આંખોવાળા. અભિયુક્ત-અંદીવાન.

શ્લો. ૧૦-૧૧ : અનિષ્ટના સૂચક અપશુકનોનો નિર્દેશ અહીં કર્યો છે. ધ્વાજ-કગડો.

શ્લો. ૧૨ : કવિએ અહીં બધા જ અપશુકનો ગણાવી દીધા છે. જિહ્વિતાધ્માત-કુહિ-સૂત્રેલા અને ગૂંચળું વાળેલા પેટવાળો.

શ્લો. ૧૩ : અહીં પણ ઘોર અપશુકનો બતાવ્યા છે. કારણ વગર લપસી પડાય તે પણ અપશુકન ગણાય છે.

શ્લો. ૧૪ : અહીં રાજના ન્યાયાલયને સમુદ્ર સાથે સરખાવ્યું છે. જ્યાં મંત્રીરૂપી પાણી, દૂતરૂપી શંખ, ચાર રૂપી મગર, મત્સ્ય વગેરે રહે છે.

શ્લો. ૧૫ : નહ્યાકૃતિઃ સુસદૃશં વિજહાસિ વૃત્તમ્ ।

ચારુદત્તને જોતા જ ન્યાયાધીશ વિચારે છે કે આની સુંદર આકૃતિવાળો પુરુષ ચારિત્ર્યહીન હોઈ જ ન શકે. અહીં તેની આકૃતિ વર્ણવે છે. ઉન્નત નાક, વિશાળ આંખો વ. અકારણ હોયતું સ્થાન હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તે મારને જે હાથી, ગાય, ગધે અને માણસોની આકૃતિ ચારિત્ર્યને ત્યજતી નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુંદર આકૃતિ ચારિત્ર્યનું પ્રતીક છે કારણ કે આકૃતિઃ ગુણાન્ કથયતિ અથવા યનાકૃતિસ્ત્રવ ગુણાઃ વચન્તિ । મનુષ્યની આકૃતિ તેના વ્યક્તિત્વની

દ્યોતક હોય છે. ચારુદત્ત જેવો સુંદર આકૃતિવાળો પુરુષ વસંતસેનાનો ખૂબી ન હોઈ શકે—એ ન્યાયાધીશની ચંકા છે.

અથવા યૌવનમત્રાપરાધ્યતિ ન ચારિત્ર્યમ્ ।

ન્યાયાધીશ ચારુદત્તને પૂછે છે કે વસંતસેના તેની મિત્ર છે કે કેમ. ચારુદત્ત પ્રત્યુત્તર આપતા સ્થળે પામે છે કે ગણિકા પોતાની મિત્ર છે એમ કેમ કહી શકાય ? જ્યારે તે કહે છે કે અહીં યૌવનનો જ અપરાધ છે, ચારિત્ર્યનો નહીં. અર્થાત્ યુવાનીને સહજ આ મિત્રતા છે, ચારિત્ર્યભંગ નથી. પોતાનું ચારિત્ર્ય દુષિત નથી એમ તે દર્શાવવા માગે છે.

શ્લોક સહ મમ વ્યવહારઃ સુદુઃસહઃ ।—ચારુદત્ત શકારના શક—સ્વભાવને સારી રીતે પીજાને છે. ન્યાયાધ્યક્ષમાં શકારની સાથે પોતાનું કામ ચાલે છે એ બાજી એ કહે છે કે ખરેખર તારી સાથે મારું કામ અતિ દુસ્સહ છે. અર્થાત્ પોતાને માટે એ કામ મુશ્કેલ છે, એવો ચારુદત્તને ખ્યાલ આવી ગયો છે.

શ્લોક ૧૯ : ચારુદત્ત ચાલાક છે. શકારના ઝંખવાણા પડી ગયેલા મુખ ઉપરથી એ સમજે છે કે શકારે જ વસંતસેનાને મારી નાખી હશે. બલ્લદક્ષના—વાદળોના.

શ્લોક ૨૦ : ચારુદત્તના ચારિત્ર્યને કલંકિત કરવું એ અસંભવિત છે એમ કહેવાનો અહીં આશય છે.

શ્લોક ૨૧ : ચારુદત્તને ચારિત્ર્યમાંથી ચલાયમાન કરવો એ તો મહાન યુગ્તો ગણાય. જેમ શૂદ્રને વેદ બાણવાનો મુન્હો ગણાય, અથવા મધ્યાહ્ને સૂર્યને જેવા છતાં આંખ મીંચાય નહિ કે અગ્નિમાં હાથ નાખવા છતાં તે બળે નહિ એના જેવું ગણાય.

શ્લોક ૨૨ : ચારુદત્તે જરૂર કરતાં અધિક દાન આપ્યાં છે. હવે તે રત્નો વગરના સમુદ્ર જેવો છે. આવો મહાત્મા આવું પાપ કઈ રીતે કરી શકે ? અનપેક્ષિતાનિ—ન ધારેલાં, જરૂર કરતાં વધારે.

શ્લોક ૨૩ : ચંદ્ર અને રાકુના અપ્રસ્તુત વર્ણન દ્વારા અહીં ચારુદત્ત અને શકારનું સૂચન છે. રાકુ ચંદ્રનું મહણ કરે છે. પૌરાણિક ઉત્સેખ પ્રમાણે રાકુ નામનો અસુર દેવોના અમૃતપાન વખતે છૂપી રીતે આવ્યો હતો. તેનો સૂર્ય—ચંદ્રના કહેવાથી વિષ્ણુએ શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ રાકુએ થોડું અમૃત પીધું હતું તેથી તે અમર થઈ ગયો ને ત્યારથી મહણ સમયે તે ચંદ્રને પીડે છે.

શ્લોક ૨૪ : બાલ પુરાવાઓ ચારુદત્તને દોષિત ઠરાવતા હોવા છતાં ન્યાયાધીશનો અંતરાત્મા એ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ન્યાયાધીશ દ્વિધામાં મૂકાયેલો છે, કાલ્પમાં ખૂંચેલી ખાંચની જેમ,

જ પોતાનો વિનાશ નોતર્યો છે. પાયસ (પયસઃ અયમ્ વિષ્ઠારકઃ)-અર્થાત્ ઇક્ષતા દૂધમાં રાંધવામાં આવતું અનાજ દૂધપાક અર્થાત્ જેમ એવું અન્ન નાશ પામે છે. તેમ મેં મારો વિનાશ નોતર્યો એમ શકાર કહેતો હોય છે.

વાયનાનુસારેણ હરિયાદી અને આરોપીના કથનથી લેવાનો નિર્ણય અર્થાનુસારેણ કેટલીક વિગતો ઉપરથી થતો નિર્ણય.

અલ્પ લજ્જયા । વ્યવહારસ્ત્વાં વૃચ્છતિ । વસંતસેનાની માતાની કોર્ટમાં જુલાની હોવાય છે. તેને પૂછે છે કે અત્યારે વસંતસેના ક્યાં ગઈ છે ? તુલ્કા જવાળા આપતાં શરમાય છે. ચારુદત્તાના ઘરે ગઈ છે એમ કહેતા સહાય અનુભવે છે. પરંતુ મૃષ્ટિ-કાયસ્થ કહે છે કે “શરમાવાની જરૂર નથી, કારણ કે કાયદો તમને પૂછે છે.” અર્થાત્ કાયદેસર જવાબ આપો.

શ્લો. ૮ : પોતાની નિર્ધનતાને કારણે જ કોર્ટનું તેનું આવ્યું છે એમ ચારુદત્ત સમજે છે.

શ્લો. ૯ : કદાચ આર્થિક પકડાઈ ગયો હશે એવી શંકા ચારુદત્તાના મનમાં જોડે છે. ચારેક્ષણસ્ય-જસ્ય રૂપી આખોવાળા. અભિયુક્ત-અંદોવાન.

શ્લો. ૧૦-૧૧ : અનિષ્ટના સૂચક અપશુકનોનો નિર્દેશ અહીં કર્યો છે. ધ્વાજ-કગડો.

શ્લો. ૧૨ : કવિએ અહીં બધા જ અપશુકનો ગણ્યાવી દીધા છે. જિજ્ઞિતાધ્માત-કુશિ-સૂરેલા અને ગૂંચળું વાળેલા પેટવાળો.

શ્લો. ૧૩ : અહીં પણ ઘોર અપશુકનો બતાવ્યા છે. કારણ વગર હપસી પકાય તે પણ અપશુકન ગણાય છે.

શ્લો. ૧૪ : અહીં રાજના ન્યાયાલયને સમુદ્ધ સાથે સરખાવ્યું છે. જ્યાં મંત્રીરૂપી પાણી, ફતરૂપી શંખ, ચાર રૂપી મગર, મત્સ્ય વગેરે રહે છે.

શ્લો. ૧૫ : નહ્યાકૃતિઃ સુસદૃશં વિજહાતિ વૃત્તમ્ ।

ચારુદત્તને જોતા જ ન્યાયાધીશ વિચારે છે કે આની સુંદર આકૃતિવાળા પુરુષ ચારિત્ર્યહીન હોઈ જ ન શકે. અહીં તેની આકૃતિ વર્ણવે છે. ઉન્નત નાક, વિશાળ આંખો વ. અકારણુ દોષનું સ્થાન હોઈ શકે નહિ. કારણ કે તે માને છે કે હાથી, ગાય, અશ્વ અને માણસોની આકૃતિ ચારિત્ર્યને ત્યજતી નથી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સુંદર આકૃતિ ચારિત્ર્યનું પ્રતીક છે કારણ કે આકૃતિઃ ગુણાન્ કથયતિ અથવા યત્રાકૃતિસ્તત્ર ગુણઃ વચ્ચન્તિ । મનુષ્યની આકૃતિ તેના વ્યક્તિત્વની

દ્યોતક હોય છે. આરુદ્ધત જેવો સુદર આકૃતિવાળો પુરુષ વસંતસેનાનો ખૂની ન હોઈ શકે-એ ન્યાયાધીશની ચંકા છે.

અથવા યોગનમગ્રાપરાધ્યતિ ન ચારિત્રમ્ ।

ન્યાયાધીશ આરુદ્ધતને પૂછે છે કે વસંતસેના તેની મિત્ર છે કે કેમ. આરુદ્ધત પ્રત્યુત્તર આપતાં લજ્જા પામે છે કે ગણિકા પોતાની મિત્ર છે એમ કેમ કહી શકાય ? જ્યારે તે કહે છે કે અહીં યોગનનો જ અપરાધ છે, આરિત્યનો નહીં. અર્થાત્ યુવાનીને સહજ આ મિત્રતા છે, આરિત્યજન નથી. પોતાનું આરિત્ય દૂષિત નથી એમ તે દર્શાવવા માંગે છે.

કથા સહ મમ વ્યવહારઃ સુદુઃસહઃ ।-આરુદ્ધત શકારના શક-સ્વભાવને સારી રીતે પીછાને છે. ન્યાયાધીશમાં શકારની સાથે પોતાનું કામ ચાલે છે એ જાણી એ કહે છે કે ખરેખર તારી સાથે મારું કામ અતિ દુસ્સહ છે. અર્થાત્ પોતાને માટે એ કામ મુશ્કેલ છે, એવો આરુદ્ધતને ખ્યાલ આવી ગયો છે.

શ્લો. ૧૯ : આરુદ્ધત ચાલાક છે. શકારના ઝંખવાણા પડી ગયેલા મુખ ઉપરથી એ સમજે છે કે શકારે જ વસંતસેનાને મારી નાખી હશે. ચલાહકાનાં-વાદળોનાં.

શ્લો. ૨૦ : આરુદ્ધતના આરિત્યને કલંકિત કરવું એ અસંભવિત છે એમ કહેવાનો અહીં આશય છે.

શ્લો. ૨૧ : આરુદ્ધતને આરિત્યમાંથી ચલાયમાન કરવો એ તો મહાન યુગ્મઃ ગણાય. જેમ શૂદ્રને વેદ લખાવાનો યુગ્મો ગણાય, અથવા મધ્યાહને સૂઈને જોવા છતાં આંખ મીંચાય નહિ કે અગ્નિમાં હાથ નાખવા છતાં તે બળે નહિ એના જેવું ગણાય.

શ્લો. ૨૨ : આરુદ્ધતે જરૂર કરતાં અધિક દાન આપ્યાં છે. હવે તે રત્નો વશરના સમુદ્ર જેવો છે. આવો મહાત્મા આવું પાપ કઈ રીતે કરી શકે ? અનવેક્ષિતાનિ-ન ધારેલાં, જરૂર કરતાં વધારે.

શ્લો. ૨૩ : ચંદ્ર અને રાહુના અપ્રસ્તુત વર્ણન દ્વારા અહીં આરુદ્ધત અને શકારનું સૂચન છે. રાહુ ચંદ્રનું મહલ્લુ કરે છે. પૌરાણિક ઉત્સેષ પ્રમાણે રાહુ નામનો અસુર દેવોના અમૃતપાન વખતે છૂપી રીતે આપ્યો હતો. તેનો સૂર્ય-ચંદ્રના કહેવાથી વિષ્ણુએ સિરઁછેદ કર્યો. પરંતુ રાહુએ થોડું અમૃત પીધું હતું તેથી તે અમર થઈ ગયો ને ત્યારથી મહલ્લુ સમયે તે ચંદ્રને પીડે છે.

શ્લો. ૨૪ : જાણ પુરાવાઓ આરુદ્ધતને દોષિત ઠરાવતા હોવા છતાં ન્યાયાધીશનો અંતરાત્મા એ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. ન્યાયાધીશ દ્વિધામાં મૂકાયેલો છે, કાદવમાં ખૂંપેલી ગાયની જેમ,

શ્લો. ૨૬ : હિદ્રેઽવનર્થાં વહુલીભવન્તિ ।

“પડે છે ત્યારે સધળું પડે છે”. આપત્તિ સમયે મનુષ્યને અનર્થો વધારે આવે છે, એમ ચારુદત્ત કહી રહ્યો છે. કારણ કે ચંદનકે લાત મારવાથી એના વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા વીરક આવી પહોંચ્યો છે, અને તેજે જણાવ્યું કે ચારુદત્તની ગાડીમાં બેસીને વસંતસેના પુષ્પકરંડક પાત્રમાં જઈ રહી હતી ! આ બધા પુરાવાઓ ચારુદત્ત-વિરુદ્ધના છે. એટલે ચારુદત્ત અહીં ભવિત-ચતા-વિધિનો જ વાંક લુએ છે. તે કહે છે કે જેમ પુષ્પના પ્રથમ વિકાસે ભ્રમરો મધુરસ પીવા તૂટી પડે છે તેમ મનુષ્યની આપત્તિના સમયે અનર્થો વધી જાય છે. સાચું જ છે કે સંકટો સામટા જ આવે છે.

શ્લો. ૨૭ : શુદ્ધક માનવ-મનનો કૂટલો અવ્યાસી છે ! કાચાની દૃષ્ટિએ પોતે અપરાધી ઠરે છે, તથાપિ પોતે અપરાધી નથી. એટલે એ ચારુદત્ત ઉશ્કેરાઈને બોલે છે કે શું બધું તપાસ્યા વગર જ સાચું માની લેવાતું ! માનવ-મનનું સચોટ દર્શન !

શ્લો. ૨૮ : ચારુદત્તના મનુષ્ય હૃદયનું અહીં વાસ્તવ દર્શન થાય છે. પુષ્પ માટે જે એક વેલીને ખેંચતો નથી તે શું એક સ્ત્રીને મારી શકે ખરો ?

શ્લો. ૨૯ : આવા કપરા આપત્તિકાળે ચારુદત્તને સુખ દુઃખનો સાથી મિત્ર મૈત્રેય સાંભરે છે. પોતાની ભાર્યા ને છેલ્લે નિર્દોષ પુત્ર રોકસેન ! આ આકંઠ સમગ્ર પ્રેક્ષકોને પીગળાવે તેવું છે. પોતે ખોટી રીતે દંડાય છે, અને છતાં સત્ય હકીકત પ્રગટ પોતે કહી શકતો નથી ! કેની કહ્યુંતા !

અહીં છેલ્લી લીટીના અર્થઘટન પરત્વે ટીકાકારોમાં મતભેદ જણાય છે. :

(૧) સ્વં નિત્યં નન્દસિ । ત્વં હમેશ મુખી છે. મોટી આશ્વતથી તે ખોટું છે. અર્થાત્ તારું સુખ ખોટું છે. (૨) નિત્ય પરમ્યસનેન અતિશયિતેન દુઃખેન મિષ્ટૈન્ન નન્દસિ શોકસ્થાને પ્રહૃષ્યસિ । (૩) યદ્યપરેષા વ્યસનેન નન્દસિ, શાલાના હિ પરમ્યસનં ક્રોધનકવિનોદ હતિ માવઃ । પર દુઃખે સુખ માણે એ બાળકોનો સ્વભાવ હોય છે.

નવેષ તપસ્વી હેનુમૂઠઃ કૃતાન્તો મા ગ્યાહરતિ । ચારુદત્ત મિત્ર મૈત્રેયને સધળી હકીકતથી વાફૂફ કરે છે અને કહે છે કે આ શકાર કહે છે કે મેં વસંતસેનાને મારી નાખી. આ અર્થનું ઉપરોક્ત વાક્ય તે કહે છે. અર્થાત્ ચારુદત્ત શકારને કૃતાન્તનું વિધિનું નિમિત્ત થયેલો માને છે ! વિધિ જ બળવાન છે, એનો જ આ ખેલ છે. પરંતુ તે માટે એણે આ શકારને નિમિત્તમાત્ર બનાવ્યો !

શ્લો. ૩૧ : વિધિની વિધિમતાથી ચારુદત્ત તાજુજ થાય છે, આવે સમયે વિદ્વ-
પક પાસેથી ધરેણું પડ્યા, જે ચારુદત્તની વિરુદ્ધનો પુરાવો થઈ ગયો.

શ્લો. ૩૨ : ચારુદત્ત ધરેણું વિજેની સત્ય હકીકત કહે, છતાં કોઈ માનવા
તૈયાર નહિ હોય એટલે પોતે મીન જ સેવે છે.

શ્લો. ૩૩ : અજારક—મંગળનો મઠ. વિદ્વપક ધૂમકેતુ જેવો ઉપસ્થિત થયો
છે જે ધણું જ અનિષ્ટનું સૂચક છે. રીકાકારો દર્શાવે છે કે જેવળ જૂના જ્યોતિર્વિદ્ધા
મંગળને ગુરુનો વિરુદ્ધનો મઠ જણતા. આ શૂદ્ધના નાટકની પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.

શ્લો. ૩૪ : વસંતસેનાનો માતાએ ચારુદત્તના બચાવ અર્થે જે વાત કરી,
તેને ન્યાયાધીશ પણ પકડે છે અને ચારુદત્તને પણ તે પ્રમાણે બચાવ કરવાનું
સૂચવે છે કે આ ધરેણા એ જ સોનીએ બનાવ્યાં હોવાથી સમાન છે, પણ એ
જ નથી.

શ્લો. ૩૬ : કથા—ચાળક. ન્યાયાધીશ ગુન્હો કબૂલ કરાવવા મળ વાપરતા હશે
એમ આ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે.

શ્લો. ૩૬ : ચારુદત્ત બાહ્યાણુ હોવાથી તેનો વધ નહિ કરવા, પરંતુ હકપાર
કરવાનું સૂચન અહીં ન્યાયાધીશ કરે છે.

શ્લો. ૪૦-૪૧ : રાજાના સલાહકારોને ચારુદત્ત અહીં દોષ કે છે, જેને
કારણે નિર્દોષ માણસો મરી જતા હોય છે, ને જે ન્યાયતંત્ર બગાડી મૂકે છે
આમ ન્યાયતંત્ર ને ન્યાયાધીશ ઉપર પણ કટાક્ષ છે.

મૂલે છિન્ને કુતઃ પાદપસ્ય પાલનમ્ ।

આ નાટકનો વિદ્વપક માત્ર શાસ્ત્રીકત લક્ષણો ધરાવનાર પાત્ર નથી. પરંતુ
તેનું આગવું એક વ્યક્તિત્વ છે. માત્ર હાસ્ય નહિ, પણ કથાનકના વિકાસકર્મનું
પણ તે કામ કરે છે. પરિસ્થિતિનું તે યોગ્ય રીતે મૂલ્યાંકન કરી શકે છે આ
વાક્ય તેનું ઉદાહરણ ગણી શકાય. અહીં જ તકાળ નજીક આવી પહોંચેલો ચારુદત્ત
પોતાની માતાને પ્રજ્ઞામ પાઠવે છે અને પુત્ર રોહસેનના રક્ષણનું કામ વિદ્વપકને
સોંપે છે. ત્યારે વિદ્વપક કહે છે—“મૃગ નાશ પામ્યું હોય ત્યારે રક્ષનું પોષણ
કેવું ?” મૂલ=ચારુદત્ત, પાદપ=રોહસેન અર્થાત્ ચારુદત્ત ન હોય ત્યારે પુત્ર રોહસેનની
કાળજી કોણ લેશે ? પોતે મને તેટલી કાળજી લઈ સાચવશે છતાં ૫ ચારુદત્તની
તોલે નહિ આવી શકે, એવું કહેવાનો અતલજ છે.

શ્લો. ૪૨ : દેહપતિકૃતિ.—પુત્રને પાતાનું જ સ્વરૂપ ગ્રહણે છે.

શ્લો. ૪૩ : આત્મા ચે પુત્ર નામાસિ સ ઘોવઃ શરદઃ શતમ્ । ચારુદતતું
માનવ-હૃદય અહીં ઊંડળાં ઊંડે છે. તે કહે છે કે પોતાને આ મૂલ થવી યોગ્ય
નથી. બધી રીતે કસોટી કરીને જ સખ થવી જોઈએ. તત્કાલીન યુગમાં ગુનેગારનો
ગુનો કપૂલ કરાવવા આવી રીતો અજમાવવામાં આવતી. જેમકે—(૧) વિષ-અર્થાત્
ઝેર આપવામાં આવતું. જે તેની અસર ન થાય તો તે નિર્દોષ ગણાતો. (૨)
હલિલ-ગુનેગારને પાણીમાં સુવડાવવામાં આવતો. તે વખતે એક તીર દૂર ફેંકવામાં
આવતું. દોડનાર એ તીર પાછું લઈ આવે ત્યાં સુધી જે એ માણસ જીવે તો
તે નિર્દોષ ગણાતો. (૩) તુલ્લ—દોષિત વ્યક્તિને ત્રાજવામાં ખેંસાડાતો. જે તે
નિર્દોષ હોય તો તેનું ત્રાજવું જાણે જતું. (૪) અગ્નિ—જે આરોપી નિર્દોષ
હોય તો હાથમાં અગ્નિ રાખવા છતાં તે દાગતો નહિ.



અંક ૧૦

શ્લો. ૧-૨ : ચાંડાળો પોતાની નિપુણતાની પ્રશંસા કરે છે. વધ્યને જેમ
આણું દુઃખ થાય તે રીતે ફક્ત થોડા સમયમાં તેનો વધ ફરવામાં તે કુશળ છે.
જેમ થોડા તેલવાળો દાવો ધીમે ધીમે નાંજ પામે તેમ આ ચારુદત પશુ નાશ
પામશે. સ્નેહઃ-તેલ.

શ્લો. ૩ : પાશુરુક્મીકૃતાન્નમ્—રેતીથી ખરડાયેલાં ગરોવાણું. મુનનોમિઃ—
સ્મશાનનાં કૂંદથી વેચિતમ્—ચોપાસ જવાયેલું.

અહીં વધનું સુંદર વર્ણન છે. “હિંદુઓના વધ માટે શું જોઈએ, તે
બધાનું અહીં સુંદર વર્ણન છે. સિપાઈઓ વગેરે એવાં હતા તે બતાવે છે કે
દોડાને સહેલાઈથી વ્યવસ્થિત રીતે જિતા રાખી શકાતા હતા. રોમન કાર્નિકેક્સ
જેવું વધ કરનારનું ચિત્ર છે. વધ્યને બલિના પશુની મારફત શયુગારવામાં
આવતો.”—વિસ્તર

શ્લો. ૪ : કાલ્પરગુભારામિઃ—કાળ જેવી ફરસીની ધારથી.

પુરુષમાઘ્યાનામચિન્તયાઃ તદ્વુ મ્યાવાગઃ ।—ભાગ્યની પ્રતિ ન્યારી છે. ખરેખર,
વિધિવદો બલવાનિતિ મે મનિઃ । ચારુદતતું ભાગ્ય આમ એકાએક પછટા લે છે ! તે
જોઈ ચારુદત પોતે જ આશ્ચર્ય સાથે ખેદ અનુભવતાં કહે છે કે “પુરુષનો ભાગ્ય-
વ્યવહાર ખરેખર અચિન્ત્ય છે કે નેથી હું આવી દશાને પારખે. વધસ્થાને લઈ
જવાતાં વધ્યના વેશમાં રહેલા ચારુદતના આ ઉદ્ધારો ભાગ્યનો મહિમા વર્ણવે

છે. ભાગ્યની ભીતરને કોણ આણી શક્યું છે ? “ન ભરથુ” જનજીનાથે સવારે થું
યવાનું છે ।” તો પછી પામર માનવીઓનું થું ગયું ?

શ્લો. ૬ : ચારુદત્તની પ્રત્યે નગરજનોની સહાનુભૂતિ ‘સ્વર્ગ મેળવ’ દ્વારા
અહીં વ્યક્ત થઈ છે.

શ્લો. ૭ : પ્રવાહમાણ:—લઈ જવાતો.

શ્લો. ૮ : ચારુદત્તની નિર્દોષતા જતાવાઈ છે.

શ્લો. ૯-૧૦ : નગરજનો અશ્રુ વહાવે છે, તેડું વર્ણન છે. લેશિ એટલા
બધાં આંસુ સારે છે કે તેમનાં આંસુથી ભીંજાયેલી રેતી ઊડતી પણ નથી.

શ્લો. ૧૧ : પ્રણાલી—નહેર, ક્યો: પ્રણાલી પ્રયત્ન: પદગ્યા ।

સંલોચ:—મુદ્દામાલ સાથે.

શ્લો. ૧૨ : અહીં ચારુદત્તના પવિત્ર જાતનું ઉદાત્ત રીતે વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે.

શ્લો. ૧૩ : અહીં વસંતસેનાનું સ્મરણ કરે છે.

શ્લો. ૧૪ : ઉત્તરણસેતુ:—જોળાગવાનો પૂલ. અહીં ચારુદત્તની ગુણ-
પ્રશંસા છે.

શ્લો. ૧૫ : વિનિપતિતાના નરાજાં પ્રિયજ્ઞરી દુર્લભો ભવતિ ।

વધસ્થાંભે લઈ જવાતા ચારુદત્તની સાથે કોઈ નથી. આ જોઈ બે ચાંડાળો
ઉપરોક્ત પંક્તિ ઉચ્ચારે છે કે ખરેખર વિનાશ પામતા મનુષ્યોનું હિત કરનાર
દુર્લભ હોય છે. કારણ કે ચારુદત્ત તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર કોઈ નથી. જગતમાં
સર્વ જનો સુખીજનો માટે જ ચિંતા કરનાર હોય છે. દુઃખીનું હિત કરનાર
ખરેખર દુર્લભ હોય છે, આપત્તિમાં જ આત્મીયજનની કસોટી થાય છે. વાંચો,
આપમ્ન મિત્રં જાનીયાત્ । વળી, પરોડપિ કન્ધુઃ કમસંસ્થિયતસ્ય મિત્રં ન કશ્ચિદ્વિપમસ્થિતસ્ય ।

વધસ્થાંભે જતાં ચારુદત્તે જોયું કે એના મિત્રો એનાથી દૂર જાય છે, એટલું
જ નહિ, પોતાનું મુખ વચના છેડાથી ઢાંકીને જાય છે. આ જોઈ તે કહે છે કે
સુખી મનુષ્યનો દુરમન પણ મિત્ર બને છે, જ્યારે દુઃખમાં રહેલાનો કોઈ મિત્ર
નથી. અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર દ્વારા શ્રદ્ધે અહીં જગતનું એક સત્ય નોંધ્યું છે.
કારણ કે, સર્વે ગુણાઃ કાચ્છનમાશ્રયન્તે । અથવા, હા જોકે હિ ધનિતાં પરોડપિ
સ્વજનાયતે । સ્વજનોડપિ દગ્ધિણા તરક્ષણર્જુનાયતે ॥

શ્લો. ૧૭ : નિવાપ:—પિતૃઓને અપાતી પાણીની અંજલિ. પોતાનો પુત્ર
હજી નાનો છે. તેથી તેના હાથની અંજલિમાં બહુ થોડું પાણી રહે. પરિણામે
પરલોકમાં પોતે તરસ્થો રહેશે એવી ચારુદત્તની કલ્પના વ્યક્ત થઈ છે.

શ્લો. ૧૮ : જીવનની કૃતી કરુણતા । દાન આપતાં આપતાં સમૃદ્ધ ચારુ-
દત દરિદ્ર બન્યો છે. એના જીવનની અંતિમ પળે એકના એક પુત્રને આપવા
યગોપરીત સિવાય કશું જ નથી । કરુણતાની આ તો અવધિ છે ।

શ્લો. ૧૯ : રઘુમા—રઘુમા ઘોડી કે જે ત્રમે ત્યાં દોડી શકે. પ્રત્યેષિતમ્—
આક્રમણ કરવાને.

વિધિને અહીં ઉદામ ઘોડી સાથે સરખાવેલ છે. તે ત્રમે ત્યાં દોડી શકે છે
અને માણસ ઉપર સવારી કરે છે. વિધિના એ પ્રભુત્વને કારણે જ ચારુદતની આ
અવદશા થઈ છે ને ?

શ્લો. ૨૦ : ચારુદત પ્રત્યે સહાનુભૂતિ એક ચાંડાળ દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે.
હાલે સમૃદ્ધિહીન હોય છતાંય ચારુદત વંદનીય છે.

શ્લો. ૨૧ : અંતેજ—કહપ્રદેશે. આઘાતમ્—વધસ્થાન આગળ. શામિત્રમ્—
જ્યાં યમના બહિનો વધ કરે તે જગા. ચારુદતને, જેમ યમમાં વધ માટે બકરાને
લઈ જવામાં આવે તેમ, વધસ્થળ આગળ લઈ જવામાં આવે છે.

શ્લો. ૨૨ : વેદમિભવન્તિ શાસ્ત્રં તે વાવાસ્તે ચ ચાણ્ડાળઃ । ચાંડાળો કહે
છે કે તેઓ જન્મથી હાલે ચાંડાળ છે, પરંતુ કહે ચાંડાળ નથી. ચાંડાળો તો તે
છે કે જેઓ સજ્જનોને, સાત્ત્વજનોને હેરાન કરે છે. અર્થાત્ શકાર અને પાલક
જેવા જ સાચા ચાંડાળો છે, કારણ કે જાતિ નહીં, પરંતુ કર્મથી જ માણસની
જાતિ નક્કી કરી શકાય.

બ્યાવાદયતં મામ્ । મુશ્વતં તત્તમ્ । બાળક શેહસેનના આ શબ્દો કારુણ્યની
પરાકાશ છે । પોતાના પિતાને બદલે શેહસેન કહે છે કે મને મારી નાખો,
પિતાજીને બોડી દો. કેટલો બાલસહજ અને છતાં કેટલો કરુણતાભર્યો પ્રજ્ઞ છે ।
કયું પિતૃહત્ય અહીં ન દ્રવે ?

શ્લો. ૨૩ : બાળકના પ્રેમાળ નિર્દોષ શબ્દોથી પિતૃહત્યમાં બજેલી આ
એક સ વેદના છે. વાત્સલ્યત્ સુંદર દષ્ટાન્ત । આદય—પૈસાદાર બનોઘીરમ્—ન
ઔચીરમ્ બનોઘીરમ્ । ઉચીરવાળો કે પરબ.

શ્લો. ૨૪ : નાસ પામતા ચારુદતને ચાંડાળ અહીં દોરકું કપાઈ જતાં
ફવામાં રૂબતા સોનાના કળશ સાથે સરખાવે છે. અર્થાત્ અહીં સોનાનો કળશ
ફટે નહિ, તેમ ચારુદત પશુ બધી જશે એવું સચન મળી રહે છે.

શ્લો. ૨૫ : ‘વસંતસેનાને પોતે મારી નાખી છે’ એ ઘોષણા ચારુદતને
કાનોકાન સાંભળવી પડે, એ કેટલી કરુણ દશા । તે ચારુદતને અસહ્ય લાગે છે.

શ્લો. ૨૬: અનાયક.-અધુધાર્યો આવી પડેલ ચેટ પાકને સજીવન કરનાર દ્રોણમેધ જેવા ચારુદતને લાગે છે.

દ્રોણમેધને સત્યાપૂર્વક ગણવામાં આવે છે. અણીને વખતે વરસીને તે પાકને ખચાવે છે. ચેટનું વાકન ચારુદતને માટે એવું જ કાર્ય કરે છે.

શ્લો. ૨૭: ચારુદતને મૃત્યુનો નહીં, પણ અપક્રાંતિનો રંજ છે. તે અહીં જોઈ શકાય છે.

શ્લો. ૨૮: દોષિત શકાર છે, છતાં પોતાને કલંકિત કંઈ છે એવી ચારુદતની લાગણી અહીં વ્યક્ત થઈ છે.

ચારુદતને વધ માટે લઈ જવાતાં લોકોની આટલી ઠઠ જોઈને શકાર વિચારે છે કે પોતાના જેવા મોટા માણસને વધ માટે લઈ જવાય તે વેળા ઝેટલી ઠઠ હશે ! શકારની આ મૂર્ખાગી દ્વારા નાટ્યાત્મક વ્યોક્તિ પ્રયોજી શ્વેતક ભાવિ બનાવવું સૂચન કરી રહ્યા છે. શકાર જાણે કે પોતાનું જ ભાવિ કહી રહ્યા છે !

હન્ત દૈદશો દાસભાવો યત્સત્યં કમપિ ન પ્રત્યાયયતિ ।

ચેટ બિચારો આર્થ ચારુદતની બહાર ધાયો છે. વસંતસેનાને શકારે મારી છે તેવી સાક્ષી તે આપે છે ત્યારે શક શકાર બાનું માનું પોતાનું કહું આપીને લોભાવે છે. પરંતુ સ્થાવરકને કહું લઈને જાહેરમાં જતાવે છે કે આ માણસ આ કડાથી મને લોભાવે છે. પરંતુ શકાર ઉસ્તાદ છે ! તે ત્રાંકળો જાળ્ય એમ નથી ! તરત જ એ કહું સ્થાવરકના હાથમાંથી ખેંચી કહે છે કે આ ધરણું ચોરવા બદલ જ ચેટને એણે પૂર્યો છે-અને એને માર્યો તેથી હવે વેર વાળવા લોકો સમક્ષ જાડું બોલે છે. આ સાંભળી ચેટના હાથ હેઠા પડે છે. ચારુદતને પત્રે પડી કહે છે કે દાસપણું આવું હોય છે કે સાચું કાઈ પણ ન માને. બિચારો ગમે તેમ તોય નોડર છે. સત્તા આગળ શાણપણ શું કામનું ?

શ્લો. ૩૧ : ચારુદત ચેટને આશ્વાસન આપે છે કે ચેટ તો શક્ય તેટલા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ પોતાનું લાગ્ય જ પ્રતિકૂળ હોય તો શું ?

સર્વમસ્ય મૂર્ખસ્ય સંભાવ્યતે ।

બાળક રોહસેન કાકલૂદી કરે છે. બાળસહજ રીતે તે કહે છે “મને મારો, પિનાજીને છોડી દે.” પરંતુ શકાર કહે છે પુત્ર સાથે જ મારો. આ સાંભળી ચારુદત કહે છે, આ મૂર્ખને જણું જ સંભવિત છે. અર્થાત્ જહારથી મૂર્ખ દેખાતો આ શકાર ભારે ચેતાન છે. તે ગમે તેવું દૂર કૃત્ય કરતાં ખચકાય તેમ

નથી. તેથી કદાચ બોલ્યા પ્રમાણે કરે પણ ખરો. એવા ભયથી તે પોતાના પુત્રને ત્યાંથી રવાના કરી દે છે. અગાઉ ન્યાયાધીશ પણ શકાર માટે આવું જ બોલ્યા હતા. આ બતાવે છે કે શકાર મૂખ નથી, બદ્ધે શક છે.

શ્લો. ૩૨ : પિતાનું કહેવાતું કલંક ક્યારેક પુત્રના જીવનમાં નડે તેથી ચારુદત્ત પુત્રને કોઈ આશ્રમમાં જવાનું સૂચવે છે.

શ્લો. ૩૩ : મૃત્યુનો ચારુદત્તને ડર નથી, કે રંજ પણ નથી, પરંતુ પ્રિયાને પોતે મારી છે-એવું બોલવું દુઃખકારક છે.

यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम् ।

વધ કરવાનો વીરકનો પહેલો વારો આવ્યો છે. પરંતુ તે ધડીભર થોભે છે. કારણ કે પોતાના પિતાએ એની સિખામણ આપી છે, અને એમ કહીને તે ચાંડાળ પોતાના વડવાઓએ કહેલી પુરાણી વાતો યાદ કરે છે કે કદાચ ઉત્ત્સી ધડીએ વધ્ય છૂટી પણ ભય. જો (૧) કોઈ મોટી રકમ આપી હોડાવે તો (૨) રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય તો (૩) હાથી તોફાને ચઢે તો (૪) રાજ્યમાં યજ્ઞવો થાય તો. આમ, અહીં ચારુદત્તના બચવાનું સૂચન છે. ચાંડાળો પણ ચારુદત્તની મુક્તિની આશાએ વધ કરવામાં વાર લગાડે છે.

શ્લો. ૩૩ : ચારુદત્ત નિષ્કલંક મૃત્યુ ધ્રુવે છે અને એ તો જ શક્ય અને કે સ્વયં વસંતસેના જ ત્યાં આવે. આમ હવે પછીના દૃશ્યનું સૂચન છે.

શ્લો. ૩૪ : સ્મશાનનું વર્ણન છે. પ્રતિજ્ઞત્તમ-લટકતું દીર્ઘગોમાયકઃ-શિયાળવાં હાંખાં થઈને. અદૃશાકઃ-મૃત્યુ.

आर्यचारुदत्त गगनतले प्रतिवसन्ती चन्द्रसूर्यावपि विरसि लभेते । किं पुनर्नैना मरणभीरुका मानवा वा ।- ચારુદત્ત અપકીર્તિથી ડરે છે, તેને માટે દુઃખ કરે છે. ત્યારે ચાંડાળ ઉપરુક્ત ચબ્દો દ્વારા આશાસન આપતાં કહે છે કે આકાશમાં રહેતા સૂર્યચંદ્રને આકૃત આવે છે તો પછી માનવોની શું વિસાત ! અર્થાત્ મનુષ્યના જીવનમાં ચડતી ને પડતી સ્વાભાવિક છે. કોઈક ચડેલો પડે છે તો કોઈક પડેલો પણ ચડે છે.

શ્લો. ૩૭ : તલવાર એકાએક પડી ચઈ. આવું જ નામ ભવિતવ્યતા ! કોઈક શુભ સંકેત મળી રહે છે. સદ્ગામિની-દુર્ગા કે કાલી જે સદા પર્વત ઉપરના મંદિરની ચાંડાલોની દેવી છે.

શ્લો. ૩૮ : વસંતસેના આવી રહી છે. તેનું વાસ્તવિક વર્ણન છે.

શ્લો. ૩૬ : અહીં વસંતસેનાના આગમનથી પોતે સજીવન બન્યો છે. તેથી તેને પ્રત્યક્ષ દોષુદૃષ્ટિ સાથે સરખાવી છે.

શ્લો. ૪૦-૪૧ : વસંતસેનાને સન્મુખ જોશેલી જોઈને ચારુદત્ત અહીં આશ્ચર્યભાવ વ્યક્ત કરે છે કે શું આ તે જ વસંતસેના હોઈ શકે ?

શ્લો. ૪૨ : વસંતસેનાના પુનરાગમનને સંજીવની વિદ્યા સાથે સરખાવ્યું છે.

શ્લો. ૪૩ : અહો પ્રમાદઃ પ્રિયસંગમસ્ય, મૃતોઽપિ કો નામ પુનર્ધિયેત્ ॥

વસંતસેનાના આગમનને કારણે મૃત્યુથી મુક્ત થયેલી ચારુદત્ત આને પ્રિય-મિલનનો પ્રભાવ અનુભવે છે કે પ્રિયના મેળાપથી મૃત પણ સજીવ બને છે । ફેનેહની એ શક્તિ છે, તે મૃતને સજીવન કરી શકે ।

શ્લો. ૪૪ : વધની સામગ્રી ઉપે વિવાહ-સામગ્રી બનશે. એ લાલ વસ્ત્ર વસ્તુ વસ્ત્ર બનશે, વધમાળા વરમાળા કેવી લાગે છે, અને વધનાં દોલ વિવાહનાં દોલ સમાં જણાય છે ।

મનાક્ અહં સ આર્યસ્ય ચરણસંવાહચિન્તકઃ સંવાહકો નામ । વસંતસેનાને ધઈને આવનાર લિપ્તુ પોતાની ઝાળખ આપતાં ચારુદત્ત સમક્ષ આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે. ખીજા અંકમાં નકામું જણાવું સંવાહકત્વાં પાત્ર અહીં અમત્યત્ બને છે. તે એક સમયનો ચારુદત્તનો નોકર છે.

ચારુદત્તની નમણી દશામાં તે જુગારી બન્યો છે. ત્યારે વસંતસેનાએ તેને નમિક વ. પાસેથી હાકાવ્યો છે. પરિણામે, ત્યારથી વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે શાક્ય અમણુક બન્યો છે. એ જ લિપ્તુએ આને વસંતસેનાને બતાવી, એટલું જ નહીં, ચારુદત્ત સાથે મેળાપ કરાવી આપ્યો છે. આમ, અંક ખીજામાં આવતા જુગારના દરમ્યાની અહીં ઉપયોગિતા દર્શાવાઈ છે.

શ્લો. ૪૬ : શુભમકેતુ-શંકર. ધમ્મુલ્કઃ-કાર્તિકેય. અહીં આર્યકના વિજયતું સૂચન છે.

શ્લો. ૪૭ : શેવમૂતામ-નિર્માલ્યવત્. મૂર્તિ ઉપરથી લીધેલી પવિત્ર ફૂલની માળાની માફક.

શ્લો. ૪૮ : અહીં આર્યકને ઇન્દ્ર સાથે અને આર્યકના રાજ્યને ઇન્દ્રના રાજ્ય સાથે સરખાવ્યું છે. ચલ-ધરકર, ચલારિ-ઈન્દ્ર નામ. ખલ'નો શત્રુ. ખલ', ટૂંકનો ભાઈ હતો જેને ઇન્દ્ર માર્યો હતો.

ચલ.—અર્થાત્ રોકાયેલા પાણીરૂપી આકાશની ગ્રાએ રોકનાર. ઇન્દ્ર પોતાના વજ્રથી અશ્વરને મારીને ગાય હોડાવે છે. તેથી પણ ચલારિ કહેવાય છે.

નથી. તેથી કદાચ બોલ્યા પ્રમાણે કરે પણ ખરો. એવા લયથી તે પોતાના પુત્રને ત્યાંથી સ્વાના કરી દે છે. અગાઉ ન્યાયાધીશ પણ શકાર માટે આવું જ બોલ્યા હતા. આ બતાવે કે શકાર મૂર્ખ નથી, બલકે શક છે.

શ્લો. ૩૨ : પિતાત્વં કહેવાતું કલંક કયારેક પુત્રના જીવનમાં નડે તેથી ચારુદત્ત પુત્રને કોઈ આશ્રમમાં જવાનું સૂચવે છે.

શ્લો. ૩૩ : શત્રુનો ચારુદત્તને ડર નથી, કે રંજ પણ નથી, પરંતુ પ્રિયને પોતે મારી છે—એવું બોલવું દુઃખકારક છે.

यदि तव वध्यपालिका भवति मा सहसा व्यापादयसि वध्यम् ।

વધ કરવાનો વીરકનો પહેલો વારો આવ્યો છે. પરંતુ તે ધડીબર થોભે છે. કારણ કે પોતાના પિતાએ એવી સિખામણ આપી છે, અને એમ કહીને તે ચાંડાળ પોતાના વડવાઓએ કહેલી પુરાણી વાતો વાદ કરે છે કે કદાચ હેલ્લી ઘડીએ વધ્ય છૂટી પણ બન. જો (૧) કોઈ મોટી રકમ આપી છોડાવે તો (૨) રાખને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય તો (૩) હાથી તોફાને ચઢે તો (૪) રાખમાં ખળવો થાય તો. આમ, બધી ચારુદત્તના ખચવાનું સૂચન છે. ચાંડાળો પણ ચારુદત્તની મુક્તિની આશાએ વધ કરવામાં વાર લગાડે છે.

શ્લો. ૩૩ : ચારુદત્ત નિઃકલંક શત્રુ ઇચ્છે છે અને એ તો જ શક્ય અને કે સ્વયં વસંતસેના જ ત્યાં આવે. આમ હવે પછીના દસ્યનું સૂચન છે.

શ્લો. ૩૪ : સ્મશાનનું વર્ણન છે. પ્રતિવૃત્તમ્—લટકતું દીર્ઘગોમાયકઃ—શિયાળવાં લાંબાં થઈને. અદ્દાસઃ—શત્રુ.

आर्यचारुदत्त गगनतले प्रतिवसन्तो चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते । किं पुनर्नम मरणभीक्षा मानवा वा ।— ચારુદત્ત અપકીર્તિથી ડરે છે, તેને માટે દુઃખ કરે છે. ત્યારે ચાંડાળ ઉપયુક્ત શબ્દો દ્વારા આત્માસન આપતાં કહે છે કે આકાશમાં રહેતા સૂર્યચંદ્રને આકૃત આવે છે તો પછી માનવોની શું વિસાત ! અર્થાત્ મનુષ્યના જીવનમાં ચડતી ને પડતી સ્વાભાવિક છે. કોઈક ચડેલો પડે છે તો કોઈક પડેલો પણ ચડે છે.

શ્લો. ૩૪ : તલવાર એકાએક પડી ગઈ. આનું જ નામ ભવિત્યતા ! કોઈક શુભ સંકેત મળી ગયે છે. સહવાસિની—દુર્ગા કે કાલી જે સહ પર્વત ઉપરના મંદિરની ચાંડાલોની દેવી છે.

શ્લો. ૩૫ : વસંતસેના આવી રહી છે. તેનું વાસ્તવિક વર્ણન છે.

૨લો. ૩૬ : અહીં વસંતસેનાના આગમનથી પોતે સજીવન બન્યો છે. તેથી તેને પ્રત્યક્ષ દોષ્યુષ્ટિ સાથે સરખાવી છે.

૨લો. ૪૦-૪૧ : વસંતસેનાને સન્મુખ જીએલી જોઈને ચારુદત્ત અહીં આશ્ચર્યભાવ વ્યક્ત કરે છે કે શું આ તે જ વસંતસેના હોઈ શકે ?

૨લો. ૪૨ : વસન્તસેનાના પુનરાગમનને સંજીવની વિદ્યા સાથે સરખાવ્યું છે.

૨લો. ૪૩ : અહો પ્રમાદઃ પ્રિયસંગમસ્ય, મૃતોઽપિ કો નામ પુનર્ધિવેત્ ॥

વસંતસેનાના આગમનને કારણે મૃત્યુથી મુક્ત થયેલો ચારુદત્ત આને પ્રિય-મિલનનો પ્રભાવ ગણે છે કે પ્રિયના મેળાપથી મૃત પણ સજીવ બને છે । સ્નેહની એ શક્તિ છે. તે મૃતને સજીવન કરી શકે ।

૨લો. ૪૪ : વધની સામગ્રી હવે વિવાહ-સામગ્રી બનશે. એ સાલ વસુ વરનું વસ્ત્ર બનશે, વધ્ધમાળા વરમાળા કેવી લાગે છે, અને વધનાં હોલ વિવાહનાં હોલ સમાં જણાય છે ।

મતાકુ અહ સ આર્યસ્ય ચરણસંવાહચિન્તકઃ સંવાહકો નામ । વસંતસેનાને લઈને આવનાર ભિક્ષુ પોતાની ઝોળાખ આપતાં ચારુદત્ત સમક્ષ આ શબ્દો ઉચ્ચારે છે. ખીજા અંકમાં નકામું જણાતું સંવાહકનું પાત્ર અહીં અગત્યનું બને છે. તે એક સમયનો ચારુદત્તનો નોકર છે.

ચારુદત્તની નમળી દશામાં તે ભુમ્બારી બન્યો છે. ત્યારે વસંતસેનાએ તેને મલિક વ. પાસેથી હોડાવ્યો છે. પરિણામે, ત્યારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે શોક્ય અમલ્યુક બન્યો છે. એ જ ભિક્ષુએ આજે વસંતસેનાને બચાવી, એટલું જ નહીં, ચારુદત્ત સાથે મેળાપ કરાવી આપ્યો છે. આમ, અંક ખીજામાં આવતા ભુમ્બારના દસ્યની અહીં ઉપયોગિતા દર્શાવાઈ છે.

૨લો. ૪૬ : કૃપમકેતુ-શંકર, વન્મુલઃ-કાર્તિકેય. અહીં આર્યકના વિજયનું સૂચન છે.

૨લો. ૪૭ : દોષમૂતામ્-નિર્માલ્યવત્, મૂર્તિ ઉપરથી લીધેલી પવિત્ર દૂધની માળાની માફક.

૨લો. ૪૮ : અહીં આર્યકને ઇન્દ્ર સાથે અને આર્યકના રાજ્યને ઇન્દ્રના રાજ્ય સાથે સરખાવ્યું છે. ચલ-લક્ષર, ચલારિ-ઈન્દ્રનું નામ, બલનો શત્રુ. બલ, વૃત્તનો લાઈ હતો જેને ઇન્દ્ર માર્યો હતો.

ચલઃ—અર્થાત્ રોકાયેલા પાણીરૂપી આકાશની ગાયો રોકનાર. ઇન્દ્ર પોતાના વજ્રથી અસુરને મારીને ગાય હોડાવે છે. તેથી પણ ચલારિ કહેવાય છે.

જાત્યા:—ધુર્યાઓ, ચોરડાઓ, દુષ્ટો.

શ્લો. ૪૯: નાવ જોવી પ્રિયતમાથી દુઃખસાગરમાંથી તરી ગયેલા ચારુદત્તને જોતા શર્વિલકના આ ઉદ્ગારો છે. ધ્યસન—દુઃખ ગુણે: ધૃતસા—(પ્રિયતમાપણે) ગુણથી જીતાયેલી, (નાવનાપણે) દોરકાથી પકડાયેલી. સુસીલ્લત્યા—(પ્રિયતમાપણે) સારા ચારિત્ર્યવાળી, (નાવનાપણે) સારા નાવનારવાળી સપરાગમુક્ત—અહ્યુધી મુક્ત થયેલા.

અથવા સર્વશર્ત્રેવ શોમતે । ચારુદત્તને વસંતસેના સાથે જોઈ શર્વિલક આનંદ અનુભવે છે. પરંતુ પોતે તો મહાપાતક છે, મહાન પાપી છે. તેમની આગળ કેવી રીતે જાઉં ?—તેની મૂંઝવણ અનુભવે છે કારણ કે ધરેણીનો ચોરી કરનાર તે પોતે હતો, પરંતુ હવે કહે છે કે ચોખવટ બધે જ શોધે છે ।

આર્તવન્—અર્થાત્ પ્રામાણિકતા, સીધેસીધું વર્તન. અહીં શર્વિલકની નમતા જોઈ શકાય છે. પોતે ચારુદત્તના ધરમા પેચી ચોરી કરનારો ચોર છે. પરંતુ તેની કબજાત કરી લે છે.

શ્લો. ૫૧-૫૨: આર્ત કે પાલકને માર્યો છે તે સમાચાર અહીં શર્વિલક ચારુદત્તને આપે છે.

શ્લો. ૫૩: શકાર પોતાની જાતને જુદા ગ્રધકા અને કૂતરા સાથે સરખાવે છે.

શ્લો. ૫૪: શર્વિલક કર અને ઘાતકી રીતે હવે શકારને મારવા હંગમ છે. સપકારદ્વલ્લુ કર્તવ્ય ।

શર્વિલક વચ્ચે શકારને કર રીતે હથુવા હંગમ છે. પરંતુ ચારુદત્તને ચર-જ્ઞાનને અભયવચન આપ્યું છે. તેથી તે કહે છે કે અપરાધી છત્ર ચરણે આવે તો તેને ચરત્રથી ન મારવેા જોઈએ. શર્વિલક કહે છે કે તે સરત્રથી નહિ તો પછી કૂતરાથી મરાવીએ, પરંતુ ચારુદત્ત કહે છે કે ક્રૂર ઉપકારથી જ હથુવેા જોઈએ. આ છે ચારુદત્તના પાતની મહાનતા । અપકાર ઉપર પણ ઉપકાર

શ્લો. ૫૬: પોતાની પત્નીના ગુણો જોતાં તેનો સ્વર્ગમાં નિવાસ જ ઉચિત છે. જતાં ચારુદત્ત કહે છે કે આવી પતિવતા સ્ત્રી યુગે એકલી પતિ વગર સ્વર્ગ ભોમવે એ ઉચિત છે કે ?

શ્લો. ૫૭: હા ધિક્ પ્રયત્નવેપ્ત્ય દૃષ્ટે સર્વતોમુલમ્ ।

પોતાની પત્ની ધૂતા પતિની પાછળ અગ્નિપ્રવેશ કરવા તૈયાર થઈ છે, એ સાંભળી રોકથી ચારુદત્ત મૂંઝિત થાય છે. ત્યારે શર્વિલક કહે છે કે પોતાને ત્યાં સત્વરે જવું છે. પરંતુ હવે આર્ત મૂંઝિત થાય છે. બધી બાબતોથી પ્રયત્નની નિષ્ફળતા જ જણાય છે. અર્થાત્ જો ધૂતા પાસે સત્વરે નહિ પડેાચાય

અને જો એ મૃત્યુ પામે તો ચારુદત્ત પણ મૃત્યુ પામે અને તેની પાછળ વસંતસેના મૈત્રેય પણ ! પરિણામે તે પોતાના પ્રયત્નની વિફલતા જ જુએ છે. પ્રયત્નવૈફલ્યમ્ પાલકના વધ વજેરેની નિષ્ફળતા.

અતિક્રાન્તે કિં મનોરથૈઃ-પતિ પાછળ અગ્નિપ્રવેશ કરતી ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા પોતાના પુત્ર રોહસેનની સોપણી ચેટી અને મૈત્રેય બંનેને ઠરી જુએ છે. પરંતુ તે બંને કહે છે કે તેઓ પણ ધૂતાના માર્ગને જ અવસરશે. આથી ખેડ પામતી ધૂતા કહે છે કે મનોરથો દૂર હોય ત્યારે મનોરથોથી શું ? રોહસેને પોતે જ પોતાની જાતને સંભાળવી પડશે કારણ કે તેની સારસંભાળ લેનાર હવે કાંઈ નહિ હોય. રોહસેનના મનોરથો કયાથી ફળવાના ? કારણ કે તેનાં માળાપ જ હયાત ન હોય પછી મનોરથોથી શું ?

શ્લો. ૫૮ : અગ્નિપ્રવેશ કરવાના નિર્ણયવાળી પોતાની પત્ની ધૂતાને હૃદયથી ચારુદત્ત આડી બોલી રહ્યો છે કે પ્રિયતમ જીવતાં છતાં આ કઠોર નિશ્ચય કેમ લીધો ? સ્થં અસ્ત ન પામ્યો હોય ત્યારે શું કમળ બંધ થાય ખરું ? તેમ પ્રિયતમ વિદ્યમાન હોય ત્યારે પ્રિયા ધૂતા અગ્નિપ્રવેશ કરે ? અર્થાત્ એ અસંલલિત છે, ન જ કરે. અહીં પત્ની પ્રત્યેના ચારુદત્તનો પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

આયંપુત્ર અતઃ एव साचेतनेति चुम्ब्यते ।

ચારુદત્તની આ ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને ધૂતા કહે છે કે તેથી જ તો અચેતન છે એમ કરી તે ચૂમાય છે. અર્થાત્ કમલિની માત્ર યંત્રવત્ કામ કરે છે, સૂર્યોદય થતાં ખીણે છે ને સૂર્યાસ્ત સમયે ખીણાઈ જાય છે. તેનામાં કાંઈ લાગણી કે ભાવાતિરેક નથી. તેથી તે અચેતન છે બ્યારે સચેતના પતિવ્રતા દરેક નિયમ યંત્રવત્ પાળી શકતી નથી,

શ્રીનિવાસાર્થ આને જુદી રીતે સમજાવે છે કે અચેતન ભણે નિયમ પાળે પણ સચેતન સ્ત્રીને તો પતિ પાછળ મરે તોય લોકો કહેશે કે એક લક્ષ્ય તો જીતી ને । તેથી સચેતા સ્ત્રી પતિવિનાશનું દુઃખ સાંભળીને મરતી નથી.

અહો સંવિધાનકમ્ ।

અહો કેવી ઘટના ! પત્ની, મિત્ર ને પુત્રનો સમાગમ થયેલો જોઈ ઘસી રદનિકા બોલી જાહે છે- અહો કેવી ઘટના ! અર્થાત્ વિધિનો કેવી બહિષ્કારી. દ્રેઘાઃ અહીં સંવિધાનકમ્= પ્રસંગનીગોઠવણ અર્થાત્ મુશ્કેલિકાનું વસ્તુ અદ્વિત છે એવું સૂચન થયું છે, એમ માને છે.

કિ તે મૃયઃ પ્રિય કરોમિ । સુખી સમાગમને અતે હજી શર્વિલક ચારુદતને પૂછે છે કે તમારું શું પ્રિય કરું ? શર્વિલક જોવા ચોરના મુખે આ વાક્ય નવાઈ ઉપજાવે છે. પરંતુ શર્વિલક અહીં અગત્યનું પાત્ર બને છે. તેના પ્રયત્નોથી જ આર્યક ગાદીએ આપ્યો છે. ને તેથી જ આ સઘળા સુપ્રસંગો ઘટી શક્યા છે. તેથી શર્વિલક આવું પૂછે તે ઉચિત જ ગણાય. ચારુદત પોતે પણ કબૂલે છે કે બહુ તમારી કૃપાથી જ થયું છે.

શ્લોક. ૫૯ : જીવનની અનેક ચડતી-પડતી, સુખ-દુઃખના રંગોની રંગોળી ચારુદત જોઈ ચૂક્યો છે. એની સમાલોચના આ શ્લોકમાં તે કરે છે. સંકટો સામ્રાટ આવે તેમ આનંદના પ્રસંગો પણ સાથે જ આવે છે.

શ્લોક. ૬૦ : વિધિની વિચિત્રતાનું અહીં વર્ણન છે ! રાવને રંક ને રંકને રામ કરે છે. તો કાઈકને પાડે છે ને કાઈકને ચડાવે છે । સાચું જ છે કે-ચક્રાર-પટ્ટિતરિવ ગચ્છતિ ભાગ્યપટ્ટિતઃ । સ્વપ્નઃ અથવા નીર્વૈર્ગચ્છત્પરિ ચ દશા ચક્રનેમિ-ક્રમેણ ।-મેઘદૂત.

કૂરુક્ષ-—કૃવામાંથી પાણી કાઢવાનું યંત્ર.

પ્રપૂર્યતિ—ખાલીને ભરે છે.

પાતવિધો કરોતિ-પાડે છે.

ભરતવાક્યમ્—નાટકની સમાપ્તિ વખતે બધાં જ પાત્રો સાથે મળી છેલ્લું ગીત ગાય જે નાટકના પ્રણેતા ભરતમુનિના માનમાં ગવાય છે. અથવા તો એ ગીત ભરત (નટ) ગાય છે તેથી 'ભરતવાક્ય' કહેવાય છે. એમાં શુભાશિષ વ્યક્ત થતી હોય છે.

શ્લોક. ૬૧ : અન્યથ-ગાથઃ ક્ષીરિણ્યઃ સન્તુ, વસુમતી સર્વસપન્નસસ્યા ભવતુ, પર્જન્યઃ કાલવર્ષી (ભવતુ), સકલબનમનોનન્દિનઃ વાતાઃ વાન્તુજન્મભાજઃ, મોદન્તામ્ બ્રાહ્મણાઃ સતતં અભિમતાઃ (મવન્તુ), સન્તઃ શ્રીમન્તઃ સન્તુ, પ્રથમિતરિપથઃ ધર્મનિષ્ઠાઃ ચ મૃગાઃ પૃથિવી પાન્તુ ।

આ ભરતવાક્યમાં રાજાનું, પ્રમુખનું અને રાજ્યનું કલ્યાણ છે. ક્ષીરિણ્યઃ—ખૂબ દૂધ આપતી વસુમતી-પૃથ્વી.

છેલ્લી પંક્તિમાં આવતો 'શ્રી' શબ્દ નાટકના સુખદ અંતનો સૂચક છે.

